

**T.C.  
EGE ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TÜRK HALK BİLİMİ ANABİLİM DALI**

**ALTAY TÜRKLERİNİN EFSANELERİ  
(İNCELEME-METİN)**

**DOKTORA TEZİ**

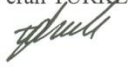
**Ferah TÜRKER**

**Danışman: Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN**

**İZMİR-2011**

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum **Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)** adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Ferah TÜRKER



## TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **01/08/2011** tarih ve **24/10** sayılı kararı ile oluşturulan jüri **Türk Halk Bilimi** anabilim dalı doktora öğrencisi **Ferah TÜRKER**'in aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce ) belirtilen tezini incelemiş ve adayı **24/08/2011** günü saat **14.00**'te <sup>90 dk</sup> süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / çoğunlukla karar vermiştir.

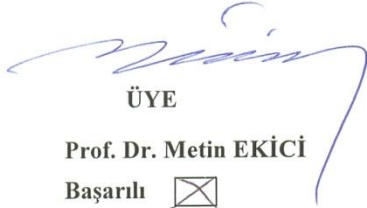
  
BAŞKAN

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

  
ÜYE

Prof. Dr. Metin EKİCİ

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

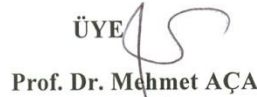
  
ÜYE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

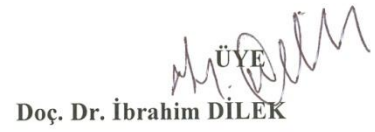
  
ÜYE

Prof. Dr. Mehmet AÇA

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

  
ÜYE

Doç. Dr. İbrahim DİLEK

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Tezin Türkçe Başlığı : Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)

Tezin İngilizce Başlığı : The Legends of Altai Turks (Analysis-Text)

## İÇİNDEKİLER

<b>KISALTMALAR</b> .....	X
<b>ÖNSÖZ</b> .....	XI
<b>GİRİŞ</b> .....	1
1. Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri .....	1
1.1. Altay Cumhuriyeti .....	1
1.2. Altay Türkleri .....	3
1.3. Altay Türklerinin Tarihi .....	5
1.4. Altay Türklerinin Dinî Tarihi .....	11
1.4.1. Budizm .....	12
1.4.2. Hristiyanlık .....	13
1.4.3. Ak Din-Altay Dini .....	16
2. Türkiye’de Altay Folkloru Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	19
2.1. Kitaplar .....	19
2.2. Kitap Bölümleri .....	24
2.3. Ansiklopedi Maddeleri .....	24
2.4. Makaleler .....	25
2.5. Tezler .....	35
2.5.1. Doktora Tezleri.....	35
2.5.2. Yüksek Lisans Tezleri .....	36
3. Yöntem Hakkında .....	36
<b>BİRİNCİ BÖLÜM: EFSANE KAVRAMI VE ALTAY EFSANELERİ</b> .....	39
1.1. Altay Cumhuriyeti’nde Efsane Çalışmaları .....	39
1.2. Efsane Tanımı ve Altay Efsaneleri.....	46
1.3. Efsane Tasnifleri ve Altay Efsanelerinin Sınıflandırılması.....	58
<b>İKİNCİ BÖLÜM: ALTAY EFSANELERİNİN MOTİF YAPISI</b> .....	70
2.1. Motif Kavramı ve “Motif-Index of Folk-Literature” Adlı Kataloğun Tanıtımı.....	70
2.2. Motif-Index’e Göre Altay Efsanelerindeki Motiflerin Tasnifi.....	74
2.2.1. A. Mitolojik Motifler.....	74
2.2.2. B. Hayvanlar .....	95
2.2.3. C. Yasak .....	99

2.2.4.	D. Sihir (Büyü) .....	101
2.2.5.	F. Olağanüstülükler .....	102
2.2.6.	G. Devler .....	110
2.2.7.	H. İmtihanlar.....	111
2.2.8.	J. Akıllılar ve Aptallar .....	111
2.2.9.	K. Aldatmalar .....	112
2.2.10.	L. Kaderin Ters Dönmesi .....	113
2.2.11.	M. Geleceğin Tayini.....	114
2.2.12.	N. Şans ve Kader .....	114
2.2.13.	P. Cemiyet .....	115
2.2.14.	Q. Mükâfatlar ve Cezalar .....	116
2.2.15.	R. Esirler ve Kaçaklar.....	118
2.2.16.	S. Anormal Zulümler.....	119
2.2.17.	T. Cinsiyet .....	120
2.2.18.	V. Din .....	122
2.2.19.	W. Karakter Özellikleri .....	123
2.2.20.	Z. Çeşitli Motif Grupları.....	124
<b>ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ALTAY EFSANELERİNİN KÜLTÜREL BOYUTU .....</b>		<b>129</b>
3.1.	Yaratılış, Oluşum ve Dönüşüm Efsaneleri .....	129
3.1.1.	Yaratılış ve Tufan ile İlgili Efsaneler .....	129
3.1.1.1.	Yaratılış Efsaneleri .....	129
3.1.1.1.1.	Yerin Yaratılışı .....	129
3.1.1.1.2.	Yerin ve İnsanın Yaratılışı.....	139
3.1.1.1.3.	Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi .....	144
3.1.1.1.4.	Yeryüzünün Yaratılışı.....	152
3.1.1.2.	Tufan ile İlgili Efsaneler .....	158
3.1.1.2.1.	Sal .....	158
3.1.1.2.2.	Nooy.....	163
3.1.1.2.3.	Tufan.....	164
3.1.2.	Oluşum Efsaneleri .....	167
3.1.2.1.	Tabiat Unsurları ve Hadiselerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler .....	167

3.1.2.1.1.	Erlık ve Tanrı .....	167
3.1.2.1.2.	Çaptıgan Sarı Tayga.....	169
3.1.2.2.	Gök Cisimlerinin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler ....	172
3.1.2.2.1.	Elbegen .....	172
3.1.2.2.2.	Aybatkan.....	175
3.1.2.3.	Boyların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler.....	176
3.1.2.3.1.	İnsanların çoğalıp Artması.....	176
3.1.2.3.2.	Sarı Tan.....	178
3.1.2.3.3.	Almatlar .....	182
3.1.2.3.4.	Alkarısından Olan Çocuk Almattır.....	184
3.1.2.3.5.	Töölös, Mundus, Koçkor Mundus .....	186
3.1.2.3.6.	Kıdat Todoş Boyu.....	188
3.1.2.3.7.	Kıpçaklar.....	190
3.1.2.3.8.	Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan.....	193
3.1.2.3.9.	Cüs Boyu.....	196
3.1.2.4.	İnsanların Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler.....	197
3.1.2.4.1.	Tembel Kadının Günahı.....	197
3.1.2.4.2.	Kulunlu Kısırak ile Küçük Çocuklu Kadın.....	199
3.1.2.5.	Hayvanların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler .....	201
3.1.2.5.1.	Bit.....	201
3.1.2.5.2.	Burkan'ın Kardeşi Köpek .....	203
3.1.2.5.3.	Keçinin Yaratılışı.....	204
3.1.2.5.4.	Keçi.....	206
3.1.2.5.5.	İnek ile Sarlık.....	207
3.1.2.5.6.	At ile Deve .....	208
3.1.2.5.7.	Sarlık.....	211
3.1.2.5.8.	Evin Hayvanı Hakkında.....	211
3.1.2.5.9.	İnek .....	212
3.1.2.5.10.	Kedi.....	212
3.1.2.5.11.	Köpek.....	213
3.1.2.5.12.	At .....	214

3.1.2.5.13.	İneğin Böbreği .....	215
3.1.2.5.14.	Saksağan .....	216
3.1.2.5.15.	Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez? .....	218
3.1.2.5.16.	Guguk Kuşu .....	220
3.1.2.6.	Bitkilerin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler.....	221
3.1.2.6.1.	Odunun Gelmeden Gitmesi .....	221
3.1.2.6.2.	Meyve .....	222
3.1.2.6.3.	Köpek ile Tahıl .....	224
3.1.2.6.4.	Tanrı'nın Verdiği Tahıl.....	228
3.1.2.6.5.	İrkitler .....	229
3.1.2.7.	İnançların ve Geleneklerin Oluşumu ile İlgili Efsaneler .....	231
3.1.2.7.1.	Alkarısı ve Kurban.....	231
3.1.2.7.2.	Rus Kız ile Alkarısı.....	233
3.1.2.7.3.	Ejderha ve Avcı .....	234
3.1.2.8.	Atasözlerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler .....	237
3.1.2.8.1.	Colo Kuşu .....	237
3.1.3.	Dönüşüm Efsaneleri .....	239
3.1.3.1.	İnsana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler.....	239
3.1.3.1.1.	Kız ile Kartal.....	239
3.1.3.2.	Hayvana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler.....	243
3.1.3.2.1.	Kötebek .....	243
3.1.3.2.2.	Yarasa .....	244
3.1.3.3.	Öksüz Oğlan Kuşu Hakkında .....	245
3.1.3.3.1.	Taş Kesilme ile İlgili Efsaneler .....	246
3.1.3.3.1.	Ülgen'in Yeğeni.....	246
3.2.	Tarihî Efsaneler .....	248
3.2.1.	Kültürel Unsurlar ile İlgili Efsaneler .....	248
3.2.1.1.	Yeryüzünde Tufan Olduğunda.....	248
3.2.1.2.	Sıçan Yılı .....	254
3.2.1.3.	Topşuur ile İkilinin Ortaya Çıkışı.....	255
3.2.1.4.	Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında.....	257

3.2.2.	Milletler ile İlgili Efsaneler .....	258
3.2.2.1.	Burutlar .....	258
3.2.3.	Savaşlar ile İlgili Efsaneler.....	259
3.2.3.1.	Oyrot Kağan'ın Kaçışı .....	259
3.2.4.	Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler.....	262
3.2.4.1.	Şal Kayrakan.....	262
3.2.4.2.	Şüni Bahadır .....	263
3.2.4.3.	İrbizek .....	267
3.2.4.4.	İrbizek ile Körögöş .....	269
3.2.5.	Tabii Yerlerin Adlandırılması ile İlgili Efsaneler .....	270
3.2.5.1.	Alkarısından Kurtulma .....	270
3.2.5.2.	Cesur Sartakpay .....	275
3.2.5.3.	Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak .....	276
3.2.5.4.	Üttü-Kaya'nın Taş Mağarası .....	278
3.2.5.5.	Sööklü Tayga .....	280
3.2.5.6.	Ködürge Taş.....	282
3.2.5.7.	Kızıl Taş.....	284
3.2.5.8.	Töo Taşı .....	285
3.2.5.9.	Altın Göl .....	286
3.2.5.10.	Cılan Sokkon.....	287
3.2.5.11.	Baylu Kır.....	290
3.3.	Olağanüstü Varlıklar ve Olaylar ile İlgili Efsaneler.....	292
3.3.1.	Şeytan ile İlgili Efsaneler .....	292
3.3.1.1.	Erlık'in Sürülmesi .....	292
3.3.2.	Kötü Ruhlar ile İlgili Efsaneler .....	295
3.3.2.1.	Avcı ve Alkarısı .....	295
3.3.2.2.	Bokturabay ile Alkarısı .....	297
3.3.2.3.	Dokuz Rus ile Alkarısı.....	298
3.3.2.4.	Oğlan ile Alkarıları .....	299
3.3.3.	Tabiatın Ruhları (İyeler) ile İlgili Efsaneler .....	300
3.3.3.1.	Yerin İyesi.....	300



3.3.3.2.	Avcı ile Dağın Kız İyesi .....	302
3.3.4.	Şekil Değiştiren Varlıklar ile İlgili Efsaneler .....	306
3.3.4.1.	Koyon Cayık .....	306
3.3.4.2.	Büyükayı .....	310
3.3.4.3.	Ülker-I.....	312
3.3.4.4.	Ülker-II .....	314
3.3.5.	Olağanüstü İnsanlar ile İlgili Efsaneler .....	314
3.3.5.1.	Kulcukay .....	314
3.3.5.2.	Cer Bıdnak .....	316
3.3.6.	Olağanüstü Hayvanlar ile İlgili Efsaneler .....	319
3.3.6.1.	Argımak .....	319
3.3.7.	Hazineler ile İlgili Efsaneler.....	322
3.3.7.1.	Ombo'nun Mağarası .....	322
<b>DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: METİNLER</b>	.....	<b>325</b>
4.1.	Altay Türkçesi ile Metinler .....	325
4.2.	Türkiye Türkçesi ile Metinler.....	434
<b>SONUÇ</b>	.....	<b>542</b>
<b>KAYNAKLAR</b>	.....	<b>546</b>
<b>DİZİN</b>	.....	<b>556</b>

## **KISALTMALAR**

<b>aga.</b>	<b>: Adı geen ansiklopedi</b>
<b>agb.</b>	<b>: Adı geen bildiri</b>
<b>age.</b>	<b>: Adı geen eser</b>
<b>agm.</b>	<b>: Adı geen makale</b>
<b>agt.</b>	<b>: Adı geen tez</b>
<b>AKM</b>	<b>: Atatürk Kltr Merkezi</b>
<b>Bk/bk.</b>	<b>:Bakınız</b>
<b>C.</b>	<b>: Cilt</b>
<b>ev.</b>	<b>: eviren</b>
<b>Hzl.</b>	<b>: Hazırlayan</b>
<b>MEB</b>	<b>: Milli Eğitim Bakanlığı</b>
<b>s.</b>	<b>: Sayfa</b>
<b>S.</b>	<b>: Sayı</b>
<b>TDK</b>	<b>: Trk Dil Kurumu</b>
<b>THBMER</b>	<b>: Trk Halk Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi</b>
<b>TTK</b>	<b>: Türk Tarih Kurumu</b>
<b>vb.</b>	<b>: ve benzeri</b>
<b>vd.</b>	<b>: ve diğerleri</b>
<b>vs.</b>	<b>: vesaire</b>
<b>Yay.</b>	<b>: Yayınları</b>
<b>YKY</b>	<b>: Yapı Kredi Yayınları</b>

## ÖNSÖZ

Türklerin “ata yurdu” olarak bilinen Altay coğrafyası, günümüze kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, pek çok devletin kurulmasına, yıkılmasına, savaşlara tanıklık etmiştir. Tarihin en eski dönemlerinden beri bu zorlu coğrafyada yaşayan Altay Türkleri de yüzyıllar boyunca güçlü komşularına karşı direnmeye ve varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bugüne kadar kimliklerini muhafaza etmelerinde elbette ki zengin sözlü geleneklerinin büyük bir payı vardır.

Sözlü geleneğin en önemli türlerinden olan destanlar, masallar ve efsaneler, nesiller boyunca geleneklerin, inançların ve dilin aktarılmasında en önemli vasıta olmuşlardır. Altay Türklerinin bütün kültürel kodlarını barındıran efsanelerini ele aldığımız “Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)” adlı tezimiz, “Giriş” dışında dört bölümden oluşmaktadır.

“Giriş” bölümünde ilk olarak “*Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri*” başlığı altında “Altay Cumhuriyeti” ve “Altay Türkleri” hakkında genel bilgi verilmiş, ardından efsanelerin daha iyi anlaşılabilmesi için “Altay Türklerinin Tarihi” başlığı altında bölgenin tarihi ele alınmış ve bu sürece paralel olarak Altay Türklerinde etkili olan inanç sistemleri “Altay Türklerinin Dinî Tarihi” başlığı altında değerlendirilmiştir. “Giriş”in ikinci alt başlığı olan “*Türkiye’de Altay Folkloru Üzerine Yapılan Çalışmalar*” adlı kısımda ise Türkiye’de yapılan çalışmalar “Kitaplar”, “Kitap Bölümleri”, “Ansiklopedi Maddeleri”, “Makaleler” ve “Tezler” şeklide sınıflandırılmış ve kronolojik olarak ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde son olarak “*Yöntem Hakkında*” başlığı altında, inceleme ve araştırma yöntemimiz hakkında bilgi verilmiştir.

“*Efsane Kavramı ve Altay Efsaneleri*” adlı birinci bölümün “*Altay Cumhuriyeti’nde Efsane Çalışmaları*” başlıklı ilk kısmında 19. yüzyıldan günümüze kadar Altay efsaneleri ile ilgili yapılan çalışmalar kronolojik olarak tanıtılmıştır. “*Efsane Tanımı ve Altay Efsaneleri*” başlıklı ikinci kısımda, efsane tanımlarına yer verilmiş ve bu tanımlar değerlendirilmiştir. “*Efsane Tasnifleri ve Altay Efsanelerinin Sınıflandırılması*” başlıklı üçüncü kısımda ise efsane tasniflerine yer verilmiş ve incelediğimiz efsanelerin sınıflandırılması yapılmıştır.

“*Altay Efsanelerinin Motif Yapısı*” adlı ikinci bölümün, “*Motif Kavramı ve ‘Motif-Index of Folk Literature’ Adlı Kataloğun Tanıtımı*” adlı ilk kısmında “motif” kavramı ele alınmış ve Altay efsanelerinin motif listesini çıkarmak için faydalandığımız Stith Thompson’ın “*Motif-Index of Folk Literature*” adlı eseri tanıtılmıştır. “*Motif-Index’e Göre Altay Efsanelerindeki Motiflerin Tasnifi*” adlı ikinci kısımda ise incelediğimiz efsanelerde tespit edilen motifler sınıflandırılarak bir liste hâlinde verilmiştir.

“*Altay Efsanelerinin Kültürel Boyutu*” adlı üçüncü bölümde, tezimizde yer verdiğimiz efsaneler, “*Olay Örgüsü*” ve “*Kültürel Boyutu*” bakımından incelenmiş ve “*Motif-Index*”ten tespit edilen motif numaraları verilmiştir. Bu bölümde yeri geldikçe başta efsane olmak üzere destan, halk hikâyesi, masal gibi türlere ait örneklerle de karşılaştırmalar yapılmıştır.

“*Metinler*” adlı dördüncü bölümde, tezimizde incelediğimiz seksen sekiz efsane metni, hem Altay Türkçesiyle hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir.

“*Sonuç*” bölümünde tezimizin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmamız, “*Kaynaklar*” ve “*Dizin*” bölümleri ile sonlanmaktadır.

Altay Türkleriyle tanışmamı sağlayan, çalışmam boyunca beni destekleyerek cesaretlendiren, daima her konuda teşvik eden ve sabırla yol gösteren danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Fikret Türkmen’e şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamız sırasında değerli fikirlerini esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Metin Ekici’ye ve Prof. Dr. Alimcan İnyet’e teşekkürlerimi sunmak isterim.

Altay Türkleri efsaneleri üzerinde çalışmam hususunda beni destekleyen, kaynakların temininde ve karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan Doç Dr. İbrahim Dilek’e teşekkür ederim.

Altay Cumhuriyeti’nde bulunduğum süre içerisinde bana evini açan ve çalışmalarımı destekleyen çok kıymetli Nadejda Tıdikova’ya, benimle değerli görüşlerini ve arşivini paylaşan değerli halkbilimci Maya Çoçkina’ya, yazdığım bütün e-postaları sabırla cevaplandırarak aktarmadaki problemleri çözmemi sağlayan Nadejda

Oynotkinova'ya ve Rusça kaynakları tercüme ederek bilgiye ulaşmama yardımcı olan değerli arkadaşım Cıldız Alimova'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Ferah TÜRKER

İzmir, 2011

## GİRİŞ

### 1. ALTAY CUMHURİYETİ VE ALTAY TÜRKLERİ

#### 1.1. Altay Cumhuriyeti

Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun Güney Sibirya Bölgesi'nde yer alan, 92.902 km<sup>2</sup>'lik yüzölçümüne sahip bir ülkedir. Kazakistan, Moğolistan ve Çin ile sınır olan ülkenin, Rusya Federasyonu içerisinde Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Kemerova Oblastı ve Altay Bölgesi ile de sınırları vardır. Ülke, coğrafi olarak on bölgeye ayrılmaktadır: Mayma, Çuy, Çemal, Şebalin, Turaçak, Onguday, Üst-Kan, Üst-Köksa, Ulagan ve Koş-Agaç.



Altay Cumhuriyeti'nin başkenti ve aynı zamanda tek şehri, Gorno-Altaysk'tır. 2010 nüfus sayımına göre ülke nüfusu 206.000'dir. Nüfusun %57,4'ünü Ruslar, %30,6'sını Altaylılar, %6'sını Kazaklar, geri kalanını ise Almanlar, Ukraynlar, Azeriler,

Ermeniler, Estonlar oluşturmaktadır<sup>1</sup>. Nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır.

Karasal bir iklime sahip olan Altay Cumhuriyeti'nde yazlar sıcak ve kısa, kışlar ise çok soğuk ve uzundur. Yaz kış bol miktarda yağış almasından dolayı çok çeşitli bitki örtüsüne sahip olan ülke, yeryüzü ve yeraltı suları bakımından da çok zengindir. Ülkenin en uzun nehirleri Kadın (Katun) ve Biy (Biya)'dir ve bu iki nehir, Sibirya'nın en uzun nehri olan Ob'u oluşturmaktadır. Altay Cumhuriyeti'nde yedi bin kadar göl vardır ve bu göllerin toplam alanı 600 km<sup>2</sup> civarındadır. Altay dağlarındaki bu göller, en yüksek kalitede tatlı su rezervi sağlamaktadır. Ülkenin kuzeyinde yer alan Altın Göl (Teletskoe), 230.8 km<sup>2</sup>'lik yüzölçümü ile ülkenin en büyük gölüdür.

Altay Cumhuriyeti, dağlık bir bölgedir. 4506 m'lik yüksekliği ile Sibirya'nın en yüksek noktası olan Üç Sümer (Beluha), ülke sınırları içinde olup aynı zamanda Altay Türkleri tarafından kutsal sayılmaktadır.

Ülke topraklarının % 47'si orman, % 19'u tarım arazisidir. Ülkede ormanların geniş yer tutması, keresteciliğin ve ahşap oymacılığın gelişmesine neden olmuştur. En önemli geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık olduğu ülkede, et ve süt sığırcılığı, at, koyun ve geyik besiciliği yaygındır. Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içerisinde koyun yünü ve geyik boynuzu yetiştiriciliğinde de ilk sıradadır. Zengin bir bitki örtüsüne sahip Altaylarda, arıcılık da oldukça önemli bir yere sahiptir. Ülke, altın, demir, granit, mermer, kömür gibi yer altı kaynaklarına sahip olması bakımından da dikkat çekmektedir. Sanayi olarak ise gıda, yapı malzemeleri, maden, kereste ve ahşap işleciliği ön plandadır. Ülkenin doğal güzellikleri, son yıllarda turizmin gittikçe gelişmesinde de etkili olmuştur<sup>2</sup>.

Altay Türklerinde en önemli geçim kaynakları hayvancılık ve tarımdır. Hayvancılık, özellikle Altay'ın güneyinde önemli bir geçim kaynağıdır; çünkü buradaki düzlükler hayvancılık yapmak için uygundur. Yazın hayvanlarını taygaya çıkarırlar ve

---

<sup>1</sup> Ülkede nüfus sayımı en son 2010 yılında yapılmış; ancak bu sayıma ait etnik veriler henüz açıklanmamıştır. Bu yüzden burada verdiğimiz değerler, 2002'de yapılan nüfus sayımına aittir. 2002 yılı nüfus sayımına göre, Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu 202.947'dir. Bk. Nadejda Nikolaevna Tıdıkova, "K Voprosu o Yazıkovoy Situatsii i Yazıkovoy Politike v Respublike Altay" (Altay Cumhuriyeti'ndeki Dil Durumu ve Dil Politikası ile İlgili Sorunlara Doğru), Yazıkovaya Situatsiya i Yazıkovaya Politika v Respublike Altaya, Gorno-Altaysk 2010, s. 3.

<sup>2</sup> Altay Cumhuriyeti ile ilgili bilgiler <http://www.altai-republic.ru>'dan alınmıştır.

hayvanlar yaz boyunca yaylaklarda oturlar. Kışın ise hayvanlarını kışlık yerlerde beslerler. Altay Türklerinin en çok besledikleri hayvanların başında at, koyun ve inek yer alır. Keçi, deve ve sarlık (Tibet öküzü) ise sadece bazı bölgelerde yetiştirilmektedir. Altay'ın dağlık ve ormanlık kuzey bölgelerinde yaşayan Tubalar, Çalkandular ve Kumandıların ise temel geçim kaynakları avcılık ve balıkçılıktır. Balıkçılık sadece Kuzey Altay Türkleri arasında önemli bir geçim kaynağı iken avcılık, aslında bütün Altay Türkleri arasında yaygındır. Bir diğer önemli geçim kaynağı ise tarımdır. Ancak Altayların soğuk iklim koşulları, ekip biçmeyi ve ürün çeşitliliğini ciddi anlamda sınırlamaktadır<sup>3</sup>. Altay Türklerinde özellikle kırsal kesimlerde yaşayan aileler, evlerinin yanındaki küçük bahçelerde iklime uygun, özellikle toprağın altında yetişen sebzeler (patates, soğan, havuç vb.) yetiştirerek hem kendi ihtiyaçlarını karşılamakta hem de ihtiyaç fazlalarını satarak geçimlerine katkı sağlamaktadırlar.

## 1.2. Altay Türkleri

Altay Türkleri, bugün daha ziyade Altay Cumhuriyeti'nde yaşamakla birlikte, Rusya Federasyonu içinde bulunan Altay Bölgesi'nde (Altay Kray) de yer almaktadırlar. Altay Kişi, Telengit, Teleüt, Tuba, Kumandı ve Çalkandu boylarının bir araya gelmesinden oluşan Altay Türkleri, genel olarak "Kuzey Altaylılar" (Tuba, Kumandı, Çalkandu) ve "Güney Altaylılar" (Altay Kişi, Telengit, Teleüt) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadırlar.

E.E. Yamaeva, "Altayskaya Duhovnaya Kultura"<sup>4</sup> (Altay Manevî Kültürü) adlı eserinde Altay Türklerini, dört gruba ayırmaktadır:

1. Kuzey Altaylılar (Kumandı, Çalkandu, Tuba)
2. Teleütler
3. Telengitler
4. Altay Kişiler

Altay Türklerini gruplandırmada farklı görüşler olsa da, eskiden beri ağız ve boy özellikleri göz önüne alınarak, altı gruba ayrıldıkları görülmektedir<sup>5</sup>:

<sup>3</sup> Grigoriy Samaev, Altay Kalıktıñ Tüükizi-Eñ Cebren Öylördön Arasay'ga Kojulganına Cetire (Altay Halkının Tarihi-En Eski Zamanlardan Arasay'a Katılmasına Kadar), Gorno-Altaysk 2004, s. 175.

<sup>4</sup> E.E. Yamaeva, Altayskaya Duhovnaya Kultura: Mif, Epos, Ritual (Altay Manevî Kültürü: Mit, Destan, Ritüel), Gorno-Altaysk 1998, s. 11.



1. *Altay Kişiler*: Eskiden “Oyrot” olarak adlandırılan bu boyun mensupları Katun, Ursul, Sema, Mayma, Çarış, Kan, Peşanaya nehirlerinin kenarlarında yaşarlar. Mayma Nehri kenarına yerleşenler “Mayma” olarak da adlandırılırlar. Bugünkü Altay yazı dili, Altay Kişi ağzına dayanmaktadır.

2. *Telengitler*<sup>6</sup>: Ulagan, Koş-Ağaç, Çuy, Çoluşman, Argut, Başkaus bölgelerinde yaşamaktadırlar. 18. yüzyılda Ruslar tarafından “Uranhay”, “Uranhay Kalmuk”ları ve hem Rusya’ya hem de Çin’e vergi ödemelerinden dolayı “Dvoedantsi” (iki vergi verenler) olarak adlandırılmışlardır. Bir kısmı ise kendini “Tölös” olarak adlandırmıştır.

3. *Teleütler*: Teleütlerin bir kısmı Çerga Nehri civarında yaşarken, esas olarak Büyük ve Küçük Basat Nehirleri etrafına yerleşmişlerdir. Bir dönem Ruslar tarafından “Belie Kalmuki” (Ak Kalmuklar) olarak adlandırılmışlardır.

4. *Tubalar*: Biy, Kadın, Üymen, Puja, Büyük ve Küçük İşa, Sarı ve Kara Kokşa, Mayma Nehirleri civarında yaşamaktadırlar. Kendilerini “Yış Kişi” (Orman Halkı) olarak adlandıran Tubalar, Ruslar tarafından “Çernevıh Tatarı” (Kara Tatarlar) olarak anılmışlardır.

5. *Kumandılar*: Kumandıların çoğu Altay Cumhuriyeti dışında, Altay Bölgesi’nde yaşamaktadırlar. Altay Cumhuriyeti’nde yaşayanlar ise Biy ve Lebed Nehirleri civarındadırlar. “Aşağı Kumandı” ve “Yukarı Kumandı” olarak ikiye ayrılırlar.

6. *Çalkandular*: Lebed Nehri boyunca yaşadıkları için “Lebed Türkleri” olarak da anılmışlardır. Kendilerini “Çalkandu”, “Şalkandu”, “Çalkan” ve “lebed”

---

<sup>5</sup> Ahmet Caferoğlu, “*Altay Türkleri*”, Türk Kültürü, S. 23, Ankara, s. 47-50; Figen Güner Dilek, Altay Türkçesi Ağzları, Gazi Üniversitesi, Ankara 2005, s. 10 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

<sup>6</sup> G. Samaev’in Telengitlerin adlandırılmasıyla ilgili aktardığı bilgilere göre, bu adlandırma, Türklerin “Tele” boyundan ortaya çıkmıştır. Moğollar, “-ñud” çokluk ekini “Tele” isminin sonuna eklemişler ve “Teleñud” (Teleler) şeklinde kullanmışlardır. Bu kullanım, zamanla yaygınlaşarak bu Altay grubunun adı olmuştur. Ruslar ise Telengitleri, “Kalmık”, “Uranhay” ve “Teleut” olarak adlandırmıştır. Rusların “Telengit”lere “Teleut” demeleri, bu iki boyun ortaya çıkışının yanlış bir adlandırmadan kaynaklandığı intibahı uyandırmaktadır. Figen Güner Dilek’in “Altay Türkçesi Ağzları” adlı doktora tezinde aktardığı İ. Tengerekov’un konuyla ilgili görüşlerinde de açık bir şekilde “Teleut” adının “Telengit”in yanlış telaffuzundan kaynaklandığı söylenmektedir. Bk. G. Samaev, age, s. 149; F. Güner Dilek, agt, s. 10.

kelimesinin anlamının “kuğu” olmasından dolayı “Kuu-Kişi” olarak da adlandırmışlardır.

### 1.3. Altay Türklerinin Tarihi<sup>7</sup>

Altay Türklerinin bugün yaşadığı topraklar, tarih öncesinden itibaren çok çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgilere göre, Altay’da en eski yerleşim yeri, bugün cumhuriyetin başkenti olan Gorno-Altaysk’in içinden geçen Ulalu Nehri’nin kıyısıdır. Arkeolojik kazılarda elde edilen, M.Ö. 2500-1700 yılları arasında Afanasyevo kültürüne ait buluntular, Altaylarda medeniyetin Paleolitik döneme kadar uzandığını göstermektedir. İnsanoğlunun kullandığı ilk metal olan bakırın kullanıldığı bu dönemde, Altaylarda, Hakasya’da, Tuva’da ve Moğolistan’ın kuzey batısında yaşayan Afanasyevo halkının nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. Bazı bilim adamları onların Avrupa’dan geldiğini söylerken bazıları ise Altay’da taş çağının sonundan itibaren yaşayan bir halk olduğunu iddia etmektedirler.

Altay topraklarında Afanasyevo kültürünün devamı olarak, M.Ö. 1700-1200 yılları arası, “Andronovo kültürü” olarak adlandırılır. Bu dönemin kalıntıları arasında tunç ve altından eşyalar dikkat çekmektedir<sup>8</sup>. M.Ö. 11-8. yüzyıllar arasında “İskit dönemi” iken Altay’daki bir sonraki dönem “Mayemir Dönemi” olarak adlandırılır. Bu dönemin adlandırılması ile ilgili G. Samaev: *“İskitlerin erken döneminde büyük kurganların yapıldığı zamanlar, tarihçiler arasında ‘İskit dönemi’ olarak adlandırılır. O zamanlarda Altay’da yaşayan halklardan kalma buluntuları arkeologlar, ‘Mayemir Kültürü’ olarak adlandırır. Bu ad Kazakistan’ın bizim cumhuriyetin yakınındaki bölgesi Mayemir denilen yerin adıyla ilgilidir. Bizim cumhuriyetin kalıntıları ilk önce Mayemir’de bulunmuştur.”* demektedir. İnsanların hayvancılıkla uğraştığı bu dönemlerden günümüze kalan en önemli buluntular, en eski mezarlardan olan Pazırık kurganlarıdır. M.Ö. 6 yüzyıla ait olan Pazırık kurganlarından tunç ve altın levhalar, tokalar, tahta oymaları, at koşumları, geyik maskeleri, renkli keçelerdeki resimli örtüler, kağı üzerine oturtulmuş çadırlar ve dünyanın en eski düğümlü halısı çıkmıştır.

<sup>7</sup> Bu bölümdeki bilgiler, Grigoriy Samaev’in “Altay Kalıktñ Tüükizi” adlı eserinden aktarılmıştır.

<sup>8</sup> Şevket Koçsoy, “Türk Tarihi Kronolojisi”, Türkler Ansiklopedisi, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 73.

Pazırık'tan çıkan bu buluntular, Türk medeniyetinin ve sanatının seviyesini ortaya koymaktadır<sup>9</sup>.

Altay topraklarında “Hunlar” da hâkimiyet kurmuşlardır. Altay Türklerinin ataları olan Hunların, M.Ö. 203-202 yıllarında Altay’a gelmesi ile Pazırık Kültürü son bulur. Mağlup edilen bu halkın bir kısmı batıya doğru kaçarken, bir kısmı Hunlara tabi olur. Hunlar, bu topraklarda sık sık komşuları Kıdatlarla mücadele etmişlerdir. Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra bir kısmı batıya göç etmiş, kalanı ise yerli halkın arasında erimiştir.

Hunlardan sonra bu topraklarda Siyenpiler, Avarlar, Göktürkler ve Teleler<sup>10</sup> boy gösterirler. Moğol soylu oldukları iddia edilen “Siyenpiler”, Hunların hâkim olduğu yerlerin tümüne hükmetmiş, çok güçlü bir halktı. En güçlü kağanları Tanşihuay’ın ölümünden sonra ikiye bölünmüşler, sonra da kalabalık Çin’in karşısında duramayıp dağılmışlar ve Çinliler arasında erimişlerdir. Çinlilerin Juan-Juan olarak adlandırdıkları, Siyenpilerden ayrılan bir boy olan “Avarlar”, 5. yüzyıldan sonra çok güçlenmişler, hatta Türkleri de kendilerine tabi kılmışlardır. Tanrı dağlarına hâkim olan Avarlar, orada yaşayan Göktürkleri, Altay dağlarına göç ettirmişlerdir. Başta Avarlara vergi ödeyen “Göktürkler”, zamanla yakınlarındaki boyları da kendilerine tabi kılarak güçlü bir devlet hâline gelmişlerdir.

Altay coğrafyasında “Uygurlar” ve “Kırgızlar” da hüküm sürmüşlerdir. M.S. 605 yılında Uygurların dokuz boyu, Kanay Dağlarına göç etmişler ve komşuları tarafından “Togus-Ogus” ya da “Tele” olarak adlandırılmışlardır. 9. yüzyılın başında Uygurlara tabi olan Kırgızlar güçlenerek Uygurlarla mücadele etmişler ve 840 yılında Uygurları mağlup ederek hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş; Moğol soylu Kitanlar güçlenerek Kırgızları yenmişlerdir. Bunun üzerine

<sup>9</sup> Yusuf Halaçoğlu, “Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar”, Türkler Ansiklopedisi, C. 1, s. 57.

<sup>10</sup> “Hunlardan kalan bir kısım halk, kendini “Oğuz” olarak adlandırmış, o dönemde arabalarla göç ettikleri için Moğollar tarafından “tegreg” (Teleg) olarak adlandırılmışlardır. “Araba” anlamında olan bu söz, zamanla “tele” olmuştur.” Bk. G. Samaev, age, s. 57; Potapov, Telelerin Güney Altaylıların büyük çoğunluğunun etnik temelini oluşturduğunu ve “Telengit” “Teleüt” ve “Töölös”lerin “Tele” etnonimi ile alakalı olduğunu söylemektedir. Bk. L.P. Potapov, “Etnonim ‘Tele’ i Altaytsı” (Tele Etnonimi ve Altaylılar) (Çev. Atilla Bağcı), Tyurkologičeskiy Sbornik, K 60-Letiyu A.N. Kononova, Moskova, 1966, s.233-240.

Kırgızların bir kısmı ilk yurtları olan Kuzey Sayan dağlarına dönmüşler, kalanlar ise Kırgızlıklarını kaybetmişlerdir.

12. yüzyılın sonlarında Altay topraklarında “Nayman” egemenliği söz konusudur. Naymanlar, Kıtanları bu topraklardan çıkararak, Altay ve Kanay Dağlarının arasını kendilerine yurt edinmişlerdir. Altay Türkleri de 13. yüzyıla kadar onlara vergi ödemişlerdir<sup>11</sup>.

12. yüzyılda tarih sahnesine çıkan “Moğollar”, Cengiz Han’ın idaresinde, 1204 yılında, Naymanlara saldırıp yok etmişlerdir. Naymanların bir kısmı Erciş Baji’na kaçar, pek çoğu da Moğollara tabi olmuştur. Moğollar daha sonra Selenge Nehri’nin kenarında yaşayan Merkitlere saldırmışlar, Merkitlerin bir kısmı Erciş Baji’na doğru kaçıp, Naymanlara karışmış; kalanları ise Moğollara tabi olmuşlardır. Cengiz Han’ın dördüncü eşi de Merkit boyundandır. Altaylıların Moğollara bağlanması görevi, Cengiz Han’ın oğlu Joçi (Cuçi)’nindir. Joçi, Altay’a geldiğinde burada Teleñit ve Tölös oymakları, batı tarafında ve Erciş kıyısında ise Kımak-Kıpçaklar kendi rızalarıyla tabi olurlar, çünkü Cengiz kendi isteğiyle tabi olanları kendi halkında ayırmamakta, onlara irade kullanma hakkını vermektedir. Moğolların tabiiyetini kabul etmeyen Tumatlar, Naymanlar ve Merkitler ise isyan etmişler; ancak bu isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

En güçlü dönemini Cengiz Han zamanında yaşayan Moğollar, Cengiz’in ölümünden sonra taht kavgalarına sahne olarak bölünmüş; bir müddet sonra da merkezlerini Çin’e taşımışlardır. Merkezin uzağa taşınmasını fırsat bilen Altay ve Soyon oymakları, 1273 yılında isyan etmişler; ancak bu isyanlar bastırılmış ve Moğollar bu oymakları Mancı şehrine göç ettirmişlerdir. 14. yüzyılın ortalarında, Çin’de, Moğollara karşı büyük bir isyan başlamış ve Moğollar Çin’den sürülmüşlerdir. Bu sırada Moğolların zayıflayarak pek çok otağa bölünmesini fırsat bilen Altay ve Soyon oymaklarının içinden pek çok grup, Moğollardan ayrılmıştır.

---

<sup>11</sup> Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 2011, s. 315-316.

17. yüzyılın başında Altaylıların en güçlü komşuları Ruslar, Oyrotlar<sup>12</sup>, Altın Kağan'ın halkı<sup>13</sup> ve Kazaklardır<sup>14</sup>. Altaylarda ise bir birlik yoktur, otoklara bölünmüş durumdadırlar. Her otok, kendi beyi tarafından yönetilmekte; ancak bir savaş olması hâlinde bir araya gelmektedirler. Bu da onların güçlü komşuları ile mücadelesini zorlaştırmaktaydı.

Rusların Altay'a yaklaşması 16. yüzyılın ortalarında başlar. Kazan Hanlığı'nı yenen Rusların topraklarını büyütme ve idaresi altındaki halkların sayısını arttırma arzusu onları, Sibir Hanlığı'na yönlendirmiştir. Sibir Hanlığı'ndan kasıt, Batı Sibirya'da yaşayan Türk boyları ile Hantı ve Mansi halklarıdır.

16. yüzyılın sonunda Ruslar, Altay'a gelirler. O sırada Altayların büyük otoklarından biri olan Ak-Teleñitler, Oyrotlardan ve Kazaklardan korktukları için Ruslarla birlik olmayı kabul etseler de onlara vergi vermeyi, yani tabiiyeti kabul etmezler. Ruslar daha sonra Tubaları, Çalkanduları, Altın Göl'ün güneyindeki Teleñitleri kendine tabi kılmaya çalışır; ancak bu o kadar kolay olmaz. Altay boyları, Ruslara tabi olmamak için yıllarca mücadele ederler. Ancak Altaylılar hem mücadelede eşitliği sağlayacak olan askerî donanımdan yoksun oldukları için hem de Oyrot, Çin gibi düşmanları olduğu için, kimi zaman kendi rızalarıyla Ruslara bağlanmışlar; ancak her uygun koşul oluştuğunda isyan çıkarıp ayrılmaya çalışmaktan da geri kalmamışlardır.

Altaylılar, o dönem, Ruslar ve Oyrotlar gibi iki büyük gücün arasında kalmışlardır. Her iki hanlık da Altaylıları vergiye bağlayıp, kendilerine tabi kılma mücadelesi içerisine girmişlerdir. Sonunda 1640 yılında Oyrot Kağan, bu yerlerin halkının hem Oyrot'a hem de Arasay'a tabi olup, vergi vermeleri yönünde fikir beyan eder ve bu görüş her iki taraftan da onay görmüştür. Altay Türklerinin büyük bir kısmı

---

<sup>12</sup> Batı Moğol halkı, tarihçiler tarafından "Oyrot" ya da "Oyrad" olarak adlandırılmaktadır. Oyrotlar, kendilerine "Törbön Oyrot" ya da "Zünger" (Cungar) derler. "Törbön", Oyrotların dört büyük oymaktan (Çoros, Törböt, Torgut, Koşut) oluşmasından dolayı "dört" sözünden türetilmiştir. "Zünger" sözü ise "sol kol" anlamındadır; çünkü bir zamanlar Moğol ordusunun sol tarafında yer almışlardır. Bk. G. Samaev, age, s. 153-154; Oyrot adının anlamı ile ilgili bk. Ekrem Kalan, Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi, TTK Yay., Ankara 2008, s. 1-6.

<sup>13</sup> Moğol soylu olan bu halk, Moğolların Altay sınırında yer almışlardır; bundan ötürü Tuvalılar da çoktur. Bu kağanlıkta kağanlar hep "Altın Kağan" adını aldıkları için, kağanlık da bu şekilde adlandırılmıştır. Bk. G. Samaev, age, s. 155.

<sup>14</sup> Ak-Telengitlerle Kazaklar bir arada yaşamışlardır. Oyrotlar, 16. yüzyılın sonu, 17. yüzyılın başında Erciş Nehri'ne doğru göç etmeye başlaması üzerine Kazaklar uzaklaşmışlardır. Bk. G. Samaev, age., s. 155.

her iki halka da vergi ödemişler ve bu tip vergi ödeyenler “eki kalandular” (iki vergililer) olarak adlandırılmışlardır. İki vergililerin içinde Kumandı, Çalkandu ve Tubalar, Oyrotlardan ziyade Arasay’a bağlı iken; bugünkü Mayma, Çemal, Şebalin bölgelerinde yaşayan Altaylılar daha çok Oyrot’a bağlı olmuşlardır.

Bu dönemde Oyrot’a tabi olanların sayısı iki vergililerden daha çoktur. Oyrot Kağan, kendine tabi olan Altaylıları, kendi ulusundan ayırmamış, birlikçisi olarak görmüştür. Altaylılar, Oyrotlara yılda bir vergi ödemişler, savaş zamanında orduya katılıp birlikte savaşmışlardır. 1744-1749 yılları arasında düzenlenen kurultaylara Altaylı cayzanlar<sup>15</sup> da katılmışlardır.

Oyrotlar en güçlü zamanlarını, 18. yüzyılın ilk yarısında, Seben-Araptan (Tsevan Rabdan) ile oğlu Kaldan Seren zamanında yaşamışlardır. Ancak Kaldan Seren’in ölümünden sonra taht mücadeleleri başlamış ve Oyrot Kağanlığı zayıflamıştır. Bu sırada ülke, dört bir yandan düşman saldırılarına maruz kalmış, Oyrot halkı esir düşmüştür.

16. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Mançular, başta sadece bir oymak iken, kendilerine katılanlarla güçlenip, bir halkın adı olmuştur. 1644’te Çinlilerle savaşıp onları mağlup etmişler, Moğolların bir kısmını da kendilerine tabi kılmışlardır. Zaferlerin sonunda başkenti Çin’e taşımışlar ve burada yurtlarına “Tsin” (< Çin. Qing) denilmiştir; bu aynı zamanda halkın da adı olmuştur (Altaylılar, Tsin’de “Ecen”, “Ecen Kağan” olarak adlandırmışlardır). 17. yüzyılda Ecen’e Kalka-Moğollar da bağlanmışlardır. Ecen, Oyrot’u almak için çok uğraşmış, ama başarılı olamamıştır. Ancak sonunda, Oyrot’taki taht mücadelesinden kaçan Amır Sanaa adlı beyin kendine sığınmasıyla istediği fırsatı yakalamıştır. Ecen Kağan, Amır Sanaa sayesinde Oyrot’u ele geçirmeyi, Amır Sanaa ise tahta çıkmayı planlamıştır. Bunun üzerine harekete geçen Ecen Kağan, Amır Sanaa’yı da yanına alarak Oyrot’a savaş açmıştır. Oyrot’un kendi içindeki karışıklıklar, halkın Ecen’in saldırılarından korkması ve Ecen’in tarafında Amır

---

<sup>15</sup> Cayzanlar, kağanlar adına halkı yöneten bürokratlardır. Cayzanlık, babadan oğla geçer, eğer oğul yoksa akrabalar arasındaki en yaşlı kişi olur. Cayzanlar, cayzan meclisinde oturur ve emrindeki memurlarla birlikte görevini icra eder. Cayzanların asker toplayıp ordu kurma, ordunun ihtiyaçlarını temin etme; vergi toplama, yoksullara yardım etme, tarla yapılacak, avlanılacak yerlere karar verme gibi çeşitli görevleri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cayzañnıñ Cargı Cañı (Hızl. E.E. Yamaeva), Ak-Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1996, s. 11-14.

Sanaa gibi bazı Oyrot beylerin yer alması nedeniyle halk savaşmak istemeyip saf değiştirmiş, bu da Oyrot'u iyice zor duruma düşürmüştür. Bunun üzerine Tabaçı adlı Oyrot Kağan, Ecen'e katılmak istemiş; ancak Ecen kabul etmemiş ve büyük bir çatışma yaşanmıştır. Yenileceğini anlayan Tabaçı, ordusunu dağıtıp, oğlu ve bazı askerleri ile birlikte kaçmıştır. Kaçarken Uygurların Üç Turfan kalesine sığınmıştır. Ancak Uygur'un önderi tarafından esir alınarak Ecen Kağan'a teslim edilmiştir. Tabaçı ve oğulları, ömürlerinin sonuna kadar Pekin'de yaşamışlardır.

Tabaçı'nın esir düşmesinden sonra Oyrotlar kağansız kalmışlar ve dağılmışlardır. Ancak Oyrot'un kağanı olma hevesinde olan Amır Sanaa, Ecen'e isyan ederek Oyrot'a doğru kaçmış ve bu arada Altaylıları kendine bağlamaya çalışmıştır. Daha önceden Oyrot'a tabi olan, Oyrot'un dağılmasından dolayı başsız kalan bazı Altay boyları ise Ecen'in zulmünden korktukları için Arasay yönetimine tabi olmak ve onların kalelerinin yakınına yerleşmek talebinde bulunmuşlardır. 1755 yılında, Arasay'dan bu isteğe olumlu yanıt gelmesi üzerine, Altaylılar, kalelerin yanına yerleşmişler ve böylelikle Ecen'in saldırılarından kurtulmuşlardır. Bu sırada Amır Sanaa hastalanarak ölmesi üzerine Oyrot Hanlığı tamamen dağılmıştır.

Arasay'a bağlanan pek çok Altaylı, 1757 yılında, İdil'e, Karluk yurduna göç ettirilmiştir. Göç etmek istemeyen Altaylılar, dağlık yerlere kaçmışlardır. Bu arada Ecen'e de Arasay'a da tabi olmayan Altay boyları vardır ve bunlar sık sık Rusların ve Ecen'in, sınıra yakın yaşayanlar ise Kazak çapulcularının saldırılarına maruz kalmışlardır.

Bu dönemde Altay Türklerinin çoğu Ruslara bağlanmıştır. Bundan ötürü de Ruslar, bu toprakların Arasay'ın olduğunu düşünmüştür. Ecen yönetimi ise Oyrot'u kendilerinin mağlup etmesinden dolayı, o topraklarda kendilerinin hüküm sürmeleri gerektiğini iddia etmiştir. Hatta 1763 yılında Ecen ordusu, Rusların Bukturma Kalesi'ne saldırmış, kale civarındaki Altaylıları esir almıştır. Ancak daha sonra Arasay ile büyük bir savaş yaşanmasından korkarak bu tip saldırıları durdurmuş ve 1864 yılında Altay'ın Arasay'ın olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.

Oyrot'un dağılmasından sonra sürekli komşularının saldırılarına maruz kalan Altaylılar, ya Arasay'a ya da Ecen'e tabi olmak zorunda kalmışlardır; bir kısım Altaylı

ise her ikisine de vergi ödemiştir. Altaylıların içinden Tuba, Çalkandu ve Kumandılar, Ecen'in ve Kazakların saldırılarına uğramamışlardır.

19. yüzyılda Altay coğrafyasında Rusların kesin hâkimiyet sağlamasından sonra yoğun bir şekilde Ruslaştırma politikası izlenmiştir. Bunun için izlenen yollardan biri Hristiyanlaştırmadır. Hristiyanlaştırılan Altay Türklerinin, asimile olması çok daha kolay olmuştur. Uygulanan bir diğer yöntem ise Altay coğrafyasının demografik yapısını bozmadır. Tarıma elverişli Altay topraklarına Ruslar yoğun bir şekilde göç ettirilmiş, az sayıdaki Altay Türkleri kendi topraklarında azınlık durumuna düşürülerek hızlı bir şekilde Ruslaşmaları sağlanmıştır<sup>16</sup>.

Çarlık Rusya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan otorite boşluğu ve özgürlük havası, Altay Türklerinin de millî uyanış hareketlerinden etkilenmesine yol açmıştır. 1918'de Altay milliyetçisi Anuçin'in önderliğinde Altaylıları, Hakasları ve Tuvaları kapsayan "Altay Cumhuriyeti"nin kurulması, böylelikle Ruslaşmanın da önüne geçilmesi planlanmıştır. Ancak, bu girişimler sonuçsuz kalmış ve 1919 yılında Altay'da Sovyet iktidarı yerleşmiştir<sup>17</sup>.

1922 yılında SSCB'ye bağlı "Oyrot Otonom Bölgesi" kurulmuş, 1948 yılında milliyetçi duyguları yok etmek için "Oyrot Otonom Bölgesi"nin adı, "Dağlık Altay Otonom Bölgesi" olarak değiştirilmiştir. 3 Temmuz 1991'de, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Rusya Federasyonu'na bağlı "Gorno-Altayskiy Respublika" (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) adıyla bir cumhuriyet olarak statüsü belirlenmiştir. 3 Mayıs 1992'de de cumhuriyetin adı "Altay Respublika" (Altay Cumhuriyeti) olarak değiştirilmiştir<sup>18</sup>.

#### **1.4. Altay Türklerinin Dinî Tarihi**

Altay coğrafyası, yüzyıllar içerisinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, pek çok devletin kurulmasına, yıkılmasına, savaşlara tanıklık etmiştir. Farklı kültürlerin bu topraklarda varlık göstermesi, kültürel çeşitliliğin oluşmasına sebep olmuş; bu kültürel çeşitlilik de dinî yaşamda yansımaları bulmuştur. Altay Türkleri, kimi zaman

<sup>16</sup> Anar Somuncuoğlu, "Altay Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, C. 20, s. 141-142.

<sup>17</sup> A. Somuncuoğlu, agm, s. 142-143.

<sup>18</sup> İbrahim Dilek, Altay Masalları, Gazi Üniversitesi, Ankara 2003, s. ii (Doktora Tezi); A. Somuncuoğlu, agm, s. 143.



şiddet yoluyla, kimi zaman baskılarla dinlerini değiştirmeye zorlanmışlar; ancak onlar geleneksel inançlarını, “Ak Din” adı altında devam ettirmeyi başarmışlardır. Bugün için Altay Türklerinde “Ak Din” ve “Hristiyanlık” olmak üzere iki inanç sistemi hâkim olsa da tarih boyunca birbirinden farklı dinlerin ve inançların etkisi altında kalmışlardır.

#### 1.4.1. Budizm

Altay toprakları, tarih boyunca Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Moğollar, Çinliler, Ruslar gibi büyük devletlerin hâkimiyet kurduğu bir coğrafya olmuştur. Altay Türkleri, bu uygarlıkların tarihî süreç içerisinde etkisi altında kaldığı inanç sistemlerinden de doğrudan etkilenmişlerdir. Altay Türklerinin, en uzun süre etkisi altında kaldıkları dış kaynaklı din, “Budizm”dir. Bugün Altay topraklarında etkisi hâlâ devam eden Budizm ile Türklerin karşılaşması, Hun İmparatorluğu dönemine kadar dayanmaktadır. Göktürkler döneminde de Budizm tesiri devam etmiş, Göktürklerden sonra dinî bakımdan çeşitliliğin yaşandığı Uygurlar döneminde ise “Budizm”, “Hristiyanlık” gibi dinlerin yanı sıra “Manihaizm” 8. yüzyılda resmî din olarak kabul edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren Altay topraklarında varlık göstermeye başlayan Moğolların Budizm’le tanışmaları ise 13. yüzyılda Uygur Kağanlığının Moğollara katılmasına kadar uzansa da, gerçek manada 16. yüzyılda Tibet’e yapılan seferlerle yayılmış ve Moğollar, “Lamaist Budizmi”nin etkisi altına girmişler ve devlet dini olarak kabul etmişlerdir<sup>19</sup>.

Şamanist Altay Türklerinin gerçek anlamda Budizm’in tesiri altında kalmaları, Oyrotlarla karşılaştıkları döneme dayanmaktadır. 17. yüzyılda Oyrotların Altaylı boyları kendilerine tabi kılmasıyla bir kısım Altaylı cayzanlar da Burhanizmi<sup>20</sup> benimsemişler, hatta bazı Altay Türkleri lama olmuşlardır. Oyrot döneminde Burhanizmi benimsemek sadece gönüllülük esasına dayanmamıştır. Oyrotlar, Burhanizmi benimsetebilmek için kanunlar çıkarmışlardır. Buna göre, eğer bir kam, ayin yaparsa ya da biri ayin yapması için kam çağırırsa büyük cezalar ödemek zorunda kalmışlardır. Oyrotlar, bu şekilde

<sup>19</sup> İsmail Taş, *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, Kömen Yay., Konya 2002, s. 26, 58-60; Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul 2009, s. 179-181; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 23-31; Mircea Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 68-69.

<sup>20</sup> “*Burkan kelimesi, Buda kelimesinin karşılığı olarak Uygurlar arasında kullanılmaya başlanmıştır.*” Bk. Ü. Günay-H. Güngör, *age*, s. 173-174.

Altaylıları, şaman inancından uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Hatta Oyrot Kağan zamanında, kamların bir evde toplanıp yakıldığıyla alakalı efsaneler de mevcuttur. Oyrotlar zamanında Burhanizmin benimsetilmesi, sadece Oyrotların tabiiyeti altında bulunan Altaylılar için geçerli olmuştur. Tubalar, Çalkandular ve Kumandılar, hem Oyrotlara hem de Arasay'a tabi oldukları için onlardan bütün Oyrot kanunlarına uymaları beklenmemiştir<sup>21</sup>.

#### **1.4.2. Hristiyanlık**

Altay Türklerinin etkisi altında kaldığı bir diğer din, "Hristiyanlık"tır. Altay Türklerinin Hristiyanlıkla tanışmaları, 1755 yılında Ecen'in saldırılarından korkup, Rus kalelerinin yakınına yerleşebilmek için Rusların tabiiyeti altına girmeleriyle başlar. Soğuk kışı Arasay'ın kalelerinin yanında geçiren Altay Türkleri arasında bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmış ve pek çok kişi özellikle çiçek hastalığından muzdarip olmuştur. Rus din adamlarının, hastalığa yakalananların Hristiyan olmaları hâlinde iyileşeceklerini söylemeleri üzerine Hristiyanlaşmalar başlamıştır. Ruslar, Hristiyan olanlara daha fazla yiyecek vermişler ve onları diğerlerinden ayırarak başka bölüklere dâhil etmişlerdir. Bu sırada göç ettirilenlerin içinde Hristiyanlığı kabul edenler varsa onları diğerleri gibi Kalmuk yurduna sürmemişler, İdil Nehri'nin kenarındaki Hristiyan Kalmukların yanına göndermişlerdir. İlk zamanlar bu tip politik baskılar uygulayarak Hristiyanlaştırma yoluna giden Ruslar, zamanla baskının şiddetini arttırmışlar; 1858 yılında kalelerin civarında yaşamalarına izin verilen Altaylılar arasında Hristiyanlaşmayı kabul etmeyenleri sürgün etmişlerdir. Rusya'ya tabi olanlar bu şekilde çeşitli baskılarla Hristiyanlaştırılırken, 1760 yılında tabiiyeti kabul etmeyenler ise düzenlenen saldırılarda esir alınarak zorla Hristiyanlaştırılmışlardır<sup>22</sup>.

19. yüzyılda Altay Türklerine sistemli bir şekilde Hristiyanlaştırılma politikaları uygulanmıştır. Her yere haç dikilmiş ve her hacın 6 km. civarında geleneksel dinî inançlarının gereklerini yerine getirmeleri yasaklanmıştır. Bu durumda Altaylılara iki seçenek kalmıştır: ya Hristiyan olmak ya da göç etmek. Hristiyan olmak istemeyenler göç etmek zorunda kalınca onların geride bıraktıkları yerler, Çarlık Rusyası'nın

---

<sup>21</sup> G. Samaev, age, s. 178-180.

<sup>22</sup> G. Samaev, age, s. 204-205; 210-211.

yerleştirme politikası sonucu Altay'a gelen Ruslara ve Hristiyanlaşmayı kabul etmek zorunda kalan Altaylılara kalmıştır<sup>23</sup>.

Hristiyan olanlar bir taraftan maddi manevi yardımlarla, ödedikleri vergilerin azaltılmasıyla desteklenirken diğer taraftan köklerinden kopartılarak asimile edilmeye çalışılmışlardır. Hristiyanlaştırılan Altaylılar, diğerlerinden ayrı yerlerde yaşatılmış, millî kimliklerini korumada önemli bir rol üstlenen "söök"lerle<sup>24</sup> alakaları yok edilmeye uğraşılmış, damgaları önemsememeleri istenmiştir. Bu şekilde birbirleriyle yardımlaşmalarının, eski inançlarını, geleneklerini devam ettirmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Asimile olmalarını hızlandırmak için, Rus kültürünün ne kadar yüksek seviyede bir kültür olduğu fikri dayatılarak Rus yaşam tarzını benimsemeleri, Ruslar gibi giyinmeleri, Rus tipi evlerde oturmaları sağlanmıştır. Zaten Hristiyan oldukları için, olmayanlar tarafından dışlanan Altaylılar, yeni yaşam tarzları içinde kendilerini Ruslara kabul ettirebilmek için bir an önce dillerini ve geleneklerini bir kenara bırakıp onlar gibi olmaya çalışmışlardır. Hristiyan olmayanlarla evlenmeleri de yasaklanarak Ruslarla evlilik yapmaları sağlanmış, bu şekilde dillerini ve kimliklerini tamamen unutturma amacı güdülmüştür<sup>25</sup>.

Ruslar, Altay Türklerini Hristiyanlaştırma yoluyla asimile ederek Altay topraklarını planlı bir şekilde Ruslaştırmak istemişlerdir. Rusların Hristiyanlaştırma politikaları sonucunda ilk Hristiyan olanlar Telengitlerdir. Hristiyan olanların asimile olmaları daha kolay olmuştur<sup>26</sup>. V.A. Muytueva, Hristiyanlaştırılan Altay Türklerini, inanma düzeyleri bakımından üç grupta ele almaktadır<sup>27</sup>:

- a. Tamamen Hristiyanlaşanlar. Bunlar dinin bütün gereklerini yerine getirip, eski dinî inançlarını tamamen unutmışlardır; sayıca azdırlar.

---

<sup>23</sup> A. Somuncuoğlu, agm, s. 141-142; Valentina Aleksandrovna Muytueva, Altay Duhovnyıy Missiya la Altaylar (Altay Manevî Misyonu ve Altaylar), Gorno-Altaysk 2002, s. 143-144.

<sup>24</sup> "Soy, kuşak", Altayca-Türkçe Sözlük (Hzl. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı), TDK Yay., Ankara 1999, s. 157.

<sup>25</sup> V. A. Muytueva, age, s. 143-150; A. Somuncuoğlu, agm, s. 141-142.

<sup>26</sup> A. Somuncuoğlu, agm, s. 142.

<sup>27</sup> V.A. Muytueva, age, s. 139.

- b.** Hristiyanlaştırılmış olsalar bile dinî gereklerini yerine getirmeyenler. Bunlar ne yeni dinleri hakkında bilgiye sahiptirler ne de eski dinlerinin gereklerini yerine getirirler. Sayıca çok fazla değillerdir.
- c.** Hristiyanlaştırılmış olsalar bile hem eski dininden tam olarak uzaklaşmamış hem de yeni dinini tam olarak benimsememiş olanlar. Sayıca çokturlar.

Bu süreç içerisinde pek çok Altay Türkü, zor kullanılarak ya da dayatılarak Hristiyanlaştırılmış oldukları için bugün kendi dinlerini hâlâ devam ettirmektedirler. Hristiyan olanlar, eski dinlerinin tanrısının, kötü ruhlarının kendilerini rahatsız etmelerinden, kötülük yapmalarından korktukları için iki inancı bir arada yürütmektedirler. İki dinli olarak tabir edebileceğimiz bu kişilere, hangi tanrıya inandıkları sorulduğunda hem Ülgen'e hem de Hristiyanlığın tanrısına inandıklarını söylemektedirler. İki dinî inancı birleştiren Altaylılar, ikonalara süt saçmakta, ikonalarla “yayık”ı birlikte asmaktadırlar<sup>28</sup>.

Altay Türklerini Hristiyanlaştırma süreci bugün de hız kesmeden devam etmektedir. Bugün Altay Cumhuriyeti'nde pek çok Amerikalı ya da Avrupalı misyoner, Altay Türklerini Hristiyanlaştırmak için çalışmakta ve Rusya hükümeti de buna göz yummaktadır. Bu kişiler, Altay Cumhuriyeti'ne gelip, mensubu oldukları Hristiyanlık mezheplerine ait kiliseler açmakta, köy köy, kasaba kasaba dolaşmaktadırlar. Altay'da gerek şehirde gerekse kırsal kesimde yıllarca kalan bu kişiler, Rusça bilmelerine rağmen halkla daha iyi iletişim kurabilmek, onlardan biriymiş gibi davranabilmek adına Altay Türkçesini çok iyi bir şekilde öğrenmektedirler. Halkla yakın ilişkiler kurarak, onlara para ve yiyecek yardımı yaparak mensubu oldukları kiliseye çekmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca kiliselerde zor durumda olan insanların yiyecek ve barınma ihtiyaçları da karşılanmaktadır.

Altay Türklerinin Hristiyanlaştırılma süreci her ne kadar hâlâ devam etse de artık baskı unsurunun ortadan kalktığını görüyoruz. Artık insanlar zorla Hristiyanlaştırmaya çalışılmadıkları gibi, onlara sempatik görünmek ya da onlara daha rahat ulaşabilmek adına kiliselerde Altayca dualar müzik eşliğinde söylenmekte, kutsal kitap İncil Altay Türkçesine tercüme edilmektedir.

---

<sup>28</sup> V.A. Muytueva, age, s. 140-141.

Çarlık Rusyası boyunca zorla Hristiyanlaştırılmaya ve geleneksel inançları unutturulmaya çalışılan Altay Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde de dinsizleştirilmeye çalışılmıştır. Yüzyıllar boyunca dinî yaşamları bu şekilde baskı altında tutulan Altay Türklerinin dinle olan bağları da doğal olarak oldukça zayıftır. Bugün kiliselere gidip Hristiyan olan pek çok Altaylı, geleneksel inançlarını devam ettirenlerin yanında bunu şiddetle inkâr etmektedirler. Yine Altay dinine mensup olduğunu söyleyenler, zorda kaldıklarında istavroz çıkarabilmektedirler. Şehirleşmenin hızla devam ettiği, ulusal yayın yapan görsel medya organlarının olmadığı, çocukların daha iyi eğitim alabilmeleri ve iyi bir iş sahibi olabilmeleri adına Rus okullarına gönderildiği, hatta önemsiz görülerek anadillerinin öğretilmediği göz önüne alınacak olursa, yaşadığı toplumda azınlık olan Altaylıların, ne Rus kültürüne ne de Hristiyanlığa karşı uzun süre direnebilmeleri pek mümkün gözükmemektedir.

#### **1.4.3. Ak Din-Altay Dini**

Ak Din, bugün Altay Türklerinin bağlı oldukları inanç sistemidir. Ak Din'in ortaya çıkış tarihi, 1904 olarak gösterilse de bu tarih, "Ak Din" in değil, bu dinin etrafında binlerce Altay Türkü'nün toplanmasıyla oluşan "millî mücadele hareketi" nin ortaya çıkış tarihidir. Asırlardır başka milletlerin boyundurukları altında yaşayan, asimile edilmeye çalışılan, sürekli olarak dinlerini değiştirmeleri hususunda baskıya maruz kalan Altay Türkleri, kendi kimliklerini muhafaza edebilmek için "Ak Din" etrafında bir araya gelmişlerdir.

Altay Türklerinin özellikle Çarlık Rusyası döneminde sürekli olarak ezilmeleri, hor görülmeleri, onlarda hem Ruslara hem de Hristiyanlığa karşı bir öfke oluşturmuştur. Tüm bu baskılara ve kendilerine dayatılan dinlere bir tepki olarak kendi dinlerinin, "Ak Din" in, etrafında bir araya gelirler. Altaylılar arasında etnik birliği sağlayan dinî temelli bu hareketin<sup>29</sup> başında "Çet Çelpan" adlı Altay Türkü vardır. Kırlık Vadisi merkezli olan, kısa zamanda genişleyerek binlerce katılımcı bulan bu "millî hareket" te, Ruslara ve Rus kültürüyle ilgili olan her şeye karşı çıkmıştır. Ruslarla alışveriş yapılmayacak,

---

<sup>29</sup> Andrei Vinogradov, Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition (Geleneksel Altay İnançları Bağlamında Ak Din), Saskatchewan Üniversitesi, Kanada 2003, s. 156 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

bütün ilişkiler kesilecek, Rus tipi giysiler giyilmeyecek, hatta Rus paraları kullanılmayacaktır<sup>30</sup>.

Çet Çelpan liderliğinde düzenlenen ayinlere binlerce kişi katılmıştır. Bu hareket zamanla Ruslar arasında huzursuzluk yaratmaya başlamış ve yönetimdekilere bildirilmiştir. Üst kademelere yazılan bu ihbar mektuplarında, Altaylıların artık Rus idaresini kabul etmediği, Ruslarla ilişkilerini kestikleri, Çet Çelpan ve kızının kendilerini Mesih ilan ettiği, Çet Çelpan'ın "Oyrot Han" tarafından hanlık kurmakla görevlendirildiği ve yakın zamanda "Oyrot Han"ın geleceği yönünde propagandalar yaptıklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Ruslar, bu ayinlere baskınlar düzenleyip insanları tutuklamaya başlamışlar; ancak Çet Çelpan'ı hemen ele geçirememişlerdir. Bir müddet sonra yaklaşık üç bin kişinin katıldığı bir ayine yapılan baskında, Çet Çelpan ile hareketin diğer liderleri tutuklanmışlar ve hüküm giymişlerdir<sup>31</sup>.

Çet Çelpan tutuklandıktan sonra ilk zamanlar onun hakkında türlü söylentiler yayılarak karalama politikası izlenmiştir. Başlarda tutuklamalardan dolayı Burhanistler toplanıp ayin yapmaya cesaret edemeseler de 1905 yılında tekrar bir araya gelip ayin yapmaya başlamışlardır. Hareketin canlanmasıyla birlikte telgraf tellerini kesmek, vergi vermemek gibi tepkiler verip Ruslara karşı direnmeye devam etmişlerdir. Bunun neticesinde baskınlar ve tutuklamalar da sürmüştür<sup>32</sup>.

1930'larda bu hareket sonlandırılarak üyeleri tutuklanmış, bunlardan bir kısmı idam edilmiştir. İdam edilenlerin ve hapse atılanların sayısı net olarak bilinmemektedir<sup>33</sup>.

Bu hareketin ortaya çıkmasının elbette ki çok çeşitli sebepleri vardır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Altay Türkleri, yüzyıllardır başka milletlerin boyundurukları altına sokulmaya çalışılmış, dinî inançları ve millî kimlikleri unutturulmak istenmiş, sürgün edilmiş, hapse atılmış, ağır vergiler altında ezilmiştir. Özellikle Çarlık Rusyası'nın son yüz elli yıldır sistematik bir şekilde uyguladığı baskıcı politikalar ile

---

<sup>30</sup> A.G. Danilin, *Burhanizm (İz İstorii Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya v Gornom Altae)* (Gorno-Altay'daki Millî Mücadele Hareketlerinin Tarihi), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1993, s. 84-85.

<sup>31</sup> A.G., Danilin, *age*, s. 84-88.

<sup>32</sup> A.G. Danilin, *age*, s. 105-107.

<sup>33</sup> A. Vinogradov, *agt*, s. 2.

Altay topraklarında yaşanan Rus göçü, halkı canından bezdirmiş ve Oyrot Kağanlığı zamanını özler hâle getirmiştir<sup>34</sup>.

Son dönemlerde Rusya ve Moğolistan arasındaki ticari ilişkiler neticesinde Moğolistan üzerinden Altay'a ticaret bahanesiyle gelen lamaların misyonerlik faaliyetlerine başlaması, Altay Türkleri arasında Budizm'e olan ilgiliyi tekrar canlandırmıştır<sup>35</sup>.

Bu dönemde Budizm'in Lamaizm kolunun tekrar etkisi altında kalan Altay Türkleri, bu yeni dini, geleneksel inanç sistemlerinin üzerine inşa etmişler ve böylelikle "Burhanizm" yeni bir şekil almıştır. Ruslara ve Hristiyanlığa karşı olan Altay Türklerinin, geleneksel dinlerinden de ümitlerini kestikleri bir zamanda Moğolistan üzerinden gelen bu dinî hareket, "*Altay Türklerini içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracak olan Oyrot Han*" fikrinin de oluşmasına sebep olarak, "millî mücadele hareketi"ne dönüşmesinin zeminini hazırlamıştır.

Çarlık Rusyası'na, Hristiyanlığa ve eski dine karşı olanların bir araya geldiği bu "millî mücadele hareketi", pek çok fikrî yapıyı içinde barındırarak, herkesi kucaklamak ve Çar'a karşı çıkmalarının sesi olmak maksadıyla yola çıkmış ve kısa zamanda kendine pek çok taraftar bulmuştur<sup>36</sup>.

Bu yeni dinî akım, her ne kadar "kara din" olarak adlandırdığı Şamanizm'e karşı gibi gözükse de aslında onun üzerine inşa edilmiştir. Ağaç kesmek, ot biçmek, kanlı kurban gibi yeni yasakların dikkat çektiği "Ak Din"de, Ülgen, aracı ruhlar, ateş kültü, kayın kültü, süt saçma gibi pek çok unsuru bünyesine almış, eski ve yeni dinin dua metinlerini harmanlanmıştır. Ancak, Burhanistler kamlara eziyet etmekten de geri kalmamışlardır<sup>37</sup>.

"Ak Din" ya da diğer adıyla "Altay Dini", her ne kadar Budizm'den etkilenmiş de olsa ondan farklıdır. Ak Dinin temeli, felsefesi, ritüelleri, Altay Türklerinin eski inançlarının üzerine şekillenmiştir. Ak Din, insanları, her anlamda temiz olmaya, doğayı ve hayvanları korumaya, insanları saymaya, büyüklere, akrabalara hürmet etmeye

<sup>34</sup> A.G., Danilin, age, s. 58; A. Somuncuoğlu, agm, s. 142.

<sup>35</sup> A.G., Danilin, age, s. 49-53.

<sup>36</sup> A.G., Danilin, age, s. 55-56; 153.

<sup>37</sup> A.G. Danilin, age, s. 56-57, 97.

yönlendirir. Altaylılar, bir şey isterken alkış söylemeli, ayını güneşini, ateşini, şifalı sularını kutsal saymalıdır<sup>38</sup>.

## 2. TÜRKİYE’DE ALTAY FOLKLORU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye’de Altay folkloru üzerine yapılan çalışmaların tarihi çok yenidir. Sovyetler Birliği döneminin baskıcı politikaları, diğer Türk boylarında olduğu gibi Altay Türkleri ile de iletişim kurmanın önünde bir engel olmuştur. Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılması ile birlikte ülkenin kapıları dış dünyaya açılmaya başlamış ve bu yeni dönemde iletişim kurmak daha rahat bir hâle gelmiş, buna paralel olarak da yapılan çalışmalar önemli ölçüde artmıştır. Ancak Altay coğrafyasının çok uzak ve ulaşımın da çok zor olması, araştırmacıların önünde büyük bir engeldir.

### 2.1. Kitaplar

Ülkemizde Altay Türkleri ile yapılan ilk müstakil çalışmalar, 1990’lı yılların sonlarında yapılmaya başlanmıştır.

Altay Türklerinin folkloru üzerine yapılan ilk müstakil çalışma, Metin Ergun’un 1998 yılında yayınlanan “Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş”<sup>39</sup> adlı eseridir. Eserde ilk olarak Altay Türklerinin destanları üzerine Altay’da yapılan çalışmalar tanıtılmış, ardından Altay destancılık geleneği üzerinde durulmuştur. “*Alıp Manaş Destanının Varyantları*” adlı bölümde, destanının Altay, Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt ve Tatar varyantlarının özetleri verilmiştir. Eserin “*Dede Korkut Hikâyeleri ve Alıp-Manaş*” adlı bölümünde ise Dede Korkut’un “Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyu” anlatmasının özeti verilerek, her iki anlatma motifleri bakımından karşılaştırılmıştır. Ardından destanın teşekkül tarihi üzerinde durulmuş ve araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Eser, Alıp Manaş Destan metninin, Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerinin verilmesiyle son bulmuştur. Eser, Türkiye’de yapılan ilk müstakil çalışma olması ve pek çok Türk boyunda yer alan Alıp Manaş’ın Altay versiyonunun tanıtılması bakımından son derece önemlidir.

<sup>38</sup> V.A. Muytueva- Maya Petrovna Çoçkina, Altay Cañ (Altay Dini), Gorno-Altaysk 1996, s. 206-208.

<sup>39</sup> Metin Ergun, Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, 267 s.



Altay folkoru üzerine yapılan ikinci çalışma, yine bir metin neşri olan “Altay Destanı-Maaday-Kara”<sup>40</sup> adlı eserdir. Emine Gürsoy Naskali tarafından hazırlanan eserde, Altay Türklerinin en ünlü destanlarından olan Maaday Kara’nın ünlü destan anlatıcısı Aleksey Grigoreviç Kalkin anlatması esas alınmıştır. “*Giriş*” bölümünde ilk olarak kısaca destandan bahsedilerek destanın özeti verilmiş, daha sonra destanın anlatıcısı A.G. Kalkin’in hayatı, repertuarı ve ondan yapılan derlemelerden bahsedilmiştir. Eserin, “*Altay Destanı Maaday-Kara*” adlı bölümünde destanın hem orijinal hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış metni karşılıklı olarak verilmiştir. Eser, “Genel Dizin” ve “Özel İsimler Dizini” olarak iki alt başlık altında verilen ve araştırmacılar için son derece faydalı ayrıntılı bir “*Dizin*” bölümü ile sonlanmaktadır.

Wilhelm Radloff’un 1866 yılında St. Petersburg’ta yayınlanan “Nareçiya Tyurkskih Plemen, Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi” (Cungar Bozkırlarında ve Güney Sibirya’da Yaşayan Türk Boylarının Ağızları) adlı kitabının “Türklerin Kökleri (Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler)”<sup>41</sup> adlı tercümesi, 1999 yılında yayınlanmıştır. “*Güney Sibirya’da Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatı Derlemeleri*” adlı ilk bölümü, Altaylar, Teleütler, Lebed Tatarları, Şorlar ve Soyonlara ayrılmıştır. Bu kitapta Altay Türklerinin atasözlerine, masallarına, efsanelerine, destanlarına ve bilmecelerine yer verilmiştir. Kitapta yer alan metinler sadece Türkiye Türkçesi ile verilmiştir.

İbrahim Dilek’in 2002 yılında “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi” dâhilinde çıkan “Altay Destanları-I”<sup>42</sup> adlı kitabı, “*Giriş*” ve “*Metinler*” bölümlerinden oluşmaktadır. “*Giriş*” kısmında, ilk olarak destan anlatıcısı Nikolay Ulagaşeviç Ulagaşev’in hayatı, repertuarı ve ondan yapılan derlemeler hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Altay-Türk destanlarının teşekkülü ve tasnifi meselelerine değinilerek, eserde yer alan destanlarla ilgili yapılan çalışmalar ve onların özetleri verilmiştir. “*Metinler*” kısmında ise eserde yer alan “Er-Samır”, “Ak Tayçı”, “Kökin Erkey”, Altay Buuçay”, “Malçı Mergen”, “Kozın Erkeş”,

<sup>40</sup> Emine Gürsoy-Naskali, Altay Destanı Maaday-Kara, YKY Yay., İstanbul 1999, 374 s.

<sup>41</sup> Wilhelm Radloff, Türklerin Kökleri (Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler), (Hzl. Mehmet Hengirmen vd.), EKAV Yay., Ankara 1999, 458 s.

<sup>42</sup> İ. Dilek, Altay Destanları-I, TDK Yay., Ankara 2002, 365 s.

“Közüyke” destanlarının hem Altay Türkçesi hem de Türkiye Türkçesine aktarılan metinleri karşılıklı olarak verilmiştir.

A.V. Anohin'in, 1924'te Leningrad'da yayınlanan “Materialı po Şamanstvu u Altaytsev” adlı eseri, 2006 yılında, “Altay Şamanlığına Ait Materyaller”<sup>43</sup> adıyla yayınlanmıştır. Yedi bölümden oluşan eserin “*Ruhlar ve Tanrılar Hakkında*” başlıklı birinci bölümünde, töşler hakkında genel bir bilgi verilerek, “*Kara Tösler*” (Erlık ile onun oğulları ve kızları) ve “*Aruu Tösler*” (Ülgen ile onun oğulları, kızları ve yardımcı ruhları) başlıkları altında ruhlar ve tanrılar ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilmiştir. “*İnsan ve Yerin Yaratılışı Hakkında Mitler*” adlı ikinci bölümde tufan ve yaratılışla ilgili efsanelerden kısaca bahsedilip bazı tespitlerde bulunulmuştur. “*Canlar, Ölenlerin Ruhları ve Şamanlar Hakkında*” adlı üçüncü bölümde ölümün gerçekleşme sebebi, ertelenmesi için yapılması gereken uygulamalar, ölümden sonra ruhun akıbeti gibi konularda bilgiler verilerek “tın”, “süne”, “yula”, “aldaçı” gibi terimlere de açıklık getirilmiştir. Bu bölümde ayrıca şamanlık konusu ele alınarak, bazı menkıbelerden bahsedilmiş ve şamanların ruhlarla olan alakalarına değinilmiştir. “*Körmöslere Kurban Sunumu Hakkında*” başlıklı dördüncü bölümde, “*aruu körmös*”lere yani iyi ruhlara sunulan kurbanlar ele alınmış, “*Kansız Kurban*” ve “*Kanlı Kurban*” olarak iki alt başlık altında değerlendirilmiştir. “*Şamanların Elbisesi ve Diğer Eşyaları*” başlıklı beşinci bölümde, şamanların tören sırasında giydiği “manyak” adı verilen şaman elbisesi ile “börk”ü yani şapkası ve “tüñür” ya da “çaluu” olarak adlandırılan davulu ayrıntılı olarak ele alınmış, konuyla ilgili pek çok resme yer verilmiştir. “*Ayinler (Metinleri ve Tercümeleri)*” başlıklı altıncı bölümde şaman duaları, hem Altay Türkçesi hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekliyle karşılıklı olarak verilmiştir. “*Altay Şamanlarının Soy Ağaçları ve Tanrılaşmış Ataları*” adlı son bölümde ise şamanlardan, şamanların sahip olduğu yeteneklerden, onlar hakkında anlatılan menkıbelerden ve koruyucu ruhlardan bahsedilmiş, şamanlara edilen dualardan örnekler verilmiştir.

---

<sup>43</sup> A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova), Kömen Yay., Konya 2006, 161 s. (Anohin'in aynı adlı kitabının ilk beş bölümün çevrisi A. İnan tarafından 1940-1941 yıllarında yapılmış ve *Ülkü* dergisinde seri makaleler olarak yayınlanmıştır. İnan'ın tercüme makalesi, “Makaleler ve İncelemeler” adlı eserde de yer almaktadır. Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK Yay., Ankara 1987, s. 404-453).

“Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi” dâhilinde çıkan, İbrahim Dilek’in “Altay Destanları-II”<sup>44</sup> adlı kitabı, ilk olarak destan anlatıcısı Aleksey Grigoreviç Kalkin’in hayatının ve repertuarının ele alındığı bir giriş ile başlamaktadır. Giriş bölümünden sonra önce eserde yer alan destanların özetleri, ardından da orijinal ve Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri karşılıklı olarak verilmiştir. Eserde yer alan destanlar şunlardır: “Oçı-Bala”, “Ay Sologoy lo Kün Sologoy”, “Ösküs-Uul”, “Kan-Kapçıkay”, “Kan-Ceeren Attu Kan-Altın”, “Temene-Koo”, “Kara-Taacı Kıs”, “Kögüdey-Kökşşin le Boodoy-Koo”, “Altın Ergek”.

İ. Dilek’in aynı projeden çıkan “Altay Destanları-III”<sup>45</sup> adlı eserinin “Giriş” bölümünde eserde yer alan altı destanın anlatıcıları ile destanlar kısaca ele alındıktan sonra destanların özetlerine yer verilmiştir. “Metinler” bölümünde ise “Erke-Koo”, “Ölöştöy”, “Katan-Kökşin le Katan-Mergen”, “Şulmus-Şunı”, “Ak-Biy”, “Üç Kulaktu Ay Kara At” destanlarının hem orijinal hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri verilmiştir.

İ. Dilek’in yine aynı yıl “Altay Masalları”<sup>46</sup> adlı eseri yayınlanmıştır. Söz konusu eser, Dilek’in doktora tezi olup, Altay masalları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Eser, masallarla ilgili genel bilginin verildiği “Giriş” bölümü ile başlamaktadır. Birinci Bölümde, Altay masalları hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, ardından yapılan çalışmalar tanıtılarak masalın destan ve efsane türleriyle münasebeti üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Altay masallarının Türkiye’deki versiyonlarına yer verilmiştir. Dilek, çalışmasında incelediği yüz sekiz masal metninin otuz birinin Türkiye Türkleri arasında varolduğunu tespit etmiş ve bu anlatmalara yer vererek değişimleri göstermiştir. Üçüncü bölümde, eserde incelenen masallar, tasnif edilmiş ve epizotlarına göre özetlenerek Aath ve EB kataloglarındaki tip numaraları tespit edilmiştir. Dördüncü bölümde, Altay masallarındaki ortak unsurlar, “Temler”, “Kahramanlar” ve “Çevre” alt başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; beşinci bölümde ise masalarda yer alan formel unsurlar değerlendirilmiştir. Eser, masal

<sup>44</sup> İ. Dilek, Altay Destanları-II, TDK Yay., Ankara 2007, 472 s.

<sup>45</sup> İ. Dilek, Altay Destanları-III, TDK yay., Ankara 2007, 463 s.

<sup>46</sup> İ. Dilek, Altay Masalları, Alp Yay., Ankara 2007, 708 s.

metinlerin Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerinin verilmesiyle son bulur. Altay masalları üzerine yapılmış bu çalışma, Türkiye’deki masal çalışmaları bakımından oldukça önem arz etmektedir.

2007 yılında, Salahaddin Bekki’nin doktora tezi olan “Maaday-Kara Destanı”<sup>47</sup> adlı eseri yayınlanmıştır. Destan, ünlü Altay destan anlatıcısı Aleksey Grigoryeviç Kalkin’in anlatması üzerinedir. Bekki, “*Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara ile İlgili Araştırmalar*” başlıklı birinci bölümde, ilk olarak Türkiye’de Altay Türklerinin destanları üzerine yapılan çalışmaları, ardından Altay’da Maaday-Kara destanı ile ilgili çalışmaları tanıtmıştır. Eserin, “*Altay Türk-Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara Destanı*” başlıklı ikinci bölümde, Altay destan anlatıcıları, destanların konuları, teşekkül tarihi gibi konuların yanı sıra Maaday-Kara Destanı’nın teşekkül tarihi, konusu, özeti, şekil özellikleri ve üslubu bakımından da incelenmiştir. “*Maaday-Kara Destanının Motif Index of Folk Literature’a Göre İncelenmesi*” başlıklı üçüncü bölümse, destanın motifleri tespit edilerek söz konusu kataloğa göre bir liste hâlinde düzenlenmiştir. Eser, destanda yer alan motiflerin tahlil edilmesi ve hem Altay Türkçesi hem de Türkiye Türkçesinde metinlerin verilmesiyle son bulmuştur. “Maaday-Kara Destanı” adlı bu çalışma, Türkiye’de Maaday Kara destanıyla ilgili yapılan ikinci yayındır. Her iki çalışma da A.G. Kalkin’in anlatması üzerinedir.

2009 yılında, Salahaddin Bekki tarafından “Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler (Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında Alplara Mahsus Evlilik)”<sup>48</sup> adlı eser yayınlanmıştır. Eser, giriş mahiyeti taşıyan “*Arkaik Kahramanlık Destanları ve Türk Kültüründe Evlenme*” başlıklı birinci bölümünden sonra “*Alplara Mahsus Evlilik*” adlı ikinci bölümde, Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında “evlilik” konusu incelenmiştir. “*Alplara Mahsus Evlilikten Âşıklara Mahsus Evliliğe*” başlıklı üçüncü bölümde incelenen destanlardaki “evlilik” konusu, Dede Korkut’un “Kam Püre Bey Oğlu Bamsı Beyrek” ve “Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı” boyları ile “Âşık Garip”, “Tahir ile Zühre” ve “Kerem ile Aslı” hikâyeleriyle karşılaştırılmıştır. Eser, incelenen destanların ve hikâyelerinin özetlerinin verilmesiyle sonlanmaktadır.

<sup>47</sup> Salahaddin Bekki, *Maaday-Kara Destanı*, Manas Yay., Elazığ 2007, 589 s.

<sup>48</sup> S. Bekki, *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler (Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında Alplara Mahsus Evlilik)*, Öncü Kitap Yay., Ankara 2009, 358 s.

## 2.2. Kitap Bölümleri

Metin Ergun'un 1997 yılında yayınlanan "Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi"<sup>49</sup> adlı eserinin ilk cildinde, "Altay Efsaneleri Üzerindeki Araştırmalar" başlığı altında, misyonerler tarafından yürütülen ilk derleme faaliyetlerinden itibaren yapılan efsane araştırmaları tanıtılmıştır. Metinlerin yer aldığı ikinci ciltte ise yirmi beş Altay efsane metnine yer verilmiştir.

Saim Sakaoğlu tarafından 2009 yılında hazırlanan "101 Türk Efsanesi"<sup>50</sup> adlı çalışma, "*Türk Dünyası Efsaneleri*" ve "*Türkiye Efsaneleri*" olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın "*Türk Dünyası Efsaneleri*" başlıklı bölümünde, iki Altay efsane metnine yer verilmiştir.

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yayınlanan "Türk Dünyası Edebiyat Tarihi" adlı eserin ikinci cildinde yer alan "*Efsaneler*" bölümünün M. Ergun tarafından hazırlanan kısmında "Altay Efsaneleri Üzerindeki Araştırmalar"a yer verilmiştir. Burada verilen bilgiler, Ergun'un "Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi" adlı eserinde yer alan bilgilerle aynıdır.

## 2.3. Ansiklopedi Maddeleri

1986 yılında Büyük Larousse Ansiklopedisinin "*Altaylılar*"<sup>51</sup> madde başında, Radloff'un Altay Türklerini "güney" ve "kuzey" olarak iki gruba ayırdığından bahsedilmiş ve ardından Altay Türklerini oluşturan boylar, geçim kaynakları, dini inançları, edebiyatları gibi konularda genel bilgi verilmiştir.

Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi"nin "*Altay Edebiyatı*"na<sup>52</sup> ayrılan 24. cildi, İbrahim Dilek tarafından hazırlanmış, bu ciltte yer alan metinler ise İbrahim Dilek ve Figen Güner Dilek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu cildin, "*Altay Türkleri*" başlıklı ilk bölümünde Altay Türklerinin tarihinden, tarih boyunca benimsedikleri inanç sistemlerinden ve bayramlarından bahsedilmiş, ardından Altay Türklerini oluşturan

<sup>49</sup> M. Ergun, Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, C. I-II, TDK Yay., Ankara 1997.

<sup>50</sup> Saim Sakaoğlu, 101 Türk Efsanesi, Akçağ Yay., Ankara 2009, 253 s.

<sup>51</sup> "*Altaylılar*", Büyük Larousse Ansiklopedisi, C. I, 1986, s. 457-458.

<sup>52</sup> "*Altay Edebiyatı*", (Akt. İbrahim Dilek- Figen Güner Dilek), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 24 (Hızl. İbrahim Dilek), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003.

boylar ile Altay Cumhuriyeti hakkında genel bilgiler verilmiştir. “*Altay Halk Edebiyatı*” başlıklı ikinci bölümde, ilk olarak Altay folkloruyla ilgili yapılan çalışmalardan tanıtılmış, daha sonra “destanlar”, “masallar”, “efsaneler”, “atasözleri”, “alkışlar”, “bilmeceler”, “halk şarkıları”, “ağıtlar”, “ninniler” ve “tekerlemeler”den örnekler, Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile karşılıklı olarak sunulmuştur. Bu bölümde, “destanlar”, “masallar”, “efsaneler” ve “atasözleri” ile ilgili metinlere yer verilmeden önce bu türler hakkında genel bilgi verilmiştir. “*Altay Yazılı Edebiyatı*” başlıklı üçüncü bölümde, Altay yazılı edebiyatının gelişiminden bahsedilmiş, ardından da bu edebiyatın önde gelen temsilcileri tanıtılarak şiirlerinden örnekler, hem Altay Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi karşılıklı olmak üzere verilmiştir.

Türkler Ansiklopedisinin 3. cildinde Salahaddin Bekki’nin “*Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday Kara Destanı*”<sup>53</sup> adlı makalesi yayınlanmıştır. Makalede, ilk olarak Altay destan anlatıcıları, destanların terennüm düzeni ve tekniği, konuları, teşekkül tarihi gibi konular ele alınarak Altay Türklerinin destancılık geleneği hakkında bilgi verilmiş, ardından Maaday Kara Destanının teşekkül tarihi hakkındaki görüşlerden bahsederek destanın özetlerini vermiştir.

Türkler Ansiklopedisinin 20. cildinde Anar Somuncuoğlu’nun “*Altay Cumhuriyeti*”<sup>54</sup> adlı makalesi yer almaktadır. Makalede, Altay Cumhuriyeti’nin tarihi, nüfusu, siyasi yapısı, etnik durumu ve etnikler arası ilişkiler gibi konular ele alınarak Altay Cumhuriyeti hakkında genel bilgiler aktarılmıştır. Aynı ciltte yayınlanan İbrahim Dilek’in “*Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi*”<sup>55</sup> başlıklı makalesinde ise “*Halk Edebiyatı*” ve “*Yazılı Edebiyat*” başlıkları altında Altay Türklerinin edebiyatı tanıtılmıştır.

#### **2.4. Makaleler**

Abdülkadir İnan’ın A.V. Anohin’in 1924 yılında Şuralar İttihadı İlimler Akademisinin Antropoloji ve Etnografya Müzesi Mecmuasında yayınlanan “*Materiali po şamanstvu u Altaytsev*” makalesine dayanarak yazdığı “*Altay Şamanlığına Ait*

---

<sup>53</sup> S. Bekki, “*Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara Destanı*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 3, s. 569-579.

<sup>54</sup> A. Somuncuoğlu, “*Altay Cumhuriyeti*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 20, s. 141-148.

<sup>55</sup> İ. Dilek, “*Altay Türklerinin Edebiyatı Tarihi*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 20, s. 149-159.

*Maddeler*<sup>56</sup> adlı makalesinde, hem bu makalenin tanıtımı yapılmış hem de Anohin'in Şamanlığa dair sunduğu önemli bilgiler aktarılmıştır.

A.V. Anohin'in aynı adlı makalesinin tercümesi ise "*Altay Şamanlığına Ait Maddeler*"<sup>57</sup> başlığı ile 1940-1941 yıllarında, *Ülkü Dergisinde* bir seri hâlinde yayınlanmıştır. A. İnan'ın tercümesini yaptığı bu makalede, "*Ruhlar ve Ulûhiyetler Hakkında*", "*Yerin ve İnsanların Yaratılışı Hakkında Efsaneler*", "*Ölülerin ve Şamanların Ruh ve Canları Hakkında*", "*Körmeslere Kurban Sunumu Hakkında*", "*Şamanın Elbisesi ve Başka Malzemeleri*", "*Dua ve İlahiler (Metin ve Tercüme)*", "*Altay Kamlarının Şeceresi ve Ecdat Kültü*" gibi başlıklar altında, Altay Şamanlığına ait pek çok konu hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir.

A. İnan'ın *Orhun Dergisinde* 1943 yılında yayınlanan "*Altay-Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar*"<sup>58</sup> adlı makalesinde ise hem Altay Şamanlığı ile ilgili bilgiler aktarılmış hem de menşe efsanelerine yer verilmiştir.

Altay Türkleri hakkında Ahmet Caferoğlu tarafından yazılan "*Altay Türkleri*"<sup>59</sup> adlı makalede, Altay Türklerinin "*Altay-Kişi*", "*Telengit*", "*Teleüt*", "*Tuba*", "*Kumandı-Kiji*" ve "*Kû-Kiji*" boyları ele alınmış ve Altaylıların nüfusu, dinî inançları gibi konularda kısa bilgiler verilmiştir.

A. İnan, "*Altay-Yenisey Türkleri*", "*Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi*", "*Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının İnikâsı*", "*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*", "*Göçebe Türklerin Destanlarının Karakteri*", "*Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri*" "*Al Ruhı Hakkında*", "*Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın*" "*Kadınlar Dili*", "*Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü*" gibi makalelerinde de Altay Türkleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir<sup>60</sup>.

<sup>56</sup> A. İnan, "*Altay Şamanlığına Ait Maddeler*", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, 1926–1928; age, C. I, s. 400-403.

<sup>57</sup> A. İnan, "*Altay Şamanlığına Ait Maddeler*", *Ülkü Dergisi*, C. XV-XVI, S. 85, 87, 89, 90, 91, 93, 95, 1940–1941; age, C. I, s. 404-453.

<sup>58</sup> A. İnan, "*Altay-Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar*", *Orhun*, S. 11, 1943; age, C. I, s. 456-457.

<sup>59</sup> A. Caferoğlu, "*Altay Türkleri*", *Türk Kültürü*, C. II, S. 23, 1964, s. 47-50.

<sup>60</sup> A. İnan, age, C. I; Makaleler ve İncelemeler, C. II., TTK Yay., Ankara 1991.

1977 yılında Saadet Çağatay, “*Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı*”<sup>61</sup> adlı makalesinde Altay Türklerinin “kalgançı çak” olarak adlandırdıkları “kıyamet” inancının İslamiyet’te, Hristiyanlık’ta ve Budizm’de nasıl algılandığı hakkında bilgiler vermiş ve her üç inanç sistemindeki bazı ortaklıklara değinmiştir. Çağatay, daha sonra Radloff’un Proben I adlı eserinde de yer alan Altay Türklerinde “kalgançı çak” inancıyla ilgili iki efsane metnine yer vermiştir. Makale, orijinal metinde geçen bazı kelimelerin anlamlarını içeren “*Sözlük*” bölümü ile sonlanmıştır.

1996 yılında, İbrahim Dilek’in “*Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar*”<sup>62</sup> adlı makalesinde doğum öncesi ve sonrası uygulanan pratiklerden ve bunların ne amaçla yapıldığından bahsedilmiş, bu uygulamaların destanlardaki yansımasından ve söylenen alkışlardan örnekler verilmiştir.

İbrahim Dilek, “*Tıp Oyunu’ ve Bir Altay Masalı*”<sup>63</sup> adlı makalesinde ilk olarak Altay masallarıyla ilgili genel bilgi vermiş, ardından ülkemizde oynanan “tıp oyunu”ndan bahsederek, bu oyun motifi üzerine kurulu “İristu” adlı Altay masalının Türkiye Türkçesine aktarılmış metnini vermiştir.

İ. Dilek’in “*Altay Türklerinde Halk İnanışları*”<sup>64</sup> adlı makalesinde, Altay Türkçesinde “ırı-ırım”, “belge” ve “belge-temdek” olarak söylenen halk inanışları, “*Rüya ile İlgili İnanışlar*”, “*Günlük Hayatla İlgili İnanışlar*” ve “*Yasaklar*” ana başlıkları altında sınıflandırılmış, ardından da Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bu inanışlara yer verilmiştir.

İ. Dilek’in yine aynı yılda yayınlanan “*Altay Bayramları*”<sup>65</sup> adlı makalesinde ise Altay Türklerinin bayramları, “*Altay Ködürgeni*”, “*Çaga Bayramı*” ve “*Cılgayak Bayramı*” başlıkları altında ele alınarak, bu bayramların Altay Türklerinde ne zaman ve ne amaçla kutlandığı ile ilgili bilgi verilmiş, uygulanan pratiklerden bahsedilmiştir.

---

<sup>61</sup> Saadet Çağatay, “*Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı*”, Türkoloji Dergisi, C. VII, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1977, s. 1-12.

<sup>62</sup> İ. Dilek, “*Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar*”, Bilig, S. I, Ankara 1996, s. 51-55.

<sup>63</sup> İ. Dilek, “*Tıp’ Oyunu ve Bir Altay Masalı*”, Bilig, S. 2, 1996, s. 117-121.

<sup>64</sup> İ. Dilek, “*Altay Türklerinde Halk İnanışları*”, Bilig, S. 3, 1996, s. 96-102.

<sup>65</sup> İ. Dilek, “*Altay Bayramları*”, Nevruz ve Renkler (Hzl. Sadık Tural-Elmas Kılıç), AKM Yay., Ankara 1996, s. 331-337.



İ. Dilek'in "Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi"nde yayınlanan "*Altay Türklerinin Ata Sözlere*" başlıklı makalesinde, ilk olarak Altay Türkleri hakkında genel bilgi verilmiş, ardından kısaca Altay folkloru üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Makalenin konuyla alakalı esas kısmında ise Altay Türklerinde atasözleri türüyle ilgili genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, atasözleri konularına göre tasnif edilmiş ve metinler hem Altay Türkçesi hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle karşılıklı olarak verilmiştir<sup>66</sup>.

1996 yılında yayınlanan bir başka makale ise Salahaddin Bekki'nin "*Altay Kayçılar ve Topşuur*"<sup>67</sup> adlı makaledir. Makalede, Altay destanları ve destancılık geleneği hakkında genel bilgi verilmiştir.

1997 yılında Altaylı ünlü tarihçi Grigori Samaev'in "*Altaylarda Takvim*"<sup>68</sup> başlıklı makalesinde Altay Türklerinde kullanılan ay ve güneş takvimleri ele alınarak değerlendirilmiş, "aydıñ cañısı", "aydıñ eskisi", "tañarı cuuk", "tozor öy", "tal tüş", "kızıl iñir" vb. gibi bir ay ile bir günün içerisindeki farklı zaman dilimlerini belirlemek için kullanılan terimlerden bahsedilmiştir.

Altaylı araştırmacı Y.A. Pustogaçev'in "*Altay ve Altaylılar*" adlı makalesinde Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu, Altay Türklerinin dinî inançları, dil ve eğitim meseleleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, ülke nüfusunun 1/3'ünü oluşturan Altaylıların, çoğunluğun içinde yok olup gitmemesi için neler yapılması gerektiği tartışılmıştır. Araştırmacının "*Altay ve Sibiryaya Türk Halklarının Etnik Kökeni ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı ile ilgili Bazı Görüşler*"<sup>69</sup> adlı makalesinde ise Altay Türklerinin etnik kökeniyle ilgili genel bir değerlendirme yapılmış, Radloff, Potapov, Baskakov gibi ünlü Türkologların bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir.

1997 yılında Altaylı ünlü araştırmacı S.N. Tarbanakova'nın "*Altay Halklarının Folklorik Tiyatrosu*"<sup>70</sup> başlıklı makalesinde öncelikle destan anlatma geleneği ele

<sup>66</sup> İ. Dilek, "*Altay Türklerinin Atasözlere*", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 1, 1996, s. 107-120.

<sup>67</sup> S. Bekki, "*Altay Kayçılar ve Topşuur*", Türk Kültürü, S. 398, 1996, s. 376-380.

<sup>68</sup> Grigogori Samaev, "*Altaylarda Takvim*", Sibiryaya Araştırmaları (Hızl. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 161-164.

<sup>69</sup> Y.A. Pustogaçev, "*Altay ve Altaylılar*", Sibiryaya Araştırmaları, s. 283-288; "*Altay ve Sibiryaya Türk Halklarının Etnik Kökeni ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı ile ilgili Bazı Görüşler*", age, s. 299-306.

<sup>70</sup> S.N. Tarbanakova, "*Altay Halklarının Folklorik Tiyatrosu*", Sibiryaya Araştırmaları, s. 323-329.

alınmış, ardından da düğünlerde, bayramlarda halkın eğlencesi olan atışmalardan kısaca bahsedilmiştir. Makalede, esas olarak şaman gösterileri değerlendirilmiş, günümüz tiyatrosundaki çok sahneli bir oyunla benzerlikleri tespit edilmiştir.

İ. Dilek'in aynı yıl yayınlanan "*Altay Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At*"<sup>71</sup> adlı makalesinde, öncelikle Altay Türklerinin destanlarında ve folklorunda atın önemine değinilmiş, daha sonra at ile ilgili atasözleri hem orijinal hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir. Dilek, bazı atasözlerinin anlamlarını hemen altına parantez açarak vermiştir.

İ. Dilek'in "*Sazon Saymoviç Surazakov (1925-1980)*"<sup>72</sup> adlı makalesinde önemli ilim adamı S. Surazakov tanıtılmış, hayatı ve çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. S. Surazakov, Altay folkloruyla ilgili ilk ilmî çalışmaları yapan, Altaylı bir folklor araştırmacısıdır. Bu makalede, Surazakov'un yaptığı derlemelerle Altay folkloruna yaptığı katkılardan bahsedilmiş ve ilmî çalışmaları tanıtılmıştır. Son olarak da şair ve yazar olan Surazakov'un edebî yönü değerlendirilerek, şiirlerinden örnekler verilmiştir.

Yine 1997 yılında İ. Dilek tarafından yayınlanan "*Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler*"<sup>73</sup> başlıklı makalede, ilk olarak kayçılık geleneği hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, ardından kayçılık ve âşıklık geleneği arasındaki ortaklıklar tespit edilmiştir. Dilek, daha sonra bu tespitlerini her iki geleneği karşılaştırarak değerlendirmiştir.

İ. Dilek'in 1998 yılında yayımlanan "*Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulaşev*"<sup>74</sup> adlı makalesi dört ana bölümden oluşur. "*Altay-Türk Kayçılık Geleneği*" başlıklı ilk bölümde, öncelikle "kay", "kayla-", "kayçı", "kay-çörçök", "oygor kayçı" gibi terimlerin açıklaması yapılmış, daha sonra kay söyleme zamanı, kayçının mimikleri, kayçılık geleneğinde usta-çırak ilişkisi, "topşuur" adlı müzik aleti, destanların muhtevası, şekli gibi konularda bilgi verilerek kayçılık geleneği ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmiştir. "*Altay-Türk Destanlarının Teşekkül Devri ve Tasnifi ile*

<sup>71</sup> İ. Dilek, "*Altay Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At*", Milli Folklor, S. 36, 1997, s. 60-65.

<sup>72</sup> İ. Dilek, "*Sazon Saymoviç Surazakov (1925-1980)*", Bilig, S. 4, 1997, s. 206-211.

<sup>73</sup> İ. Dilek, "*Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler*", Sibiryaya Araştırmaları, s. 195-201.

<sup>74</sup> İ. Dilek, "*Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulaşev*", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, Ankara 1998, s. 309-361.

*İlgili Çalışmalar*” başlıklı ikinci bölümde, konuyla ilgili çeşitli bilim adamlarının görüşlerine yer verilmiştir. “*Altay-Türk Destanlarının Motif Yapısına Genel Bir Bakış*” başlıklı üçüncü bölümde, Altay destanlarında yer alan “*Olağanüstü Kahraman*”, “*Düalist Tanrı (Ülgen Erlik)*”, “*At*”, “*Ay ve Güneş*”, “*Dağ İyesi*”, “*Saçı Geleneği ve Bez Bağlama*”, “*Oyun*”, “*Yazı*” ve “*Şekil Değiştirme*” motifleri, alt başlıklar hâlinde ele alınarak değerlendirilmiştir. “*Nikolay Ulageşeviç Ulagaşev*” başlıklı son bölümde ise Altay Türklerinin çok ünlü kayçısı Ulagaşev’in hayatı, kayçılığa başlaması, repertuarı hakkında bilgi verilmiş, Altay folkloruna katkısı ve sanatı değerlendirilmiştir. Dilek’in kayçılık geleneğini tüm yönleriyle ele aldığı bu makalesi, alanda büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

İ. Dilek ve K.E. Ukaçına tarafından 1998 yılında hazırlanan “*Nevruz ve ‘Çaga Bayram’ı Üzerine*”<sup>75</sup> adlı makalede, öncelikle bütün Türk dünyasında kutlanan nevrzun hangi isimlerle anıldığından bahsedilmiş, ardından da nevrz günü uygulanan pratikler ele alınmıştır. Makalenin ikinci bölümünde ise Altay Türklerince ocak ayı içerisinde kutlanan Budizm menşeli “Çaga Bayramı” hakkında bilgi verilmiştir.

Altaylı Nadya Yuguşeva, 1999 ve 2000 yıllarında sunduğu “*İslamiyet Öncesi Türk Dinî Hayatı İçinde Nevruzun Önemi ve İşlevi*”<sup>76</sup> ve “*Altay Türklerinde Hakaslarda Cılgayak*”<sup>77</sup> adlı bildirimlerinde Altaylar hakkında genel bilgi vermiş ve Cılgayak bayramından bahsetmiştir. Birbirinin aynı olan her iki bildirimde de ilmî bir değeri bulunmamaktadır. Yuguşeva’nın 2001 yılında Türk Dili Dergisi’nde yayınlanan “*Altaylarda Kamlık (Şamanizm) İnancı ve Anadolu’daki Yansımaları*”<sup>78</sup> adlı makalesi ise bir konferansından derlenmiştir. Bu yazısında Altay kam inancıyla ilgili genel bilgiler verilmiştir.

İ. Dilek tarafından 2000 yılında “Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı”nda sunulan “*Çalkandu Masallarında Bitiş Formeli Olarak Anlatıcının*

<sup>75</sup> İ. Dilek-K.E. Ukaçına, “*Nevruz ve ‘Çaga Bayram’ı Üzerine*”, Bilge, S. 16, 1998, s. 4-7.

<sup>76</sup> Nadya Yuguşeva, “*İslamiyet Öncesi Türk Dinî Hayatı İçinde Nevruzun Önemi ve İşlevi*”, Türk Dünyasında Nevruz-III. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (Elazığ 18-20 Mart 1999), AKM Yay., Ankara 2000, s. 401-404.

<sup>77</sup> N. Yuguşeva, “*Altay Türklerinde Hakaslarda Cılgayak*”, Uluslararası Nevruz Sempozyumu Bildirileri (21-23 Mart 2000), Kültür Bakanlığı Yay., s. 165-170.

<sup>78</sup> N. Yuguşeva, “*Altaylarda Kamlık (Şamanizm) İnancı ve Anadolu’daki Yansımaları*”, Türk Dili, S. 590, 2001, s. 201-210.

*Masal Ülkesinden Dönmesi*<sup>79</sup> başlıklı bildiri, 2002 yılında yayınlanmıştır. Bildiride, ilk olarak Altay'ın kuzey grubuna dâhil edilen Çalkandular hakkında genel bilgi verilmiş, ardından başta Çalkandular olmak üzere Altay Türklerinin masallarında ve destanlarında yer alan bitiş formelleri üzerinde durulmuş, yeri geldikçe Güney Sibirya Türklerinden hatta diğer Türk boylarından örnekler verilmiştir.

2002 yılında, Vahid Zahidoğlu ile Salahaddin Bekki tarafından “A.N. Samayloviç (1880-1938) ve ‘Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler’ Adlı Makalesi”<sup>80</sup> adı altında kaleme alınan yazı, “Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi”nde yayınlanmıştır. Söz konusu çalışmada, ünlü Türkolog Aleksandr Nikolayeviç Samayloviç’in Türkiye’de yayınlanan makaleleri verilerek hakkında kısa bir tanıtım yapılmış; ardından da Samayloviç’in makalesinin tercümesi verilmiştir.

2005 yılında, Millî Folklor’da, Pervin Ergun’un “*Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan*”<sup>81</sup> adlı makalesi yayınlanmıştır. Makalede Altay Türklerinin destanlarının karakteristik tipi olan “Tastarakay” ile Anadolu Türklerinin anlatmalarında karşımıza çıkan “Keloğlan” tipi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiş ve bu farklılıkların sebepleri üzerinde durulmuştur.

İ. Dilek’in, 2004 yılında “Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu”nda sunduğu “*Altay Masallarının Türkiye Versiyonları ve Üç Örnek*” adlı bildirisi, 2006 yılında yayınlanmıştır. Üç Altay masalının Türkiye Türklerindeki versiyonlarıyla karşılaştırıldığı bildiride, öncelikle masalların varyantlarının ve versiyonlarının özetleri verilmiş, ardından “değişmeler” başlığı altında anlatmalardaki farklılıklar gösterilmiş, son olarak da söz konusu masalların, Türkiye’de araştırmacı

---

<sup>79</sup> İ. Dilek, “*Çalkandu Masallarında Bitiş Formeli Olarak Anlatıcının Ülkesinden Dönmesi*”, Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı-Bildiriler (26-28 Mayıs 2000), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 257-263.

<sup>80</sup> Vahid Zahidoğlu-S. Bekki, “A.N. Samayloviç(1880-1938) ve ‘Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler’ Adlı Makalesi”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.13, 2002, s. 155-166.

<sup>81</sup> Pervin Ergun, “*Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan*”, Millî Folklor, S. 68, 2005, s. 78-84.

tarafından taranan kaynaklardaki versiyonları belirtilmiştir. Bildiri, Altay masallarının Türkiye’deki versiyonlarını “il” ve “sayı” bazında gösteren bir tablo ile son bulmuştur<sup>82</sup>.

2006 yılında Altaylı araştırmacı Nadejda Tıdikova’nın, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı’nda sunduğu “*Arjan Kutsal Kaynaklarını Ziyaret Göreneği Hakkında (Etnolinguistik Görünüşte)*”<sup>83</sup> adlı bildiriye Altay Türklerince “arjan su” ya da “toñmok su” olarak adlandırılan ve kutsal sayılan şifalı pınarlara düzenlenen ziyaretleri değerlendirmiştir. Tıdikova, bu bildirisinde, bir ritüel hâlinde gerçekleştirilen bu tip ziyaretlerin zamanı hakkında bilgi vermiş, ziyaretlerin öncesinde, sonrasında ve o esnada uygulanan pratikleri ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.

Fikret Türkmen, Altay Cumhuriyeti’nin başkenti Gorno-Altaysk’ta, 2006 yılında düzenlenen “Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Dilleri ve Edebiyatları Uluslararası Uygulamalı Kongresi”nde “*Altay Türklerinin Dil, Edebiyat ve Kültürleri Üzerinde Türkiye’de Yapılan Çalışmalar*” başlıklı bildirisini sunmuş ve bu bildiri 2007 yılında “Bilim” adlı dergide Rusça olarak yayınlanmıştır<sup>84</sup>. F. Türkmen’in bu bildirisinde Türkiye’de Altay Türkleri üzerine yapılan çalışmalar, “*Kitaplar*”, “*Tez Çalışmaları*”, “*Makaleler ve Bildiriler*”, “*Kitap Bölümleri*” başlıkları altında tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.

Yine aynı kongrede, tarafımızdan, “*Başkurt Asıllı Prof. Dr. Abdülkadir İnan’ın Altay Dili, Tarihi ve Kültürü Üzerindeki Çalışmaları*”<sup>85</sup> başlıklı bildiri sunulmuş ve bildiri yine “Bilim” dergisinde Rusça olarak yayınlanmıştır. Bu bildiriye ilk olarak A. İnan’ın hayatı hakkında bilgi verilmiş, ardından İnan’ın Altay Türkleriyle ilgili yaptığı çalışmalar ayrıntılı biçimde ele alınarak incelenmiştir.

---

<sup>82</sup> İ. Dilek, “*Altay Masallarının Türkiye Versiyonları ve Üç Örnek*”, Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri (25-27 Kasım 2004), Gazi Üniversitesi THBMER Yay., Ankara 2006, s. 198-210.

<sup>83</sup> N. Tıdikova, “*Arjan Kutsal Kaynaklarını Ziyaret Göreneği Hakkında (Etnolinguistik Görünüşte)*”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (İzmir, 9-15 Nisan 2006) Bildiri Kitabı-V, Ankara 2007, s. 2083-2086.

<sup>84</sup> Fikret Türkmen, “*İssledovaniya po Yazıku, Literature i Kulture Altayskix Tyurkov, İzdannie v Turtsii*” (Altay Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloruyla İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar), Bilim Dergisi 2007-3, İnstitut Altaystiki im. S.S. Surazakova, Gorno-Altaysk 2007, s. 116-120.

<sup>85</sup> Ferah Türker, “*Raboti Başkira po Proishojdeniyu Doktora, Professora Abdulkadira İnana ob Altayskom Yazıke, İstorii i Kulture*” (Başkurt Asıllı Prof. Dr. Abdülkadir İnan’ın Altay Dili, Tarihi ve Kültürü Üzerindeki Çalışmaları), Bilim Dergisi 2007-3, İnstitut Altaystiki im. S.S. Surazakov, Gorno-Altaysk 2007, s. 120, 124.

2007 yılında yayınlanan İ. Dilek'in "*Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törelere ve Bazı Efsaneler*"<sup>86</sup> adlı makalesinde, öncelikle Sibirya Türklerinin günlük hayatlarında ve inançlarında yer alış biçimiyle ateşin özellikleri verilmiş; ardından dört ana başlık altında Sibirya Türklerinin hayatlarında çok önemli bir yeri olan "ateş kültü" ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. "*Ateşin Bulunuşu*" adlı ilk bölümde, ateşin menşei ile ilgili efsanelere yer verilmiştir. "*Ev, İnsan Hayatı, Ocak ve Ateş*" adlı ikinci bölümde, Altaylıların, Hakasların, Yakutların, Tuvaların, Şorların hayatlarında ocağın ve ateşin öneminden bahsedilmiş, ateşin iyisinin, yani ruhunun, memnun edilmesi için yapılması gereken pratikler ele alınmış, ardından da doğum, düğün, ölüm gibi geçiş dönemlerinde uygulanan pratikler değerlendirilmiştir. "*Ateşle İlgili İnançlar*" adlı üçüncü bölümde Altay, Tuva ve Yakut Türklerinde ateşle ilgili inançlara yer verilmiş, "*Ateşle İlgili Törenler*" başlıklı son bölümde ise Altay Türklerinin "Cunulu Mürgül" ve "Ot Takır Mürgül" gibi ateşle ilgili yaptıkları törenlerden bahsedilmiştir.

İ. Dilek'in 2007 yılında yayınlanan "*Sibirya Türk Masallarında Hayvanla Evlenme*"<sup>87</sup> adlı makalesinde öncelikle Sibirya Türklerinin "masal" için kullandıkları terimler ele alınmış, ardından "hayvanla evlenme" motifi, masalarda yer alış biçimi, olay akışına etkisi, sebep ve sonuçları bakımından sınıflandırılmıştır. Daha sonra Sibirya Türklerinde tespit edilen dokuz metnin özetine ve tespit edilen özelliklerine yer verilmiştir. Son olarak da bu motifin masalarda yer alış şekli değerlendirilmiştir.

İ. Dilek'in 2008 yılında "*Altaylardan Anadolu'ya Bir Yemek, Bir Oyun ve Bir Ölüm Geleneği Üzerine*"<sup>88</sup> adlı makalesi yayınlanmıştır. Türklerin ata yurdu Altay'da bugün mevcut olan "kan kursak" adlı yemeğin, "kosa" adlı oyunun ve dinî törenlerde karşımıza çıkan "Yayık" adlı ruhun, Anadolu'da şekil değiştirerek yaşamaya devam ettiğini tespit eden Dilek, makalesinde "*Kan Kursağından Munbar'a*" "*Ülgen'in Torunundan Kosa Oyunu ve Mendilim Menekşe'ye*" ve "*Cayık'tan Yel Bayrağı'na*"

---

<sup>86</sup> İ. Dilek, "*Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törelere ve Bazı Efsaneler*", Bilig, S. 43, 2007, s. 33-54.

<sup>87</sup> İ. Dilek, "*Sibirya Türk Masallarında Hayvanla Evlenme*", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 22, Konya 2007, s. 207-218.

<sup>88</sup> İ. Dilek, "*Altaylardan Anadolu'ya Bir Yemek, Bir Oyun ve Bir Ölüm Geleneği Üzerine*", Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara 2008, s. 628-635.

başlıkları altında karşılaştırmalı olarak ele almış ve ayrıntılı bir biçimde değerlendirmiştir.

İ. Dilek'in 2008 yılında yayınlanan "*Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler*"<sup>89</sup> başlıklı makalesi, "*Sibirya Türk Destanlarında Gökyüzü ve Yeraltı Ülkelerinin Tasviri*" ve "*Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Gökyüzü ve Yeraltı Ülkeleriyle İlişkisi*" alt başlıklarından oluşmaktadır. Sibirya Türklerinin destan kahramanlarının yeraltı ve gökyüzü dünyaları ve tanrılarıyla ilişkilerinin tespit edilip değerlendirildiği makalede inanç sistemleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Erhan Aktaş'ın, "*Altay ve Tıva Türk Destanlarında 'Haber Verme' Motifi Üzerine Genel Bir Değerlendirme*"<sup>90</sup> adlı makalesinde, Altay ve Tuva Türklerine ait Türkiye'de yayınlanmış kırk bir destan metni esas alınmış ve tespit edilen "haber verme" motifleri "*Geçmişten Haber Verme*", "*Hâlden Haber Verme*", "*Gelecekte Haber Verme*", "*Falçı ve Kâhin Tipleri*" ve "*Kehanet ve Fal Araçları*" başlıkları altında tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Makalede "fal", "kehanet", "falçı", "kâhin" gibi kavramlara da açıklık getirilerek Türk kültüründeki yerine değinilmiştir.

Türkiye'de Altay folkloru üzerine yapılan çalışmaları kronolojik olarak değerlendirdiğimiz bu bölümde görülmektedir ki Altay folkloru üzerine yapılan çalışmalar genellikle yakın tarihe, yani Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki döneme aittir. Daha önceki çalışmalar ise Türk folkloruna büyük katkılar sağlamış Abdülkadir İnan, Ahmet Caferoğlu ve Saadet Çağatay gibi Rusya'da doğmuş ve yetişmiş bilim adamları tarafından yapılmıştır. Bu çok değerli çalışmalar sayesinde Türkiye'deki bilim adamları o bölgeden haberdar olmuşlar ve yıllar boyunca bu çalışmalar vasıtasıyla çok değerli bilgiler elde etmişlerdir. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, bugün hâlâ kıymetini korumaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte o bölgeye ulaşım eskiye nazaran rahatlaması, Türk araştırmacılarının o bölgeye seyahat etmesine imkân sağlamıştır.

---

<sup>89</sup> İ. Dilek, "*Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yer altı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler*", Millî Folklor, S. 85, 2010, s. 46-56.

<sup>90</sup> Erhan Aktaş, "*Altay ve Tıva Türk Destanlarında 'Haber Verme' Motifi Üzerine Genel Bir Değerlendirme*", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. XI/1, İzmir 2011, s. 45-62.

Altay coğrafyasına ilk seyahatler, Emine Gürsoy Naskali, Metin Ergun ve İbrahim Dilek gibi araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş ve Altay folkloruyla ilgili ilk çalışmalar da yine bu isimler tarafından yapılmıştır. Son dönemde Altay folkloru üzerine yapılan çalışmaları değerlendirdiğimizde, bu sahada yapılan çalışmalarda özellikle İbrahim Dilek'in ön plana çıktığını ve yaptığı araştırmalarla alandaki büyük boşluğu doldurduğunu görmekteyiz. Ancak Altay Türklerinin yüzyıllara dayanan çok zengin bir sözlü edebiyata sahip olmaları ve ülkemizde Altay folkloru üzerine çalışan bilim adamlarının sayıca çok az olması nedeniyle bu çalışmaların nicelik bakımından yetersiz olduğunu söylemeden geçemeyeceğiz.

Son dönemde ülkemizde düzenlenen uluslararası kongreler, o bölgeden pek çok araştırmacının Türkiye'ye gelmesine olanak sağlamıştır. Bu sayede bir taraftan ilişkiler daha da kuvvetlenmiş, diğer taraftan ülkemizdeki araştırmacılar o bölgede yapılan son çalışmalardan haberdar olma imkânına sahip olmuşlardır. Önümüzdeki dönemlerde daha çok araştırmacının bu alanda çalışmasını ve düzenlenecek kongreler ile ilişkilerin artmasını ümit etmekteyiz.

## **2.5. Tezler**

### **2.5.1. Doktora Tezleri**

Mehmet Aça'nın, Türk destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan ve pek çok Türk boyunda yaygın olarak bilinen "Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı"nın varyantlarının karşılaştırılması üzerine hazırladığı "Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma"<sup>91</sup> adlı doktora tezinde, ünlü Altay destan anlatıcısı N.U. Ulağaçev'in de iki varyantına yer verilmiştir. Kozı Körpeş ve Bayan Sulu Destanı üzerinde Türk dünyasında yapılmış olan çalışmaların tanıtıldığı birinci bölümde, Altay Türklerinde destanlar üzerinde yapılan çalışmalara da genel olarak değinilmiş ve destanın "Kozın Erkeş" ve "Közüyke" adlı Altay Türklerindeki varyantları ile ilgili çalışmalar tanıtılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde destanın varyantları epizotları bakımından karşılaştırılmış, üçüncü bölümünde ise epizotlara bağlı olarak motifler, diğer Türk destan ve halk hikâyeleri ile karşılaştırılarak verilmiş, böylelikle destanın

---

<sup>91</sup> Mehmet Aça, "Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma", Selçuk Üniversitesi, Konya 1998 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).



Türk destan geleneği içindeki yeri gösterilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde destanın konu bakımından kaynağı, teşekkül şekli, teşekkül yeri ve tarihi gibi bazı problemler ele alınmış, “*Metinler*” bölümünde ise destanın hem orijinal varyantlarına hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerine yer verilmiştir.

2001 yılında, Salahaddin Bekki, Bilge Seyidoğlu danışmanlığında “Altay Destanı Maaday Kara (İnceleme-Metin)”<sup>92</sup> adlı doktora tezini hazırlamıştır. Bekki'nin söz konusu tezi, 2007 yılında “Maaday-Kara Destanı” adıyla yayınlanmıştır<sup>93</sup>.

2003 yılında İbrahim Dilek tarafından “Altay Masalları”<sup>94</sup> adlı doktora tezi hazırlanmıştır. Dilek'in bu çalışması aynı adla 2007 yılında yayınlanmıştır<sup>95</sup>.

### 2.5.2. Yüksek Lisans Tezleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye’de Altay folkloru üzerine yapılan yüksek lisans çalışmaları şunlardır:

- İbrahim Dilek, Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Er-Samır Destanı, Gazi Üniversitesi, Ankara 1996.
- Seniha Sönmez, Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tuva ve Şor Destanlarında Dağ, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir 2008.
- Sevinç Kılıçaslan Kırpık, Türk Kültüründe Tufan ve Tufan ile İlgili Anlatılar, Gazi Üniversitesi, Ankara 2009.
- Hilal Türker, Güney Sibiryaya Türk Destanlarında Kahramana Yardımcı Unsurlar, Gazi Üniversitesi, Ankara 2010.

## 3. YÖNTEM HAKKINDA

“Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)” adlı doktora tezimiz, bu alanda yapılan ilk müstakil çalışmadır. Metin merkezli çalışmamız, seksen sekiz efsane metninin incelenmesine dayanmaktadır.

---

<sup>92</sup> S. Bekki, Altay Destanı Maaday Kara (İnceleme-Metin), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2001 (Doktora Tezi).

<sup>93</sup> Bu çalışma, “Kitaplar” bölümünde ele alınmıştır.

<sup>94</sup> İ. Dilek, Altay Masalları, Gazi Üniversitesi, Ankara 2003 (Doktora Tezi).

<sup>95</sup> Bu çalışma, “Kitaplar” bölümünde ele alınmıştır.

Tezimizin konusunu belirledikten sonra Altay Türklerinin inançlarını, geleneklerini, yaşam tarzlarını daha iyi anlayabilmek için 2008 yılında altı ay süreyle Altay Cumhuriyeti'nde bulduk. Bu süre içerisinde bir taraftan ulaşabildiğimiz yazılı kaynakları topladık, diğer taraftan hem üniversitenin düzenlediği hem de bireysel olarak gerçekleştirdiğimiz derleme gezilerinde Altay Türklerinin yaşam tarzlarını ve hala canlı bir şekilde yaşayan sözlü geleneğini gözlemleme imkânı bulduk.

Altay efsaneleri ile ilgili çalışmamıza öncelikle metin tespitiyle başladık. Seçtiğimiz metinlerimizi sınıflandırdıktan sonra efsanelerimizi, “Olay Örgüsü” ve “Kültürel Boyutu” alt başlıkları altında inceledik. Çalışmamızda ilk olarak efsanelerin olay örgüsünü çıkardık ve efsanelerimizde yer alan motifleri tespit ettik. Daha sonra bu motiflerin numaralarını, Stith Thompson’ın “Motif-Index of Folk Literature” adlı kataloğuna göre belirledik. Motif numaralarının metin içerisinde çok daha anlaşılır olduğunu ve olayların akışı ile daha iyi irtibatlandığını düşündüğümüz için motif numaralarını, epizot yapısı içinde verdik. Ancak ileride yapılacak katalog çalışmalarına ve tezimizden istifade edecek olanların aradıkları motife ulaşabilmelerine kolaylık sağlayacağını düşündüğümüz için tespit ettiğimiz motif numaralarını, bir liste hâlinde düzenleyerek ayrı bir bölüm olarak da sunduk. Daha sonra tezimizde yer alan her bir efsaneyi tek tek ele alıp, motifleri efsane bütünlüğü içinde değerlendirmeyi uygun gördük ve efsanelerin Türk kültürü içindeki yeri ve önemi üzerinde durarak kültürel boyutları bakımından incelemeye çalıştık. Bu sırada yeri geldikçe başta efsane olmak üzere destan, halk hikâyesi, masal gibi türlere ait örneklerle de karşılaştırmalar yaptık.

Altay Türklerinin efsanelerini, metin merkezli bir yaklaşımla incelediğimiz bu çalışmamızda, “*halk edebiyatı metinlerini karşılaştırmak suretiyle belli sonuçlara ulaşma düşüncesi*” üzerine temellenen “Tarihî-Coğrafi Yöntem” ile “*metinlerin yapılarının temel özelliklerinden hareketle bir sonuca varma düşüncesini esas alan*” “Yapısalcı Kuram”<sup>96</sup>dan faydalanarak bir metod denemesi yaptık.

Çalışmamızda yer verdiğimiz metinlerin seçiminde, Altaylı araştırmacılar E.E. Yamaeva ve İ.B. Şincin tarafından hazırlanan ve üç yüz kırk bir efsane metniyle bugüne

---

<sup>96</sup> Bk. Metin Ekici, Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri, Geleneksel Yay., Ankara 2007, s. 104-124.

kadar yapılan en kapsamlı metin neşri olan “Altay Kep-Kuuçındar” adlı eseri esas aldık. Çalışmamızda kullandığımız diğer eser ise Kuzeleş Yadanova tarafından hazırlanan “Neskazoçnaya Proza Telengitov” (Telengitlerin Masal Olmayan Nesirleri) adlı çalışmadır. Bu eserin, bir bölgeyi esas alması, eserde sadece yirmi sekiz efsane metninin bulunması ve bunların da bir kısmının birbirinin varyantı olması dolayısıyla sadece iki metni almayı uygun bulduk.

## BİRİNCİ BÖLÜM: EFSANE KAVRAMI VE ALTAY EFSANELERİ

### 1.1. ALTAY CUMHURİYETİ'NDE EFSANE ÇALIŞMALARI

Altay efsaneleri üzerine yapılan ilk çalışmalar, 19. yüzyılın sonlarında başlar. Çarlık Rusyası döneminde misyonerlik faaliyetleri ya da bilimsel araştırma için Altay'a gönderilen N.İ. Ananin, W. Radloff, V.İ. Verbitskiy, G.N. Potanin, A.V. Anohin gibi araştırmacılar, bir taraftan faaliyetlerini yürütmüşler, diğer taraftan Altay Türkleri arasında etnografik ve folklorik materyaller toplamışlardır.

Misyonerler arasında ilk dikkati çeken isim Nikolay İvanoviç Ananin'dir. 1850 yılında Ulalu'ya (bugünkü Gorno-Altaysk) giden Ananin, Altaylı tercüman Mihail Vasileviç Çevalkov ile birlikte derlemeler yapar ve topladıkları folklor materyallerini Rusçaya çevirirler. Ananin, bir müddet sonra dönmek durumunda kalır, ama onun ricası üzerine Çevalkov, şarkıları, şiirleri ve efsaneleri toplamaya devam ederek Ananin'e gönderir. Bir sonraki yıl Altay'a tekrar gelen Ananin, bu materyalleri Çevalkov ile birlikte Rusçaya çevirir; ancak bunların pek çoğu neşredilmez. Sadece dinî konulu efsaneler, misyoner Stefan Landışev'in "Altayskaya Duhovnaya Missiya"<sup>97</sup> adlı kitabında yer almıştır.

Ananin'den sonra Alman asıllı Rus Türkolog Vasiliy Vasileviç Radloff, 1860 ve 1861 yıllarında Altay'a gelerek etnografik, arkeolojik ve folklorik materyalleri toplamıştır. Radloff, Çevalkov'un kendisine verdiği folklorik materyalleri de ilave ederek, topladığı folklorik malzemeyi, 1866 yılında "Obratztsı Narodnoy Literaturı Turkiskih Plemen Yujnoy Sibiri"<sup>98</sup> adlı kitabında toplamıştır. Bu eserde, masallar, destanlar, şarkılar, atasözleri gibi türlerin yanı sıra altı tane de efsane metnine yer verilmiştir.

19. yüzyılda Altay Türklerinin sözlü anlatılarını derleyen ve bunları neşreden araştırmacılardan biri de Vasiliy İvanoviç Verbitskiy'dir. Verbitskiy, misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için 1853 yılından 1890 yılına kadar Altay'da bulunmuş, bir

<sup>97</sup> Stefan Landışev, *Altayskaya Duhovnaya Missiya (Altay Manevî Misyonu)*, Moskova 1864.

<sup>98</sup> V.V. Radlof, *Obratztsı Narodnoy Literaturı Turkiskih Plemen Yujnoy Sibiri (Güney Sibirya'daki Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri)*, C. I, St. Petersburg 1866.

tarafından misyonerlik faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan Altay Türklerinden derlemeler yapmıştır. Verbitskiy, kendisine folklorik materyal derlemesine yardım eden Çevalkov ile birlikte pek çok masal, destan, şarkı, bilmece, atasözünün yanı sıra yirmi dokuz efsane metni derlemiş, bunları çeşitli gazetelerde ve dergilerden neşretmiştir. Daha sonra bu metinler, Verbitskiy'nin ölümünden sonra "Altayskie İnorodtsı"<sup>99</sup> adlı eserde toplanarak yayınlanmıştır.

Derleme çalışmalarıyla Altay folkloruna hizmet etmiş önemli araştırmacılardan bir de Grigoriy Nikolaeviç Potanin'dir. Altay'da bulunduğu süre içerisinde pek çok coğrafi, etnografik ve folklorik malzeme derleyen Potanin, Altay Türkçesini bilmediği için bu seyahatlerinde ona Çevalkov tercümanlık yapmış ve birlikte pek çok efsane metni derleyip, yazıya geçirmişlerdir. Potanin, Altay'a ve Moğolistan'a düzenlediği ilmi seyahatlerinde derlediği malzemeyi "Oçerki Severo-Zapodnoy Mongolii"<sup>100</sup> adlı dört ciltlik eserinde yayınlamıştır. Bu eserin ikinci ve dördüncü ciltlerinde etnografik ve folklorik materyallere ayrılmış, bunların içinde efsane metinleri de yer almıştır. Potanin'in en büyük çalışması olan "Anoskiy Sbornik"<sup>101</sup> adlı eserde de pek çok efsane metnine yer verilmiş; ayrıca Potanin'in 1916 yılında "Jivaya Starina" adlı dergide yayınlanan "Kazak-Kirgizskie i Altayskie Predaniya, Legendı i Skazki"<sup>102</sup> adlı makalede de iki efsane metni yayınlanmıştır.

20. yüzyılın başlarında Altay folkloru ile ilgili önemli derlemeler yapan araştırmacılardan biri de ünlü etnograf Andrey Viktoroviç Anohin'dir. Anohin, 1906'dan 1931'e kadar, Altay'da derleme faaliyetlerinde bulunur. Anohin, 1912 yılında "Predaniya Altaytsev o Svoih Tsaryah-Bogatryah"<sup>103</sup> adlı makalesinde derlediği birkaç efsane metnine yer vermiştir.

Yukarıda bahsi geçen bilim adamları, Çarlık Rusyası döneminde Altay topraklarına düzenledikleri seyahatlerde, Altay folkloruyla ilgili önemli derleme

---

<sup>99</sup> V.İ. Verbitskiy, Altayskie İnorodtsı (Altay Halkları), Moskova 1893.

<sup>100</sup> G.N. Potanin, Oçerki Severo-Zapodnoy Mongolii, (Kuzey Batı Moğolistan Yazıları), St. Petersburg 1883.

<sup>101</sup> G.N. Potanin, Anoskiy Sbornik, Omsk 1916.

<sup>102</sup> G.N. Potanin, "Kazak-Kirgizskie i Altayskie Predaniya, Legendı i Skazki" (Kırgız ve Altay Predaniye, Legendı ve Masalları), Jivaya Starina, S. 2-3, 1916.

<sup>103</sup> A.V. Anohin, Predaniya Altaytsev o Svoih Tsaryah-Bogatryah (Altaylıların Kendi Han Bahadırları ile İlgili Predaniyeleri), Tomskie Eparhialnie Vedomosti, No. 14-15, 1912.

faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu sayede bugün sözlü gelenekte yaşamıyor olan bazı folklorik materyallerin tespiti mümkün olmuştur.

“İlk dönem” olarak adlandırabileceğimiz Çarlık Rusyası zamanında yapılan çalışmalara baktığımızda, bu çalışmaların daha ziyade metin neşirleri olduğu görülmektedir. Çarlık Rusyası döneminden sonra derleme faaliyetlerinin yanı sıra ilmî çalışmalar da yapılmış başlamıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Altay folkloru üzerine çalışmalarda bulunan ilk isim, ünlü dil bilimci N.A Baskakov’dur. Baskakov’un 1948 yılında yayınladığı “Altayskiy Folklor i Literatura”<sup>104</sup> adlı eserinde folklorik türler ele alınarak sınıflandırılmıştır. Eserde efsane türü de değerlendirilmiştir.

Altay Türklerinde folklor ürünleriyle ilgili çalışmalar, 1949 yılında “Tuulu Altayda Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy İnstitut” (Dağlık Altay Pedagoji Enstitüsü) ile 1952 yılında “Tuulu Altaydın İstoriya, Til le Literatura Canınañ Nauçnıy Şiñjü Ötküreten İnstitudi” (Dağlık Altay’ın Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü) nin kurulması ile hız kazanmıştır. Bu enstitülerde çalışan bilim adamları, bütün Altay coğrafyası içerisinde sık sık derleme gezileri düzenlemeye başlamış ve bu sayede pek çok materyal toplanarak zengin bir arşiv oluşturulmuştur.

Altay Cumhuriyeti’nde bu enstitülerin kurulmasıyla birlikte yeni bir dönem başladığını söylemek mümkündür. Zira Altay folkloruyla ilgili çalışmalar büyük bir ivme kazanmış ve artık yabancı bilim adamları tarafından değil, bizzat bu enstitülerde çalışan Altaylı araştırmacılar tarafından yürütülmeye başlanmıştır<sup>105</sup>.

Altay Türkleri arasında ilk ilmî folklor çalışmaları yapan isim, değerli araştırmacı S.S. Surazakov’dur. Surazakov’un 1960 yılında yayınlanan “Altay Albatının Oos Poetiçeskiy Tvorçestvozi”<sup>106</sup> adlı eserinde Altay folkloru üzerine yapılan çalışmaları tanıtılmış; bilmece, atasözü, masal, destan gibi bazı türler ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Efsane türünün ele alındığı “*Albatınıñ Kuuçındarı*” (Halkın

<sup>104</sup> N.A. Baskakov, Altayskiy Folklor i Literatura (Altay Folkloru ve Edebiyatı), Gorno-Altaysk 1948.

<sup>105</sup> Altay folkloruyla ilgili yapılan bu ilk çalışmalar hakkındaki bilgiler, S.S. Surazakov’un Altay Folklor adlı eserinden alınmıştır. Bk. S.S. Surazakov, Altay Folklor, Gorno-Altaysk 1975, s. 9-32.

<sup>106</sup> S.S. Surazakov, Altay Albatınıñ Oos Poetiçeskiy Tvorçestvozi, Gorno-Altaysk 1960.

Efsaneleri) adlı bölümde efsanenin tanımı yapılmış ve Altay efsaneleri tasnif edilmiştir. Sınıflandırma yapılırken Altay efsanelerinden örneklere de yer verilmiştir.

Surazakov'un başkanı olduğu "Tuulu Altaydın İstoriya, Til le Literatura Canınañ Nauçnyy Şiñjü Ötküreten İnstitutı" (Dağlık Altay'ın Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü)nün düzenlediği derleme gezilerinde toplanan folklor materyalleri, 1961-1963 yılları arasında, "Altay Albatınıñ Çümdü Söstöri"<sup>107</sup> adıyla üç cilt hâlinde yayımlanmıştır. Eserin I. cildinde altı, II. ve III. ciltlerde on dörder efsane metni neşredilmiştir. Eserde bilmece, atasözü, masal, şarkı gibi türlere de yer verilmiştir. Her üç cilt, o ciltte yapılan çalışmaların tanıtıldığı "Giriş" bölümü ile başlamış, metinlerin kimden, ne zaman ve kim tarafından derlendiği ve zaman zaman metnilerle ilgili açıklamaların yapıldığı "Açıklamalar" bölümü ile sonlanmıştır.

Surazakov'un "Altay Folklor"<sup>108</sup> adlı eseri, Altay Türkçesiyle yazılmış olmasının yanı sıra kendinden sonra gelen pek çok araştırmacıya yol gösterdiği için ayrıca kıymetlidir. Eserin "Giriş" bölümünde Altay folkloru genel olarak değerlendirilmiş, ardından "Altay Folklor Materyallerinin Derlenmesi ve İncelenmesi" başlığı altında, Altay folklor malzemelerinin derlenmeye başladığı 19. yüzyılın sonlarından eserin yazıldığı tarihe kadar yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Eserde daha sonra ayrı ayrı başlıklar altında (alkışlar, inançlar, atasözleri, bilmece, destanlar, destan kahramanları, bahadırların evlenmeleriyle ilgili destanlar vb.) türler ele alınmış, bu bölümde "Mitler ve Legendalar", "Mitler", "Legendalar" ve "Kuuçınlar" ayrıntılı bir şekilde değerlendirilerek metinlere yer verilmiş ve söz konusu türler birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Surazakov tarafından Sovyetler Birliği döneminde kaleme alınan bu çalışmada, o dönemki siyasi yapının gereği olarak, bazı ideolojik değerlendirmeler de bulunulsa da eser değerini bugün hâlâ korumaktadır.

Altay folkloruyla ilgili ilk ilmî çalışmaları yapan bir diğer Altaylı araştırmacı S.S. Kataş'tır. Kataş'ın "Mifi Legendı Gornogo Altaya (Mifi, Legendı, Predaniya, Blagopojelaniya)"<sup>109</sup> adlı eseri beş bölümden oluşmaktadır. "Mitoloji ve Altay Mitleri"

<sup>107</sup> Altay Albatınıñ Çümdü Söstöri, C. I, Gorno-Altaysk 1961; C. II, 1962; C. III, 1963.

<sup>108</sup> S.S. Surazakov, Altay Folklor, Gorno-Altaysk 1975.

<sup>109</sup> S.S. Kataş, Mifi Legendı Gornogo Altaya-Mifi, Legendı, Predaniya, Blagopojelaniya (Gorno-Altay'ın Mitleri ve Legendaları-Mitler, Legendalar, Predaniyeler, Alkışlar), Gorno-Altaysk 1978.

adlı ilk bölümde, “mit”le ilgili çeşitli görüşlere yer vermiş, mitin tanımını yapmış, diğer türlerle olan ilişkisine değinmiştir. “*Altay Mitlerinin Tematik Sınıflandırması*” adlı ikinci bölümde, mitlerin konularına göre farklı tasnifleri yapılmış, metinlerden örneklerle Altay mitolojisi hakkında bilgi verilmiştir. “*Legenda ve Predaniyeler*” başlıklı üçüncü bölümde, “legenda”, “predaniye” ve “mit” kavramlarının birbirleriyle benzerlikleri ve farklılıkları bakımından ele alınmıştır. “*Alkışlar*” bölümünde, önce “alkış”ın tanımı ve tasnifi yapılmış, ardından bu türle ilgili ilmî çalışmalara yer verilmiş, ayrıca metinlerden örnekler sunulmuştur. “*Rusçaya Tercüme Edilen Folklor Metinleri*” başlıklı beşinci bölümde, bazı Altay mit, predaniye ve alkış metinlerine yer verilmiştir. Eser, Altay folklor çalışmalarına katkı sağlayan Rus araştırmacılar W. Radloff, G.N. Potanin, V.İ. Verbitskiy, A.V. Anohin ile Altaylı G.İ. Gurkin’in hayatlarından ve yaptıkları çalışmalardan bahsedilmesiyle son bulmuştur.

1988 yılında Kandarakova tarafından yayına hazırlanan “*Altayskiy Folklor*”<sup>110</sup> adlı eser, Altay boylarından Çalkandulara ait folklorik materyalleri ihtiva etmektedir. Eserin M.Ç. Çumakaeva tarafından yazılan “*Giriş*” bölümünde, Çalkandular ve onların ağızları hakkında genel bilgi verilmiş, ardından Çalkandu folkloru üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Eserde, “*Giriş*” bölümünden sonra “*Masallar*”, “*Mitler, Legendalar ve Predaniyeler*” ve “*Alkışlar*” başlıkları altında metinlere yer verilmiştir. “*Mitler, Legendalar ve Predaniyeler*” başlığı altında otuz üç metin yer almıştır. Metinlerin girişinde türlerle ilgili hiçbir değerlendirme yapılmamış, sadece metinler, Altay Türkçesi ve Rusça tercümeleriyle karşılıklı olarak verilmiştir. Eser, “*Sözlük*” bölümüyle son bulmuştur.

1994 yılında, yine Kandarakova tarafından “*Legendı Severnogo Altaya*”<sup>111</sup> adlı eser yayına hazırlanmıştır. Bu eserin “*Giriş*” bölümünde Altay efsaneleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, ardından Çalkandulardan derlenen yüz üç efsane metni Rusça olarak verilmiş, gerekli görülen yerlerde parantez içinde Altay Türkçesindeki şekilleri aktarılmıştır.

---

<sup>110</sup> Altayskiy Folklor-Materialı po Çalkanskomu Dialektu (Altay Folkloru-Çalkandu Dialektine Ait Materyaller) (Hızl. E.P. Kandarakova), Gorno-Altaysk 1988.

<sup>111</sup> Legendı Severnogo Altaya- na Materiale Çalkanskogo Folkloru (Kuzey Altaylıların Legendaları-Çalkan Folklor Materyalleri) (Hızl. E.P. Kandarakova), Gorno-Altaysk 1994.



1994 yılında, E.E. Yamaeva ile İ.B. Şincin tarafından yayına hazırlanan “Altay Kep-Kuuçındar”<sup>112</sup> adlı eser yayınlanmıştır. Altay efsane metinlerinden oluşan kitap, efsane metinlerine yer veren ilk müstakil eser olması bakımından çok önemlidir. Eser, “Giriş”, “Metinler”, “Sonuç” ve “Açıklama” bölümlerinden oluşmaktadır. E.E. Yamaeva tarafından yazılan “Giriş” bölümünde, Altay Türklerinde efsanenin yeri ve öneminden bahsedilmiş, kitapta yer alan bazı efsanelere değinilmiştir. “Metinler” bölümünde, üç yüz kırk bir efsane metnine yer verilmiş ve bu metinler konularına göre yirmi dört ana başlık altında (yeryüzünün yaratılışı, alkarıları, Altay’ın iyeleri, tarih, pehlivanlar vb.) sınıflandırılmıştır. “Metinler” bölümünden sonra İ.B. Şincin’in “Soocin la Onı Aydaaçılar” (Mitler ve Mit Anlatıcıları) başlıklı yazısına yer verilmiştir. Şincin, ilk olarak “mit” türü üzerinde durmuş, masaldan ayrılan yönlerinden bahsetmiş, daha sonra “mit anlatıcıları” hakkında bilgi vermiştir. Şincin, mit anlatıcılarını “Bildiklerini duyduğu şekliyle birebir anlatanlar”, “Bildiklerini anlatanlar ama gerçekliğine inanmayanlar”, “Mitlerin derin anlamlarından dolayı anlatmaktan korkanlar” şeklinde üç gruba ayırarak “icra” bakımından ele almıştır. Kitabın sonunda yer alan “Açıklamalar” bölümünde ise söz konusu metinlerle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Bu bölümde, derleyen kişi, derlenen kişi ve bu kişinin yaşı, boyu, memleketi gibi konularda bilgi verilmiş, eğer metin arşivden ya da bir kitaptan alındıysa künyesi de ilave edilmiştir. Bu bölümde verilen bilgilerde tam bir tutarlılık yoktur, bazı efsaneler hakkında hiçbir bilgi verilmezken bazılarında da eksiklikler söz konusudur. Bu bölümde bazı efsanelerle ilgili açıklayıcı bilgilere de yer verilmiştir.

1997 yılında, Gorno-Altaysk’ta, “Legendı i Mifi Sedego Altaya”<sup>113</sup> adlı eser yayınlanmış ve Anohin’in derlediği kırk dört efsane metni verilmiştir. Eserin “Giriş” kısmında, Anohin’in hayatından ve çalışmalarından da kısaca bahsedilmiştir.

1998 yılında E.E. Yamaeva’nın “Altayskaya Kultura: Mif-Epos-Ritual”<sup>114</sup> adlı eseri yayınlanmıştır. Altay folkloru ve de mitolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla dikkati çeken isimlerden biri olan Yamaeva, bu eserinin “Epos ve Mifler” (Destan ve Mitler)

---

<sup>112</sup> Altay Kep-Kuuçındar (Hzi. E.E. Yamaeva-İ.B. Şincin), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1994.

<sup>113</sup> A.V. Anohin, Legendı i Mifi Sedego Altaya (Altay’ın Legenda ve Mitleri) (Hzi. V.F. Hoholkov), Gorno-Altaysk 1997.

<sup>114</sup> E.E. Yamaeva, Altayskaya Duhovnaya Kultura: Mif, Epos, Ritual (Altay Manevi Kültürü: Mit-Destan-Ritüel), Gorno-Altaysk 1998.

başlıklı üçüncü bölümünde, “insanın yaratılışı”, “tufan”, “kurttan türeyiş” gibi konular ele almış ve önemli tespitlerde bulunmuştur.

2006 yılında, efsane araştırmacısı Kuzeleş Yadanova tarafından hazırlanan “Neskazoçnaya Proza Telengitov”<sup>115</sup> adlı eser, Moskova’da yayınlanmıştır. Eserin “Giriş” bölümünde, Telengitlerin yaşadıkları yerler ve bu ismin menşei hakkında bilgi verilmiştir. “Derlemelerimize Göre Koş-Agaç Rayonundaki Telengitlerin Folklor Gelenekleri” başlıklı ilk bölümde, yapılan derleme faaliyetlerinden ve Telengitler ile yaşadıkları Koş-Agaç bölgesinden kısaca bahsedilmiş, ardından bazı menşe efsanelerine değinilmiştir. “Abayım-Boom Adlı Yerin Toponomik Efsanelerinin Varyantları” adlı ikinci bölümde, “Abayım-Boom”la ilgili toponomik efsanelerin varyantlarının, dili, yayılma alanları ve farklılıkları üzerinde durulmuştur. Yadanova’nın eseri, hem Altay Türkçesi hem Rusça tercümesiyle birlikte efsane metinlerinin verilmesiyle sonlanmaktadır.

2007 yılında, E.E. Yamaeva, K.V. Yadanova ve M.A. Demçinova tarafından hazırlanan “Soocındar la Kep-Kuuçındar”<sup>116</sup> adlı bu eser, “Giriş”, “Metinler” ve “Açıklamalar” bölümlerinden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünün ilk kısmı M.A. Demçinova tarafından yazılmış olup kitap hakkında bilgilerin yer aldığı “önsöz” niteliğindedir. Aynı bölümün E.E. Yamaeva tarafından yazılan kısmında ise, ilk olarak, efsanelerde sıkça bahsi geçen “Kayrakan”, “Üç Kurbustan Burkan” ve “Ülgen Kuday” sözlerinin menşei üzerinde durulmuş, ardından kitapta yer alan bazı efsaneler yorumlanmıştır. Kitapta yer alan yedi efsane metninin doksan yedisi derlenme tarihlerine göre üç gruba ayrılmıştır: “1960-1980 Yıllarında Derlenen Metinler”, “2003-2005 Yıllarında Derlenen Metinler”, “2006-2007 Yıllarında Derlenen Metinler”. M.A. Demçinova, bunun sebebinin araştırmacıların, farklı zamanlarda derlenen efsane varyantlarını karşılaştırabilme olanağına sahip olabilmelerini sağlamak olduğunu söylemiştir. Kitapta, geri kalan son on metin ise anlatıcılarına göre verilmiştir: “N.K. Yalatov’un Kendisinin Yazıya Geçirdiği Metinler”, “Çorkok Ablamızın Efsanelerinden”. Efsane metinlerinin verilisinde tek bir yolun izlenmemiş olması,

---

<sup>115</sup> Kuzeleş Yadanova, Neskazoçnaya Proza Telengitov (Telengitlerin Masal Olmayan Nesirleri), Moskova 2006.

<sup>116</sup> Soocındarla Kep-Kuuçındar (Mitlele Efsaneler), (Hızl. E.E. Yamaeva vd.), Gorno-Altaysk 2007.

düzensizlik yaratmıştır. Kitabın sonunda yer verilen “*Açıklamalar*” kısmında ise efsanenin anlatıcısı, doğum tarihi, doğum yeri, derleyen kişi, derleme tarihi ve eğer arşivlerde yer alıyorsa arşiv numarası verilmiştir.

Altay Türklerinde yapılan efsane çalışmalarına baktığımızda, tüm folklor araştırmalarında olduğu gibi, ilk çalışmaların bölgeye gelen Ruslar tarafından yapıldığı görülmektedir. Misyonerlik faaliyetleri için bölgeye gelen Ruslar, pek çok tür gibi Altay efsanelerini de derlemişler ve bugün sözlü gelenekte yaşamayan pek çok efsane metni, böylelikle kaybolmaktan kurtulmuştur. Bu efsanelerin tespitinde özellikle Mihail Vasilyeviç Çevalkov’u anmak isteriz. Çevalkov, pek çok misyonere tercümanlık yaparak folklorik malzemenin derlenmesine büyük katkılar sağlamasının yanı sıra, kendisi de bizzat derlemeler yapmıştır. Rus klasiklerinden tercümeleri ve kendi yazdığı şiirleri de bulunan Çevalkov için “*Altay Türklerinin ilk edebî ismi ve ilk folkloristi*”<sup>117</sup> demek yerinde olacaktır.

Altay Türklerinde efsane araştırmalarına yer verdiğimiz bu bölümde, yapılan çalışmaların son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Altay’da son yıllara kadar daha ziyade destanlar ve masallar üzerinde çalışmalar yapılmış, efsane çalışmaları ise hep geri planda kalmıştır. Efsane metinleri, yakın zamana kadar, genellikle derleme eserlerin içinde bir bölüm olarak yer almış; ancak son zamanlarda müstakil eserler hâlinde yayınlanmaya başlanmıştır. Yine de sözlü kültürün bu kadar canlı yaşadığı bir coğrafyada, bu kadar çok derleme faaliyetlerinin yürütülüyor olmasına rağmen derlenen malzemelerin arşivlerde kalması, Altay efsanelerinin değerlendirildiği geniş çaplı ilmi çalışmaların bulunmaması üzücüdür. Ancak son zamanlarda efsaneye olan ilginin artması ve efsane üzerine çalışan genç bilim adamlarının yetişmesi, hem nitelik hem de nicelik bakımından daha zengin çalışmalar yapılacağı ümidini doğurmaktadır.

## **1.2. EFSANE TANIMI VE ALTAY EFSANELERİ**

“Efsane”, dilimize Farsçadan girmiş bir kelimedir. Efsane, Arapçada “ustûre/esâtir” terimi ile karşılanırken Batı’da daha ziyade Latince “legendus” kökünden ortaya çıkmış terimler ön plana çıkmaktadır. Bu terim için İngilizler

---

<sup>117</sup> M.V. Çevalkov’un hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İ. Dilek, “*Altay Türkleri Edebiyatı*”, Türk Dünyası El Kitabı, C. IV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1998, s. 463-465.

“legend”, Fransızlar “légende”, Almanlar “legende” ve “sage”, İtalyanlar “leggenda”, İspanyollar “leyenda”, Ruslar “legenda” ve “predaniye” terimlerini kullanırken Yunanlar “mythe/mythos” kelimelerini tercih etmektedirler<sup>118</sup>.

Türk boylarında “efsane” için şu terimler kullanılmaktadır: Azerbaycan Türklerinde “esatir, mif, efsane”, Türkmen Türklerinde “epsana, rovayat”, Özbek Türklerinde “efsane, rivayat”, Karakalpak Türklerinde “epsane, legenda, añız, añız-engime”, Kazak Türklerinde “anız, añız-engime, epsane-hikayet”, Başkurt Türklerinde “rivayat, legenda, ekiyet, beyt”, Tatar Türklerindende “rivayat, legenda, ekiyet, beyt”, Altay Türklerinde “kuuçın, kep-kuuçın, mif-kuuçın, legenda kuuçın”, Hakas Türklerinde “kip-çoo, legenda, çoo-çaah”, Tuva Türklerinde “tool-çurgu çugaa, töögü çugaa”, Uygur Türklerinde “rivayet, epsane”, Yakut Türklerinde “kepsen sehen, kepsel, bıırgı sehen”<sup>119</sup>. Görüldüğü gibi “efsane” ya da “rivayet” terimleri, Müslüman Türk boylarında da kullanılmakta; Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan Türk boylarında ise daha ziyade Latince kökenli “legenda” terimi tercih edilmektedir.

“Efsane” türü ile ilgili tanımlar, 19. yüzyılda folklorun bir bilim dalı olarak kabul edilip ilk bilimsel çalışmaların başlamasına kadar dayanır. İlk tanım, halkbiliminin kurucusu olarak kabul edilen Grimm Kardeşler tarafından yapılmıştır. Masal araştırmacısı olan Grimm Kardeşler, Alman masallarını derleme çalışmalarının yanı sıra yakın bir tür olan “efsane”yi de tanımlama gayreti içinde bulunmuşlardır. Grimm Kardeşler, efsaneyi, “*Efsane, gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir.*” şeklinde tanımlamışlardır. Bu tanımlamada, efsanenin, “tarihî zaman kavramına uygunluk (tarihî hadise ve tarihî şahsiyet)”, “muayyen bir coğrafi alan” ve “tabiatüstü hadiselerden bahsetmesine rağmen gerçek olduğuna inanılması” özellikleri üzerinde durulmuştur<sup>120</sup>. Grimm Kardeşlerin bu tanımı, alanında bir “ilk” olması ve daha sonra yapılacak olan pek çok tanıma esas oluşturması bakımından son derece önemlidir.

<sup>118</sup> Saim Sakaoğlu, Anadolu Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, Ankara 1980, s. 4; Metin Ergun, Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, C. I, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 1.

<sup>119</sup> M. Ergun, age, C. 2, s. 1.

<sup>120</sup> S. Sakaoğlu, age, s. 4.

Efsaneyle ilgili bir diğere önemli tanım, masal araştırmalarıyla tanınan İsviçreli bilim adamı Max Luthi'ye aittir. Luthi, “(...) efsane, masalarda olduğu gibi tabiatüstü bir hadisenin takdimidir, hikâye edilişidir.”<sup>121</sup> diyerek efsane ve masalın benzerliğini vurgulasa da efsaneyi “duygusal bir anlatımla anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve bu gerçekten haberdar olmayı isteyen, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekilde sahip anlatım türünün adıdır.” şeklinde tanımlayarak “gerçekliği” bakımından başta masal olmak üzere diğere türlerden ayrıldığını söylemektedir. Efsanenin “zamana ve mekâna bağılı” bir anlatım türü olduğunu vurgulayan Luthi, “Efsaneler, gizemli bir yapıya sahiptir; efsaneyle birlikte insan, ruhlar, devler, cüceler, orman-su-rüzgâr, hayvanlar, dağlar, cadılar, büyücüler gibi bilinen ve bilinmeyen şeylerle tanışır. Bu konular efsanedeki asıl ilgi odağını oluşturur. Bu olağanüstülükler dışında savaş, insanlığın ilk zamanları gibi gerçekler de bu çerçeveye içine sığdırılır”<sup>122</sup> diyerek efsanelerin kahramanları ve konuları hakkında da bilgi vermektedir.

Efsane ve masal ilişkisi üzerinde duran bir diğere araştırmacı Wilfried Buch, efsanenin “inanırlığı”na vurgu yapar ve “Efsane ‘geriye doğru sorar’, sebep arar ve bu arada çoğunlukla derinliklere, sebeplerin sebeplerine dalar, nihayetinde bu, ‘ilk sebep’e gelinceye kadar devam eder.” diyerek, efsanenin, çağlar boyunca insanların dünyayı yorumlama çabalarının bir sonucu olduğunu belirtir<sup>123</sup>.

Dinler tarihçisi Mircea Eliade ise “Efsane, kutsal bir tarihtir. Zamanın başlangıcında meydana gelmiş ilk olayları anlatır. (...) Efsane, gerçeğin nasıl varlık kazandığını anlatır; bu gerçek ister kozmos ister bir ada, ister bir bitki türü isterse insan olsun, nesnenin nasıl varlık kazandığı anlatılır. (...) Hakiki bir var oluşun yüce

---

<sup>121</sup> S. Sakaoğlu, age, s. 5.

<sup>122</sup> Max Luthi, “Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı” (Çev. Sevengül Sönmez), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar (Hızl. Gülin Öğüt Eker vd.), Millî Folklor Yay., Ankara 2003, s. 314-315.

<sup>123</sup> Wilfried Buch, “Masal ve Efsane Üzerine” (Çev. Ali Osman Öztürk), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar (Hızl. Gülin Öğüt Eker vd.), Millî Folklor Yay., Ankara 2003, s. 309-310.

nedenini kutsal dünyada oluşumunu açıklar.”<sup>124</sup> diyerek efsanenin kutsallığını vurgulamıştır.

Efsane türü, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa’da ilgi görmeye başlasa da esas değerli çalışmalar 20. yüzyılın başlarından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Avrupalı araştırmacılar, 1959 yılında “International Society for Folk-Narrative Research” (Uluslararası Halk Anlatmalarını Araştırma Derneği) adıyla bir dernek kurmuşlar ve 1969 yılına kadar düzenledikleri çeşitli kongrelerle efsane ile ilgili son derece önemli araştırmalarda bulunmuşlardır<sup>125</sup>.

1969 yılında UCLA Üniversitesi tarafından ABD’de “Amerikan Efsane Sempozyumu” düzenlemiş ve bu sempozyum da Robert A. Georges, Herbert Halper, Linda Dégh gibi isimler önemli bildiriler sunmuşlardır<sup>126</sup>. Robert A. Georges, bu sempozyumda efsanenin en dikkat çeken özelliklerinin “yakın veya uzak geçmişte de olsa tarihî bir dönem içinde yer alması” ve “anlatan ve dinleyenin anlatılanın gerçek olduğuna inanması”<sup>127</sup> diyerek efsanenin “tarihîliği”ne ve “inanırlığı”na vurgu yapmıştır.

Fin folklor araştırmacısı Lauri Simonsuuri’nin kendinden önce yapılan pek çok tanımını dikkate alarak efsaneyi şu şekilde tanımlamıştır: “Efsane, bir insan, bir görüş ya da kesin bir zamana ve mekâna sahip bir olay hakkında yayılmış söylenceleri yâd etmektir. Efsane; açıklık, kesinlik ve varsayılan gerçeğin özetini içerir. Bu gerçek, inandırıcı ve öğretici bir şekilde açıklanır. Mekândan bahsetmesine rağmen anlatma büyük kitlelerce bilinir.”<sup>128</sup>. L. Simonsuuri’nin bu tarifî, tanım ve tasnif konusunda belirleyici rol oynamıştır<sup>129</sup>.

Türkiye’de folklor araştırmalarının, Batı’ya nazaran oldukça geç bir dönemde, 20. yüzyılda başlaması dolayısıyla efsane üzerine yapılan çalışmaların tarihî geçmişi de

<sup>124</sup> Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1991, s. 74-77.

<sup>125</sup> S. Sakaoğlu, *age*, s. 10-17.

<sup>126</sup> Pınar Dönmez Fedakâr, *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Ege Üniversitesi, İzmir 2008, s. 96 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

<sup>127</sup> Özkul Çobanoğlu, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 14.

<sup>128</sup> Linda Dégh. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türlerinin Diyalektigi)*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, s. 40 (P. Dönmez Fedakâr, agt, s. 98’den alıntıdır).

<sup>129</sup> P. Dönmez Fedakâr, agt, s 97.

daha yakın bir döneme aittir. Türkiye’de efsane tanımlarına baktığımızda ilk tanımın Ziya Gökalp’e ait olduğunu görüyoruz. Gökalp, “*Üstureler, ilahlara taahuk eden maceralardır. Menkıbeler de kahramanlara yani nim-ilahlara isnad olunan sergüzeştlerdir.*” demiş ve “üsture” ile “menkıbe” arasındaki farkı belirterek bir tanımlama yapmıştır. Ziya Gökalp’in tanımı eksik de olsa Türkiye’de yapılan ilk tanım olması dolayısıyla önemlidir<sup>130</sup>.

Pertev Naili Boratav’ın “100 Soruda Türk Halk Edebiyatı” adlı eserinde efsane türü hakkında bilgi vermiştir. Boratav, “*Efsanenin başlıca niteliği, inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir.(...) Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa bir anlatı oluşudur.*”<sup>131</sup> diyerek efsanenin, başta masal olmak üzere pek çok türden ayrılmasını sağlayan “inandırıcılığı”nı vurgulamıştır.

Şükrü Elçin ise “Halk Edebiyatına Giriş” adlı eserinde efsaneyi “*İnsanoğlu’nun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirlerden itibaren, aynı coğrafyada, muhit veya kavimler arasında gelişen, zamanla inanç, âdet, an’ane ve merasimlerin teşekkülünde, az çok rolü olan bir çeşit masal (...)*”<sup>132</sup> diyerek tarif etmekte ve efsanenin oluşum süreci ile işlevine dikkat çekmektedir.

Efsane araştırmalarıyla dikkat çeken Saim Sakaoğlu, “Anadolu Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu” adlı eserinde, efsaneyle ilgili yerli ve yabancı pek çok tarifi değerlendirdikten sonra efsanenin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

- a. Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar.
- b. Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.
- c. Umumiyetle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür.
- d. Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatıdır.”<sup>133</sup>

<sup>130</sup> Ziya Gökalp, Türk Töresi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976.

<sup>131</sup> Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988, s. 98.

<sup>132</sup> Şükrü Elçin, Halk Edebiyatına Giriş, Akçağ Yay., Ankara 1986, s. 314-315.

<sup>133</sup> S. Sakaoğlu, age, s. 5-6.

Türkiye’deki efsane araştırmalarında bir diğer önemli araştırmacı Bilge Seyidoğlu ise efsanenin özellikle “inandırıcılık” özelliğine dikkat çekerek efsaneyi şu şekilde tanımlamaktadır: “*Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. (...) Efsaneler kısa anlatı türleridir. Bir veya birkaç motif ihtiva ederler. (...) Gerçeklik unsurunun yanında olağanüstülük ve kutsallık da sahip olduğu unsurlardır. (...) Efsaneler tarihî devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihî veya dinî bir şahsiyet yahut bir yer olabilir. (...) Efsanelerde (legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değillerdir. (...) Efsaneler günümüzde oluşabilir ve tarih sahnesine çıkabilirler.*”<sup>134</sup>

Efsane türüyle ilgili gerek Batı’da gerekse Türkiye’de yapılan tanımlarda dikkati çeken en temel unsur, bu türün “inanırlığı”dır. Efsaneler, ister gerçek, isterse tamamen muhayyel bir olayı nakletsin, dinleyen onun gerçek olduğuna inanmaktadır; bu da efsanenin “masal” gibi olağanüstülüklerle dolu anlatım türlerinden ayrılan en önemli özelliğidir. Efsaneler, özel bir anlatıcısı bulunmayan, belli bir anlatım yeri ve zamanı olmayan, ancak uygun zaman geldiğinde anlatılan, üslup kaygısı gütmeyen, insanların evreni ve doğayı anlama gayretinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ya da tarihî bir olayı nakleden, kahramanları insan, doğüstü ve doğal varlıklar olan, oluşum süreci hâlâ devam eden kısa anlatımlardır.

Ruslarda efsane kavramı “predaniye” ve “legenda” kavramları ile karşılanmaktadır. “Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya”da legenda, “*Latineden girip okunması gerekli olarak çevrilen legenda, daha çok dinî konulu olup masalımsı anlatı türüdür.*”; predaniye ise “*Halkın tasavvurlarını yansıtan tabii, coğrafi ve farklı geleneklerle ilgili şiirsel halk sanat ürünüdür. Masaldan farklı olarak predanide yer alan hayalî olaylar bile anlatıcı tarafından gerçek olarak sunulmaktadır.*”<sup>135</sup> şeklinde tanımlanmıştır.

<sup>134</sup> Bilge Seyidoğlu, Erzurum Efsaneleri, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997, s. 13-14.

<sup>135</sup> Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi), Moskova 1953, C. 24, s. 406 [Aygerim Dıykanbayeva, Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin), Ege Üniversitesi, İzmir 2004, s. 47 (Yayımlanmamış Doktora Tezi)’nden alıntıdır].



G.A. Levington ise “Mifi Narodov Mira” adlı ansiklopedide, legendaları, “*Tarihî mitolojik veya tarihî zamanlarda yaratılmış olan, gerçekliğine inanılan, fantastik ve olağanüstü unsurlar içeren folklorik bir tür*” olarak açıklarken predaniyelerin de olağanüstü unsurların yer almasının zorunlu olmadığını ifade etmiştir<sup>136</sup>.

Rusların efsane çalışmaları, yüzyıllarca aynı coğrafyada yaşadıkları Türk boylarını da elbette etkilemiştir.

Azerbaycan Türkleri, efsane için “esâtir”, “mit” ve “efsane” terimlerini kullanmışlardır. Sendik Paşayev, “Edebiyatşunaslıg Terminleri Lügeti”nde efsanenin şu şekilde tanımlandığını aktarmaktadır: “*Efsane, tahkiyenin esasında mucizevî ve fantastik bir hadiseye dayanır ve onun kuruluşunu, karakter ve tasvir vasıtaları sistemini belirler.*”. Paşayev, “Azerbaycan Halk Efsaneleri” adlı eserinde ise “*Efsane, sözlü halk türü olup, esasını fantastik tip ve tasavvurlar teşkil etmekte; ancak anlatıcılar ve dinleyiciler bunu gerçek kabul etmektedirler.*” demektedir<sup>137</sup>.

Başkurtlar, efsane türü için ve “legenda” ve “rivayat” terimlerini kullanmaktadırlar. “Başkort Halık Rivayetteri Hem Legendaları” adlı eseri yayına hazırlayan Fanuza Nadrşina, “*Legenda, uzak geçmişte olan, doğaüstü ve fantastik olayların yer aldığı sözlü anlatmalardır. Legendalar, yeryüzünün, hayvanların, bitkilerin yaratılışı, boyların ortaya çıkışı ve kutsallarla alakalıdır.*” demekte ve legendaların karakterlerinin olağanüstü güçlere sahip insanlar ve hayvanların yanı sıra hayvan-atalar, iyeler ve İslam mitolojisinden melekler, elçiler ve Tanrı olduğunu söylemektedir. Nadrşina, rivayeti ise “*(...) geçmişteki insanları ve olayları konu alan epik anlatılardır. Tarihte geçmiş devrin etkisiyle oluşturulan ve daha sonra sözlü geleneğin içinde nesiller boyunca muhafaza edilerek aktarılan halkın hafızasının bir ürünüdür.*” şeklinde tanımlamakta ve “*Uzun süre sözlü gelenekte anlatılmasından dolayı her ne kadar gerçek olayları konu alsada bazen daha çok gerçekliğini kaybetmiş*

---

<sup>136</sup> G.A. Levington “*Legenda*”, Mifi Narodov Mira (Dünya Halklarının Mitleri), C. II, Moskova 1994, s. 45.

<sup>137</sup> Azerbaycan Halg Efsaneleri, (Hzl. Sendik Paşayev), Yazıçı Yay., Bakü 1985, s. 5.

ya da uydurulmuş motiflerle doldurulmuştur.” diyerek rivayetlerin “inanırlığı”na vurgu yapmaktadır<sup>138</sup>.

Özbekistan’da ise “efsane” ve “rivayet” terimleri kullanılmaktadır. Özbek Sovyet Ansiklopedisinde efsane şu şekilde tanımlanmıştır: “*Bir tarihi hadiseyi ya da vakıayı veya halk arasında anlatılan bir olayı, hayalî bir şekilde aksettiren eserlerdir.*”<sup>139</sup>

Kazak Türklerinde efsane kavramı için “aңыз”, “aңыз engime” ve “apsana” terimleri kullanılmaktadır. Kazak Sovyet Ansiklopedisinde folklorik bir tür olan aңызın doğu sözlü edebiyatında epsane olarak yer aldığı söylenerek şu şekilde tanımlanmıştır: “*Halkın muhayyilesinin bir ürünü olan ve pek çok fantastik unsurlar içeren aңызlar, hem tarihî hem de hayalî olayları konu edebilirler.*”<sup>140</sup>

Kazak Türklerinin “Edebiettanu Terminder Sözdigi”nde ise aңыз şu şekilde tanımlanmıştır: “*Boyların ortaya çıkışı, tarihî şahsiyetler (han, bahadır, bey vb.) ve yer-su ile orada geçen bazı olaylarla ilgili, tarihî gerçeğe dayanan, halkın tarihinde gizlenmiş, söylenegelmiş ve zamanla daha da görkemli hâle gelmiş anlatılardır.*”<sup>141</sup>

Kırgız Türklerinde efsane kavramı için “ulamış” terimi kullanılmaktadır. Kırgız Sovyet Ansiklopedisinde ulamış, “*Tarihte gerçekten yaşamış insanlar hakkında ve yaşanmış olayların neticesinde ortaya çıkmış, anlatıcı ve dinleyici tarafından gerçek olarak kabul edilen fantastik karaktere ve düşünceye sahip sözlü halk anlatıdır.*”<sup>142</sup> şeklinde tanımlanmaktadır.

K. Kebekova, Kırgız Edebiyat Tarihi adlı eserde yer alan “*Mif cana Ulamıştar*” adlı makalesinde konu ve olay bakımından çok zengin olan ulamış, “*geçmişteki tarihî olayları, tarihî şahsiyetleri ve onların hayatlarını bir gerçekliğe dayandırarak anlatan bir tür*” olarak tarif etmekte ve ulamışın, geçmiş bir olayın sebeplerini açıkladığını,

<sup>138</sup> Fanuza Nadrşina, Başkort Halık Rivayetleri hem Legendaları (Başkurt Halk Rivayetleri ve Legendaları), Ufa 2001, s. 163-164.

<sup>139</sup> Özbek Sovet Ensiklopediyası, C. I, Taşkent 1971.

<sup>140</sup> Kazak Sovet Ensiklopediyası, C. I, Almatı 1972.

<sup>141</sup> Edebiettanu Terminder Sözdigi (Edebiyat Terimleri Sözlüğü), (Hızl. Zeki Ahmedov-Turdıgul Şanbayev), Ana Til Yay., Almatı 1998, s. 46.

<sup>142</sup> Kırgız Sovet Ensiklopediyası, C. 6, Frunze 1980.

gerçek ile fantastik unsurların iç içe geçtiğini söylemektedir<sup>143</sup>. Kebekova aynı makalesinde miti ise “(...) eski insanların doğadaki olayları, hadiseleri hayalî bir şekilde tasvir edip insan ile çevre ilişkisini kendi imkânları dâhilinde yorumlayışıdır.”<sup>144</sup> şeklinde açıklamaktadır.

Kırgız folklorunda kullanılan “legenda” kavramı için K. Baycigitov şunları söylemektedir: “Legendalar, fantastik ve dinî unsurları bünyesinde bulundurarak şekillendiren epik folklorik bir türdür. Legenda, sıradan insanlarla birlikte demonolojik karakterleri yani şeytan, evliya, peygamber ve hatta Tanrı’yı konu alan bir türdür. Bünyesindeki bu motiflere ve karakterler göz önünde bulundurulduğunda daha geç dönemlerde ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkündür.”<sup>145</sup>

Altay Türklerinde ise efsane için “mif-kuuçın/soocın”, “kep-kuuçın”, “legenda-kuuçın” terimleri kullanılmaktadır. Altaylı araştırmacı S.S. Surazakov, “Altay Folklor” adlı eserinde “En eski zamanlarda ortaya çıkmış olan mit, ‘Neden böyle?’ sorusunun cevabını vermektedir. Ancak bu tür, zaman içerisinde türlü değişimlere uğramıştır.” şeklinde miti tanımlamakta ve mitik anlatmalarda bütün canlıların insan gibi tasavvur edildiğini ifade etmektedir<sup>146</sup>.

Surazakov, legendalar hakkında ise “Legendalar, dinî anlatmalardır. Amacı insanların yeni dinin dogmalarına uyum sağlamasıdır. Mitlerle en büyük farkı da budur.” diyerek legendaları mitlerle karşılaştırmış ve yaratılış gibi bazı ortak temalara sahip olmalarına rağmen, “Neden kaynaklı?” sorusuna farklı cevaplar verdiklerini söylemiştir. Surazakov, “Legendalara göre, yeryüzündeki hiçbir şey kendiliğinden yaratılmamıştır, her şey tanrıların isteğiyle yaratılmış ve değiştirilmiştir.” demektedir ve legendaların yeryüzünün yaratılışı; Ülgen ile Erlik’in mücadelesi; tufan; dünyanın sonu; kamların ortaya çıkışı, hayatı, yaptıkları; tanrı ve pehlivanların mücadelesi;

<sup>143</sup> K. Kebekova, “Mif cana Ulaşmıştır” (Mitler ve Efsaneler), Kırgız Adabiyatının Tarihi, C. I, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Yay., Bişkek 2002, s. 570.

<sup>144</sup> K. Kebekova, agm, s. 533.

<sup>145</sup> K. Baycigitov, “Legenda”, Kırgız Adabiyatının Tarihi, C. I, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, Bişkek 2002, s. 639.

<sup>146</sup> S.S. Surazakov, age, s. 105.

kahramanların kötü ruhlarla mücadelesi gibi konular hakkında olduğunu söylemektedir<sup>147</sup>.

Surazakov, “kucuın” (predaniye) ile ilgili ise “*Kucuının, masaldan ayrılan en önemli özelliği anlatılanların gerçek olduğuna inanılmasıdır.*” diyerek “inanırlığı”na vurgu yapmıştır. Surazakov, mit ile kucuın arasındaki farkı ise şöyle anlatır: “*Mit, tabiata ve canlılara açıklama getirir, kucuın ise halkın yaşamıyla ilgili konuları ihtiva eder. Kucuınlar, mitlerden çok sonra, daha yakın bir zamanda ortaya çıkmışlardır.*”<sup>148</sup>. Surazakov, bu tanımıyla halk anlatmalarının tarihsel gelişimine dikkat çekmiş ve mitlerin insanoğlunun ilk ve en eski yaratmaları olduğuna vurgu yapmıştır. Buna göre, ilk olarak, insanoğlun evreni algılama çabalarının sonucunda mitler ortaya çıkmış ve tabiat olayları izah edilmeye çalışılmıştır. Mitlerden çok sonraki bir dönemde, tarihî dönem içerisinde de kucuınlar ortaya çıkmışlardır.

S.S. Katak, “Mifi Legendı Gornogo Altaya” adlı eserinde efsaneleri, “mit”, “legenda” ve “predaniye” olarak üçe ayırmaktadır. Katak’a göre, predaniyelerde, “*genellikle gerçekten olmuş bir olayı yansıtmaya (bu olay özellikle tarihî predaniyelerde daha belirgindir)*” söz konusu iken mitlerde “*daha hayali bir durum*” dikkati çekmektedir. Katak, legendayı ise “*eski zamanlarda yaşamış insanların düşünce yapılarının, dinî bakış açılarının ve çeşitli tarihî dönemlerdeki felsefî gelişimlerinin hayal dünyalarındaki ifadesi*” olarak açıklamaktadır<sup>149</sup>.

Katak’a göre insanlığın gelişim çizgisinin en başında mit bulunmakta, legenda ve predaniyeler ise ondan sonra gelmektedir. Katak, “*Legenda ve predaniyelerde dinî anlatıların izlerinin olması doğaldır; çünkü daha geç zamanlı ortaya çıkmışlardır. Örneğin Altay legenda ve predaniyelerinde Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlığın izleri vardır.*” diyerek legenda ve predaniyelerin ortak yönlerinden bahsetmiş; ancak “*Tanrılar, yaratılış ve tufanla ilgili legendalarda, mitlere göre, insan unsuru yok denecek kadar azdır. Dinî legendalar, tanrısal bilgiyi yaymayı amaçlarlar.*” diyerek legendaların, mit ve predaniyelerden ayrılan yönleri vurgulamaktadır. Katak,

---

<sup>147</sup> S.S. Surazakov, age, s. 112.

<sup>148</sup> S.S. Surazakov, age, s. 207.

<sup>149</sup> S.S. Katak, Mifi Legendı Gornogo Altaya (Gorno-Altay’ın Mitleri ve Legendaları), Gorno-Altaysk 1978, s. 35.

legendalara göre mitlerde ve predaniyelerde dinî unsurların daha az olduğunu söylemektedir<sup>150</sup>. Kataş “(...) *legenda ve predaniyelerde yaratılış, olağanüstü olaylarla anlatılır, ilk insanın bakış açısı yansıtılır, onun için mitik bakış açısı legendalarda yaşamaya devam etmiştir.*” diyerek bazı legendaların konularının başka halklardan girmiş olsa dahi Altay Türklerinin inanç sistemi içerisinde yoğrularak yerleştiğini vurgulamaktadır<sup>151</sup>.

Kataş, legenda ve predaniyelerle ilgili ise şunları söylemektedir: “*Altaylıların kozmogonik predaniyeleri, dünyanın yaratılışı, güneş, ay, yıldızlar ve gökyüzü cisimleri ile ilgilidir. (...) Altay legendalarında ise en yaygın tema, kahramanın farklı canavarlarla (insana zarar veren) savaşıdır. Legendalarda sıklıkla şekil değiştirme motifi görülür. Legenda ve predaniyelerde mitik ve fantastik başlangıç arka planda kalarak zamanla daha gerçek olaylar yer almaya başlar; yeniden yapılandırılıp dönüşüme uğrarlar. Tarihi olaylarla ilgili predaniyelerde de aynı durum söz konusudur.*”<sup>152</sup> Kataş, her iki türün birbirinden ayrılan en belirgin özelliğinin, predaniyelerin, gerçek olaylar ile ilgili olduğunu söylemekte ve “Neden böyle?” sorusuna farklı cevaplar verdiklerini ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi, Kataş, mit, legenda ve predaniyeleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmamaktadır. Kataş, her ne kadar insanlığın gelişim çizgisinin en başında mitin bulunmakta olduğunu, legenda ve predaniyenin ondan sonra geldiğini ifade etse de tarihi predaniyelerin yanı sıra kozmogonik predaniyelerin varlığından bahsetmekte ve zaman içerisinde legenda ve predaniyelerde mitik unsurların arka planda kalarak uğradıkları dönüşüme dikkat çekmektedir.

E.E. Yamaeva, “*Mifi Altaytsev*” adlı makalesinde “mit (soocın)”, “predaniye (kep-kuuçın)” ve “legenda” terimleri üzerinde durarak bunları “kuuçın (anlatma)” başlığı altında ele almaktadır. Yamaeva, predaniyelerin ana temasının doğa ve canlılar olduğunu söyleyerek, bu anlatmalarda, Altay Türklerinin “yapması gereken”ler ile

---

<sup>150</sup> S.S. Kataş, age, s. 36.

<sup>151</sup> S.S. Kataş, age, s. 37.

<sup>152</sup> S.S. Kataş, age, s. 39-42.

“yasak”lardan bahsedildiğini söylemekte, ayrıca inançların predaniyelerle alakalı olduğunu; hatta onlardan çıktığını ifade etmektedir<sup>153</sup>.

N.R. Bayjanova, “*K Probleme Razgraniçeniya Janrov Neskazoçnoy Prozi Altaytsev-Analiz Toponimiçeskih Mifov, Legend i Predaniy*” adlı makalesinde “mit”, “legenda” ve “predaniye” terimleri üzerinde durmakta ve bu türleri birbirinden ayırmanın folklorcular için hâlâ bir problem teşkil ettiğini, halk arasında ise hepsinin “kep-kuuçın” terimi ile karşılandığını ifade etmektedir. Bayjanova, pek çok araştırmacı gibi, bu türleri ayırırken “inanırlık” üzerinde durmakta ve kep-kuuçınların tarihte olan olaylarla ilgili olduğunu ve bu yönüyle legendalardan ve mitlerden ayrıldığını söylemektedir. Bayjanova’ya göre “(...) legendalar, tamamen gerçekdışı olaylar hakkında iken mitler her ikisinin arasında durmaktadır.”<sup>154</sup>.

Görüldüğü gibi Altaylı araştırmacılar, efsane türünü karşılamak için ya Rusça “mif”, “legenda”, “predaniye” ya da Altay Türkçesindeki karşılıkları ile “soocın” ya da “mif-kuuçın”, “legenda-kuuçın” ve “kep-kuuçın” terimlerini kullanmaktadırlar<sup>155</sup>. Bu terimler de göstermektedir ki Altay Türklerinin efsane tanımları, Rus bilim adamlarının tanımlarından farklı değildir.

Altaylı araştırmacılar, genel olarak, halk anlatmalarının tarihsel gelişimlerinden hareketle bu türlerin farklı zamanlarda ortaya çıktığını ve dolayısıyla birbirlerinden farklı olduğunu söylemişler; ancak net bir şekilde birbirinden ayıramamışlardır. Araştırmacılar, gelişim çizgisinin başında “mit”in olduğunu ve mitik unsurların, daha geç bir dönemde ortaya çıkan “legenda” ve “kep-kuuçınlar”da yer aldığına vurgu yapmışlardır. “Mit”, “legenda” ve “kep-kuuçın”ın “inanırlığı” bakımından birbirlerinden ayrıldıklarını ifade eden araştırmacılar, “Neden böyle?” sorusuna farklı yanıtlar verdiklerini söylemişlerdir.

---

<sup>153</sup> E.E. Yamaeva, “*Mifi Altaytsev*” (Altay Mitleri), Folklornoe Nasledie Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk 1998, s. 38.

<sup>154</sup> N.R. Bayjanova, “*K Probleme Razgraniçeniya Janrov Neskazoçnoy Prozi Altaytsev-Analiz Toponimiçeskih Mifov, Legend i Predaniy*” (Altaylıların Masal Olmayan Nesir Türlerinin Ayırılması Sorununa Doğru-Toponomik Mitlerin, Legenda ve Predaniyelerin Analizi), Gumanitarnie Nauki v Sibiri, Novosibirsk 2006, s. 94.

<sup>155</sup> Burada yer verilen “kuuçın” terimi, “anlatma” anlamındadır.

### 1.3.EFSANE TASNİFLERİ VE ALTAY EFSANELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Efsane çalışmaları, folklor çalışmalarına paralel olarak 19. yüzyılda başlamış; ancak esas çalışmalar 20. yüzyılda ivme kazanmıştır. Özellikle Avrupalı araştırmacıların 1959 yılında “International Society for Folk-Narrative Research” (Uluslararası Halk Anlatmalarını Araştırma Derneği)’ni kurmalarıyla birlikte pek çok kongre düzenlenmiş ve bu kongrelere katılan bilim adamlarıyla birlikte önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle 1963 yılında Budapeşte’de düzenlenen kongre, efsane çalışmaları için son derece önemlidir; çünkü bu kongrede efsanelerin uluslararası boyutta tasnif edileceği ana grupların bir listesi hazırlanmıştır.

Budapeşte Kongresi’nde kabul gören bu tasnif şöyledir<sup>156</sup>:

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu (kıyamet) ile ilgili efsaneler
2. Tarihi efsaneler ve medeniyet tarihi ile ilgili efsaneler
  - 2.1. Medeniyet ile ilgili yer ve eşyanın menşei
  - 2.2. Bazı yerler ile ilgili efsaneler
  - 2.3. Dip tarihi (prehistorya) ve ilk zamanlar ile ilgili efsaneler
  - 2.4. Harpler ve felaketler
  - 2.5. Temayüz etmiş kişiler
  - 2.6. Bir düzenin bozuluşu
3. Tabiatüstü varlıklar ve kuvvetler/mitik efsaneler
  - 3.1. Kader
  - 3.2. Ölüm ve ölümler
  - 3.3. Tekin olmayan yerler ve hayaletler
  - 3.4. Hayaletlerin resmigeçidi ve savaşları
  - 3.5. Öbür dünyada ikamet
  - 3.6. Cinler, periler, ruhlar
  - 3.7. Medeniyetle ilgili yerlerdeki hayaletler
  - 3.8. Değişmiş varlıklar
  - 3.9. Şeytan
  - 3.10. Hastalık yapan kötü ruhlar (cinler) ve hastalıkları

---

<sup>156</sup> S. Sakaoglu, age, s 15-16.

- 3.11. Tabiatüstü (sıhrî) kuvvetlere sahip kimseler
- 3.12. Efsanevi (mitik) hayvanlar ve bitkiler
- 3.13. Hazineseler
4. Dinî efsaneler/Tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler

Pertev Naili Boratav, Budapeşte’de kabul edilen sınıflandırmanın Türk efsanelerine uygun olmadığını belirterek bazı değişiklikler yapmıştır<sup>157</sup>:

1. Yaratılış, oluşum ve dönüşüm efsaneleri, evrenin sonunu anlatan efsaneler
2. Tarihlik efsaneler
  - 2.1. Adları belli yerler (dağ, göl vb.) üzerine anlatılanlar
  - 2.2. İnsan topluluklarının oturdukları yerler (şehir, köy vb.)
  - 2.3. Ünlü büyük yapılar (kilise, cami, köprü vb.)
  - 2.4. Tarihlik sayılan kişilerden ya da uluslardan kaldığına inanılan defineler
  - 2.5. Milletler, hükümdar soyları
  - 2.6. Büyük afetler
  - 2.7. Tarihlik niteliği olduğuna inanılan ünlü kişilerin savaştıkları olağanüstü güçlü yaratıklar
  - 2.8. Savaşlar, fetihler, yayılışlar
  - 2.9. Yerleşmiş bir düzene başkaldırmalar
  - 2.10. Başkaca tarihlik önemli olaylar ya da sivrilmiş kişiler (Uygarlıkta kılavuz olmuş kişiler, bilginler, şairler, şeyhler, mürşitler vb.)
  - 2.11. Sevda maceraları ile ün salmış âşıklar; kişilerin aile içi çeşitli ilişkileri
  - 2.12. Çeşitli başka olaylar içindeki yerleri ile bir toplumun tarihinde iz bırakmış “önemsiz” kişiler (örneğin; çoban, hizmetçi vb.) üzerine anlatılanlar
3. Olağanüstü kişiler, varlıklar ve güçler üzerine efsaneler
  - 3.1. Alın yazısı
  - 3.2. Ölüm ve ötesi

---

<sup>157</sup> P.N. Boratav, age, s. 100-104.



- 3.3. Tekin olmayan yerler
- 3.4. Tabiatın bir parçası olan yerler (orman, göl vb.) ile hayvanların “sahipleri” (koruyucuları)
- 3.5. Cinler, periler, ejderhalar vb. olağanüstü güçte yaratıklar
- 3.6. Şeytan
- 3.7. Hastalık ve sakatlık getiren varlıklar (albastı gibi)
- 3.8. Olağanüstü güçleri olan kişiler (büyücü, üfürükçü, efsuncu gibi)
- 3.9. “Mitik” nitelikte hayvan ve bitkiler (adamotu gibi) üzerine anlatılanlar

#### 4. Dinlik efsaneler

Görüldüğü gibi P. Naili Boratav, Türk efsanelerini göz önünde bulundurarak hazırladığı bu tasnifte, temel itibariyle Budapeşte Kongresinde kabul edilen tasnife riayet etmiş; ancak alt başlıkları yeniden düzenlemiştir.

P. Naili Boratav’dan sonra Türkiye’de yapılan tasnif çalışmaları, daha ziyade belli bir bölge ya da belli bir motif esas alınarak yapılan sınıflandırmalardır.

Saim Sakaoğlu, “Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu” adlı eserinde “taş kesilme motifi”yle ilgili efsaneleri şu şekilde tasnif etmiştir<sup>158</sup>:

1. Aşk
2. Zor durumdan kurtulma
3. Saygısızlıklar
4. Kötü huylar
5. Hızır ve insanlar
6. Değişik taş kesilmeler
7. Eksik anlatılanlar

Bilge Seyidoğlu, “Erzurum Efsaneleri” adlı eserinde yer verdiği efsane metinlerini şu şekilde sınıflandırmıştır<sup>159</sup>:

#### 1. Dinî binalarla ilgili efsaneler

---

<sup>158</sup> S. Sakaoğlu, age, s.

<sup>159</sup> B. Seyidoğlu, age, s. 7-8.

- 1.1. Camiler ve mescitler üzerine söylenen efsaneler
- 1.2. Kutsal kabirlerle ilgili efsaneler
- 1.3. Tekkeler, ocaklar ve müritlerle ilgili efsaneler
- 1.4. Türbeler üzerine söylenen efsaneler
- 1.5. Kaleler üzerine anlatılan efsaneler
2. Evler ve insanların yaşadığı yerlerle ilgili efsaneler
  - 2.1. Alkarısı ve peri kızı ile ilgili efsaneler
  - 2.2. Çobanların ve köprülerin efsaneleri
  - 2.3. Değirmen ile ilgili efsaneler
  - 2.4. Evler hakkında anlatılan efsaneler
  - 2.5. Hamamlar üzerine söylenen efsaneler
  - 2.6. Kahve ve lokanta üzerine söylenen efsaneler
  - 2.7. Keramet sahiplerinin efsaneleri
  - 2.8. Köylerle ilgili efsaneler
  - 2.9. Kuyu ile ilgili efsane
  - 2.10. Tekin olmayan yerlerde yaşayan tekin olmayan yaratıklar
3. Tabiat ve kırlarla ilgili efsaneler
  - 3.1. Çeşme ile ilgili efsane
  - 3.2. Düzlüklerle ilgili efsaneler
  - 3.3. Göller ve şelalelerle ilgili efsaneler
  - 3.4. Kaplıcalarla ilgili efsaneler
  - 3.5. Mağaralarla ilgili efsaneler
  - 3.6. Nehirle ilgili efsane
  - 3.7. Pınarla ilgili efsane
4. Taşlar ve kayalarla ilgili efsaneler

İsmail Görkem, “Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler)” adlı eserinde Elazığ efsanelerini konularına göre şu şekilde sınıflandırmıştır<sup>160</sup>:

1. Dinî efsaneler:

1.1. Evliya menkabeleri

---

<sup>160</sup> İsmail Görkem, Elazığ Efsaneleri, İnceleme-Metinler, Manas Yay., Elazığ 2006, s. VI-VII.

- 1.2. Kutsal kabirlerle ilgili efsaneler
- 1.3. Mecnunlarla ilgili efsaneler
- 1.4. Hızır-İlyas ile ilgili efsaneler
2. Alkarısı, Kapos (Kepoz) ve cinlerle ilgili efsaneler
3. Taş kesilme efsaneleri
4. Hayvan efsaneleri
5. Yer adlarıyla ilgili efsaneler
  - 5.1. Meskûn yerlerle ilgili efsaneler
  - 5.2. Yeryüzü şekilleriyle ilgili efsaneler
  - 5.3. Diğerleri

Ali Berat Alptekin, “*Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri*” adlı bildirisinde Malatya efsanelerini şu şekilde sınıflandırmıştır<sup>161</sup>:

1. Dinî efsaneler
2. Olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler
3. Hayvanlarla ilgili efsaneler
4. Taş kesilme konusunu işleyen efsaneler
5. Adlarla ilgili efsaneler

Zekeriya Karadavut, “*Yozgat Efsaneleri*” adlı yüksek lisans tezinde derlediği Yozgat efsanelerini, P. Naili Boratav’ın tasnifi esas alarak şu şekilde tasnif etmiştir<sup>162</sup>:

1. Yaratılış efsaneleri-oluşum dönüşüm efsaneleri
  - 1.1. Şekil değiştirme efsaneleri
    - 1.1.1. Taş kesilme efsaneleri
    - 1.1.2. Diğer şekil değişikliğine bağlı efsaneler
    - 1.1.3. Açıklayıcı efsaneler
2. Tarihî efsaneler
  - 2.1. Adları belli yerlerle ilgili efsaneler/ Tabiat şekilleriyle ilgili efsaneler

---

<sup>161</sup> Ali Berat Alptekin, “*Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri*”, II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu-Tebliğler, İnönü Üniversitesi, İstanbul 1988, s. 35-39.

<sup>162</sup> Zekeriya Karadavut, *Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1992, s. III-IV (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

- 2.2. İnsan topluluklarının yaşadığı yerlerle ilgili efsaneler/ Yerleşim yeri ile ilgili efsaneler
- 2.3. Ünlü büyük yapılar ile ilgili efsaneler (cami, hamam vb.)
- 2.4. Kaleler, surlar, köprülerle ilgili efsaneler
3. Olağanüstü varlıklar üzerine anlatılan efsaneler
4. Dinî efsaneler
  - 4.1. Evliyalar üzerine anlatılan efsaneler
  - 4.2. Ziyaret yerleri üzerine anlatılan efsaneler
  - 4.3. Peygamberler, Hızır ve diğer din büyükleri üzerine anlatılan efsaneler

Mehmet Naci Önal da P. Naili Boratav'ın tasnifi esas alarak, “Muğla Efsaneleri” (Araştırma-İnceleme) adlı eserinde, Muğla efsanelerini şu şekilde tasnif etmiştir<sup>163</sup>:

1. Yaratılış, oluşum ve dönüşüm efsaneleri
  - 1.1. Evrenle ilgili efsaneler
  - 3.2 İnsanlarla ilgili efsaneler
  - 1.3. Hayvanlarla ilgili efsaneler
  - 1.4. Bitkilerle ilgili efsaneler
  - 1.5. Taşa dönüşümle ilgili efsaneler
2. Tarihî efsaneler
  - 2.1. Tarihî şahsiyetlerle ilgili efsaneler
  - 2.2. Yapıların bir gecede oluşumu ile ilgili efsaneler
  - 2.3. Köprülerle ilgili efsaneler
  - 2.4. Denizlerle ilgili efsaneler
  - 2.5. Göller ve sularla ilgili efsaneler
  - 2.6. Şehirle ilgili efsaneler
  - 2.7. İlçelerle ilgili efsaneler
  - 2.8. Beldelerle ilgili efsaneler
  - 2.9. Köylerle ilgili efsaneler
  - 2.10. Mevkilerle ilgili efsaneler

---

<sup>163</sup> Mehmet Naci Önal, Muğla Efsaneleri (Araştırma-İnceleme), Muğla 2003, s. 10-11.

### 3. Olağanüstü varlıklar ve olaylarla ilgili efsaneler

- 3.1. Şeytanlarla ilgili efsaneler
- 3.2. Cinlerle ilgili efsaneler
- 3.3. Perilerle ilgili efsaneler
- 3.4. Geçkincilerle ilgili efsaneler
- 3.5. Diğer varlıklarla ilgili efsaneler
- 3.6. Olağanüstü olaylarla ilgili efsaneler

### 4. Mistik efsaneler

- 4.1. Erenlerle ilgili efsaneler
- 4.2. Hızırla ilgili efsaneler
- 4.3. Ağaçlarla ilgili efsaneler
- 4.4. Hz. Ali'nin atı ile ilgili efsaneler

Türkiye’de son dönemlerde efsane çalışmalarının artması dolayısıyla bu tasnifleri çoğaltmak elbette mümkündür. Ancak biz burada, Boratav’dan günümüze kadar yapılan tasnif çalışmalarından bazı örnekler vererek ülkemizde yapılan çalışmalar hakkında bir fikir oluşturmak istedik. Görüldüğü gibi Boratav’ın Türk efsanelerinin bütününe kapsayan tasnifinden sonra yapılan çalışmalar, daha ziyade araştırmacıların ellerindeki efsane metinlerini esas alarak hazırlamış oldukları tasniflerdir.

Altay Türklerinin efsane tasnif çalışmalarına geçmeden önce Ruslarda ve diğer bazı Türk boylarında yapılan çalışmalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Rus bilim adamları tarafından yapılan efsane tasnif çalışmaları, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Bu yıllarda A.İ. Nikiforov, predaniyeleri şu şekilde tasnif etmiştir<sup>164</sup>:

1. Tanrı, evliyalar ve cinleri anlatan mitik predaniyeler
2. Hayvan, bitki ve hâyali hayvanların ortaya çıkışını anlatan tabii predaniyeler
3. Toponomik ve etnografik konulu predaniyeleri de içine alan tarihî predaniyeler

---

<sup>164</sup> A.İ. Nikiforov, “Predaniya”, Literaturnaya Entsiklopediya (Edebiyat Ansiklopedisi), C. 9, Moskova 1939 (A. Dıykanbayeva, agt, s. 60’dan alıntıdır).

Rus araştırmacı V.E. Gusev ise predaniyeleri, konularına göre şu şekilde sınıflandırmıştır<sup>165</sup>:

1. Tarihî
2. Toponomik
3. Kahramanlık
4. Hayat

Kazak Türklerinde “aız” türü, Kazak Sovyet Ansiklopedisinde şu şekilde tasnif edilmiştir<sup>166</sup>:

1. Gökyüzü lemi, yer, su, şehir ve ayıl adları ile ilgili
2. Boyların ortaya çıkışı ile ilgili
3. Dinî ve mistik olaylar ile ilgili
4. Dünyanın sonu ile ilgili
5. Tarihî şahsiyetlerle ilgili

Kazak bilim adamı Seyit Kaskabasov ise efsaneyi şu şekilde tasnif etmektedir<sup>167</sup>:

1. Tarihî efsaneler
2. Toponomik efsaneler

Kırgız araştırmacı K. Baycigitov, legendaları şu şekilde tasnif etmektedir<sup>168</sup>:

1. Gökyüzü, güneş, ay, yıldızların ortaya çıkış sebeplerini açıklayan kozmogonik legendalar
2. Yer-su, dağ-taş, gl ve nehirlerin ortaya çıkışını açıklayan coğrafi-toponomik legendalar
3. Hayvanların, bitkilerin ve kuşların türleri hakkında anlatılan zoonomik legendalar
4. Tanrı, peygamber ve evliyaların yaptıkları hakkındaki din legendalar

---

<sup>165</sup> V.E. Gusev, Estetike Folkloru, Moskova 1967, s. 122-123 (A. Dıykanbayeva, agt, s. 61'den alıntıdır).

<sup>166</sup> Kazak Sovyet Ansikopedisi, aga.

<sup>167</sup> Seyit Kaskabasov, Kazaktn Halık Prozası (Kazak Halk Nesri), Almatı 1984, s. 125.

<sup>168</sup> K. Baycigitov, agm, s. 642.

Altay Türklerinde efsane ile ilgili tasnif çalışmalarına geçmeden önce Altay Türklerinin efsane kavramı için “mit”, “legenda” ve “kep-kuuçın” terimlerinin kullanıldığını hatırlatmak yerinde olacaktır.

Altay efsaneleri ile ilgili ilk tasnif çalışmaları, S.S. Surazakov ve S. Kataş tarafından yapılmıştır. S.S. Surazakov, “mit”, “legenda” ve “kep-kuuçın” hakkında ayrıntılı bilgi verdiği “Altay Folklor” adlı eserinde mitleri üç gruba ayırmaktadır<sup>169</sup>:

1. Dönüşüm mitleri (insanın yıldızlara, taygalara, nehirlere, hayvanlara dönüşüp şekil değiştirmesi hakkında)
2. Etiyolojik mitler (yeryüzünün, tabiatın, taygaların, nehirlerin yaratılışı hakkında)
3. Toponomik mitler (dağların, nehirlerin adlandırılması hakkında)

Ancak Surazakov, mitik anlatılarda motiflerin iç içe geçmiş olduğunu, bu yüzden de mitleri tasnif etmenin pek mümkün olmadığını söyleyerek konu bakımından sınıflandırma yapmanın daha doğru olacağını söyler: yıldızlarla ilgili, taygalarla ilgili, hayvanlarla ilgili vb.

Surazakov, kep-kuuçınları ise şu şekilde tasnif etmektedir<sup>170</sup>:

1. Toponomik (yerlerin, dağların, nehirlerin adlandırılması hakkında)
2. Tarihî-toponomik (yerlerin, dağların, nehirlerin adlarının tarihî bir olaya bağlanması hakkında)
3. Tarihî (halkların mücadeleleri, tarihî olaylar, boyların ortaya çıkışı hakkında)
4. Günlük yaşayış hakkında

Kataş, “Mifi Legendı Gornogo Altaya” adlı eserinde sadece mitlerin sınıflandırmasına yer vermiştir. Kataş, mitleri konularına göre şu şekilde sınıflandırmaktadır<sup>171</sup>:

1. Gökyüzündeki iyi tanrılar hakkında
2. Dağlar, nehirler ve göller hakkında

---

<sup>169</sup> S.S. Surazakov, age, s. 98.

<sup>170</sup> S.S. Surazakov, age, s. 98, 207.

<sup>171</sup> S.S. Kataş, age, s. 13.

3. Hayvanlar ve kuşlar hakkında
4. Dev-kahramanlar hakkında
5. Ruhlar ve canavarlar hakkında

E.E. Yamaeva, “*Mifi Altaytsev*” adlı makalesinde “mit (soocın)”, “predaniye (kep-kuuçın)” ve “legenda” üzerinde durarak bunları “kuuçın” (anlatma) başlığı altında ele almış ve ortaya çıkış dönemleri bakımından iki gruba ayırmıştır<sup>172</sup>:

1. Erken dönem kuuçınlar (etiyojik, kozmogonik, toponomik mitler)
2. Geç dönem kuuçınlar (predaniyeler ve legendalar)

Yamaeva, “*Altayskaya Duhovnaya Kultura: Mif, Epos, Ritual*” (Altay Manevî Kültürü: Mit, Destan, Ritüel) adlı eserinde ise mitlerle predaniyeleri şu şekilde sınıflandırmaktadır<sup>173</sup>:

1. Kozmogonik mitler (yeryüzünün, canlıların, ilk insanın, ilk inançların, tufanın ortaya çıkışı ile ilgili)
2. Kozmik mitler (ay ve güneş, yıldızlar, Celbegen hakkında)
3. Atalar kültürü hakkında (Burutlar ve Sartakpay hakkında)
4. Kötü ruhlar (alkarıları, devler hakkında)
5. Koruyucu ruhlar ve kötü ruhlar hakkında
6. Boy mitleri
7. Toponomik mitler
8. Kamların ve carlıkçıların mucizeleri ile ilgili anlatmalar
9. Tarihî predaniyeler
10. Tarihî şahsiyetler hakkındaki predaniyeler (cayzanlar, kayçılar, pehlivanlar, bahadırlar hakkında)

N.R. Bayjanova ise kep-kuuçınları (predaniye), iki gruba ayırmaktadır<sup>174</sup>:

1. Tarihî kep-kuuçınlar (tarihî olaylar ve şahsiyetler hakkında)
2. Coğrafi kep-kuuçınlar (yerlerin, nehirlerin, dağların adlandırılması hakkında)

---

<sup>172</sup> E.E. Yamaeva, agm, s. 8-9.

<sup>173</sup> E.E. Yamaeva, age, 1998, s. 8-9.

<sup>174</sup> N.R. Bayjanova, agm, s. 94.



Görüldüğü üzere Altaylı araştırmacıların efsane türü ile ilgili yaptıkları tasniflerde bütünlükten söz etmek mümkün değildir. Araştırmacıların yaptıkları tasnifler hem bütünü kapsamamakta hem de farklı olduklarını söyledikleri türlere aynı sınıflandırma içerisinde yer verebilmektedirler. Bunun da en önemli sebebi “mit”, “legenda” ve “kep-kuuçın”ı farklı türler olarak ele almalarına rağmen net bir şekilde birbirinden ayıramamalarıdır.

Altay Türklerinde folklor çalışmalarının oldukça geç bir dönemde başlaması ve araştırmacıların daha ziyade destan ve masal türüne eğilmeleri, efsane çalışmalarının zayıf kalmasına neden olmuştur. Efsane türüyle ilgili yeterince metin neşrinin ve ilmi çalışmaların olmaması dolayısıyla da tanım ve tasnif gibi konular olması gereken seviyeye ulaşamamıştır. Altay efsaneleriyle ilgili yapılan mevcut tasnif çalışmalarının metinlerden yola çıkılarak yapılmadığını da belirtmekte yarar vardır.

Biz çalışmamızda incelediğimiz efsaneleri, P. Naili Boratav’ın, “International Society for Folk-Narrative Research” (Uluslararası Halk Anlatmalarını Araştırma Derneği) adlı derneğin Budapeşte Kongresinde kabul ettiği tasnif çalışmasını esas alarak hazırladığı tasniften yola çıkarak şu şekilde sınıflandırdık:

1. Yaratılış, oluşum ve dönüşüm efsaneleri
  - 1.1. Yaratılış ve tufan ile ilgili efsaneler
    - 1.1.1. Yaratılış efsaneleri
    - 1.1.2. Tufan ile ilgili efsaneler
  - 1.2. Oluşum efsaneleri
    - 1.2.1. Tabiat unsurları ve hadiselerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.2. Gök cisimlerinin ve özelliklerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.3. Boyların özelliklerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.4. İnsanların özelliklerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.5. Hayvanların ve özelliklerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.6. Bitkilerin ve özelliklerinin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.7. İnançların ve geleneklerin oluşumu ile ilgili efsaneler
    - 1.2.8. Atasözlerinin oluşumu ile ilgili efsaneler

- 1.3. Dönüşüm efsaneleri
  - 1.3.1. İnsana dönüşüm ile ilgili efsaneler
  - 1.3.2. Hayvana dönüşüm ile ilgili efsaneler
  - 1.3.3. Taş kesilme ile ilgili efsaneler
2. Tarihî efsaneler
  - 2.1. Kültürel unsurlar ile ilgili efsaneler
  - 2.2. Milletler ile ilgili efsaneler
  - 2.3. Savaşlar ile ilgili efsaneler
  - 2.4. Tarihî şahsiyetler ile ilgili efsaneler
  - 2.5. Tabii yerlerin adlandırılması ile ilgili efsaneler
3. Olağanüstü varlıklar ve olaylar ile ilgili efsaneler
  - 3.1. Şeytan ile ilgili efsaneler
  - 3.2. Kötü ruhlar ile ilgili efsaneler
  - 3.3. Tabiatın ruhları (iyeler) ile ilgili efsaneler
  - 3.4. Şekil değiştiren varlıklar ile ilgili efsaneler
  - 3.5. Olağanüstü insanlar ile ilgili efsaneler
  - 3.6. Olağanüstü hayvanlar ile ilgili efsaneler
  - 3.7. Hazinelele ilgili efsaneler

## İKİNCİ BÖLÜM: ALTAY EFSANELERİNİN MOTİF YAPISI

### 2.1. MOTİF KAVRAMI VE “MOTIF-INDEX OF FOLK-LITERATURE” ADLI KATALOĞUN TANITIMI

Motif kavramı, halk bilimcilerin öteden beri dikkatini çekmiş ve pek araştırmacı bu konuda görüşlerini bildirmiştir. Bu araştırmacılar içinde M. Luthi, S. Thompson, A.N. Veselovskiy, V. Propp dikkati çeken isimlerdir.

M. Luthi, motifi “*Kendisini an’anede muhafaza etme gücüne sahip olan, hikâye etmenin en küçük unsurudur.*” şeklinde tanımlamakta<sup>175</sup> ve motifin “bölünmezliğine” vurgu yapmaktadır.

Stith Thompson, “The Folktale” adlı eserinde “*Motif, bir masaldaki en küçük unsur olup, bu unsur gelenekte sürekli bir varoluş gücüne sahiptir. Bu güce sahip olabilmek için bu unsur görülmemiş ve çarpıcı bir özelliğe sahip olmak zorundadır.*” diye tarif ederek motifin “olağanüstülüğü”ne ve “en küçük unsur” olmasına dikkat çekmekte ve motifleri üç grupta toplamaktadır<sup>176</sup>:

1. Tanrılar, olağanüstü hayvanlar, cadılar, devler, periler gibi şahane yaratıklar ve hatta gözde olan en küçük çocuk veya hain üvey anne gibi gelenek tarafından bilinen insan karakterleri de içine alan masalların aktörleri.
2. Hareketin arkasındaki büyülü objeler, olağanüstü görenekler, acayip inanmalar ve benzeri unsurlar.
3. Tek tek olaylar.

Motifin “bölünmezliği” hususunda M. Luthi ve S. Thompson’la aynı görüşleri paylaşan Rus bilim adamı A.N. Veselovskiy ise “Poetika Süjetov” (Süjelerin Yapısı) adlı çalışmasında motifin tanımını ve özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır<sup>177</sup>:

---

<sup>175</sup> S. Sakaoğlu, age, s. 24.

<sup>176</sup> Stith Thompson, The Folktale, Los Angeles, London: Univ. California Press, 1946, s. 415-416 [M. Ekici, “Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar (Konteks) İlişkisinin Önemi”, Millî Folklor, S. 39, Ankara 1998, s. 30-31’den alıntıdır].

<sup>177</sup> A.N. Veselovskiy, Poetika Süjetov (Süjelerin Yapısı), 1970 (A. Dıykanbayeva, agt, s. 127’den alıntıdır).

1. Motif olarak, ilk basamakta tabiatın örtülü olaylarına cevap arayan bir formülü ve gerçeğin en çarpıcı, en önemli olarak görünen veya sık sık tekrarlanan izlenimini anlıyorum.
2. Motif kavramı olarak, ilkel zihnin ve hayat şartlarının izlenimlerine canlı bir şekilde cevap arayan basit anlatı birimini anlamaktayım.
3. Motifin en önemli niteliği, onun, basit mitoloji ve masallarda yer alan bölünmeyen unsur olarak bulunmasıdır.
4. En basit motif a-b formülü ile ifade edilebilmektedir.
5. Motifler, farklı çevrelerin benzerliklerinin oluşumunu, hayat standartlarının ortaklığı ve onlardaki psikolojik süreçlerin oluşumlarıyla şekillendirmektedir.

Vladimir Propp ise “motifin bölünmezliği”ne karşı çıkararak bu konudaki görüşlerini şu şekilde belirtmektedir: “*Motiflerin bölünmez hâlde olmaları elbette çok iyi olurdu. Böylece motifler ile ilgili olarak bir repertuvar oluşturmak rahat olurdu. Ancak ‘Ejderha kralın kızını kaçıır’ motifini ele aldığımızda, her biri diğerinden bağımsız olarak gelişmeye meyilli dört ayrı unsura bölündüğünü görürüz. (...) Bu bakımdan Veselovskiy ne derse desin, motifin bir bütün olmadığını ve her zaman bölünmesinin mümkün olduğunu görmek gerekir.*”<sup>178</sup>.

Tezimizde, Altay efsanelerinin motif yapısını belirleyebilmek için Stith Thompson’ın “Motif-Index of Folk-Literature” adlı kataloğu kullanılmıştır. Bu katalog, ilk olarak 1932-1936 yıllarında yayınlanmış; daha sonra genişletilerek 1955-1958 yıllarında yeniden basılmıştır. Kataloğun ikinci baskısına W. Eberhard ve P.N. Boratav’ın hazırladıkları “Typen Türkischer Volksmärchen” adlı katalogtaki masal tipleri de ilave edilmiştir<sup>179</sup>. Thompson’ın bu çalışması altı ciltten oluşmaktadır. İlk beş cildi motif kataloğudur, altıncı cildi ise araştırmacıların motifleri daha kolay bulabilmesini sağlamak için hazırlanmış kavramların alfabetik dizinidir.

Thompson, katalogta yer alan motifleri şu başlıklar altında vermiştir:

---

<sup>178</sup> Vladimir Propp, *Masalların Yapısı ve İncelenmesi* (Çev. Hüseyin Gümüş), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 26-27.

<sup>179</sup> Ö. Çobanoğlu, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 104.

- A. Mitolojik Motifler
- B. Hayvanlar
- C. Yasak
- D. Sihir (Büyü)
- E. Ölüm
- F. Olağanüstülük
- G. Devler
- H. İmtihanlar
- J. Akıllılar ve Aptallar
- K. Aldatmalar
- L. Kaderin Ters Dönmesi
- M. Geleceğin Tayini
- N. Şans ve Kader
- P. Cemiyet
- Q. Mükâfatlar ve Cezalar
- R. Esirler ve Kaçaklar
- S. Anormal Zulümler
- T. Cinsiyet
- U. Hayatın Tabiatı
- V. Din
- W. Karakter Özellikleri
- X. Mizah
- Z. Çeşitli Motifler

Katalogta yirmi üç ana başlık altında toplanan motifler, daha sonra kendi içlerinde de alt başlıklar hâlinde tasnif edilmiştir. Katalogta motif numaraları aralarında boşluklar bırakılarak yeni eklenecek motiflere zemin hazırlanmıştır.

Biz de incelediğimiz efsanelerin motif listesini çıkartırken, S. Thompson'ın kataloğunu esas aldık. Önce tezimizde yer verdiğimiz efsanelerin motiflerini tespit ettik, ardından motif kataloğu uyarınca numaralandırarak Altay Türklerinin efsanelerinin kataloğunu hazırlamaya çalıştık. Eğer tespit ettiğimiz motif, motif kataloğunda yer almıyorsa başına (T) harfi koyarak en uygun yere yerleştirdik.

## 2.2. MOTIF-INDEX'E GÖRE ALTAY EFSANELERİNDEKİ MOTİFLERİN TASNİFİ

### 2.2.1. A. Mitolojik Motifler

#### *A30 Yaratıcının yardımcıları*

Tanrı'nın Capkara, May Tere, Şal Cime, Mandı Şire adlı yardımcıları vardır. (Yerin Yaratılışı)

#### *A32.1 Yaratıcının oğlu*

Ülgen'in ve Erlik'in yedi oğlu vardır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı Ulu Burkan Ülgen'in üç oğlu vardır: Erlik Burkan, Ülgen Burkan ve Kurbustan Burkan. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Tanrı'nın dokuz oğlu vardır. (İnsanların Çoğalıp Artması)

#### *A32.2 Yaratıcının kızı*

Üç Kurbustan'ın üç kızı her yıl Süt Göl'de yüzerler. (Koyon Cayık)

#### *A33 Yaratıcıya öğüt veren hayvanlar*

Tanrı, Erlik tarafından canlandırılan insanları yok etmeyi düşünürken kertenkele gelerek “Onları, yeni yarattığın insanları, niye yok edeceksin. Öleni ölsün, kalanı dünyada bazen keyif yaparak bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.” der. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

#### *A50.1 Meleklerin ve şeytanların çatışması*

Tanrı'nın yardımcısı Mandı Şire, Erlik'le savaşır. (Yerin Yaratılışı)

#### *A63 Yaratılışı bozan şeytan*

Suyun dibinden toprak çıkaran “Kişi”, dişlerinin arasındaki sulu toprağı ağzından püskürtünce yeryüzünün bir kısmı bataklık olur. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Erlık, ağındaki toprağı püskürtünce düz olarak yaratılan yeryüzü bozulur, yeryüzünde büzüşmeler ve dik dağlar oluşur. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Erlık, Tanrı'nın yarattığı insanı canlandırarak uzun ömürlü olma şansını kaybetmesine ve türlü türlü hastalığa yakalanmasına sebep olur. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Erlık, insanı canlandırarak yaratılışa müdahale eder. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A63.4 Şeytan ve Tanrı hayvanları yaratırlar*

Ülgen ve Erlık, şifalı bitkiler toplayıp, çamur ekleyip hayvanları yaratırlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A63.8 Şeytan başka bir dünya yapmaya kalkar*

“Kişi” Tanrı'nın isteğı üzerine ikinci defa suya daldığında kendisine yeryüzünü yaratmak için toprak alarak ağına saklar. (Yerin Yaratılışı)

Dört kardeş Tanrı'dan en büyüğü olan Erlık Aba, suya daldığında kendine yeryüzü yapmak için bir kısım toprağı ağına saklar. (Yeryüzünün Yaratılışı)

#### *A101 Yaratıcı olarak yüce tanrı (diğer tanrıların en yücesi)*

Tanrı Ulu Burkan Ülgen, Erlık Burkan, Ülgen Burkan ve Kurbustan Burkan'ın babalarıdır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A102.2 Her şeyi gören Tanrı*

Tanrı, kadının çocuğunu altını ekmekle temizlediğini görür. (Tembel Kadının Günahı)

Gökyüzünde oturan Tanrı, kadının çocuğunun altını tahılla temizlediğini görür. (Köpek ile Tahıl)

Tanrı, insanın yeryüzünde işlediğı kabahati görür. (Tanrı'nın Verdiğı Tahıl)

#### *A102.4 Her şeye gücü yeten Tanrı*

Tanrı başlangıçta gökten yiyecek yağdırırken, sonradan insanlara kızar ve bu desteğı keser. (Tembel Kadının Günahı)



Tanrı her şeyi yapabilen biridir. (Erlık ve Tanrı)

*A102.5 Her zaman her yerde olan Tanrı*

Kişi Tanrı'dan kaçarak uzaklaşır, ancak arkasına baktığında Tanrı'nın yanında olduğunu görür. (Yerin Yaratılışı)

Yoksul bir adam, bir zenginin koçunu alarak koyunuyla çiftleştirir ve doğan yavruyu ben alırım, der. Bunu Tanrı duyar. (Keçi)

*A102.16 Tanrı'nın adaleti*

Tanrı, başlangıçta insanın miktar bakımından çok fazla yediğini görünce doğanın dengesini bozmaması için bir insanın beslenme şeklinde bir düzenleme yapar. (Kulunlu Kısrak ile Küçük Çocuklu Kadın)

Tanrı, Ülegey'i, halkına eziyet etmesinden dolayı cezalandırır. (Ülgen'in Yeğeni)

*A106.2.2 Şeytan cennetten düşer*

Tanrı'nın yardımcısı Mandı Şire, Erlık'le savaşarak onun göğünü parçalar ve şeytanlar yere düşerek ölürlür. (Yerin Yaratılışı)

Ağzında toprak saklayan Erlık, yeryüzü yaratılırken ağzındaki toprağı püskürtse de yerin altına düşmekten kurtulamaz. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A108.1 Ölülerin tanrısı*

Tanrılar arası görev dağılımında en büyük ağabey Erlık, ölen kişinin ruhunu beraberinde alıp yaşamak için yer altına iner. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

Kurbustan Burkan, insanlar yaşarken benim, öldüklerinde ise ağabeyim Erlık'in olsun, der. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

Üç Kurbustan, ölülerin Erlık'in olacağını söyler. (Erlık'in Sürülmesi)

*A150 Tanrıların gündelik yaşamları*

Henüz yeryüzü yokken üç tanrı, gökyüzünün dibinde avlanmaktadır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A151.4 Tanrıların sarayları*

Tanrı Üç Kurbustan, yarattığı insanı canlandırmadan önce ak saraya koyar.  
(Yeryüzünün Yaratılışı)

#### *A155.2 Tanrı'nın atları*

Üç kardeş tanrının yeryüzüne ve gökyüzüne yolculuk yaptıkları yıldız atları vardır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A157 Tanrı'nın silahları*

Tanrı'nın yardımcısı Mandı Şire, Erlik'le Tanrı'nın verdiği mızrak ile savaşır.  
(Yerin Yaratılışı)

#### *A161 Tanrılar arası hiyerarşi*

Erlik Burkan, Ülgen Burkan ve Kurbustan Burkan adlı üç kardeş tanrı, babaları Ulu Burkan Ülgen'in rızasıyla yeryüzünü yaratırlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A161.1 Evrenin yönetiminin tanrılar arasında paylaşılmış olması*

Tanrı, Capkara, May Tere, Şal Cime, Mandı Şire adlı yardımcılarının her birini yeryüzünün idaresinde görevlendirir. (Yerin Yaratılışı)

Evrenin yönetimi Erlik Burkan, Ülgen Burkan ve Kurbustan Burkan arasında paylaşılır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

#### *A163 Tanrıların yarışmaları*

Dört kardeş tanrı, kimin yeryüzünün yaratıcısı olacağına karar verebilmek için yarışma düzenlerler. (Yeryüzünün Yaratılışı)

#### *A165.1 Tanrı tarafından görevlendirilen hayvanlar*

Tanrı, insanları köpeğe ve yılanı emanet eder. (Yerin Yaratılışı)

Üç Kurbustan, kutsal suyu bulunca onu karganın ağzına koyar ve dökmeden götürmesi için sıkı sıkı tembihler. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Tanrı, köpeği insanı korumakla görevlendirir. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A171 Tanrı gökyüzüne doğru gider*

Tanrı, insanları köpeğe ve yılanı emanet ederek gökyüzüne çıkar. (Yerin Yaratılışı)

Üç kardeş tanrı, yıldız atlarına binerek gökyüzüne yolculuk yaparlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Kurbustan Burkan, insanlar yaşarken benim, öldüklerinde ise ağabeyim Erlik'in olsun, diyerek gökyüzüne gider. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Tanrı, Erlik tarafından alıkonulan ayı ve güneşi alarak gökyüzüne gider. (Erlik ve Tanrı)

Ülgen atına binip gökyüzüne gider. (Ülgen'in Yeğeni)

*A171.0.3 Tanrı cennetten iner*

Tanrı, Erlik'in alıkoyduğu güneşi ve ayı almak için gökyüzünden yeraltına iner. (Erlik ve Tanrı)

Ülgen, Erlik'in yanına gider. (Ülgen'in Yeğeni)

*A210 Gökyüzü tanrısı*

Tanrılar arası görev dağılımında en küçük kardeşleri, "Ben ayı güneşi yerleştirdim. Ay ve güneş ile her canlının kaderini belirlerim." deyip Tanrı Kurbustan olur ve gökyüzüne çıkar. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A300 Alttaki dünyanın tanrıları*

Erlik, yeraltına hapsedilir. (Yerin Yaratılışı)

Tanrı'ya yalvarmaları sonucunda değneğin ucu kadar yeri almayı başaran Erlik, yerin altına girer. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*A303.3.3.15.1 Yılan suretindeki şeytan*

Erlık yılan uyuduğu sırada onun içine girerek, onun kılığında insanların yanına gider. (Yerin Yaratılışı)

*A405 Tabiat tanrıları*

Tanrılar arası görev dağılımında ortanca kardeşler, ağacı, taşı, yiyeceği, sağılacak ineği, binilecek atı, kesilecek koyunu ben yarattım, payımı alırım der ve Altay'ın iyesi olur. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A601 Evren belli bir zamanda ve düzende yaratılır*

Başlangıçta sadece kaos varken Tanrı yeryüzünü, bitkileri, hayvanları ve insanları yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*A605 İlk kaos*

Yeryüzü yaratılmadan önce her yer suyla kaplıdır; yeryüzü de yoktur, gökyüzü de. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen ile Erlık'in beraber yaşadığı zamanlarda, yeryüzünün üstünde gökyüzü yoktur. Yeryüzü de yoktur, derler. Yeryüzü ve üstü yalnızca sudan oluşmaktadır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Nesiller önce yeryüzü diye bir şey yoktur, her yer denizdir. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A652 Hayat ağacı*

Tanrı, dalları olmayan ağacı görünce beğenmez ve dokuz dallı olsun, der ve dokuz dallı ağacın altına dokuz insanı yaratır. (Yerin Yaratılışı)

*A711 Güneşin yaratılışı*

Ulu Ülgen Burkan, kendi güneşini tam ortasından kesip yeryüzüne güneş yapar. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A721.3 Çalınan güneş gökyüzüne geri yerleştirilir*

Tanrı, Erlık'in alıkoyduğu güneşi alarak gökyüzüne çakar. (Erlık ve Tanrı)

*(T)A721.0.4 Güneş yeraltında tutulur*

Erlık, güneşi ödünç olarak alır ama geri getirmez. (Erlık ve Tanrı)

*A733.5 Güneş ısıyla dünyayı kurutur*

Elbegen'i götürmek için yeryüzüne inen güneş yüzünden yeryüzündeki otlar, ağaçlar yanar. (Elbegen)

*A740 Ayın yaratılışı*

Kurbustan Burkan, küçük yıldızın kız kardeşini alarak ay yapar. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

*A751 Aydaki adam*

Ayın yeryüzünden alıp götürdüğü Elbegen, o günden beri aydadır. (Elbegen)

Ay, Elbegen'i alarak gökyüzüne götürür. Elbegen,o günden beri aydadır. (Aybatkan)

*A751.9 Aydaki çeşitli görüntüler*

Ayın yüzeyindeki lekeler Elbegen, onun kazanı ve söğüt ağacının dallarıdır. (Elbegen)

Aydaki lekeler Elbegen ve söğüdüdür. (Aybatkan)

*A754 Ay bir kutuda tutulur*

*(T)A754.0.1 Ay yeraltında tutulur*

Erlık, ayı ödünç olarak alır geri getirmez. (Erlık ve Tanrı)

*T758 Ayın çalınması*

*(T)A758.1 Çalınan ay gökyüzüne geri yerleştirilir*

Tanrı, Erlık'in alıkoyduğu ayı alarak gökyüzüne çakar. (Erlık ve Tanrı)

*A761 Yıldızlara çıkış*

Burut halkı, demir gemiye binerek Akşam Yıldızı'na doğru uçarlar. (Burutlar)

*A771 Büyükayı takımyıldızının menşei*

Büyükayı, eskiden Altay’da yaşayan yedi yakın arkadaştır. (Büyükayı)

*A773 Ülker takımyıldızının menşei*

Ülker yıldızı, kaynak suyun dibinde yaşarken yıldız olarak gökyüzüne çıkar. (Ülker-I)

Ülker yıldızı eskiden yerde yaşarken yıldız olup gökyüzüne çıkar. (Ülker-II)

*A800 Yeryüzünün yaratılması*

Üç kardeş tanrı, babaları Ulu Burkan Ülgen’in rızasını alarak yeryüzünü yaratırlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

*A810 İlk su*

Yeryüzü yaratılmadan önce her yer suyla kaplıdır. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen ile Erlik’in beraber yaşadığı zamanlarda yeryüzü ve üstü yalnızca sudan oluşmaktadır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Nesiller önce yeryüzü diye bir şey yoktur, her yer denizdir. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A810.1 Tanrı ve şeytan suyun üstünde uçarlar*

Tanrı ile “Kişi” kara kaz olup uçarlar. (Yerin Yaratılışı)

Tanrı, her yerin suyla kaplı olduğu zamanlarda suyun üstünde uçarken yanına Erlik gelir. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*A811 Toprak ilk suyun dibinden getirilir*

Tanrı’nın isteği üzerine “Kişi”, suyun dibine dalar ve toprak çıkarır. (Yerin Yaratılışı)

“Kişi”, suyun dibinden toprak çıkarır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*A812.1 İlk suya toprak almak için dalar şeytan*

“Kişi”, Tanrı’nın isteği üzerine suyun dibine dalar ve toprak çıkarır. (Yerin Yaratılışı)

Yeryüzünü nasıl yapacağını bildiğini söyleyen “Kişi”, toprak almak için suya dalar. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Dört kardeş tanrıdan en büyüğü olan Erlik Aba, yeryüzünün yaratılması için suyun dibine dalarak toprak çıkarır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

#### *A814.2 İlk suya toprak serpilerek yeryüzü oluşturulur*

Tanrı, suyun dibinden çıkarılan toprağı suyun üzerine saçar ve yeryüzü oluşur. (Yerin Yaratılışı)

Erlik, ağzında getirdiğı toprağı Ülgen’in avucuna püskürtünce Ülgen tiksindir ve o toprağı yere saçar. Böylelikle yeryüzü düz olarak yaratılır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Erlik Aba’nın üç küçük kardeşi, onun suyun dibinden çıkardığı toprağı, denizin üstüne serperek yeryüzünü yaratırlar. (Yeryüzünün Yaratılışı)

#### *A816.1 İlk sudan taş çıkar*

Tanrı “Sağlam taş yaratılsın!” der ve denizin dibinden bir taş çıkar. (Yerin Yaratılışı)

#### *A963 Dağlar, toprağın, kumun düşmesiyle ya da atılmasıyla oluşur*

“Kişi”, Tanrı’nın emri üzerine ağzındaki toprağı tükürünce tepeler oluşur. (Yerin Yaratılışı)

Erlik Aba, suyun dibinden çıkardığı toprağı ağzından püskürtünce yeryüzünde büzüşmeler olur, dik dağlar oluşur. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Kargay Dağı, taşlarla ve kayalarla Çaptagan Dağı’na saldırır, onun için bugün Çaptagan Dağı, taşlık ve kayalıktır. (Çaptıgan Sarı Tayga)

#### *A964.2 Dağların birbirleri ile kavgaları bugünkü şekillerine neden olur*

Kargay Dağı, taşlarla, kayalarla Çaptagan Dağı’na saldırır; Çaptagan da dikenli çalılarla karşılık verir. Onun için bugün Çaptagan taşlık ve kayalıktır; Kargay Dağı ise insanın geçemeyeceğı dikenli çalılıklarla kaplıdır. (Çaptıgan Sarı Tayga)

*A1010 Tufan*

Çok eskiden Altay'da tufan olur. (Sal)

Çok eski zamanlarda tufan olur. (Nuh)

Çok eski zamanlarda tufan olur. (Tufan)

Altay'da tufan yaşanır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*A1018 Tufan bir cezalandırmadır*

Tufan, geleneklerin bozulduğu bir dönemde ortaya çıkar. (Sal)

*A1021 Tufandan gemiyle kaçma*

Sala binerek tufandan kaçarlar. (Sal)

*A1021.1 Sandığa birer çift hayvan ve bütün varlıkların tohumlarından koyarak felaketten kaçış*

Nooy, sala binerken yanına hayvan ve yiyecek de alır. (Nuh)

*A1101 Eskiden insanlar ot oburdu*

Başlangıçta ot obur olan insanlar, Tanrı'nın yaptığı bir düzenlemeyle her şeyden yemeye başlarlar. (Kulunlu Kısarak ile Küçük Çocuklu Kadın)

*A1150 Mevsimlerin belirlenmesi*

Tanrı, yılan giren on iki hayvanın dört bölüğe ayrılmasını söyler. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Ülker yıldızı, kışın gökyüzünde, yazın yeryüzünde olduğu için kışlar çok soğuk, yazlar ise ılıktır. (Ülker-I)

Ülker takımyıldızı, kışın görüldüğünde soğuk olur, yazın yeryüzüne indiği ise ılıktır. (Ülker-II)

*A1170 Gecenin ve gündüzün menşei*

Yeryüzüne güneş yapılıncaya güneş, yeryüzü aydınlatır; geceyi de ay aydınlatır. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)



Tanrı, güneşi ve ayı yukarıya kaldırıp gökyüzüne çakar. O zamandan beri yeryüzü her zaman aydınlıktır. (Erlık ve Tanrı)

*A1210 İnsanın Tanrı tarafından yaratılması*

Tanrı, dalları olmayan ağacı görünce beğenmez ve dokuz dallı olsun, der ve dokuz dallı ağacın altına dokuz insanı yaratır. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen Burkan, insanı yaratır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

Tanrı Üç Kurbustan, insanı yaratır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A1241.2 İnsan çamurdan yaratılır*

Tanrı Ülgen, insanı yumuşak çamurdan yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı, insanı çamurdan yaratır. (Burkan'ın Kardeşi Köpek)

*A1280 İlk adam (kadın)*

Tanrı önce erkeği, sonra ona eş olsun diye kadını yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı Ülgen, insanları yaratırken erkekle kadını beraber yaratır. (İnsanların Çoğalıp Artması)

*A1281.3 İnsanlar en başta çıplaktı*

İnsanları canlandırmak için can aramaya giden Tanrı Ülgen döndüğünde insanların canlanmış ve çıplak bir hâlde koşturmaktadır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı Ülgen tarafından yaratılan ilk insanlar çıplaktırlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

*A1320 Ömrün belirlenmesi*

Tanrı, Erlık tarafından canlandırılan insanları yok etmeyi düşünürken kertenkele gelerek “Onları, yeni yarattığın insanları, niye yok edeceksin. Öleni ölsün, kalanı dünyada bazen keyif yaparak bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.” der. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı'ya insanların ısınması için ateş yakmasını öğreten kurbağa “*Çıplak insanların ateşin ısıyla ısınıp, yemek pişirip yerler, uzun yaşarlar.*” der. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Dört kardeş tanrı insanoğlunun uzun ömürlü olmasına karar verdikleri sırada sıçan gelir her yaşta ölüm olsun, der ve sıçanın söylediği gibi olur. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A1321 İnsanların ve hayvanların hayat zincirinin yeniden düzenlenmesi*

Tanrı, insanların beslenme şeklini, atın koşma hızını düzenler. (Kulunlu Kısırak ile Küçük Çocuklu Kadın)

*A1331.1 Yasak meyve yüzünden cennetten kovulma*

Yasak meyve yiyerek Tanrı'ya itaatsizlik eden insanoğlu, cennetten kovularak yeryüzüne gönderilirler. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen yasak meyveden yiyen insanlara sinirlenerek “(...) *Artık ben size yardım etmem! Kendi giyiminizi, kendi yiyeceğinizi kendiniz bulun. Ben artık sizlere hiçbir şey söylemem.*” diyerek cennetten kovar. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*A1337 Hastalıkların menşei*

Yeryüzünde kendine yer isteyen Erlik, bakır değneğini yerin altına sokup çıkarır ve açılan delikten türlü kötü hastalık yeryüzüne çıkararak dağılır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A1337.0.1 Hastalıklara tanrılar sebep olur*

Erlik insanları canlandırdıktan sonra onlara türlü türlü mikropların, hastalığın olduğu yiyecekler yedirir. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A1346.2 İnsan yaşamak için çaba sarf etmek zorundadır: başlangıçta her şey çok kolaydı*

Başlangıçta gökten un ve balık yağmakta iken tembel bir kadının çocuğunun altını ekmekle temizlemesi sonucu Tanrı kızarak gökten yiyecek yağdırmayı

keser ve bundan sonra yiyeceklerini ve giyeceklerini kendilerinin temin edeceğini söyler. (Tembel Kadının Günahı)

Başlangıçta melez ağacı odunları insanların ayaklarına kadar gitmekte iken bir kadının ağaçlara beddua etmesi sonucu odunlar gitmez olurlar ve o günden sonra insanlar dağa çıkıp odun toplarlar. (Odunun Gelmeden Gitmesi)

#### *A1351 Doğumun menşei*

Tanrı, yasak meyveden yiyen kadına çocuk doğurma görevi verir. (Yerin Yaratılışı)

#### *A1351.1 Doğum sancılarının menşei*

Tanrı, yasak meyveden yiyen kadına çocuk doğurma görevi vererek doğum sancısı ile cezalandırır. (Yerin Yaratılışı)

#### *A1414 Ateşin menşei*

Tanrı, insanları nasıl sıcak tutacağını düşünürken kurbağa gelerek ateş yakmayı öğretir. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

#### *A1420.4 Yiyeceklerin çaba sarfetmeden sağlanması*

Başlangıçta gökten un ve balık yağmaktadır. (Tembel Kadının Günahı)

#### *A1423 Sebzelerin ve tahılların elde edilmesi*

Köpeğin Tanrı'dan götürdüğü tahılı geri istemesi üzerine Tanrı tahılı bırakır ve tahıl tekrar yeryüzünde yetişmeye başlar. (Köpek ile Tahıl)

Tanrı, köpeğin yalvarması üzerine küçük bir parça tahılı bırakır ve böylelikle yeryüzünde tekrar tahıl yetişmeye başlar. (Tanrı'nın Verdiği Tahıl)

#### *A1441.1 Çiftçiliğin menşei*

Tanrı, cennetten kovarak yeryüzüne gönderdiği insanoğluna sebze yetiştirmeyi öğretmesi için yardımcısı May Tere'yi görevlendirir. (Yerin Yaratılışı)

*A1500 Geleneklerin menşei*

Dünürçülükle ilgili geleneklerin menşei, bir kızın alkarlarına gelin olarak verilmesinden sonra başlar. (Rus Kızla Alkarısı)

*A1502 Yılın kuruluşuyla ilgili âdetler*

Altay'da yaşanan tufandan sonra pek çok canlı yok olur, kalan on iki hayvan ise yıla girer. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Yeryüzünde hayvanlar on iki yıla girmek için yarışır. (Sıçan Yılı)

*A1611 Bazı boyların menşei*

“Çaptı” ve “Kıpçak” boyları, tufandan kurtulanların torunlarıdır. (Sal)

“Nooy Mayman”, “Nooy Kıpçak” ve “Nooy Todoş” boyları tufandan sağ olarak kurtulan Nooyların çocuklarıdır. (Nuh)

Sarı Tan'ın alkarısı ile olan birlikteliğinden olan çocuklarından “almat” ve “ceti sarı” boyları ortaya çıkar. (Sarı Tan)

“Almat” boyu, Köböğ adlı kişinin alkarısı ile olan birlikteliğinden olan çocuğundan ortaya çıkar. (Almatlar)

Avcı, almatların boyundan olduğu için, çocuk “Sarı Almat” boyundan olur, kendi boyu da “Kara Almat” boyu olarak adlandırılır. (Alkarısından Olan Çocuk Almatır)

Bütün boylar, Tanrı'nın dokuz oğlundan ortaya çıkar. (İnsanların Çoğalıp Artması)

“Töölös”, “Koçkor Mundus” ve “Mundus” boylarının adlandırılması. (Töölös, Mundus, Koçkor Mundus)

İrkit boyu, bir kız ile insana dönüşen kartalın birlikteliğinden ortaya çıkar. (Kız ile Kartal)

Altaylılar, Çinli kızın evlilik dışı olan çocuğunun boyu “Kıdat Todoş” olmasına karar verirler. (Kıdat Todoş)

Kıpçak boyu, yılan tarafından zehirlenen oğlan ile dişi kurdun birlikteliğinden ortaya çıkar. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

*A1617 Yer adının kökeni*

Tufanın ardından civardaki vadiler adlandırılır: Kaspı, Oroktoy vd. (Tufan)

“Oydık Taş”, “Üzük”, “Beşpek” ve “Soon-Saadak” adlı yerlerin adlandırılması Sartakpay’ın çektiği ok ve yayla alakalıdır. (Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak)

Altın Göl’ün sol yakasında, suyun içinde duran taşın “Ottuk Taş” olarak adlandırılmasının sebebi, Elbegen’in yukarı çıkarken cebinden düşen çakmak taşıdır. (Elbegen)

Elbegen’i almaya gelen ay, yeryüzüne sığmayınca Elbegen’i kenarıyla alır, buraya da “Aybatkan” adı verilir. (Aybatkan)

Çocuklarını esaretten kurtaran kadın, “*Bu tayganın adı ‘Bojolon’ olsun.*” der. (Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında)

Dolu yüzünden ölen insanların kemikleri günümüze kadar gelmiştir. Ondan beri Kalcan Tayga “Söökli Tayga” olarak adlandırılır. (Söökli Tayga)

Tüükey’in Moğollarla savaşırken yaralandığı kaya, “Ködürge Taş” olarak adlandırılır. (Ködürge Taş)

“Çaadak” adlı yer, Çaadak orada öldüğü için bu şekilde adlandırılır. (Ködürge Taş)

Abay Başı’na giden bahadır vurulur, ölürken bu taşın “Kızılañdu Taş” olarak adlandırılmasını söyler. (Kızıl Taş)

“Töö Taşı”, kara benekli, üzerindeki hörgüce benzeyen iki yuvarlağı olan bir taştır. (Töö Taşı)

Bir çoban, buğday temin etmeye bile yaramayan at başı büyüklüğündeki altını göle atar ve o günden sonra o göl, “Altın Göl” olarak adlandırılır. (Altın Göl)

Sarhoş olan yılan, başını yere vurmasıyla oluşan çukurlu yer “Cılan Sokkon” olarak adlandırılır. (Cılan Sokkon)

Yılanın süründüğü yarık olan yerler “Cılan Çıkkın” olarak adlandırılır. (Cılan Sokkon)

Colo'nun girişindeki büyük, sarp geçide colo kuşu yuva yapar. (Colo Kuşu)

Baylu Kır'da yaşayıp sürekli çocuklarını kaybeden çift, en son dağdan atlar. Kadınların çıkmasının yasak olduğu bu dağın adı “Baylu Kır”dır. (Baylu Kır)

*A1640 Bazı boyların bölünmesinin menşei*

Todoş boyu, “Kara Todoş” ve “Kıdat Todoş” olarak ayrılır. (Kıdat Todoş)

Kıpçak boyundan olan oğlanın dişi kurtla olan birlikteliğinden on beş oğlu olunca her birini farklı adlarla adlandırır. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

*A1680 Farklı kavimlerin kişilik olarak karakteristik özellikleri*

Kıpçaklar bugün insanlara iftira atan, mutluluğu yakalayamayan, kindar, ahmak, kendini öven insanlardır. (Kıpçaklar)

Yılan tarafından zehirlenen oğlanın dişi kurtla olan birlikteliğinden ortaya çıkan Kıpçak boyunun mensupları, kurt gibi öfkeli, yılan gibi sarı benizli, sarı saçlı, kızıl gözlü halk olurlar. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

*A1702 Yaratıcı tarafından hayvanların yaratılması*

Tanrı, hayvanları yaratır. (Yerin Yaratılışı)

Tanrı, hayvanları yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı Üç Kurbustan, yeryüzünü yarattıktan sonra hayvanları yaratır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A1735 İnsanın şekil değiştirmesiyle ortaya çıkan hayvan*

Eskiden çok iyi bir avcı olan köstebek, isabetsiz atışın utancıyla yerin altına girer. (Köstebek)

Yarasa eskiden insan iken kargışlanması sonucu hayvana dönüşür. (Yarasa)

*A1755 Şeytanın başarısız yaratımının bir sonucu olan hayvanlar*

Tanrı'nın rızasını alan Erlik, çekiçle körüğe vurarak yılan, ayı, yaban domuzu ve deveyi yaratır. (Yerin Yaratılışı)

Erlık, Ülgen'in yarattığı atı ve koyunu kıskanır ve onun yaptıklarına benzer hayvan yapmak için uğraşır; ancak onunkiler kusurlu olur. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Tanrı atı yaratır, Erlık'ın ona benzeterek yarattığı kötü görünüşlü hayvan deve olur. (At ile Deve)

Erlık Bey, Tanrı'yı taklit edip sarlığı yaratır. Sarlığın sesi kalın, kendisi tüysüzdür. (İnek ile Sarlık)

#### *A1831 Köpeğin yaratılması*

Tanrı, köpeği insana bekçilik etmesi için yaratır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Tanrı, köpeği insanları koruması için yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Ülgen Burkan, köpeği yaratır. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

#### *A1853.1.1 Sıçan tufan sırasında gemiyi deler*

Tufandan sırasında sıçan salın altını deler. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

#### *A1854 Sıçanın yaratılması*

Tanrı, Erlık'ın hayvan ve kötü ruh yaratmada kullandığı kıskaç ve çekici ateşe fırlatınca, kıskaç ve çekiç erkeğe, erkek de ineğin dışkısını yiyerek yaşayan yer sıçanına dönüşür. (Yerin Yaratılışı)

#### *A1873 Devenin yaratılması*

Tanrı atı yaratır, Erlık'ın ona benzeterek yarattığı kötü görünüşlü hayvan deve olur. (At ile Deve)

#### *A1877 İneğin yaratılması*

İnsanlar zamanla çoğalmaya başlayınca, Tanrı, onları doyurabilmek için ineği yaratır. (İnek ile Sarlık)

#### *A1881 Atın yaratılması*

Tanrı, atı yaratır. (At ile Deve)

Tanrı, önce insanı, sonra ineği yaratır. (İneğin Böbreği)

*A1885 Keçinin yaratılışı*

Erlik Bey koyunu yaratmak ister, ama onun yarattığı keçi olur. (Keçinin Yaratılışı)

Yoksul bir adamın, koyununu bir zenginin koçuyla çiftleştirip, doğacak yavruyu kendisine almayı düşünmesine kızan Tanrı, doğacak yavruyu murdar eder ve yavru oğlak olur. (Keçi)

*A1964 Balıkçılın yaratılması*

Tanrı, Erlik'in hayvan ve kötü ruh yaratmada kullandığı körüğü ateşe fırlatınca körük kadına; kadın bataklığı bile kokutan balıkçıla dönüşür. (Yerin Yaratılışı)

*A2051.1 Bit çalışan kadınlara vermek için yaratılır*

Şeytan, boş oturmaktan yakınarak “*Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu!*” diyen kadını duyar ve Erlik'ten biti alarak kadınlara musallat eder. (Bit)

*A2236.2 Hayvanların karakteristik özellikleri: şeytani cennete almasından dolayı cezalandırılırlar*

Tanrı, insanları şeytandan koruyamayan yılanı “*Ey yılan, sen artık şeytan oldun. İnsanlar seni düşman bilsin. Vursun! Öldürsün!*” der. (Yerin Yaratılışı)

Tanrı, kendisine itaatsizlik edip şeytanın insanların yanına girmesine müsaade eden köpeğe “*Bitmez tükenmez yemeğin insanın dışkısı olsun, parçalanmaz yırtılmaz giyimin tüylü derisi olsun!*” diye beddua eder. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*

Deve, Tanrı'dan kendisine tüy ile sarlığın kuyruğunu vermesini ister. Tanrı, deveye tüy verir; ancak kuyruğunu Erlik'in yarattığı şekliyle bırakır. (At ile Deve)

Meçin ineğin toynaklarının arasından geçip gökyüzüne çıktığı için ineğin toynakları ayırıktır. (Ülker-I)

Tanrı, başlangıçta çok hızlı koşan atın hızına bir sınırlama getirir. (Kulunlu Kısarak ile Küçük Çocuklu Kadın)



Tanrı, keçinin bu isteğini yerine getirip ona tüy verir ve artık keçi de insanlara faydalı bir hayvan olur. (Keçinin Yaratılışı)

Tanrı, ineğin ve sarlığın seslerini değiştirir. (İnek ile Sarlık)

#### *A2311.1 Köpeğin tüylerinin menşei*

Köpek, Erlik'in getirdiği yemeğin hepsini yiyerek tüylenir. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

#### *A2313.3 Saksığanın tüyleri*

Eskiden tavus kuşu ile saksığan karı kocadır. Tavus kuşunun saksığanı kendisinde eş almasının sebebi onun süsü, altını ve bir de kuyruğudur. (Saksığan)

#### *A2378.5.2 Neden çaylak çatal kuyrukludur*

Kötebek, çaylağa ateş eder; ancak kurşun, çaylağın kuyruğunu delip geçer. Onun için çaylak çatal kuyrukludur. (Kötebek)

#### *A2426.2 Kuşların ağlayışı*

Öksüz Oğlan kuşu, o günden beri de suyun üzerinde kayıp, “*Sañayt, sañayt!*” diye üzüntüsünü dillendirir. (Öksüz Oğlan Kuşu Hakkında)

#### *A2426.2.5 Guguk kuşunun ötüşü*

Guguk kuşu, kardeşi bir ağacın kökünde öldüğü için ağaçlarda “*Kök-kök! Kök-kök!*” diye öter. (Guguk Kuşu)

#### *A2431.2.1. Niçin guguk kuşu yuva sahibi olamaz*

Guguk kuşu, yuva yaptığından dolayı Tanrı'nın düzenlediği bayrama katılmayınca Tanrı tarafından “*(...) bundan sonra sen hiçbir zaman yavrunu kendin besleme!*” diye kargışlanır. (Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez?)

#### *A2435.3.1 Köpeklerin yiyecekleri*

Köpek, Erlik'in insanların yanına girmesine müsaade ettiği için bugün tüyleri vardır ve yiyeceği insan dışkıdır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

Köpek, Tanrı'ya “Az da olsa arpadan ver. Başak kalıntısı da olsa yiyerek yaşarım.” der. (Tanrı'nın Verdiği Tahıl)

*A2491.1 Yarasalar niye gece uçar*

İnsanlar, gündüz kimseye görünmesin diye beddua ettikleri sürekli küfreden tembel kişi yarasaya dönüşür. (Yarasa)

*A2493.4 İnsan ile köpek arasındaki dostluk*

Köpek “Çoluk çocuğu çok olsa elini kolunu yalar, yemeği zorla alır yer, çocuklarını yalarım.” dediği için Altay Türkleri köpeği çok severler ve her koşulda beslerler. (Köpek)

*A2493.4 İnsan ile köpek arasındaki dostluk*

*(T)A2493.5 İnsan ve at arasındaki dostluk*

At ve köpek, insanın en yakın dostudur. (At)

*A2513 Niye bazı hayvanlar insanlara yardım ederler*

On iki hayvanlı takvimin oluşumunda bazı hayvanlar, neden insanlara yardımcı olduğunu açıklar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*A2513.1 Köpeğin insana hizmet etmesinin sebebi*

Tanrı, köpeğe “Sen köpek, evin kapısının önünde yaşa ve orada karnını doyur.” diyerek beddua ettiği için bugün köpek evlerin kapısının önünde yaşar. (Burkan'ın Kardeşi Köpek)

On iki hayvanlı takvime girerken köpek insanı koruma ve kollama görevini üzerine alır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*(T) A2513.6 Öküz nasıl ehlileştirildi*

Eskiden yaban hayvanı olan sarlığı bir kağan tüfeğiyle korkutup, demir bir çitten içeri sokarak ehlileştirir. (Sarlık)

*A2522 Bir hayvan niye sevilmez*

*(T) A2522.8 Keçi niye sevilmez*

Bizim Altay halkı, keçiyi Erlik dağının hayvanı olarak görürler ve onun için de kötü hayvan deyip sevmezler. (Evin Hayvanı Hakkında)

*(T) A2522.9 Kedi niye sevilmez*

Kedi “Çoluk çocuğu olmasa, yatağa yatar idim, yumuşak yastığın üzerinde yatar idim, şımartılıp yaşar idim.”. Onun için kedi sevilmez. (Kedi)

*A2602 Yeryüzünde bitkilerin yaratılması*

Tanrı, bitkileri yaratır. (Yerin Yaratılışı)

Tanrı, bitkileri yaratır. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Tanrı Üç Kurbustan, yeryüzünü yarattıktan sonra bitkileri yaratır. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi) (Yeryüzünün Yaratılışı)

Tanrılar, yeryüzünde bitkileri yaratırlar. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A2610 Değişim yoluyla bitkilerin yaratılması*

Tahıl artık kökünden itibaren değil, sadece uzun sapın başında yetismeye başlar. (Tanrı'nın Verdiği Tahıl)

*A2760.1 Niye bütün ağaçların yaprakları vardır*

Ülgen yeryüzüne türlü türlü ağaç diker, ancak kardeşi Erlik gerekli olan suyu getirinceye kadar hepsi kurur. Erlik getirdiği dokuz kap suyu ağaca, taşla püskürtünce bütün ağaçların yaprakları yaratılır. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

*A2777 Niye bazı ağaçlar kutsaldır*

İrkit boyundan olanlar, kendilerini düşman askerlerinden koruyan kayın, üvez, kavak, hanımeli gibi bazı ağaçları “can veren ağaçlar” olarak nitelendirip kutsal sayarlar ve kesmezler. (İrkitler)

A2791.7 Niye bazı ağaçların meyveleri yoktur

Ormanda ağaç keserken ağacın öz suyu üstüne sıçrayan adam sinirlenerek hakaret edince ağaçlar küser ve o zamana kadar bol meyve veren ağaçlar meyve vermez olur. (Meyve)

## **2.2.2. B. Hayvanlar**

*B11.3 Ejderhaların yaşadıkları yerler*

Ejderha, dağ buzullarının yarıklarında yaşar. (Ejderha ve Avcı)

*B11.3.3 Ejderha gökyüzüne çıkar*

Dağ buzullarının yarıklarında yaşayan ejderha, uçarak gökyüzüne çıkar. (Ejderha ve Avcı)

Ejderha, uçarak gökyüzüne çıkar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B161 Yılandan öğrenilen akıl*

Cılan Sös adlı kişi, yılanın söylediği gibi bir sal yapıp taygalarda yaşayan insanları Altın Göl'den geçirir ve bugünkü Artubaş'a yerleşirler. (Cılan Sokkon)

*B184.1.1.2 Kuş gibi hızlı at*

Terlemeye başlayan at o kadar hızlı koşar ki Erciş Nehri'ni geçip Altay'a giderler. Kazaklar, onları takip etseler de yetişemezler. (Argımak)

*B211.1.1 Konuşan koyun*

Koyun, Tanrı'ya insana sağlayacağı faydaları sıralar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B211.1.2 Konuşan keçi*

Keçi, Tanrı'dan kendisine tüy vermesini ister. (Keçinin Yaratılışı)

*B211.1.3 Konuşan at*

At, Tanrı'ya insana sağlayacağı faydaları sıralar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

#### *B211.1.5 Konuşan inek*

İnek, insanlarla ilgili “*Ölecek olsa toprağını toynağımla eşeler idim*”, der. (İnek)

İnek, Tanrı’ya insana sağlayacağı faydaları sıralar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

#### *B211.1.5.1 Konuşan öküz*

Soğukta üşüyen sarlık, Tanrı’dan tüy ister. (İnek ile Sarlık)

#### *B211.1.6 Konuşan deve*

Deve ve sıçan yıla ilk olarak kimin gireceği hususunda tartışırlar. (Sıçan Yılı)

Deve, Tanrı’dan kendisine tüy ve yiyecek vermesini ister. (At ile Deve)

#### *B211.1.7 Konuşan köpek*

Tanrı “*Köpek, sen ne yapıyordun? Sen şeytani neden tutmadın?*” der, köpek “*Bana görünmedi*”, der. (Yerin Yaratılışı)

Köpek, Tanrı’ya insana sağlayacağı faydaları sıralar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Köpek şöyle der: “*Çoluk çocuğu çok olsa elini kolunu yalar, yemeği zorla alır yer, çocuklarını yalarım.*” (Köpek)

#### *B211.2.9 Konuşan sıçan*

Sıçan “*İnsanoğlu yeryüzünde karınca gibi çok olsun, sinekler gibi çoğalsın. Yaşlı da ölsün genç de ölsün.*” diyerek müdahale eder. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Sıçan, Tanrı’ya ölümün herkes için olması gerektiğini söyler. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Deve ve sıçan yıla ilk olarak kimin gireceği hususunda tartışırlar. (Sıçan Yılı)

#### *B211.3 Konuşan kuş*

Kuş, Tanrı’ya insana sağlayacağı faydaları sıralar. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

### *B211.6.1 Konuşan yılan*

Tanrı, yılanı “*Şeytan içine nasıl girdi?*” diye sorar, yılan “*Ben uyuyakaldım. Ben uyurken şeytan içime girmiş.*” der. (Yerin Yaratılışı)

Yılan, kendisini öldürmeye kalkan yoksula beddua eder. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

Yılan, Cılan Sös adlı kişiye sal yapıp, taygalarda yaşayan insanları Altın Göl’den geçirmesini söyler. (Cılan Sokkon)

### *B211.8 Konuşan kedi*

Kedi şöyle söyler: “*Çoluk çocuğu olmasa, yatağa yatar idim, yumuşak yastığın üzerinde yatar idim, şımartılıp yaşar idim.*” (Kedi)

### *(T)B211.1.9 Konuşan kertenkele*

Kertenkele Tanrı’ya “*Yeni yaratılan insanları niye yok edeceksin. Öleni ölsün, kalanı dünyada bazen keyif yaparak, bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.*” der. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

### *B211.12 Konuşan kurbağa*

Kurbağa, Tanrı’ya ateş yakmayı öğretir ve “*(...) Çıplak insanların ateşin ısıyla ısınıp, yemek pişirip yerler, uzun yaşarlar.*” der. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

### *B215.5 Yılan dili*

Cılan Sös adlı kişi, yılanın konuşmasını anlar. (Cılan Sokkon)

### *B296 Hayvanlarla beraber seyahat*

Kam, kahverengi boğasıyla yeraltına iner. (Alkarısından Kurtulma)

### *B401 Yardımcı at*

At, insana nasıl yardımcı olacağını anlatır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

### *B411 Yardımcı inek*

İnek, insana nasıl yardımcı olacağını anlatır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B412 Yardımcı koyun*

Koyun, insana nasıl yardımcı olacağını anlatır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B421 Yardımcı köpek*

Avcı, alkarısını köpeğine yakalattır. (Alkarısı ve Kurban)

Köpek insana nasıl yardımcı olacağını anlatır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B450 Yardımcı kuşlar*

Ülgen yeryüzünü nasıl düzleştireceğini düşünürken kara benekli kırlangıç getirdiği toprağı saçıp yeryüzünü düzleştirir. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Kuş, insana nasıl yardımcı olacağını anlatır. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*B535 Bakıcı hayvan*

Kızını Kuuk Baş'tan saklayan kadın, kızına pars derisinden kara kaban giydirir, ak geyiğe emzirtir. (Cer Bıdınak)

*B535.0.14 Çocuğun bakıcısı olarak yılan*

Yılan, kaçırdığı çocuğu yuvasına götürerek zehrini çocuğa yavaşça verir ve sonra da onu besler, büyütür. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

*B552 Adam kuş tarafından taşınır*

Kardeşi tarafından ölüme terk edilen ağabey, kuşun boynuna kement bağlayarak onunla birlikte ovaya iner. (Colo Kuşu)

*B601.6 Kurtla evlenme*

Oğlan, dişi kurtla birlikte yaşamaya başlar. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

*B620 Âşık hayvan*

*(T)B626 Âşık olarak kartal*

Yavru erkek kartal, kıza ilk gördüğü anda âşık olur. (Kız ile Kartal)

*B630 Hayvanla olan evlilikten zürriyet*

Oğlanın dişi kurtla olan birlikteliğinden on beş oğlu olur. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

### **2.2.3. C. Yasak**

*C119.1 Belli bir zamanda cinsel ilişkiye girme yasağı*

Sartakpay, Kadın Nehri üzerine yaptığı köprü bitinceye kadar oğlunu eşiyle birlikte uyumaması hususunda tembihler. (Cesur Sartakpay)

*C225 Bazı meyveleri yemek yasaktır*

Tanrı, insanların sadece ağacın doğu tarafındaki beş dalın meyvelerini yemelerine müsaade eder, diğer dört dalın meyvelerini yemelerini yasaklar. (Yerin Yaratılışı)

*C420.1 Kadın (adam) ölümcül sırrın açıklanması için ısrar eder*

Şoodoy'un karısı, uzun zaman kepçeyi nereden aldığını sorar. Bir gün adam bu ısrara dayanamayarak sırrı açıklar. (Ombo'nun Mağarası)

*C621 Yasak ağaç (Biri hariç diğer bütün ağaçların meyveleri yenilebilir)*

Tanrı Ülgen, insanlara bir ağacın meyvelerinin yenmesini yasaklar. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

*C755 Tabu: Bir işi muayyen bir zamanda yerine getirme*

Geceleri avlanmak yasak olduğu için, avcılar kay dinlemeye gelen hayvanları avlamazlar. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*C851.1.1 Tabu: Çocuğun altını ekmekle temizleme*

Tembel bir kadın, üşenerek çocuğunun altını külde pişen ekmekle temizler. (Tembel Kadının Günahı)

*C851.2 Tahılın çocuğun altını silmek için kullanılması*

Kadın çocuğunun altını tahılla temizler. (Köpek ile Tahıl)



*C920 Yasağın ihlal edilmesi sonucu ölüm*

Töö Taşı'nı traktörüyle yerinden söken kişi ve ailesi ölür (Töö Taşı)

*C920.1 Yasağın ihlal edilmesi sonucu çocukların ölümü*

Baylu Kır'da yaşayan kadınla adamın doğan tüm çocukları suya düşüp ölür.  
(Baylu Kır)

*C929.2 Yasağın ihlal edilmesi sonucu belirli bir hastalığa yakalanıp ölme*

Şoodoy adlı avcı, karısının ısrarı üzerine altın kepçeyi mağaranın içindeki hazineден aldığı açıklar; ancak hemen arkasından hastalanarak ölür.  
(Ombo'nun Mağarası)

*C934 Yasağın ihlal edilmesi sonucu yiyecek desteği kesilir*

Tembel bir kadının çocuğunun altını ekmekle temizlemesi sonucu Tanrı kızarak gökten yiyecek yağdırmayı keser. (Tembel Kadının Günahı)

Kadın çocuğunun altını tahılla temizlediğini gören Tanrı öfkelenerek gelir ve tahılı götürür. (Köpek ile Tahıl)

Tanrı, insanın bir kabahati yüzünden tahılı alıp götürür. (Tanrı'nın Verdiği Tahıl)

*C937.1 Yasağın ihlal edilmesi sonucu ölümsüzlük kaybedilir*

Köpek, Erlik'in insanın yanına girmesine müsaade edince Erlik insanı canlandırır ve insanoğlu ölümsüz olma şansının yitirir. (Burkan'ın Kardeşi Köpek)

*C985 Yasağın ihlal edilmesi sonucu insandaki fiziksel değişimler*

Yasak meyveden yiyen insanların tüyleri dökülür. (Yerin Yaratılışı)

*C987 Yasağın ihlal edilmesi yüzünden beddua edilmesi*

Tanrı, yasak meyveden yiyen kadını, ona çocuk doğurma görevi ve doğum sancısı vererek cezalandırır. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen yasak meyveden yiyen insanlara sinirlenerek “(...) *Artık ben size yardım etmem! Kendi giyiminizi, kendi yiyeceğinizi kendiniz bulun. Ben artık sizlere hiçbir şey söylemem.*” diye beddua eder. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

#### **2.2.4. D. Sihir (Büyü)**

##### *D42.2 Ruh insana dönüşür*

Avcının birlikte yaşadığı kız, önce eniğe sonra insana dönüşür. (Avcı ve Alkarısı)

##### *D102 Şekil değiştirme: şeytandan hayvana*

Erlik, karganın ağzındaki kutsal suyu dökmesi için ölmüş ve iç organları dışarı çıkmış bir ata dönüşerek yol üstüne yatar. (Yeryüzünün Yaratılışı)

##### *D150 İnsanın kuşa dönüşmesi*

Öksüz oğlanın balık avlamaya giden ailesi dönmez. Öksüz oğlan yaşadığı hayal kırıklığı neticesinde kuşa dönüşür. (Öksüz Oğlan Kuşu Hakkında)

##### *D156 İnsanın guguk kuşuna dönüşmesi*

Öksüz oğlan, kardeşinin ölümü üzerine guguk kuşuna dönüşür. (Guguk Kuşu)

##### *D215 İnsanın ağaca dönüşmesi*

Karı koca, dağdan atlarlar. Kadının düştüğü yerde sıra sıra kayınlar yetişir. (Baylu Kır)

##### *D231 İnsanın taş kesilmesi*

Kuuk Baş'ın bedduası üzerine Cer Bıdınak kayaya dönüşür. (Cer Bıdınak)

Karı koca, dağdan atlarlar. Erkeğin düştüğü yerde taş yığınları oluşur. (Baylu Kır)

##### *D293 İnsanın yıldızla dönüşmesi*

Yedi arkadaş, yıldızla dönüşür. (Büyükayı)

##### *(T)D296 İnsanın kurşuna dönüşmesi*

Kuuk Baş, kurşuna dönüşür. (Cer Bıdınak)

*D352.2 Kartalın insan dönüşümü*

Tanrı, ana kartalın kendine yalvarması üzerine yavru kartalı insana dönüştürür.  
(Kız ile Kartal)

*D413 Kuşu başka bir hayvana dönüştürme*

Tanrı, kartalı kargaya dönüştürür. (Kız ile Kartal)

*D525 Kargışlama ile dönüşme*

İnsanların bedduası sonucu yarasa, geceleri uçan bir kuşa dönüşür. (Yarasa)

*D610 Tekrarlanan dönüşüm*

Elbegen ne zaman sinirlense yedi başlı olmakta, öfkesi geçtiğinde tekrar eski hâline dönmektedir. (Elbegen)

*D620 Periyodik dönüşüm*

Ülker yıldızı kışın altı ay boyunca gökyüzünde, görünmediği zamanlar da ise şekil değiştirmiş olarak yeryüzündedir (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Yazın ejderha yeryüzündedir, kışın ise şekil değiştirmiş bir biçimde gökyüzündedir. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

Ülker yıldızı, kışın gökyüzünde, yazın yeryüzündedir. (Ülker-I)

Ülker takımyıldızı kışın gökyüzünde görünür, yazın iki ay kaybolur. (Ülker-II)

**2.2.5. F. Olağanüstülükler**

*F10 Üst dünyaya seyahat*

Dağ buzullarının yarıklarında yaşayan ejderha, uçarak gökyüzüne çıkarken avcı da ona tutunarak gökyüzü ülkesine çıkar. (Ejderha ve Avcı)

Kam üst dünyaya seyahat yapar. (Alkarısından Kurtulma)

*F10.1 Gökyüzü ülkesine geri dönüş*

Gökyüzünden yeryüzüne inerek topşuur ve ikili çalan kızlardan biri, kendilerine doğru yaklaşan oğlanları görünce gökyüzüne uçar. (Topşuur ile İkilin Ortaya Çıkışı)

*F30 Gökyüzü sakinlerinin dünyayı ziyareti*

Gökyüzünden yeryüzüne inen iki kız, topşuur ve ikili çalarak dans ederler.  
(Topşuur ile İkilinin Ortaya Çıkışı)

*F32 Tanrı yeryüzünü ziyaret eder*

Tanrı Kurbustan, insanda can, köpekte tüy olmadığını görünce yeryüzüne iner.  
(Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

*F80 Alt dünyaya seyahat*

Kam, alt dünyaya seyahat yapar. (Alkarısından Kurtulma)

*F156 Başka dünyaya açılan kapı*

Tüşçi, mağaranın sonuna geldiğinde karşısına bir kapı çıkar. (Üttü Kaya'nın Taş Mağarası)

*F162 Diğer dünyanın görünümü*

Tüşçi, mağaranın sonundaki kapıyı açtığında önce karşısına ev gibi bir yer çıkar; oranın da "yeryüzü"ne açılan bir kapısı vardır ve dışarısı hiçbir şeyin olmadığı çöl gibi bir yerdir. (Üttü Kaya'nın Taş Mağarası)

*F163.1 Diğer dünyadaki altın saray*

Oğlunun kendini ölüme bırakmasına dayanamayan ana kartal, bulutların üstünde, altın sarayında yaşayan Kayrakan'dan yardım istemeye gider. (Kız ile Kartal)

*F234.1.12 Tavşan şeklindeki peri*

Üç Kurbustan'ın en küçük kızı kır bir tavşana dönüşür. (Koyon Cayık)

*F234.1.15.1 Kuğu formundaki peri*

Üç Kurbustan'ın üç kızı her yıl kuğuya dönüşüp Süt Göl'de yüzerler. (Koyon Cayık)

*F241 Perilerin hayvanları*

Dağ ruhları, gerekli ritüelleri yerine getiren avcılardan avlarını sakınmazlar.  
(Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F245 Perilerin müzik enstrümanları*

İki arkadaş, bir ovanın ortasında iki kızın müzik aletleriyle çalıp oynadıklarını görürler. (Topşuur ile İkilinin Ortaya Çıkışı)

*F262 Müzik yapan periler*

Göksel âlemden gelen iki kız, müzik aletleriyle çalıp oynarlar. (Topşuur ile İkilinin Ortaya Çıkışı)

*F347 Periden nasihat*

Dağ iyesi kız, avcıya, ava çıktığında iyelere dua etmesini, saçını saçmasını söyleyerek avın bereketli geçmesi için yapması gerekenleri öğretir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F377 Masal ülkesinde zamanın olağanüstü akışı*

Mağarada kaç yıl geçirdiğini bilemeyen Tüşçi, mağaradan çıktığında girişteki tüfeğinin çürümüş olduğunu görür. (Üttü Kaya'nın Taş Mağarası)

*F401.3 Hayvan şeklindeki ruh*

Avcının birlikte yaşadığı kız, eniğe dönüşür. (Avcı ve Alkarısı)

Avcı, avlanırken karşısına çok güzel bir kız çıkar. (Avcı ve Alkarısı)

*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*

Avcı, ormandayken bir çadır ve çadırın ortasında çok güzel yemekler hazırlayan bir kadın görür. (Alkarısından Olan Çocuk Almattır)

Bir gün Sarı Tan'ın karşısına çok güzel bir kız çıkar. (Sarı Tan)

Pencereden içeriye girmeye kalkan alkarıları, insan şeklindedir. (Rus Kızla Alkarısı)

Alkarıları dünürçülüğe geldiklerinde insan kılığında gelirler. (Rus Kızla Alkarısı)

Köbök adlı kişi dağda yalnız olduğu sırada karşısına bir kadın çıkar.(Almatlar)

Avcının kulübesinde çok güzel bir kız gelir. (Avcı ve Alkarısı)

Kayçıyı dinlemeye gelen iyeler hep kadındır. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

Avcının karşısına çıkan dağ ruhu, güzel bir kız suretindedir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

#### *F402.1.5 Kötü ruh hastalığa sebep olur*

Gökyüzü ülkesinde “körmös” olarak algılanan avcı, bir çocuğun yanağından okşayınca çocuğun yüzü gözü şişer. (Ejderha ve Avcı)

#### *F402.3 Kötü ruhların şehri*

Dokuz Rus’un Biy Nehri’nin kenarında uğradıkları yerleşim yerindeki tüm evlerde yaşayanlar tek bacaklı ve tek gözlü alkarılarıdır. (Dokuz Rus ile Alkarısı)

#### *F405 Ruhlarla mücadele etmenin yolları*

Sarı Tan, karısına, alkarısı gelecek olursa bakır bıçağıyla öldürmesini söyler. (Sarı Tan)

Kam, avcıya ancak alkarısını öldürerek ondan kurtulabileceğini söyler. (Avcı ve Alkarısı)

#### *F405.2 Ruhlar bıçakla ya da silah atışlarıyla uzaklaştırılır*

Kayçının tüfeği eline alıp ateş etmesi üzerine dağ iyesi kız korkup kaçar. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

#### *F460 Dağ ruhları*

Avcının karşısına dağ iyesi çıkar. (Yerin İyesi)

Avcılar, dağ ruhları ile karşılaşır. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F460.1 Dağ ruhunun görünüşü*

Avcının karşısına beyaz atlı, beyaz giyimli biri çıkar, bu dağ iyesisidir. (Yerin İyesi)

Kayçıyı dinlemeye gelen iyeler hep kadındır. Kimi kara kaşlı, beyaz kürklü ve gençtir, kimi yaşlı ya da orta yaşlıdır. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

Avcının karşısına çıkan dağ ruhu, güzel bir kız suretindedir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F460.3.2 İskambil oynayan dağ ruhu*

Dağ iyeleri iskambil oynarlar, kazanan ödül olarak kaybedenin hayvanlarından alır. (Yerin İyesi)

*F460.4.1.2 Dağ ruhu kadının, bir erkekle cinsi münasebeti*

Avcı, dağ ruhu kız ile evlenir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F482.6 Ev ruhlarının menşei*

Üç Kurbustan'ın tavşana dönüşen küçük kızı, evlerin töründe bulunan “Yayıık” olur. (Koyon Cayık)

*F499 Diğer ruhlar*

*(T)F499.4 Alkarısı*

Köbök adlı kişi dağda yalnız olduğu sırada karşısına alkarısı çıkar. (Almatlar)

Avcının birlikte yaşadığı kadın alkarısıdır. (Alkarısından Olan Çocuk Almatır)

Avcı, avlanırken karşısına çok güzel bir kız çıkar. (Avcı ve Alkarısı)

Bokturabay adlı kız, alkarısı ile karşılaşır. (Bokturabay ile Alkarısı)

Pencereden içeriye alkarıları girmeye çalışır. (Rus Kızla Alkarısı)

Dünürücü gelenler alkarılarıdır. (Rus Kızla Alkarısı)

Dokuz Rus, Biy Nehri'nin kenarındaki eve gittiklerinde evde alkarısının yaşadığını görürler. (Dokuz Rus ile Alkarısı)

Avlanmaya giden bir avcı, alkarılarını öldürür. (Oğlan ile Alkarıları)

Kardeşleriyle avlanmaya giden avcı, alkarısı ile karşılaşır. (Alkarısı ve Kurban)

Sarı Tan'ın ormanda karşısına çıkan kız, alkarısıdır. (Sarı Tan)

Kurbanlık atın sırtına alkarıları binmiştir. (Alkarısından Kurtulma)

*F511.0.2 Birden fazla başı olan insan*

*(T)F511.0.2.5 Yedi başlı adam*

Elbegen ne zaman sinirlense yedi başlı olur. (Elbegen)

*F559.7 Olağanüstü kalp*

Kulcukay'ın ölüsü toprağa verilirken göğsünü kesip açtıklarında yüreğinin tüylü ve iki başlı olduğunu görürler. (Kulcukay)

*F575.1 Olağanüstü güzellikteki kız*

Kızın ay ışıklarının parıltısını tutmasıyla birlikte ayın ışınları kızın vücuduna girer ve kız, çok güzel bir kıza dönüşür. (Kız ile Kartal)

*F610 Olağanüstü güçlü insan*

Sartakpay adlı bahadır, yayını çekince oturduğu taş kırılır. (Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak)

Sartakpay adlı bahadırın çektiği yaydan çıkan ok nehirleri aşar, dağları yıkar. (Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak)

Kimsenin çekemediği yayı, Şüni serçe parmağıyla mesnedine kadar çeker. (Şüni Bahadır)

İrbizek tek başına on iki ölü ineği boynuzlarından çekerek bataklıktan çıkarır. (İrbizek)

İrbizek dayısının bükemediği demiri bükür. (İrbizek ile Körögöş)

İrbizek, geçitten geçerken yorulan atını sırtına alarak yola devam eder. (İrbizek ile Körögöş)



*F624.2 Büyük taşları kaldıran adam*

Elbegen, olağanüstü büyüklükte bir taşı alarak tilkiye doğru fırlatır. (Elbegen)

*F660 Olağanüstü hünerler*

Kör olduktan sonra kızın atlar konusundaki yeteneği daha da artar ve atların ayak seslerinden atın yaşını, sayısını, rengini hatta nereye gittiğini bile bilen biri olur. (Kıpçaklar)

*F661 Hünerli atıcı*

Eskiden Köstebek, avlandığında hiç eli boş dönmeyen çok iyi bir atıcıdır. (Köstebek)

*F676 Hünerli hırsız*

İrbizek, ablasının bağlı atını kesip, dizgini bile çıkarmadan etlerini alıp götürerek kadar maharetli bir hırsızdır. (İrbizek)

*F757 Olağanüstü mağara*

Üttü Kaya mağarası, insanların sonuna kadar ulaşamadıkları bir mağaradır. (Üttü Kaya'nın Taş Mağarası)

*F790 Olağanüstü gökyüzü ve hava olayları*

*(T)F798 Olağanüstü güneş*

Güneş, Elbegen'e ulaşamayınca aya gidip Elbegen'i getirmesini söyler. (Elbegen)

*(T)F799 Olağanüstü ay*

Ay, Elbegen'i yakalamak için yeryüzüne iner. (Elbegen)

Güneş ve ay, Elbegen'i yakalaması için ayın yeryüzüne inmesinin uygun olacağına karar verirler. (Aybatkan)

*F811.5.1 Besin damlatan olağanüstü ağaç*

Esir alınan Altaylıların içinde hamile bir kadın, kucağındaki yavrusunu bir kayın ağacını altına bırakır. Çocuk, kayın ağacının öz suyuyla beslenir. (Argımak)

*F831 Olağanüstü ok*

Sartakpay adlı bahadırın oku nehirleri aşar, dağları yıkar. (Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak)

*F836 Olağanüstü yay*

Sartakpay adlı bahadırın yayından attığı ok nehirleri aşar, dağları yıkar. (Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak)

*F836.3 Olağanüstü büyük yay*

Düşmanlar, kimsenin çekemeyeceği bir yay gönderirler. Gerçekten de yayı halkın arasından Şüni dışında kimse çekemez. (Şüni Bahadır)

*F841.1.13 Demir gemi*

Burut halkı, demir gemiye binerek Akşam Yıldızı'na doğru uçarlar. (Burutlar)

*F899 Diğer olağanüstü objeler*

*(T)F899.4 Çok büyük altın*

Bir çoban, at başından daha büyük bir altın bulur. (Altın Göl)

*F950 Olağanüstü tedaviler*

Dağ ruhu kız, avcının kırık ayağını, sütü az olan hayvanın son sütünden vererek iyileştirir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*F962 Olağanüstü yağış*

Kayrakan'ın öfkesinden aşırı yağmur ve dolu yağar; şimşek çakar, gök gürlür. (Kız ile Kartal)

Kızın bedduası üzerine çok şiddetli bir dolu başlar; dolu taneleri at başı büyüklüğündedir. (Sööklü Tayga)

*F968 Olağanüstü gök gürlmesi ve yıldırım çakması*

Kayrakan'ın öfkesinden aşırı yağmur ve dolu yağar; şimşek çakar, gök gürlür. (Kız ile Kartal)

*F979.23 Trajik bir şeyler olduğunda ağaçlar solar*

Dağlardaki kuru ağaçların sebebi, kadının ayağına kadar gelen melez ağacı odunlarına yaptığı bedduadır. (Odunun Gelmeden Gitmesi)

*F980 Hayvanlarla ilgili olağanüstü olaylar*

*(T)F980.1 Olağanüstü at*

Görünüşü son derece çirkin, toynağı ve dışkısı bakımından diğer atlardan farklı, çok hızlı koşan, hatta durdurulması mümkün olmayıp en son ölen “argımak” denilen atlar vardır. (Argımak)

*(T)F980.2 Olağanüstü yılan*

Çok büyük, altın başlı, konuşan ve yol gösteren boz bir yılan vardır. (Cılan Sokkon)

**2.2.6. G. Devler**

*G77 Adam karısını yer*

Kulcukay, eşinin iki memesini keser ve henüz canlıyken kanını içer. (Kulcukay)

*G86 Çocukları yiyen yamyam*

Kuuk Baş adlı biri, çocukları yer. (Cer Bıdnak)

*G312 Yamyam canavar*

Kulcukay adlı insan yiyen biri vardır. (Kulcukay)

Alkarıları, bir çocuğu yemektirler. (Bokturabay ile Alkarısı)

Alkarısı, çocuğun ciğerini, yüreğini dişler. (Sarı Tan)

Alkarısı, dokuz Rus'tan birini bacağından yakalayarak sobaya atar ve pişirerek yer. (Dokuz Rus ile Alkarısı)

*G303.3.3.1.6 Keçi şeklindeki kötü ruh*

Kara keçi kılığında koşturarak gelen alkarısı tırnaklarıyla kütüğe saldırır. (Sarı Tan)

*G303.3.1.17 Kötü ruhlar, iyi görünüşlü erkekler ve kadınlar şeklinde görünür*

Alkarıları kıza dünürcü gelirler. Gelen insanlar çok güzel, oğlan da çok yakışıklıdır. (Rus Kızla Alkarısı)

*G442 Çocuk çalan kötü ruh*

Bokturabay adlı kız, su almaya gittiğinde alkarısı ile karşılaşır ve alkarısı kızı yakalayıp uzak bir yere götürür. (Bokturabay ile Alkarısı)

*G512.1 Devin bıçakla öldürülmesi*

Avcı alkarısının boğazını keser. (Alkarısı ve Kurban)

Unçukpas, iki alkarısını da bakır bıçağı ile öldürür, evi de yakar. (Sarı Tan)

**2.2.7. H. İmtihanlar**

*H19.2 Bilmeceye verilen cevapla tanıma*

Düşmanlar, bilmecelelere doğru cevaplar verilmesi üzerine Şüni'nin yaşadığını anlarlar. (Şüni Bahadır)

*H540 Bilmece sorma*

Saldırı planı yapan düşman askerleri, Şüni'nin ölüp ölmediğini anlayabilmek için bilmece sormaya karar verirler. (Şüni Bahadır)

*H1562 Gücün imtihanı*

İrbizek'in gücünü gören insanlar, hayret ederler ve onun pehlivanlığı halk arasında yayılır. Bunun duyan Mojoy cayzan, İrbizek'in Moğolların heybetli bahadiri ile gürüşmesine karar verir. (İrbizek)

Körögöş, İrbizek'e, ancak verdiği demiri bükmesi hâlinde onunla gürüşeceğini söyler. (İrbizek ile Körögöş)

**2.2.8. J. Akıllılar ve Aptallar**

*J10 Tecrübelerden bilgi elde etme*

Avcı, kış uykusunda olan alkarılarının burnundan akan sarı sıvının silindiğinde yazın uyanmadıklarını görür. (Oğlan ile Alkarıları)

*J155 Kadınlardan öğrenilen bilgi*

Esir çocuk, büyüttüğü atın, argımak olduğunu ve koşmaya başladığında hiç durmadan ve çok hızlı koştuğu bilgisini bir kadından öğrenir. (Argımak)

**2.2.9. K. Aldatmalar**

*K52 Güneşin doğuşunu ilk görme yarışı*

Sıçan ve deve, güneşi ilk kimin göreceği hususunda bir yarışa girerler. (Sıçan Yılı)

*K500 Hile ile ölümden kurtulma*

Düşman askerlerine karşı yalnız olan kişi, ağaçlara börk, kürk giydirip, ağaçtan yaptığı tüfekleri de kuşandırıp, ateşin yanına dizer. Düşmanlar geldiklerinde içeride pek çok askerin olduğunu görünce korkup kaçarlar. (İrkitler)

*K700 Hile ile yakalama*

Atın sırtına tutkal sürerek alkarılarını yakalarlar. (Alkarısından Kurtulma)

*K730 Kurbana tuzak kurma*

Yengesini seven oğlan, ağabeyini kandırarak onu sarp geçide götürür ve kementle aşağı indirdikten sonra onu orada bırakır. (Colo Kuşu)

*K811.4 Düşman misafirler duvarları ahşapla gizlenmiş demir bir eve sokularak ataşe verilirler*

Yeryüzünde bir şey bırakmayan yedi arkadaşı evine davet eden Karatı Kağan, onları demir bir eve hapseder. (Büyükayı)

*K870 Zehirli maddelerle tuzak kurma*

Kağan, Ak Sıbaa vergisini vermeye gittiğinde ona içine zehir konmuş pipo verir. (Şal Kayrakan)

*K950 Hile ile öldürmenin şekilleri*

Sarı Tan, kütüğe kürkünü geçirir ve alkarısı tırnaklarıyla kütüğe saldırınca onu öldürür. (Sarı Tan)

Avcı, kütüğe kürkünü geçirir ve alkarısı saldırınca onu öldürür. (Avcı ve Alkarısı)

Avcı, alkarısını yakalamak için kürkünü kütüğe geçirir ve alkarısı tırnaklarıyla kütüğe saldırınca onu okuyla öldürür. (Alkarısı ve Kurban)

#### *K959.2 Birini uykudayken öldürme*

Kulcukay uyurken, oğlan onu göbeğinden okla vurur. (Kulcukay)

#### *K1500 Zina ile bağlantılı aldatmalar*

Ağabeyini ölüme terk eden oğlan, yengesini kaçıtır. (Colo Kuşu)

#### *K1860 Ölü ya da uyuyor taklidi yaparak aldatma*

Bokturabay, uyuyor gibi yapıp alkarılarını kandırarak kaçar. (Bokturabay ile Alkarısı)

O sırada uyuyormuş gibi yapan Kulcukay, eşi ile kuzenin tüm konuşmalarını dinler. (Kulcukay)

#### *K2294 Hain ev sahibi*

Yedi yakın arkadaşı öldürmek isteyen Karatı Kağan, onları misafir olarak evine çağırır. (Büyükayı)

#### *K2350 Askeri stratejiler*

Altın Göl'ün halkı, Oyrot Kağan'ın askerlerini öldürebilmek için yüksek bir yere çıkarak büyük taşları birbirlerine bağlarlar; tam askerlerin geçtiği sırada “şiy taşbök” ya da “tibü” denilen bu tuzağın iplerini keserek askerlerin üzerine bırakırlar. (Oyrot Kağan'ın Kaçışı)

### **2.2.10. L. Kaderin Ters Dönmesi**

#### *L111.1 Gurbete gidiş ve dönüş*

Ava giden Sarı Tan, Altay'a geri döner. (Sarı Tan)

Avcı, alkarısından olan çocuğu da alarak memleketine döner. (Alkarısından Olan Çocuk Almattır)

Tölös ve Köbök, alkarısından olan çocuğu da yanlarına alarak avdan dönerler.  
(Almatlar)

### **2.2.11. M. Geleceğin Tayini**

#### *M200 Pazarlıklar ve vaatler*

Erlık, Tanrı'dan af dileyerek bundan sonra her söylenene boyun eğeceğini söyler. (Erlık'in Sürülmesi)

#### *M400 Beddualar*

Kara Kazaklar, Altaylılara saldırır ve halkını yağmalayıp esir eder. Bir genç kız, bu esareti bir şarkıyla kargışlar. (Sööklü Tayga)

Tanrı, Baktıgan ve Buragan tanrılarına saygı göstermeyen, Eene ve Kara Kaya taygalarına tapınmayan "Cüs" soyundan olanlara sinirlenir ve sayılarının artmaması için beddua eder. (Cüs Boyu)

Vurulan bahadır, ölüirken "Bu taşın yukarısında yaşayan insanlar huzur bulamazlar, ölürlere; aşağısında yaşayan halk ise huzur içinde yaşar." der. (Kızıl Taş)

#### *M463 Boylara beddua etme*

Ölüme terk edilen kız Kıpçak boyundan olanlara beddua eder. (Kıpçaklar)

#### *M470 Cisimlere ve hayvanlara beddua etme*

Kapısına kadar gelen melez ağacı odunlarını kocası zanneden kadın, odunları görünce "(...) İnsanları boş yere heveslendirmeyin, o yamaçlarda kuruyup kalın!" diye beddua eder. (Odunun Gelmeden Gitmesi)

### **2.2.12. N. Şans ve Kader**

#### *N450 Sırlara kulak misafiri olma*

Yeraltından gelen kişi, adamın karısına tufandan kaçmak için sal yaptığını anlattığına kulak misafiri olur. (Sal)

Kulcukay'ın eşinin söylediklerini kuzeni duyar. (Kulcukay)

*N511 Yerdeki hazine*

*(T)N511.5 Dağın tepesindeki mağarada saklı hazine*

Ombo Cayzan, Karasu'ya geldiğinde bitkin düşünce altın ve gümüşlerini, yüksek kayalıkların olduğu bir mağaraya saklar. (Ombo'nun Mağarası)

*N534 Hazine bir rastlantı sonucu bulunur*

Şoodoy adlı avcı, karşısına çıkan ak kayını çekince kayalık açılır ve karşısına bir mağara çıkar. Mağaraya giren Şoodoy, her yerin altın ve gümüşle kaplı olduğunu görür. (Ombo'nun Mağarası)

*N576.3 Hazineyi sahibinin ruhu korur*

Mağaranın içindeki hazinenin başında bir kadınla bir erkek vardır, insanlar onların altın ve gümüşlerin gerçek sahibi olan Ombo Cayzan'la eşi olduğuna inanırlar. (Ombo'nun Mağarası)

*N810 Yardımcı cin, peri, ruh*

Dağ İyesi kız, kayçıya bol av vererek onun avlanmasına yardım eder. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

## **2.2.13. P. Cemiyet**

*P320 Misafirperverlik*

Kocası evde yokken yeraltından gelen sarı keçe giyimli kişiyi kadın içki ile ağırlar. (Sal)

*P414 Avcılık*

Sarı Tan adlı kişi, iki arkadaşıyla birlikte ava gider. (Sarı Tan)

Köböklerle Töölös avlanmaya giderler. (Almatlar)

Bir avcı, avlanmaya gider. (Alkarısından Olan Çocuk Almatdır)

Avcı, avlanmaya gider. (Avcı ve Alkarısı)

Bir oğlan, bir gün avlanmaya gider. (Oğlan ile Alkarıları)

Üç erkek kardeş avlanmaya giderler. (Alkarısı ve Kurban)



Üç arkadaş avlanmaya giderler. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

Avcı, kayakla avlanmaya çıkar. (Ejderha ve Avcı)

*P421 Kadı*

Mahkemede, cayzanın karşısına çıkarlar. (Kıpçaklar)

*P510 Mahkemeler*

Kıpçak boyundan olan yaşlı adam, evlilik dışı çocuk dünyaya getiren kızdan çocuğunu kendisine vermesini ister, kızın vermemesi üzerine mahkemeye giderler. (Kıpçaklar)

**2.2.14. Q. Mükâfatlar ve Cezalar**

*Q235 Beddua etme cezalandırılır*

Beddua eden genç kız, öldürülür. (Sööklü Tayga)

*Q241 Zina cezalandırılır*

Çinli kız, evlilik dışı hamile kaldığı için öldürülmesine karar verilir. (Kıdat Todoş)

*Q 281 Nankörlük cezalandırılır*

Kadının kapısına kadar gelen melez ağacı odunlarına beddua etmesi üzerine Tanrı “*Mademki sizin ayağınıza gelen odunlar sizi hayal kırıklığına uğrattıyor, odunları kendiniz getirip ateşinizi yakın!*” der. (Odunun Gelmeden Gitmesi)

*Q325 İtaatsizlik cezalandırılır*

Tanrı, yasak meyveden yiyen kadını, ona çocuk doğurma görevi ve doğum sancısı vererek cezalandırır. (Yerin Yaratılışı)

Kızın eğlenceye kendini fazla kaptırması ve ailesine karşı gelmesi, ailesi tarafından reddedilmesine yol açar. (Kız ile Kartal)

Cayzan, çocuğun babasının kim olduğunu söylemeyen kıza çubukla dövülme cezası erir. (Kıpçaklar)

Tanrı, düzenlediği bayrama katılmayan guguk kuşuna “(...) *bundan sonra sen hiçbir zaman yavrunu kendin besleme!*” diye beddua eder ve o günden beri guguk kuşu yuva yapmaz, yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakır. (Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez?)

*Q395 Saygısızlıklar cezalandırılır*

Tembel bir kadının çocuğunun altını ekmekle temizlemesi sonucu, Tanrı, insanları gökten yiyecek yağdırmayı keserek cezalandırır. (Tembel Kadının Günahı)

Ormanda ağaç keserken ağacın öz suyu üstüne sıçrayan adam sinirlenerek hakaret edince ağaçlar küser ve o zamana kadar bol meyve veren ağaçlar meyve vermez olur. (Meyve)

*Q431 Sürgün ederek cezalandırma*

Tanrı, hem yeryüzünü hem de insanları yiyen Erlik’i yeraltına göndererek cezalandırır. (Erlik’in Sürülmesi)

*Q433 Hapsederek cezalandırma*

Kam, alkarılarını mağaraya hapseder. (Alkarısından Kurtulma)

*Q551.3 Dönüştürerek cezalandırma*

*(T)Q551.3.6 Dağa dönüştürülerek cezalandırılma*

Sartakpay’ın oğlu yasağa rağmen eşiyle birlikte uyuyunca dağa dönüşür. (Cesur Sartakpay)

*Q551.3.4 Taşa dönüştürülerek cezalandırılma*

Sartakpay’ın oğlu ve gelini yasağa rağmen birlikte uyuyunca gelini taşa dönüşür. (Cesur Sartakpay)

Ülegey Bagay ve eşi, Tanrı’yı saymayınca taşa dönüştürülerek cezalandırılırlar. (Ülgen’in Yeğeni)

### *Q556 Beddua ile cezalandırma*

Tanrı'nın bedduası üzerine "Cüs" boyundan olanlar altmış yaşını geçemez, yüz kişiden sadece biri yüz yaşına kadar yaşar. Sayı olarak yüzü geçseler bir kişi ölür. (Cüs Boyu)

### **2.2.15. R. Esirler ve Kaçaklar**

#### *R0 Esaret*

Bir Moğol boyu olan Çarkaslar, Altay'a saldırıp insanlarını esir ederler. (Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında)

Kazaklar, Altay yurdunu basıp, bütün insanları esir alırlar, bütün hayvanları ganimet olarak götürürler. (Argımak)

#### *R10 Kaçırma*

Oğlan, Mancı Todoş boyundan bir kızı kaçıır. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

Oğlan, Soyon boyundan bir kızı kaçıır. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

#### *R13.4.1 Yılan tarafından kaçırılma*

Yılan kendisini öldürmeye kalkan yoksulun iki yaşındaki çocuğunu kaçıır. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

#### *R153.4 Anne oğlunu kurtarır*

#### *(T)R153.4.1 Anne çocuklarını kurtarır*

Mınca adlı kadın, ikili adlı müzik aletini yapıp, ızdırabını bir şarkıyla anlatınca esaret altında bulunan çocuklarını serbest bırakırlar. (Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında)

#### *R211.4 Esaretten kurtulma*

Demir eve hapsedilen yedi arkadaş, demir evi yıkarak çıkarlar. (Büyükeyi)

#### *R260 Takipler*

Kadın, ayıldığında bakır bıçağını da alıp alkarısının peşinden gider. (Sarı Tan)

Alkarısı, kendisinden kaçan Sarı Tan'ın peşinden gider. (Sarı Tan)

Alkarıları, uyandıklarında Bokturabay'ı göremeyince bağışarak aramaya başlarlar. (Bokturabay ile Alkarısı)

Oğlanın, Mancı Todoş boyundan olan karısı kaçınca onun peşinden gider ve onu yakalar. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

Oğlan, Soyon boyundan olan karısı kaçınca onun peşinden gider ve onu yakalar. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

Kazaklar, argımak atla kaçan esir çocuğu takip ederler. (Argımak)

## **2.2.16. S. Anormal Zulümler**

### *S111 Zehirleyerek öldürme*

Ak Sıbaa, kağan tarafından kendisine verilen zehirli pipoyu içince hastalanarak ölür. (Şal Kayrakan)

### *S113 Boğarak öldürme*

Oğlan kendisinden kaçan karısını yakalar ve boğarak öldürür. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

### *S116 Ezerek öldürme*

Elbegen olağanüstü büyüklükteki taşı fırlatınca eşi de tilki de taşı altında ezilerek ölür. (Elbegen)

Askerler, Altın Göl'ün halkı tarafından tuzak olarak hazırlanan büyük büyük taşların altında kalarak ezilirler. (Oyrot Kağan'ın Kaçışı)

### *S118.2 Boğazını keserek öldürme*

Oğlan kendisinden kaçan karısını dağ geçidinde yakalar ve boğazını keserek öldürür. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

### *S146 Çukura terk edilme*

Şüni'yi öldürmeye karar vererek omuz kemiklerini bir köpeğinkiyle değiştirip, altmış kulaç derinliğinde bir çukura atarlar. (Şüni Bahadır)

*S147 Dağa terk etme*

Cayzan, kızı ölüme mahkûm eder ve kızın Altın Kobi'ya bırakılarak ölüme terk edilmesini söyler. (Kıpçaklar)

*S263 Ruhları (Tanrıları) sakinleştirmek için kurban verme*

Kam yeraltına indiğinde kahverengi boğa kurban eder. (Alkarısından Kurtulma)

Kara Kırgızlar, Çaptıgan adlı sarı bir taygaya geldiklerinde taygaya sarı saçlı bir kız kurban ederler. (Çaptıgan Sarı Tayga)

Kara Kırgızlar, Kargay Dağı'nın kara bir dağ olduğunu görünce kara saçlı bir kız kurban ederler. (Çaptıgan Sarı Tayga)

*S267 Tufan kızın ya da oğlanın kurban edilmesiyle son bulur*

Tufanın bitmemesi üzerine yedi yaşında sarışın bir kız çocuğu kurban edilir ve böylelikle su seviyesi alçalır. (Tufan)

**2.2.17. T. Cinsiyet**

*T24.1 Aşk hastalığı*

Yavru erkek kartalın sözlüsü, oğlanın kıza olan aşkını fark edince intihar eder. (Kız ile Kartal)

Kız, yuvadan ayrılınca bu üzüntüye dayanamayan erkek kartalcık kendini ölüme bırakır. (Kız ile Kartal)

*T30 Sevgililerin karşılaşması*

Erkek kartalcık, kara kaşlı, gaga burunlu bir oğlana dönüşerek kızın yanına gider. (Kız ile Kartal)

*T61.5.3 Beşik kertme*

Yavru erkek kartal ile yavru dişi kartalın ana babası birbirlerine dünür olup, yavruları büyüyünce evlendirelim diye önceden konuşmuşlardır. (Kız ile Kartal)

*T111 Ölümlü ve tabiatüstü varlıkların evlenmesi*

Alkarısı ile Sarı Tan'la birlikte yaşarlar. (Sarı Tan)

Dağda yalnız olan K b k, karşısına çıkan kadın ile birlikte olur. (Almatlar)

Avcı, ormandayken bir çadır ve adının ortasında çok güzel yemekler hazırlayan bir kadın görür. Adam kadınla beraber yaşar. (Alkarısından Olan ocuk Almatır)

Avcı, avlanırken karşısına çıkan çok güzel bir kızla birlikte yaşar. (Avcı ve Alkarısı)

#### *T130 Evlenme  detleri*

Rus kızı istemeye gelirler. (Rus Kızla Alkarısı)

#### *T130.1 D n r olma*

Yavru erkek kartal ile yavru dişi kartalın ana babası birbirlerine d n r olup, yavruları büyüyünce evlendirelim diye önceden konuşmuşlardır. (Kız ile Kartal)

#### *T539 Mucizevî hamile kalma*

Savaştan kaçan kız a bir şekilde dolaştığı sırada bir dolu tanesini kırar ve içinden çıkan iki buğday tanesini yer, ardından hamile kalır. (Tölös, Mundus, Koçkor Mundus)

#### *T543.6.1 Buğdaydan doğma*

Koçkor Mundus ve Mundus adlı oğlanlar, analarının, içinde iki buğday tanesi olan doluyu yiyerek hamile kalmasıyla dünyaya gelmişlerdir. (Tölös, Mundus, Koçkor Mundus)

#### *T596 ocuğa ad verme*

Adam, torunlarının adlarını atın uzuvlarından seçer. (Sal)

Sarı Tan, Altay'a döndüğünde bir oğluna "Almat Uul", diğerine "Yeti Sarı" adını verir. (Sarı Tan)

Miras paylaşımı sırasında   çocuğa da isim verilir. (Tölös, Mundus, Koçkor Mundus)

*T610 Çocukların beslenmesi ve büyüülmesi*

*(T)T622 Geyik tarafından emzirilen çocuk*

Kızını Kuuk Baş'tan saklayan kadın, kızına pars derisinden kara kaban giydirir, ak geyiğe emzirtir. (Cer Bıdınak)

## **2.2.18. V. Din**

*V1.6.1.1 Kutsal dağlar ve tepeler*

“Cüs” boyundan olanlar, Baktıgan ve Buragan tanrılarına saygı göstermemeleri, Eene ve Kara Kaya taygalarına tapınmamaları üzerine Tanrı sinirlenir. (Cüs Boyu)

Kadınların çıkmasının yasak olduğu “Baylu Kır” adlı bir dağ vardır. (Baylu Kır)

*V1.6.4.1 Kutsal taşlar*

“Ködürge Taş”, kutsal sayılır. (Ködürge Taş)

“Töö Taşı”nı traktörle bir kişi yerinden söküncel taş kaybolur, o kişi ve ailesi ölür. (Töö Taşı)

*V12.4.9 Kurban olarak at*

Bocotı adlı varlıklı kişi, her yıl at kurban eder. (Alkarısından Kurtulma)

*V40 Ayin*

Lama, gökyüzü ülkesindeki çocuğu iyileştirmek için ayin yapar. (Ejderha ve Avcı)

*V51 Duanın öğrenilmesi*

Dağ iyesi kız, avcıya, ava çıktığında iyelere dua etmesini, saçını saçmasını söyleyerek avın bereketli geçmesi için yapması gerekenleri öğretir. (Avcı ile Dağın İyesi Kız)

*V200 Dinî yardımcılar*

Gökyüzü ülkesindeki çocuğun yüzü gözü şişince lama çağırırlar, lama ayin yapar. (Ejderha ve Avcı)

## 2.2.19. W. Karakter Özellikleri

### *W45 Gurur*

Köstebek, bu isabetsiz atışın utancıyla başparmağını keser ve yerin altına girer (Köstebek)

### *W111 Tembellik*

Bir zamanlar insan olan yarasa, çok tembel biridir.(Yarasa)

### *W117 Övünge*

Kıpçaklar, kendini öven insanlardır (Kıpçaklar)

### *W137 Merak*

Her gün eve geç gelen kocasının ne yaptığını merak eden kadın, bir gün dayanamayıp sorar (Sal)

Karısı uzun süre altın kepçeyi nereden bulduğunu sorar. (Ombo'nun Hazinesi)

### *(T)W143 Kindar*

Kıpçaklar kindar insanlardır. (Kıpçaklar)

### *(T)W144 İftiracı*

Kıpçaklar, iftiracı insanlardır. (Kıpçaklar)

### *(T)W145 Küfürbaz*

Bir zamanlar insan olan yarasa çok küfürbaz biridir. (Kıpçaklar)

### *W151 Açgözlülük*

İnsanın açgözlülüğüne şaşırın Tanrı, ölçüyü bilmeden yemesine müdahale ederek yiyeceği miktarı azaltır, çeşitleri ise çoğaltır. (Kulunlu Kısarak ile Küçük Çocuklu Kadın)

### *W154 Nankörlük*

Kadın, ayağına kadar gelen melez ağacı odunlarının kıymetini bilmeyerek beddua eder. (Oduunun Gelmeden Gitmesi)



### *W181 Kıskançlık*

Yavru erkek kartalın sözlüsü, oğlanın kıza olan aşkını fark edince kıskanarak intihar eder. (Kız ile Kartal)

### **2.2.20. Z. Çeşitli Motif Grupları**

#### *Z64 Atasözleri*

Kardeşin karnı sazlık. (Colo Kuşu)

Korkak kişiye güvенеceğine iyi köpeğe güven. (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

#### *(T)Z71.0.3 Formülistik sayı: iki*

İki buğday tanesi yiyen kızın, ikiz oğlu olur. (Töölös, Mundus, Koçkor Mundus)

İki arkadaş, bir ovanın ortasında iki kızın müzik aletleriyle çalıp oynadıklarını görürler (Topşuur ile İkilerin Ortaya Çıkışı)

Erlık'e iki deri matara içki getirilir. (Erlık'in Sürülmesi)

İki alkarısı gece olduğunda kızı ortalarına alarak uyurlar. (Bokturabay ile Alkarısı)

Kulcukay'ın yüreği iki başlıdır. (Kulcukay)

#### *Z71.1 Formülistik sayı: üç*

Gökyüzünün dibinde üç kardeş Tanrı, avlanıp dolaşmaktadır. (Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi)

Üç kardeş, denizin dibinden gelen toprağı suyun üzerine serperek yeryüzünü yaratırlar (Yeryüzünün Yaratılışı)

Yorgun adam, üç tabak ılık içecekten içip hafif sarhoş olur (Sal),

Sarı Tan'ın üç çocuğundan birini alkarısı kaçıır. (Sarı Tan)

Üç kardeş avlanmaya giderler. (Alkarısı ve Kurban)

Öksüz oğlan üç gün dönmelerini bekler; ancak dönmezler. (Öksüz Oğlan Kuşu)

Cılan Sös'ün kendisine getirdiği içkiden içen yılan, sarhoş olur ve sarhoşluğu üç gün sürer. (Cılan Sokkon)

Üç arkadaş avlanmaya giderler. (Yerin İyesi)

Üç arkadaş, taygaya üç günde ulaşırlar. (Avcı ile Dağın Kız İyesi)

Üç Kurbustan'ın üç kızı, Süt Göl'de yüzerler. (Koyon Cayık)

*Z71.1.1. Formül: Üç gün üç gece*

Kam, üç gün geceli gündüzlü ayın yapar. (Alkarısının Kaybolması)

*Z71.2 Formülistik sayı: dört*

Tanrı, dokuz dallı ağacın dört dalının meyvelerinin yenmesini yasaklamıştır. (Yerin Yaratılışı)

Dört kardeş tanrı, denizin dibinden toprak çıkararak yeryüzünü yaratmaya karar verirler. (Yeryüzünün Yaratılışı)

Sarı Tan ve alkarısının dört oğlu olur. (Sarı Tan)

Tanrı, öncelikle hayvanlara dört bölüğe ayrılmalarını söyler (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

*Z71.3 Formülistik sayı: beş*

Tanrı ağacın doğu yönündeki beş dalın meyvelerinin yenmesini yasaklar. (Yerin Yaratılışı)

Erlik, beş çuval toprağı beş farklı yere koyar. (Yaratıcıların Farklı Yönlerle Gitmesi)

*Z71.4. Formülistik sayı: altı*

Çoban altı ay boyunca Altay'ı, yedi defa yeryüzünü dolaşır. (Altın Göl)

*Z71.5 Formülistik sayı: yedi*

Başlangıçta yeryüzünde yedi kara taştan başka bir şey yoktur. (Yaratıcıların Farklı Yönlerle Gitmesi)

Tufanın durması için yedi yaşında bir kız çocuğunu kurban ederler (Tufan)

Erlık, Tanrı'ya kızarak yerin yedi kat altına girer (Erlık ve Tanrı)

Elbegen çok sinirlenince yedi başlı olur. (Elbegen)

Yedi yaşında kara bir aygırı eğitmeye kalkar. (Kıpçaklar)

Yedi gün sonra Kıpçak, ölmek üzere olan kızın yanına gelir. (Kıpçaklar)

Yedi alkarısının yedi ruhu, Altay'dan kaçarak uzaklaşır. (Alkarısından Kurtulma)

Yedi yakın arkadaş yedi yıldız olup gökyüzüne uçarlar. (Büyükayı)

#### *Z71.16.1 Formülistik sayı: sekiz*

Dokuz Rus'tan birini alkarıları yer; sekiz Rus sala binerek kaçarlar. (Dokuz Rus ile Alkarısı)

Üç-Kurbustan'ın üç kızı, her yeni hilalin sekizinci gününde Süt Göl'e yüzmeye gelirler. (Koyon Cayık)

Karlagaç, kızını Kuuk Baş yemesin diye sekiz yaşına kadar saklar. (Cer Bıdınak)

#### *Z71.6 Formülistik sayı: dokuz*

Tanrı, dokuz dallı ağacı, onun altına da dokuz insanı yaratır ve bu dokuz insandan da dokuz boy türemesi emrini verir (Yerin Yaratılışı).

Tanrı, Toronay'a "(...) Dokuz oğlun dokuz da kızın olsun!" diye beddua eder. (Yerin Yaratılışı)

Erlık, dokuz kap su getirip ağzındaki dokuz deniz dolusu suyu püskürtür. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Boylar, Tanrı'nın dokuz oğlundan türer (İnsanların Çoğalıp Artması)

Karınlarını doyurmak için bir eve giren dokuz Rus, içeride korkunç büyüklükte bir alkarısının olduğunu görürler. (Dokuz Rus ile Alkarısı)

#### *Z71.8 Formülistik sayı: on iki*

Tufandan sonra pek çok canlı yok olur, kalan on iki hayvan ise yıla girer (Yeryüzünde Tufan Olduğunda)

İrbizek, on iki ölü ineği bataklıktan çıkarır. (İrbizek)

*Z71.12 Formülistik sayı: kırk*

Tufan kırk gün sürer. (Sal)

“Sen kırk yaşında olmuş olsan/ Ben sana beddua etmezdim” (Cer Bıdınak)

*Z71.15. Formülistik sayı: yetmiş yedi*

Erlık, bakır değneğini yerin altına sokup çıkarınca yetmiş yedi türlü kötü hastalık yeryüzüne çıkarak dağılır. (Yeryüzünün Yaratılışı)

*(T)Z119 Kişileştirilen dağ*

Çaptagan’ın halkını korumamasına sinirlenen Kargay, taşlarla, kayalarla Çaptagan’a saldırır. (Çaptıgan Sarı Tayga)

*Z142. Sembolik renk: ak*

Bocotı, alnıyla burnunun arası ak olan, ak benekli bir kırsırağı adak olarak adar. (Alkarısının kaybolması)

Avcının karşısına beyaz atlı, beyaz giyimli biri çıkar. (Yerin İyesi)

Şoodoy adlı avcı, kayanın üstüne devrilen ak kayını çekince karşısına mağara çıkar. (Ombo’nun Mağarası)

Çobanın dokunması üzerine ak giysisi kirlenen Üç-Kurbustan’ın kızı, ak yere çıkamaz. (Koyon Cayık)

Karlaşağ kızını ak geyiğe emzirtir. (Cer Bıdınak)

*Z143 Sembolik renk: kara*

Tanrı ile Erlık, kara kaz olup gökyüzünde uçarlar. (Yerin Yaratılışı)

Ülgen yeryüzünü nasıl düzleştireceğini düşünürken kara benekli kırlangıç getirdiği toprağı saçıp yeryüzünü düzleştirir. (Yerin ve İnsanın Yaratılışı)

Erlık, halka kara tükürükle tüküren, kara saçlı şeytan olur. (Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi)

Kara taygaya kara saçlı kız kurban ederler (Çaptıgan Sarı Tayga)

O güne kadar eğitilemeyen kara bir aygırı eğitmeye kalkar. (Kıpçaklar)

Yavru kartal, kara kaşlı, gaga burunlu bir oğlana dönüşerek kızın yanına gider.

(Kız ile Kartal)

Kam yeraltına inerek kara boğa kurban eder (Alkarısından Kurtulma)

Kara benekli bir taş vardır. (Töö Taşı)

Karlaş, kızına kara kaban giydirir. (Cer Bıdınak)

*Z146 Sembolik renk: kahverengi*

Kam, kahverengi boğasıyla birlikte yer altına iner. (Alkarısından Kurtulma)

*Z148 Sembolik renk: sarı*

Yeraltından sarı keçe giyimli biri gelir.(Sal)

Yedi yaşında sarışın bir kız çocuğunun su seviyesinin alçalması için kurban ederler. (Sal)

Çaptıgan sarı taygaya, sarı saçlı kız kurban ederler. (Çaptıgan Sarı Tayga)

Kahraman tan vakti dünyaya geldiği için adı “Sarı Tan”dır. (Sarı Tan)

Sarı, zehirli bir yılan vardır. (Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan)

Alkarısı, sarı eniğe dönüşür. (Avcı ve Alkarısı)

(T)Z148.0.1. Sembolik renk: boz

Çok büyük, altın başlı, boz bir yılan vardır. (Cılan Sokkon)

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ALTAY EFSANELERİNİN KÜLTÜREL BOYUTU

### 3.1. YARATILIŞ, OLUŞUM VE DÖNÜŞÜM EFSANELERİ

#### 3.1.1. Yaratılış ve Tufan ile İlgili Efsaneler

##### 3.1.1.1. Yaratılış Efsaneleri

###### 3.1.1.1.1. Yerin Yaratılışı

###### I. Olay Örgüsü:

- a. Yeryüzü yaratılmadan önce Tanrı ve “Kişi”, suyun üstünde uçarlar.
- b. Tanrı, “Kişi”nin suyun dibinden aldığı toprakla yeryüzünü yaratır.
- c. “Kişi”, ikinci defa toprak almaya gittiğinde ağzının içine bir parça toprak saklar.
- d. Yeryüzü yaratılırken boğulacak gibi olan “Kişi”, ağzındaki toprağı tükürünce tepeler oluşur.
- e. Tanrı, bundan sonra kendisinin “Kurbustan”, “Kişi”nin ise “Erlik” olarak adlandırılacağını söyler.
- f. Tanrı, dokuz dallı ağacı ve onun altında dokuz insanı yaratır.
- g. Tanrı, bazı meyvelerin yenilmesini yasakladıktan sonra insanları köpeğe ve yılanı emanet ederek göğe çıkar.
- h. Erlik, uyuyan yılanın içine girer ve yılan kılığında insanların yanına giderek onların yasak meyveyi yemelerini sağlar.
- i. Yasak meyveyi yiyen insanların tüyleri dökülür, çıplak kalırlar.
- j. Tanrı, yılanı ve insanları cezalandırır; Erlik’i yeraltına gönderir.
- k. Yeraltına gönderilen Erlik, May Tere’yi de araya sokarak tekrar Tanrı katına çıkar ve orada kendi şeytanlarıyla birlikte yaşar.
- l. Erlik’in halkıyla gökyüzünde yaşamasına kızan Mandı Şire, Erlik’e savaş açar ve Tanrı’dan aldığı mızrakla onu yener.
- m. Erlik’in göğünden düşen parçalar yeryüzündeki taşları, kayaları, dağları oluşturur.
- n. Erlik, Tanrı’nın izniyle kendi hayvanlarını yaratır.

- o. Tanrı, insanları Capkara, Mandı Şire ve Şal Cime adlı yardımcılarına emanet ederek gider, sonra onlar da gökyüzüne dönerler.

## II. Kültürel Boyutu:

Yeryüzünün yaratılışıyla ilgili olan efsane, 1866 yılında Radloff tarafından derlenmiş ve “Nareçiya Tyurkskih Plemen, Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi” (Cungar Bozkırlarında ve Güney Sibirya’da Yaşayan Türk Boylarının Ağızları) adlı eserde yer almıştır. Kaostan evrenin yaratılmasını ve evrenin düzeninin kurulmasını ele alan efsanede, her şey aşama aşama gerçekleşir. Önce yeryüzü, sonra tabiat, ardından da canlılar yaratılır. Tanrı, başta gökyüzünde yaşayan insanları, itaatsizliklerinden dolayı yeryüzüne gönderir ve onların yeryüzündeki hayatlarını düzenlemek için melekler görevlendirir. Tanrı’nın başlangıçta yarattığı bu düzen, kıyamet gelinceye kadar bu şekilde devam edecektir.

Efsane, başlangıçta kâinatın nasıl olduğunun tasviriyle başlar. Başlangıçta ne yeryüzü vardır ne de gökyüzü (*A605 İlk kaos*), her yer sudur (*A810 İlk su*) ve Tanrı ile “Kişi”, kara kaz olup uçarlar (*A810.1 Tanrı ve şeytan suyun üstünde uçarlar*). “Kişi”, Tanrı’dan daha yükseğe çıkmak isterken suya düşer ve boğulmak üzereyken Tanrı’dan yardım ister. Tanrı’nın bir sözüyle boğulmaktan kurtulur. Sonra Tanrı, “*Sağlam taş yaratılsın!*” der ve denizin dibinden bir taş çıkar (*A816.1 İlk sudan taş çıkar*). Tanrı ve “Kişi”, taşın üzerine otururlar. Ardından “Kişi”, Tanrı’nın isteği üzerine suyun dibine dalar (*A812.1 İlk suya toprak almak için dalan şeytan*) ve toprak çıkarır (*A811 Toprak ilk suyun dibinden getirilir*). Tanrı, bu toprağı suyun üzerine saçar ve yeryüzü oluşur (*A814.2 İlk suya toprak serpilerek yeryüzü oluşturulur*).

Efsanede “Kişi”, Tanrı’nın isteği üzerine ikinci defa suya dalar ve bu sefer kendi yeryüzünü (dünyasını) yaratmak için de toprak alarak ağzına saklar (*A63.8 Şeytan başka bir dünya yaratmaya kalkar*). Tanrı, yerin oluşumu için toprağı saçınca “Kişi”nin ağzındaki toprak da büyür ve “Kişi” boğulacak gibi olur. “Kişi”, Tanrı’dan kaçarak uzaklaşır, ancak arkasına baktığında Tanrı’nın yanında olduğunu görür (*A102.5 Her zaman her yerde olan Tanrı*). Tanrı’dan af dileyen “Kişi”, Tanrı’nın emri üzerine tükürür ve tepeler oluşur (*A963 Dağlar, toprağın, kumun düşmesiyle ya da atılmasıyla oluşur*).

Bunun üzerine Tanrı, “*Artık sen bir günahkârsın! Benim için kötülük düşündün. Senin yolundan giden insanların ruhu da böyle kötü olacak! Benim yolumdan giden insanların ruhu temiz olacak! Onlar güneşi, aydınlığı görecekler. Ben gerçek Kurbustan diye anılacağım. Senin adın Erlik olsun! Günahkâr kişi senin, Erlik’in insanı olsun! Senin günahından sakınan kişi ise benim insanım olsun!*” der.

Başlangıçta Tanrı ile birlikte suyun üzerinde yüzen Erlik’in kötülük yapmaya başlaması, suyun dibine toprak almak için dalmasıyla başlar. Erlik’in kendi yeryüzü yapma hevesine kapılması, Tanrı’nın dümdüz yarattığı yeryüzünün bozulmasına, dağların, tepelerin, bataklıkların oluşmasına neden olur. Eliade’ye göre, Tanrı’nın emriyle Erlik’in gerçekleştirdiği bu “kozmoگونik dalış”, hem şeytanın doğuşunu hem de kötülüklerin ve yaratılıştaki kusurların varlığını açıklar<sup>180</sup>. Artık Erlik, Tanrı’nın her yarattığını bozacaktır. Erlik’in en büyük zaferi ise insanları kandırarak “yasak meyve”yi yemelerini sağlamak olacaktır.

Efsaneye göre Tanrı, dalları olmayan bir ağaç görür, ama beğenmez; dokuz dallı olsun, der. Dokuz dallı ağacın altına dokuz insanı yaratır (*A652 Hayat ağacı, A1210 İnsanın Tanrı tarafından yaratılması*) ve bu dokuz insandan da dokuz boy türemesi emrini verir (*Z71.6 Formülistik sayı: dokuz*). Erlik, sesleri duyunca gelir ve her türlü canlının yaratılmış olduğunu görür (*A2602 Yeryüzünde bitkilerin yaratılması, A1702 Yaratıcı tarafından hayvanların yaratılması*). Hasetlikle onları almak isteyen Erlik, bunun için türlü yollar dener. Bu sırada insanların ağacın yalnızca bir tarafındaki meyveleri yediğini görür. Tanrı, insanların sadece ağacın doğu tarafındaki beş dalın meyvelerini yemelerine müsaade etmiş, diğer dört dalın meyvelerini yemelerini yasaklamıştır (*C225 Bazı meyveleri yemek yasaktır, Z71.2 Formülistik sayı: dört, Z71.3 Formülistik sayı: beş*). Tanrı, göğe çıkmadan önce (*A171 Tanrı gökyüzüne gider*) insanlar yasak meyveleri yemesinler diye onları köpeğe ve yılanı emanet etmiştir (*A165.1 Tanrı tarafından görevlendirilen hayvanlar*). Ancak yılanın uyuduğu bir sırada Erlik onun içine girerek, onun kılığında insanların yanına gider (*A303.3.3.15.1 Yılan suretindeki şeytan*) ve onları yasak meyveleri yemeleri hususunda kandırmaya çalışır. Eciy, yasak meyveden yer ve Toronoy’un da ağzına sürer. Yasak meyveden yiyen

---

<sup>180</sup> Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, C. III, Kabalcı Yay., İstanbul 2003, s.19.



insanların tüyleri dökülür ve utanarak ağacın arkasına saklanırlar (*C985 Yasağın ihlal edilmesi sonucu insandaki fiziksel değişimler*). Tanrı, önce yılanı ve köpeği sorgular (*B211.1.7 Konuşan köpek, B211.6.1 Konuşan yılan*). Kendisine itaat etmeyenleri cezalandıran Tanrı, yılanı “*Artık sen şeytan oldun. İnsanlar seni düşman bilsin. Vursun! Öldürsün!*” der. Yılan, o günden beri insanların korktuğu, sevmediği, lanetlediği bir hayvandır (*A2236.2 Hayvanların karakteristik özellikleri: şeytanı cennete almasından dolayı cezalandırılırlar*). Altay efsanelerine baktığımızda da yılanın genellikle “kötülük” ile ilişkilendirildiğini görmekteyiz<sup>181</sup>. Nitekim Türk inanç sisteminin genelinde yılan Erlik’le ilişkilendirilen bir simgedir, hatta bazı şaman dualarında Erlik’in kara yilandan bir kamçıya sahip olduğu da söylenir<sup>182</sup>.

Tanrı, yilandan sonra Erlik’i ve kendisine itaat etmeyen kadınla erkeği cezalandırır. Tanrı, Erlik’i yeraltına, güneşin ve ayın olmadığı yere göndererek, kadını ise çocuk doğurma görevi ve doğum sancısıyla cezalandırır (*A1351 Doğumun menşei, A1351.1 Doğum sancılarının menşei*). Artık insan yaratmayı bırakan Tanrı, yasak meyveden yiyen Toronoy’a “(...) şeytanla beraber benim düşmanım oldun. Şeytanın meyvesini yemeseydin, benim hayır duamı alsaydın, benim sözümü dinleseydin, her zaman benim gibi yaşardın. Senin dokuz oğlun, dokuz da kızın olsun (...)” der (*C987 Yasağın ihlal edilmesi sonucu beddua etme, Q325 İtaatsizlik cezalandırılır, Z71.6 Formülistik sayı: dokuz*).

Efsanede, Tanrı’nın dokuz dallı olarak yarattığı “hayat ağacı” motifi dikkat çekicidir. Her bir dalı göğün katlarını sembolize eden “hayat ağacı”, Tanrı’nın ve aynı zamanda da hayatın sembolüdür. Tanrı’nın dokuz dallı ağacı yarattıktan sonra dokuz insan yaratması ve bu dokuz insandan da dokuz boy türeyecek olması, hayat ağacı ile nesillerin kökeni arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde gösterir. Efsaneye göre Tanrı’nın yasakladığı meyveleri yedikleri için ölümsüz olma şansını kaybeden insanlar, artık Tanrı insan yaratmayacağı için kendileri türeyeceklerdir<sup>183</sup>. Bu da efsanede bahsi geçen yasak meyvenin, “üremeye geçiş” ve “ölüm” kavramlarıyla özdeşleştirildiğini gösterir.

<sup>181</sup> Bk. “Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan” adlı efsane.

<sup>182</sup> Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yay., İstanbul 2002, s. 157-158.

<sup>183</sup> Pervin Ergun, Türk Kültüründe Ağaç Kültü, AKM Yay., Ankara 2004, s.146-147, 172, 103.

Efsanede Erlik'in insanların yasak meyveyi yiyerek cennetten kovulmalarını sağlaması ve bu sayede onların ölümlerine sahip olması, onun için büyük bir zaferdir<sup>184</sup>; çünkü Erlik, Tanrı'nın yarattığı insanları kıskanarak kendine almak istemiş, ancak Tanrı vermeyi kabul etmemiştir<sup>185</sup>.

Yasak meyve yiyerek cennetten kovulan insanoğlu (*A1331.1 Yasak meyve yüzünden cennetten kovulma*) artık kendi yemeklerini kendisi hazırlayacaktır. Tanrı, onlara yardım etmesi için "May Tere"yi gönderir. May Tere onlara arpa, turp, soğan gibi sebzeler yetiştirmeyi öğretir (*A1441.1 Çiftçiliğin menşei*).

Tanrı'nın insanı yaratması, beslenmesi için ağaçtaki meyvelerin bir kısmını yemesini emretmesi, insanın yasağı ihlal etmesiyle tersine dönmektedir. İnsanın yaşaması için yiyeceğini kendisinin temin etmesi ve neslini kendisinin devam ettirmesi gibi hususlar aslında insana verilen tanrısal vasıflardır.

Efsane, Erlik'in Tanrı'nın kendisini tekrar gökyüzüne alması için May Tere'den yardım istemesiyle devam eder. May Tere'nin altmış iki yıl Tanrı'ya secde etmesi üzerine Tanrı, Erlik'i gökyüzüne alır. Gökyüzüne çıkan Erlik, Tanrı'ya secde eder ve onun rızasını alarak kendine gökyüzü yapar; şeytanları ile birlikte gökyüzünde yaşar. İnsanlar yeryüzünde yaşarken Erlik'in kendi halkıyla birlikte gökyüzünde yaşamasına çok üzülen Mandı Şire, Erlik'e savaş açar; ancak mağlup olur. Bunun üzerine Tanrı, Mandı Şire'ye Erlik'i yenebilmek için kendisinin işaretini beklemesini söyler. O gün geldiğinde Mandı Şire, Tanrı'nın verdiği mızrak ile (*A157 Tanrı'nın silahları*) göğe çıkarak Erlik'i ve şeytanlarını yener, göğünü parçalar (*A50.1 Meleklerin ve şeytanların çatışması*). Şeytanlar, yere düşüp ölürler (*A106.2.2 Şeytan cennetten düşer*); gökten kopan parçalar ise yeryüzündeki taşları, kayaları, taygaları oluşturur ve Tanrı'nın yarattığı dümdüz yer bozulur.

Göğü parçalanan Erlik, Tanrı'dan tekrar yer ister. Tanrı, değneğinin ucu kadar yer vermeye razı olur; ancak Erlik'in tekrar kendi gökyüzünü yapmaya kalkışması üzerine, onu kıyamet gününde yargılamasını yapıncaya kadar yeraltına gönderir. İyi olursa yanına alacaktır, kötü olursa daha uzaklara kapatacaktır.

<sup>184</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 424-430.

<sup>185</sup> Erlik'in ölümlere sahip olması bahsi "Erlik'in Sürülmesi" adlı efsanede de ele alınmıştır.

Efsanede Tanrı, Erlik'i gökyüzünden yeraltına sürerken şöyle der: “*Aşağı in! Yerin altına hapsol! Orada kapalı kal! Cehennemin dibine git! Kat kat alta in! Kat kat altta kapalı kal! Üstünde sönmeyen ateş yansın! Hiçbir zaman ayın, güneşin ışığını göremeyesin! Kıyamet gününde seni ben yargılayacağım. İyi olursan seni yanıma alırım, kötü olursan seni daha uzaklara kapatırım.*”. Efsanede kötülüklerin mekânı olan ve karanlık olarak tasvir edilen yeraltının katmanlardan oluştuğu inancı burada açıkça görülmektedir. Erlik'in Tanrı tarafından sürüldüğü yer, yerin kat kat altında, ayın ve güneşin olmadığı karanlık bir yerdir. Erlik, kötülük yapmaya devam ettiği takdirde daha da aşağılara gönderilecek; iyilik yapması hâlinde ise gökyüzünde, Tanrı'nın olduğu yerde yaşamaya hak kazanacaktır. Buradan da anlaşılmaktadır ki efsanede evrenin, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünden oluştuğu inancı hâkimdir. Gökyüzünde Tanrı ve melekleri, yeryüzünde insanlar ve diğer canlılar, yeraltında ise Erlik ve onun kötü ruhları yaşamaktadır.

Efsanede yeraltına hapsedilen Erlik (*A300 Alttaki dünyanın tanrısı*), ölen insanları yanına almak ister, ancak Tanrı izin vermez. Bunun üzerine Tanrı'nın rızasını alan Erlik, körük yapıp altına kısıkaçı koyar ve çekiçle vurur; her vurduğunda yılan, ayı, yaban domuzu, deve gibi hayvanlar, alkarısı ve şulmus gibi kötü ruhlar ortaya çıkar (*A1755 Şeytanın başarısız yaratımın sonucu olan hayvanlar*). Bunun üzerine Tanrı gelerek körük, kısıkaç ve çekici ateşe fırlatır. Körük “kadın”; kısıkaç ve çekiç “erkek” olur. Kadın bataklığı bile kokutan balıkçılı (*A1964 Balıkçılın yaratılması*), erkek ise ineğin dışkısını yiyerek yaşayan yer sıçanına dönüşür (*A1854 Sıçanın yaratılması*). Görüldüğü gibi “kozmogonik dalış”la kötülük yapmaya başlayan Erlik'in yaratılışı bozması, Tanrı'ya özenerek kusurlu varlıklar yaratmasıyla devam etmiştir. Erlik'in her yarattığı kendi gibi kötüdür.

Efsanede Tanrı, yeryüzünü yaratmayı tamamladıktan sonra insanları idare etmesi için Capkara, Mandı Şire ve Şal Cime (*A30 Yaratıcının yardımcıları*) gibi yardımcılarını görevlendirir ve kendisi gökyüzüne ülkesine çekilir. Ancak ondan önce insanlara, onlar için güzel ve iyi olan ne varsa yarattığını söyleyerek insanlardan kendisine itaat etmelerini ve şeytana uymamalarını ister. Yves Bonnefoy'un yayına hazırladığı “Mitolojiler Sözlüğü” adlı eserde, yaratılışla ilgili bütün anlatıların

yaratılanla yaratan arasındaki ilişkiler üzerine kurgulandığı, insanların varlığını Tanrı'ya borçlu olduğu ve Tanrı'nın bu borçlanmanın karşılığı olarak kendisine dua edilmesini ve kurban sunulmasını istediğinden bahsedilir<sup>186</sup>. Ele aldığımız efsane de bu görüşleri doğrular niteliktedir. Tanrı insanlara “*Ben size hayvanlar yaratıp verdim, yiyecek yaratıp verdim, ben yeryüzünde içmeniz için iyi, temiz sular akıttım. Ben size yardım ettim, artık siz de bana iyilik yapın. (...) Benim adımı dilinizden düşürmeyin, eteğimin altında oturun. (...) Ben şimdi uzağa gidiyorum, dönüp geldiğimde sizin iyiliklerinizi, kötülüklerinizi o zaman görürüm.*” diyerek yargılamanın yapılacağı güne kadar yaptığı iyiliklerin karşılığı olarak kendisine itaat edilmesini beklediğini belirtir.

Tanrı dönünceye kadar yeryüzünün idaresini yürüten Mandı Şire, May Tere, Şal Cime, Capkara gibi yardımcıların<sup>187</sup> her birinin bir görevi vardır (*A161.1 Evrenin yönetiminin tanrılar arasında paylaşılmış olması*). Tanrı'nın bu yardımcıları, semavî dinlerdeki peygamberler gibi hem insanları iyiye ve doğruya yönlendirmişler hem de bundan sonra yeryüzünde kendi bileğinin hakkıyla yaşamını sürdürecektir olan insanlara yaşamlarını devam ettirmelerini sağlayacak, hayatlarını kolaylaştıracak bazı bilgileri ve becerileri öğretmişleridir<sup>188</sup>.

Tanrı'nın yardımcılarından “May Tere”<sup>189</sup>, insanların koruyucusu olarak yaratılır. May Tere, Tanrı'ya inanmayan, saygı duymayan insanları cezalandırır; Altaylılara ekip biçmeyi, yemek yapmayı öğretir. “Mandı Şire”<sup>190</sup>, Tanrı'nın verdiği kılıçla Erlik'i yenip yeraltına sokar. Tanrı'nın yargıcı olan “Şal Cime”<sup>191</sup> ise insanların yaptıklarını, yaşamlarını izleyip, öldükten sonra yeryüzünde mi kalacakları yoksa yeraltına mı gidecekleri hususunda onları yargılar. Cehennemin kapısında durup, kötü

<sup>186</sup> Mitolojiler Sözlüğü, (Hzl. Yves Bonnefoy), C. II, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 1142.

<sup>187</sup> Tanrı'nın bahsi geçen yardımcıları, Budizm menşeli olmakla birlikte efsanelerde tamamen Altay inanç sistemi içerisinde yoğrularak yer almıştır.

<sup>188</sup> Mehmet Aça, “*Kültür-Medeniyet Kahramanları' ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkür Etmiş Bazı Efsaneler*”, Millî Folklor, S. 45, s. 44.

<sup>189</sup> “May Tere” ve “Mandı Şire”, Budizm'in Mahayana ekolündeki Maytreey ve Mandjuşri adlarındaki iki Bodhisatva'dır. Bk. B. Ögel, age, C. I, s. 446-447; İ. Taş, age, s. 91-92.

<sup>190</sup> Budizm'de de Mandjuşri, “kılıçlı” olarak tasvir edilmektedir. Bk. Grebennikova, N.S., Altayskiy Panteon- Bogi, Duhi, Kultı (Altay Panteonu- Tanrılar, Ruhlar, Kültler), Gorno-Altaysk 2004, s. 28-30.

<sup>191</sup> “Şal Cime”nin kelime manası ile ilgili Saadet Çağatay şunları söyler: “*(...) Şal Tibetçede 'ölülerin hanı'dır, yani ölüm hükümdarı, bir nevi Azrail ferişte, fakat bazı Altay masallarında geçen nüanslara göre Şal Cime= Yayık Kan karşılığıdır.*”, Bk. Saadet Çağatay, “*Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı*”, 100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri (Hzl. Aysu Ata), C. II, İstanbul 2008, s. 482.

ruhları çıkarmayarak dünyayı ve ayrıca tüm canlıların ruhlarını korur<sup>192</sup>. Efsaneden anlaşıldığı kadarıyla Tanrı'nın yardımcıları, görevlerini yerine getirdikten sonra gökyüzü ülkesindeki Tanrı'nın yanına giderler ve görevlerini orada devam ettirirler.

Ele aldığımız efsanede yaratıcı Tanrı, “Üç Kurbustan”<sup>193</sup>dır. Efsanenin başlangıcında yaratıcıdan sadece “Tanrı”, şeytandan da “Kişi” olarak bahsedilirken yeryüzünün yaratılmasından sonra Tanrı, kendini “Kurbustan”; “Kişi” olarak bahsedilen şeytanı da “Erlık”<sup>194</sup> olarak adlandırır. Tanrı tarafından “günahkâr” addedilen Erlık, kötülüğün timsali, kötülük yapanların yaratıcısı ve aynı zamanda sahibidir. O başlangıçtan beri Tanrı'nın yanındadır, Tanrı ile birlikte kara kaz olup suyun üstünde uçar (*Z143 Sembolik renk: kara*). Ancak o benliğine yenilir, birlikte uçarlarken Tanrı'dan daha yükseğe çıkmak ister, yeryüzü yaratılırken kendi yeryüzünü yaratmak hevesine kapılır. Bu kıskançlığı onu hep zor duruma düşürür ve her seferinde onu bu durumdan yine aman dilediği Tanrı kurtarır. Erlık her ne kadar yaratılışın başından beri Tanrı'yla birlikte var olsa da onun kadar güçlü değildir. Tanrı, yeri gelir Erlık'i cezalandırır, yeri gelir affeder; o Erlık'i yenebilecek tek güçtür. Tanrı, Erlık'i yok etmez, çünkü insanların kötüyü görerek iyiyi kavramalarını ister. Erlık, Tanrı tarafından yeraltına gönderilir ve kıyamete kadar orada kalacaktır, eğer o güne kadar kötülük yapmaya devam ederse Tanrı, onu daha da alt katmanlara gönderecek, iyi olursa yanına alacaktır.

Ele aldığımız efsanede sürekli olarak Erlık'in Tanrı ile mücadele içinde olduğunu görmekteyiz. “Kötü” ile “iyi”nin kavgası bilindiği gibi tarihi çok eskilere dayanan çok önemli bir motiftir. Altay yaratılış efsanelerinin de etkisi altında kaldığı Manihaizm, Budizm, Lamaizm gibi inanç sistemlerinde, iyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık gibi zıtlıklar sürekli mücadele içindedir. Bu düşünce sistemlerinin izleri, Altay yaratılış efsanelerinde bulunmakla birlikte, efsanelere “düalist düşünce”nin hâkim olduğunu söylemek zordur. Çünkü Altay yaratılış efsanelerinde Tanrı ile Erlık, eşit

<sup>192</sup> Altay Kep-Kuuçındar (Hzi. E.E. Yamaeva-İ.B. Şincin), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk, s. 382.

<sup>193</sup> Yaratıcı ve yargılayıcı bir tanrı olan Üç Kurbustan, aslında İranlıların iyilik tanrısı Hürmüz'dür. Altaylılara Uygurlar aracılığıyla gelmiştir. Ak Din'de en büyük tanrı olan Üç Kurbustan, Şamanistik inançta yer almaz. Bu Tanrı, “Kuçun Kurbustan” ya da “Kurbustan Aakay” olarak da adlandırılır. Ayrıntılı bilgi için bk. Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 382; B. Ögel, age, C. I, s.419-421.

<sup>194</sup> “İnsan'la yeraltı dünyasının efendisi Erlık Han arasındaki özdeşlik 'ilk insan'ın, mitsel atanın aynı zamanda 'ilk ölü' oluşuyla açıklanır.” Bk. M. Eliade, age, 2003, s.18.

güçte değillerdir, Tanrı Erlik’i istediği zaman yenebilir. Bu bakımdan, Altay yaratılış efsaneleri başka inanç sistemlerinin etkisi altında kalmış olsa da aldığı motifleri kendi düşünce sistemi ile harmanlamayı bilmiştir. Altay yaratılış efsanelerine zıtlıklara dayalı “düalist düşünce sistemi”nden ziyade birbirini tamamlamanın söz konusu olduğu “dikotomik düşünce sistemi” hâkimdir<sup>195</sup>, demek daha uygun olur diye düşünüyoruz. Düalist düşüncede her şey zıddı ile vardır (iyilik-kötülük, aydınlık-karanlık, Tanrı-şeytan gibi) ve bu zıtlıklar arasında sürekli bir mücadele söz konusudur. Örneğin Zerdüştlüğün<sup>196</sup> kutsal kitabı Avesta’da iyilik tanrısı Hürmüz ile kötülük tanrısı Ehrimen, birbirlerinin zıddı iken ve güçleri bakımından bir denge söz konusu iken<sup>197</sup> Türk inanç sisteminde böyle bir denklik kesinlikle söz konusu değildir, Tanrı Erlik’ten her zaman için üstündür, dolayısıyla da düalizmden söz etmek doğru olmaz.

Altay yaratılış efsaneleri ile başka halkların yaratılış efsaneleri arasında pek çok ortaklık bulmak mümkündür. Bunlardan biri de yaratılıştan önce “her yerin suyla kaplı olması”dır. Suyun ilk unsur olması Sümer, Mısır, Hint inanç sistemlerinde ve Yahudilikte de karşımıza çıkar. Örneğin Hinduizmin ilk metinlerinde “*henüz bir şey yaratılmamışken su vardı*” denilerek suyun ilk madde olduğu belirtilirken, Tevrat’ta başlangıçta Allah’ın ruhunun suların üzerinde hareket ettiğinden bahsedilir<sup>198</sup>. Bütün varlıkların özü, yaşamın kaynağı olan suyun farklı toplumlarda aynı şekilde işlenmesi elbette ki şaşırtıcı değildir. Altay yaratılış efsanelerinin de üzerine temellendirildiği bu motif, dış kaynaklı dahi olsa Altay inanç sistemi içerisinde yoğrularak yerleştirilmiştir. Yaratılışın en temel unsurlarından olan su, Altay yaratılış

---

<sup>195</sup> “Düalist” ve “dikotomik” düşünce sistemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 19-26; Fikret Türkmen, “*Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellikler*”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. XI/I, İzmir 2011, s. 11-14.

<sup>196</sup> Zerdüştlükle Altay inanç sistemlerinin birbirine olan etkisi ile ilgili bk. Sulayman Kayıpov, “*Avesta ve Orta Asya Türk Folkloru*”, *Folklor Yazıları*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bışkek 2009, s. 17-28.

<sup>197</sup> B. Ögel, *age*, C. I, s. 421-423.

<sup>198</sup> M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yay., İstanbul 2009, s. 196.; F. Türkmen, “*Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü*”, *Kıbatek Uluslararası Türk Kültüründe Deniz Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* (Antalya 2008), Ankara 2008, s. 108-109; B. Ögel, *age*, C. I, s. 471; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. I, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 88-89; *Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, Kitabı Mukaddes Şirketi Yay., İstanbul 1995, Tekvin, bap. 1.

efsanelerinde başlangıçtan beri vardır, yaratılan ilk taş sudan çıkar ve yeryüzü sudan çıkan toprakla yaratılır.

Altay yaratılış efsaneleri ile Tevrat'ta<sup>199</sup> yaratılışın anlatıldığı tekvin bölümü arasında epey ortaklık söz konusudur. Bu ortaklıklar, “yaratılışın gerçekleşmesi” (her yerin suyla kaplı olması, yaratılışın aşama aşama gerçekleşmesi, önce ağaçların ardından hayvanların en son da insanların yaratılması, erkeğin kadından önce yaratılması, canların insanlara üflenerek verilmesi) ve “yasak meyve” motifi (yasak meyvenin yenilmesi, kadının doğumla cezalandırılması, yılanın lanetlenmesi, insanların cennetten kovulması, insanların yeryüzünde kendi yiyeceklerini kendilerinin ekip biçerek elde etmeye başlamaları gibi) etrafında toplanmaktadır. Tevrat'ta, İncil'de ve Kuran'da ilk yaratılan insan olarak karşımıza çıkan Âdem ve Havva'nın yerini Altay yaratılış efsanelerinde Toronoy<sup>200</sup> ve Eciy<sup>201</sup> almaktadır. Aslında efsaneye göre dokuz dallı ağacın altında dokuz kişi yaratılmış olsa da Toronoy ve Eciy dışındakilerden bahsedilmemektedir<sup>202</sup>.

Altay yaratılış efsaneleri, Yahudilik, Hristiyanlık, Budizm, Manihaizm gibi inanç sistemlerinin etkisi altında kalmıştır. Potapov ve Surazakov gibi ünlü folklor araştırmacıları, Altay Türklerinin 9.-10. yüzyıllardan itibaren farklı inanç sistemlerinin etkisi altına girmeye başladığını ve bu dönemlerde Altay'ın güneyindeki ve batısındaki halkların yaratılış, tufan ve kıyametle ilgili efsanelerinin Altay Türklerine tesir ettiğini belirtmişlerdir<sup>203</sup>.

---

<sup>199</sup> Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Altay Türkleri, asırlardır Ruslar tarafından Hristiyanlaştırılmaya çalışılmaktadır. Altay Türklerinin, bu dini ne denli samimi bir şekilde benimsedikleri tartışmalı olsa da etkisi altında kaldıkları tartışmasızdır. Bugün Altay Türklerinin efsanelerinde de etkisi gözle görülmektedir. Bilindiği gibi Hristiyanlığın kutsal kitabı, “Eski Ahit” ile “Yeni Ahit”ten oluşmaktadır. “Eski Ahit”, Tevrat; “Yeni Ahit” ise İncil'dir. Yaratılışın yer aldığı “Tekvin” bölümünün “Eski Ahit”te yani Tevrat'ta yer almasından dolayı çalışmamızda konuyla ilgili atıflarımızda, “Kitab-ı Mukaddes” ya da “Eski Ahit” demek yerine “Tevrat” demeyi tercih ettiğimizi belirtmek isteriz. Bk. Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, bap. 1-3.

<sup>200</sup> “İlk insan olan Törüngey adında da ilk yaratılan varlık anlamı kalmıştır. Türkçede tö- (türemek, yaratılmak) fiil kökünden gelen törün (yaratılmış) ismi –gey eki almakla yaratılan anlamlı kelime oluşmuştur. Törüngey ilk yaratılan ve ilk olarak da ölümü tadan varlık olma özelliğini kendi adında korumuş olur.”, bk. F. Bayat, age, C. I, s. 116-117.

<sup>201</sup> “Eciy” kelimesi, Altay Türkçesindeki “abla, hala, teyze” anlamına gelen “ece” kelimesiyle alakalıdır.

<sup>202</sup> Yasak meyve motifiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. F. Bayat, age, C. I, s. 112-118.

<sup>203</sup> S.S. Surazakov, age, s. 112.

### 3.1.1.1.2. Yerin ve İnsanın Yaratılışı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Tanrı, gökyüzünde uçarken “Kişi” yeryüzünü yaratabileceğini iddia ederek gelir.
- b. Yeryüzünü yaratmak için suya dalan “Kişi”nin ağzından çıkardığı topraktan iğrenen Tanrı, toprağı yere fırlatır; böylelikle yeryüzü dümdüz olarak yaratılır.
- c. “Kişi”, ağzındaki sulu toprağı püskürtünce dümdüz olan yeryüzünün bir kısmı bataklık, dağlık, tepelik olur.
- d. Tanrı'nın yeryüzünde istemediğı “Kişi”, yeraltına girer.
- e. Tanrı, yeri nasıl düzeltereceğini düşünürken gelen kırlangıç ağzından çıkardığı toprakla yeryüzünü düzelterip güzelleştirir.
- f. Tanrı, önce doğayı ve hayvanları sonra çamurdan kadınla erkeğı yaratır.
- g. Tanrı, insanı canlandırmak için bir şeyler aramaya gitmeden önce bekçilik yapması için tüysüz köpeğı yaratır.
- h. Erlik, köpeğı kandırarak insanların yanına girer ve her ikisini de canlandırır.
- i. Tanrı, köpeğın tüylendiğini ve insanların canlandığını görünce bunu Erlik'in yaptığını anlar.
- j. Tanrı, Erlik'in canlandığı bu insanları yok etmeyi düşünürken kertenkele gelir ve “Öleni ölsün kalanı dünyada bazen keyif yaparak bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.” der ve Tanrı bunu dikkate alır.
- k. Tanrı, tüysüz insanların soğuktan nasıl korunacağını düşünürken kurbağı gelir ve ona ateşini nasıl yakacağını anlatır.
- l. Tanrı, insanlara bazı ağaçların meyvelerinden yemelerini yasaklar.
- m. Erlik insanları kandırarak yasak meyvelerden yemelerini sağlar.
- n. Tanrı gelince insanların yasak meyvelerden yediklerini görür ve artık onlara yardım etmeyeceğini söyler.
- o. Tanrı'nın sözünü dinleyenlerin ömrü uzun olur, dinlemeyenlerin kısa olur.

#### II. Kültürel Boyutu:

Yeryüzünün yaratılışıyla ilgili bu efsane, Ülgen'in ve Erlik'in kardeş olduklarının belirtilmesiyle başlar ve ardından da her ikisinin oğullarının isimleri sayılır



(A32.1 *Yaratıcının Oğlu*). Ülgen'in oğullarının ismi "Cajagan, Kara Kuskun, Boktu Kaan, Cayık, Kaan Caman, Karıpcat, Karcaan"dır. Erlik'in oğullarının ismi ise "Temir Kağan, Kereley, Baatır Sokor, Erteke, Abram Uul, Kara Sokor ve diğerleri" olarak verilir. Efsaneye göre Erlik'in de yedi oğlu vardır; ancak anlatıcı sadece altısının adını sayar<sup>204</sup>. Efsanenin devamında Ülgen'in ve Erlik'in oğullarının bahsi geçmez, bu bilgi anlatıcı tarafından bir ön bilgi olarak efsanenin girişine yerleştirilmiştir.

Efsanenin başlangıcında Ülgen'in ve Erlik'in oğullarının isimleri sayılırken anlatıcı tarafından Ülgen ile Erlik'in kardeş oldukları belirtilir. Burada dikkati çeken nokta, anlatıcının efsanenin devamında araya girerek "*Bazı insanlar onun yeraltına giren 'kişi' olduğunu söylerler, bazıları ise Erlik, Ülgen'in kardeşidir, derler.*" diyerek efsanenin başında verdiği bilginin gerçekliğini tartışmasıdır. Ayrıca, anlatıcı, söylediklerinin sonuna "... *derler*" şeklinde bir ifade ekleyerek kendini derleyici yerine koyar. Bu da muhtemelen efsanelerin ve yaratıcıların kutsallığından ötürü, anlatıcının cezalandırılmaktan korkmasından kaynaklanır.

Yeryüzünün ve insanoğlunun yaratılışını anlatan bu efsane, öncelikle var olan durumun tasviriyle başlar. Efsaneye göre ilk başta ne yeryüzü vardır ne de gökyüzü (A605 *İlksel kaos*); sadece su vardır (A810 *İlksel su*). Tanrı Ülgen gökyüzünde uçar (A810.1 *Tanrı ve şeytan suyun üstünde uçarlar*) ve yeryüzünü nasıl yaratacağını bilmez. Bu sırada değişik görünüşlü biri gelir, adı "Kişi"dir ve yeryüzünün nasıl yaratılacağını bildiğini söyler. Aslında "Kişi"<sup>205</sup>, Erlik, yani şeytandır. Görüldüğü gibi Tanrı ile Erlik, kâinatın başlangıcından beri vardır. Bu durum, bütün Altay yaratılış efsanelerinde aynıdır.

Efsane, Erlik'in suya dalması (A812.1 *İlksel suya toprak almak için dalan şeytan*) ve suyun dibinden toprak alarak yukarı çıkmasıyla (A811 *Toprak ilk suyun dibinden getirilir*) devam eder. Erlik, ağzının içinde getirdiği toprağı Ülgen'in avucuna püskürtür. Bu durumdan tiksinen Tanrı, o toprağı yere fırlatır ve böylelikle yeryüzü

<sup>204</sup> Erlik'in yedi ya da dokuz oğlu olduğu söylenmektedir. Erlik'in oğullarının isimleri konusunda da bir netlik yoktur; farklı isimlendirmeler söz konusudur. İsimler ruhların bir özelliğini yansıtmaktadırlar. Erlik'in oğullarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova), Kömen Yay., Konya 2006, s. 6-9.

<sup>205</sup> Yaratılış efsanelerinde, şeytanın "Kişi" olarak adlandırılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, *age*, C. I, s. 481.

dümdüz olarak yaratılır (*A814.2 İlk sel suya toprak serpilerek yeryüzü oluşturulur*). Erlik ağzında kalan toprağı püskürtünce yeryüzünün düzlüğü bozulur, bataklıklar, tepelikler meydana gelir. Daima kötülük getiren Erlik, yaratılışa da karışır ve Tanrı Ülgen'in yarattıklarını bozar (*A63 Yaratılışı bozan şeytan*).

Yarattıklarını bozduğu için Erlik'e sinirlenen Tanrı, onu görmek istemeyerek “*Bu yerlerde senin kokun bile kalmayın.*” diye beddua eder. Ancak Tanrı'ya yalvarmaları sonucunda değneğinin ucu kadar yeri almayı başaran Erlik, yerin altına girer (*A300 Altındaki dünyanın tanrısı*). Burada Tanrı'nın Erlik'ten çok daha güçlü olduğu, yeri geldiğinde onu cezalandırabildiği ya da affedebildiği dikkati çeker. Ancak efsanede Ülgen'in en büyük tanrı olmadığı açıkça görülür. Ülgen, yeryüzünü nasıl yaratacağını bilmezken “Kişi”, yani Erlik, bunu bilir; Ülgen yeryüzünü nasıl düzleştireceğini düşünürken kara benekli kırlangıç getirdiği toprağı saçıp yeryüzünü düzleştirir (*B450 Yardımcı kuşlar, Z143 Sembolik renkler: kara*), Ülgen buna sevinir. Tüm bunlar göstermektedir ki Ülgen'den daha büyük bir yaratıcı vardır. Bu yaratıcı, evrenin yaratılmasında Erlik'in ve bazı hayvanların yardımını almaktadır.

Ülgen, yeryüzünü yarattıktan sonra doğayı ve canlıları yaratır (*A2602 Yeryüzünde bitkilerin yaratılması, A1702 Yaratıcı tarafından hayvanların yaratılması*). Sonra insanın olmadığı bir dünyanın güzel olmadığını düşünerek insanı yaratır. Tanrı, insanı yumuşak çamurdan (*A1241.2 İnsan çamurdan yaratılır*), kemiklerini çok sert olmayan taştan yapar; bu erkektir. Sonra ona eş olarak yumuşak çamurdan kadını yaratır (*A1280 İlk adam (kadın)*), kemikleri çok yumuşak taşlardandır. İlk insanın etinin çamurdan yaratılması, tıpkı yeryüzünün yaratılışında olduğu gibi toprakla suyun ilk ve ana motifler olduğunu gösterir. Semavî dinlerde, Ön Asya ve İran mitolojilerinde de yer alan bu motif, Türkler arasında da yaygın bir biçimde çok eski zamanlardan beri görülür. Etin çamurdan yaratılırken kemiğin taştan yapılması motifi ise Altay efsanelerine özgüdür<sup>206</sup>. Tanrı, yumuşak çamurdan ve çok sert olmayan kemikten önce erkeği sonra da kadını yaratır. Tevrat'ta da aynı şekilde önce erkek yaratılmakta, kadın ise onun kaburga kemiğinden meydana getirilmektedir.

---

<sup>206</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 486-491; E.E. Yamaeva, age, 1998, s. 92.

Efsane, Tanrı'nın can aramaya giderken bekçilik yapması için köpeği yaratmasıyla devam eder (*A1831 Köpeğin yaratılması*). Tanrı'nın insanı yarattıktan sonra canlandırmak için can aramaya gitmesi, ruhun insanın bedeninden önce evrende Tanrı ile birlikte olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Efsanede insanı korumakla görevli olan bekçi köpek, Erlik tarafından kendisine vaat edilen tüye ve bitmez tükenmez yiyeceğe aldanarak Tanrı'nın emrine karşı gelir ve Erlik'in insanların yanına girmesine müsaade eder. Tanrı tarafından canlandırılmak üzere bekleyen insan bedenlerinin yanına giren Erlik, kamışla can üfleyerek insanları canlandırır. Canlanan insanlar çıplaktırlar (*A1281.3 İnsanlar en başta çıplaktı*), köpek ise Erlik'in verdiği yiyecekleri yer ve tüylenir (*A2311.1 Köpeğin tüylerinin menşei*).

Altay efsanelerinde sadakati ile ön plana çıkan ve insanın en büyük yardımcısı olan köpek, yaratılış efsanelerinde Tanrı'ya ve insana ihaneti ile yer alır. Yaratılış efsanelerinde insan, köpeğin ihaneti sonucu şeytan tarafından canlandırılarak kendisini soğuktan koruyacak olan tüylerini kaybeder, cennetten kovularak artık Tanrı'nın vaat ettiği nimetlerden uzak kalır ve en önemlisi artık o bir ölümlüdür, onun için kötülükler, sıkıntılar başlar. Köpek ise bu ihaneti karşılığında şeytan tarafından tüylendirilir. Köpeğin tüyleri, onun ihanetinin maddeleşmesidir. “Dictionnaire des Symboles”te şeytanın salyasından kaynaklanan köpeğin tüylerinin pislik getirerek insanlara hastalık bulaştırdığından, bu felaketlerin ve pisliklerin neticesinde de insanların ölümünden sorumlu olduğundan bahsedilir<sup>207</sup>. Altay Türklerinin hayatından önemli bir yere sahip olan köpeğin yaratılış efsanelerinde ihanet eden bir hayvan olması, bu motifin başka kültürlerin tesiriyle efsanelerde yer aldığı izlenimini verir.

Efsanede hayvanları iki grupta ele almak mümkündür: “Tanrı'ya itaat etmeyen hayvanlar” (ki ele aldığımız efsanede sadece köpek yer alır) ve “Tanrı'ya yardımcı olan hayvanlar” (kırlangıç, kertenkele, kurbağa). Efsanede insanların çıplak hâlde koştuğunu gören Ülgen, ruhlarını Erlik'in verdiği bu insanları yok etmeyi düşünürken kertenkele gelir ve “*Yeni yaratılan insanları niye yok edeceksin. Öleni ölsün, kalanı dünyada bazen keyif yaparak, bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.*” der (*A33*

---

<sup>207</sup>Dictionnaire des Symboles (Semboller Sözlüğü), (Hzl. Jean Chevalier–Alain Gheerbrant), C. II, Robert Laffond ed. Jupiter, Paris 1969, s. 25.

*Yaratıcıya öğüt veren hayvanlar, (T)B211.1.9 Konuşan kertenkele*) ve Tanrı kertenkelenin söylediklerini dikkate alır. Tanrı, insanları nasıl sıcak tutacağını düşünürken kurbağa gelerek ateş yakmayı öğretir (*A1414 Ateşin menşei*) ve “(...) *Çıplak insanların ateşin ısıyla ısınıp, yemek pişirip yerler, uzun yaşarlar.*” diyerek gider (*A1320 Ömrün belirlenmesi, B211.12 Konuşan kurbağa*).

Hayvanlar, en eski zamanlardan beri insanlara yardımcı olmuşlar, onları korumuşlar ve rehberlik etmişlerdir. Bu yönleriyle de efsanelerde yerlerini alırlar. Altay efsanelerinde pek çok hayvanın insana yardım etmesi anlatılır. Hayvanlar yeri geldiğinde insanların beslenmesinde önemli bir yeri olan tahılın yeryüzünde yetişmesini sağlar, kimi zaman ise bu efsanede olduğu gibi ateş yakmayı öğretir. Altay efsanelerinde ateş yakmayı öğreten kurbağa iken, Buryatlarda kirpi, Yakutlarda ise kartaldır<sup>208</sup>.

Efsane, Ülgen’in, insanlara bir ağacın meyvesinin yenmesini yasaklamasıyla devam eder (*C621 Yasak ağaç (biri hariç diğer bütün ağaçların meyveleri yenilebilir)*). Efsaneye göre Ülgen gittikten sonra Erlik gelir ve insanları, yasak meyveleri yemeleri konusunda kandırır. Yasak meyveleri yiyen insanlar, birden çıplak olduklarını fark ederler ve utanarak kaçırlar. Ülgen geldiğinde önce saklanırlar, sonra mahrem yerlerini kapatarak onun huzuruna çıkarlar. İnsanların kendisine itaat etmeyerek yasak meyveden yediğini anlayan Ülgen sinirlenerek “(...) *Artık ben size yardım etmem! Kendi giyiminizi, kendi yiyeceğinizi kendiniz bulun. Ben artık sizlere hiçbir şey söylemem.*” diye beddua eder (*C987 Yasağın ihlal edilmesi sonucu beddua etme*) ve oradan uzaklaşarak başka canlılar yaratmaya başlar. Bu aslında insanların cennetten kovularak Tanrı tarafından cezalandırılmasıdır (*A1331.1 Yasak meyve yüzünden cennetten kovulma*). Tanrı nefesine hâkim olamayıp meyveyi yiyen insanları, kendisine itaat etmedikleri için cezalandırarak cennetten kovar ve o günden sonra insanlar ölümlü olurlar.

İnsanın Erlik tarafından canlandırılması, aslında yaratılışın bozulmasıdır<sup>209</sup>, böylelikle insanların Tanrı’ya itaat etmeyerek yasak meyveyi yemesine de zemin

<sup>208</sup> J. P. Roux, Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 132.

<sup>209</sup> J. P. Roux, age, 2005, s. 89.

hazırlanmıştır. Kanaatimizce insanlar Erlik tarafından canlandırıldıkları için günah işlemeye de meyilli hâle gelirler ve bu noktadan sonra Tanrı insanlardan umudunu keserek onları cennetten kovup yeryüzüne gönderir. Artık Tanrı'nın sözünü dinleyenler uzun yaşayacaklar; dinleyemeyenler ise hem kısa yaşayacaklar hem de ruhları Erlik tarafından götürülecektir. Sürekli olarak Tanrı'yla mücadele içinde olan, onun yarattıklarını kıskanarak yaratılışa müdahale eden, kötülükler yapan Erlik, insanoğlunu kendi hükmü altına almayı ya da en azından ölümlerine sahip çıkmayı arzuladığı için insanın cennetten kovulmasını sağlayarak amacına ulaşmış olur<sup>210</sup>.

Görüldüğü gibi efsanede başta her şey kaos iken Tanrı tarafından ilk önce yeryüzü, daha sonra bitkiler ve hayvanlar, en son da insanlar yaratılır (*A601 Evren belli bir zamanda ve düzende yaratılır*). Aşama aşama gerçekleşen yaratılış, en son insanoğlunun yasak meyveyi yiyerek cennetten kovulması ile son bulur. Bu yönüyle ele aldığımız yaratılış efsanesinde hem Tevrat'tan<sup>211</sup> hem de Mani<sup>212</sup> dininden motifler bulmak mümkündür. Her iki inanç sisteminde de yeryüzü yaratıldıktan sonra bitkiler, hayvanlar ve en son da insanlar yaratılır. Efsanede karşımıza çıkan Tanrı'nın insanı çamurdan yaratması ve insanları canlandıracak olan ruhun bir yerlerden bulunup getirilmesi motiflerini Tevrat'ta da görmekteyiz. Tevrat ile Altay yaratılış efsanelerindeki bir diğer ortaklık ise insanın nefesine hâkim olabilmesinin, iyilik ve kötülüğü ayırt edebilmesinin sembolü olan “yasak meyve” motifidir.

### 3.1.1.1.3. Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Yer yaratılırken hiçbir şey yoktur, sadece yedi kara taş vardır.

---

<sup>210</sup> “Yasak meyve” motifi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 419-490; F. Bayat, age, C. I, s. 112-118.

<sup>211</sup> Tevrat'a göre, Tanrı, önce göğü, yeri, aydınlığı, bitkileri, sonra da erkeği ve onun kaburgasından da kadını yaratır. Tanrı, insanlara burnundan canı üfler ve onları bir bahçeye koyar. İnsanlar, yasak olduğu hâlde “iyiliği kötülüğü bilme ağacı”nın meyvesini yerler ve çıplak olduklarını fark ederler. Yasak meyveyi yiyen insanoğlu, cennetten kovulur. Ayrıntılı bilgi için bk. Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, bap. 2-3.

<sup>212</sup> İrano-Maniheist inanç sisteminde, kâinatın başlangıcından bu yana iyilik tanrısı Hürmüz ile kötülük tanrısı Ehrimen vardır. Evrenin yaratılışından sonra Ehrimen, Hürmüz'ün yarattıklarını elde etmeye çalışır ve Ehrimen ile Hürmüz mücadeleye girerler. Ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 420-421.

- b.** Gökyüzünün dibinde dolaşan üç kardeş (Erlık Burkan, Ülgen Burkan, Kurbustan Burkan), insanı yaratmak için yıldız atlarına binip gökyüzü ülkesindeki babaları Ulu Burkan Ülgen'den toprak ve su almaya giderler.
- c.** Kurbustan Burkan, babasının da yardımıyla ayı ve güneşi yapar.
- d.** Erlık Burkan, beş çuval yer alarak beş farklı yere koyar ve yeryüzünü yapar.
- e.** Ülgen Burkan, ağaç, taş, altın, gümüş yüklenerek ağabeyi Erlık'ın yaptığı yere ağaçları, otları, çiçekleri diker.
- f.** Erlık, ağzındaki dokuz deniz dolusu suyu ağaca, taşa püskürtünce bütün ağaçların yaprakları yaratılır.
- g.** Erlık ve Ülgen Burkan, hayvanları yaratırlar.
- h.** Ülgen'in yarattığı insanı ve köpeği canlandırmak için küçük kardeşleri, Ulu Ülgen Tanrı'nın ülkesinden kaynak suyu getirir. Ancak insana can, köpeğe tüy yetmez.
- i.** En küçük kardeş, ayı ve güneşi yerleştirdiği için "Tanrı Kurbustan" olup gökyüzüne çıkar.
- j.** Ortanca kardeş Ülgen, doğayı ve hayvanları yarattığı için "Altay'ın iyisi" olur.
- k.** En büyük ağabey Erlık, ölen kişinin ruhunu da beraberinde alarak yeraltına iner.
- l.** Tanrı Kurbustan, gökyüzünde ebedî can aramaya giderken yeryüzündeki insanı bir eve sokar ve köpeği de bekçi olarak bırakır.
- m.** Köpeği kandıran Erlık, insanın yanına girerek canlandırır ve ruhlarını alıp gider.
- n.** Döndüğünde insanların canlandığını gören Kurbustan Burkan, ebedî canı ağaca, taşa fırlatır, böylelikle sedir, köknar ve çam ağaçları gibi ağaçlar yaz kış yeşil olarak kalır.
- o.** Kurbustan Burkan, yaşayanların kendisinin, ölenlerin ise Erlık'ın olacağını söyleyerek gökyüzüne çıkar ve insanları yöneten "Tanrı" olur.
- p.** Ortanca kardeş Ülgen Burkan, insanların adak adayıp dua ettiği büyük bir "tös tayga" olur.

- q. Erlik, ölenleri kendisine alan, Altay yurduna tehlike saçan “şeytan” olur, yeraltının hükümdarı olur.
- r. Yeraltı yurdunun halkı göbeğinin altından, yeryüzünün halkı belinden, gökyüzünün halkı göğsünün altından kuşaklıdır.

## II. Kültürel Boyutu:

Bu efsane, diğer yaratılış efsanelerinden biraz farklı başlar. Diğer yaratılış efsanelerinde, başlangıçta, yeryüzü ve gökyüzü yoktur, her yer suyla kaplıdır. Oysa bu efsanede başlangıçta yeryüzünün yedi kara taştan oluştuğu söylenir (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi*) ve her yerin su olduğu ile ilgili bir bahis de bulunmaz. Efsanede henüz yeryüzünün olmadığı söylene de bir gökyüzü ülkesi vardır ve bu gökyüzü ülkesinin üç tanrısı (*Z71.1 Formülistik sayı: üç*), yıldız atlarına binerek yeryüzüne inerler.

Efsane, Altay Türklerinin tanrı anlayışı ve evren algılayışı hakkında bize epey bilgi verir. Efsanede en büyük tanrı “Ulu Burkan Ülgen”dir (*A101 Yüce tanrı (diğer tanrıların en yücesi)*). Yeryüzü, insanlar, ay ve güneş, gökyüzü ülkesinde yaşamakta olan Ulu Burkan Ülgen’in rızası dâhilinde yaratılır. Ulu Burkan Ülgen, diğer yaratılış efsanelerinde adı geçmese de varlığı hissedilen en yüce tanrıdır. Efsanede tanrılar arasındaki hiyerarşi dikkat çekicidir (*A161 Tanrılar arası hiyerarşi*).

Ulu Burkan Ülgen’in üç oğlu vardır (*A32.1 Yaratıcının oğlu*). En büyükleri Erlik Burkan, ortancaları Ülgen Burkan, en küçükleri ise Kurbustan Burkan’dır. Efsanede Tanrı’nın bu üç oğlunun da isimleri “Tanrı” anlamına gelen, Budizm’den geçen “Burkan” kelimesi ile birlikte zikredilir. Ancak bunun dışında onların tanrı oluşunu belirten ayrı bir ifadeye yer verilmez. Ne zaman ki yeryüzünün yaratılışı tamamlanır (insanın yaratılışı dışında), o zaman en küçükleri olan Kurbustan Burkan, “Ben ayı güneşi yerleştirdim. Ay ve güneş ile her canlının kaderini belirlerim.” sözleri ile tanrı olduğunu ilan eder ve gökyüzüne çıkar. Bu yönüyle İran mitolojisindeki Hürmüz ile benzerlik gösterir. Hürmüz de evreni yarattıktan sonra tanrı olur ve o artık her şeyden sorumludur<sup>213</sup>.

<sup>213</sup> Somayeh Easy, İran ve Türk Mitolojisinde Ay ve Güneş ile İlgili Tasavvurlar, Ege Üniversitesi, İzmir 2010, s.91 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Efsanede, yaratılış, bu üç tanrı arasında bir görev dağılımı yapılmışçasına gerçekleşir. Her tanrı yaratılışın bir başka evresi ile ilgilenir ve yeri geldiğinde birbirlerine yardım ederler. Evren aşama aşama yaratılır; önce ay ve güneş, sonra yeryüzü, bitkiler, hayvanlar en son da insanlar yaratılır. Evren üçlü düzen içerisindedir: gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı. Bu üçlü sistemin de Kurbustan, Ülgen ve Erlik gibi kendi hükümlerleri vardır ve bu üç tanrı'nın her birinin de hâkimi olduğu mahallere ilgili görevleri vardır. Ancak tüm bu tanrıların üzerinde tek bir tanrı vardır ki o “en yüce tanrı” anlamına gelen “Ulu Burkan Ülgen”dir ve yaratılış onun rızasıyla, yardımlarıyla gerçekleşir.

Altay yaratılış efsanelerinde yaratıcı tanrı olarak ya Ülgen ya da Üç Kurbustan yer alırken, bu efsanede her ikisine birlikte yer verilir. Erlik, Ülgen ve Kurbustan kardeşlerdir. Erlik, diğer yaratılış efsanelerinde olduğu gibi en büyükleridir, Ülgen ortanca, Kurbustan ise en küçükleridir. Bu efsanede Ülgen ile Kurbustan'ın birlikte yer alması, aslında her ikisinin de aynı tanrı olduğu yönündeki görüşle çelişir. Fuzuli Bayat, her ikisinin farklı tanrılar olduğunu şu sözlerle ifade eder: “*Eski Altay kabileleri Üç Kurbustan'ı demiurg olarak kabul ettikleri hâlde Ülgen'i yalnız bazı Altay kabileleri töz/tös olarak kabul ederler. (...) Lamaizm, Şaman Tanrısı Ülgen'e savaş açtığı hâlde Üç Kurbustan'ı Budda panteonu arasına almıştır. Bu da bu iki demiurgun fonksiyonlarının farklı olduğu anlamına gelir.*”<sup>214</sup>

Efsanede üç kardeş, gökyüzünün dibinde avlanırken (*A150 Tanrıların gündelik yaşamları*), yeryüzünü görerek insanları yaratmaya karar verirler ve yıldız atlarına binerek gökyüzü ülkesindeki babaları Ulu Burkan Ülgen'e giderler (*A155.2 Tanrıların atları, A171 Tanrı gökyüzüne doğru gider*). Babalarının da rızasını alarak yaratmaya başlarlar (*A800 Yeryüzünün yaratılması*).

İlk olarak en küçükleri olan Kurbustan Burkan, babasının da yardımıyla ayı ve güneşi yaratır. Ayı, küçük yıldızın kız kardeşinden yapar (*A740 Ayın yaratılışı*). Güneş onu yakacağı için, babası kendi güneşini böler ve güneş yapıp, yeryüzünü aydınlatır (*A711 Güneşin yaratılışı*). Böylece ay geceyi aydınlatır, güneş yeryüzünü aydınlatıp ısı verir (*A1170 Gecenin ve gündüzün menşei*). Altay Türklerinin efsanelerinde ay soğğun, güneş ise sıcaklığın ve hayatın sembolü olarak karşımıza çıkar. Türk inanç

---

<sup>214</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 307.



sisteminde ay genel olarak erkek olarak düşünülmesine rağmen, burada dişi olarak görülür. Bu aslında kaynağı çok daha eskilere dayanan mitik bir tasavvurdur. Türk destan ve efsanelerinde dişi veya bakire sembolü olarak karşımıza çıkan ayla ilgili tasavvurlar zamanla şekil değiştirmiştir<sup>215</sup>.

En büyük ağabeyleri babasının ülkesinden beş çuval toprak alır ve beş farklı yere<sup>216</sup> döker (*Z71.3 Formülistik sayı: beş*). Yükselip tayga gibi olunca eliyle düzelterek yeryüzünü yapar. Ortancaları Ülgen Burkan ise ağabeyinin yaptığı yere ağaçları, otları, çiçekleri diker (*A2602 Yeryüzünde bitkilerin yaratılması*). Ağabeyi gökyüzü ülkesinden su getirinceye kadar bitkiler kurur. Ancak Erlik dokuz kap su getirip, ağzındaki dokuz deniz dolusu suyu püskürtünce ağaçların yaprakları yaratılır (*A2760.1 Niye bütün ağaçların yaprakları vardır, Z71.6 Formülistik sayı: dokuz*).

Görüldüğü gibi, incelediğimiz efsanede de yeryüzünün yaratılması için gerekli olan toprak, Erlik tarafından temin edilmekte; hatta yeryüzü bizzat Erlik tarafından yaratılmaktadır. Bu durum, efsanemizde Erlik'in yeryüzünü yaratmadaki fonksiyonunun diğer efsanelere göre daha fazla olduğunu göstermektedir. Ayrıca, efsanemizde toprağın, diğer yaratılış efsanelerinden farklı olarak denizin dibinden değil de beş farklı yerden en büyük ağabey Erlik tarafından getirilmesi, İslâmî rivayetlerde insanın yaratılması için gerekli olan toprağın, yeryüzündeki farklı renkteki topraklardan en büyük melek Azrail tarafından getirilmesini hatırlatmakta<sup>217</sup>, bu da semavî dinlerin etkisi gibi gözükmemektedir.

Efsanemizde, yeryüzü yaratıldıktan sonra üç kardeş toplanıp hayvanları yaratmaya karar verirler. Ülgen ve Erlik, şifalı bitkiler toplayıp, çamur ekleyip hayvanları yaratırlar (*A63.4 Şeytan ve Tanrı hayvanları yaratırlar*). Ülgen atı yaratır, belini düz yapar. Erlik'in ona bakarak yapmaya çalıştığı atın beli eğri, boynu yamuk olur; bu devedir. Ülgen koyunu yaratır, Erlik'in ona bakarak yaptığı yassı burunlu domuzdur. Ülgen ineği yaratır, Erlik'in yarattığı öküz olur. Görüldüğü gibi Erlik, Tanrı'nın yarattığı hayvanları kıskanır ve onun yaptıklarına benzer hayvan yapmak için

---

<sup>215</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 271.

<sup>216</sup> Beş farklı yön, doğu-batı-kuzey-güney ve merkezdir. Ayrıntılı bilgi için bk. E. Esin, age, 2001, s 25-26; F. Bayat, age, C. I, s 45-46.

<sup>217</sup> M. Aça, "Mitten Destana Beden", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2008/2, s. 41.

uğraşır. Ancak Tanrı'nın yarattığı hayvanlar kusursuz, Erlik'in yarattıkları ise kusurludur (*A1755 Şeytanın başarısız yaratımının bir sonucu olan hayvanlar*).

Ardından Ülgen, insanı ve köpeği yaratır (*A1210 İnsanın Tanrı tarafından yaratılması, A1831 Köpeğin yaratılması*). Bütün yaratılanlar, çıplak ve de cansızdır. Bunun üzerine en küçük kardeşleri Kurbustan, gökyüzü ülkesindeki Ulu Burkan Ülgen'e gider ve yarattıklarını canlandırmak için erkek iyeli kaynak suyu ile tüy çıkarıcı su getirir. Kaynak suyuyla yarattıkları hayvanlar canlandırılır, su ile de tüylendirilirler; sadece insanla köpeğe tüy ve can yetmez (*A1281.3 İnsanlar en başta çıplaktı*).

İnsanların canlandırılmasından önce sanki bir kırılma yaşanır ve efsanenin seyri değişir. Kurbustan, Ülgen ve Erlik, yeryüzünün yaratılışı sırasında kendi yaptıkları işleri sayarlar ve bundan sonra hüküm sürecekleri mahalli belirlerler. En küçük kardeşleri, "Ben ayı güneşi yerleştirdim. Ay ve güneş ile her canlının kaderini belirlerim" deyip "Tanrı Kurbustan" olur ve gökyüzüne çıkar (*A210 Gökyüzü tanrısı*). Ülgen, ağaçları, bitkileri, hayvanları yarattığını söyler ve "Altay'ın iyisi" olur (*A405 Tabiat tanrıları*). Erlik yeryüzünü ve akarsuları yaratmıştır. Erlik, ayı, güneşi görme imkânım yok diyerek; yarattığı hayvanların ve ölen kişilerin ruhlarını da alarak yeraltına iner (*A108.1 Ölülerin tanrısı*). Anlatmanın bu kısmındaki tanrılar arası görev dağılımı, sanki Erlik'in yeraltından çıkıp da insanın yaratılışına müdahale etmesini sağlamak için efsaneye yerleştirilmiş gibi gözükmektedir. Daha önce gökyüzünden getirdiği toprakla ve suyla yeryüzünün yaratılışına yardım eden Erlik, bu noktadan sonra yeraltına iner ve artık kötülük yapmaya başlar.

Tanrı Kurbustan, insanda can, köpekte tüy olmadığını görünce yeryüzüne iner (*A171.0.3 Tanrı cennetten iner*), insanı bir eve sokar, köpeği de onu koruması için bekçi olarak bırakır (*A165.1 Tanrı tarafından görevlendirilen hayvanlar*). Ancak yeraltından gelen Erlik, onu diğer yaratılış efsanelerinde olduğu gibi kandırır. Sadece kapıdan içeri bakacağını söylemesine rağmen, insanları canlandırır ve ruhlarını alıp gider (*A63 Yaratılışı bozan şeytan*). Artık köpeğin tüyleri ve hiç tükenmeyen yemeği (insan

dışkısı<sup>218</sup>) vardır (*A2435.3.1 Köpeklerin yiyeceği*). Bu motif, diğer yaratılış efsanelerinde ele alındığı için burada tekrar değinilmeyecektir.

Ebedî canı getiren Kurbustan, insanların canlandığını görünce bu canı savurur. Ebedî can, sedir, köknar ve çam gibi ağaçların üzerine dökülünce bu ağaçlar yapraklarını dökmeden yaz kış yeşil olarak kalır. Efsanede bu ağaçların yapraklarını dökmemesinin sebebi, Tanrı'nın getirdiği “ebedî can” (ebedî cevher) ile izah edilmiştir. Tanrı'nın ebedîliğini sembolize eden bu ağaçlar, “hayat ağacı”nı çağrıştırır. Bu ağaçlar da tıpkı “hayat ağacı” gibi meyvesizdirler, yapraklarını dökmezler ve yaratılışın başından beri vardılar. Tanrının insanları canlandırmak için getirdiği “ebedî can”ın bu ağaçların üzerlerine dökülmesi neticesinde ölümsüzlüğü yakalarlar, bu yüzden yaz kış yeşildirler<sup>219</sup>.

Kurbustan Burkan, “*İnsanlar yaşarken benim, öldüklerinde ise ağabeyim Erlik'in olsunlar.*” (*A108.1 Ölülerin tanrısı*) diyerek gökyüzüne çıkar (*A171 Tanrı gökyüzüne gider*) ve ondan beri de insanları yönetir, kaderlerini belirler. Ülgen Burkan büyük bir tös tayga olur, insanlar ona inanıp bez bağlayıp dua ederler. Kötü niyetli, Altay'a felaket getiren kara saçlı bir şeytan olan Erlik Bey ise yeraltının hükümdarı olur (*A161.1 Evrenin yönetiminin tanrılar arasından paylaşılmış olması*).

Bu yaratılış efsanesi, bazı yönlerden diğer yaratılış efsanelerinden ayrılır. Öncelikle bu efsanede en yüce tanrıdan açıkça bahsedilir. Ulu Burkan Ülgen adlı bu yüce tanrının üç oğlu vardır: Erlik, Ülgen ve Kurbustan. Bu üç tanrı, yeryüzünün yaratmakla görevlidirler ve bunu babaları Ulu Burkan Ülgen'in rızası ve yardımlarıyla gerçekleştirirler. Ancak yüce tanrı, yaratılışa doğrudan müdahale etmez, sanki yaratılış için oğullarını görevlendirmiş gibidir. Bu da Zürvanizm'de en yüce tanrı Zürvan'ın yeryüzünün yaratılmasına karışmayıp bunun için oğulları Hürmüz ve Ehrimen'i görevlendirmesini çağrıştırır<sup>220</sup>.

Ele aldığımız efsanede Erlik, kardeşleri arasında en büyüktür (ki aynı durum “Yerin Yaratılışı” adlı efsane için de geçerlidir) ve diğer yaratılış efsanelerinden farklı

<sup>218</sup> Altay Türklerinde köpeğin insan dışkısı yemesi ile ilgili şöyle bir atasözü vardır: “*Köpekler ishal olanın, insanlar şakacı olanın arkasından giderler*”, bk. Wilhelm Radloff, *Türklerin Kökleri* (Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler), (Hzl. Mehmet Hengirmen vd.), EKAV Yay., Ankara 1999, s. 5.

<sup>219</sup> P. Ergun, age, s. 207-216, 232-234.

<sup>220</sup> Mitle ilgili bk. M. Eliade, age, 1997, s. 307-308; Kurbustan ve Erlik'in kardeş olması, “Yeryüzünün Yaratılışı” adlı efsanede ele alınmıştır.

olarak efsanenin başlangıcında tam bir yaratıcı tanrı durumundadır. Ancak efsanenin devamında Erlik, önce deve, domuz, öküz gibi kusurlu sayılan hayvanları yaratır, ardından da kardeşleriyle yaptığı görev dağılımı neticesinde efsanedeki fonksiyonu değişir ve kötülük yapmaya başlar. Efsanedeki bir diğer fonksiyon değişikliği Ülgen’le ilgilidir. Efsanede Ülgen de baştan yaratıcı tanrı iken görev dağılımı sonrasında kendisini “Altay’ın iyisi” ilan eder ve insanların bez bağladığı bir “tös tayga” olur. Kurbustan Burkan ise insanların kaderini belirleyen, onları yöneten bir tanrı olmak üzere göğe çıkar.

Efsanede yeraltının hükümdarı olan Erlik, ayın güneşin olmadığı karanlık yeraltına giderken ölen insanların da ruhlarını beraberinde götürür; çünkü efsanede diğer yaratılış efsanelerinden farklı olarak Erlik’in bir talebi olmamasına rağmen, ölenler Erlik’e verilir. Böylelikle Erlik, ölen insanların hükümrani olur. Yaratılış efsanelerine baktığımızda Erlik’le ilgili tasavvurların hep aynı olduğunu görürüz: O kötülüklerin tanrısı, yeraltının hükümrani; yarattıkları kusurludur, sürekli olarak yaratılışı bozmaktadır, Tanrı’nın yarattığı insanları ele geçiremeyince onlara kötülük yapmaktadır.

Efsanede Erlik, antropomorflaştırılarak “kara saçlı şeytan” olarak tasvir edilir. Kara rengi, kötülüğün, ölümün simgesi olması dolayısıyla Erlik’in de tamamlayıcı rengidir. Kara saçlı Erlik, ayın güneşin olmadığı karanlık yeraltının hükümrani ve orada ölümlerle birlikte yaşamaktadır. Efsaneye göre Erlik, ruhlarını almak istediği canlılara da “kara tükürük”le tükürür (*Z143 Sembolik renk: kara*). Burada ilk insanın yaratılmasına bir gönderme yapılır. B. Ögel’in “Türk Mitolojisi” adlı eserinde yer verdiği yaratılış efsanesine göre, şeytan Tanrı tarafından yaratılıp köpeğe emanet edilen insan şekillerinin yanına gelir, köpeğe tüy vererek onu kandırır ve insanlara tükürerek onları pislik içerisinde boğar. Bu duruma çok üzülen Tanrı, insanların dışlarını içlerine çevirir ve öyle canlandırır. B. Ögel, bu efsaneyle “*İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında*” atasözü arasında bir alaka kurar<sup>221</sup>. Bu efsanede de Erlik, insanlara kara tükürüğüyle tükürerek onları kirletir. Altay efsanelerinde sıkça rastladığımız beddua ederken tükürmenin de şeytanın tükürüğünün insanın içerisinde bulunmasıyla bir ilgisi olabilir diye düşünüyoruz.

---

<sup>221</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 481.

Efsanede antropomorflaştırma sadece Erlik'in tasviriyle karşımıza çıkmaz. Efsanede öncelikle bir baba tanrı ile oğulları vardır ve bu tanrıların her birinin bir ismi vardır, bu onları somutlaştırır. Ayrıca efsanenin başlangıcında tanrıların, tıpkı insanlar gibi atlarına binip avlandığından bahsedilir. Bu da avcılığın önemli bir geçim kaynağı olan Altaylıların zihninde tanrıların da avlandığı şeklinde bir algılamanın olduğunu gösterir.

#### **3.1.1.1.4. Yeryüzünün Yaratılışı**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Her yerin deniz olduğu zamanlarda, dört kardeş, denizin dibinden toprak çıkartıp yeryüzü yaratmaya karar verirler.
- b. En büyük ağabey, toprak almak için denizin dibine indiğinde kendine de bir yeryüzü yaratmayı düşünerek bir parça toprağı ağızına saklar.
- c. Üç kardeş, denizin üzerine serptikleri toprakla yeryüzünü yarattıkları sırada ağızında toprak olan ağabeyleri yeryüzüne karıştır.
- d. En büyük ağabey, bu durumdan kurtulmak için ağızındaki toprağı püskürtünce yeni yaratılan yeryüzünde büzüşmeler olur, dik dağlar oluşur; ağabey ise yeraltına iner.
- e. En büyük ağabey, getirdiğı topraktan hak iddia edince ona, bakır değneğinin ucu kadar yer vermeye razı olurlar.
- f. En büyük ağabey, bakır değneğini yerin altına sokup çıkarınca o delikten yetmiş yedi türlü kötü hastalık yeryüzüne yayılır.
- g. Yeryüzünde kimin yaratıcı tanrı olacağıının belirlenmesi için bir yarış düzenlerler: kimin kadehinden altın çiçek çıkarsa yaratıcı tanrı o olacaktır.
- h. Çiçekler en büyük ağabeyin kadehinden çıkınca kardeşleri, o görmeden çiçekleri kendi kadehlerine alırlar.
- i. Üç küçük kardeş, yeryüzünün yaratıcı tanrısı Üç Kurbustan olur ve başta insan olmak üzere her şeyi yaratmaya başlarlar.
- j. Üç Kurbustan, insanı canlandırmak için kutsal suyu getirmeye giderken bekçilik yapması için köpeğı yaratır.

- k. Erlik Aba, köpeği kandırarak insanların yanına girer ve insanları canlandırarak türlü türlü mikrop bulaştırır.
- l. Üç Kurbustan'ın kutsal suyu emanet ettiği karga, Erlik'in oyununa gelerek ağzındaki suyu sedir ve ardıç ağaçlarının üzerine döker, böylelikle bu ağaçlar yaz kış yapraklarını dökmez olur.
- m. Üç Kurbustan, insanların canlandığını görünce köpeğe beddua eder ve insanoğlunun uzun ömürlü olması, çoğalmaması, genç ölmemesi yönünde karar verir.
- n. O sırada sıçan gelerek insanoğlunun karınca gibi çok olmasını, sinekler gibi çoğalmasını, yaşlı da genç de ölmesini söyleyerek yerin yarığında atlar.
- o. Üç Kurbustan sedir ve ardıcı, bunu gören Erlik ise köknar ve çalıyı yaratır.

## II. Kültürel Boyutu:

“İlk”lerin oluşumunu anlatan bu yaratılış efsanesinde evrenin başlangıcının su oluşu, Erlik'in suya dalıp toprak çıkarması ve bu sırada kendi yeryüzünü yaratmak için toprak saklaması, yeryüzünün ve canlıların yaratılması, insanoğlunun canlandırılması gibi diğer yaratılış efsaneleriyle ortaklıklar söz konusudur.

Anlatma, tıpkı diğer yaratılış efsanelerinde olduğu gibi, yaratılıştan önceki mevcut durumun tasviriyle başlar. Yeryüzü yoktur, her yer denizdir (*A605 İlk kaos, A810 İlk su*) ve her biri tanrı olan dört kardeş vardır (*Z71.2 Formülistik sayı: dört*). Bu dört kardeşin en büyükleri şeytan olan Erlik Aba'dır; diğerleri ise Üç Kurbustan'dır. Erlik ile Tanrı, kardeşirler ve yeryüzünü beraber yaratırlar. Ancak kötülüğün sembolü olan Erlik, her zaman için hasettir ve yaratılışı bozar. Erlik, yeryüzünün yaratılması için denizin dibine indiğinde (*A812.1 İlksel suya toprak almak için dalan şeytan*), kendine ait bir yeryüzü yapma fikrine kapılarak ağzının içine toprak saklar (*A63.8 Şeytan başka bir dünya yapmaya kalkar*). Üç kardeş, denizin dibinden gelen toprağı suyun üzerine serpererek yeryüzünü yaratırlar (*A814.2 İlksel suya toprak serpilerek yeryüzü oluşturulur, Z71.1 Formülistik sayı: üç*); ancak Erlik ağzının içindeki toprak sebebiyle yeryüzüne karışır. Erlik'in, ağzındaki toprağı püskürtmesiyle dümdüz yaratılan yeryüzünde büzüşmeler olur, dağlar oluşur (*A963 Dağlar, toprağın, kumun düşmesiyle ya da atılmasıyla oluşur*). Ağzındaki toprağı tükürmüş olmasına rağmen yeryüzüne karışarak

yerin altına inen Erlik (A106.2.2 *Şeytan cennetten düşer*), yeryüzüne çıkarak kardeşlerini kendisine yeryüzünde değneğinin değdiği yer kadar yer vermeleri konusunda ikna eder. Ancak Erlik yine rahat durmayarak bakır değneğini yerin altına sokup çıkarır ve o delikten yetmiş yedi türlü kötü hastalık yeryüzüne çıkarak dağılır (A1337 *Hastalıkların menşei*, Z71.15. *Formülistik sayı: yetmiş yedi*). Erlik'in kötü ruhlarıyla birlikte hüküm sürdüğü yeraltı, her zaman için kötülüklerin, hastalıkların mekânı olarak düşünülür.

Efsanede yeryüzü yaratıldıktan sonra bitkiler ve diğer canlılar yaratılır (A2602 *Yeryüzünde bitkilerin yaratılması*, A1702 *Yaratıcı tarafından hayvanların yaratılması*). Ardından tanrılar, kimin “yaratıcı tanrı” olacağını belirlemek için bir yarışma düzenlerler. Dört boş kadehi önlerine koyarlar ve kimin kadehinden altın çiçek çıkarsa o yaratıcı tanrı olacaktır (A163 *Tanrıların yarışmaları*). Üç kardeş kadehlerine süt koyarlar, en büyük ağabeyleri ise su koyar. Altın çiçek en büyük ağabeylerinin kadehinden çıkar. O başka yere bakarken küçük kardeşleri kadehleri değiştirirler ve yeryüzünün yaratıcısı “Üç Kurbustan” olurlar. Efsanede Üç Kurbustan'ın adı ilk olarak burada zikredilir.

Üç Kurbustan öncelikle insanı yaratmakla işe başlar (A1210 *İnsanın Tanrı tarafından yaratılması*). İnsanı canlandırmadan önce ak saraya (A151.4 *Tanrıların sarayları*) koyar ve bekçilik yapması için köpeği yaratır (A1831 *Köpeğin yaratılması*). Üç Kurbustan insanların uzun ömür sürmesi için can aramaya gittiğinde Erlik gelir ve kendisini saraya almayan köpeğe “Üç Kurbustan nasıl tanrıysa ben de öyle tanrıyım. Ben onların büyük ağabeyiyim. Sen benim saraya girmeme izin ver. Ben sana parçalanmaz yırtılmaz giysi veririm, bitmez tükenmez yemek veririm.” diyerek kandırır. Erlik insanları canlandırdıktan sonra onlara türlü türlü mikropların, hastalığın olduğu yiyecekler yedirir (A1337.0.1 *Hastalıklara tanrılar sebep olur*).

Üç Kurbustan, kutsal suyu bulunca onu karganın ağzına koyar ve dökmeden götürmesi için sıkı sıkı tembihler (A165.1 *Tanrı tarafından görevlendirilen hayvanlar*). Bu durumdan haberdar olan Erlik, ölmüş ve iç organları dışarı çıkmış bir ata dönüşerek yol üstüne yatar (D102 *Şekil değiştirme: şeytandan hayvana*). Bunu gören karga dayanamayıp “gaak” deyince de ağzındaki kutsal su, sedir ve ardıç ağaçlarının üzerine dökülür, bunun için bu ağaçlar her dem yeşildir. Burada “hayat suyu” motifi dikkati

çeker. İnsanların ölümsüz olma arzusunun bir sonucu olarak bütün dünyada ortak olarak görülen bir motiftir. Efsanede insanları canlandıracak ve onları ölümsüz kılacak olan “hayat suyu”, karganın açgözlülüğü ve itaatsizliği neticesinde sedir ve ardıç ağaçlarının üzerine dökülür ve bunun neticesinde bu ağaçlar ölümsüzlüğü yakalar. Bu ağaçların yapraklarını dökmemesi, onların ölümsüz olarak algılanmasına sebep olmuş ve böyle bir nedene bağlanmıştır. Burada dikkati çeken bir başka unsur, insanın ölümsüz olma şansını karganın ihaneti neticesinde kaybetmesidir. Leş yiyen bir hayvan olan kargayla ilgili olarak genelde Türklerde özelde ise Altaylılarda olumsuz bir algılama söz konusudur.

Efsanede, Üç Kurbustan geri döndüğünde insanların canlanmış olduğunu görür ve bunun hesabını köpeğe sorar. Köpek, gerekçe olarak Erlik’in söylediklerini aktarınca Tanrı “*Bitmez tükenmez yemeğin insanın dışkısı olsun, parçalanmaz yırtılmaz giyimini tüylü derisi olsun!*” diye beddua eder ve o beddua gerçekleşir (A2236.2 *Hayvanların karakteristik özellikleri: şeytani cennete almasından dolayı cezalandırılırlar*). O güne kadar tüysüz olan köpek, bu ihanetinin neticesinde tüye sahip olur. Diğer yaratılış efsanelerinde de görüldüğü gibi köpeğin bu ihaneti, insanların Erlik tarafından canlandırılmasına, uzun ömürlü olma şansını kaybetmesine ve türlü türlü hastalığa yakalanmasına neden olur (A63 *Yaratılışı bozan şeytan*).

Efsanenin sonunda, dört kardeş insanoğlunun uzun ömürlü olmasına karar verirler; ancak tam bu sırada sıçan gelerek “*İnsanoğlu yeryüzünde karınca gibi çok olsun, sinekler gibi çoğalsın. Yaşlı da ölsün genç de ölsün.*” der (B211.2.9 *Konuşan sıçan*). Sıçanın söylediği gibi insanlar çoğalırlar, gençlikte de ölüm olur yaşlılıkta da (A1320 *Ömrün belirlenmesi*).

Efsane, Üç Kurbustan’ın doğayı ve sedir ile ardıç ağaçlarını yaratması; Erlik Aba’nın da sedire benzetip köknar ağacını, ardıca benzetip çalıyı yaratmasıyla son bulur.

T.A. Çaçıyakov’tan derlenen bu efsanede yaratıcı tanrı, Ülgen değil “Üç Kurbustan”dır ve Üç Kurbustan ile Erlik kardeşlerdir. Ancak kardeş olmalarına rağmen, diğer Altay yaratılış efsanelerinde olduğu gibi iyiliğin sembolü olan tanrı, kötülüğün sembolü olan Erlik’ten güçlüdür. Yeryüzünü, insanları, canlıları Üç Kurbustan yaratır; Erlik ise sürekli onun yarattıklarını bozmakla meşguldür. Tanrı’nın yarattığı insanları



canlandırarak onların ölümsüz olma şanslarını elinden alır ve onlara türlü türlü hastalık bulaştırır. Ancak Erlik bu kadar çok kötülük yapmasına rağmen, yine de verilen kararlarda söz sahibidir. Bu da gösterir ki “*Erlık bütün kötülüklerine rağmen, kutsallık ve Tanrılık özelliğini*”<sup>222</sup> korur. Tıpkı yeryüzünün yaratılması için denizin dibinden toprak alma hususunda ortaklaşa bir karar verdikleri gibi, insanoğlunun uzun ömürlü olması, genç ölmemesi ve çoğalmaması hususunda da ortak bir karar verirler. Ancak bu sırada gelen sıçan “(...) *Yaşlı da ölsün genç de ölsün.*” diyerek yaratılışa müdahale eder ve böylelikle uzun ömürlü olmasına karar verilen insanoğlu için her yaşta ölüm olur. Bu aslında yaratılışın bozulmasıdır. Sıçanın Erlik’in yarattığı canlılardan ve alt dünyanın hayvanlarından<sup>223</sup> olduğu düşünülecek olursa bu müdahalenin aslında Erlik tarafından gerçekleştirildiği söylemek mümkündür.

Altay Türklerinin yaratıcı tanrısı Üç Kurbustan, İranlıların Hürmüz ya da Ahura Mazda olarak adlandırdıkları tanrıdır. Zerdüştiliğe göre âlemin tanrısı ve iyiliği sembolü olan “Hürmüz” ile kötülük tanrısı “Ehrimen”in ezelden başlayan mücadelesi, yani iyiliğin ve kötülüğün mücadelesi, dünyanın sonuna kadar devam edecek ve Hürmüz’ün galibiyeti ile son bulacaktır<sup>224</sup>. İyilik tanrısı Hürmüz, Altay Türklerine “Kurbustan” olarak geçmiştir<sup>225</sup>.

Efsanelerde kimi zaman Kurbustan kimi zaman da Ülgen olarak karşımıza çıkan iyilik tanrısı ile kötülük tanrısı Erlik arasında geçen olaylar, Hürmüz ile Ehrimen arasındaki mücadeleyi hatırlatır. Altay yaratılış efsanelerinde Tanrı, Erlik ile birlikte yaratılışı gerçekleştirir ve ardından Erlik sürekli olarak kötülük yapmaya başlar. Tanrı, Erlik’ten daha güçlü ve istediği zaman onu yenebilecek kuvvette olmasına rağmen Erlik’i yok etmez. Fuzuli Bayat “*Erlık’in Ülgen tarafından yaratılmaması ve Ülgen tarafından öldürülmemesi de onun Ülgen’le aynı kaderi paylaştığını ispatlayan bir delildir. Hatta Altaylıların bazı mitolojik efsanelerine göre dünyanın ve insanın yaratılmasında iştirak eden Erlik, Ülgen’in büyük kardeşi olarak görülür. Ayrıca Erlik kalgançı çağa kadar Ülgen’le beraber evreni yönetmekle yükümlüdür. Yalnız kalgançı*

---

<sup>222</sup> B. Ögel, age, C. I, s.450.

<sup>223</sup> Nadejda Romanovna Oynotkinova, Jivotnie i Ptitsı v Mifah Altaytsev v Sravnitelnom Osveşçenii (Altay Mitlerinde Hayvanlar ve Kuşlar), Gumanitarnie Nauki v Sibiri Dergisi, S. 3, 2009, s. 90.

<sup>224</sup> Azizi Najiba Ziyayi, Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009, s. 30, 75-76. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

<sup>225</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 419, 450.

*çak başladığında Ülgen, Erlik'i öldürebilecektir.”*<sup>226</sup> der ki bu da Hürmüz ile Ehrimen arasındaki mücadelenin dünyanın sonunda Ehrimen'in mağlubiyetiyle son bulacağı hakkındaki bilgiyle örtüşür.

Ele aldığımız efsanede en dikkat çekici motif, kimin tanrı olacağına karar verebilmek için yapılan yarıştır. Bu yarışta kadehinden çiçek çıkan yaratıcı tanrı olacaktır. Üç kardeş kadehine süt koyar, en büyük ağabeyleri Erlik ise su koyar ve çiçekler içinde su olan kadehten çıkar. Ancak üç küçük kardeş, ağabeyleri Erlik görmeden çiçekleri kendi kadehlerine alırlar ve böylelikle yaratıcı Üç Kurbustan tanrısı olurlar. Diğer kardeşlerin kadehlerine süt koyarken Erlik'in su koyması, Eliade'nin Zürvanizm ile ilgili aktardığı bir mitte suyun kötülük tanrısı Ehrimen'e ait olması<sup>227</sup> hakkında verdiği bilgiyi akla getirir. Yaratıcı tanrı olmanın şartı olan çiçeklerin “su”dan çıkması dolayısıyla da suyun tanrının belirlenmesinde rol oynaması da dikkat çekicidir. Birçok yönü ile bir gevher, bir öz olarak düşünülen su, ele aldığımız yaratılış efsanelerinde de görüldüğü gibi yeryüzünün yaratılmasında temel ögedir; ilk toprak sudan çıkar ve yeryüzü öylelikle peyda olur. Her şey ilk gücünü ondan alır, evrendeki her varlık su ile can bulur; hatta insan kutsal su ile olur<sup>228</sup>.

Efsanede yaratıcı tanrının belirlenmesindeki şart olan çiçeklerin Erlik'in kadehinden çıkması ve kardeşleri tarafından alınarak kendi kadehlerine konması oldukça dikkat çekicidir. Aslında bu motif efsaneye sonradan ilave edilmiş gibi durmaktadır; çünkü bu motif çıkartıldığı vakit, anlatma diğer yaratılış efsanelerinden farklı değildir.

Ele aldığımız efsanede tanrı olma hakkının ilk olarak Erlik'e verilmesi, sonradan Kurbustan'a geçmesi, Eliade'nin Zürvanizm ile ilgili aktardığı bir mitte de yer alır. Bu mite göre, yüce yaratıcı Zürvan'ın oğulları Ehrimen ve Hürmüz, yaratma işi ile ilgili olarak görevlendirilirler. Ehrimen, Hürmüz'ün ağabeyi olduğu için hâkimiyet önce ona verilir, sonradan Hürmüz'e geçer<sup>229</sup>. Efsanemizde her ne kadar Erlik ve Üç Kurbustan kardeş de olsa doğumları söz konusu değildir, onlar ezelden beri vardır. Ancak bu

---

<sup>226</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 328.

<sup>227</sup> Suyun kötülük tanrısı Ehrimen'e ait olması hakkındaki mitle ilgili bk. M. Eliade, age, 1997, s. 308.

<sup>228</sup> F. Türkmen, agm, 2008, s. 108.

<sup>229</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 328-329; M. Eliade, age, 1997, s. 307-308.

tanrıların kardeş olması ve kimin tanrı olacağına belirlenmesi için yarışlar düzenlenmesi daha yüce bir tanrının varlığına işaret etmektedir<sup>230</sup>.

İncelediğimiz efsanede Erlik'in "yaratıcı tanrı" olarak seçilmesi, Erlik'in Altay yaratılış efsanelerindeki rolüne dikkat çeker. Aslında yeryüzünün yaratılmasındaki ilk rol hep Erlik'indir; Erlik, suyun dibine dalıp, yeryüzünün yaratılması için gerekli olan toprağı almakla yaratma hususunda ilk hamleyi yapar. Hatta "Yerin ve İnsanın Yaratılışı" adlı efsanede, Tanrı, yeryüzünü nasıl yaratacağını bilmezken Erlik bilir ve yine yaratmaya ilk olarak o başlar. "Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi" başlıklı efsanede ise Erlik, kardeşleri Kurbustan Burkan, Ülgen Burkan ve babaları ile birlikte başlangıçta yaratılışa bizzat iştirak ederken sonradan bir görev dağılımı neticesinde fonksiyon değiştirerek kötülükler yapmaya başlayan bir tanrıya dönüşür.

### **3.1.1.2. Tufan ile İlgili Efsaneler**

#### **3.1.1.2.1. Sal**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Kadının kocası her gün hiçbir şey söylemeden gider, akşam eve geç vakit döner.
- b. Kadın evde yalnızken yeraltından sarı keçe giyimli biri gelir.
- c. Kocası eve gelince karısının ısrarı üzerine tufandan kurtulmak için sal yaptığını anlatır.
- d. Sarı keçe giyimli kişi, salın altını deler; ancak kadının kocası bunu fark ederek salın altını onarır.
- e. Tufan başlayınca çocukları ile birlikte sala binerler. Yanlarına toprak ve tohum da alırlar.
- f. Kadın sala binerken çegegedeginin<sup>231</sup> arkası yırtılır.
- g. Bugün yeryüzündeki insanlar, o salla kurtulanların çocuklarıdır. Ağaçlar, onların aldıkları tohumlardan yetişmiştir.

---

<sup>230</sup> "Yüce tanrı"nın varlığı "Yaratıcıların Farklı Yönlerine Gitmesi" başlıklı efsanede açık bir şekilde yer almaktadır. Söz konusu efsanede yüce tanrı, Erlik Burkan, Ülgen Burkan ve Kurbustan Burkan'ın babalarıdır ve yeryüzü onun izniyle yaratılır.

<sup>231</sup> "Evli kadının dış giysisi", Altayca-Türkçe Sözlük, s. 71.

- h. Adam, torunlarına ad verirken atın uzuvlarından faydalanır. Çandır<sup>232</sup> yiyenin adı “Çaptı”; karta<sup>233</sup> yiyenin adı “Kıpçak” olur.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane çok eski dönemlerde yaşanan tufanla ilgilidir (*A1010 Tufan*). Efsanede, “evin direği” olarak nitelenen kişi, her gün geç saatlere kadar çalışır, karısı da, âdet olduğu üzere, eşine nerede olduğunu sormaz. Bir gün kocası evde yokken yeraltından sarı keçe giyimli biri gelir (*Z148 Sembolik renk: sarı*); kadın onu içki ikram ederek ağırlar (*P320 Misafirperverlik*). Akşam olup da kocası eve geldiğinde, kadın, yorgunluğunu alması için üç kadeh içki ikram eder (*Z71.1 Formülistik sayı: üç*) ve merakını gidermek için günlerdir ne işle meşgul olduğunu sorar (*W137 Merak*). Kocası, uzun zamandan beri sal yapmakla uğraştığını, böylelikle canlarını kurtarabileceklerini söyler. Bunu duyan sarı keçe giyimli kişi, gizlice salın altını deler (*N450 Sırlara kulak misafiri olma*); ancak evin erkeği durumu sezerek salı onarır. Tufan başlayınca adam çocuklarını da alır ve toplam sekiz kişi sala binerler. Ayrıca her ağacın tohumundan ve topraktan da alırlar. Kırk gün süren tufanın sonunda canlarını kurtarırlar (*A1021 Gemiyle tufandan kaçma*). Bugün yeryüzündeki insanlar, tufandan kurtulanların çocuklarıdır; ağaçlar onların aldıkları tohumlardan yetişmiştir; vadiler, kanyonlar, yarıklar tufanla oluşmuştur.

Bugün yeryüzündeki tüm insanların tufandan sağ olarak kurtulanlardan türemesi, ağaçların ve bazı yeryüzü şekillerinin o zaman oluşması, kozmik felaketlerden olan tufanın bir son değil bir başlangıç olduğunun göstergesidir. Efsaneye göre “Çaptı” ve “Kıpçak” boylarının adlandırılması da o döneme dayanır; bu boyun mensupları salı yapan kişinin torunlarıdır. O kişi, torunlarını adlandırırken (*T596 Çocuğa ad verme*) adlarını atın uzuvlarından seçer: çandır yiyenin adı “Çaptı”, karta yiyenin adı “Kıpçak” olur (*A1611 Bazı boyların menşei*). Anlatıcı diğerlerini unuttuğu için sadece bu iki boyun adlandırılmasından bahseder. Adlandırmada atın uzuvlarından faydalanılması, atın Altay Türklerinde ne denli önemli bir yere sahip olduğunun gösterir.

<sup>232</sup> “Karnın aşığı kısmı”, K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara 1998, s.250.

<sup>233</sup> “Atın kalın bağırsağı”, Kırgız Sözlüğü, s. 412.

Efsanede Altaylı kadınların giydiği “çegedek” adlı yerel giysinin neden yırtmaçlı olduğu da açıklanır. Adamın karısı sele kapılınca adam kürekle karısını yakalar ve sala bindirir. Bu sırada kadının çegedeginin arkası yırtılır; onun için de kadınların giydikleri çegedekler yırtmaçlıdır.

Tufanın konu edildiği efsanede, Altay Türklerinin toplum yapısıyla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ataerkil aile yapısı içerisinde “evin direği” olan erkeklerin sezgili oldukları, başlarına gelecek felaketleri önceden hissettikleri ve ona göre önlemini alıp, ailelerini kötülüklerden korudukları vurgulanmaktadır. Efsanede kadınların kocalarına hesap sormama geleneğinden de bahsedilmekte; ancak bunun eskide kaldığı belirtilmektedir. Efsaneye göre, kadın, kocasının sarhoşluğundan faydalanarak bu geleneği deler ve bunun neticesinde yeraltından gelen kişinin kötülüğüne maruz kalırlar. Ancak bu kötülük, kocanın sezgilerinin kuvveti sayesinde bertaraf edilir. Burada geleneklere riayet etmenin önemi vurgulanmakta ve bu şekilde geleneğin devamlılığı sağlanmaya çalışılmaktadır. Efsanede geleneğin bozulması ile tufan arasında da doğrudan bir bağlantı kurulduğu da aşikârdır (*A1018 Tufan bir cezalandırmadır*). Çünkü sosyal ve ahlâki değerlerdeki bozulmaların, bazı tabiat hadiselerinin dengesini bozduğuna inanılmakta, hatta kıyamet alametlerinin en başında ahlakî yozlaşmanın geldiği bilinmektedir. Doğal afetlerden tufan da dünyanın sonunu hazırlayan en büyük alamettir<sup>234</sup>.

Yaratılış efsanelerinde, “su” unsurunun yaratılışın en başından beri var olduğunu ve evrenin yaratılmasında etkin bir rol oynadığını görmüştük. “Canlandırma” fonksiyonu olan suyun, yeryüzünün yaratılışında olduğu kadar yerle bir olmasında da temel unsur olması, aslında tufanın bir son değil yeni bir başlangıç olduğunun göstergesidir. İnsanların işledikleri günahların cezası olan tufanda, suyun “arındırma” fonksiyonu da dikkat çekmektedir. Su, bir taraftan günahlardan arındırırken, diğer taraftan “canlandırma” fonksiyonu sayesinde yeniden oluşturmakta, yeniden doğurmaktadır. Eliade, tufanla ilgili “(...) sular altında kalma kesin bir yok oluş değil, geçici bir yeniden bütünleşme sürecidir ve bu sürecin ardından yeni bir yaratılış, yeni bir yaşam ve yeni bir insan doğar.” demektedir ve dünyada yaygın bir biçimde ele alınan “tufan”la ilgili anlatımların hepsinde insanlığın suyun altında kalmasıyla yeni insanların

---

<sup>234</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 131.

hüküm sürdüğü yeni bir dönemin başladığını ifade etmektedir<sup>235</sup>. Ele aldığımız efsanede de geleneklerin bozulmasından sonra tufan olarak yeni bir döneme başlar. Kırk gün süren tufandan sadece saldaki sekiz kişi hayatta kalır ve bugünkü insanlar onlardan türer; yeryüzündeki ağaçlar, bitkiler de o insanların yanlarına aldıkları tohumlardır. İnsanların sala binerken yanlarına tohumlardan almış olması, onların tufandan önceden haberdar olduklarını gösterir. İnsanların bu kozmik felaketten önceden haberdar olmaları<sup>236</sup> sayesinde aldıkları önlemler, yeniden oluşuma dolayısıyla da evrenin sürekliliğine olanak sağlar. Görüldüğü gibi su, yeryüzünü hem “arındırmış” hem de “yeniden oluşturmuş”tur.

Tufandan sonra yeryüzünün yeniden oluşumuyla başlayan dönem, şu an içinde yaşadığımız dönemdir. İlk dönem yaratılıştır, ikincisi ise tufandan sonra başlayan dönemdir. Bu dönemi sonlandıracak olan ise dünyanın sonudur. Tufanla ilgili efsaneler, tüm dünyada yaygın olarak görülmesine rağmen Türklerde kozmik felaketler ve dünyanın sonuyla ilgili efsaneler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Türkler, dünyanın sonundan ziyade yaratılışıyla ilgilenmişlerdir. Altay Türklerinde görülen tufanla ilgili efsanelerde semavî dinlerin etkisi de açıktır<sup>237</sup>.

Tevrat'ta tufan şu şekilde yer alır: Yaratılıştan bir süre sonra insanlığın bozulması neticesinde Tanrı yarattıklarından ötürü pişmanlık duyar ve yeryüzünü yerle bir etmek için tufan olmasına karar verir. Ancak Tanrı, Nuh'u önceden haberdar eder ve ona bir gemi yaparak içine ailesi ile bütün canlılardan birer çift almasını söyler. Nuh, gemiyi yaptıktan sonra eşini, üç oğlunu ve onların eşlerini alır ve toplam sekiz kişi gemiye binerler. Kırk gün boyunca yağmur yağar, tam yüz elli gün boyunca sular yeryüzünde kalır ve ne varsa yok eder. Tufandan sadece Ağrı Dağı'nın zirvesinde kalan Nuh ile gemisinin içindekiler sağ kalır ve Tanrı yeryüzündeki canlıların onlardan türemesini buyurur. Bugün yeryüzündeki milletlerin tamamı, Nuh'un soyundan gelenlerdir<sup>238</sup>. Görüldüğü gibi Tevrat'ta yer alan tufan ile ele aldığımız efsane arasında pek çok benzerlik söz konusudur.

<sup>235</sup> M. Eliade, age, 2009, s. 202, 215-217.

<sup>236</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 122-128.

<sup>237</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 125; E.E. Yamaeva, age, 1998, s. 96.

<sup>238</sup> Kitabı Mukaddes, Tekvin, bap. 6-10.

Ele aldığımız efsanede dikkati çeken unsurlardan biri de “sarı” renktir. Salı yapan kişinin evine yeraltından gelen sarı keçe giyimli kişi, salın altını deler. Salın altının delinmesi motifi, tufanla ilgili efsanelerin varyantlarında/versiyonlarında da karşımıza çıkar; ancak bu efsanelerde salın altını delen bir sıçandır<sup>239</sup>. Efsanemizde antropomorflaştırılan bu kişinin ise yeraltından gelmesi, onun Erlik ya da Erlik’in halkından olduğunu gösterir. Bu kişinin sarı keçe giyimli biri olarak tasvir edilmesi, sarı renginin hem kötülüğün ve felaketin habercisi<sup>240</sup> hem de “öteki âlem”in (yeraltının) simgesi olması ile alakalıdır<sup>241</sup>.

Efsanede dikkati çeken başka bir formel unsur “sekiz” sayısıdır. Salda sekiz kişi vardır ve insanlık bu sekiz kişiden türer. F. Bayat, sekiz sayısının ay kültünün kutsal sayısı olduğunu söyler ve şunları ilave eder: “(...) Nitekim sekizinci yılın tamamında ay ışığının yeni evreleri başlar. Gezegenlerden Venüs’ün yerden görülme müddeti de sekiz aydır. Buradan da dinî simgelerde cennetin sekiz tabakalı olması, kozmosun on sekiz bin âlemden ibaret olmasının sırrının yeni ay evresinin başlamasıyla ilgili olduğu ortaya çıkar. Zamanın sekizli devresi ve yeni zaman ölçüsünün de tamlık ifade eden sekiz rakamıyla bağlantılı olması, ay merkezli inançların çok eskilerden astrolojik bilgilerde belirleyici merkez simgesi olduğunu kanıtlar durumdadır.”<sup>242</sup>. Ayın, “eski dönemlerin insanlarını yok eden ve yeni bir dünyanın oluşumunu hazırlayan sel ve tufanlarla sıkı ilişkisi”<sup>243</sup> de göz önüne alınacak olursa tufan ile salda sekiz kişi bulunması arasında bir ilişki düşünülebilir.

Sekiz sayısının önemi özellikle semavi dinlerde dikkatimizi çeker. Yahudilik’te sekizinci gün, arınma günüdür ve aynı zamanda sünnet de sekizinci günde yapılır; Hristiyanlık’ta İsa Peygamber, Büyük Çile’nin sekizinci günü dirilmiştir ve hem Hristiyanlık’ta hem de İslamiyet’te sekiz cennet inancı vardır. Bazı İslamî inançlarda arşı sekiz meleğin (Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin)

<sup>239</sup> “Sıçanın tufan sırasında gemiyi delmesi” motifinin yer aldığı Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatar efsaneleri için Bk. Bibigül Ospanaliyeva, Kazakistan’ın Jambıl Bölgesi Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Ege Üniversitesi, İzmir 2011, s. 373 (Yayınlanmamış Doktora Tezi); A. Dıykanbayeva, agt, s. 320; Gülhan Atnur, Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002, s. 317, 721-722 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

<sup>240</sup> Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 194.

<sup>241</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 224.

<sup>242</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 275-276.

<sup>243</sup> M. Eliade, age, 2009, s. 216.

taşıdığına inanılır. Sekiz sayısı, Budizm’de de önemlidir; uğurlu sayı olarak kabul edilir ve Budizm’in sekiz sembolü vardır<sup>244</sup>.

Efsanede öne çıkan bir başka formel sayı ise “kırk”tır (*Z71.12 Formülistik sayı: kırk*): Tufan kırk gün sürer ve kırk günün sonunda canlarını kurtarmayı başaran sekiz kişi aracılığıyla yeni bir yaşam başlar. A. Schimmel, kırk sayısı ve Nuh tufanı arasındaki ilişkiyle ilgili: “(...) bu sayı, kadim Babil’de de gözlemlendiği gibi Ülker’in kırk gün boyunca gözden yok olmasıyla ilişkilidir. Bu aynı zamanda yağmurlu mevsimlerin süresidir-bilindiği gibi Nuh Tufanı’na neden olan yağmurlar da kırk gün sürmüştü.” der ve semavî dinlerde “hazırlama”, “tamamlama” ve “zamanın gelmesini” sembolize ettiğini ifade eder. Buna göre, Yahudi ve Hristiyan geleneğinde Tanrı, Âdem’in çamurunu kırk gün yoğurur, Mehdi yeryüzünde kırk yıl kalacaktır, yeniden diriliş kırk yıl sürecektir<sup>245</sup>.

Efsanede sütün damıtılmasıyla yapılan Altaylıların yerel içkisi “arakı”dan da sıkça bahis geçer. Ak Din’e göre arakı, Erlik’in yarattığı bir içecektir; o kötü ruhların içkisidir. Onun için arakı içen kişi, kötü ruhlarla bir tutulur. Ak Din’e inanan Altay Türkleri, Tanrı’ya dua ettiklerinde saçı yapmak için arakıyı değil; süt ve süttten yapılan yiyecekleri kullanırlar<sup>246</sup>. Ancak bugün Altay Türkleri arasında arakıya bakışın farklılaştığını görüyoruz. Süttten damıtılarak yapılıyor olması dolayısıyla “en temiz içecek” olarak bahsedilen arakı, bugün yaygın olarak tüketilmekte ve dinî törenlerde saçı yapmak için de kullanılmaktadır.

### **3.1.1.2.2. Nooy**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Çok çok eski zamanlarda yeryüzünde tufan olur.
- b. Nooy, büyük bir sal yapar.
- c. Nooy’un çocukları ve yanlarına aldıkları hayvanlar, canlarını kurtarırlar.
- d. Onlardan Nooy Mayman, Nooy Kıpçak ve Nooy Todoş boyları ortaya çıkar.

<sup>244</sup> Annemarie Schimmel, Sayıların Gizemi, Kabalcı Yay., İstanbul 2000, s. 169-176; Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 202.

<sup>245</sup> A. Schimmel, age, s. 265-273.

<sup>246</sup> Cayzañnıñ Cargı Cañı, s. 55-56.



## II. Kültürel Boyutu:

Çok eski zamanlarda tufan olunca (*A1010 Tufan*), Nooy çocuklarıyla birlikte büyük bir sal yapar. Büyük taygaya hayvan ve yiyecek çıkararak canlarını kurtarırlar (*A1021.1 Sandığa birer çift hayvan ve bütün varlıkların tohumlarından koyarak felaketten kaçış*). Bu şekilde kurtulan Nooylardan “*Nooy Mayman*”, “*Nooy Kıpçak*” ve “*Nooy Todoş*” boyları ortaya çıkar (*A1611 Bazı boyların menşei*).

Daha önce bahsettiğimiz gibi Türk kültüründe tufanla ya da dünyanın sonuyla ilgili çok fazla efsane bulunmamaktadır. Bu efsaneyi diğer tufan efsanelerinden ayıran en önemli fark ise “*Nooy*”<sup>247</sup>, yani Nuh, ismine yer vermesidir. Bu yanıyla da semavi dinlerle olan ilgisi aşikârdır.

Ele aldığımız efsanede tufandan sonra “*Nooy Mayman*”, “*Nooy Kıpçak*” ve “*Nooy Todoş*” boylarının ortaya çıkması, Tevrat’ta Nuh tufanıyla yeryüzünün yerle bir olması neticesinde yeni neslin Tanrı’nın emriyle Nuh’un Sam, Ham ve Yafes adlı üç oğlundan türemesini hatırlatır<sup>248</sup>. Aslında tufanla gelen felaketin bir sonun değil bir başlangıcın, bir yenilenmenin işareti olması sebebiyle eski olan yok olur ve yeryüzünde insanoğlu, hayvanlar ve bitkiler yeniden ortaya çıkar. Onun için de tufandan sağ olarak kurtulan az sayıdaki insandan yeniden insan soyunun türemesi, pek çok toplumda yer alan tufanla ilgili efsanelerde görülmektedir<sup>249</sup>.

### 3.1.1.2.3. Tufan

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Çok çok eski zamanlarda tufan olur.
- b. Su seviyesi alçalmayınca yedi yaşında sarışın bir kız kurban verirler.
- c. Çocuğun kurban edilmesiyle su seviyesi alçalır.
- d. Su alçalınca ortaya çıkan ovaların adları böylelikle bulunmuş olur.

<sup>247</sup> Altay Türklerinde tufanla ilgili anlatmalarda kahramanın adı “Nooy” ya da “Nama”dır. Bk. E.E. Yamaeva, age, 1998, s. 95.

<sup>248</sup> Bk. Kitabı Mukaddes, bap. 6-9.

<sup>249</sup> M. Eliade, age, 2009, s. 172.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre çok eski zamanlarda olan tufanda (*A1010 Tufan*), su, taygaların zirvesine kadar ulaşır. Tufanın bitmemesi üzerine yedi yaşında sarışın bir kız çocuğu kurban edilir ve böylelikle su seviyesi alçalır (*S267 Tufan kızın ya da oğlanın kurban edilmesiyle son bulur*). Ardından o civardaki vadilere isimler verilir: Kaspı, Oroktoy vd. (*A1617 Yer adının kökeni*). Bugün hâlâ Korotı ve Korbon'ın zirvesinde saldan arta kalan demirler vardır.

Ele aldığımız efsanede en dikkat çekici motif, yedi yaşında sarışın bir kız çocuğunun su seviyesinin alçalması için kurban verilmesidir (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi, Z148 Sembolik renk: sarı*). Bunun sebebi, tufanın tanrıların ya da ruhların gazabı olarak görülmesi ve kurban verilmek suretiyle onların sakinleştirilmeye çalışılmasıdır. Pek çok dinî gelenekte kanın hayat gücünü temsil ettiğini ve insan kurbanının da kozmolojik ve eskatolojik bir sembole sahip olduğunu söyleyen Rafet Özkan, “Dinlerde Kurban Kültü” adlı eserinde “*Diğer hediyelerin yeterli görülmediği yerde insan hayatı ön plana çıkmakta*” diyerek neden insan kurban etme yolunun seçildiği konusunu izah etmektedir<sup>250</sup>.

Çok eski dönemlerden beri pek çok toplumda görülen insan kurbanı, eski Sami kavimlerinde de yaygın bir gelenektir ve bu uygulamaya Tevrat'ta yer verilir<sup>251</sup>. Altay Türklerinin Nuh tufanı ile ilgili efsanelerinde Tevrat'ın etkisi göz önüne alınacak olursa “insan kurbanı” motifinin de bu yolla geçmiş olabileceğini söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz.

Ele aldığımız efsanede kurban edilecek kişinin yedi yaşında sarı saçlı bir kız olması da dikkati çekicidir. Sarı saçlı kızın kurban olarak seçilmesinin nedeni, muhtemelen, tufanı dindirecek olan “öteki âlem”e ait ruhlarla onu sembolize eden “sarı” renk arasında bir bağlantı kurulmasıdır<sup>252</sup>.

<sup>250</sup> Ali Rafet Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 49-61.

<sup>251</sup> S. Bekki, “*Türk Mitolojisinde Kurban*”, Akademik Araştırmalar, S. 3, 1996, s. 20.

<sup>252</sup> B. Ögel Manas destanında yer alan sarı hayvanların kurban edilmesi motifine ilgili olarak şu yorumu yapar: “*Sarı renkte hayvanların etlerinin daha iyi bir vasıfta olduğundan mı; yoksa altın gibi renklerin kutsal oluşundan veya soylu tabakayı gösterdiğinden dolayı mı büyük saygı ziyafetlerinde sarı hayvanların kesildiğini bilmiyoruz.*”, B. Ögel, age, C. I, s. 522.

Yedi sayısı efsanelerde en sık yer alan sayılardandır: Erlik'in ve Ülgen'in yedi oğlunun olması<sup>253</sup>, Erlik'in bakır değneğini yeraltına sokup çıkarmasıyla yeraltından yetmiş yedi türlü kötü hastalık çıkması<sup>254</sup>, Erlik'in Tanrı tarafından yerin yedi kat altına gönderilmesi, yeraltının<sup>255</sup> ve gökyüzünün<sup>256</sup> yedi katlı tasavvurları bunlardan bazılarıdır. Hem yaratılış hem de tufan ile ilgili efsanelerde yedi sayısının önemli bir yer alması, bu sayının kozmogonik önemini gösterir.

Yedi sayısının Tevrat'ta bahsedilen Nuh tufanında ve kurban törenlerinde de yer alması dikkat çekicidir: Nuh'un güvercini yedi gün uçar, tufanın hazırlıkları yedi gün sürer, kurban kefaretinde yedi kez kan akıtılır ve Süleyman'ın tapınağının açılması yedi günlük bir kurban töreniyle kutlanır<sup>257</sup>.

Ele aldığımız efsanede tufandan “yayık” olarak bahsedilmektedir. “Yayık”, Altay Türkçesinde hem “tufan” hem de Altay Türklerinin “arı ruhlardan biri”nin adıdır<sup>258</sup>. A. İnan konuyla ilgili şu bilgileri aktarır: “(...) *Samî dinlerin Nuhuna benzeyen Yayık Han da tufandan sonra göklere çıkmış ve Ak Yayık adını almıştır. Kam ayinlerinin ve merasimlerinde Yayık Han'ın ehemmiyeti büyüktür.*”<sup>259</sup>. Celal Beydili ise Yayık'ın coşup, kabaran suların ruhu sayıldığını, yeryüzündeki tüm suların ona ait olduğunun düşünüldüğünü, on yedi deniz veya ırmağın kavşağında yaşadığını ve ırmaklar taşıdığı zaman “*Yayık sudan çıktı.*” denildiğini söylemektedir<sup>260</sup>. Saf ruhlardan olan Yayık'ın tufanla olan alakası, “Koyon Cayık” adlı efsanede Yayık'ın Tanrı'nın kızının dönüşümüyle ortaya çıkmış olması, Yayık'ın aynı zamanda “Tanrı'nın kızı”

---

<sup>253</sup> “Yerin ve İnsanın Yaratılışı” adlı efsane.

<sup>254</sup> “Yeryüzünün Yaratılışı” adlı efsane.

<sup>255</sup> “Erlik ve Tanrı” adlı efsane.

<sup>256</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s.294.

<sup>257</sup> A. Schimmel, age, s. 145.

<sup>258</sup> Yayık ile ilgili olarak bk. “Koyon Cayık” adlı efsane.

<sup>259</sup> A. İnan, age, C. I, s. 271; A. İnan, Şamanizm adlı eserinde ise tufanla ilgili anlatmaların semavî dinlerin etkisinde kaldığını; ancak tanrılardan birinin adının Yayık Han olmasının dikkate değer olduğunu söyler ve ekler: “*Büyük Türk ırmaklarından birinin adı olan Yayık (şimdiki adı Ural) Ptolemos'den beri malumdur, 'yaygın su' anlamını ifade eder. ihtimal ki eski zamanlarda şamanizmin kendine mahsus bir tufan efsanesi bulunmuş, sonraları samîlerin efsanesiyle karıştırılmıştır.*”, bk. age, 2000, s. 23.

<sup>260</sup> Celal Beydili, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005, s. 604.

olarak da adlandırılması<sup>261</sup>, efsanede neden kurban edilen çocuğun kız olduğunu açıklar niteliktedir.

Altay Türklerinde tufanın yer adlandırmalarıyla ilişkilendirildiği efsaneler de söz konusudur. “Altay Kep-Kuuçınlar” adlı kitapta yer alan “Iyık”, “Cal Mönkü’de Sal”, “Altay’daki Kutsal Dağlar” başlıklı efsanelerde salın dağın zirvesinde kalması sayesinde insanların tufandan kurtulduğundan ve saldan arta kalan demir parçalarının bugüne kadar geldiğinden bahsedilir. Efsanelerde, bu yerlerin adlandırılmasıyla tufan arasında alaka kurulur ve kutsal sayılan bu dağların zirvelerine insanların çıkmasının hoş karşılanmadığı belirtilir<sup>262</sup>.

### **3.1.2. Oluşum Efsaneleri**

#### **3.1.2.1. Tabiat Unsurları ve Hadiselerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **3.1.2.1.1. Erlik ve Tanrı**

###### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Tanrı’nın kardeşi Erlik, ödünç olarak ayı ve güneşi alır.
- b. Erlik, ayı ve güneşi alıp uzun süre getirmeyince Tanrı, Erlik’in yanına iner ve Erlik’le tartışır.
- c. Tanrı, güneşi ve ayı alıp yeraltından çıkar.
- d. Tanrı, güneşi ve ayı gökyüzüne çakar.
- e. Erlik, Tanrı’ya kızarak tekrar yerin yedi kat altına girer; Tanrı, yukarıda kalır.

###### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane, ayın ve güneşin gökyüzünde bulunmasıyla ilgilidir. Efsaneye göre her şeye muktedir olan Tanrı (*A102.4 Her şeye gücü yeten Tanrı*) ile Erlik Bey kardeşirler. Erlik Bey, ağabeyinden güneşi ve ayı ödünç alır; ancak geri getirmez (*(T)A721.0.4 Güneş yeraltında tutulur, (T)A754.0.1 Ay yeraltında tutulur*). Bunun üzerine Tanrı, yeraltına iner (*A171.0.3 Tanrı cennetten iner*), Erlik’le tartışarak ayı ve güneşi alır; gökyüzüne çakar (*A721.3 Çalınan güneş gökyüzüne geri yerleştirilir, (T)A758.1*

<sup>261</sup> Konuyla ilgili bk. “Koyon Cayık” adlı efsane.

<sup>262</sup> Altay Kep-Kuuçındar, age, s. 367.

*Çalınan ay gökyüzüne geri yerleştirilir*). O zamandan beri yeryüzü aydınlıktır (A1170 *Gecenin ve gündüzün menşei*). Erlik, Tanrı'ya kızarak yerin yedi kat altına girer, Tanrı ise yukarıda kalır (Z71.5 *Formülistik sayı: yedi*).

Ele aldığımız efsanede Erlik'in yerin yedi kat altına girdiğinden bahsedilirken, gökyüzü katmanlarından söz edilmez. Sadece Tanrı'nın güneşi ve ayı, Erlik'ten alarak gökyüzüne çaktığı ve kendisinin de gökyüzünde kaldığı ifade edilir. Altay Türklerinin inanç sistemleri içerisinde yeraltı da gökyüzü de katmanlardan oluşur. Altay Türklerinde gökyüzünün yedi, on iki, on altı ya da on yedi kat olduğundan bahsedilir. On yedi katlı gökyüzü tasavvurunda on yedinci katta en yüce tanrı "Kayrakan", on altıncı katta "Ülgen", dokuzuncu katta "Kısagan Tengere" ("çok kuvvetli tanrı"), yedinci katta "Mergen Tengere" ("her şeyi bilen tanrı") ve "güneş", altıncı katta "ay" ve beşinci katta "Kuday Yayık" oturur. Erlik'in kötü ruhlarıyla birlikte yaşadığı, ayın ve güneşin olmadığı karanlık yeraltı dünyası ise yedi ya da dokuz kattan oluşur<sup>263</sup>.

İlk dönemlerde insanlar, tanrılar, yarı tanrılar ve doğaüstü varlıkların arasında yaşadıklarına inanmışlardır. Zamanla bu inanç sistemleşmiş ve tanrıların, insanların, bitki ve hayvanların ayrı ayrı dünyaları olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Altay Türklerinde de Tanrı insan gibi tasavvur edilmiş, tıpkı insanlar gibi kardeşlerinin olabileceği, kardeşleriyle ilişkilerinde kıskançlıklar, ödünç alıp vermeler ve benzeri ilişkiler kurdukları düşünülmüştür. Ele aldığımız efsanede de Erlik ve Tanrı arasındaki kardeşlik ilişkisi, evrenin yapısı, ayın ve güneşin niçin ve nasıl gökyüzüne geldiği anlatılır.

Efsanede gece ve gündüzün, aydınlık ve karanlığın sürekli mücadelesine de işaret edilir. "*Tanrı, güneşi ve ayı yukarı kaldırıp gökyüzüne çakar.*" diyerek bir oluşumun anlatıldığı efsanede "*O zamandan beri yeryüzü her zaman aydınlıktır, çeşit çeşit canlı neşe içinde yaşar.*" ifadesi Budizm'in ve Manihaizm'in tesirinde gelişen düalist sisteme işaret eder. Bilindiği gibi aydınlık ve karanlığın mücadelesini simgeleyen "ying yang"ın da aydınlık kısmı mutluluk, bereket ve canlılığı; karanlık kısmı ise hüznü ve kötülüğü sembolize etmektedir.

---

<sup>263</sup> M. Eliade, Şamanizm, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, İzmir 2006, s. 308; F. Bayat, age, C. I, s. 47-49, 55.

Ele aldığımız efsanede Tanrı ile Erlik'in kardeş olarak verilmesi, "Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi" ve "Yeryüzünün Yaratılışı" efsanelerinde de karşımıza çıkar. Efsanelerimizde Tanrı ile Erlik'in kardeş olarak verilmesi, Altay Türklerinde "en yüce tanrı" fikrini destekler niteliktedir. Erlik ve onun kardeşi olan Ülgen ya da Üç Kurbustan, "en yüce tanrı" tarafından yeryüzünü yaratmakla ve düzeni sağlamakla görevlendirilirler. Ele aldığımız efsanede de Erlik'in kardeşi olan "Tanrı", daha önceden var olan güneşi ve ayı Erlik'in elinden kurtarıp, tekrar gökyüzünü çakarak düzeni sağlar; o günden beri de yeryüzü aydınlıktır, gece ve gündüz oluşmuştur.

### 3.1.2.1.2. Çaptagan Sarı Tayga

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Kara Kırgızlar, Altaylılara saldırmak için Çaptagan'a gelirler.
- b. Sarı bir tayga olan Çaptagan'a sarı saçlı kız kurban ederler ve Altaylıları yağmalayıp halkını esir ederler.
- c. Kırgızlar, kara bir tayga olan Kargay'a gelirken kara saçlı bir kız kurban etmek isterler.
- d. Kargay, etrafı beyaz dumanla kaplayıp Altaylıları korur.
- e. Kargay, halkını korumayan Çaptagan'a kızarak onu taşlarla, kayalarla döver; Çaptagan ise ona dikenli çalılıklarla karşılık verir.
- f. Onun için Çaptagan taşlık, kayalık; Kargay ise dikenli, çalılık bir yerdir.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane birbirine yakın olan Çaptagan ve Kargay adlı dağların neden birinin taşlık, kayalık; diğerinin ise çalılık bir yer olduğunu açıklamaktadır. Efsaneye göre, Altaylılara saldıran Kara Kırgızlar, Çaptagan adlı sarı bir taygaya geldiklerinde taygaya sarı saçlı bir kız kurban ederler (*S263 Ruhları (tanrıları) sakinleştirmek için kurban verme, Z148 Sembolik renk: sarı*). Bu kurbanın üzerine tayga, Kara Kırgızların kendi halkını yağmalamasına, insanları esir almasına ve öldürmesine müsaade eder. Kara Kırgızlar daha sonra Kargay adlı dağa giderler. Kargay Dağı'nın kara bir dağ olduğunu görünce kara saçlı bir kız kurban ederler (*S263 Ruhları (tanrıları) sakinleştirmek için kurban verme, Z143 Sembolik renk: kara*). Ancak Kargay, etrafı beyaz bir dumanla

kaplayıp halkını korur. Kara Kırgızlar, aylarca, yıllarca Altaylıları arayıp bulamazlar ve sonunda dönmek zorunda kalırlar. Çaptagan'ın halkını korumamasına sinirlenen Kargay ((T)Z119 *Kişileştirilen dağ*), taşlarla, kayalarla Çaptagan'a saldırır; Çaptagan da dikenli çalılarla karşılık verir. Onun için bugün Çaptagan taşlık ve kayalıktır (A963 *Dağlar, toprağın, kumun düşmesiyle ya da atılmasıyla oluşur*); Kargay Dağı ise insanın geçemeyeceği dikenli çalılıklarla kaplıdır (A964.2 *Dağların birbirleri ile kavgaları bugünkü şekillerine neden olur*).

Görüldüğü gibi efsanede Kargay ve Çaptagan dağları canlı birer varlık olarak düşünülmüştür: Kargay Dağı, Çaptagan'a öfkelenir ve dağlar kavga ederler. Dağların insan gibi tasavvur edilmesi, birbirleri ile savaşmaları, hatta evlenmeleri diğer Sibirya boyları arasında da mevcuttur. Tüm bunlar başlangıçta birer bahadır olan dağların çeşitli sebeplerden ötürü dağa dönüştüklerini göstermektedir<sup>264</sup>. Nitekim S. Surazakov'un "Altay Folklor" adlı eserinde aktardığı Çaptıgan ve Adagan dağları ile ilgili başka bir anlatmada da bu dönüşüm yer almaktadır. Söz konusu anlatmaya göre Altay'ın kuzeyinde yer alan Çaptıgan ve Adagan dağları, eskiden pehlivandırlar ve bir gün ikisi büyük bir kavga ederler. Adagan, Çaptıgan'a taş atar, Çaptıgan ise çayırmelikesi ile karşılık verir. Daha sonra bu iki pehlivan taygaya dönüşünce Adagan'ın kuzey tarafında çayırmelikeleri yetişir, Çaptıgan'ın güney tarafı ise hep taşlıktır<sup>265</sup>.

İncelediğimiz efsanede düşmanların saldırmadan önce kurban vermeleri oldukça dikkat çekicidir. Burada amaç kurban aracılığıyla dağın sahibi olarak düşünülen iyenin rızasını almak ve halkını esir edip yağmalamaktır. Nitekim düşmanlar ilk olarak dağlara kurban sunarlar, ardından halkı yağmalamaya girişirler. Efsanede Çaptagan Dağı, kendisine verilen kurbandan razı olarak düşmanların halkına saldırmasına müsaade ederken Kargay Dağı rıza göstermeyerek etrafı beyaz bir dumanla kaplar ve halkını korur, yıllarca saklar. Burada dağlara kurban vererek müsaade istenmesi, her dağın birer iyesi olduğu ve o dağda yaşayan her canlının o dağın iyesine ait olduğu inancına dayanır; onun için de öncelikle rıza alma gereği duyulur. Aynı durum av törenlerinde de söz konusudur; eğer iyeler memnun edilmez, gerekli ritüeller yerine getirilmezse avın başarısız geçeceğine inanılır. Nitekim ele aldığımız efsanede de Kargay Dağı müsaade

---

<sup>264</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 229.

<sup>265</sup> S.S. Surazakov, age, s. 100.

etmediği için Kara Kırgızlar, Altaylıları dağda bulamazlar ve sonunda geri dönmek zorunda kalırlar.

Ancak burada esas dikkati çeken kurbanın hayvan değil “insan kurbanı” olmasıdır. Türklerde insan kurbanının olup olmadığı ile ilgili kaynaklar net bilgiler aktarmamaktadır. B. Ögel, Çin kaynaklarının aktardığı insan kurbanını içeren bir efsaneden hareketle Göktürk döneminde hiçbir kaynakta insan kurbanından bahsedilmediğini, bunun belki çok eski dönemlere ait olabileceğini ifade etmiştir<sup>266</sup>. Ancak Göktürklerde at ile birlikte insan kurban edildiği bilgisine Bizans kaynaklarında yer verilmiş ve Emel Esin bu kayıt için “*Köktürklerde insan kurban edildiği hakkında tek rivayet*” demiştir<sup>267</sup>. J.P. Roux ise insan kurbanının Hun döneminin “en eski kurban türü” olduğunu ve bu geleneğin zamanla kaybolduğunu söylemiştir<sup>268</sup>. Bizim incelediğimiz efsanelerde insan kurbanı, iki anlatmada geçmektedir ki bunlardan biri “Tufan” adlı efsanedir ve bu motifin semavî dinlerden geçmiş olması muhtemeldir. Ancak bu motifin ele aldığımızda yer alması dikkat çekicidir.

Ele aldığımız efsanenin bir varyantı, A. İnan tarafından “Tarihte ve Bugün Şamanizm” adlı eserde verilmiştir. Buna göre Moğollar tarafından takip edilen Altay Türkleri, Karagay Dağı’na sığınır ve dağa kurban keserler. Dağ birdenbire ormanla kaplanır ve Moğollar Altaylıları bulamazlar; Altaylılar böylelikle Moğollardan kurtulurlar. O günden sonra da Altay Türkleri, Karagay Dağı’nı kutsal saymaktadır<sup>269</sup>.

İncelediğimiz efsane, dağ kültürünün özelde Altay Türklerinde genelde ise Türklerde çok önemli bir yere sahip olduğunun göstergesidir. Dağların yüksek oluşu, her zaman için insanların dikkatini çekmiş, evrenin merkezinden göklere kadar uzandığı düşünülmüştür. Türklerde Tanrı’nın gökyüzünde yaşadığı şeklinde bir inanç söz konusu olduğu için de dağa çıkmak Tanrı’ya yaklaşmak olarak algılanmış, duaların dağdan

---

<sup>266</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 570.

<sup>267</sup> Tuncer Gülensoy, Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 44; S. Bekki, agm, 16-28.

<sup>268</sup> J.P. Roux, Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yay., İstanbul 1999, s. 194.

<sup>269</sup> A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK Yay., Ankara 2000, s. 52.



daha rahat işitildiği düşünölmüş, bu yüzden de Tanrı'yla ilgili ayinlerin pek çoğu dağlarda yapılmıştır<sup>270</sup>.

### 3.1.2.2. Gök Cisimlerinin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler

#### 3.1.2.2.1. Elbegen

##### I. Olay Örgüsü

- a. Ayrı Taş'ta yaşayan evli barklı Elbegen kızdığında yedi başlı olur.
- b. Elbegen, karısının sağdığı sütü içen tilkiyi görünce çok büyük bir taş alıp atarak tilkiyi ezer; karısı da ezilerek ölür.
- c. Celber Taş'a göç eden Elbegen, sinirlenerek yedi başlı olur.
- d. Altın Göl'de yaşayan halk, Elbegen'i alıp götürmesi için şikâyetlerini güneşe bildirirler.
- e. Güneş yeryüzüne inince sıcaklığından otlar, ağaçlar kavrulur.
- f. Bunun üzerine gökyüzüne çıkan güneş, ayı gönderir.
- g. Gökyüzünden inen ay, Celber Taş denilen yerde Elbegen'i yakalar.
- h. Ay, Elbegen'i yukarı götürür.
- i. Bu sırada Elbegen'in cebinden çakmak taşı düşer, o yer "Ottuk Taş" olarak adlandırılır.
- j. Ay yere indiğinde çok soğuk olur, insanlar kapılarını açtıklarında ayı görürler; ondan beri de insanların elleri, ayakları soğukta donduğu hâlde yüzleri donmaz.
- k. Elbegen'in söğüdü çekip çıkarttığı yer, Celber Taş'ta oyuk bir şekilde bugün bile durmaktadır.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, ayın dolunay hâlinde görölen lekeleri açıklar. Efsaneye göre, Elbegen, Altın Göl'ün aşağı tarafındaki Ayrı Taş'ta eşiyle birlikte yaşar. Bir akşam Elbegen'in eşi inek sağarken bir tilki gelir ve sütü içer. Bunu gören Elbegen, olağanüstü büyüklükte bir taşı alarak tilkiye doğru fırlatır (*F624.2 Büyük taşları kaldıran adam*); tilki de

<sup>270</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 156-157; Ali Duymaz-Halil İbrahim Şahin, "Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç, ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 19, 2008, s. 117.

Elbegen'in eşi de ölür (*S116 Ezerek öldürme*). Elbegen, bunun üzerine Celber Taş'a göç eder; ancak bu sırada çok sinirlenir ve yedi başlı olur ((*T*)*F511.0.2.5 Yedi başlı adam, Z71.5 Formülistik sayı: yedi*). Zaten Elbegen ne zaman sinirlense yedi başlı olmakta, öfkesi geçtiğinde tekrar eski hâline dönmektedir (*D610 Tekrarlanan Dönüşüm*). Elbegen'den şikâyetçi olan halk, durumu güneşe bildirir. Güneş, Elbegen'i götürmek için yeryüzüne indiğinde yeryüzündeki otlar, ağaçlar kavrulur (*A733.5 Güneş ısıyla dünyayı kurutur*). Onun için bugün yüksek taygaların zirveleri çıplaktır.

Güneş, Elbegen'e ulaşamayınca aya gidip Elbegen'i getirmesini söyler ((*T*)*F798 Olağanüstü güneş*). Ay, Elbegen'i yakalamak için yeryüzüne indiğinde yer çok soğuk olur, canlılar yuvalarına çekilirler. İnsanlar kapılarını açınca ayı görürler. Bu yüzden de o günden sonra insanların elleri, ayakları soğuktan donduğu hâlde yüzleri donmaz olur. Efsanede güneş sıcaklığın, ay ise soğüğün sembolü olarak karşımıza çıkar<sup>271</sup>.

Ay, Elbegen'i yakalar ((*T*)*F799 Olağanüstü ay*). Elbegen, söğüde sınımsı tutunsa da ay yukarı çekince Elbegen söğütle birlikte yukarı çıkar. Kökleriyle birlikte yukarı çıkan söğüdün yeri bugün hâlâ çukur bir şekilde Celber Taş'ta bulunur.

Elbegen, yukarı çıkarken cebinden çakmak taşı düşer. Altın Göl'ün sol yakasında, suyun içinde duran bu taş "Ottuk Taş" olarak adlandırılır (*A1617 Yer adının kökeni*).

Elbegen, o günden beri aydadır (*A751 Aydaki adam*). Bugün ay, dolunay hâlinde iken Elbegen'in ayrık duran ayakları, söğüdün dalları ve arkasında da insanları kaydattığı küçük, kara kazanı görünür. Efsane böylelikle ayın yüzeyindeki lekelerin neden oluştuğunu açıklar (*A751.9 Aydaki çeşitli görüntüler*).

Efsane anlatıcının "Böyle bilim olmadığı zamanlarda halk, ayı anlamaya gayret edermiş. Şimdi bizim için anlaşılır: ayda bizim roketimiz var. Çok geçmeden bizim komünizmden biri aya ulaşır." demesiyle son bulur. Anlatıcı, anlattığı efsaneye inanmadığını bu şekilde belirtir.

Efsanede Elbegen'in başına gelen olaylar, karısının akşam vakti inek sağmaya çıkmasıyla başlar. Altay Türklerinin inançlarına göre, güneş battıktan sonra inek sağılmaz. Efsanede kadının bu yasağı çiğnemesinin peşi sıra olaylar başlar ve ilk olarak

<sup>271</sup> Altay Türklerinde güneşin sıcaklığın, ayın ise soğüğün sembolü olmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, *age*, C. II, s. 189-190,198-199.

kadın ölür. Efsanede açıkça belirtilmese de kadının, Elbegen'in tilkiye attığı taştan yaralanarak öldüğü anlaşılmaktadır.

Altay Türklerinde “Elbegen”, “Celbegen” ya da “Jilbegen”, Hakas Türklerinde “Çilbigen”, Tuva Türklerinde “Celbege”<sup>272</sup>, Kuzey Türklerinde ise “Celbegen”, “Yel Moos”, “Kara Moos” olarak karşımıza çıkan bu kötü ruh, aslında Türk efsanelerindeki “dev” motifidir. S. Surazakov “Altay Folklor” adlı eserinde Celbegen'den bir “yutpa” olarak bahsederken<sup>273</sup>; Bahaeddin Ögel, Türk mitolojisindeki Elbegen gibi yeraltı ruhlarının, dev gibi görüldüğünü söyler ve Türklerde devin diğer kültürlerde olduğu gibi her zaman anormal büyüklükte olmadığını; ancak bu ruhların şekil değiştirebilmelerinden dolayı istedikleri zaman büyüyüp küçülebildiklerini ya da normal bir insan olabildiklerini ifade eder<sup>274</sup>. Ele aldığımız efsanede de Elbegen, evli barklı ve sıradan bir hayat süren biri gibi tasavvur edilmesine rağmen, olağanüstü büyüklükteki taşları kaldıracak ya da cebinde taşıyabilen, kızdığı anda yedi başlı olan bir devdir.

Türk inanç sisteminde dev gibi kötü ruhların ortaya çıkışı, yeraltı dünyasının hâkimi Erlik Bey'le ilişkilendirilmektedir. Tanrı tarafından yeraltına sürülen Erlik, kendi şeytanları, kötü ruhları ile birlikte yeraltında hüküm sürmektedir. Elbegen de Erlik'in yarattıklarındandır<sup>275</sup>. Erlik Bey, insanların günah işlemeye başlaması üzerine, yeryüzündeki insanları kendisine göndermesi için yedi başlı Elbegen'i yeraltından çıkarıp yeryüzüne gönderir. Yaratılış efsanelerinden de hatırlanacağı üzere, Tanrı, iyi olan kullarını yanına alacak, günah işleyenler ise Elbegen'in olacaktır<sup>276</sup>. Erlik'in Elbegen'i yeryüzüne göndermesinin sebebi de budur. Efsanenin Altay Türkleri arasında görülen başka bir varyantında yeryüzüne gönderilen Elbegen, insanları takip edip, ay baltasıyla onları öldürüp, dipsiz bakır kazanında kaynatarak yer ve ruhlarını yeraltı dünyasına gönderir. Elbegen'in yeryüzünde neredeyse insan bırakmaması üzerine de Tanrı, ayı ve güneşi yeryüzüne göndererek Elbegen'i durdurmalarını, insanları korumalarını emreder<sup>277</sup>.

---

<sup>272</sup> C. Beydili, age, s. 617-618.

<sup>273</sup> S.S. Surazakov, age, s. 97.

<sup>274</sup> B. Ögel, age., C. II, s. 561-564.

<sup>275</sup> Alimcan İnyet, Türk Dünyası Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz, İzmir 2008, s. 63.

<sup>276</sup> Bk. “Yerin Yaratılışı” adlı efsane.

<sup>277</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 15.

Ele aldığımız varyantta ise durum biraz farklı izah edilmektedir. Efsanede, insanlar Elbegen'den rahatsızdır, ama neden rahatsız oldukları açıkça izah edilmez. Ayrıca insanlar memnuniyetsizliklerini Tanrı'ya değil, güneşe bildirirler. Güneş ise yakıcılığından dolayı yeryüzüne inemediği için bu görevi aya verir. Türk kültüründe gücün, kudretin, hâkimiyetin ve yeniden doğuşun sembolü olan ay<sup>278</sup>, insanları bu felaketten kurtarır ve böylelikle yeryüzünde huzurlu bir yaşam başlar.

### 3.1.2.2.2. Aybatkan

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Ay, Elbegen'i yakalamak için yeryüzüne iner.
- b. Yeryüzüne sığmayan ay, Elbegen'i kenarıyla yakalar; bu yere Aybatkan denir.
- c. Ay, Elbegen'i alıp götürür.
- d. Elbegen, sık sık elleriyle ayın gözlerini kapatır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre ayın ve güneşin ortak kararı üzerine, ay, Cabagan'da yaşayan Elbegen'i yakalamak üzere yeryüzüne iner. Güneşin inmesi hâlinde her şey yanacağı için, ayın inmesinin uygun olacağını karar vermişlerdir ((T)F798 *Olağanüstü güneş*, (T)F799 *Olağanüstü ay*). Ancak ay yeryüzüne sığmayınca Elbegen'i kenarıyla alır, buraya "Aybatkan" adı verilir (*A1617 Yer adının kökeni*).

Elbegen, ayın kendisini yakalamak için geldiğini görünce söğüde tutunur. Ay, Elbegen'i yukarı çekince söğüt de Elbegen'le birlikte yukarı çıkar (*A751 Aydaki adam*). Bugün Elbegen'in kovası dahi aydan görünür (*A751.9 Aydaki çeşitli görüntüler*).

Efsaneye göre Elbegen, sık sık ayın gözlerini kapattığı için ay kararır. İnsanlar, ayı kurtarmak için köpekleri havlatırlar, tüfekle ateş ederler, tencerelere vurarak gürültü yaparlar. Bu gürültüden korkan Elbegen, ayı serbest bırakır ve ay tekrar parlar. Elbegen'in ayı yediğine dair inançlar da mevcuttur. Buna göre Elbegen, dolunayı azar azar yer ve günbegün küçültür. Elbegen'in yiyip küçülttüğü aya, "eski ay" ya da "ayın eskisi" denir. Arada da Elbegen ayı tamamen yer, böyle zamanlar için insanlar "ay

---

<sup>278</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 275.

karıgıp turu” derler. Öyle zamanlarda erkekler, Tanrı’nın duyması için gürültü yaparak Tanrı’nın ayı Elbegen’e vermemesi için yardım dilerler. Erlik Bey tarafından yeraltından yeryüzüne gönderilen, ancak ayda mahsur kalan Elbegen’in tek arzusu ise ayı yenerek tekrar yeryüzüne dönmek ve insanları yemektir<sup>279</sup>.

Ayın doğması-batması, periyodik hareketleri, üzerindeki karartılar her zaman için insanlar arasında merak konusu olmuştur. Altay Türklerinin konargöçer olmaları ve hayatlarını ayın hareketlerine göre düzenlemeleri, ayın önemini, onlar için bir kat daha arttırmaktadır. Altay Türklerinde ay o kadar önemlidir ki günlük hayatlarında onun hareketlerini esas alırlar; bu da pek çok inanmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Altay Türklerine göre “eski ay”da dua töreni yapılmaz, geceleyin birinin adı anılmaz, şapkasız dışarı çıkılmaz, gürültü yapılmaz, evden süt verilmez, ateş verilmez, kül dökülmez, tırnak ve saç kesilmez, içki içilmez, kavga edilmez, toy yapılmaz. “Yeni ay”da, yani ayın Elbegen’i yendiği zaman, kötü ruhlar sakinleşir, felaketler azalır ve yeryüzü dinlenir. Onun için de bu zamanlarda Altaylılar, sabah erkenden ineğin sütünden sağıp tadına bakmadan aya, güneşe saçarlar. Bu zamanlarda toylar yapılır, misafirliklere gidilir<sup>280</sup>.

### **3.1.2.3. Boyların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

#### **3.1.2.3.1. İnsanların Çoğalıp Artması**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Tanrı Ülgen, insanları yaratırken kadınla erkeği beraber yaratır.
- b. Tanrı’nın dokuz oğlu vardır: Kıpçak, Mayman, Todoş, Tonjoon, Komdoş, Cüs, Togus, Küzen, Kerdaş.
- c. Oğlanlar, kendi kız kardeşleriyle evlenirler ve böylece yeryüzündeki halk çoğalır. Diğer bütün boylar da bu boylardan türerler.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane, Altay Türklerinde boyların ortaya çıkışı ile ilgilidir. “Söök” adını verdikleri boylara ayrılan Altay Türklerinde herkesin bir boyu vardır ve bu boy babadan

<sup>279</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 15-17.

<sup>280</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 16-17.

geçer. Boyların kutsal saydıkları dağları, ağaçları, hayvanları vardır ve onlar bu ağaçları kesmezler, hayvanları öldürmezler. Altay Türklerinde boyların ortaya çıkışı, bu boyların kendi içinde kollara ayrılması ve kutsal saydıkları varlıklar hakkında pek çok efsane vardır<sup>281</sup>. Bu efsane de insanların boylara ayrılmasını, yani boyların ortaya çıkışını ele alan ve ilk insanın yaratılışına kadar dayandırıp Tanrı'nın oğulları ile ilişkilendiren bir anlatmadır.

Efsaneye göre boylar, Tanrı'nın dokuz oğlundan türer (*Z71.6 Formülistik sayı: dokuz*). Tanrı Ülgen'in yedi ya da dokuz oğlu olduğuna dair farklı inançlar vardır. Anohin, "Altay Şamanlığına Ait Materyaller" adlı eserinde Tanrı'nın yedi oğlu olduğu bilgisini aktarır ve isimlerini şu şekilde sıralar: Karşıt, Puura-Kaan, Yajıl-Kaan, Burça-Kaan, Kara Kuş, Paktı-Kaan, Er-Kaanım<sup>282</sup>. İncelediğimiz efsanede ise Tanrı'nın oğullarının adları (*A32.1 Yaraticının Oğlu*) Kıpçak, Mayman, Todoş, Tonjoon, Komdoş, Cüs, Togus, Küzen, Kerdaş olarak verilir ki aslında bunlar Altay Türklerinde birer boy adıdır. Efsanede Altay Türklerinin bu dokuz boydan türediği ifade edilir (*A1611 Belli boyların menşei*).

İnsanların, dokuz insandan türemesi motifine "Yerin Yaratılışı" adlı efsanede de yer vermiştik. Söz konusu efsanede Tanrı, dokuz dallı ağacın altına dokuz insanı yaratır ve o dokuz insandan da dokuz boyun türemesi emrini verir, ancak Erlik'in insanı canlandırmasından ve ilk insanların yasak meyveyi yeme itaatsizliğinden sonra Tanrı, ilk insan Toronoy'a "Senin dokuz oğlun, dokuz da kızın olsun. Sen şeytana uydun, meyvesini yedin. Ben artık insan yaratmayacağım, insanoğlu senden türesin" der.

Ele aldığımız efsanede ise Tanrı'nın dokuz oğlunun kız kardeşleriyle evlenmesi neticesinde insanların ve boyların ortaya çıktığı ifade edilir. Ancak Altay Türklerinde bugün değil akraba evliliği aynı boya mensup insanların dahi birbirleriyle evlenmesi mümkün değildir, çünkü kardeş sayılırlar.

Efsaneye göre Tanrı Ülgen, kadınla erkeği aynı anda yaratır (*A1280 İlk adam (kadın)*). Bu motif, semavî dinlerden farklılık arz eder, çünkü semavî dinlerde Tanrı önce erkeği, onun kaburga kemiğinden de kadını yaratmaktadır. Altay yaratılış efsanelerinde ise genel olarak kadınla erkeğin aynı anda yaratıldıklarından

<sup>281</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 180.

<sup>282</sup> A.V. Anohin, age, s. 13.

bahsedilmekle birlikte “Yerin ve İnsanın Yaratılışı” efsanede önce erkek, ardından kadın yaratılır ki bu da ancak semavî dinlerin etkisiyle açıklanabilir.

### 3.1.2.3.2. Sarı Tan

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Sarı Tan adlı avcı, üç arkadaşıyla avlanmaya gider.
- b. Sarı Tan’ın çocuklarından birini alkarısı kaçıtır.
- c. Eşi Unçukpas, alkarısını bakır bıçağıyla öldürür.
- d. Unçukpas, çocuklarını alıp batıya doğru gider.
- e. Sarı Tan’ın arkadaşlarından biri zor koşullara dayanamayarak ölür.
- f. Bir gün Sarı Tan’ın karşısına çok güzel bir kız çıkar.
- g. Sarı Tan, o kızla birlikte yaşar, dört oğlanları olur.
- h. Sarı Tan avdan döndüğünde bir oğlunun eksik olması üzerine şüphelenir.
- i. Bir gün eşini gözetleyen Sarı Tan, eşinin alkarısı olduğunu görür.
- j. Gün doğunca Sarı Tan, iki oğlunu da alarak kaçar.
- k. Sarı Tan, akşam olunca ateş yakar, alkarısı eşine pusu kurup bekler.
- l. Sarı Tan, keçi şeklindeki alkarısını öldürür, bakır tırnaklarını da ateşe atar.
- m. İki çocuğuyla Altay’a döner, birine “Almat Uul”, diğerine “Yeti Sarı” adını verir, Almat ve Yeti Sarı boyları bu çocuklardan türer.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay’da yaşayan Sarı Tan adlı kişinin iki arkadaşıyla birlikte ava gitmesi (*P414 Avcılık*) ve eşi Unçukpas’ı, alkarılarına karşı önlem alması yönünde tembihlemesiyle başlamaktadır. Karısına geceleyin ateşi söndürmemesini, alkarısı gelecek olursa bakır bıçağıyla onu öldürmesini söyler (*F405 Ruhlarla mücadele etmenin yolları*).

Efsaneye göre, Sarı Tan avlanmaya gittikten sonra, Unçukpas, kapıyı açık bırakarak gün batımında inek sağmaya gider; evde ateş yakmayı da unuttur. Altay Türklerinin inançlarına göre güneş battıktan sonra inek sağılmaya gidilmez. Ancak Unçukpas, bu yasağı çiğner ve geri geldiğinde üç çocuğundan birinin olmadığını görür (*Z71.1. Formülistik sayı: üç*). Güneş doğuncaya kadar baygınlık geçiren kadın,

ayıldığında bakır bıçağını da alıp alkarısının peşinden gider (*R260 Takipler*). Alkarısının, çocuğunun ciğerini, yüreğini dişlediğini gören (*G312 Yamyam canavar*) Unçukpas, evdeki iki alkarısını bakır bıçağı ile öldürüp, evi yakar (*G512.1 Devlin bıçakla öldürülmesi*). Böylelikle alkarılarının bakır tırnakları eriyip kara toprak olur.

Eve dönen Unçukpas çocuklarını da alıp gider ve giderken de eşi döndüğünde nereye gittiklerini anlasın diye batıya doğru eğilen ağacın eğik tarafına üç çentik atar, dördüncü çentiğı yarım bırakarak kapatır. Bunun manası şudur: üçü kaldı, biri öldü; biz batıya gidiyoruz.

Altay dağlarında avlanan Sarı Tan ne kadar zaman geçtiğini bilmez. Sarı Tan'ın arkadaşlarından biri, bu zorlu koşullara dayanamayarak ölür. Sarı Tan, Altay'a döndüğü zaman arkadaşının mezarına gömmek için onun av çantasını ve başparmağını alır.

Bir gün Sarı Tan'ın karşısına çok güzel bir kız çıkar (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*). Kız, Sarı Tan'la birlikte yaşamak ister. Sarı Tan, istemese de yapacak bir şeyi olmadığından teklifi kabul eder. Sarı Tan'la bu kızın dört oğulları olur (*T111 Ölümlü ve tabiatüstü varlıkların evlenmesi, Z71.2 Formülistik sayı: dört*). Eşine hiç güvenmeyen Sarı Tan, bir gün avdan döndüğünde "Tört Ooy" adlı en küçük oğlunun olmadığını görünce eşinin alkarısı olduğunu anlar (*(T)F499.4 Alkarısı*). Bir gün yine avlanmaya gidiyor gibi yapıp eve bir delik açar ve eşini izler. Delikten baktığında görür ki eşinin koltuğunun altı delik, tepesi oyuktur. Gece olduğunda iki oğlunu uyutur, diğerini tırnaklarıyla öldürüp, etinden yemek yapar. Gün doğduğunda alkarısı, yiyecek bir şeyler almaya çıkınca Sarı Tan iki oğlunu alıp kaçar.

İki oğluyla gün boyunca kaçan Sarı Tan, akşam olduğunda ateş yakıp kütüğe kürkünü geçirir ve bakır okunu hazırlayıp bekler. Kara keçi kılığında koşturarak gelen alkarısı tırnaklarıyla kütüğe saldırır (*G303.3.3.1.6. Keçi şeklindeki kötü ruh*). Bu sırada Sarı Tan, bakır okuyla alkarısını vurarak öldürür (*K950 Hile ile öldürmenin şekilleri*), bakır tırnaklarını da ateşe atıp yakar.

Sarı Tan, Altay'a döndüğünde (*L111.1 Gurbete gidiş ve dönüş*) bir oğluna "Almat Uul", diğerine "Ceti Sarı" adını verir (*T596 Çocuğa ad verme*) ve bu çocukların neslinden "Almat" ve "Ceti sarı" boyları ortaya çıkar. (*A1611 Belli oymakların menşei*).



Efsane Sarı Tan'ın arkadaşlarıyla birlikte avlanmaya gitmesi ve eşini çocuklarıyla birlikte bırakması ile başlar. Ancak efsanede hem avlanmaya giden Sarı Tan'a hem de eşi ve çocuklarına alkarıları musallat olur.

Türkiye Türklerine göre genellikle çocuklara, lohusa kadınlara ve atlara musallat olduğuna inanılan bu kötü ruh, hemen hemen bütün Türk boylarında karşımıza çıkmaktadır. Bu ruh, Altay Türklerinde “almıs”, “albıs”; Tuva Türklerinde “albıs”, “albız”; Tofa Türklerinde “albin”; Şor Türklerinde “albas”; Tatar Türklerinde “albastı”; Çuvaş Türklerinde “alpas”, “alpasta”; Kırgız Türklerinde “albarstı”; Uygur Türklerinde “alvastı”; Türkmen Türklerinde “al”, “albassı”; Azerbaycan Türklerinde “alarvadı”, “halarvadı”, “hal anası”; Türkiye Türklerinde “al karısı”, “albastı”, “al ana” gibi isimlerle adlandırılmaktadır<sup>283</sup>.

Altay Türkleri, diğer bütün kötü ruhlar gibi alkarılarının da Erlik tarafından yaratıldığına ve ona hizmet ettiğine inanırlar. Çeşitli şekillere girebilen bu ruh, kimi zaman avcılarla birlikte olmak isteyen güzel bir kadın kimi zaman ise keçi şeklinde karşımıza çıkar. Ele aldığımız efsanede alkarısının yer alış biçimleri şöyledir:

*a. Unçukpas'ın en küçük kızının ciğerini ve yüreğini yiyen kötü bir ruh olarak alkarısı:* Alkarısının çocuklara musallat olması ve insanların ciğerini yemesi, gerek Türkiye Türklerinde gerekse diğer Türk boylarında sıkça karşımıza çıkar. Efsanede, Unçukpas, bakır bıçağını alarak alkarısının evine gider, onu ve alkarısı kocasını bakır bıçağıyla öldürür, evi ateşe vererek her ikisinin de bakır tırnaklarını eritir. Bakır tırnaklı alkarısı, Fuzuli Bayat'ın “Türk Mitolojik Sistemi” adlı eserinde de bahsettiği gibi, Altay-Sayan avcılık mitlerinde sıkça karşımıza çıkan “Jeztırnak” ile de benzerlikler taşır. Kurbanlarını bakır tırnaklarıyla öldüren Jeztırnak, yaşam gücünü bakır tırnaklarından alan şeytanî bir varlıktır, onun için de avcılar tarafından elleri kesilerek öldürülür<sup>284</sup>. Bu efsanede de kahramanlar, alkarılarını sadece öldürmekle yetinmeyip onların bakır tırnaklarını da yok ederler. Alkarılarının tırnaklarının bakır olmasının sebebi, “bakır”ın yeraltının sembolü olmasından kaynaklanır<sup>285</sup>. Bu iki varlık arasındaki

<sup>283</sup> A. İnan, age, C. I, s. 259; F. Bayat, age, C. II, s. 323-324.

<sup>284</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 320-321.

<sup>285</sup> Y. Çoruhlu, “Türk Sanatı ve Mitolojisinde Kötülüğün Tasviri”, Lânet Kitabı (Ed. Emine Gürsoy Naskali), KİTABEVİ Yay., İstanbul 2009, s. 415.

bir diğerk benzerlik ise her ikisinin de bir aile yapısının olmasıdır<sup>286</sup>. Efsanede, alkarısının bir kocası vardır ve birlikte bir evde yaşarlar. “Erkek alkarısı”, bu kötü ruhun zaman içerisinde uğradığı değişimlerin bir sonucu olsa gerektir. Nitekim “mitolojik ana kompleksinden” çıkan bu ruh, başta kadının koruyucusu ve ocak-ateş bağlantılı iken çok erken çağlarda değişime uğrayarak kadınların düşmanı olan kötü bir ruha dönüşmüştür<sup>287</sup>. Ayrıca Sarı Tan’ın alkarısının gelmemesi için Unçukpas’a ateş yakmasını söylemesi ve Unçukpas’ın ateş yakmayı unuttuğu gün alkarısının gelmesi, eskiden ateşin koruyucusu olan bu ruhun değişime uğradıktan sonra ateşten korktuğunu da gösterir. Altay Türklerinde koruyuculuk işleviyle ön plana çıkan ateşin, kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılır.

*b. Avlanmaya giden Sarı Tan’ın karşısına çok güzel bir kız olarak çıkan alkarısı:* Uzun zaman avlanmaktan bitkin düşen Sarı Tan’ın karşısına bir gün çok güzel bir kız çıkar. Bu kız, Sarı Tan’ı iyileştirir ve onunla birlikte yaşamak istediğini söyler. Sarı Tan, kızla birlikte olmak istemese de yapacak bir şey yoktur, yoksa ölecektir. Burada alkarısı, “dağ iyesi”ni çağırıştırır. Sarı saçlı olarak tasavvur edilen dağ iyesi, avcılarla birlikte onların en iyi avlara sahip olmalarına yardımcı olur; ancak kendisiyle birlikte olmayı reddederlerse ya öldürür ya da av bulmalarını engelleyerek onları cezalandırır<sup>288</sup>. Efsanemizde bu kızla birlikte yaşamaya mecbur kalan Sarı Tan’ın ondan dört çocuğu olur; ancak Sarı Tan eşine güvenmez. Bir gün avdan döndüğünde en küçük oğlunun olmadığını görünce eşinin alkarısı olduğunu anlar. Eşini gizlice gözetler ve koltuğunun altına delik, tepesinin oyuk olduğunu görür. Gece olunca eşi, ikinci oğlunu tırnaklarıyla öldürüp etinden yemek hazırlar.

*c. Çocuklarıyla birlikte kaçan Sarı Tan’ı takip ederek onlara saldıran “kara keçi” donunda alkarısı:* Sarı Tan, çocuklarını da alarak alkarısından kaçır. Gece olduğunda ateş yakıp, kütüğe kürkünü geçirip, bakır okunu hazırlayıp, alkarısını beklemeye başlar. Kara keçi donunda gelen alkarısı, tırnaklarıyla kütüğe saldırınca Sarı Tan, onu bakır okuyla ciğerinden vurarak öldürür, bakır tırnaklarını ise ateşe atıp yakar.

<sup>286</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 325.

<sup>287</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. F. Bayat, age, C. II, s. 321-323.

<sup>288</sup> F. Bayat, dağ ruhu olan Sarı Kız’ın pek çok yönden alkarısına benzediğini, ancak her ikisinin farklı demonik varlıklar olup birbirlerinin işlevlerini üstlendiklerini söyler. Ayrıntılı bilgi için bk. F. Bayat, age, C. II, s. 333-334.

Alkarısının keçi donuna girmesi, Türk boylarında sıkça karşımıza çıkan bir motiftir. Alkarısının keçi donuna girmesinin sebebi, keçinin de tıpkı alkarısı gibi Erlik tarafından yaratılan bir varlık olmasıyla alakalı olmalıdır. Genel olarak alkarısıyla ilgili anlatılarda keçinin sarı keçi, alkarısının ise sarışın olarak verilmesine karşın, ele aldığımız efsanede keçinin “kara keçi”, kızın ise “kara kaşlı” olarak verilmesi, Abdülkadir İnan’ın naklettiği Kırgız ve Kazak Türklerinde “sarı albastı” ve “kara albastı” olmak üzere iki türlü alkarısının var olduğu bilgisini çağrıştırır<sup>289</sup>.

Efsanelerde alkarısı, avcılarının karşısına çok güzel bir kız şeklinde şekil değiştirmiş olarak çıkar. Oysa alkarıları, genel olarak, kollarının altı oyuk, tepesi delik, bakır tırnaklı varlıklardır. Alkarısı motifi, Altay Türklerinin masallarında da karşımıza çıkar. İbrahim Dilek, “Altay Masalları” adlı doktora tezinde alkarısı ile ilgili iki masala yer vermiştir. Her iki masal da ele aldığımız efsanelerle büyük benzerlikler içerir. Bu masallarda da ormanda yaşayan alkarısı, avcılara musallat olur ve avcılar onu yok etmek için paltolarını kütüğe sarıp onu beklerler; bakır tırnaklı alkarısı kütüğe saldırınca da avcılar tüfekle onu öldürürler<sup>290</sup>.

Efsanede dikkati çeken bir başka husus, kahramanın adı ile ilgilidir. Efsaneye göre kahraman tan vakti dünyaya geldiği için adı “Sarı Tan”dır (*Z148 Sembolik renk: sarı*). Ancak “öteki âlem”i sembolize eden “sarı” renginin kahramanın adında yer almasıyla Sarı Tan ve yeraltı dünyasına ait alkarısının kozmik evliliklerinin temellendirildiği açıktır.

### 3.1.2.3.3. Almatlar

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Avlanmaya giden Köbök ile Töölös, ormanda birbirlerini kaybederler.
- b. Töölös, Köbök’ü bulduğunda ayağı kırıktır.
- c. Töölös, evine döner; Köbök ormanda kalır.
- d. Töölös, bir yıl sonra döndüğünde Köbök’ün kucağında küçük bir çocuk vardır.
- e. Köbök’ün eşi Töölös’ü görünce kaçmıştır.

<sup>289</sup> A. İnan, age, C. I, s.259-267.

<sup>290</sup> İ. Dilek, agt, s. 99.

- f. Tölös ve Köbök, çocuğu da yanlarına alıp dönerler.
- g. O çocuk büyüyünce evlenir ve ondan olan insanlara “Almat” denir.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “Almat” boyunun ortaya çıkışı ile ilgilidir (*A1611 Belli boyların menşei*). Altay Türkçesinde “Almat” sözü, “alkarısı” anlamındadır. Efsaneye göre avlanmak için ormana giden Köbök ile Tölös (*P414 Avcılık*), bir aya yakın avlandıktan sonra birbirlerini kaybederler. Tölös, Köbök’ü bulduğunda ayağı kırıktır. O şekilde dönmesi mümkün olmadığı için ona ottan bir kulübe yapar, atını keser ve seneye gelip onu alacağını söyler. Bir yıl geçtikten sonra döndüğünde Köbök’ün bir bebeği salladığını görür. Köbök’ün anlattıklarına göre, Tölös döndükten sonra bir kadın gelir (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*) ve Köbök’ün kırık ayağını iyileştirdikten sonra beraber yaşarlar (*T111 Ölümlü ve tabiatüstü varlıkların evlenmesi*). Dokuz ay sonra bir çocukları olur. Kadın, Tölös’ün geleceğini önceden sezdiği için kaçır. Bunun üzerine Tölös ve Köbök, çocuğu da yanlarına alarak dönerler (*L111.1 Gurbete gidiş ve dönüş*). Çocuk büyüyünce evlenir ve ondan türeyen insanlara “Almat” denir. Almat boyu bu şekilde ortaya çıkar. Efsaneye göre, “Köbök” boyundan bir insan ile alkarısının kozmik evliliğinden ortaya çıkan “Almat” boyu mensuplarından, alkarıları, ((*T*)*F499.4 Alkarısı*) korkarlar, onlara yaklaşamazlar.

“Almat” boyunun ortaya çıkışıyla ilgili olan bu efsanede avcının karşısına çıkan kadın, her ne kadar alkarısı olarak verilmişse de “Sarı Tan” efsanesinde bahsettiğimiz gibi daha ziyade “dağ iyisi”ni çağrıştırmaktadır. Hatta ele aldığımız efsanede bu kadın, herhangi bir menfi davranış içerisinde de değildir. Ayrıca Köbök’ün arkadaşının geleceğini önceden bilerek oradan uzaklaşması da tıpkı iyelerde olduğu gibi sadece bazı kişilere kendisini göstermesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Ele aldığımız anlatma, Altay Türklerinin hayatında önemli bir yeri olan avcılık üzerine kurgulanan efsanelerden biridir. Efsanede Tölösle Köbök’ün birlikte avlanmaya çıkması, birbirlerini kaybetmeleri üzerine Tölös’ün Köbök’ü ısrarla aramaya devam etmesi, arkadaşının ayağının kırık olduğunu görünce ona gerekli yiyeceği temin edip,

ihtiyacı olan barınma sorununu çözmesi ve söz verdiği gibi bir yıl sonra onu almaya gitmesi avcılıkta dayanışmanın ne denli önemli olduğunu gösterir<sup>291</sup>.

#### 3.1.2.3.4. Alkarısından Olan Çocuk Almatır

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Bir avcı avlanmaya gittiğinde çok güzel bir kadın görür.
- b. Kadının isteği üzerine kadın ile avcı beraber yaşamaya başlarlar.
- c. Avcı, eşinin alkarısı olduğunu anlar.
- d. Avcı, çocuğu dünyaya gelince eve döneceğini söyler.
- e. Alkarısı, kendisinin de memlekete gideceğini söyleyerek çocuğu avcıya bırakır.
- f. Mecburen çocuğu yanında götüren avcı, insanlara çocuğu bulduğunu söyler.
- g. Çocuğun boyu “Sarı Almat”; adamınki ise “Kara Almat” olur.

##### II. Kültürel Temel:

“Sarı Almat” ve “Kara Almat” boylarının adlandırılması ile ilgili olan efsane, alkarısıyla ilişkilendirilen diğer efsanelerin bir varyantıdır. Efsaneye göre, avcı (*P414 Avcılık*), ormanın ortasında bir çadır ve o çadırın ortasında çok güzel yemekler hazırlayan bir kadın görür (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*). Kadın, kimsesi olmadığını söyleyerek avcıyla birlikte yaşamak ister. Avcı, kadına acıyarak onunla beraber yaşamayı kabul eder (*T111 Ölümlü ve tabiatüstü varlıkların evlenmesi*). Ancak avcı, avlanmaya gidip de döndüğünde kadının atın kazı kartasını kaydattığını görünce şüphelenir. Bir gün yine avlanmaya gidiyormuş gibi yapıp kadını gözetler. Kadının kendi karnını kesip kaydattığını görünce onun alkarısı olduğunu anlar (*(T)F499.4 Alkarısı*). Avcı, çocuğu dünyaya gelince kadına eve dönmek istediğinden bahseder; ancak kadın kendisinin de memlekete gideceğini söyleyerek çocuğu avcıya bırakır. Avcı, mecburen çocuğu da alarak gider (*L111.1 Gurbete gidiş ve dönüş*). Avcı insanlara, çocuğu, göç edenlerin düşürdüğünü söyler. Avcı, almatların boyundan olduğu

---

<sup>291</sup> Altay Türklerinde avcılıkla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ferah Türker, “*Altay Türklerinde Avcılıkla İlgili Pratikler ve Efsanelerdeki Yeri*”, II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi, Çeşme-İzmir 2010 (Basım Aşamasında).

için, çocuk “Sarı Almat” boyundan olur, kendi boyu da “Kara Almat” boyu olarak adlandırılır (*Al611 Belli oymakların menşei*).

“Almat” boyu ile ilgili olan bu efsane, diğer varyantlardan bazı yönleriyle ayrılır. Öncelikle bu efsane, “Almat” boyunun adlandırılmasıyla değil “Kara Almat” ve “Sarı Almat” olarak ikiye ayrılmasıyla ilgilidir. Çünkü “Almat” boyu zaten vardır, kahraman “Almat” boyundandır. Ancak o alkarısından bir çocuk sahibi olunca bu çocuk “Sarı Almat”, kendisi ise “Kara Almat” olarak adlandırılır ve “Almat”lar böylelikle kendi içlerinde ikiye ayrılmış olurlar. A. İnan’ın “*Al Ruhü Hakkında*” adlı makalesinde Kırgızlarda ve Kazaklarda alkarısının “kara albastı” ve “sarı albastı” olmak üzere ikiye ayrıldığından bahsetmesi, efsanemizde bu boyun neden kendi içinde ikiye ayrıldığını izah eder niteliktedir<sup>292</sup>.

Efsanede, kahramanın alkarısından olan çocuğunun “Sarı Almat” olarak adlandırılmasının sebebi “alkarısı” ve “sarı” rengi arasındaki ilişkiyle alakalı olmalıdır. Bilindiği gibi “sarı”, “öteki âlem”in simgesi olan bir renktir Alkarısının da Erlik’in yarattığı kötü ruhlardan olması sebebiyle “sarı” renkle arasında doğrudan bir bağlantı vardır<sup>293</sup>. Bu sebepten ötürü de kozmik evlilikten olan bu oğlan, “Sarı Almat” olarak adlandırılmıştır diye düşünüyoruz. Alkarısı, Türk boylarının anlatmalarında da genellikle sarı saçlı bir kadın olarak tasavvur edilir. Özbek Türklerinde “Sarı Kız”, Sibiryâ Tatarlarında “Sarı Çeç” gibi ruhlar da aslında alkarısıdır<sup>294</sup>.

İncelediğimiz efsanede kötü ruhların gücünü vurgulamak için, “kara” ve “sarı” renkleri ön plana çıkarılarak renk sembolizminden faydalanılmıştır. Kara rengi, yeraltının ve hükümdarı Erlik’in rengidir; Erlik’in hüküm sürdüğü yeraltından bahsedilirken de “güneşi olmayan yer” anlamına gelen “alıs cer” ifadesi kullanılarak karanlığa vurgu yapılmaktadır. Efsanede hem Erlik’in hem de onun yarattıklarının vasıflarından olan kara rengine yer verilerek alkarısının kötülüğü vurgulanmaktadır.

---

<sup>292</sup> A. İnan’a göre, “kara albastı” ciddi, ağırbaşlı, sadece ocaklı adamlara görünen bir ruh iken, “sarı albastı”, sarışın bir kadın suretinde olan hoppa bir ruhtur, insanları hile ile aldatarak ele geçirir. Ayrıntılı bilgi için bk. A. İnan, age, C. I, 259-267.

<sup>293</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 332-337.

<sup>294</sup> A. İneyet, age, s. 48.

Alkarısıyla ilgili efsanelerde alkarısının şekil değiştirerek insan ya da hayvan şekline girmesi, bakır tırnaklara sahip olması, koltuğunun altına oyuk, tepesinin delik olması, vücudundan et kestiğinde o yerin kendini anında yenilemesi gibi olağanüstü özellikler alkarısını esrarengiz kılmak, gücünü hissettirmek içindir<sup>295</sup>.

Alkarısı ile ilgili efsanelerde dikkatimizi çeken bir başka husus, avcı ile birlikte dağda yaşayan alkarısının sofrasında türlü türlü yiyeceklerin olduğuna vurgu yapılmasıdır. Bu yönüyle Türkiye Türkleri arasında görülen anlatımlarla benzerlik gösterir. Bu tip anlatımlarda alkarısı demir bir iğnenin yakasına geçirilmesi suretiyle yakalanıp hizmetçi olarak kullanılır ve tıpkı Altay efsanelerinde olduğu gibi sofrasının bereketine, yiyecekleri yoktan var etmesine vurgu yapılır<sup>296</sup>.

### 3.1.2.3.5. Töölös, Mundus, Koçkor Mundus

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Savaştan kaçan kız, bir köyde karşısına çıkan bir oğlanla evlenir.
- b. Evlendiğinde hamile olan kız içinde iki buğday tanesi olan bir doluyu yediği için hamile kalmıştır.
- c. İkiz oğlu olan kızın, eşinden de bir oğlu olur.
- d. Üç oğlan mirası bölüşürlerken bir deve, bir de koç artar.
- e. Mirası alış şekillerine göre en küçük oğlan “Töölös”, ortanca oğlan ise “Koçkor Mundus” diye adlandırır; büyük oğlan ise buğday tanesinden oluşuyla ilgili olarak “Mundus” olarak adlandırır.
- f. Hepsinden de sayısız insan türer.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane “Töölös”, “Koçkor Mundus” ve “Mundus” boylarının adlandırılmasıyla ilgilidir (*A1611 Bazı boyların menşei*). Efsaneye göre savaştan kaçan bir kız, büyük bir köye gelir ve orada bekâr bir oğlanla evlenir. Evlendiğinde hamile olan kız, savaştan kaçtıktan sonra aç bir şekilde dolaştığı sırada gördüğü bir dolu tanesi kırdığını, içinden çıkan iki buğday tanesini yediğini ve arkasından da hamile kaldığını söyler (*T539*

<sup>295</sup> Y. Çoruhlu, agm, s. 408-409.

<sup>296</sup> B. Seyidoğlu, age, s. 135-144; Z. Karadavut, agt, s. 230-231.

*Mucizevî hamile kalma*). O kız, ikiz dünyaya getirir, her ikisi de oğlan olur ((T)Z71.0.3 *Formülistik sayı: iki*). Daha sonra evlendiği eşinden de bir oğlu olur. Beraber büyüyen üç oğlan, günü geldiğinde mirası bölüşürler. Mirastan bir deve ile bir koç artar. En küçük oğlan “*Develeri ben güttüm, artan deveyi ben alayım.*” diyerek deveyi alır, babaları onu “Töölös” diye adlandırır; koyun güden ve koçun boynuzunu çekip çıkaran ortanca oğul koçu alır, babaları onu “Koçkor Mundus” diye adlandırır; büyük oğlanı ise dolu tanesinden ortaya çıktığı için “Mundus” olarak adlandırır (*T543.6.1 Buğdaydan doğma, T596 Çocuğa ad verme*).

Efsaneye göre, Töölös en küçük oğlandır, yani babanın öz oğludur. Mundus ve Koçkor Mundus, kızın dolu tanesinin içindeki buğdayları yemesi sonucu dünyaya gelen oğullardır; onun için de “Mundus” olarak adlandırılırlar. Babası, büyük oğlunu adlandırırken “(...) *dolu tanesinin yarılmasıyla çıkan Mus Kağan’ın yeğeni Mundus olsun*” demektedir. Efsanenin B. Ögel tarafından aktarılan bir başka varyantında ise “*Senin de baban bir buz idi. Bu sebeple sen, Muz-Han, yani Buz Han’ın nesli sayılırsın.*”<sup>297</sup> ifadesi, adlandırmanın sebebini daha açık bir şekilde izah eder niteliktedir.

Efsanede en dikkat çekici motif, “bakire doğum” motifidir. Bakire kız, dolunun içinde bulunan iki buğday tanesini yiyince hamile kalır ve ikiz oğlan doğurur. Bu oğlanlar, ileride Koçkor Mundus ve Mundus boylarını oluşturacaklardır. Burada bakire doğumla bu boylara “mucizevîlik” katılarak ortaya çıkışları olağanüstü bir sebebe bağlanmıştır<sup>298</sup>. Roux, bu tip doğumlarla ilgili olarak şunları söyler: “(...) *Belli sayıda gerekli koşul bir araya gelmiş olmalıdır. Mutlak kural bir insanın doğumunun yoktan gerçekleşmemesidir. Doğumun gerçekleşmesi için her zaman dölyatağının olması ve dışarıdan bir nesnenin girip burada gelişmesi gerekir. Doğuma olağanüstülüğünü veren, dölyatağının ve içine giren nesnenin (nesne, ışık, insan, hayvan veya Tanrı spermi) özgünlüğü, bazen de döllemenin çerçevesi ve koşullarıdır.*”<sup>299</sup>. Buğday tanelerinin dolunun içinde bulunması da suyun dölleyici fonksiyonu ile ilgili olmalıdır.

<sup>297</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 57.

<sup>298</sup> Olağanüstü hamile kalma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. J.P. Roux, 2005, age, s. 272-299.

<sup>299</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 275.



M. Eliade, suyun evrenin tüm potansiyelini ve tüm tohumlarını içinde barındıran rahim olduğunu söyleyerek kökenlerin suyla ilişkilendirilmesinin tabii olduğunu belirtir<sup>300</sup>.

Efsanede “Koçkor Mundus” ve “Mundus” boylarının ortaya çıkışı, olağanüstülüğe bağlanırken, “Töölös” boyunun adlandırılması miras paylaşımında ona deve düşmesiyle açıklanmıştır. Altay Türklerinde yer altı dünyasının hayvanı olarak kabul edilen ve Erlik tarafından yaratıldığına inanılan devenin, bir boy adı olması deve ile ilgili değişen algılamayı göstermektedir. “Altayskiy Panteon” adlı eserde, devenin kıtlık zamanında insanların hayatta kalmasını sağladığı ve ondan beri de olumsuz algılamının değiştiği, özellikle Töölös boyu mensupları tarafından kutsal sayıldığı söylenmektedir<sup>301</sup>. Burada kastedilen “kıtlık zamanı”ndan hangi zamanın kastedildiğini bilmiyoruz; ancak gerçek olan şu ki develer dayanıklılıkları ile özellikle çöl yaşamında insanların hayatlarını kolaylaştırmışlardır. Ayrıca her ne kadar “deve”nin Erlik tarafından yaratıldığına inanılmışsa da, “At ile Deve”<sup>302</sup> başlıklı efsanede de incelediğimiz gibi, deve, Tanrı’nın yaptığı değişikliklerle tanrısal özelliklere sahip olmuştur. Burada şunu da belirtmek isteriz ki “Töölös”ler, Altay Türklerinin “Telengit” boyuna mensuplar ve Telengitler, çöllerin yer aldığı Koş-Agaç bölgesinde yaşamaktadırlar. Bu da Töölöslerin deveyi neden kutsal saydıklarını açıklamaktadır.

### **3.1.2.3.6. Kıdat Todoş Boyu**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Göldeki kayığın içinden birinin yardım istediği duyulur.
- b. Kayığın içinde kucığında bebekle oturan bir kız vardır.
- c. Çinli kız evlilik dışı hamile kalmış ve bebeğini kayıkta doğurmuştur.
- d. Denizde doğan bebeğin adı “Talayman”, boyu “Kıdat Todoş” olur.
- e. Kıdat Todoş boyundan olanlar o oğlandan türemişlerdir.

#### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane Kıdat Todoş boyunun ortaya çıkışı ile ilgilidir (*A1611 Bazı boyların menşei*). Olaylar Erciş Bajı’nın sonunda meydana gelir. Todoş boyundan Padlay adlı

<sup>300</sup> M. Eliade, age, 2009, s. 199.

<sup>301</sup> N.S. Grebennikova, age, s. 62-63.

<sup>302</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. “At ile Deve” efsanesi.

birinin eşi, nehrin kenarında bir kayık görür. Kayığın içindeki kişinin yardım isteyen sesini duyması üzerine etraftakilerle birlikte kayığı çıkarırlar. Kayığın içinde kucağında bebeğiyle oturan Çinli bir kız vardır. Çinli kız evlilik dışı hamile kaldığı için töreler gereği öldürülmesine karar verilmiş (*Q241 Zina cezalandırılır*); ancak onu öldürecek kişiye yalvarması üzerine o kişi tarafından kayın ağacının kabuğundan yapılan kayığın içine oturtularak nehre bırakılmıştır. Köylüler kızın bebeğine, nehirde dünyaya geldiği için “Talayman” adını vermişlerdir. Çocuğun boyu ile ilgili olarak “*Boyu Kıdat*<sup>303</sup> *Todoş olsun. Biz kendimiz Kara Todoşlarız.*” demişlerdir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi boylar, kendi içlerinde de kollara ayrılabilir. Bu efsane ile Todoş boyunun “Kara Todoş” ve “Kıdat Todoş” olarak kollara ayrılmasının sebebi açıklanır (*A1640 Bazı boyların bölünmesinin menşei*).

Efsanede nehre bırakılan Çinli kızın kayığının, kayın ağacının kabuğundan yapılması dikkat çekicidir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kayın ağacı, Tanrı'nın ağacıdır, Tanrı'nın kutunu taşır. Kayın aynı zamanda Tanrı Ülgen tarafından, Umay Ana ile birlikte yeryüzüne indirilmiştir. Bu yüzden de kadınların doğum yapması esnasında yardımcı olması için yanlarına çatallı kayın dalı bırakılır<sup>304</sup>. Ele aldığımız efsanede de bebeğin kayın ağacının kabuğundan yapılan salın içinde dünyaya gelmesinin sebebi bu olmalıdır.

Efsanede görülen kayığın içinde nehre bırakılma, sıkça karşımıza çıkan bir motiftir. Benzer bir motif, Radloff'un Kırgızlar arasında derlediği bir anlatmada da mevcuttur. Buna göre kızının hamile olduğunu duyan baba, kızını altın bir sandığın içinde nehre bırakır<sup>305</sup>. Sandık içinde nehre bırakılma motifi, halk hikâyelerinde de sık sık karşımıza çıkmaktadır. Tahir ile Zühre'nin pek çok varyantında kahramanların kavuşmasına engel olmak için Tahir sandık içinde nehre bırakılmaktadır<sup>306</sup>.

<sup>303</sup>“Çinli”, Altayca Türkçe Sözlük, s. 107.

<sup>304</sup>A. İnan, age, 2000, s. 64; P. Ergun, age, s. 196-197.

<sup>305</sup>B. Ögel, age, C. II, s. 194.

<sup>306</sup>F. Türkmen, Tahir ile Zühre, AKM Yay., Ankara 1998, s. 48-54.

### 3.1.2.3.7. Kıpçaklar

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Zengin birinin kızı, kimse tarafından eğitilemeyen kara bir aygırı eğitirken kör olur.
- b. Kör olan kız, atlar konusunda daha da yetenekli olur.
- c. Kız bir gün hamile kalır ve bir oğlan doğurur.
- d. Yaşlı bir Kıpçak, çocuğu almak ister, kız vermeyince cayzana giderler.
- e. Cayzan, kızın Altın Kobi'ya bırakılarak öldürülmesini söyler.
- f. Cayzanın adamları kızın atını öldürürler, kız da ölüme terk ederler.
- g. Kız, Kıpçaklara beddua ettiği için Kıpçaklar, kindar, ahmak, kendini öven insanlardır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Kıpçak boyundan olan insanlara atfedilen bazı kötü huyların sebebini açıklar. Efsaneye göre, zengin bir adamın avlanmaya giden, yabani atları dahi eğitebilen bir kızı vardır. Bu kız, on iki yaşındayken yedi yaşında olan ve o güne kadar eğitilemeyen kara bir aygırı eğitmeye kalkar (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi, Z143 Sembolik renk: kara*) Kızın üstüne binmesiyle aygır koşmaya başlar ve bir ağacın dalı kızın gözüne girerek kızı kör eder. Kör olduktan sonra kızın atlar konusundaki yeteneği daha da artar. Kız, atın ayak sesinden yaşını, rengini hatta nereye gittiğini bile bilen biri olur (*F660 Olağanüstü hünerler*). Efsanede on iki yaşında olan kızın avcı olması, kimsenin eğitemediği atları eğitmesi, kör olduktan sonra yeteneğinin daha da artması ve kızın bu yeteneğinden bahsedilirken atlarla ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmesi, atın, Altay Türklerinin hayatında ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir<sup>307</sup>.

Efsanede esas olaylar kızın evlilik dışı bir oğlan dünyaya getirmesi ve yaşlı bir Kıpçak'ın bu çocuğu almak istemesiyle başlar. O dönemlerde Kıpçaklar çok saf, ahmak

---

<sup>307</sup> Efsane bu yönüyle Köroğlu'nun hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi Köroğlu'nun babası, beyinin sürüdeki en iyi iki atı seçmesini istediğinde görünüş bakımından son derece kötü ve cılız olan iki atı seçtiği için gözleri kör edilmektedir. Oysa gölden çıkan bir çift aygırın iki kısrak ile birleşmesinden ortaya çıkan bu atlar, çok iyi bir seyis olan Köroğlu'nun babasının özel bakımından sonra olağanüstü atlara dönüşürler. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Ekici, *Türk Dünyasında Köroğlu (İlk Kol)*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 114-115, 122-123.

insanlardır ve çok savaşmalarından ötürü sadece bir yaşlı Kıpçak hayatta kalmıştır. Bu yaşlı Kıpçak da öldükten sonra soyunu niye devam ettirmediği yönünde sorgulanacağını düşünerek evhamlanmaktadır. Bir gün kızla bebeğini görünce çocuğu büyütme için kendisine vermesini ister, ancak kız kabul etmez. Onun için de çareyi o kızın çocuğunu zorla almakta bulur.

Efsanede çocuksuzluğun, soyun devamını sağlayamamanın diğer tarafta sorgulanıp eziyete maruz kalacak kadar vahim bir durum olarak ele alınması dikkat çekicidir. Bu yönüyle Dede Korkut Kitabı'nın "Dirse Han Oğlu Boğaç Han" anlatmasını hatırlatmaktadır. Söz konusu anlatmada Bayındır Han, verdiği ziyafette oğlu olanlar için ak otağ, kızı olanlar için kızıl otağ, çocuğu olmayanlar için ise kara otağa hazırlatmaktadır. Bayındır Han, çocuksuz olanların altına kara keçe döşenmesini ve kara koyun yahnisinden ikram edilmesini buyurmakta ve "(...) *anuñ kim oğlu kızı olmaya Tañrı Taâlâ anı kargayupdur, biz dahı kargaruz*"<sup>308</sup> diyerek bu kişilerin Tanrı tarafından cezalandırıldığını vurgulamaktadır. Ele aldığımız efsanede Kıpçak'ın çocuksuzluğunun yaşlandığı zaman aklına gelmesi ve soyunu devam ettirememeye vehmine kapılması da destanlarda sıkça karşımıza çıkan bir durumdur. Destanlarda ve halk hikâyelerinde geleneklerin çocuksuz kişiyi ayıplaması gibi baskı unsuru da söz konusudur. Aslında soyun devamı, milletin devamı anlamına geldiği için, dünyaya zürriyet bırakmak, soyu devam ettirebilmek adına son derece önemlidir<sup>309</sup>.

Ele aldığımız efsane, Kıpçak'ın, kızın çocuğunu zorla almak istemesinden sonra iki türlü devam eder; ilkinde Kıpçak çocuğu zorla alıp kaçar, ikincisinde ise birlikte mahkemeye giderler (*P510 Mahkemeler*). Mahkemede cayzan (*P421 Kadı*), öncelikle kıza çocuğun babasının kim olduğunu sorar ve kızı, çocuk yaşta evlilik dışı hamile kalmasından dolayı azarlar. Bu durum, Altay Türklerinde evlilik dışı çocuk dünyaya getirmenin hoş karşılanmadığını gösterir. Cayzan, kızın çocuğun babasının kim olduğunu söylememesi üzerine ilk olarak kızın çubukla dövülmesine karar verir (*Q325 İtaatsızlık cezalandırılır*). Bunun üzerine kız, yaşlı Kıpçak'tan tüfeğin ucunu, bıçağın

<sup>308</sup> Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 5.

<sup>309</sup> M. Ekici, *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*, AKM Yay., Ankara 1995, s. 14; F. Türker, *Kırgız Destanı "Kız Dariyka" Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi, İzmir 2005, s. 33 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

keskin tarafını yalayıp çocuğun kendi çocuğu olduğu hususunda yemin etmesini ister. Ancak Kıpçak, bu şekilde yemin eder ve bunun üzerine cayzan, kızı ölüme mahkûm eder. Buradan da anlaşılmaktadır ki cayzanlar, her türlü kararı verebilme yetkisine sahip kişilerdir.

Yaşlı Kıpçak'ın tüfeğin ucunu, kılıcın keskin tarafını yalayarak yemin etmesi Türk kültüründe karşımıza çıkan dikkat çekici yemin etme şekillerindendir. Yakutlarda, Kırgızlarda ve Kazaklarda da bu yemin etme âdetlerinin var olduğunu ve kılıç, balta, bıçak gibi silahların ant törenlerinde birinci derecede önemli rol oynadığını söyleyen A. İnan, bunun sebebini şu şekilde izah eder: “*İptidai insan için bunlar yalnız âlet değil, fakat bir koruyucu ve besleyici ruhu temsil eden fetişlerdir; her âletin kendine mahsus koruyucu ruhu vardır. Yalan yere ant içilirse bu koruyucu ruhun darılacağına inanılırdı.*”<sup>310</sup>.

Efsanede, cayzanın kararı doğrultusunda Altın Kobi'ya bırakılan kız, dağda ölüme terk edilir (*S147 Dağa terk etme*). Cayzanın adamları, kızın ölmesi için ilk şartın atını öldürmek olduğunu düşünerek önce atını öldürürler; sonra da kızı ölüme terk ederler. Kızın öldürülmek yerine ölüme terk edilmesi dikkat çekicidir. Bunun sebebi, bazı olağanüstü özelliklere sahip olan kızın lanetinden korkulmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim yedi gün sonra ölmek üzere olan kız (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi*), kendisine bakmaya gelen Kıpçak'ı görünce göğsündeki sütü toprağa sağıp, saçıp “(...) *Bundan sonra senin soyun kuvvetlenip artsa da gittikçe çoğalsa da kadınlarınızın başında, gözünde benimki gibi hastalık olsun. Benimki gibi gözünde hastalık olsun, erkekleriniz ise senin gibi ahmak, saf olsun (...) Benim gibi yurdunuz yok olsun. Kız çocuklarınız öylece insanların evine girip yaşasın. İnsanları ağlatıp, her zaman birbirine düşürerek yaşasın. Kendi mutluluğunu yakalayamasın, yurdunu bulamasın. Erkekleriniz ahmak, kindar olsun!*” diyerek beddua eder (*M463 Boylara beddua etme*). Onun için Kıpçaklar bugün insanlara iftira atan, mutluluğu yakalayamayan, kindar, ahmak, kendini öven insanlardır (*A1680 Farklı kavimlerin kişilik olarak karakteristik özellikleri, W117 Övüngen, (T) W143 Kindar, (T) W144 İftiracı*).

---

<sup>310</sup> A. İnan, age, C. I, s. 320, 322, 328.

Kıpçakların kötü mizaçlarının nedeninin anlatıldığı efsanede, Tanrı tarafından çocuksuzlukla cezalandırılan Kıpçak'a<sup>311</sup> yavrusundan ayrılan kızın ettiği beddua kadar, onun yalan yere yemin etmesinin de sebep olduğu düşünülebilir. Çünkü Altay Türklerinde, iyeleri kızdıracak bir eylemde bulduklarında bunun cezasını sadece kendilerinin değil çoluk çocuklarının hatta yurtlarının da çekeceği yönünde bir inanç vardır.

### 3.1.2.3.8. Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan

#### I. Olay Örgüsü:

- a. İnsanlara sürekli kötülük yapan sarı zehirli bir yılan vardır.
- b. Bu yılan, bir gün kendisini öldürmeye kalkan adamın yavrusunu kaçıır.
- c. Yılan çocuğu zehirleyince çocuk onun gibi sararır, huyu değişir.
- d. Çocuk, büyüyünce insanlara kötülük yapmaya başlar.
- e. Evlenmek istediğinde kimse kızını vermeyince önce Mancı Todoşların, sonra Soyonların kızını kaçıır; ancak her ikisini de öldürür.
- f. Oğlan daha sonra bir dişi kurtla beraber yaşamaya başlar ve on beş oğlu olur.
- g. Yeryüzüne dağılan Kıpçaklar, yılan gibi sarı saçlı, sarı benizli, kızıl gözlü; kurt gibi öfkeli bir halk olurlar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Kıpçak boyunun ortaya çıkışı ve bu boydan olan kişilere atfedilen bazı özelliklerin menşei ile ilgilidir (*A1611 Bazı boyların menşei, A1640 Bazı boyların bölünmesinin menşei*). Efsaneye göre herkese görünmeyen, sarı, zehirli bir yılan vardır (*Z148 Sembolik renk: sarı*). İnsanlara sürekli kötülük eden bu yılan, bir gün eşi ölmüş olan bir yoksulun çocuklarına süt veren tek buzağısını sokmaya yeltenir. Bunun üzerine yoksul kişi, yılanı öldürmeye kalkar. Adama karşı kinlenen yılan, beddua ederek gider

---

<sup>311</sup> M. Aça, “*Lanetin Kuşatmasında Bir Adam: Dirse Han*” adlı makalesinde, Dirse Han’ın en başından beri lanetin kuşatması altında olduğundan bahseder. Buna göre ilk olarak çocuksuzlukla cezalandırılan Dirse Han, daha sonra kendisine bahşedilen çocuğunu öldürmeye kalkmakta ve anlatma boyunca bu laneti üzerinde taşımaktadır. Ele aldığımız efsanede de çocuksuzlukla cezalandırılan Kıpçak, daha sonra çocuğundan ayırmaya çalıştığı kızın da bedduasını almakta ve yalan yere yemin etmesi gibi kendi yaptığı kötülükler de eklenince soyunu etkisi altında bırakacağı bir lanet söz konusu olmaktadır. Dirse Han anlatmasındaki lanet ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Aça, “*Lanetin Kuşatmasında Bir Adam: Dirse Han*”, *Lânet Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 167-173.

(*B211.6.1 Konuşan yılan*); ancak bir müddet sonra gelerek onun iki yaşındaki çocuğunu kuyruğunun parıltısıyla kandırarak kaçıırır (*R13.4.1 Yılan tarafından kaçırılma*). Yılan, çocuğu yuvasına götürüp yavaşça zehrini verir. Zehirlenen çocuk sararır, çirkinleşir, huyu da değişir. Çocuk ondan sonra yılanın yanında yaşar (*B535.0.14 Çocuğun bakıcısı olarak yılan*).

Yılan, bir süre sonra ölür; oğlan ise insanlara kötülük yapmaya devam eder. Oğlan bir gün evlenmeye karar verir; fakat babası sarı, zehirli yılan olduğu için kimse ona kızını vermez. Bunun üzerine oğlan, Mancı Todoş boyundan bir kızı kaçıırır (*R10 Kaçırma*). Oğlanla sürekli mücadele eden kız hamile kalınca maruz kaldığı eziyete dayanamayarak kaçar; ancak oğlan onu dağ geçidinde yakalar ve boğazını keserek öldürür (*R260 Takipler, S118.2 Boğazını keserek öldürme*). Oğlan, daha sonra Soyon boyundan bir kızı kaçıırır (*R10 Kaçırma*). O kız da hamile kalınca eziyete dayanamayarak kaçar; gölün yanına geldiğinde oğlan onu da yakalar ve boğarak öldürür (*R260 Takipler, S113 Boğarak öldürme*).

Oğlan, insanlara kötülük yapıp, onlardan bir şeyler çalıp yaşarken karşısına kolu kapana sıkışmış bir dişi kurt çıkar. Kurdu iyileştirdikten sonra ona hırsızlık yapmayı da öğreten oğlan, kurtla birlikte yaşamaya başlar ve kurttan on beş oğlu olur (*B601.6 Kurtla evlenme, B630 Hayvanla olan evlilikten zürriyet*). On beş oğluna da “Kıpçak” adını verir. Oğlanlarını “Mongol Kıpçak”, “Kazak Kıpçak”, “Tumat Kıpçak”, “Sarı Kıpçak”, “Ak Kıpçak”, “Kara Kıpçak”, “Calçı Kıpçak”, “Pars Kıpçak”, “Taka Kıpçak”, “Taadi Kıpçak” gibi isimlerle adlandırır. Bu şekilde Kıpçaklar yeryüzüne dağılırlar. Kurt gibi öfkeli, yılan gibi sarı benizli, sarı saçlı, kızıl gözlü halk olurlar (*A1680 Farklı kavimlerin kişilik olarak karakteristik özellikleri*).

Efsaneye göre Kıpçaklar, yılan tarafından beslenen ve zehirlenen oğlan ile dişi kurdun birleşmesinden dünyaya gelen çocuklardan ortaya çıkan bir boydur. Onun için de her iki hayvanın özellikleri, bu boyun insanlarında mevcuttur. Efsaneye göre iki yaşında yılan tarafından kaçırılan çocuk, yılan tarafından zehirlendiği için onun gibi sarı ve kötü huylu olur. J.P. Roux, vahşi bir hayvan tarafından büyütülen çocuğun, bu hayvanın çocuğu olduğunu söyler ve bir hayvan tarafından beslenmek o hayvana tabi

olmak demektir, der<sup>312</sup>. Bizim ele aldığımız efsane de Roux'nun söylediklerini kanıtlar niteliktedir. Efsanede yılan tarafından hem zehirlenen hem de büyütülen oğlan, yılanı babası bilir ve büyüdüğünde her yönüyle onun gibi olur; geçimini hırsızlıkla sağlar, insanlara kötülük yapmaktan çekinmez vs. Kıpçak boyundan olanlar da bu yüzden yılan gibi sarı benizli, sarı saçlı, kızıl gözlü ve kurt gibi öfkelidir.

İncelediğimiz efsanede “sarı”, kötülükle ilişkilendirilen bir sembol olarak karşımıza çıkmakta<sup>313</sup>; zehir ve yılan ile birlikte kullanılarak da olumsuz anlamı pekiştirilmektedir. Efsanemizde sarı zehirli yılan tarafından zehirlenen çocuk, önce sararmakta ardından da tıpkı yılan gibi kötü bir mizaca sahip olmaktadır. Zehrin sarı renk ile birlikte kullanımına Altay Türklerinin destanlarında da rastlanmakta, kahramanlara içirilen zehirlerden hep “sarı koron” olarak bahsedilmektedir.

Efsanede evlilikle ilgili iki motif yer alır: “kız kaçırarak evlenme” ve “hayvanla evlenme”. Altay Türklerinde “kız kaçırma” çok yaygın bir uygulamadır, hatta kızın ve ailesinin gönlü olsa dahi oğlan kızını kaçırmaz. Kız kaçırma, efsanede iki defa yer alır. Her iki kaçırma da yılan tarafından büyütülen oğlana kimse kızını vermek istemeyince oğlan bir kızını kaçırmaz, ancak kız bu evliliğe gönüllü değildir ve kızlar sonunda dayanamayarak oğlandan kaçarlar. Efsanede en dikkat çekici evlilik, “hayvanla evlenme”dir. Oğlanın iki eşi de kaçınca oğlan dişi kurt ile evlenir. Oğlanın dişi kurtla olan evliliğinden on beş oğlu olur ve bu oğlanların her birinin adı Kıpçak'tır ve bu şekilde Kıpçak boyu ortaya çıkar. Kurtla olan birliktelik ve soyun devamının sağlanması, Türklerde yaygın olarak görülen bir motiftir. Bir Uygur menşe efsanesinde<sup>314</sup>, iki kızını da insanoğluna vermeyi uygun bulmayan, onları ancak Tanrı'ya verebileceğini söyleyen kağan, kızlarını bir tepenin başına bırakır. Kızlardan biri, tepenin etrafında dolanan kurdu görünce onun Tanrı olduğunu düşünerek onunla birlikte olur ve bu birliktelikten doğan çocuklar kavmin ataları olurlar. Ele aldığımız efsanedeki gibi, soyun “dişi kurt”la olan birliktelikle sağlandığı bir Göktürk menşe efsanesinde<sup>315</sup> ise düşman askerleri bütün halkı öldürmelerine rağmen küçük bir erkek

---

<sup>312</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 286.

<sup>313</sup> Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 194.

<sup>314</sup> Uygur menşe efsanesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 17-18.

<sup>315</sup> Göktürk menşe efsaneleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 18-24.



çocuğunu öldürmeyip sadece bacaklarını keserek giderler. Orada bulunan dişi bir kurt, bu çocuğu besler. Çocuk büyüdüğüde bu dişi kurtla birlikte olur ve bu birliktelikten on erkek çocuk dünyaya gelir. Kurt, Türkler tarafından rehber ve koruyucu olarak düşünüldüğü için köken efsanelerinde de ön planda yer almıştır<sup>316</sup>. Böylelikle kökene kutsallık ve olağanüstülük katılmıştır. Efsanemizde de Kıpçak boyunun menşei, yılan tarafından zehirlenerek onun kötü özelliklerini bünyesinde barındıran oğlan ile Türkler tarafından kutsal sayılan kurdun birleşmesinden doğan çocuklara bağlanmakla hem bu boyun menşesine olağanüstülük katılmış hem de onlara atfedilen bazı kötü özelliklere açıklama getirilmiştir.

### 3.1.2.3.9. Cüs Boyu

#### I. Olay Örgüsü:

- a. “Cüs” boyundan olanlar çoğalınca hırsızlık yapmaya başlarlar.
- b. Tanrı’ya ve kutlu dağlarına saygısızlık yapınca Tanrı tarafından kargışlanırlar.
- c. Onun için “Cüs” boyundan olanlar altmış yaşını geçemezler, sayıca azdırlar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre “Cüs” boyundan olanlar, hızla çoğalınca hırsızlık yapmaya başlarlar. Bu boydan olanların Baktıgan ve Buragan tanrılarına saygı göstermemeleri, Eene ve Kara Kaya taygalarına tapınmamaları (VI.6.1.1. *Kutsal dağlar ve tepeler*) üzerine Tanrı sinirlenir ve “Yüzleri yüz akçe etmesin, başları beş akçe etmesin<sup>317</sup>. Aileleriniz ahmak kişilerden oluşsun. Yüz kişiyi geçmeden ölin.” diye beddua eder (M400 *Beddualar*). Tanrı’nın bedduası sonucu bu boyun mensupları altmış yaşını geçemez, yüz kişiden sadece biri yüz yaşına kadar yaşar. Sayı olarak yüzü geçseler bir kişi ölür (Q556 *Beddua ile cezalandırma*).

Efsanede bahsi geçen Baktıgan (Baktı Kaan) ile Buragan (Burça Kaan), Tanrı Ülgen’in oğullarıdır. A.V. Anohin’in verdiği bilgiye göre Ülgen’in yedi oğlu vardır. Bu

<sup>316</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 300-304.

<sup>317</sup> “Ütanması olmayan ahmak kişiler olsun” anlamındadır.

oğlanların isimleri Karşıt, Puura Kaan, Yajıl Kaan, Burça Kaan, Kara Kuş, Paktı Kaan ve Er Kaanın'dır<sup>318</sup>.

Efsanede Cüs boyundan olanların Eene ve Kara Kaya taygalarına tapındıklarından bahsedilir. Burada tapınmaktan kastedilen aslında saygı göstermek, bazı pratikleri yerine getirmektir. Doğadaki her varlığı canlı kabul eden Altay Türkleri, taygaların, dağların, ormanların hep birer iyisi olduğuna inanırlar; onun için de taygadan, aşittan geçerken mutlaka durup ağaçlara "calama" adını verdikleri bezleri bağlarlar, saçı saçarlar, dua ederler. Saygılarını bu şekilde sunmadıkları takdirde cezalandırılacaklarını düşündükleri için buna son derece özen gösterirler.

Dağ iyeleri, yer-su ruhlarının en önemli temsilcileridirler. Altay Türklerinde her boyun kendi kutsal dağı olmakla birlikte, aslında bütün dağları kutsal kabul etmektedirler. Tanrı makamı olarak algılanan dağlarda kam ayinleri düzenlenmekte, bu ayinlerde kutsal dağların adları sayılmakta, onlardan yardım istenmekte; kurban sunulmaktadır<sup>319</sup>. Dağa çıkmak Tanrı'ya yaklaşmak olarak algılanmakta, duaların Tanrı tarafından daha iyi işitileceğine inanıldığı için ayinler de dağda yapılmaktadır. Dağın zirvesinin gökyüzüne yakın olması, kutsal sayılmasına yol açmış; ayrıca ormanlarla, karla kaplı olmasından dolayı ulaşılmaz ve gizemli olarak algılanmıştır<sup>320</sup>.

#### **3.1.2.4. İnsanların Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **3.1.2.4.1. Tembel Kadının Günahı**

###### **I. Olay Örgüsü:**

- a. İnsanlar çoğalınca yiyeceklerin yetmediği görülür.
- b. Gökten un ve balık yağdığı zamanlarda tembel bir kadın çocuğunun altını ekmekle temizler.
- c. Gökten bir daha un ve balık yağmaz.
- d. Tanrı insanlara kızıp "*Bundan sonra kendi yiyeceğinizi kendiniz bulun, otlar, sebzeyle beslenin.*" der.

<sup>318</sup> A.V. Anohin, age, s. 13.

<sup>319</sup> A. İnan, age, 2000, s. 48-53.

<sup>320</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 156-157.

- e. O günden sonra insanlar kendi yiyeceklerini ve giyeceklerini kendi uğraşlarıyla temin etmeye başlarlar.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, bütün toplumlarda sıkça ele alınan insan-Tanrı ilişkisi üzerinedir.

Yaratılış efsanelerine göre, başlangıçta, insanoğluna her şey Tanrı tarafından verilmekte ve insanlar hiçbir konuda sıkıntı çekmemektedirler (*A1346.2 İnsan yaşamak için çaba sarf etmek zorundadır: başlangıçta her şey çok kolaydı*). Ancak insanoğlu yaptığı hatalar ve saygısızlıklar neticesinde, Tanrı tarafından cezalandırılarak bu haklardan mahrum bırakılır ve kendi ihtiyaçlarını kendi temin etmek zorunda kalır. İncelediğimiz efsanede de insanoğlunun neden yiyeceklerini ve giyeceklerini kendisinin temin etmek zorunda kaldığı anlatılır. Efsaneye göre eskiden gökten un ve balık yağmaktadır (*A1420.4 Yiyeceklerin çaba sarf etmeden sağlanması*). Ancak bir gün tembel bir kadının üşenerek çocuğunun altını külde pişen ekmekle temizlemesi üzerine Tanrı kızar ve gökten yiyecek yağdırmaz olur (*C851.1.1 Tabu: Çocuğun altını ekmekle temizleme, C934 Yasağın ihlal edilmesi sonucu yiyecek desteği kesilir*). Tanrı kendisine bahşedilen nimetin kıymetini bilmeyen insanları cezalandırarak (*Q395 Saygısızlıklar cezalandırılır*) bu şekilde ders verir.

Efsane, Tanrı'nın gücünün her şeye muktedir olduğunu, her zaman her şeyi gördüğünü; insanoğlunun bir suç (günah) işlediğinde cezalandırılacağını göstermesi gibi önemli motifler ihtiva eder (*A102.2 Her şeyi gören Tanrı, A102.4 Her şeye gücü yeten Tanrı*). Efsane mantığı içerisinde Tanrı her şeye kadirdir; o isterse gökten insanların beslenmesi için un, balık yağdırabilir, istemezse kısmetlerini keser, kısacası onun gücü her şeye yeter.

Tembel kadının çocuğunun altını ekmekle temizlemesi, nimet kabul edilen temel gıdanın kıymetinin bilinmemesi hatta hakaret edilmesi anlamına gelir. Efsanede Tanrı tarafından verilen nimete saygısızlığı yapan bir kişidir; ancak bütün insanlık cezalandırılır. Böylelikle toplumdaki bir kişinin ihanetinin, o toplumun tamamına nasıl zarar verebileceğini gösterilir.

Bu efsanenin Türkiye Türkleri arasında da pek çok varyantı bulunur. Efsanenin Anadolu varyantlarında daha ziyade kadının çocuğunun altını ekmekle temizlemesi dolayısıyla taş kesilerek Tanrı tarafından cezalandırılması söz konusudur<sup>321</sup>. Efsanenin Altay Türklerindeki varyantı, hem Tanrı tarafından yiyeceklerin gökten yağdırılması gibi mitik motifler ihtiva etmesi hem de insanoğlunun kendi yiyeceklerini temin etmeye başlamasını açıklaması bakımından, Anadolu varyantlarına göre çok daha eski bir dönemi anlatmaktadır.

Bu efsane, Malthus'un "*Bu dünyada besinlerin artış hızı, insan nüfusunun artışının gerisinde kalır.*" şeklindeki teorisinde de belirttiği gibi insanların çoğalması, besinlerin artışından fazla olunca bu besinler canlılara yetmeyecektir<sup>322</sup>, görüşünü desteklemektedir. Ayrıca insanların var olan besinlere yeterli saygıyı göstermemeleri, tasarruflu kullanmamaları hâlinde durumun daha da kötüleşeceği vurgulamaktadır.

#### **3.1.2.4.2. Kulunlu Kısarak ile Küçük Çocuklu Kadın**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Tanrı, canlıları denemek için kulunlu bir kısarak ile çocuklu bir kadını vadiye bırakır.
- b. Kulunlu kısarak vadideki otu bitiremezken, çocuklu kadın kara toprak oluncaya kadar vadideki otu yer hatta başka bir vadiye de geçer.
- c. Bunu gören Tanrı, atın ot yemeğe devam etmesine karar verir; ancak koşma hızını yavaşlatır.
- d. İnsanın ise her şeyden yemesi ama kararında yemesi kuralını koyar.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

Yaratılış kozmogonileri, evrenin yaratılışı ile ilgili inanmaları konu edindir. Bu efsane de insanoğlunun ve atın yaratıldıkları sırada ot obur olduğunu ve zamanla bu beslenme tarzının nasıl değiştiğini anlatan kozmogonik bir efsanedir (*A1101 Eskiden insanlar ot oburdu*). İnsanların yaratıldıkları zaman vejetaryen olduğu yönünde bir görüş vardır; bunun sebebi yaratılış efsanelerinde Tanrı'nın insana yemesi için meyve

<sup>321</sup> Halil Altay Göde, Isparta Efsaneleri, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2010, s. 70.

<sup>322</sup> Murat Belge, Tarih Boyunca Yemek Kültürü, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.9.

vermesidir<sup>323</sup>. Ele aldığımız efsane de ilk zamanlar otlayan insanoğlunun sonradan her şeyi yemesi hususunda bir düzenleme yapıldığını anlatması bakımından bu görüşü destekler niteliktedir.

İnsanın ihtirasının ve açgözlülüğünün vurgulandığı efsanede, insanın açgözlülüğüne şaşırarak Tanrı (*W151 Açgözlülük*), ölçüyü bilmeden yemesine müdahale ederek yiyeceği miktarı azaltır, çeşitleri ise çoğaltır. Bu aynı zamanda doğanın dengesinin korunması bakımından bir gerekliliktir. Ayrıca yaratılışın ilk zamanlarında atın, Tanrı'nın bile yetişemeyeceği kadar hızlı koştuğundan, onun hızına da bir sınırlama getirildiğinden bahsedilerek (*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*) tabiatta ilk yaratılış sırasında var olan abartılı unsurların normale döndürülmesi anlatılır (*A1321 İnsanların ve hayvanların hayat zincirinin yeniden düzenlenmesi*). Tanrı'nın bu abartıları deneyerek veya görerek fark etmesi ise dikkati çeken bir başka özelliktir.

Efsanemizde Tanrı, insanların gittikçe çoğalması ve ihtiyacından fazlasını tüketmesi hâlinde tabiata zarar vereceğini düşünerek insanın yiyeceği gıdalar hususunda bir düzenleme yapmış, böylelikle doğanın dengesinin korunmasını sağlamıştır. Benzer kozmogoniler, farklı anlatma türlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Tanrı'nın her şeyin kararında olmasına hükmettiği bu tür anlatmalarda, adaletsizliklerin sonunda Tanrı tarafından düzeltileceği mesajı verilmektedir (*A102.16 Tanrı'nın adaleti*).

Altay Türkleri, doğanın nimetlerinden ihtiyaç dışı yararlanan insanların cezalandırılacağına inanırlar. Onların inançlarına göre, Altay tanrısı, insanları Altay'ın hayvanlarını, otlarını yesin, gerekli olanlarından faydalansın diye yaratmıştır. Altay sahiplidir ve onun için de hiçbir şeye zarar vermemeleri, saygısızlık yapmamaları gerekir. Aksi takdirde cezalandırılacaklarına, başlarına bir felaket geleceğine inanırlar. Onun için de ihtiyaçları kadar avlanıp, bitkilerden gerektiği kadar toplarlar<sup>324</sup>. Ele aldığımız efsane de bu inancın bir gereği olarak insanoğlunun yiyeceğinin miktarının sınırlandırılarak doğanın dengesinin korunmaya çalışıldığını konu edinir.

---

<sup>323</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 475.

<sup>324</sup> V. A. Muytueva- M. P. Çoçkina, age, s. 21, 130.

Bu efsanenin bir başka varyantında, Tanrı, bu kadar çok yiyen insana yiyeceğin dayanmayacağını düşünür ve şöyle buyurur: “*Yiyeceğini alın terinle, bileğinin hakkıyla kazan. Bitkileri seçip, hayvanları öldürüp ye.*”. İnsanoğlu o günden sonra yiyeceği bitkiyi kendi seçip, toprağı kazıp, yenilebilir kısımlarını yemeye başlar<sup>325</sup>. Bu varyant da göstermektedir ki Tanrı, evrenin ilk yaratıldığı zamanlarda insanlara pek çok kolaylıklar sağlamış; ancak insanoğlunun açgözlülüğü ya da kıymet bilmemesi yüzünden bazı şeylere kendi bileğinin hakkıyla sahip olması yönünde yeni bir düzenleme yapmıştır.

Aslında ele aldığımız efsane ile “Tembel Kadının Günahı” ve “Oduunun Gelmeden Gitmesi” efsaneleri, insanoğlunun “yasak meyve”yi yemesi neticesinde cennetten kovularak yeryüzüne gönderilmesine dayanmaktadır. Hatırlanacağı üzere Tanrı’nın “yasak meyve”yi yiyerek kendisine itaatsizlik yapan insanoğlunu cennetten kovmasının anlatıldığı “Yerin Yaratılışı” efsanede, Tanrı “*Artık ben size yemek vermeyeceğim, siz kendi imkânlarınızla yemeklerinizi hazırlayın! Artık ben sizinle konuşmayacağım, size May Tere’yi gönderiyim. O size bir şeyler öğretsin.*” der ve Tanrı’nın elçisi May Tere gelerek onlara ekip biçmeyi öğretir. Böylelikle cennetten kovulan insanoğlu, kendi yiyeceğini kendi temin etmeye başlayarak itaatsizliğinin cezasını çeker. İncelediğimiz efsaneler de insanoğlunu açgözlülüğünün ya da kıymet bilmemesinin cezasının ihtiyaçlarını alın teriyle temin etmesi şeklinde bir düzenleme getirilmesi ile alakalıdır.

### **3.1.2.5. Hayvanların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

#### **3.1.2.5.1. Bit**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Bir yaz günü toplanan kadınlar işlerini bitirdikten sonra oturup sohbet ederler.
- b. Sohbet tükenince üzülen bir kadın “(...) *Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu! İş yapmadan oturuyoruz şimdi.*” diye hayıflanır.
- c. Şeytan, Erlik’ten biti alıp insana musallat eder.

---

<sup>325</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 9.

- d. Oysa Tanrı'nın insana vermeyi düşündüğü asalak piredir; ama şeytan önce davranarak biti musallat eder.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsanede bugün bile insanlara büyük eziyet veren bitin insanlara nasıl musallat edildiği anlatılır. Kadınlar sohbetleri tükenince “... *Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu! İş yapmadan oturuyoruz şimdi.*” diyerek yakınırlar. Bunun üzerine şeytan, biti Erlik'ten alarak insanlara musallat eder.

Efsanede sözün büyüsel gücü dikkati çeker. İnsanlar biti henüz bilmemelerine rağmen, boş oturmaktan şikâyet edip keşke Tanrı insanlara bit vermiş olsaydı, derler ve şeytan biti insanoğluna musallat eder. Burada dikkati çeken bir başka husus, insanların içinde bulunduğu durumun kıymetini bilmemeleri hâlinde başlarına kötü bir şey geleceğine olan inançtır.

Efsanede Tanrı'yla Erlik'in benzer yaratımlarını da görmekteyiz. Her ne kadar efsanede iki asalağın da yaratılışından açıkça bahsedilmese de Tanrı'nın pireyi yarattığı, Erlik'in de ona benzeterek biti yarattığı anlaşılır. (*A2051.1 Bit çalışan kadınlara vermek için yaratılır*). Ancak şeytan, insanlara asalak olarak pireyi vermeyi düşünen Tanrı'dan önce davranarak Erlik'ten biti alır ve insanlara musallat eder. O günden beri de insanlar boş zamanlarında bu asalağı yok etmekle uğraşırlar.

Altay Türklerinin inanç sistemlerinde Erlik, yeraltının hükümdarı, kötülüklerin tanrısıdır ve aslında o şeytandır. Ancak, ele aldığımız efsanede şeytan ve Erlik birbirinden farklıdır. Erlik “biti” yaratır, “şeytan” ise onu alıp insanoğluna musallat eder.

Efsanede bitin insanlara musallat edilmesinden sonra insanların her şeylerini ateşe silkelediklerinden ve kirden bu şekilde arındıklarından bahsedilmesi, Altay Türklerinde önemli bir kült olan ateşin arındırma ve temizleme işlevine dikkat çeker. Altay Türkleri nazardan, kötü ruhlardan, hastalıklardan korunmak için hem kendilerini hem de yaşadıkları mekânları ateş ile arındırmaktadırlar<sup>326</sup>.

<sup>326</sup> Ateş kültüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İ. Dilek, “*Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler*”, Bilig, S. 43, s. 33-52.

### 3.1.2.5.2. Burkan'ın Kardeşi Köpek

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Burkan, insanları canlandırmadan önce köpeği bekçi olarak bırakır.
- b. Yeraltından Erlik çıkar ve insanı canlandırır.
- c. Burkan insanların canlanmış olduğunu görünce getirdiği “can”ı fırlatıp atar.
- d. Burkan, köpeğe “*Sen, köpek, evin kapısının önünde yaşa ve orada karnını doyur.*” diye beddua eder.
- e. O günden beri köpek evlerin kapılarının önünde yaşar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, köpeklerin neden evin kapısının önünde yaşadığını açıklar. Efsaneye göre çamurdan insanı yaratan Tanrı (A1241.2 *İnsan çamurdan yaratılır*), onu canlandırmak için bir şeyler aramaya gider ve bekçi olarak köpeği bırakır. Ancak köpek Tanrı'nın kendisine verdiği görevi layıkıyla yerine getiremez; Erlik gelir ve insanları canlandırır. Bunun üzerine Tanrı, köpeği kovar ve ona “*Sen köpek, evin kapısının önünde yaşa ve orada karnını doyur.*” diyerek beddua eder. Efsane köpeğin neden bekçi olarak yaratıldığını, neden evlerin kapısının önünde yaşadığını açıklar. (A2513.1 *Köpeğin insana hizmet etmesinin sebebi*).

Efsanede “köpek”ten “Tanrı Burkan'ın kardeşi”<sup>327</sup> olarak bahsedilmekte ve kadınların köpekleri ayaklarıyla itmemeleri, onlara vurmamaları ve onları kutsal saymaları öğütlenmektedir. Böylelikle bugün hâlâ geçerliliğini koruyan bu inanç, bu efsaneyle bir sebebe bağlanarak açıklanmakta ve inancın sürekliliği sağlanmaktadır.

Efsane, sedir, köknar ve ardıç gibi ağaçların her daim yeşil olmasının sebebini de açıklar. Efsaneye göre Tanrı, insanlar için getirdiği “can”ı fırlattığı için sedir, köknar ve ardıç gibi solmayan ağaçlar vardır. Buradan anlamaktayız ki Tanrı'nın getirdiği can, “ebedî can”dır; insanlar Erlik tarafından canlandırıldıkları için “ölümsüz” olma şansını kaybetmişlerdir<sup>328</sup> (C937.1 *Yasağın ihlal edilmesi sonucu ölümsüzlük kaybedilir*).

<sup>327</sup> Bu konuya “Köpek ile Tahıl” adlı efsanede değinildiği için tekrara düşmemek adına burada ele alınmayacaktır.

<sup>328</sup> Bazı ağaçların yaz kış yeşil olmasının sebebi “Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi” adlı efsanede açıklandığı için burada tekrara düşmemek adına değinilmeyecektir.



Köpeğin kapının önünde yaşamasını ve insanlara bekçilik yapmasını izah eden bir efsaneye Kırgız Türkleri arasında da rastlanır. Kırgız Türklerinde yer alan versiyona göre Tanrı, yeryüzünü yarattıktan sonra ağaçları, hayvanları ve kadınla erkeği de yaratır; ancak büyük bir yılan gelip kadınla erkeği yer. Allah onları tekrar yaratır, yılan tekrar yer. Bu olay birkaç kez tekrarlandıktan sonra Allah köpeği yaratır. Köpek de o günden beri insanları korumaktadır<sup>329</sup>.

### 3.1.2.5.3. Keçinin Yaratılışı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Erlik, koyun yaratmak isterken “keçi”yi yaratır.
- b. Sakallı, boynuzlu ve tüysüz olan keçi, Tanrı’dan tüy ister.
- c. Tanrı keçiye tüy verince insanlara faydalı bir hayvan olur.

#### II. Kültürel Boyutu:

Yaratılış efsanelerinde de gördüğümüz gibi, Erlik, Tanrı’nın yarattığı hayvanları kıskanarak onlara benzer hayvanlar yaratmaya çalışır. Bu efsanede, her ne kadar açıkça belirtilmese de önce Tanrı koyunu yaratır, Erlik’in ona benzeterek yarattığı keçi olur (*A1885 Keçinin yaratılışı*). Sakallı, boynuzlu ve tüysüz olan keçi, Tanrı’dan kendisine tüy vermesini ister (*B211.1.2 Konuşan keçi*). Tanrı, keçinin bu isteğini yerine getirip ona tüy verince keçi, insanlara faydalı bir hayvan olur (*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*).

Efsane, keçinin Erlik tarafından yaratılmasını ele alması dolayısıyla, ilk bakışta yaratılış efsanelerinden kopmuş bir bölüm gibi durmaktadır. Ancak yaratılış efsanelerinde, sadece bu hayvanların yaratılışına yer verilmekte; detaya girilmemektedir. Ele aldığımız efsanede ise esas olan Erlik tarafından yaratılan keçinin Tanrı’dan ricası ve bu ricanın yerine getirilmesi ile insanlara faydalı bir hayvan olmasıdır. Bundan dolayı da bu anlatma, başlı başına bir efsane niteliğindedir.

Türk kültüründe keçi, sembol olacak kadar önemli bir yere sahiptir. Türk damgaları içerisinde en çok rastlanılanlardan birisi olan dağ keçisi<sup>330</sup>, Göktürklerin de

<sup>329</sup> A. Dıykanbayeva, agt, s. 317-318.

<sup>330</sup> T. Gülensoy, age, s. 25.

sembolüdür. Dağ keçisinin Türklerin en eski ve ortak damgalarından biri olduğunu söyleyen Cengiz Alyılmaz, “Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu” adlı eserinde konuyla ilgili şu tespitlerde bulunur: “(...) erişilmez yerlere erişilebilirliği, yüceliği, bilgeliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, çevikliği, sürati, yazı, bolluğu, bereketi, zenginliği, asaleti, cesareti ve hâkimiyeti temsil eden dağ keçisi/teke damgası, bu özelliklerinden dolayı hem Köktürk öncesi hem Köktürk hem de Köktürk sonrası dönemlerde kullanılan en yaygın ve seçkin Türk damgalarından biri olmuştur.”<sup>331</sup> .

Sarp kayalarda ve dağlarda yaşamayı seven keçinin, dağlık bölgelerde yaşayan Türkler arasında kutsal sayılması tabiidir. Efsanelerde de sıkça rastladığımız keçi, kimi zaman yaratışıyla kimi zaman fizikî yapısıyla kimi zaman ise kötü bir ruhun şekil değiştirmiş hâli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Altay Türkleri arasında keçi ile ilgili pek çok inanç mevcuttur. Çocukların yiğit ve cesur olmaları için beşiklerine, ölülerin günahlarından arınmaları içinse mezarlarına keçi boynuzu konmaktadır. Ayrıca kamlar, kötü ruhları kovmak için yapacakları törenden önce keçi kanı ile yıkanmakta, tören sırasında ise teke postu giymektedirler. Gök Tanrı ile yerin buluşmasını sağlamak için çalınan davullarda da keçi deseninin yer alması oldukça dikkat çekicidir<sup>332</sup>. Efsanelerde alkarısının keçi suretine bürünmesi de keçinin kötü (şeytanî) algılanmasını göstermesi bakımından önemlidir. Keçinin özellikleri arasında iyi ve kötü unsurların bir arada bulunması, hem iyi hem de kötü inançların oluşmasına sebep olmuştur. Keçinin yaratılışındaki Erlik unsurları, yani Erlik’in yarattığı özellikler “kötülüğü”, Tanrı’nın yarattıkları ise “iyiliği” temsil etmektedir.

Keçinin kötü inançlara konu olmasına semavî dinlerde de rastlanmaktadır. Hristiyanlıkta erken dönemlerde keçi kutsallığını sürdürürken zamanla bu algılama değişikliğe uğramış ve ortaçağda yaygın olarak görülen büyücülükte başrolü almıştır. İslamiyet’te ise keçi ile ilgili farklı algılamalar söz konusu olmuştur. Ancak İslamiyet’i kabul eden Türklerde keçi, hem kutsallığı hem de şeytaniliği ile ele alınmıştır. Yahudilikte ise kurbanlar arasında sığır ve koyunun yanı sıra keçi de bulunmaktadır.

<sup>331</sup> Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yay., Ankara 2005, s. 17.

<sup>332</sup> Ayhan Çıkın- Mustafa Kaymakçı, “Anadolu Kültüründe Keçi Deseni”, Süt Keçiciliği Ulusal Kongresi Bildirileri, İzmir 2005, s. 11-19.

Eski Sümerlerden beri kurbanlar listesinde keçinin bulunması, bütün beşeriyet içinde keçi ile ilgili kültürün ne kadar eskiye dayandığını göstermesi bakımından önemlidir<sup>333</sup>.

Keçi ile ilgili algılamaların değişmesi, muhtemelen yerleşik medeniyete geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. Keçinin yeni yetişen filizleri yemesi ve bunun bitkilerin büyümesini engelleyici bir durum olması bu değişikliğe sebep olmuştur, diye düşünmekteyiz.

#### 3.1.2.5.4. Keçi

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Yoksulun biri, bir zenginden koç alarak koyunla çiftleştirir.
- b. Yoksul, doğacak yavruyu kendine almayı düşünür.
- c. Bunu duyan Tanrı, doğacak yavruyu murdar edip oğlak olarak yaratır.
- d. Doğan yavruların hepsi oğlak olur ve zengin kişi, o güne kadar böyle bir hayvan görmediği için yavruları almak istemez.
- e. O hayvanlar yoksulun olur.

##### II. Kültürel Boyutu:

Keçinin yaratılmasıyla ilgili efsaneye göre, yoksul bir adam, bir zenginin koçunu alarak koyunuyla çiftleştirir ve “*Doğan yavruyu ben alırım.*” der. Bunu duyan Tanrı (A102.5 *Her zaman her yerde olan Tanrı*), doğacak yavruyu murdar eder ve yavru, oğlak olur. Koyunun bütün yavruları, oğlak olur. Zengin, hayatında böyle bir hayvan görmediği için yavruları almak istemez; bütün yavrular yoksulun olur. Böylelikle keçi, yaratılmış olur (A1885 *Keçinin yaratılışı*).

Ele aldığımız bu efsane, keçiyle ilgili olumsuz yargının devam ettiği bir anlatıdır. Efsaneye göre keçinin yaratılma sebebi, Tanrı'nın açgözlülüğüne kızdığı bir insanı cezalandırmak istemesidir. Onun için de keçi kusurlu olarak yaratılan, murdar edilen bir hayvandır.

Keçinin yaramazlığı, yakalanmasının ve kontrolünün güçlüğü gibi özelliklerinin yanı sıra kolay beslenmesi, çok süt vermesi gibi faydalarının olması onun efsanede fakir insanların hayvanı olarak ele alınmasına sebep olmuştur, diye düşünüyoruz.

<sup>333</sup> A. Çıkın- M. Kaymakçı, agm, s. 11-19.

### 3.1.2.5.5. İnek ile Sarlık

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Tanrı, önce erkeği, ardından onun sol kaburgasından kadını yaratır.
- b. İnsanlar zamanla çoğalınca Tanrı onları doyurmak için ineği yaratır.
- c. Erlik'in ineği taklit ederek yarattığı “sarlık” olur.
- d. Tüysüz olan sarlık, üşüyünce Tanrı'dan tüy ister.
- e. Tanrı, sarlığa tüy verir ama sesini de ineğin ince sesiyle değiştirir.
- f. Ondan beri sarlığın sesi incedir; ancak Tanrı'ya duyulur.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Tanrı'nın insanı yaratmasıyla başlar. Tanrı, önce erkeği, onun sol kaburgasından da kadını yaratır<sup>334</sup>. İnsanlar zamanla çoğalmaya başlayınca, Tanrı, onları doyurabilmek için ineği yaratır (*A1877 İneğin yaratılışı*). İneğin sesi ince olur. Tanrı'yı kıskanan Erlik, ineğe benzer bir hayvan yaratmak ister; ama onun yarattığı “sarlık” olur. Sarlığın sesi kalındır. Tüysüz olan sarlık, soğukta üşüyünce Tanrı'dan tüy ister (*A1755 Şeytanın başarısız yaratımının sonucu olan hayvanlar, B211.1.5.1 Konuşan öküz*). Sarlığın kalın sesini duyan Tanrı, ona tüy verir; ancak onun kalın sesini alıp ineğinkiyle değiştirir. O günden beri ineğin sesi kalın, sarlığın sesi incedir (*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*); ama Tanrı onun ince sesini duyar.

Efsane, insanların zamanla çoğalmasıyla birlikte beslenme ihtiyaçlarının ortaya çıkmasını ve bu ihtiyaçlarının giderilmesi için ineğin yaratılmasını konu etmesi bakımından kısmen yerleşik hayata geçiş izleri taşımakta, bu da bize bir geçiş dönemi efsanesi olduğu izlenimini vermektedir.

Altay Türklerinin inanç sistemlerine göre bazı hayvanları Tanrı, bazılarını ise Erlik yaratmıştır. Buna göre kaz, kuğu ve kartal üst dünyaya; at, inek, geyik, koyun orta dünyaya; deve ayı, domuz, öküz, yılan, kurbağa ve sıçan ise alt dünyaya aittirler. Bu

---

<sup>334</sup> Önce erkeğin, ardından kadının yaratılması motifine “Yerin ve İnsanın Yaratılışı” ve “İnsanların Çoğalıp Artması” başlıklı efsanelerde yer verdiğimiz için burada tekrar ele almayacağız.

hayvanların içinde üst dünya ve orta dünyanın hayvanları iyilik tanrısı tarafından, alt dünyanın hayvanları ise kötülük tanrısı tarafından yaratılmıştır<sup>335</sup>.

Ele aldığımız efsanede, Tanrı'nın ineği yaratmasından sonra, yeryüzünün yaratılmasıyla ilgili efsanelerde de sıkça rastladığımız gibi, Erlik'in yaratılışa müdahalesi karşımıza çıkar ve Erlik ineğe benzer bir hayvan yaratmaya çalışırken sarlığı yaratır. Erlik'in başarısız yaratımının sonucu olarak tüyleri olmayan sarlığın soğukta üşümesi dolayısıyla Tanrı'dan tüy istemesi dikkat çekicidir. Sarlık, her ne kadar Erlik tarafından yaratılmış da olsa taleplerini gerçek yaratıcı olan "Tanrı"ya iletir. Sarlığın talebini yerine getiren Tanrı, onun kalın sesini ineğinkiyle değiştirir; böylelikle Erlik'in yarattığı sarlık, bazı tanrısal vasıflara sahip olurken ineğin tanrısal vasıfları da azalmış olur. Tanrı'nın o günden sonra sarlığın ince sesini duyması da sesin kendisi tarafından verilmiş olmasından kaynaklanır.

Hayvanların uzuvlarının ya da bazı özelliklerinin birbirleriyle değiştirilmesi hakkında Türk boyları arasında çeşitli efsaneler mevcuttur. Bunlardan biri de Türkiye Türkleri arasında anlatılan yılanın ayaklarının kediye verilmesi üzerinedir. Efsaneye göre kedi, Hz. Muhammed namaz kılarken üzerine atlamayı düşünen yılanı yakalayarak öldürür ve Tanrı yılanın ayaklarını kediye verir, yılanı da ayaksız bir şekilde süründürerek cezalandırır<sup>336</sup>.

İnsanların süt veren hayvanlar sayesinde hayatlarını devam ettirebilmesi, pek çok efsanede karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Bosna'nın Tuzla şehri ile ilgili bir efsanede, ormanlara zarar verdiği gerekçesiyle bütün keçiler toplanır. Yaşlı ve fakir bir kadın, tek geçim kaynağı olan keçisini saklar. O yıl bölgede büyük bir kıtlık olur ve halk, o keçinin sütü sayesinde ölümden kurtulur. Böylelikle keçi, o şehrin sembolü olur.

### **3.1.2.5.6. At ile Deve**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Tanrı, atı yaratır.
- b. Erlik'in ata benzeterek yarattığı hayvan "deve" olur.

---

<sup>335</sup> N.R. Oynotkinova, agm, s. 90.

<sup>336</sup> H.A. Göde, age, s. 279.

- c. Tüysüz olarak yaratılan deve, Tanrı'dan tüy ve yiyecek ister; Tanrı bu dileği kabul eder.
- d. Deve, sarlığın kuyruğunu ister; ama Tanrı onun kuyruğunu olduğu gibi bırakır.
- e. Deve, insana faydalı bir hayvan olur.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, devenin yaratılışı ile ilgilidir. Erlik, Türk kozmogonisinde daima Tanrı ile yarışmaktadır. Ondan daha yüksekte uçmak istemekte, kendine yeryüzü yaratma hevesine kapılmakta, kendi halkını ve hayvanlarını yaratmayı arzulamaktadır. Ancak Erlik bütün bunlarda başarısız olmaktadır. İncelediğimiz efsaneye göre de Tanrı, atı o kadar güzel yaratır ki bunu kıskanan Erlik, ona benzer bir hayvan yaratmak ister; ancak onun yarattığı hayvan deve olur (*A1881 Atın yaratılışı, A1873 Devenin yaratılışı*). Erlik, deveyi yaratırken ona tüy vermeyi de unutmuştur. Bunun üzerine deve, Tanrı'dan kendisine tüy ve yiyecek vermesini ister (*A1755 Şeytanın başarısız yaratımının sonucu olan hayvanlar, B211.1.6 Konuşan deve*) ve Tanrı, devenin bu dileğini yerine getirir. Tanrı'nın verdiği sık tüyler ve yaban gülü otu sayesinde, deve, çöl koşullarında yaşamaya uygun bir hayvan hâline gelir. Bu sırada deve, yanından geçen sarlığın kuyruğunu beğenir ve Tanrı'dan ister; ancak Tanrı bu isteğini yerine getirmez ve kuyruğunu Erlik'in yarattığı şekliyle bırakır (*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*).

Bozkır hayatında hayvanların rolleri üzerine sayısız efsane vardır. Bu konu üzerinde J. Auboyer, Altaylardaki hayvanların insanların hayatındaki yerini göz önünde bulundurarak bir tasnif yapmış, bu tasnifte sırasıyla geyikgillere, koyun ve keçiye, vahşi hayvanlara, öküze, yaban domuzuna, balıklara, yılan ve deveye yer vermiştir<sup>337</sup>. Çölde yaşamaya uygun bir yapıya sahip olan develer, daha çok Arap kültüründe ön plana çıkmış, Türkler ve Moğollarda arka planda yer almıştır. Bu durum, muhtemelen devenin efsanelerde ve mitolojide Erlik ile ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Bu efsanede de durum aynıdır.

---

<sup>337</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 19.

J.P. Roux, “Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar” adlı eserinde devenin Orta Asya’nın doğusunda ve kuzeyinde tabu olmadığını, ancak eski bir geleneğe bağlı olarak batı ve güney geleneğinde tabu hayvan olarak kabul edildiğini söylemektedir<sup>338</sup>. Bu durum, deve ile ilgili inanç ve geleneklerin de ikili hatta kompleks bir yapıda olmasını açıklamaktadır. Zira incelediğimiz bu efsanede devenin Erlik tarafından yaratılması dolayısıyla bazı özellikleri de tabudur. Erlik tarafından tüysüz yaratılan devenin Tanrı’ya dua ederek kendisine tüy vermesini dilemesi ve bu dileğinin kabul oluşu onun tanrısal yönünün olduğunu gösterir. Ancak deve, Tanrı’dan sarlığın kuyruğunu da istemekte, lakin bu isteği Tanrı tarafından kabul edilmeyerek kuyruğu Erlik’in yarattığı şekilde bırakılmaktadır. Bu da J.P. Roux’nun batı ve güney geleneğinde devenin tabu olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Bu ikili gelenek, Altay dinleri ile ilgili olarak bize bazı konuları açıklama imkânı verir. Daha sonraki dönemlerde devenin uzun yolculuklardaki, özellikle de kervanlarla yapılan ticaretteki rolü devreye girince Orta Asya bozkırlarında halk muhayyilesi deveye olduğundan farklı bir görüntü vermiştir. Zaman zaman Altay mitolojisinde gördüklerimizden farklı, melez bir hayvan sureti ortaya çıkar. Hangi biçim içinde olursa olsun Altay kültüründe çelişkili gibi görünen yeni yaratıkların hayal edilmesi normal kabul edilir. Mesela İbn-i Fadlan, gergedanı tasvir ederken “*deveden daha küçük, boğadan daha büyük, başı deve başı, gövdesi katır gövdesi, kuyruğu boğa kuyruğu*” şeklinde tasvir etmiştir. Bu tasvir, tamamen hayalî bir hayvanı yansıtır<sup>339</sup>. Ele aldığımız efsanede devenin tüylerinin Tanrı tarafından verilmesi, vücudunun Erlik tarafından yaratılması, kuyruğunu beğenmeyen devenin Tanrı’dan sarlığın kuyruğunu istemesi, fakat bu isteğinin kabul edilmeyişi gibi ayrıntılar bize Altay Türklerinin muhayyilesinin çalışma yönünü göstermektedir.

Erlik tarafından yaratılan, ama sonradan Tanrı’nın kendisine verdiği vasıflarla insana faydalı bir hayvan olan deve, Töölös gibi bazı boylarda da kutsal kabul

---

<sup>338</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 23.

<sup>339</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 41.

edilmektedir. Devenin “Töölös” boyunun adlandırılmasında oynadığı fonksiyon da bunu göstermektedir<sup>340</sup>.

### 3.1.2.5.7. Sarlık<sup>341</sup>

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Eskiden sarlık, yabancı bir hayvandır.
- b. Bir gün bir kağan, onu tüfeğiyle korkutup, demir çitten içeri sokar.
- c. Sarlık bu şekilde ehlileştirilir.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, sarlığın eskiden yabancı hayvanı olması ile alakalıdır. Efsaneye göre sarlık eskiden yabancı bir hayvan iken, günün birinde bir kağan tarafından tüfekle korkutulup demir çitten içeri sokulur. İnsanların eline düşen sarlık, o günden beri yabancı bir hayvan değildir ((T) A2513.6 Öküz nasıl ehlileştirildi).

Sarlığın ehlileştirilmesinin konu edildiği efsanede, yerleşik düzene geçiş açık bir şekilde görülür. Efsanede, sarlığın ehlileştirilmesi için alelade bir avcı yerine toplumun en üst gücünü temsil eden kağanın tip olarak seçilmesi ve kağanın tüfekle sarlığı öldürmek yerine ehlileştirebilmek için korkutarak demir çitten içeri sokması dikkat çekicidir. Bütün bunlar avcılık toplumundan yerleşik topluma geçişin göstergesidir. Tüfek ve demir de gücü temsil etmektedir.

### 3.1.2.5.8. Evin Hayvanı Hakkında

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Altay Türkleri, keçiyi Erlik’in hayvanı olarak gördüğünden dolayı sevmez.
- b. “*Bu ölecek olsa bunun mezarını kazar idim.*” diyen keçi, insanların mezarlarını kazıp, eşeler.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, keçinin neden Erlik’in hayvanı olarak görüldüğünü açıklar. Efsaneye göre, keçi, insanlarla ilgili olarak “*Bu ölecek olsa bunun mezarını kazar idim.*” demiştir

<sup>340</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. “Töölös, Mundus, Koçkor Mundus” adlı efsane.

<sup>341</sup> “Öküz, Tibet öküzü”



ve onun için de insanların mezarlarının üzerinde oynar, mezarlarını eşeleyip kazar. Bu sebeplerden dolayı keçi, Altay Türkleri tarafından sevilmez ((T) A2522.8 *Keçi niye keçi sevilmez*).

### 3.1.2.5.9. İnek

#### I. Olay Örgüsü:

- a. İnek, Erlik'in yarattığı hayvanlardandır.
- b. İnek, insanlarla ilgili "*Ölecek olsa toprağımı toynağımınla eşeler idim.*" der.

#### II. Kültürel Boyutu:

Ele aldığımız efsanede inek, bir önceki efsanenin tam tersi olarak, Erlik'in yarattığı bir hayvandır. Tıpkı keçi gibi soğuk nefesli olan inek, insanlar için "*Ölecek olsa toprağımı toynağımınla eşeler idim.*" (B211.1.5 *Konuşan inek*) der.

Efsanede de "İnek ile Sarlık" adlı efsanenin tam tersi olarak, Tanrı tarafından insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmıştır. "Evin Hayvanı Hakkında" başlıklı efsane ile de büyük benzerlik gösterir. Söz konusu efsanede "keçi", ele aldığımız efsanedeki gibi Erlik tarafından yaratılmakta ve insanların mezarlarını kazmak gibi bir fonksiyonu üstlenmektedir.

### 3.1.2.5.10. Kedi

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Kedi "*Çoluk çocuğu olmasa, yatağa yatar idim, yumuşak yastığın üzerinde yatar idim, şımartılıp yaşar idim.*" der.
- b. Onun için Altay Türkleri, kedi beslemezler.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay Türklerinin neden kedi sevmediğini açıklar ((T) A2522.9 *Kedi niye sevilmez*). Efsaneye göre kedi, "*Çoluk çocuğu olmasa, yatağa yatar idim, yumuşak yastığın üzerinde yatar idim, şımartılıp yaşar idim.*" (B211.8 *Konuşan kedi*) dediği için Altaylılar kedi beslemezler.

Kedi kültürü, yerleşik medeniyete geçişin tamamlandığı toplumlarda ortaya çıkan bir hayvan kültürüdür. Zaten bu efsanede de kedi evde yaşamaktadır. Efsanede

kıskançlığıyla ön plana çıkarılan kedi, ev sahiplerinin çocuklarını kıskanmaktadır. Zira ev sahiplerinin çocukları olmasa yatağa yatacak, yumuşak yastık üzerinde dinlenecek, hatta şımartılacaktır. Görüldüğü gibi kedi, son derece bencil, kıskanç bir ev hayvanı olarak tasvir edilmektedir. Kedinin uğursuz olduğuna dair inanç, bugün Anadolu’da da yaygındır. “Aralarına kara kedi girmek” ya da “aralarından kara kedi geçmek” deyimleri, kedinin uğursuzluğuna işaret etmekte; bu inanç kedinin rengiyle de ilişkilendirilmektedir. Ele aldığımız efsanede ise kedinin renginden söz edilmemekte, sadece bütün ilgi ve ihtimamın kendi üstünde toplanmasını istediği için çocukları sevmediği vurgulanmakta, bu yüzden de Altay Türklerince kedinin sevilmediği ifade edilmektedir.

“Köpek” başlıklı efsanede de kedi ile ilgili “*İnsanlar hiçbir zaman yedikleri kaptan kediye vermezler; o kötü, pis deyip tiksindirler.*” denmesi de kedi ile ilgili olumsuz algılamayı destekler niteliktedir. Altay Türklerinin efsanelerinde kedinin fazla yer almaması da bu olumsuz algılamamanın bir göstergesidir.

### **3.1.2.5.11. Köpek**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Altay Türkleri, köpekleri severler, beslerler.
- b. Köpek “*Çoluk çocuğu çok olsa elini kolunu yalarım, yemeğinden alır yerim, çocuklarını yalarım.*” der.

#### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane, Altay Türklerinin köpeğe olan sevgisini açıklamaktadır (*A2493.4 İnsan ile köpek arasındaki dostluk*). Altay Türklerinin inancına göre köpek, kedinin tam tersi olarak<sup>342</sup>, “*Çoluk çocuğu çok olsa ne olur, elini kolunu yalar, yemeğini zorla alır yer, çocuklarını yalarım.*” der. (*B211.1.7 Konuşan köpek*). Onun için de Altay Türkleri, köpekten hiçbir şeylerini sakınmazlar; köpekle aynı kaptan yemek dahi yerler. Köpeğin dilinin ilaç olduğuna inanırlar ve bir yara olduğunda onu köpeğe yalattırlar.

---

<sup>342</sup> “Kedi” adlı efsanede aynı kalıp ifadenin tam tersi kedi tarafından söylenir.

Altay Türklerine göre köpek, Tanrı'nın yarattığı hayvanlardandır; onun için de köpeğe kötü davranılmamalı, ateş edilmemelidir<sup>343</sup>. Aslında köpek, sadece Altay Türklerinde değil bütün Türk boylarında kült hâline gelmiş ve kutsanmıştır. Hayvancılıkla geçimini sağlayan Türkler için köpek, aynı zamanda kurtlara karşı da güvencedir. Gerek bekçiliği gerekse sadakati ile daima insanlara yardımcı olan köpek, Türk mitolojisinde ve dinî ritüellerde de önemli bir yere sahiptir ve takvim dâhil günlük hayatın hemen her alanında pek çok inanca sebep olmuştur. “Köpek”in hem boy adı (Moğolcada Nokay>Nogay) hem de şahıs adı olarak kullanılması (Selçuklu Veziri Saadetin Köpek), Türkmenlerde “Köpek Mergen” adlı fıkra tipinin olması, köpeğin Türk kültürü içinde çok önemli bir yeri olduğunun göstergesidir.

### 3.1.2.5.12. At

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Yiyecek aramaya giden kişi, hiçbir şey bulamaz.
- b. Bunun üzerine atın bacağından kesip yiyerek, kanından içerek hayatta kalır.
- c. Sonra atını tedavi edip iyileştirir; onun için at, insanın en yakın dostudur.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, atın neden insanın en yakın dostu olduğunu ve ata “burkan” denilmesinin sebebini açıklar. Efsaneye göre, bir gün yiyecek aramaya gittiğinde acıkan biri, yiyecek hiçbir şey olmayınca atın bacağından et kesip yer, kanından içer. Bu sayede hayatta kalmayı başaran kişi, daha sonra atını iyileştirir. Onun için at, köpekle birlikte insanın en yakın dostudur ((T)A2493.5 *İnsan ve at arasındaki dostluk*). At ile köpek, “burkan” diye adlandırılırlar, Tanrı'ya eşdeğer görülürler ve insana onlardan daha yakın hiçbir şey yoktur.

At, tarih boyunca Türklerin hayatında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Atlı göçebe medeniyet içerisinde yaşayan Türkler, hayvancılıkla uğraşmışlar ve at sürülerini beslemek için yaylak ve kışlak olmak üzere iki mekânda hayat sürdürmüşlerdir. At, Türkler için sadece bir binit değil, aynı zamanda yiyecek ve içecek kaynağı da

---

<sup>343</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 104; köpek kültü “Köpek ile Tahıl” adlı efsanede ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

olmuştur<sup>344</sup>. Türklerin hayatında atın bu kadar önemli bir yere sahip olması kuşkusuz ki edebî yaratmalarına da yansımıştır. Özellikle destanlarda at, kahramanın en yakın dostu, yardımcısı, akıl hocası, sahibini ölümden kurtaran cesur bir kahramandır<sup>345</sup>. Altay Türklerinin destanlarında bahadırın atıyla birlikte zikredilmesi (“*Ak boro ata binen, Alıp Manaş bahadır idi*”) ve genellikle kahramanla atının adlarının aliterasyon teşkil etmesi (Ak Tayçı-Ak Boro vb.) atın Altay destanlarındaki önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir<sup>346</sup>.

Efsanede atın sahibinin, atın bacağından et keserek hayatta kalması ve ardından onu iyileştirmesi, Er Töştük Destanı’nda kara kuşun üstünde yolculuk yapan kahramanın, yiyecek bitmesi üzerine kendi etinden keserek kuşa vermesi ve kuşun da daha sonra onu iyileştirmesi<sup>347</sup> ile büyük benzerlik taşır.

### 3.1.2.5.13. İneğin Böbreği

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Tanrı, insanı yarattıktan sonra ineği yaratır.
- b. Tanrı, ineğin böbreğinin olmaması üzerine, bütün canlıların böbreklerinden birer parça alıp ineğe böbrek yapar.
- c. İneğin böbreğinde insanın böbreğinden bir parça olmasından dolayı ineğin böbreği yenmez.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, insanların neden ineğin böbreğini yemediğini açıklar. Efsaneye göre, Tanrı, insanı yarattıktan sonra ineği yaratır (*A1877 İneğin yaratılışı*); ancak ineğin böbreğinin olmadığını fark eder. Bunun üzerine tüm canlıların böbreklerinden bir parça alıp ineğe böbrek yapar. İneğin böbreğinde insan böbreğinden bir parça da olduğu için, ineğin böbreği yenmez.

<sup>344</sup> Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3 (Tip Tahlilleri), Dergâh Yay., İstanbul 1991, s. 12-13; F. Türker, agt, s. 104.

<sup>345</sup> A. Caferoğlu, “*Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü*”, Türkiyat Mecmuası, C. 10, İstanbul 1853, s. 201, 206.

<sup>346</sup> A. İnan, age, C. I, s. 182-183; İ. Dilek, “*Altay-Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At*”, Millî Folklor, S. 36, 1997, s. 61-62.

<sup>347</sup> B. Ögel, age, C. II, s. 546.

İncelediğimiz bu efsanede inek böbreğinin yenmeyişiinin sebebi, içinde diğer canlılarla birlikte insan böbreğinin bulunmasıyla açıklanır. Bu gibi konularda pek çok efsanede vardır. Yaratılış sırasındaki orantısızlıklar (çok iri bir gövdeye küçük bir kulak, toynaklardaki farklılıklar vb.), insanların dikkatini çekmiş, bunlara çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. İnsan ömrünü anlatan meşhur anekdotta da benzer bir durum söz konusudur. Buna göre Tanrı, insan, eşek ve maymunu yaratırken hepsine kırkar yıllık ömür vermiştir. İnsanoğlunun itirazı üzerine Tanrı, eşek ve maymundan yirmi yıl olarak insan ömrünü seksen yıl, eşek ve maymununkini yirmi yıla indirmiştir. Bu yüzden seksen yıl yaşayan bir insanın ilk kırk yılı insan gibi yaşayarak, kırk ila altmış arası eşek gibi çalışarak ve son yirmi yılı ise maymun gibi herkesin eğlencesi olarak yaşadığı inancı ortaya çıkmıştır.

#### **3.1.2.5.14. Saksığan**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Eskiden tavus kuşu ve saksığan karı kocadır.
- b. Saksığanın da tavus kuşu gibi süsleri vardır.
- c. Tavus kuşu avdan döndüğü bir gün, karısı saksığanı insan pisliğini eşelerken bulur.
- d. Tavus kuşu, saksığanı kovar.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsaneye göre eskiden saksığan, tavus kuşu gibi süslü bir hayvandır. Onu bu süslerinden dolayı seven tavus kuşu ile saksığan karı kocadır. Bir gün tavus kuşu avdan döndüğünde eşi saksığanı insan pisliğini eşelerken bulur. Bunun üzerine saksığanı kovar.

Efsaneden anlaşıldığı kadarıyla saksığan ile tavus kuşu arasında, muhtemelen tüylerinden ötürü bir benzerlik kurulmuştur. Saksığan da eskiden tavus kuşu gibi tüylere sahipken eşinin kendisini kovması neticesinde bugünkü görünümüne dönüşmüştür (*A2313.3 Saksığanın tüyleri*). Efsanenin Altay Türkleri arasında anlatılan

başka bir varyantında, saksığanın yemek yerken etrafına bakınmasının sebebi aynı şekilde eşelenirken tavus kuşuna yakalanması olarak verilmiştir<sup>348</sup>.

Altay Türklerinin efsanelerine baktığımızda tavus kuşu ile saksığanın tıpatıp aynı olarak algılandığını görüyoruz. “Altay Kep-Kuuçındar” adlı kitapta verilen Şunu adlı bahadır hakkındaki bir efsanede, Şunu’nun yaşayıp yaşamadığını sınamak için sordukları soru, bu algılamayı çok net bir şekilde gösterir: “(...) Bunun üzerine iki kuş göndermişler. Birbirinin aynısı saksığanlar. Bu ikisinden hangisi saksığan, hangisi tavus kuşu? Gerçekten de yapacak bir şey yok. Bu iki kuşu ayırt etmek gerek, ama kanadı, görünüşü tıpatıp aynı.”<sup>349</sup>

Türklerde hayvanların özellikleri ile iyi bir orduda bulunması gereken özellikler arasında alaka kurulmaktadır. Kutadgu Bilig’te bir komutanda bulunması özellikler şu şekilde sıralanmaktadır: “ (...) yaban domuzu kadar inatçı, bir kurt kadar güçlü, ayı kadar cesur olmalı; bir yak kadar intikamcı olmalı, saksığan gibi saflığını korumalı; karganın kayalar üzerinden bakması gibi uzağı görmeli; kızıl tilkinin inceliğine sahip olmalı; intikamın izinden damızlık deve gibi gitmeli; baykuş gibi geceyi gözlemeli”<sup>350</sup>.

Saksığan, Mançularda ve diğer komşu ülkelerde köken efsaneleri ile ilişkilendirilmekte ve bu efsanelerde kadın-su birlikteliği söz konusu olmaktadır. Bir Mançu efsanesine göre kutsal bir saksığan, gölde yıkanan göksel üç bakire kızın üzerine kırmızı bir meyve bırakır ve en küçükleri bu meyveyi yiyerek gebe kalır. Bu efsanede saksığanın getirdiği meyve ve bu meyvenin kırmızı renkli oluşu, köken mitleri ile ilgilidir. Saksığanın renginin siyah ve beyaz oluşu da insan-hayvan dönüşümü ile açıklanabilir. Zaten saksığan ile tavus kuşunun evli gösterilmesi de efsanemizin köken miti olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Türkler, Moğollardan ve komşu kavimlerden pek çok sembol almıştır. Oğuzlarda olduğu gibi her boyun hatta daha küçük sosyal birliklerin dahi bir onguna (soyu belirleyen sembole) sahip olması ve kendi özelliklerinin bu hayvandan geldiğine inanması bize saksığanın rengini, saflığını, onun göksel özelliğini ifade eder. Zira Mançu efsanesindeki göksel meyveyi saksığanın

<sup>348</sup> S.S. Surazakov, age, s. 107.

<sup>349</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 228.

<sup>350</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 229.

getirmiş olması, saksığana ayrı bir özellik verir<sup>351</sup>. Ele aldığımız efsanede saksığanın kutsallığı ile ilgili herhangi bir işaret görülmemekle birlikte saksığan-insan ilişkisinde kutsallık yerini pis olana bırakır ve saksığan, insan pisliğini karıştıran bir hayvana dönüşür. Bu da tavus kuşu ile olan evliliğinin bitmesine sebep olur. Alacalı (siyah-beyaz) tüylü saksığanın tüylerindeki beyazlıklar, onun göksel özelliklerinin, siyahlıklar ise pis ve iğrenç özelliklerinin sembolüdür. Ayrıca bu onun tanrısal özelliğinin kaybolduğunun da göstergesidir. Zira saksığanın tanrısal özelliklerinin kayboluşu, onun insan pisliğini karıştırmaması şeklinde verilir ve saksığan, insandan daha aşağı bir varlık olarak sembolize edilir. Zira Anadolu’da saksığanın başka bir adı da alakargadır.

Saksığan ile ilgili olumsuz algılamalar, Türk boyları içinde pek çok efsanede yer alır. Saksığan, Tatar Türkleri arasında laf taşıyan, iftira atan bir kuş olarak, Uygur Türkleri arasında tutarsız ve yaygaracı bir kuş olarak, Karakalpaklar arasında anlatılan bir efsanede ise yalancı ve eğlenmek için insanları kandıran bir insan olarak karşımıza çıkar<sup>352</sup>.

### 3.1.2.5.15. Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez?

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Tanrı, canlıları yaratırken büyük bir bayram düzenler.
- b. Guguk kuşu yuva yaptığı için bayrama katılmaz.
- c. Tanrı, bayrama gelmeyen guguk kuşuna, “*Sen hiçbir zaman yavrunu kendin besleme!*” diye beddua eder.

#### II. Kültürel Boyutu:

Guguk kuşunun neden yuva yapmadığını açıklayan efsaneye göre, Tanrı canlıları yaratırken büyük bir bayram düzenler; ancak guguk kuşu katılmaz. Tanrı, bayrama katılmayan guguk kuşunu, huzuruna çağırır ve ona sebebini sorar. Guguk kuşu, ertesi gün yumurtlayacağı için yuva yapmakla meşgul olduğunu, o yüzden de bayrama katılmadığını söyler. Guguk kuşuna sinirlenen Tanrı, tükürerek “*Mademki sen benim bayramıma gelmedin, bundan sonra sen hiçbir zaman yavrunu kendin besleme!*”

<sup>351</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 335, 385.

<sup>352</sup> G. Atnur, agt, s. 869-870; Adem Öger, Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler), Ege Üniversitesi, İzmir 2008, s. 587-588; P. Dönmez Fedakâr, agt, s. 390-391.

diye beddua eder (A2431.2.1. *Niçin guguk kuşu yuva sahibi olamaz, Q325 İtaatsizlik cezalandırılır*)

Guguk kuşunun yuva yapmaması ve yumurtalarını başka kuşların yuvasına bırakması ile ilgili pek çok efsane mevcuttur. Bu konuyla ilgili Kırgız Türklerinde anlatılan bir efsaneye göre guguk kuşu, savaşta yaralanan Er Tabıldı adlı bahadırın kendisinden istediği yiyeceği ve suyu götürürken yuvasındaki yavruları unuttur. O günden sonra da guguk kuşları, yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakmaktadır. Kırgız Türklerinde anlatılan bir başka efsaneye göre ise guguk kuşu, üç çocuğunun da hastalandığında kendisine su vermemesine üzülerek “*Çocuk doğurup büyüteceğime doğurmasaydım daha iyiymiş!*” der ve guguk kuşuna dönüşerek göğe uçar<sup>353</sup>.

Guguk kuşları, yavruları için yuva yapmayan, bu yüzden de “yuva asalağı” olarak anılan kuşlardır. Yumurtlama döneminde yumurtaları kendisinininkilere benzeyen bir kuş türünü bulan guguk kuşları, yuvadaki yumurtalardan birini alarak yerine kendi yumurtasını bırakır. Guguk kuşlarının yavruları ise yumurtadan diğer yavrulara göre daha erken çıkarak yuvadaki diğer yumurtaları atar ve yuvalarına bırakıldıkları kuşlar tarafından büyütülür<sup>354</sup>. Görünen o ki guguk kuşlarının yuva yapmaması, yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakarak bir daha onunla ilgilenmemesi insanların muhayyilesinde bu duruma açıklık getirme isteğini ortaya çıkarmıştır.

Guguk kuşu ile ilgili Orta Asya halkları arasında çok farklı algılamalar söz konusudur; kimi zaman baharın geldiğini müjdeleyen bir kuş olarak, kimi zaman ise uğursuz sayılan hayvanlar arasında yer almıştır. 19. yüzyılda Altaylar ve Yakutlar üzerinde çalışan bilim adamlarının çoğu, boyların kendilerine fetiş olarak seçtikleri özel hayvanların olduğunu, bu hayvanlar arasında guguk kuşunun da bulunduğunu söylemişlerdir. Neredeyse her kabilenin saygı duyduğu bir özel varlığı vardır. Bunlara tapılmazlar; ancak saygı duyarlar ve bu kuşların etlerini de yemezler<sup>355</sup>.

<sup>353</sup> A. Dıykanbayeva, agt, s. 320, 339.

<sup>354</sup> Temel Britannica, C. VII, Ana Yay., İstanbul 1993, s. 239.

<sup>355</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 80, 360, 374.



### 3.1.2.5.16. Guguk Kuşu

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Yengesinin evinde yaşayan öksüz kızın kardeşi ölür.
- b. Öksüz kız, kuş olup uçarken ayağından tutarlar; ayakkabısı çıkar.
- c. Kardeşi bir ağacın kökünde öldüğü için, ağaçlara tüneyip “*Kök-köök! Kök-köök!*” diye, yani “*Kak söök cat!*”<sup>356</sup> diye şikâyetini bildirir.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane guguk kuşunun neden öyle öttüğünü açıklar. Efsaneye göre öksüz bir kız, yengesinin evinde yaşar ve onlar tarafından sevilmez. Bir gün kardeşinin ölümü üzerine kuşa dönüşüp gökyüzüne uçar. Ancak bu sırada onu yakalamak için ayağından tutarlar ve ayakkabıları düşer. Guguk kuşuna dönüşen öksüz kız (*D156 İnsanın guguk kuşuna dönüşmesi*), kardeşi bir ağacın altında öldüğü için ağaçlarda “*Kök-köök! Kök-köök!*” diye öter. Efsaneye göre guguk kuşu aslında “*Kak söök cat!*” yani “kuru kemik gibi yatıyor” diye hayıflanmaktadır (*A2426.2.5 Guguk kuşunun ötüşü*).

Efsane, guguk kuşunun ötüşüne bir açıklama getirmektedir. İnsanların doğayı anlama çabasının sonucu olan efsanelerde hayvanların fiziksel özellikleri ya da çıkardıkları sesler, her zaman insanların dikkati çekmiş ve anlamaya çalışmışlardır. İncelediğimiz efsanede de guguk kuşunun hem ötüşü hem de ayaklarının birbirinden farklı görünüşü, bu şekilde bir açıklamayla izah edilmiştir.

Bu efsanenin versiyonlarına diğer Türk boylarında da rastlanır. Efsanenin Türkiye Türkleri arasında anlatılan bir versiyonuna göre üvey annesinin eziyetine dayanamayan kız, “*Allah’ım beni kuş et*” diye yalvarır ve Allah’ın duasını kabul etmesi üzerine guguk kuşuna dönüşerek gökyüzüne doğru uçar<sup>357</sup>. Görüldüğü gibi Altay Türklerinde bir dua ya da dileme mevcut değilken, söz konusu anlatmada dönüşüm, dua ile gerçekleşmekte, bu da İslamî etkiden kaynaklanmaktadır.

<sup>356</sup> “Kuru kemik gibi yatıyor.” anlamındadır.

<sup>357</sup> H.A. Göde, age, s. 271.

### 3.1.2.6. Bitkilerin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler

#### 3.1.2.6.1. Odunun Gelmeden Gitmesi

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Tanrı, insanlar çoğalınca, odunları onların ayağına gidecek şekilde yaratır.
- b. Komşularının yardımıyla evde kürk diken bir kadın dışarıda bir ses duyar.
- c. Kocasının geldiğini düşünen kadın, uzun melez ağacı odunlarını görünce hayal kırıklığına uğrayarak “*Sırıklar, artık siz insanları boş yere heveslendirmeyin, o yamaçlarda kuruyup kalın!*” diye beddua eder.
- d. Ondan beri kuruyup kalan melez ağacının odunları evlere kendileri gelmez olurlar.
- e. Buna sinirlenen Tanrı “(...) *Odunları kendiniz getirip ateşinizi kendiniz yakın!*” der ve o günden sonra insanlar dağa çıkıp odun toplarlar.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “Tembel Kadının Günahı” adlı anlatmada olduğu gibi, insanların, Tanrı tarafından kendilerine sağlanan kolaylığın değerini bilmemesi ile ilgilidir. Beklentileri sonsuz olan insanoğlu, hep daha fazlasını ister ve sahip olduğu şeylerin farkında bile olmaz. “Tembel Kadının Günahı” adlı efsanede insanların hayatını kolaylaştırmak için gökten un ve balık yağı gibi, bu efsanede de melez ağacı odunları insanların ayaklarına kadar giderler (*A1346.2 İnsan yaşamak için çaba sarf etmek zorundadır: başlangıçta her şey çok kolaydı*). Ancak insanoğlu, hayatlarını kolaylaştıran bu düzenlemelerin kıymetini bilmeyerek saygısızlıkta bulunur.

Efsanede komşularıyla birlikte iplik yapıp kürk diken kadın, dışarıdan gelen sesi duyunca kocasının geldiğini düşünür; ancak gittiğinde melez ağacı odunlarının geldiğini görür. Bunun üzerine kadın “(...) *İnsanları boş yere heveslendirmeyin, o yamaçlarda kuruyup kalın.*” diye beddua eder (*M470 Cisimlere ve hayvanlara beddua etme, W154 Nankörlük*). Buna sinirlenen Tanrı “*Mademki sizin ayağınıza gelen odunlar sizi hayal kırıklığına uğrattıyor, odunları kendiniz getirip ateşinizi kendiniz yakın!*” diye lanetler (*Q 281 Nankörlük cezalandırılır*). O günden beri insanlar odunlarını kendileri temin etmektedirler.

Efsanede yer alan “melez ağacı”, Türk kültürü içinde önemli bir yere sahiptir. Yaratılışın başından beri var olan melez ağacı, erkeği sembolize eder. Bu yüzden de kadın, dışarıda duyduğu sesleri kocasının geldiği şeklinde yorumlar. Çamgillerden olan bu ağaç; “kızılçam”, “piltır”, “tıt” olarak da adlandırılır. Bilindiği gibi çam ağaçlarının Tanrı kutu taşıdığına inanılır ve bu yüzden de kutsal kabul edilir. Bu ağaçların yapraklarını dökmeden yaz kış yeşil kalması, meyvesiz oluşu, Tanrı’nın sıfatlarının sembolü olarak düşünülmesine sebep olmuştur. Altay Türklerinde de kutsal kabul edilen bu ağaçlar, yeniden dirilişi, esenliği sembolize eder. Altay destanlarında yönetim zalimlerin eline geçince ağaçların kurduğunu, bahadır eski düzeni sağladığında ise yeniden canlandığı görülür<sup>358</sup>. Bu da ağaçların kuruyup kalmasının bir felaket ile ilintilendirildiğini gösterir. Nitekim ele aldığımız efsanede de dağlardaki ağaçların kuruması, insanoğlunun yaptığı saygısızlığa ve bedduaaya bağlanır (*F979.23 Trajik bir şeyler olduğunda ağaçlar solar*).

Efsanede Altaylı kadınlar arasındaki işbirliği dikkati çeker. Altaylı kadın kürk dikerken komşuları da sert iplikleri tokmaklayıp, çiğneyip iplik yapmasına yardım ederler. Burada dikkati çeken bir diğer nokta, “Tembel Kadının Günahı” adlı efsane ile olan bağlantısıdır. İncelediğimiz efsanede kadınların işbirliği içerisinde giysi dikiyor olması, Tanrı’nın insanları cezalandırması neticesinde kendi giysilerini kendilerinin temin etmeye başlamasının anlatıldığı söz konusu efsanenin devamı niteliğinde olduğunu gösterir.

Efsane Altay yaşam tarzıyla ilgili ipuçları da verir. Bir zamanlar odunların insanların ayaklarına kadar gelmesi, kadınların toplanıp kürk dikmeleri, oldukça soğuk bir iklim kuşağında olan Altay coğrafyasında yaşayan insanlar için ısınmanın ve soğuktan korunabilmek için örtünmenin ne denli önemli ihtiyaçlar olduğunu gösterir.

### **3.1.2.6.2. Meyve**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a.** Bir gün ormana giden birinin yüzüne kestiği ağacın öz suyu sıçrar.
- b.** O kişi, beddua eder.

---

<sup>358</sup> Melez ağacı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Ergun, age, s. 207-216.

c. O günden beri ağaçlarda meyveler az yetişir.

## II. Kültürel Boyutu:

Bir sebep efsanesi olan bu anlatmada, Altay coğrafyasındaki ağaçların neden meyvesiz olduğu açıklanmaktadır. Altay coğrafyasının oldukça soğuk bir iklime sahip olmasından dolayı çok az meyve yetişiyor olması, Altaylıların doğayı anlama ve anlamlandırma isteğinin bir sonucu olarak, ele aldığımız efsaneyle, insanoğlunun yaptığı bir saygısızlığa bağlanmıştır.

Efsaneye göre bir kişi, ormanda bir ağacı keserken ağacın öz suyu üstüne sıçrar. Buna sinirlen adam, ağacı “şeytanın ağacı” olarak niteler ve üstünü başını ıslattığı için “*Tüküreyim*” diyerek hakaret eder. Bu yüzden bütün ağaçlar küser ve o zamana kadar bol meyve veren ağaçlar meyve vermez olurlar (*A2791.7 Niye bazı ağaçların meyveleri yoktur, Q395 Saygısızlıklar cezalandırılır*).

Tabiat kültürüne inanan topluluklar, ağacı kutsal kabul ederler, saygı gösterirler. Türk inanç sistemi içerisinde de ağaç, Tanrı'nın kutunun en önemli kaynağı olarak görülür; bu yüzden de ağaçlara saygısızlıkta bulunmaktan, zarar vermektan kaçınırlar. Aksi takdirde başlarına kötü şeyler geleceğine inanırlar. Nitekim “Odunun Gelmeden Gitmesi” başlıklı efsanede melez ağacının insanların ayağına gitmeyi bırakması, bu efsanede ise ağaçların meyve vermeyi kesmesi, ağaçların insanların saygısızlıklarına karşı bir tavrıdır.

Efsane, insanların beslenme şekillerinin değişme sebeplerini de açıklar: “Yerin Yaratılışı” ve “Yerin ve İnsanın Yaratılışı” adlı efsanelerde ilk yaratılan insanlara yemeleri için meyve verilir; ancak yasak meyveyi yiyen insanoğlu cennetten kovularak sahip olduğu pek çok şeyden mahrum kalır. “Kulunlu Kısırak ile Küçük Çocuklu Kadın” adlı efsanede kadın, Tanrı tarafından otlaması için vadiye bırakılır; ancak vadi kara toprak oluncaya kadar otlaması üzerine Tanrı tarafından insanların her şeyden yemesine, ama kararında yemesine karar verilerek bir düzenleme yapılır. Ele aldığımız efsanede ise bir adamın ağaca beddua etmesi üzerine ağaçlarda meyve az yetişir. Bütün bu efsanelerde dikkati çeken iki unsur vardır; bunlardan ilki insanoğlunun yaratılışın ilk zamanlarında ot obur olması, ikincisi ise açgözlülüğü, kanaat etmemesi veya kıymet

bilmemesi yüzünden sahip olduğu şeyleri kaybederek beslenme şekillerinin değişmesidir.

### 3.1.2.6.3. Köpek ile Tahıl

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Kadın, çocuğun altını tahılla temizler.
- b. Tanrı Burkan, tahılı alıp götürürken köpek yüksek sesle havlayarak tahılı geri ister.
- c. Tanrı Burkan, tahılı yüksekten bırakır.
- d. Tahıl, tekrar yeryüzünde yetişmeye başlar.
- e. Köpek, bir taraftan insana kötülük, diğer taraftan ise iyilik yapmıştır, derler.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, tahılın yeryüzünde yetişmesiyle ilgilidir. Efsaneye göre bir kadın çocuğunun altını tahılla temizler (*C851.2 Tahılın çocuğun altını silmek için kullanılması*). Gökte oturan Tanrı bunu görür (*A102.2 Her şeyi gören Tanrı*); öfkelenerek gelir ve tahılı götürür (*C934 Yasağın ihlal edilmesi sonucu yiyecek desteği kesilir*). Bu sırada köpek havlayıp tahılı geri ister ve Tanrı'nın tahılı yüksekten bırakmasıyla tahıl tekrar yeryüzünde yetişmeye başlar (*A1423 Sebzelerin ve tahılların elde edilmesi*).

Efsanede köpeğin insana bir taraftan kötülük, diğer taraftan iyilik yaptığı söylenir. Köpeğin yaptığı iyilik, Tanrı'dan tahılı isteyerek yeryüzünde yeniden yetişmesini sağlamasıdır. Yaptığı kötülükten söz edilmese de yaratılışa gönderme yapıldığı aşikârdır. Köpek, Tanrı tarafından verilen bekçilik görevini layıkıyla yerine getirmedeği için, insan, Erlik tarafından canlandırılmış ve "ölümsüz" olma şansını kaybetmiştir. Bu da köpeğin insana yaptığı en büyük kötülüktür.

Bu efsanenin, Kayçı<sup>359</sup> Şunu Yalatov'dan derlenen bir varyantına "Altaydın Çolmonı" (Altay'ın Yıldızı) adlı yerel gazetede yer verilmiştir. Bu efsaneye göre bir kadının çocuğunun altını buğdayla temizlemesi üzerine Tanrı insanları cezalandırır ve

<sup>359</sup> "Topşuur adı verilen müzik aletinin eşliğinde kahramanlık destanı anlatan halk ozanı", Altayca-Türkçe Sözlük, s. 101.

artık arpa-buğday yetişmez olur. İnsanlar soğan, sarımsak gibi sebzeler yemeye başlarlar; ama köpeğin yiyecek bir şeyi yoktur. Aç kalan köpeklerin yakarışına kayıtsız kalamayan Tanrı, arpa ve buğdayın tekrar yeryüzünde yetişmesine müsaade eder. Köpeğin sayesinde tekrar arpa ve buğdaya kavuşan insanoğlu, yiyeceklerini köpekten kıskanmazlar hatta avcılar kendi kaplarından köpeklerine de yiyecek verirler; çünkü Altay Türklerinde “*Köpek, acıkıp ağlasa sesi Tanrı’ya gider.*” diye bir inanç vardır. O günden beri insanlar tek bir buğday tanesini bile yere düşürmemeye gayret ederler<sup>360</sup>.

Bu efsanenin bir benzerine Kırgız Türklerinde de rastlanır. Efsaneye göre, ekin eken çiftçinin olmadığı, ekmeğin kendi kendine piştiği zamanlarda hazıra alışan çocuklar, ekmekle oyun oynarlar; ancak buna darılan tahıllar toplanarak orayı terk ederler. Bunu sadece akıl dede ve onun hürmet ettiği sarı köpeği görür. Tahıllar saklanmak için denize atlarken onları takip eden sarı köpeğin rızkına bir avuç ekmek ve tahıl kalır. Akıl dede ve sarı köpeği, bu ekmeği çoğaltmaları için kabahatlerinin farkına varan çocuklara verirler. İnsanlar, o günden sonra çiftçiliği meslek edinip ekin ekmeye başlarlar. Kırgız Türklerinde “*Köpek adamın dostudur.*” ve “*Ekmeği hor görme, kıtlık olur.*” sözleri de o günden kalmıştır<sup>361</sup>.

Tahılın yeryüzünde yetişir olmasıyla ilgili efsaneler, Zerdüştlükte de yer alır. Zerdüştlükte ilk çift Meyş ve Meyşane’ye buğday ekme işini öğreten Tanrı Ahura Mazda’dır<sup>362</sup>. Buğday, Zerdüştlükte bizzat Tanrı tarafından verilirken ele aldığımız efsanede köpek tarafından temin edilir. Bazen Tanrı’nın yardımcısı bazen ise Tanrı’nın kardeşi olarak karşımıza çıkan köpeğin, ele aldığımız efsanede tahılın yeryüzünde tekrar yetişmesine vesile olması efsanede ona atfedilen kutsallığa ışık tutmaktadır, diye düşünmekteyiz.

Köpeğe “burkan” denilmesiyle ilgili olarak “Altaydın Çolmonı” adlı gazetede çıkan bir efsane şöyledir: “*Bir kişi yola çıktıktan sonra çok hastalanır, yatıp kalır, yiyecek bulacak durumu yoktur. Onu takip eden köpeği ise gidip tavşan yakalayıp*

<sup>360</sup> Şunu Yalatov, “*İyt Kundaydañ Kursak Suraganı*” (Köpeğin Tanrı’dan Yiyecek İstemesi), Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), Gorno-Altaysk, 10.11.1990.

<sup>361</sup> A. Dıykanbayeva, agt, s. 325–326.

<sup>362</sup> Nimet Yıldırım, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yay., İstanbul 2008, s. 331, 513.

getirir ve o kişiyi besler. Köpeğe 'burkan' denilmesinin sebebi budur.”<sup>363</sup>. Altaylı araştırmacı V.A. Muytueva da köpeğin insanları çok defa açlıktan ve düşmanlardan kurtardığından dolayı “burkan” olarak adlandırıldığını söylemektedir<sup>364</sup>.

Efsanelerde köpeğin çokça yer alması, Altay Türklerinin hayatında ne denli önemli bir yere sahip olduğunun en açık göstergesidir. Köpeği “Kudaydıñ tınduzı”<sup>365</sup> (Tanrı'nın hayvanı) diyerek ona kutsallık atfeden Altay Türklerinde köpekle ilgili pek çok inanma da mevcuttur. Altay Türklerinin inançlarına göre;

- Köpek dövülmez, öldürülmez. Bir köpek dövüldüğünde ya da öldürüldüğünde onun uluması Tanrı'ya ulaşır.
- Bir tüfekle köpeğe ateş edilirse o tüfek daha sonra avcılıkta kullanıldığında hayır getirmez, isabetli atış yapılamaz.
- Bir köpek, kendiliğinden bir eve gelirse kovulmaz, bu iyiye işaretir.
- Köpek, yaşadığı evde bir iyilik ya da kötülük olacağını önceden bilir.
- Akrabalar birbirlerinden köpek alıp verirlerse kavgaya ederler.
- Köpek ulursa o evden biri ölür.
- Köpek, sahibinin öleceğini hissettiğinde evi terk eder.
- Sezgisi kuvvetli köpek, evin yanına kötü ruhları yanaştırmaz.
- Köpekler, küçük çocukların koruyucusudur.
- Bir evde doğan çocuklar ölüyorsa yeni bir doğum olduğunda çocuk beşiğe yatırılmadan önce, bir enik yatırılır. O beşiğe kötü ruhları yanaştırmaz.
- İnsan vücudundaki yaralar köpeğe yalattılırsa iyileşir.
- Köpek, otları çiğnerse yağmur yağar.

---

<sup>363</sup> “Bistiñ Kiçü Karındaştarıs” (Bizim Küçük Kardeşlerimiz), Altaydıñ Çolmonı (Altay'ın Yıldızı Gazetesi), 16.09.1995.

<sup>364</sup> V.A. Muytueva, Traditsionnaya Religiozno- Mifologičeskaya Kartina Mira Altaytsev (Altay Dünyasının Geleneksel Dinî ve Mitolojik Haritası), Gorno-Altaysk 2004, s. 148.

<sup>365</sup> Köpeğin Tanrı ile olan ilişkisi hakkında “Dictionnaires des Symboles”te şu bilgilere yer verilmiştir: “Uno Harva, bu Asya mitlerinde İran düalizminin izlerini görür ve buradan hareketle eski Pers dininde Ahuramazda'nın hayvanı olan köpeğin kötü ruhları kovmada baskın bir rol oynadığına hatırlatır.”. Bk. Dictionnaires des Symboles, 1969, s. 26.

Köpekle ilgili bu kadar çok inanma olması, köpeğin Altay Türklerinin hayatlarındaki yerinin en önemli göstergesidir. Ancak tüm bunlara rağmen, “köpeğe güvenmemeli” diye bir söz de mevcuttur<sup>366</sup>.

Türk kültüründe önemli bir kült olan köpekle ilgili Kırgızlarda da benzer inançlar görülür. Kırgızlar, köpeklerin olacakları önceden bildiklerine, köpeğin uluması hâlinde sahibinin başına kötü bir şey geleceği inanırlar. Köpeğe insanmış gibi saygı gösterirler. Köpeğe kötü davranmak, kafasına tekme atmak, öldürmek çok günahtır<sup>367</sup>. Köpek döven ya da köpeğe işkence yapanların çocuklarının “itiy bas” adlı hastalığa yakalanacağı yönünde bir inanç da mevcuttur<sup>368</sup>.

Hayvanların bazı tezahürlerinin ve seslerinin yorumlanmasına bütün toplumlarda rastlanır. Hayvanların geleceği insanlardan daha iyi bilmesi, bazı davranışlarının uyarı olarak algılanmasına yol açmıştır. Köpeğin ulumasına çeşitli anlamlar yüklendiğine en eski dönemlerden beri rastlanır. İbn-i Fadlan, Bulgarların (Slav öncesi) köpeklerin ulumalarını çok hayırlı olarak yorumladığını ve bunu duyunca memnun olduklarını, refah dolu, mutlu, verimli bir yıl geçeceğine inandıklarını belirtir<sup>369</sup>. Köpeğin uluması Göktürklerde ölüm habercisi, Moğollardaysa felaketin habercisi olarak yorumlanmıştır<sup>370</sup>.

Köpek ulumalarının kehanet gücü, ilkel toplumlarda özellikle bozkırlarda kurtla birlikte ve onunla karıştırılarak kabul görmüştür. Mesela Moğollar arasında bazı köpeklerin gerçek bir kehanet gücü olduğuna inanılmıştır. Altan Tobçı’de Sidurgu Kağan adlı bir Moğol kağanın K.baleng adlı köpeğinin kâhin olduğunu, her savaşta köpeğin havladığından ve bu havlamalar sonunda sağlık, huzur ve başarı geldiğinden, köpeğin hırılarak uluduğunda ise düşmanın kazandığından bahsedilir<sup>371</sup>.

<sup>366</sup> V.A. Muymtueva- M.P. Çoçkina, age, s. 104-105; “Bistiñ Kiçü Karındaştarıs”, (Bizim Küçük Kardeşlerimiz), Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), 16.09.1995.

<sup>367</sup> K. Kebekova, agm, s.552-553.

<sup>368</sup> Olcobay Karatayev, Kırgız Etnonimder Sözdüğü, Bişkek 2003, s. 80–81; Kırgız Türklerinde köpek kültü ile ilgili bk. F. Türker, “Kırgız Türklerinde Köpek Kültü”, I. Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler (9–15 Nisan 2006), C. V, Ankara 2007, s. 2155-2160.

<sup>369</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 79.

<sup>370</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 216.

<sup>371</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 82.



### 3.1.2.6.4. Tanrı'nın Verdiği Tahıl

#### I. Olay Örgüsü:

- a. İnsanın yaptığı bir kötülükten sonra Tanrı gökyüzünden iner ve arpayı alıp götürür.
- b. Köpek, Tanrı'nın biraz arpa vermesi için çok fazla ulur.
- c. Tanrı, küçük bir parça tahılı yere bırakır.
- d. O tahıldan yeni tahıllar yetişir; ancak artık kökten değil sapın başından tane verir.
- e. O günden beri insan tahıldan yemek yapsa başağın kalıntısını köpek yer.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, insanın hayatında, beslenmesinde önemli bir yeri olan tahılın yeryüzünde yetişmeye başlamasıyla ilgilidir. Efsaneye göre çok eskiden yeryüzünde yetişen tahıl, insanın işlediği bir kabahat yüzünden Tanrı tarafından alınarak götürülür (*A102.2 Her şeyi gören Tanrı, C934 Yasağın ihlal edilmesi sonucu yiyecek desteği kesilir*). Bu sırada köpek Tanrı'ya yalvararak şöyle der: “Az da olsa arpadan ver. Başak kalıntısı da olsa yiyerek yaşarım.”. Bunun üzerine Tanrı küçük bir parça tahılı bırakır (*A1423 Sebzelerin ve tahılların elde edilmesi*) ve böylelikle yeryüzünde tekrar tahıl yetişmeye başlar. Ancak artık eskisi gibi kökten itibaren değil sadece uzun sapın başında yetişmektedir (*A2610 Değişim yoluyla bitkilerin yaratılışı*). Köpeğin dileği de gerçekleşir ve ondan beri köpek, insanların tahıldan yaptığı yemeklerin kalıntısını yemektir (*A2435.3.1 Köpeklerin yiyecekleri*). Efsanede arpanın yeniden yetişmesine köpeğin vesile olmasından dolayı, insanların köpeğe minnettar olduğu vurgulanır.

Tahılın köpek sayesinde tekrar yeryüzünde yetişmesi ile ilgili olan “Köpek ile Tahıl” ve “Tanrı'nın Verdiği Tahıl” adlı efsanelerin benzerlerine Türk boylarında sıkça rastlanır. Efsanenin Türkiye Türkleri arasında anlatılan versiyonu, Altay Türkleri arasında anlatılan her iki varyanttaki motifleri ihtiva etmesi bakımından dikkat çekicidir. Halil Altay Göde'nin “Isparta Efsaneleri” adlı eserinde verilen anlatmaya göre tarlada ekin toplayan kadın, çocuğunun altını buğday kellesiyle siler. Tanrı buna çok sinirlenerek buğdayı yeryüzünde yetişmez kılar. Ancak kedilerin ve köpeklerin

yakarması üzerine Tanrı onların nasibi olan buğdayı bırakır. Ancak buğday eskisi gibi kökten değil uzun sapından yetişmektedir. İnsanların bugün yediği buğday, aslında kedinin ve köpeğin nasibidir<sup>372</sup>. Görüldüğü gibi her iki versiyon da birebir aynıdır. Tek fark Altay Türklerinin anlatmalarında kedinin yer almamasıdır; bu da Altay Türklerinde kedi ile ilgili olumsuz bakış açısı ile alakalıdır<sup>373</sup>.

### 3.1.2.6.5. İrkitler

#### I. Olay Örgüsü:

- a. İrkit boyundan olan bir kişiye düşmanlar saldıracaktır.
- b. O kişi, yalnız olduğu için, ağaçlara börk, kürk giydirip, asker gibi oturtur.
- c. Düşmanlar, onları asker zannedip kaçarlar.
- d. İrkitler, o günden sonra kayın, üvez, kavak, hanımeli gibi ağaçları kutsal sayarlar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, İrkit boyundan olanların neden bazı ağaçları kutsal saydıklarını açıklar. Efsaneye göre eskiden savaşçı olan İrkitlerin kardeşi yoktur, sadece ağaçları kardeş kabul ederler. Bir gün düşmanlar, İrkitlere savaş açarlar; ancak İrkit boyundan sadece bir kişi vardır. Bunun üzerine o kişi ağaçlara börk, kürk giydirip, ağaçtan yaptığı tüfekleri de kuşandırıp, ateşin yanına dizer. Düşmanlar geldiklerinde içeride pek çok askerin olduğunu görünce korkup kaçarlar (*K500 Hile ile ölümden kurtulma*). Onun için de İrkitler kayın, üvez, kavak, hanımeli gibi bazı ağaçları “can veren ağaçlar” olarak görüp kutsal sayarlar ve kesmezler (*A2777 Niye bazı ağaçlar kutsaldır*).

Tanrı'nın kutunu temsil eden kutsal ağaçlar, hayatı ve sürekliliği sembolize ederler. Kesilmesi hâlinde Tanrı'nın kutunun o bölgeyi terk edeceğine inanılmasından ötürü bu ağaçlara dokunulmaz, dalları koparılmaz, kurummasına izin verilmez<sup>374</sup>. Efsanede belirtildiği gibi, Altay Türklerinde sadece kutsal sayılan ağaçların kesilmesi yasak değildir, ihtiyaç dışı ağaç kesmek de yasaktır. Bunun sebebi, doğadaki her varlığı canlı olarak düşünmeleri ve onların koruyucu birer iyeleri olduğuna inanmalarındır.

<sup>372</sup> H.A. Göde, age, s. 283.

<sup>373</sup> Kedi ile ilgili olumsuz bakış açısı “Kedi” başlıklı efsanede ele alınmıştır.

<sup>374</sup> P. Ergun, age, s. 291.

Altay Türkleri, doğaya zarar verecek bir harekette bulduklarında cezalandırılacaklarına inanırlar, onun için de saygısızlıkta bulunmamaya özen gösterirler; ihtiyaçlarından fazlasını kesmekten sakınırlar.

Efsanede bahsi geçen “kayın ağacı”, yeryüzünün yaratılışından bu yana var olduğuna inanılan kutlu bir ağaçtır. Tanrı’nın ağacı olan kayın, iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne inme yoludur. Kayın ağacının bulunduğu yerde mutluluk, iyilik olur; hiçbir kötülük barınmaz. “Kavak ağacı” ya da diğer adıyla “bay terek” ise göğün direği olarak bilinir ve yeraltından gökyüzüne üç âlemi birleştirdiğine inanılır. Tanrı’nın sembolü olan bu ağaç, Tanrı kutuna sahip olduğu için bolluk ve bereket getirme gibi işlevlere sahiptir<sup>375</sup>. Ayrıca “bay terek”, zor durumlarda kovuğuna, gölgesine sığınılan bir ağaçtır ve salgıladığı sıvı ile de zindelik verir<sup>376</sup>.

Ele aldığımız efsanenin versiyonlarına Türkiye Türklerinde de rastlanır. Yusuf Olgun’un “Tarihî Bursa Efsaneleri” adlı doktora tezinde aktardığı anlatma şöyledir<sup>377</sup>: Mudanya İlçesine bağlı Hançerli Köyü’nü işgal zamanı Hançerli Ali dışında herkes terk etmiştir. Düşman köye saldıracakken Hançer Ali, düşmana on tabur asker görünür ve düşman geri çekilir. Hançer Ali öldüğünde meşe ağaçlarıyla kaplı tepeye gömülür ve tepe o günden sonra köy halkı tarafından kutsal kabul edilir; içki içilmesi ve ağaç kesilmesi uğursuzluk sayılır. Görüldüğü gibi her iki efsane de savaş zamanında geçer ve düşman saldırdığı zaman kahraman yalnızdır; ancak düşmanlar kalabalık görürler ve korkarak kaçarlar. Aslında efsanenin Türkiye Türkleri arasında görülen versiyonunda açıkça belirtilmese de düşman askerlerinin saldıracağı sırada tepedeki meşelerin asker gibi gözüktüğü anlaşılır. Bu da Tanrı kutunu taşıyan kutsal ağaçların koruma fonksiyonunu yerine getirdiğini gösterir<sup>378</sup>.

Türk inanç sistemi içerisinde insan ile ağaç arasındaki ilişki açıktır. “Yerin Yaratılışı” adlı efsanede ele aldığımız gibi Tanrı, dokuz dallı ağacın altında dokuz insanı yaratarak dokuz boyun bu insanlardan türemesini buyurmakta, böylelikle

<sup>375</sup> Kayın ve kavak ağaçlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Ergun, age, s. 196-207, 216-223; B. Ögel, age, C. II, s. 474-479;

<sup>376</sup> Ali Berat Alptekin, “*Türk Halk Hikâyelerinde Ağaç Motifi Üzerine*”, Millî Folklor, S. 76, 2007, s. 36.

<sup>377</sup> Yusuf Olgun, Tarihî Bursa Efsaneleri (Derleme-İnceleme), Uludağ Üniversitesi, Bursa 1989, s. 60. (Yayınlanmamış Doktora Tezi),

<sup>378</sup> Ağaçlara sığınma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Ergun, age, s. 314-321.

insanoğlunun yaratılışı ve neslin devamı “hayat ağacı”na bağlanmaktadır. Oğuz Destanı’nda Oğuz Kağan’ın ikinci karısının ağaç kovuğundan gelmesi; Uygur türeyiş efsanesinde Uygurların kökenin iki nehrin arasındaki tek ağaca bağlanması<sup>379</sup>, Dede Korkut Kitabı’nda “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Boyu”da Basat’ın kendini “*Atam adıñ sorar olsan kaba ağaç, anam adıñ sorar olsan kağan aslan*”<sup>380</sup> diye tanıtması Türklerde ağaçtan türeme inancının önemli bir göstergesidir. Ağaçtan türemeye ilgili M. Eliade “Dinler Tarihine Giriş” adlı eserinde şunları söyler: “*Bu ağaçtan doğan yalnızca ataları değildir, her yeni doğan, doğrudan ve somut bir biçimde bu ağaçtan gelmektedir. Yaşam ve gerçeklik kaynağının ağaçta görülmesi, yaratıcı gücünü yalnızca bir kere, o da atayı doğurmak için değil, her zaman sürekli olarak kullanılır.*”<sup>381</sup>. Türk inanç sistemi içerisinde yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağladığı ve kozmik düzeni sağladığına inanılan ağaçların sürekli olarak yenilenmesi, insanlar tarafından yaşamın ve sürekliliğin sembolü olarak algılanmasına yol açmıştır<sup>382</sup>. Ele aldığımız efsanede doğrudan bir ağaçtan türeme söz konusu değildir; ancak efsanenin başlangıcında “*İrkitler, eskiden savaşçı insanlarmış. Nereye gidip savaşsalar savaşı kazanırlarmış. Onun için İrkit boyunun kardeşi yoktur. İrkit boyundan olanlar yalnızdırlar; tek kardeşleri ağaçlardır.*” şeklindeki ifadeler İrkitlerin soyunun devamının sağlanmasında ağaçların önemli bir görev üstlendiğini, İrkitlerin bugün soylarını bu ağaçlara borçlu olduklarını göstermekte ve bazı ağaçları neden kutsal saydıklarını açıklamaktadır.

### **3.1.2.7. İnançların ve Geleneklerin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

#### **3.1.2.7.1. Alkarısı ve Kurban**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a.** Avlanmaya giden üç kardeş, yiyeceklerinin azalması üzerine birbirlerini suçlarlar.

---

<sup>379</sup> Bu menşe efsanesine göre Oğuz Han savaşta ölen bir askerinin eşinin ağaç kovuğunda doğum yaptığını görür ve bu çocuğu evlat edinerek ona “ağaç kovuğu” anlamına geldiği söylenen “Kıpçak” adını verir. Türklerde ağaçtan türeme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 88-106.

<sup>380</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 113.

<sup>381</sup> M. Eliade, age, 2009, s. 299.

<sup>382</sup> P. Ergun, age, s. 195, 291, 321.

- b. Kardeşlerini suçlayan kişi, kamp yerinde kalan yiyecekleri alkarısının yediğini anlar.
- c. Avcı, alkarısına tuzak kurarak bekler.
- d. Alkarısı gelince ciğerinden, yüreğinden vurur, köpeğine tutturur ama yine de alkarısı ölmez.
- e. Alkarısı, canının ancak ayakkabısının tabanındaki kızıl saplı küçük bıçakla alınabileceğini söyler.
- f. Avcı, alkarısını öldürür.
- g. O zamandan beri Küzen boyu, kahverengi körmöse kurban verir.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Küzen boyu mensuplarının, kahverengi körmöse<sup>383</sup> kurban vermelerinin sebebinin açıklar. Efsaneye göre üç kardeş avlanmaya gider (*P414 Avcılık, Z71.1 Formülistik sayı: üç*). Avdan döndükten sonra kulübelerindeki yiyeceklerin yenmiş olduğunu görürler. Kardeşlerden biri, diğer ikisinin yediğini düşünerek onları suçlar. Buna kızan kardeşleri, ertesi gün avlanmaya başka bir yere giderler. Diğer kardeşlerinden ayrı avlanan kişi, kulübeye döndüğünde yiyeceklerin yine yenmiş olduğunu görünce alkarısının yediğini anlar (*(T)F499.4 Alkarısı*). Bunun üzerine kürkünü bir kütüğe geçirip, köpeğin kayışını gevşetip, okunu yayını hazırlayıp gizlenerek alkarısını beklemeye başlar. Yavaşça gelen alkarısı, tırnaklarıyla insan sandığı kütüğe saldırınca avcı okuyla alkarısını yüreğinden ve ciğerinden vurur (*K950 Hile ile öldürmenin çeşitli şekilleri*), ardından da köpeğine yakalattır (*B421 Yardımcı köpek*). Kendine yapılan eziyete dayanamayan alkarısı, “Öldüreceksen ayakkabımın tabanında kızıl saplı küçük bıçak var, onu çıkararak benim canımı al.” der ve “Beni öldürürsen kahverengi körmösün olurum. Hürmet edersen, aş, hayvan verirsen, yardım ederim. Beni ağırlamazsan, saygı göstermezsen bolluğuna, bereketine, çoluk çocuğuna kötülük ederim.” der. Ancak avcı, alkarısının boğazını keserek öldürür (*G512.1 Devin bıçakla öldürülmesi*); ondan beri Küzenler, kahverengi körmöse kurban verirler (*S 262 Periyodik kurban*).

---

<sup>383</sup> “1. Kötü ruh, şeytan, 2. mit. Şaman inancında toprağın altında yaşayan ruhlar.”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 122.

Efsanede alkarısının kötülük yapmasını engellemek isteyen Küzen boyu mensuplarının alkarılarına kurban vermesi dikkati çekmektedir. “Alkarısından Kurtulma” adlı efsanede ayrıntılı olarak bahsettiğimiz gibi Erlik’in insanlara belalar göndermesinin sebebi kurban istemesidir; eğer Erlik’in bu isteği yerine getirilmezse ölüm ve felaket ruhlarını göndereceğine inanılmaktadır. Ele aldığımız efsanede de Erlik’in tebaasından olan alkarılarına kurban sunulması alkarılarının kendilerine musallat olmasının önüne geçilmeye çalışılmaktadır<sup>384</sup>.

Efsanede avcı, alkarısını yakalamakta; ancak onu öldürmemektedir. Bu sırada kendisine yapılan işkenceye dayanamayan alkarısının “*Öldüreceksen ayakkabımın tabanında kızıl saplı küçük bıçak var, onu çıkararak benim canımı al.*” demesi dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki alkarısı ancak kendi kızıl saplı küçük bıçağıyla öldürülebilmektedir. Bu motif aslında Sibiryalı Türklerin anlatmalarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Gülhan Atnur, “*Sibiryalı’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları*” adlı makalesinde Altay Türklerinin Er Samır Destanı’nda, Kara Bökö’nün; Kozın Erkeş Destanı’nda Kozın Erkeş’in; Tuva Türklerinin Alday Buuçu Destanı’nda ise alkarılarının ancak kendilerine ait bıçaklarla öldürülebildiğini aktarmaktadır<sup>385</sup>.

### 3.1.2.7.2. Rus Kız ile Alkarısı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Rus kız, arkadaşlarıyla birlikte evde keten dokur.
- b. Rus kız, tan atmadan önce pencereyi açınca içeriye alkarıları girmeye çalışır.
- c. Kız, alkarılarının kollarını kesince kaçarlar.
- d. Bir süre sonra kıza dönürcüler gelir.
- e. Gelenler çok güzel insanlar olduğundan kızın ailesi düşünmeden kızlarını verir.
- f. Dönürcülerle birlikte giden kız, evlerinde daha önce kollarını kestiği insanları görünce onların alkarısı olduklarını anlar.

<sup>384</sup> Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. F. Bayat, age, C. I, s. 346-348.

<sup>385</sup> Gülhan Atnur, “*Sibiryalı’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları*”, Bilig, S. 55, s. 55.

- g. Yaşlı Rus kadın, kızı, evinin yolunu unutmadan gitmesi yönünde uyarır.
- h. Kız, bir akşam kaçarak evine gider ve anasına babasına hesap sorar.
- i. O zamandan beri Ruslarda gelen dünürcünün evini, yurdunu görmeden kız verilmez.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane Ruslarda dünürçülük geleneğinin oluşumu ile ilgilidir (*A1500 Geleneklerin menşei*). Efsaneye göre anası babası evde yokken geç saatlere kadar arkadaşlarıyla evde keten dokuyan Rus kız, tan atmadan önce pencereyi açınca pencereden içeriye birileri girmeye kalkar. Rus kız, baltayla hepsinin kollarını kesince o insanlar kaçarlar (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*). Kız, olanları arkadaşlarına ve daha sonra gelen anasına babasına anlatır.

Bir süre sonra kıza dünürcü gelir (*T130 Evlenme âdetleri*). Gelen insanlar çok güzel, oğlan da çok yakışıklıdır (*G303.3.1.17 Kötü ruhlar, iyi görünüşlü erkekler ve kadınlar şeklinde görünür*). Kız varmaya gönüllü olunca ailesi de rıza gösterir. Dünürçüler kızı alıp uzak bir yere götürürler. Kız içeri girince görür ki daha önce kollarını kestiği insanlar da orada ve yaralarını iyileştirmeye çalışmaktalar. Kız kendisine gelen dünürçülerin şekil değiştiren alkarıları olduğunu anlar (*(T)F499.4 Alkarısı*). Bu sırada yemek pişiren Rus kadının, yerini yurdunu unutmadan hemen dönmesini tavsiye etmesi üzerine, kız bir akşam geldiği yoldan kaçarak evine döner ve ailesine olanları anlatır. O günden sonra Ruslarda gelen dünürçülerin yaşadığı yeri görmeden kız vermeme geleneği oluşur.

Efsane, alkarılarının Rus kızdan intikam almak istemesi üzerine kurulmuştur. Ancak efsanede esas olan dünürçülük geleneğinin oluşumuna bir açıklama getirmek ve geleneğin sürekliliğini sağlamaktır.

### 3.1.2.7.3. Ejderha ve Avcı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Buzulların yarığına düşen biri, ejderhaya tutunup gökyüzüne çıkar.
- b. Gökyüzündeki çocuğa dokununca çocuk rahatsızlanır.

- c. Lama, yeraltından bir körmösün geldiğini söyleyerek o kişiyi atın kafatasına bindirip gönderir.
- d. O kişi gelirken “kanat-ayıl” denilen evin kanadını da yanında getirir.
- e. İnsanlar o kanada bakarak ev yapmaya başlarlar.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane “kanatlı kerege” denilen, keçe çadırın duvarını oluşturan ahşap kafesin yapımıyla ilgilidir. Efsaneye göre kayakla avlanan bir avcı (*P414 Avcılık*), avlanırken buzullara gider; buzullarda duramayınca yarığa düşer. Yarıқта ejderha vardır. Dağ buzullarının yarıklarında yaşayan ejderha (*B11.3 Ejderhaların yaşadıkları yerler*), uçarak yukarı çıkarken avcı da ona tutunarak gökyüzüne çıkar (*B11.3.3 Ejderha gökyüzüne çıkar*).

Efsaneye göre dağ buzullarının yarıklarında yaşayan ejderhaların, kışı taygada çok soğuk suların yanında geçirdikleri yönünde genel bir inanç vardır. Suyla ilişkilendirilen ejderhanın, suda yaşadığına inanılmasına başka Türk boylarında da rastlanmaktadır<sup>386</sup>. Hem suyun hem de göksel mekânın simgesi olan ejderhayla ilgili<sup>387</sup> Yaşar Çoruhlu, şunları söylemektedir: “*Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden söz edilir. Yeraltında ya da derin sularda bulunan yer ejderi bahar dönümünde yerin altından çıkıyor, pullar ve boynuzları oluşarak gökyüzüne yükseliyor (...)*”<sup>388</sup>. Ejderhanın her yıl bahar başladığında yeryüzünden gökyüzüne yükseldiğine inanılmasından ötürü, on iki hayvanlı takvimde de ejderha ayı, nisana denk gelmektedir<sup>389</sup>. Bu bilgilerden hareketle ele aldığımız efsanede de ejderhanın gökyüzüne çıkışının kışın sona erdiği, baharın başladığı bir döneme denk geldiğini söylemek mümkündür.

Ejderha sırtında gökyüzüne çıkan avcuyu oranın halkı göremez. Bir gün avcı, küçük bir çocuğu sevince çocuk rahatsızlanır, yüzü gözü şişer. Bunun üzerine lama

---

<sup>386</sup> Ejderhanın su ile ilişkilendirilmesi ile ilgili bk. M. Eliade, age, 2009, s. 212-215; C. Beydili, age, s. 191-194.

<sup>387</sup> E. Esin, age, s. 44.

<sup>388</sup> Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 133.

<sup>389</sup> J.P. Roux, age, 2005, s.85.



çağırırlar (*V200 Dinî yardımcıları*). Lama, yeraltından gelen bir körmösün çocuğu ellemesinden dolayı rahatsızlandığını söyler (*F402.1.5 Kötü ruh hastalığına sebep olur*)

Efsanede gökyüzü ülkesinde olan avcının “körmös” olarak algılanması dikkat çekicidir. Avcının “ak yer”e, yani gökyüzüne yeryüzünden gitmiş olması, bu yolculuğu yeraltının koruyucusu olarak düşünülen ejderhanın<sup>390</sup> sırtında gerçekleştirmesi, avcının körmös olarak algılanmasına sebep olmuş olabilir. Ancak burada şu bilgiyi de aktarmak isteriz ki Altay Türkleri, hastalıkların nedenini kötü ruhlara bağladıkları için biri hastalandığı zaman “*Bu adamı körmösler yiyor*” demektedirler<sup>391</sup>. Bu da çocuğun hastalanmış olmasından dolayı bu hastalığına sebep olan avcının körmös olarak algılanmış olabileceğini akla getirir.

Efsanede çocuk hastalandığı zaman lama çağrılır. Lama, ayin yapar (*V40 Ayin*) ve avcuyu atın kafatasına bindirerek gönderir. Lama ellerini çırpınca atın kafatasına binen kişi, kanatlardan tutar; bir an aklı başından gidip de tekrar kendine geldiğinde kanadın iki kısmının kırıldığını ve elinde kaldığını görür. Beraberinde, atın kafatasına bindiğinde tutunduğu kanadı getiren avcı, insanlara yaşadıklarını ve gökyüzünde “kanat ayıl” tipinde evler yapan bir halk olduğunu anlatır. Bunun üzerine insanlar, o kanada bakarak o tip evler yapmaya başlarlar.

Efsanede çocuğun tedavisi için “lama” çağrılması, onun “kam” gibi algılandığını gösterir. Bilindiği gibi hastalık durumlarında çağrılan kamlar ayin yaparlar, hastalığına tanı koyarlar ve ardından da hekim gibi hastayı tedavi ederler. Kamlar, bu tedaviler sırasında yeraltına yolculuk yaparlar, ölen biri olursa onun ruhuna eşlik ederler<sup>392</sup>. Ele aldığımız efsanede lamanın hastalığına neden olan körmösü atın kafatası ile gökyüzünden yeryüzüne göndermesi, kamin atıyla birlikte yaptığı yeraltı yolculuklarını hatırlatır.

Öteki âleme yapılan yolculuklarda “atın” yer alması dikkat çekicidir. Atın yeraltına yapılan yolculuklarda kullanılması, gece görebilme yeteneği ile alakalı olmalıdır. Gecenin karanlığında atlı önünü göremezken at ona kılavuzluk etmektedir. Bu da atın kam ayinlerinde ya da sahibiyile birlikte gömüldüğünde “ölünün ruhunun

---

<sup>390</sup> C. Beydili, age, s. 194.

<sup>391</sup> M. Eliade, age, 1999, s. 239.

<sup>392</sup> M. Eliade, age, 1999, s. 214.

kılavuzu” olmasına yol açmıştır. Fikret Türkmen, “Azerbaycan Mezar Kültüründe ‘At’” başlıklı makalesinde atın “Dünyadaki bütün halkların inançlarında yeraltı dünyasının karanlıklarıyla bağlantılı”<sup>393</sup> olduğunu ifade ederken A. Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü” adlı makalesinde atın “(...) gaip âlemle gerçek âlem arasında muayyen bir rabita temin eden unsur (...)”<sup>394</sup> olduğunu söyler.

### 3.1.2.8. Atasözlerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler

#### 3.1.2.8.1. Colo Kuşu

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Colo’nun girişindeki sarp geçitte “colo” kuşunun yuvası vardır.
- b. Yengesini seven bir oğlan, ağabeyini colonun yavruları görmeye götürür.
- c. Oğlan, ağabeyini sarp geçitte ölüme terk ederek geri gelir ve yengesini kaçıtır.
- d. Colonun yuvasından düşen et parçaları ile hayatta kalan ağabey, kuşun yavrusuna tutunup ovaya iner.
- e. Evine döndüğünde ne kardeşi vardır ne de karısı.
- f. “Kardeşin karnı sazlık” atasözünün gerçekliği buradan gelir.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “Colo” adlı yerin adlandırılmasını izah ederken (*A1617 Yer adının kökeni*), “Kardeşin karnı sazlık” atasözünün de gerçekliğine değinir. Efsaneye göre yengesini seven bir oğlan, ağabeyini kandırarak Colo’nun girişindeki sarp geçitte bulunan colo kuşunun yavrularını görmeye götürür. Ağabeyini öldürmek isteyen oğlan, onu geçitten aşağı kementle indirirken kemendini keser ve ağabeyini orada bırakarak geri döner (*K730 Kurban tuzağa düşürülür*). Colonun zaman zaman insan yiyen bir kuş olduğunu bilen kardeşi, bu şekilde ağabeyini ölüme terk edip yengesini kaçıtır (*K1500 Zina ile bağlantılı aldatmalar*). Ancak ağabeyi, colonun yavrusunu beslemek için yuvaya getirdiği çiğ et parçalarını yiyerek hayatta kalır. Yavru büyüyüp de yuvadan uçmaya kalkınca, o kişi, kuşun boynuna kement bağlayarak onunla birlikte ovaya iner

<sup>393</sup> F. Türkmen, “Azerbaycan Mezar Kültüründe ‘At’”, XIV. Kıbatak Edebiyat Sempozyumu (Gagauz Kültürü ve Edebiyatı), Kişinev-Moldova 2007, s. 247

<sup>394</sup> A. Caferoğlu, agm, 1953, s. 201.

(B552 *Adam kuş tarafından taşınır*). O kişi eve gittiğinde ne eşi vardır ne de kardeşi. Efsane, bu durumun “*Kardeşin karnı sazlık*” atasözünün gerçekliğini gösterdiğini söyleyerek son bulur (Z64 *Atasözleri*).

Efsanede bahsi geçen “colo”, yavrusu bile bir insanı taşıyabilecek büyüklükte olan efsanevî bir kuştur. Efsanevî kuşlarla ilgili anlatmalar, Balkanlardan Sibiryaya kadar pek çok Türk boyunda yer almakta ve bu anlatmalar pek çok ortak motif ihtiva etmektedir.

Efsanede colonun insan yiyen bir kuş olduğundan bahsedilmesi, onun yuvasına yakın bir yerlerde ölüme terk edilen adamın yuvadan düşen et parçalarıyla hayatta kalması ve bir müddet sonra yavru kuş sayesinde ovaya inerek memleketine gitmesi, Er Töştük Destanı’nda, kahramanın “kara kuş”a (kartal) binerek memleketine gitmesini hatırlatır. Destanda Er Töştük, her sene kara kuşun yavrularını yiyen bir ejderhayı öldürür; ancak bundan habersiz olan kartal, Er Töştük’ü yuvasında görünce onu yutar. Yavrularının gerçeği anlatması üzerine kara kuş, Er Töştük’ü geri çıkarır ve onu yeraltından dünyaya götürerek ödüllendirir. Görüldüğü gibi Er Töştük destanındaki “kara kuş” ile efsanemizdeki “colo”nun efsanevî kuş olması, insan yemesi, bir insanı taşıyabilecek güçte olması gibi benzer özellikleri vardır.<sup>395</sup>

Aslında efsanevî kuşlarla ilgili anlatmalarda pek çok ortaklıklar söz konusudur. Bizim anlatmamızda da yer alan, efsanevî kuşun bir adının olması, kahramanın bu kuşun ve yavrularının bulunduğu ağacın altında bulunması, kahramanın kuşu bir binek aracı olarak kullanması, ortak motiflerden bazılarıdır<sup>396</sup>.

Bahaeddin Ögel, Anadolu masallarında “Zümrüdüanka” olarak karşımıza çıkan bu kuşun menşeinin Hint geleneğindeki “Garuda” olduğunu söylemekte, J.P. Roux da “Garuda” ile İran’daki “Simurg”u anımsattığını ifade etmektedir. Pek çok Türk boyunda

<sup>395</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 546; P.N. Boratav- Louis Bazin, “*Er Töştük*”, Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler)-I, (Hzl. Fikret Türkmen), TDK Yay., Ankara 1995, s. 235; Caroline G. Sawyer, “*Er Töştük’te Toplum ve Kozmos*”, age, s. 280-281.

<sup>396</sup> A. Duymaz, “*Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. I, 1998, s. 91-96.

bulunan bu kuşun menşei her ne olursa olsun, Türk kültürü içinde yoğrularak anlatmalarda yeniden vücut bulduğunu söylemek mümkündür<sup>397</sup>

### 3.1.3. Dönüşüm Efsaneleri

#### 3.1.3.1. İnsana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler

##### 3.1.3.1.1. Kız ile Kartal

###### I. Olay Örgüsü:

- a. Ailesi tarafından reddedilen Todoş boyundan bir kız, ormanda yaşamaya başlar.
- b. Kız, ayın ışıklarıyla çok güzel bir kıza dönüşür.
- c. Kız, kartalların arasında yaşamaya başlar.
- d. Yavru kartal, kıza âşık olunca sevgilisi intihar eder.
- e. Yavru kartalın anası kızını azarlayınca kız yuvadan ayrılır.
- f. Yavru kartal kendini ölüme bırakır.
- g. Ana kartal, Kayrakan'dan oğlunu insana dönüştürmesini ister.
- h. Kayrakan, oğlanı insana, ana kartalı ise kargaya dönüştürür.
- i. Oğlanla kız ondan sonra beraber yaşarlar.
- j. Baba kartalın hayır duası neticesinde İrkitler, çok çocuklu olurlar, evlenmeden, çoluk çocuk olmadan yaşayamazlar.

###### II. Kültürel Boyutu:

Efsane İrkit boyunun ortaya çıkışı ile ilgilidir (*A1611 Bazı boyların menşei*). Efsane ilk olarak Todoş boyundan olan kızın olağanüstü güzelliğinin tasviriyle başlar. Ancak kızın eğlenceye kendini fazla kaptırması ve ailesine karşı gelmesi, ailesi tarafından reddedilmesine yol açar (*Q325 İtaatsizlik cezalandırılır*). Ailesi tarafından kovulan kızın ahlakî bakımdan düşük olarak algılanması sebebiyle ne hayvanlar ister ne de insanlar ve kız yıllarca ormanda yalnız yaşar. Efsanede kızın neden yalnız yaşadığının anlatıldığı bu bölümde, ahlâki değerlerin önemi dikkat çeker. Ancak kızın kabahatlerinin sebebi onun ahlakî bakımdan düşük olmasıyla değil, yaşının küçüklüğü ile alakalandırılır.

<sup>397</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 541; J.P. Roux, age, 2001, s. 149-150.

Kız, 16-17 yaşına gelip de olgunlaşınca ormanda añır kuşlarının arasında yaşamaya başlar. Kızın, dişi añırla erkek añırın birbirlerine olan sevgisine imrenerek onları seyrettiği sırada ay parlak ışıklarını yere düşürür, kızın o parıltıyı tutmasıyla birlikte ayın ışınları kızın vücuduna girer ve kız, çok güzel bir kıza dönüşür (*F575.1 Olağanüstü güzellikteki kız*). Aslında efsanenin başında da olağanüstü güzellikte tasvir edilen kız, bu noktada sıradan bir kız olarak verilir ve ayın ışınlarının vücuduna girmesiyle birlikte çok güzel bir kıza dönüştüğünden bahsedilir. Ay ışığının kıza kattığı olağanüstülük ile efsanede esas olaylar başlar.

Ayın ışınlarının vücuduna girmesiyle güzelleşen kız, anırların yanından ayrılarak yüksek kayalara çıkar ve kartalların istememesine rağmen onların yanında yaşamaya başlayıp, onların getirdiği hayvanların derisinden giysiler dikip, süslenir. Her gün yuvada kızı seyreden yavru kartal, kıza âşık olur (*B620 Kıza talip olan hayvan, (T)B626 Âşık olarak kartal*). Oysa yavru erkek kartal, ailesi tarafından yavru dişi kartal ile çok önceden sözlenmiş, aileler dünür olmuşlardır (*T61.5.3 Beşik kertme, T130.1 Dünür olma*). Aileleri tarafından çok küçük yaşta sözlenen yavru erkek kartalın sözlüsü, oğlanın kıza olan aşkını fark edince kıskanarak intihar eder (*W181 Kıskançlık*). Olanı biteni anlayan ana kartalın kızı azarlaması üzerine kız, yuvadan ayrılıp tekrar aşağı inip orada yaşamaya başlar. Bu üzüntüye dayanamayan yavru kartal kendini ölüme terk edince (*T24.1 Aşk hastalığı*) anası çaresizlik içinde bulutların üstünde, altın sarayında yaşayan Kayrakan'dan (*F163.1 Diğer dünyadaki altın saray*) yardım istemeye gider.

Kartalların kağanının eşi olan ana kartal, Kayrakan'dan oğlunu insana dönüştürmesini ister; aksi takdirde öleceğini söyler. Ana kartalın yalvarmasına öfkelenen Kayrakan, onu kargaya dönüştürür (*D413 Kuşu başka bir hayvana dönüştürme*). Kayrakan'ın öfkesinden aşırı yağmur ve dolu yağar; şimşek çakar, gök gürler (*F962 Olağanüstü yağış, F968 Olağanüstü gök gürlemesi ve yıldırım çakması*). Sonra oğlanı insana dönüştürür (*D352.2 Kartalın insana dönüşümü*). Yavru kartal, kara kaşlı, gaga burunlu bir oğlana dönüşerek kızın yanına gider (*T30 Sevgililerin karşılaşması, Z143 Sembolik renk: kara*) ve ondan sonra beraber yaşarlar. Bu ikisinin sevgisini gören Kayrakan'ın öfkesi diner ve altın saplı kamçısını koncuna sokarak altın sarayına gider. Yavru kartalın insana dönüşmesi sırasında babası “*Yere bıraktığım*

*tohumum, kartalın çocukları, türeyip çoğalsınlar. Şanlı şöhretli avcı olsunlar, kartallar gibi. Benim kanadımda kaç tüy varsa o kadar çocuklu olsunlar.”* diye dua eder. Bu duaların neticesinde İrkitler çok çocuklu olurlar, evlenmeden, çoluk çocuk olmadan yaşayamazlar.

Efsanede bahsi geçen “Kayrakan”, on yedinci katta oturarak evrenin kaderini tayin eden en yüce tanrıdır. Kayrakan, evrenin en üst katmanı olan bu katı, kendisi için yaratmıştır ve burada altın sarayında oturmaktadır. Efsanede de bahsedildiği gibi, aynı zamanda bir de altın kamçısı olan Kayrakan, öfkelenip gazaba geldiğinde dolu ve yağmur yağdırmakta, şimşekler çaktırmaktadır. Altaylılar böyle durumlarda dua edip, arakı ve süt saçmaktadırlar<sup>398</sup>.

Efsanede en dikkat çekici motiflerden biri şekil değiştirmedir. İlk olarak erkek kartalcık, insana dönüşür. Burada “dileme” sonucu gerçekleşen bir şekil değiştirme söz konusudur. Yavru kartalın anası, oğlunun aşk acısından dolayı kendini ölüme terk etmesine dayanamayarak Kayrakan’ın yanına gider ve oğlunu insana dönüştürmesini diler. Tanrı’nın bu dileğini kabul etmesinin neticesinde de kartal, kara kaşlı, gaga burunlu bir oğlana dönüşür ve kızla mesut bir şekilde yaşarlar. İkinci şekil değiştirme ise ana kartalın kargaya dönüşmesidir. Ancak burada cezalandırma söz konusudur. Tanrı kartalın kendisine yalvarmasına öfkelenildiği için onu kargaya dönüştürür.

Efsanede aşk temasının güçlü bir şekilde işlendiği görülür. Önce erkek kartalın nişanlısı, aşk acısına dayanamayarak intihar eder, sonra da erkek kartal sevdiği kızın gitmesinin ızdırabına dayanamayarak kendini ölüme terk eder. Efsanede aşk temasının bu şekilde ele alınmasının sebebi, kartalların eşlerine bağlı kuşlar olarak bilinmesi olmalıdır. Altay Türklerine göre bir kartalın eşi ölecek olsa onun yasını tutarak başka bir kartal ile birlikte olmaz, hatta kartal da bu acıya dayanamayarak ölür<sup>399</sup>.

Efsanede, “İrkit” boyunun ortaya çıkma süreci, her bakımdan olağanüstülüklerle süslenerek olaya “mucizevi” bir boyut kazandırılır: dölleyici fonksiyonuyla bilinen ışınların<sup>400</sup> etkisiyle kız olağanüstü bir güzellik kazanır, hayat ağacı izlenimini veren

<sup>398</sup> N.S. Grebennikova, age, s. 23-24.

<sup>399</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 353.

<sup>400</sup> İrkit boyu hakkındaki bu menşe efsanesi, “ışık” ve “ağaç” motifleri bakımından Uygur türeyiş efsanesini çağırır. Her ne kadar bu efsanede İrkit boyu, kız ile insana dönüşen kartalın

ağacın tepesinde kartal<sup>401</sup> kıza âşık olur, Kayrakan'ın kartalı insana dönüştürmesi sonucunda birlikte yaşayıp çoğalırlar ve “İrkit” boyu bu şekilde ortaya çıkar. J.P. Roux, toplumların kökenlerini mucizevî olaylara bağlamalarıyla ilgili şunları söyler: “(...) toplumun atası, hükümdarlık hanedanı ve belki de toplumun tamamı soy bağıyla üstün bir ögeye bağlanabilmiş, Tanrısal kökenleri olduğunu ileri sürebilmiş ve topluma hâkim olduklarını iddia edebilme hakkını kendilerinde bulabilmişlerdir.”<sup>402</sup>

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan “kartal”, türeme sembolüdür ve bazı boyların menşeyini ona dayandırdıkları bir “hayvan ata”dır<sup>403</sup>. Altay Türklerinin inanç sisteminde kartalın iyilik tanrısının yarattığı hayvanlardan olması ve kuğu, kaz gibi üst dünyaya ait olması, onun neden kutsal sayıldığını açıklamaktadır<sup>404</sup>. “İrkit” boyunun menşeyinin anlatıldığı bu efsanede, “İrkit” boyu ile “mürküt” yani kartal arasında ilişki kurulur ve İrkitlerin soyu kartala bağlanır. Kartalı kutsal sayan İrkitler, kartalı öldürmeleri hâlinde evlerinde huzur kalmayacağına, insanların öleceğine, sayılarının hızla azalacağına inanırlar. Kartal, İrkitlerin “yayık”ıdır<sup>405</sup>. J.P. Roux, bazı boyların bazı hayvanları kutsal saymasıyla ilgili olarak, o hayvanların, kendilerini koruduğuna inandıklarını ve onlara duydukları saygı neticesinde de öldürülmelerinin yasaklandığını söyler<sup>406</sup>.

Efsanede kartalın babasının ettiği dua sonucu bugün İrkitlerin çok çocuklu oldukları, hatta az çocuklu olanların İrkitlerden gelin alarak çok çocuk sahibi olduklarından bahsedilir. Kartal ve dölleme arasında kurulan bu bağ, Yakut Türklerinde de karşımıza çıkar. J.P. Roux'un aktardığı bilgiye göre, Yakutlarda kısır kadınlar,

---

birlikteliğinden ortaya çıkmış olsa da olaylar kızın vücuduna ışığın girmesi ve akabinde kızın ağaca çıkmasıyla başlar. Uygurların türeyiş efsaneleri ile ilgili bk. B. Ögel, age, C. I, s. 80-84.

<sup>401</sup> “Şaman göğe yükselirken ‘dünya ağacı’ni vasıta olarak kullanıyordu. Bahsedilen bu dünya ağacının üzerinde kuşlar ve tepesinde kartal bulunuyordu. (...) kartal, Gök Tanrı'nın kuvvet ve kudretini temsil ediyordu.”, Y. Çoruhlu, age, 1995, s. 74; Hayat ağacını temsil eden büyük bir ağacın tepesinde kartalın yer alması, Türk destanlarında karşımıza çıkan bir motiftir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A. İnan, age, C. I, s. 350-352.

<sup>402</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 272.

<sup>403</sup> Y. Çoruhlu, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yay., İstanbul 1995, s. 75.

<sup>404</sup> Altay Türklerine göre kuğu, kaz ve kartal üst dünyaya; at, inek, geyik ve koyun orta dünyaya; deve, ayı, domuz, öküz, yılan, kurbağa, sıçan, balık alt dünyaya ait hayvanlardır. Bk. N. R. Oynotkina, agm, s. 90.

<sup>405</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 136.

<sup>406</sup> J.P. Roux, age, 2005, s.375.

çocuklarının olması için kartala yakarılar ve çocukları doğduğunda bu çocuğun kocalarından değil kartaldan olduğuna inanırlar<sup>407</sup>.

### 3.1.3.2. Hayvana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler

#### 3.1.3.2.1. Köstebek

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Köstebek, eskiden çok iyi bir avcıdır.
- b. Bir gün “Çaylak” adlı oğlanla yarışır.
- c. Çaylak, köstebeği denemek için çok yükseğe uçar.
- d. Köstebek, çaylağı kuyruğundan vurur; onun için çaylağın kuyruğu ikiye ayrılır.
- e. Köstebek, bu utanca dayanamayarak başparmağını keser ve yerin altına girer; onun için köstebeğin başparmağı yoktur.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre köstebek, eskiden çok iyi bir avcı ve atıcıdır (*F661 Hünerli atıcı*). Bir gün, “Çaylak” adlı bir oğlanla yarışır. Çaylak, köstebeğin atıcılıkta ne kadar iyi olduğunu görebilmek için uçarak yükseklerle çıkar. Köstebek, çaylağa ateş eder; ancak kurşun, çaylağın kuyruğunu delip geçer. Köstebek, bu isabetsiz atışın utancıyla başparmağını keser ve yerin altına girer (*W45 Gurur*). O günden beri köstebek, yerin altında yaşayan ve başparmağı olmayan bir hayvandır (*A1735 İnsanın şekil değiştirmesiyle ortaya çıkan hayvan*); çaylak ise kuyruğu çatalı bir kuştur (*A2378.5.2 Neden çaylak çatal kuyrukludur*).

Köstebek, Altay Türklerince kutsal kabul edilen hayvanlardandır. Altay Türklerinin inançlarına göre eskiden insan olan köstebeğin eti yense dahi kanı içilmez, çünkü kanının insan kanına benzediğine ve içildiği takdirde insanın değişeceğine inanılır<sup>408</sup>. Ele aldığımız efsanede de köstebeğin başparmağının olmaması, yerin altında yaşaması ve çaylağın kuyruğunun çatal olması, köstebeğin eskiden insan

<sup>407</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 291-292; Yakut Türklerinde kartalın yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muvaffak Duranlı, Yakut Efsaneleri, Ege Üniversitesi, İzmir 2004, s. 245-246 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

<sup>408</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s.54.



olduğu yönündeki inanca dayandırılmış ve söz konusu hayvanların fiziksel özelliklerinin menşesine bu şekilde bir açıklama getirilmiştir.

Benzer efsaneler, tüm Türk boylarında anlatılır. Örneğin Kazak Türkleri arasında anlatılan bir efsanede kırlangıcın kuyruğunun çatal olması, sineğin vızıldaması ve yılanın toprağı yalamasının sebebi izah edilmektedir. Padişah olan yılanın isteğı üzerine dünyadaki en tatlı şeyin insan kanı olduğunu gören sinek, bu bilgiyi yılanı iletmek isterken kırlangıç tarafından dili koparılmakta; onun için de o günden beri vızıldamaktadır. Yılan, kırlangıcın yaptığı hileyi fark edince ona saldırmakta; ancak kırlangıcın uçmasıyla onu kuyruğundan yakalamaktadır. Bu yüzden de kırlangıcın kuyruğı çataldır. Kırlangıç, yılanı, sineğin vızıldayarak anlatmaya çalıştığı şeyin “toprak” olduğunu söylediğı için de yılan toprağı yalamaktadır<sup>409</sup>.

### 3.1.3.2.2. Yarasa

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Eskiden yarasa, insanlara küfreden çok tembel biridir.
- b. İnsanların ona beddua etmesi üzerine akşamları uçan bir kuşa dönüşür.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre yarasa eskiden insandır (*A1735 İnsanın şekil değıştirmesiyle ortaya çıkan hayvanlar*). İnsanlar, sürekli küfreden bu tembel kişiye, kimseye görünmemesi için beddua ederler (*W111 Tembellik, W145 Küfürbaz*). O günden beri yarasa, sadece akşamları uçan bir kuştur (*A2491.1 Yarasalar niye gece uçar, D525 Kargışlama ile dönüşme*).

Efsane, insanın yarasaya dönüşümü ile alakalıdır. Altay Türklerinin efsanelerinde insanın kuşa ya da diğerk hayvanlara dönüşümüyle ilgili pek çok efsane söz konusudur. Bu tip efsanelerde, insanlar, ya zor durumdan kurtulmak için ya da bir cezalandırma neticesinde hayvana dönüşmektedirler. İncelediğimiz efsanede de esas olan “cezalandırma”dır. M. Ergun, “Türk Dünyası Efsanelerinde Değışme Motifi” adlı

---

<sup>409</sup> B. Ospanaliyeva, agt, s. 378-381; Efsanenin Başkurtlar ve Tatarlar arasındaki versiyonları için bk. G. Atnur, agt, s. 317, 721-722.

eserinde “(...) dilekte bulunan isteyerek kuşa dönüşmüşse halk tarafından sevilir. (...) Cezalandırma neticesinde meydana gelen kuşlar, çoğu zaman halk tarafından sevilmezler.” der ve bu tip efsanelerin terbiye etmeyi, eğitmeyi esas aldığını ifade eder<sup>410</sup>. Efsanemizde de tembel ve insanlara sürekli küfrederek rahatsızlık veren bir insanın, yarasa gibi insanlar tarafından sevilmeyen hatta korkulan bir kuşa dönüşmesinin, eğitici bir fonksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Yarasanın gece uçuşuyla ilgili Türk boyları arasında pek çok efsane anlatılmaktadır. Bu efsanelerde yarasa kimi zaman güneşin bedduasını aldığı için, kimi zaman ise hayvanları ya da insanları kızdırdığı için gün ışığını görememektedir<sup>411</sup>. Altay Türklerinde anlatılan bir başka efsanede ise Tanrı'nın düzenlediği bayrama katılmadığı için Tanrı tarafından lanetlenerek yarasaya dönüştürülen ve böylelikle gün ışığından mahrum kalan biri olarak karşımıza çıkar<sup>412</sup>. Bu da göstermektedir ki yarasanın geceleri varlık göstermesi, gündüzleri ise kuytu yerlerde saklanarak gün ışığından mahrum kalması insanların dikkatini çekmiş ve bunu izaha girişerek insanlarla veya Tanrı'yla iyi geçinmeyen hayvanların karanlığa mahkûm edildiği şeklinde yorumlamışlardır.

### 3.1.3.3. Öksüz Oğlan Kuşu Hakkında

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Zenginlerden kaçan yoksullar, dağlarda avlanarak yaşamlarını sürdürürler.
- b. Bir gün öksüz oğlanın ailesi, balık avlamaya gider ve onu evde bırakır.
- c. Üç gün boyunca bekleyen öksüz oğlan, kederlenir.
- d. Öksüz oğlan adlı kuşun “*Sañayt, sañayt!*”<sup>413</sup> diye ötmesi ondandır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay coğrafyasında “öksüz oğlan” olarak adlandırılan kuş ile ilgilidir. Efsaneye göre “öksüz oğlan” adlı bu kuş, eskiden insandır. Öksüz oğlanın ailesi, zenginlerden kaçıp dağa yerleşir ve yaşamlarını avlanarak sürdürür. Bir gün balık

<sup>410</sup> M. Ergun, age, s. 179.

<sup>411</sup> Efsanenin Tatar Türkleri arasındaki varyantı için bk. G. Atnur, agt, s. 709-716, 899-900.

<sup>412</sup> S.S. Surazakov, age, s. 104-105.

<sup>413</sup> “Kederlendim, kederlendim!” anlamındadır.

avlamaya giderlerken öksüz oğlanı evde bırakırlar. Öksüz oğlan üç gün dönmelerini bekler (*Z71.1 Formülistik sayı: üç*); ancak dönmezler. Efsanede açıkça belirtilmemişse de oğlan, yaşadığı hayal kırıklığı neticesinde kuşa dönüşmüştür (*D150 İnsanın kuşa dönüşmesi*). “Öksüz oğlan” olarak adlandırılan bu kuş, o günden beri de suyun üzerinde kayıp “*Sañayt, sañayt!*” diye üzüntüsünü dillendirir (*A2426.2 Kuşların ağlayışı*). Buradan da anlaşılmaktadır ki “öksüz oğlan” bir tür “balıkçıl”dır.

Efsanemizde, insanın kuşa dönüşmesinde, içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmanın esas olduğu görülmektedir. “Yarasa” adlı efsanede de bahsettiğimiz gibi insanlar, ya zor durumdan kurtulmak için ya da cezalandırma neticesinde kuşa dönüşmektedirler<sup>414</sup>.

İnsanlar her zaman için hayvanların çıkardıkları sesleri anlamaya çalışmışlar, bu seslere çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Bununla ilgili çok çeşitli efsaneler mevcuttur. Kimi zaman sivrisineğin, kimi zaman kurbağanın kimi zaman ise horozun çıkardığı sesler efsanelerle izah edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de “Guguk Kuşu” adlı efsanede de verdiğimiz gibi guguk kuşunun ötüşü ile ilgilidir.

### **3.1.3.3. Taş Kesilme ile İlgili Efsaneler**

#### **3.1.3.3.1. Ülgen’in Yeğeni**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Ülgen’in yeğeni Ülegey Bagay, halkına eziyet eder.
- b. Yeğenini öldürmeye düşünen Ülgen, Erlik’e gider.
- c. Erlik öldürmeyi kabul etmeyince Ülgen yeğeninin yanına gider.
- d. Ülgen, yeğenini ve eşini taşa dönüştürür.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsaneye göre Ülgen, halkı yönetmesi için Ülegey Bagay isimli yeğenini yaratmıştır. Ülegey Bagay, halkını adaletle yöneteceği yerde onlara eziyet eder. Halk dayanamaz hâle gelince Ülgen’e şikâyet eder ve Ülgen de onun öldürülmesi gerektiğini

---

<sup>414</sup> “Yarasa” adlı efsanede, insanın kuşa dönüşümünü incelediğimiz için burada tekrar ele almayacağız.

düşünür (A102.16 *Tanrı'nın adaleti*). Bunun üzerine Ülgen, Erlik'e gider (A171.03 *Tanrı cennetten iner*); ancak Erlik, "Onu sen yarattın, sen yok et." cevabını verir.

Atına binip gökyüzüne giden Ülgen (A171 *Tanrı gökyüzüne gider*), yeğenine yaptıklarının hesabını sorar. Yeğeni, Ülgen'e "Sen beni öldürecek olsan ben de seni öldürürüm." der, yeğeninini eşi ise Ülgen'in gittiğini gördüğü hâlde ona saygı göstermez, ineğini sağmaya devam eder. Bunun üzerine sinirlenen Ülgen, "Yeğenim beni öldürmeyi düşünüyorsa, yeğenimin eşi beni saymıyorsa ölmeyin, çoğalmayın, taş olup kalın." diye tükürerek beddua eder. Bunun üzerine yeğeni ve eşi taş kesilirler (Q551.3.4 *Taşa dönüştürülerek cezalandırılma*).

Efsanede Ülgen'in, yeğeni Ülegey Bagay'ı bizzat kendisi yaratmış olduğu hâlde öldürmek için "kötülük tanrısı Erlik"ten yardım talep etmesi dikkat çekicidir. Bunun "iyilik tanrısı Ülgen"in kötülüğe karışmak istememesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Nitekim Erlik'in "Onu sen yarattın, sen yok et." demesi üzerine Ülegey'in cezasını kendisi vermek üzere giden Ülgen'in, yeğenini ve eşini öldürmek yerine taşa dönüştürmeyi tercih etmesi de bu kanaatimizi destekler niteliktedir.

Ancak Erlik "Onu sen yarattın, sen yok et." deyince Ülegey'in cezasını kendi vermek üzere onun yanına gider ve Ülegey ile eşini taşa dönüştürerek cezalandırır. Görüldüğü gibi "öldürme" eylemine karışmak istemeyen Ülgen, yeğenini ve onun eşini taşa dönüştürerek cezalandırma yolunu seçmiştir.

Efsanede Ülgen'in yeğenini öldürmek için Erlik'ten yardım istediğinde Erlik'in bunu kabul etmemesi, öldürmeye gittiğinde yeğeninini "Sen beni öldürecek olsan ben seni öldürürüm." demesi, yeğeninini eşinin ise kendisini saymaması, bir taraftan Ülgen'in en büyük yaratıcı olmadığını gösterirken diğer taraftan da tanrılar hiyerarşisinde zaman zaman salâhiyet kargaşasının olduğunu gösterir.

Türklerde tanrılarının durumu ve fonksiyonları belirlenmiştir. Kayrakan en yüce tanrıdır, Ülgen ise yaratıcı tanrıdır<sup>415</sup> ve düzeni sağlamakla görevlidir. Ülgen, yaratılışı

---

<sup>415</sup> Ülgen'in en büyük tanrı olmamasıyla ilgili olarak M. Eliade şunları söyler: "Bay Ülgen, daha çok bir 'atmosfer' (hava durumu) ve verimlilik/doğurganlık tanrısı gibi görünüyor, çünkü eşi ve çok sayıda çocuğu vardır; sürülerin çoğalması ve ürünlerin bol olması konuları onun elindedir. Altaylıların asıl yüce gök Tanrıları, -Samoyedlerin Num'una ve Türk-Moğolların Tengri'sine ('Gök') daha yakın olan

tamamladıktan sonra kendi gökyüzüne çekilir ve düzeni sağlaması için yardımcılarını görevlendirir. Ülgen'in, May Tere, Mandı Şire ve Şal Cime gibi insanlığı idare etmekle görevli kutsal ruhları olduğunu ve ancak bu yardımcılarının yetersiz kaldığı durumlarda devreye girdiğini "Yerin Yaratılışı" adlı efsanede görmüştük. Ele aldığımız efsanede ise bu görev, Ülegey Bagay'a verilmiştir. B. Ögel'in Altay efsanelerindeki bu teşkilatlanma yapısı ile ilgili görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Ögel, Altay yaratılış efsanelerinde Tanrı'nın devletinden ve onun teşkilatlanmasından bahsedildiğini ve insanlığın idaresinin Tanrı'nın kut verdiği bir insanoğluna değil de meleklerle verildiğini belirterek "(...) Altay dağlarının ıssız vadileri arasına sıkışmış olan bu Türk halkları, Orta Asya Türkleri ile benzer ve aynı kökten din inançlarına sahip olsalar da bir devlet kurma ve idare etme mefhumu onların zihniyetlerinde yer etmemiştir." der ve bunda kuvvetli bir devlet idaresini kabul etmeyen Manihaizm'deki devlet fikri yoksunluğunun etkili olduğunu söyler<sup>416</sup>.

Ele aldığımız efsanede "taş kesilme motifi" de dikkati çeker. Metin Ergun, "Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi" adlı eserinde taş kesilmeyle ilgili efsanelerde esas olanın "cezalandırma" olduğunu, ama bunun yanında utanma, korku ve kurtulma gibi psikolojik hâllerin de etkin rol oynadığını söyler<sup>417</sup>. Ele aldığımız efsanede Tanrı Ülgen, fiili olarak cezalandırma yerine "taş kesilme" ile cezalandırmaktadır. Ülgen: "Yeğenim beni öldürmeyi düşünüyorsa, yeğenimin eşi beni saymıyorsa, ölmeyin, çoğalmayın, taş olup kalın." şeklindeki bedduasında canlılık alameti olan "ölmek" ve "çoğalmak" fiilleri de kullanılarak "taşa dönüştürme" eylemi netleştirilir.

## 3.2. TARİHİ EFSANELER

### 3.2.1. Kültürel Unsurlar ile İlgili Efsaneler

#### 3.2.1.1. Yeryüzünde Tufan Olduğunda

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Tufandan sonra on iki hayvan canlı olarak kalır.

---

niteliklerine bakılırsa- Tengere Kaira Han ('Kayırcı Gök Han') gibi görünüyor.", M. Eliade, age, 1999, s. 231.

<sup>416</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 427-428.

<sup>417</sup> M. Ergun, age, s. 176.

- b. Tanrı, hayvanlara nerede yaşamak istediklerini sorar, onlar da cevaplarını Tanrı'ya bildirirler.
- c. Tanrı, ölümsüz olmak isteyip istemediklerini sorar.
- d. Hayvanlar cevaplandırırken sıçan çıkar ve bütün canlıların ölümlü olmaları gerektiğini söyler.
- e. Sıçana sinirlenen Tanrı diğerlerine soru sormayı bırakır, on iki canlı farklı farklı yerlere dağılıp, sahip oldukları özellikleri sayesinde takvime girerler.
- f. Ülker yıldızı ve ejderha, yılın bir kısmını gökte, bir kısmını yerde şekil değiştirerek geçirirler.
- g. Köpek, at, inek, koyun, kuş insanın yanında kalma sebeplerini bildirirler ve insanın en yakın arkadaşları olarak yeryüzünde kalırlar.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, on iki hayvanlı takvimin oluşumuyla ilgilidir. Efsaneye göre on iki hayvanlı takvim, Altay'da yaşanan tufandan sonra ortaya çıkar (*A1010 Tufan*). Tufandan sonra pek çok canlı yok olur, kalan on iki hayvan ise yıla girer (*A1502 Yılın kuruluşuyla ilgili âdetler, Z71.8 Formülistik sayı: on iki*).

Tanrı, öncelikle hayvanlara dört bölüğe ayrılmalarını söyler (*Z71.2 Formülistik sayı: dört*). Dört bölük, dört mevsimdir (*A1150 Mevsimlerin belirlenmesi*). Takvime girme, hayvanların Tanrı'ya yeryüzünde mi yoksa gökyüzünde mi yaşamak istediklerini iletmesiyle başlar. Tufanda canlılar öldüğünden her yer onların kemikleriyle doludur ve bu durum hayvanların yaptığı seçimlerde etkili olur. İlk olarak tavuk yerde yaşamak istediğini bildirir; ancak efsanede buna yer verilmez. Ardından ejderha yeryüzünün kemikler yüzünden çok pis olduğunu söyleyerek “*Peki tavuk yerde yaşasın (...) Ben gökyüzüne gidiyorum.*” der ve uçarak gökyüzüne çıkar (*B11.3.3 Ejderha gökyüzüne çıkar*). Maymun ve pars da gökyüzünde yaşamak istediklerini söylerler; yılan, inek ve at ise yeryüzünde kalmak istediklerini bildirirler. Tanrı hepsinin isteğini kabul ettikten sonra ölümlü olmak isteyip istemediklerini sorar. Köpek, ölümlü olmanın daha iyi olduğunu ve yeryüzünde yaşamak istediğini söyler. Bunun üzerine Tanrı “*Yarınız ölümsüz mü olsun, yoksa hepiniz ölümlü mü olursunuz?*” diye sorunca sıçan “*Kahretsin! Ölüm olacaksa hepsinin ölmesi gerekir.*” der (*B211.2.8 Konuşan sıçan*) ve yeryüzünde

yaşamak istediğini söyleyip toprağa girer. Sıçanın salın altını delmiş olmasından dolayı (*A1853.1.1 Sıçan tufan sırasında gemiyi deler*) pek çok canlının ölümüne sebebiyet verdiği için zaten kızgın olan Tanrı, kendisine verdiği cevaba da sinirlenerek kalan canlılara soru sormayı bırakır. On iki canlı farklı farklı yerlere dağılırlar, her birinin takvime girmesinde bir özelliği etkili olur.

Efsaneye göre Ülker yıldızı, kışın altı ay boyunca gökyüzündedir, görünmediği zamanlar da ise şekil değiştirip yeryüzüne inmiştir. Yazın ejderha da yeryüzündedir, kışın ise şekil değiştirerek gökyüzündedir (*D620 Periyodik dönüşüm*).

Köpek, at, inek, koyun ve kuş insana sağlayacakları faydaları sıralayarak (*B211.1.7 Konuşan köpek, B211.1.3 Konuşan at, B211.1.5 Konuşan inek, B211.1.1 Konuşan koyun, B211.3 Konuşan kuş*) insanla birlikte yeryüzünde kalırlar. Bu hayvanlar, insanların yardımcısı, onların dostudur (*B421 Yardımcı köpek, B401 Yardımcı at, B411 Yardımcı inek, B412 Yardımcı koyun, B450 Yardımcı kuşlar*). O günden sonra insanın en sadık arkadaşı köpek olur.

Efsane, hem on iki hayvanlı takvimin oluşumunu hem de bazı hayvanların neden insanlara yardımcı olduğunu açıklamaktadır (*A2513 Niye bazı hayvanlar insanlara yardım ederler*). Altay Türkleri doğayla iç içe yaşadıkları için bazı hayvanlar, onların hayatında ayrı bir yere sahiptir. Efsanede avcılıkta çok önemli olan köpek, at ve kuş ile hayvancılıkta önemli yeri olan inek ve koyuna yer verilmektedir. İlk olarak insanın en yakın dostu sayılan köpeğin, insanları koruma ve kollama vazifesini almasına değinilmekte (*A2513.1 Köpeğin insana hizmet etmesinin sebebi*) ve köpekle ilgili “*Korkak kişiye güveneceğine iyi köpeğe güven*” diye bir atasözüne yer verilmektedir (*Z64 Atasözleri*). Ardından da tek tek at, inek, koyun ve kuşun vazifeleri sıralanmaktadır. Bu hayvanlar, avcılık ve hayvancılıkla geçinen Altay Türklerinin hayatında en önemli yere sahip olan hayvanlardır.

Efsane, tufandan canlı kurtulan hayvanların on iki hayvanlı takvimde yer aldığı söylenmesiyle başlar. Türklerin yaygın bir şekilde kullandıkları bu takvimin, Göktürkler döneminden beri kullanıldığı bilinmektedir. Ancak Orhun Abidelerinde geçen hayvan adlarının, o dönemdeki şekillerinden daha eski olması, aslında bu takvimin Türkler tarafından çok daha eski dönemlerden beri kullanıldığını

göstermektedir. On iki hayvanlı takvim, her yılın bir hayvanın adıyla isimlendirildiği, on iki yılda bir devreden takvim sistemidir<sup>418</sup>. Takvimde on iki hayvan, bir dairenin etrafında eşit aralıklarla dizilmektedir. Bu eşit aralıklar, on iki saati ve on iki ayı da göstermenin yanı sıra uzayın ve dünyanın yönlerini, bölümlerini de göstermektedir. Buradan hareketle Türklerde zaman ve mekân anlayışının birleşmiş olduğu söylenebilir. Takvimde on iki sayısı dışında, “dört mevsimi” ve dolayısıyla “dört yönü” simgelemesi bakımında “dört” sayısı da dikkati çekmektedir<sup>419</sup>.

Efsanede ilk olarak “tavuk”un yeryüzünde yaşamasından bahsedilir. Altay Türklerinde tufanla ilgili bir başka efsanede, insanlar yanlarına aldıkları tavukların yumurtaları sayesinde hayatta kalırlar ve tavuklar da suda yüzemedikleri için insanın yanında kalırlar. Söz konusu efsaneye göre tavuk, yıla Tanrı tarafından dâhil edilen bir hayvandır<sup>420</sup>.

Ele aldığımız efsanede ikinci olarak “ejderha”ya yer verilir. Gökyüzünde yaşamayı tercih eden ejderha, “*Ben on iki yılın başında dönüp geleyim. Altay’a bu şekilde yardım edeyim.*” der. Üç Kurbustan’ın emirlerini yerine getirdiği düşünülen ejderhanın, takvime de Tanrı tarafından diğer hayvanları yönetmesi için sokulduğuna inanılmaktadır. Bu da Altay Türklerinin “ejderha yılı”na neden “Tanrı yılı” dediklerini açıklamaktadır. Efsanede ejderhanın, yazın yeryüzünde olduğundan, kışın ise şekil değiştirerek gökyüzüne çıktığından da bahsedilmektedir. İnsan başlı ve kanatlı olarak tasavvur edilen ejderha, Altay Türklerinin inançlarına göre, uçarak Altay’a gelmekte ve üç taygaya konarak dinlenip (muhtemelen heybetinden dolayı), güzel giyimli üç kişiye dönüşmektedir<sup>421</sup>. Türk kültüründe hem “göksel mekân”ın hem de “zaman”ın sembolü olan ejderha, “dört yön” ve yedi yıldızdan oluşan bir “yıldız takımı” ile ilişkilendirilmektedir<sup>422</sup>.

Efsanede üçüncü olarak “yılan” söz alır. Yılan “kanatlı, pullu, boynuzlu ve kuyruklu”dur. Yılan, efsanede, insanın kemiklerinden ve mezarından korkmadığını

<sup>418</sup> Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 32, 55-57.

<sup>419</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 292.

<sup>420</sup> Klavdiya Ergekovna Ukaçına, Altay Kalığıstın Aylatkiş Cañdardı, Gorno-Altaysk 2004, s. 102-103.

<sup>421</sup> K.E. Ukaçına, age., s. 33.

<sup>422</sup> Türk kültüründe ve sanatında ejderle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. E. Esin, age, 2001, s. 43-45; Y. Çoruhlu, age, 1995, s. 43-71.



söyler. Burada aslında yılanın on iki hayvanlı takvime girmesi hususunda anlatılan bir efsaneye de gönderme yapılmaktadır. Buna göre yılan, yıla girebilmek için yarıştığı insana “*Sen beni öldürürsen ben senin mezarına girerek yüreğini yerim.*” diye tehdit etmektedir<sup>423</sup>. Türk kültüründe yer unsurunun simgesi olan yılan, yedi yıldızdan oluşan dört yıldız takımından birini oluşturmaktadır<sup>424</sup>.

Dördüncü olarak “maymun” söz alır. Maymun, gökyüzüne gitmek ister. Meçin kelimesinin bir anlamı “maymun” iken diğer anlamı ise “Ülker yıldızı”dır. Takvimde yer alan maymun, Ülker yıldızı ile özdeşleştirilir ki bu Altay Türklerinde sıkça rastlanılan bir durumdur<sup>425</sup>.

Ardından “inek”ten bahsedilir. İnek, hem etiyle hem sütüyle insana yardım edeceğini söyleyip yeryüzünde insanlarla birlikte yaşamak istediğini söyler. Bu isteği kabul edilir ve insanın dostu olarak yeryüzünde yaşar.

Altıncı olarak “pars”tan bahsedilir. Pars, gökyüzünde yaşamak istediğini söyler. Pars, her ne kadar yabancı kökenli gibi görünse de Türk mitolojisinde ve sanatında geniş bir yere sahiptir. Gücün ve alplığın simgesi olan pars, Türk boylarının ve alplarının en eski tözlerindedir. Yaşar Çoruhlu, alplık ongunu olmasının astrolojiyle alakalı olduğunu söyleyerek “*Dört ana yönden birine ait olan ak ya da benekli pars, dört büyük yıldız grubundan birinin de timsaliydi.*” demektedir<sup>426</sup>.

Parstan sonra “at” ve “köpek” söz alırlar ve her iki hayvan da yeryüzünde yaşamak istediğini söyler. At ve köpek avcılık ve hayvancılıkla geçinen Altay Türklerinin hayatında son derece önemli bir yere sahiptir. Efsanede bu hayvanlar, insanın en yakın dostları olarak tasvir edilirler.

Efsanede Tanrı, hayvanlara ölümsüz olmak isteyip istemediklerini sorduğunda sıçan gelir ve “*Kahretsin! Ölüm olacaksa hepsinin ölmesi gerekir.*” der ve buna kızan Tanrı diğer canlılara soru sormayı bırakır. Efsanede sıçan, tufan sırasında salın altını delerek pek çok canlının ölümüne sebep olmasından bahsedilir. “Sal” adlı efsanede salın

---

<sup>423</sup> K.E. Ukaçına, age, s. 101.

<sup>424</sup> Kök-luu (göksel ejder), Kızıl-sagızkan (kızıl saksağan), Ak-bars (ak veya ak alacalı pars) ile Karayılan. Konuyla ilgili bk. E. Esin, age, 2001, s. 45; Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 158.

<sup>425</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 85-86.

<sup>426</sup> Y. Çoruhlu, age, 2002, s. 137-138.

altını delen yeraltından gelen sarı keçe giyimli biridir ve evin erkeği bunu önceden sezerek salı onarır; bu efsanede ise bu görev tufanla ilgili pek çok efsanede olduğu gibi sıçandır<sup>427</sup>.

Efsaneye göre diğer canlılar insanın yanında olduğu için, onlar insanın yanında yaşarlar. Bunlar at, köpek, inek, koyun, inek ve kuştur. Efsanede bu hayvanlar, insanlara sağlayacakları faydaları söyleyerek, yeryüzünde, insanın yanında kalmayı başarırlar. O günden beri de insanların yardımcısıdırlar.

On iki hayvanlı takvimin başlangıcının tufana dayandırılması tesadüfi değildir. Eliade, tufan ve ay ilişkisi üzerine “*Tufan inanışlarının hepsinde, insanlığın suyun altında kalması ve yeni bir insan ırkının ve yeni bir dönemin kuruluşu düşüncesi vardır. Evren ve tarih döngüsü kavramına gönderme yaparlar: Bir felaketle son bulan eski dönem ve ‘yeni insanların’ hükmettiği yeni dönem. Bu döngü kavramı, ay mitlerinin su baskını ve tufan temalarıyla bir arada ele alınmasıyla da doğrulanır*” diyerek ayın “*mükemmel bir ritmik devir, ölüm ve yeniden doğuş simgesi*” olduğunu söyler ve ay ile tufan arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çeker<sup>428</sup>.

Bu efsanenin bir benzeri Kazak Türklerinde vardır. Efsaneye göre on iki hayvanlı takvimdeki yılların adlandırılmasıyla ilgili hayvanlar toplanırlar ve yıla ilk kimin gireceği hususunda tartışılırlar. Her hayvan insan için faydalı olan özelliklerinden bahsederek neden yıla ilk olarak kendisinin girmesi gerektiğinden bahseder. Efsane insana hiçbir faydası olmayan sıçanın hile ile güneşi ilk olarak görme yarışını kazanması ve bu sayede yıla girmesi ile son bulur<sup>429</sup>.

Sonuç olarak bu efsanede, Türklerde, özellikle de Altay Türklerinde zaman kavramı ile hayvan ilişkisi anlatılmaktadır. On iki dilimli bir sistem bu bakımdan dikkate şayandır.

---

<sup>427</sup> “Sıçanın tufan sırasında gemiyi delmesi” motifinin yer aldığı Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatar efsaneleri için Bk. B. Ospanaliyeva, agt, s. 373; A. Dıykanbayeva, agt, s. 320; G. Atnur, agt, s. 317, 721-722.

<sup>428</sup> M Eliade, age, 2009, s. 215-216.

<sup>429</sup> M. Aça, “*Oniki hayvanlı Türk Takvimi Etrafında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 98, 1995, s. 55-58; B. Ospanaliyeva, agt, s. 366-367.

### 3.2.1.2. Sıçan Yılı

#### I. Olay Örgüsü

- a. Tanrı, hayvanların on iki yıla girmek için yarışmalarına karar verir.
- b. Sıçan ve deve yarışır; sıçan galip gelir.
- c. Onun için Tanrı, yılın ilkinin “sıçan yılı” diye adlandırıp onu yıla sokar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, on iki hayvanlı takvimin ilk yılı olan “Sıçan Yılı”nın adlandırılmasıyla ilgilidir (*A1502 Yılın kuruluşuyla ilgili âdetler*). Tanrı, yıla girmek için hayvanların yarışmasına karar verir. Sıçan ve deve, güneşi ilk kimin göreceği hususunda bir yarışa girerler (*K52 Güneşin doğuşunu ilk görme yarışı*). Sıçan çok küçük olduğu için, deve onu hörgücüne çıkartır ve yüzünü doğuya döner. Ama devenin sırtında olmaktan korkan sıçan, yanlışlıkla yüzünü batıya döner. Güneş doğunca ışıkları ilk olarak karşıdaki dağa düşer ve böylelikle güneşi ilk olarak yüzü batıya dönük olan sıçan görür. Böylelikle yıla ilk giren sıçan olur.

Efsanede, devenin “*Hayır, yıla ben gireceğim!*” (*B211.1.6 Konuşan deve, B211.2.8 Konuşan sıçan*) diye bağırp, külün içine giren sıçanı bulmak için külü eşelediği, ama sıçanı bulamadığı söylenir. Efsanenin başka bir varyantını aktaran Potanın, devenin hâlâ külü eşelemesinin sebebinin bu olduğunu belirtir<sup>430</sup>.

Efsanede, sıçan ve deve, güneşi ilk olarak görebilmek için yarışır. Güneşin doğumu yeni bir günün doğumudur, başlangıçtır ve sıçan güneş ışınları ilk olarak gördüğü için yıla girmeye hak kazanan ilk hayvan olur. Tufandan sonra başlayan yeni dönemde oluşturulan bu takvimin ilk yılının belirlenmesinde “güneşin doğuşu”nun belirleyici olması tesadüfi değildir.

Bu efsanenin Kazak Türkleri arasında da varyantları vardır. Bu varyantlarda, büyüklüğüne güvenen deve, sıçanı küçümseyip onu sırtına alır ve güneşi ya da yeni yılı ilk olarak devenin sırtında olan sıçan görür. Böylelikle yıla ilk giren sıçan olur<sup>431</sup>. Efsanenin Karakalpak varyantında ise bütün hayvanlar yıla girebilmek için güneşi

<sup>430</sup> G.N. Potanin, *Oçerki IV*, St. Peterburg, 1883 (O. Turan, age, s. 77’den alıntıdır).

<sup>431</sup> M. Aça, agm, 1995, s. 55-58; B. Ospanaliyeva, agt, s. 366-367.

görme yarışına girerken, deve boyunun uzunluğundan ötürü böbürlenir ve yerinden hiç kımıldamaz. Uyanık sıçan ise devenin kulağına tırmanarak güneşi ilk gören hayvan olur<sup>432</sup>.

### 3.2.1.3. Topşuur ile İkilin Ortaya Çıkışı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. İki yakın arkadaş, iki kızın topşuur ve ikili adlı müzik aletlerini çalıp oynadıklarını görürler.
- b. Bu iki kızın Altaylı olmadığını anlayan oğlanlar, kızları yakalamak isterler.
- c. Kızlardan biri gökyüzüne uçar, diğeri suya atlar.
- d. Taşın üzerinde ikili ile topşuurun izini gören oğlanlar, ağacı yontarak bu müzik aletlerini yaparlar.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay'ın geleneksel müzik aletlerinden olan “topşuur” ve “ikili”nin ortaya çıkışı ile ilgilidir. Efsaneye göre, uzaklara giden iki arkadaş, bir ovanın ortasında iki kızın müzik aletleriyle çalıp oynadıklarını görürler (*F245 Perilerin müzik enstrümanları, F262 Müzik yapan periler, Z71.2. Formülistik sayı:2*). Kızların Altaylı olmadığını, hatta onlarda bir olağanüstülük olduğunu anlayan delikanlılar, kızları yakalamaya karar verirler. Oğlanların niyetini sezen kızlardan biri gökyüzüne uçar (*F10.1 Gökyüzü ülkesine geri dönüş*), diğeri suya atlar; giderlerken müzik aletlerini de yanlarında götürürler. Oğlanlar, taşların üzerinde izi kalan müzik aletlerinin aynısını, ağacı oyarak yaparlar; “topşuur” ile “ikili” bu şekilde ortaya çıkar.

Efsanede, kızlardan birinin gökyüzüne uçarak kaçması, onların başka dünyaya ait olağanüstü varlıklar olduğunu göstermektedir (*F30 Gökyüzü sakinlerinin dünyayı ziyareti*). Topşuur ve ikilinin icadı da bu göksel varlıklara bağlanarak bu müzik âletlerine olağanüstülük katılmıştır. Efsanenin sonunda “(...) topşuuru da ikiliyi de canlı *Burkan çalar ve söyler*” denilerek de bu müzik aletlerinin kutsallığı vurgulanmıştır.

Bu efsanenin bir varyantına, M. Aça'nın “*Kültür-Medeniyet Kahramanları' ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*” adlı

<sup>432</sup> P. Dönmez Fedakâr, agt, s. 442.

makalesinde yer verilmiştir. Bu anlatmaya göre, biri diğerinden daha güzel olan iki dağ arasında yaşayan iki delikanlı, güzel olan dağa sahip olabilmek için bir yarış düzenlemeye karar verirler. İki dağın arasındaki nehre bir köprü yapacaklar ve kim kadından söz ederse o kaybedecektir. Bir gün olağanüstü güzellikte bir kadın sesi ile saz sesi duyarlar ve delikanlılardan biri büyük bir hayret içinde “O, kadın!” diye bağırır. O anda şimşek çakar, gök gürleri, köprü ve nehir yerin dibine düşer, dipsiz bir çukur açılır. Delikanlılar sesin geldiği yere doğru gittiklerinde kayada oturan bir kadın görürler. Kadın, onları görünce çalgısını taşa vurarak gözden kaybolur. Altay Türkleri de taştaki ize bakarak “topşuur”u yapmaya başlarlar<sup>433</sup>. Söz konusu efsanede her ne kadar “ikili”nin ortaya çıkışına yer verilirse de “topşuur”un icat edilişi aynıdır.

Geleneksel müzik aletlerine kutsallık atfedilmesi diğer Türk boylarında da karşımıza çıkmaktadır. Türk müzik aletlerinin icat edilişiyle ilgili efsanelerde genellikle “Korkut Ata” ön plana çıkmakta ve “Korkut Ata” çalgının yapımıyla ilgili bilgileri ya periler, melekler gibi olağanüstü varlıklardan öğrenmekte ya da bu aletler bizzat Tanrı tarafından gönderilmektedir. M. Aça, Türk boylarında genellikle Korkut Ata’nın üstlendiği bu fonksiyonu, Altay Türklerinin efsanelerinde bir kadının üstlendiğini ve bu kadının da “Tanrı Ülgen’e yaratma ilhamını veren Ak-Ana’yı” çağrıştırdığını ifade etmektedir<sup>434</sup>.

Altay Türklerinin geleneksel müzik aletlerinden olan “topşuur” ve “ikili”, telli müzik aletleridir. Topşuurla ilgili olarak İbrahim Dilek “*Altay Türklerinin Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulagışev*” adlı makalesinde şu bilgiyi verir: “*Topşuur, 70-75 cm. uzunluğunda, sedir ve kayın ağaçlarından yapılarak deriyle kaplanmış, telleri at kuyruğundan yapılan iki telli bir çalgıdır. Umumiyetle alt tel beş, üst tel ise yedi at kuyruğunun burulmasıyla yapılır. Topşuurun sesi atın yürüyüşünü, koşuşunu andırır.*”<sup>435</sup> İkili ise topşuurla şekil bakımından aynı olmasına rağmen yayla çalınan bir müzik aletidir. B. Ögel ise “Türk Kültür Tarihine Giriş” adlı eserinde ikili ile ilgili olarak “*İki telli bir kemençedir. Çam veya sedir ağacından yapılır. Telleri, at kılından*

<sup>433</sup> M. Aça, agm, 2000, s. 46-47.

<sup>434</sup> M. Aça, agm, 2000, s.45-47.

<sup>435</sup> İ. Dilek, *Altay Türklerinin Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulagışev*, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, 1998, s. 316.

çekilir. 60 cm boyundadır. En iyileri, o bölgelerde bulunan sarı akasya denilen bir ağaçtan, sapı ile birlikte çıkarılır (...)” demekte ve bu çalgıların Türk sazlarının prototipi olduğunu söylemektedir<sup>436</sup>.

### 3.2.1.4. Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Mınca adlı kadının iki çocuğu da Çarkaslara esir düşer.
- b. Mınca, “iki ili” yapıp, derdini şarkıyla anlatıp çocuklarının serbest bırakılmasını ister.
- c. Çalçık Bey, Mınca’nın çocuklarını serbest bırakır.
- d. O günden sonra o tayga “Bojolon”, Mınca’nın yaptığı müzik aleti ise “ikili” olarak adlandırılır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “ikili” adlı müzik aletinin ortaya çıkışı ile ilgilidir. Efsaneye göre bir Moğol boyu olan Çarkaslar, Altay’a saldırıp, insanları esir ederler, hayvanları alıp götürürler (*RO Esaret*). Esir edilenlerin içinde Mınca adlı kadının iki çocuğu da vardır. Kadın evlatlarını esir vermenin acısıyla Çarkasların peşinden gider ve Korotı Başı’na ulaştıklarında ordunun önderi Çalçık Bey’le görüşür. Kadın, çocuklarını serbest bırakmasını, “iki ili” yapıp ızdırabını şarkıyla anlatacağını, bu şarkının ebediyete kadar unutulmayacağını söyler. Çalçık Bey’in kabul etmesi üzerine kadın ikiliyi yapar ve derdini şarkıyla anlatır. Çalçık Bey ve bu şarkıyı dinleyenler, kadının hâline üzülen iki çocuğu da serbest bırakırlar. Bunun üzerine kadın “*Bu tayganın adı ‘Bojolon’ olsun. Benim yaptığım iki ilim ‘ikili’ diye adlandırılın.*” der.

İkilinin ortaya çıkışı ile ilgili bu efsanede, Mınca’nın, çocuklarının esaretten kurtulduğu dağın isminin ((*T*)*R153.4.1 Anne çocuklarını kurtarır*) “Bojolon” olmasını söylemesiyle<sup>437</sup> bu dağın adlandırılmasına da yer verilir (*A1617 Yer adının kökeni*).

Altay Türklerinde “ikili” olarak adlandırılan bu çalgı, Tuva Türklerinde “igil, egil, kıl komus”, Hakas Türklerinde “ıık, komus”, Kazak Türklerinde “kıl kobız”,

<sup>436</sup> B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. IX, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara1991, s. 277.

<sup>437</sup> bojomak: “1. Kurtulmak; 2. Son bulmak, bitmek”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 42.

Kırgız Türklerinde ise “kıyak” olarak karşımıza çıkmaktadır. İrfan Gürdal, “*Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları*” adlı makalesinde Türklerin çalgılarını adlandırırken tel sayısını esas aldıklarını ve ikilinin de “iki” ve “kıl” sözlerinin birleşiminden ortaya çıktığını söylemektedir<sup>438</sup>.

“İkili”nin ortaya çıkışı ile ilgili ele aldığımız efsanede, müzik aletinin iki teli ile kadının iki çocuğu arasında alaka kurulduğu aşikârdır. Benzer bir ilişki üzerine temellenen bir efsane, Kazak Türklerinde de mevcuttur. Dombıranın ortaya çıkışı ile ilgili söz konusu efsanede, bir han kızının yasak ilişkisinden olan iki evladı, bir ağaca bağlanarak ölüme terk edilmekte ve bu iki evladın bağlandığı iki ipin ağaç kovuğunda çıkardığı sesler dombıranın yapımına ilham vermektedir<sup>439</sup>.

### 3.2.2. Milletler ile İlgili Efsaneler

#### 3.2.2.1. Burutlar

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Çok eskiden yeryüzünde yaşayan Burut adlı bir halk vardır.
- b. Yeryüzünde ilk defa ağaç çıktığında, bunu yerin boynuzu zanneden Burutlar çok korkarlar.
- c. Burutlar, demir bir gemi yaparak akşam yıldızına uçarlar.
- d. O günden sonra akşam yıldızında evli barklı yaşarlar.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, bugün yeryüzünde olmayan “Burut” adlı halkla ilgilidir. Efsaneye göre, Burut halkı Altay’da ağacın olmadığı zamanlarda yaşamışlardır. Demircilikte ileri olan bu halk, bir gün Altay’da ağaçların yetişmeye başladığını görünce, yerden boynuz çıktığını düşünürler. Bu korkuyla demir bir gemiye (*F841.1.13 Demir gemi*) binerler ve Akşam Yıldızı’na doğru uçarlar (*A761 Yıldızlara çıkış*). O günden sonra Burutlar, Akşam Yıldızı’nda yaşamaya başlarlar, orada evlenirler barklanırlar.

Çobanyıldızı, Çolpan, Zühre gibi isimlerle de adlandırılan Akşam Yıldızı, Türk inanç sistemi içerisinde savaş, silah, zırh gibi askeri kavramlarla ve ölümlerle

<sup>438</sup> İrfan Gürdal, “*Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 19, s. 106

<sup>439</sup> B. Ospanaliyeva, agt, s. 368.

ilişkilendirilmektedir<sup>440</sup>. Ele aldığımız efsanede, demircilikle ilgilenen ve bugün yeryüzünde yaşamayan bir halkın Akşam Yıldızı'na çıkması, bu yıldızın Türklerde algılanış biçimiyle ilgilidir. Ayrıca demircilikte çok ileri olduğu vurgulanan bu halkın, konargöçer Türk toplumlarının yol tayininde esas aldığı ve “bilgelik kaynağı” olarak kabul ettiği Akşam Yıldızına<sup>441</sup> çıkması arasındaki paralellik de dikkat çekicidir.

Bir zamanlar Altaylarda yaşadığına inanılan Burutların, Altay coğrafyasında yaşadığıyla ilgili tarihî kaynaklarda net bir veri bulunmamaktadır. Tarihçiler arasında bu halkın yaşadığı yüzyıl ve coğrafya ile ilgili de bir birlik yoktur. Burutlar, N.Y. Biçurin'e göre 4. yüzyıldan beri Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlar, G.E. Grumm-Grjimaşlo'ya göre 13. yüzyılda Sayan'dan Tanrı Dağlarına göç eden Buryatlar, G.F. Milder ve L.P. Potapov'a göre ise ortaçağın Yenisey Kırgızlarıdır<sup>442</sup>.

“Burut” sözünün kelime manası ile ilgili de çeşitli rivayetler vardır. Kırgız bilim adamı A. Abdıkalkov'a göre hem Kalmuklarda hem de Altay Türklerinde olan “buruu” (hata) kelimesinden gelir ve “hata yapan”, “güvenilmez” anlamındadır. Ona göre Kalmukların, Tanrı Dağı bölgesinde yaşayan Kırgızlara bu lakabı vermelerinin sebebi, ilk karşılaştıklarında Kırgızların onlara dostane davranmalarına karşın bir sonraki karşılaşmalarında düşmanca davranmaları ve savaşmalarıdır. Onun için de sağı solu belli olmayan, güvenilmez bir halk olarak görmüşler ve bu şekilde adlandırmışlardır. Hakas bilim adamı N.F. Katanov'a göre ise “burut” sözü ile “kartal” manasındaki “bürüt” (“bürküt”, “mürküt”) aynıdır ve Burutlar (Tanrı Dağı Kara Kırgızları) ile bir Hakas boyu olan Bürütlerin soyu soppu birdir. “Burut” sözünün manası ile ilgili çeşitli görüşler olsa da bu konuda bir birlik söz konusu değildir<sup>443</sup>.

### **3.2.3. Savaşlar ile İlgili Efsaneler**

#### **3.2.3.1. Oyrot Kağan'ın Kaçışı**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Altın Göl'ün halkı, hem Oyrot Kağan'a hem de Rus kağana vergi öder.

<sup>440</sup> E. Esin, age, 2001, s. 75-76.

<sup>441</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 292-293.

<sup>442</sup> N. Ekeev- L. Çevalkov, “Buruttar: Ol Kemder?” (Burutlar Kimlerdir?), Altaydın Çolmonı (Altay'ın Yıldızı Gazetesi), 1984.

<sup>443</sup> N. Ekeev- L. Çevalkov, agm.



- b. Oyrot Kağan'ın ve Rus kağanın vergi memurları arasında husumet olur.
- c. Oyrot Kağan kaçarken Altın Göl'ün halkını yağmalar.
- d. Oyrot Kağan, ölen kızını “Kara Taş” denilen yere gömer.
- e. Altın Göl'ün halkı Oyrot Kağan'ın ordusu bozguna uğratır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre, bir zamanlar Altın Göl'ün halkı, hem Oyrot Kağan'a hem de Rus kağana vergi vermektedir. Oyrot Kağan'ın vergi memurları, Rus kağanın vergi memurlarına, topladıklarını paylaşmayı teklif etseler de kıymetli eşyalar toplayan Rus vergi memurları kabul etmezler.

Bu sırada Rus kağanın ordusunun Kuznetsk'e yaklaşması üzerine, Oyrot Kağan, Altın Göl'e doğru kaçır. Ancak bu sırada kızı hastalanıp ölür ve Oyrot Kağan, onu Altın Göl'ün yanında “Kara Taş” denilen yerde küçük taşlar döşeyerek gömer. Daha sonra Oyrot Kağan, Altın Göl'ün halkını yağmalayıp esir alır. Bunun üzerine halk, yüksek bir yere çıkıp, büyük taşları birbirlerine bağlayarak “şiy taşbök” ya da “tibü” denilen bir tuzak hazırlar (*K2350 Askeri stratejiler*) ve tam askerlerin geçtiği sırada tuzağın iplerini keserek askerlerin büyük taşların altında ezilmesini sağlar (*S116 Ezerek öldürme*). Altın Göl'ün halkı, Oyrot Kağan'ın yeğenlerini de öldürür, geride Oyrot Kağan dışında kimse sağ kalmaz; o da Altay'a bir daha gelmez.

Efsaneye göre Oyrot Kağan kaçarken “*Atımın kuyruğunu kökünden kesip attım. O kesilen kuyruk yere kadar uzayınca ben tekrar gelirim.*” der; ancak anlatıcı efsanenin sonunda Oyrot Kağan'ın Altay'a gelmediğini söyler.

Oyrot Kağan'ın kaçışıyla ilgili başka efsaneler de mevcuttur. Bu efsanelerin ortak noktası, Oyrot Kağan'ın Altay'dan gitmek zorunda kalması ve bir gün mutlaka geri geleceğini söylemesidir. Bu efsanelerin birinde Teleütlerin kağanı olarak bahsedilen Oyrot Kağan, Altın Göl'ün kenarında yaşarken Altay'dan ayrılır ve giderken de oğullarına “*On iki nesil geçtikten sonra geri gelirim: o zaman Teleütlerimi gözlerinden tanırım.*” der. Anlatıcı efsanenin sonunda, o zamandan bu zamana yedi nesil geçtiğini söyler. Bir başka efsanede ise halkı kargaşa içinde olan Oyrot Kağan kaçır ve kaçarken de “*Atımın kuyruğu aşık kemiğine kadar uzadığında deri kemerli*

*halkıma geri dönerim.*” der. Anlatıcı, Oyrot Kağan’ın sözünde durmayarak gelmediğini, gelmemesinin huzur içinde yaşayan halkı için daha iyi olduğunu söyler<sup>444</sup>.

Ele aldığımız efsane, tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Moğol soylu bir halk olan ve 16. yüzyılın sonlarından itibaren yeni otlak arayışları neticesinde Altay topraklarına göç etmeye başlayan Oyrotlar, 17. yüzyılın ortalarında Altay boylarını kendine tabii kılmaya başladılar. Bu dönemde Ruslar ve Oyrotlar gibi iki güçlü komşu arasında sıkışıp kalan Altay Türklerinin bir kısmı, her ikisine de vergi ödemeye mecbur bırakılmışlardır. Altın Göl’de yaşayan halk da her iki hanlığa vergi ödeyenler arasında yer almakla birlikte daha ziyade Rus Kağanlığına bağlıydılar. Efsanede bahsi geçtiği gibi Rus vergi memurları kürk, deri gibi eşyaları vergi olarak alırken Oyrotlar demirden yapılan eşyaları almışlardır<sup>445</sup>.

Oyrotların Altaylar üzerindeki hâkimiyeti, 18. yüzyılın sonlarında sona ermiştir. Oyrotların tabiiyetinden sonra daha kötü günler geçiren Altay Türkleri, o günler özler hâle gelmişler ve bunun neticesinde Oyrot Kağan’ın etrafında pek çok efsane ortaya çıkmıştır.

Efsanemizde Oyrot Kağan’ın kaçıışı da tarihî gerçekliği olan bir olaydır. Ancak burada dikkat çekici olan Oyrot Kağan’ın kaçışının onun akıbeti hususunda bir belirsizlik yaratması ve bir gün geleceği yönünde beklenti oluşmasına sebep olmasıdır. Efsanede “atın kuyruğunu kesme” motifi, bu bakımdan oldukça manidardır. Bilindiği gibi eski Türklerde sahibinin en yakın dostu, yoldaşı, yol göstericisi olan at, sahibi öldüğünde onunla birlikte gömülür, atın kuyruğu ya kesilir ya da düğümlenirdi. Efsanemizde savaştan kaçarak akıbeti belirsiz olan Oyrot Kağan’ın atının kuyruğunun kesilmesi, onun öldüğünün bir göstergesi niteliğindedir. Nitekim Emel Esin de “Türk Sanatında İkonografik Motifler” adlı eserinde “(...) *Oğuz destanlarında eğer bir kahramanın akıbeti bilinmiyorsa ölmüş olacağına hükmedilir.*”<sup>446</sup> bilgisini aktarır. Ele aldığımız efsanede de Oyrot Kağan’ın atının kuyruğunu kesmesi, onun ölümünün kendi

---

<sup>444</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 205-206; 208.

<sup>445</sup> G. Samaev, age, s. 154, 169.

<sup>446</sup> E. Esin, Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Metinler, Kabcacı Yay., İstanbul 2004, s. 262.

ağzından ilanı gibidir. Oyrot Kağan'ın atının kuyruğu uzayınca geleceğini söylemesi ise Hristiyanlıktaki Mesih inancını çağırır.

### 3.2.4. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler

#### 3.2.4.1. Şal Kayrakan

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Şal Kayrakan öldükten sonra oğlu Ak Sıbaa bahadırın vergisini ödemediği yönünde dedikodular çıkar.
- b. Ak Sıbaa, vergisini vermek için kağanın huzuruna çıktığında kağan onu zehirler.
- c. Bahadır, cesedinin yakılmasını ister.
- d. Bahadırın külü, kız kardeşi tarafından yurduna saçılır.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Şal Kayrakan'ın oğlu Ak Sıbaa'nın kağan tarafından öldürülmesi ile ilgilidir. Efsaneye göre Şal Kayrakan vergisini veren ve altmış tümen Teleñit halkını yöneten bir beydir. Şal Kayrakan ölünce oğlu Ak Sıbaa onun yerine geçer. Bir zaman sonra Ak Sıbaa'nın vergileri topladığı; ancak kağanına ulaştırmadığı yönünde dedikodular çıkar. Bu söylentiler, kağanın da kulağına gider. Kağan, Ak Sıbaa vergisini vermeye geldiğinde ona hazırladığı piponun içine zehir koyar (*K870 Zehirli maddelerle tuzak kurma*). Pipoyu içen Ak Sıbaa, yurduna ulaştığında hastalanır. Ak Sıbaa, "*Halkım beni kötü hatırlayacak. Ben ölürsem cesedimi yakıp, külümü büyüdüğüm yurduma götürüp, saçın.*" der ve ölür (*S111 Zehirleyerek öldürme*). Ak Sıbaa'nın isteği üzerine, külü kız kardeşi tarafından doğduğu topraklara saçılır.

Efsanede, Ak Sıbaa'nın öldükten sonra cesedinin yakılmasını istemesi dikkat çekicidir. Türklerde ölen kişinin cesediyle ilgili üç uygulama söz konusudur: "toprağa gömme", "sergileme" ve "yakma". Eski dönemlerden beri görülmekte olan "ölü yakma" uygulamasında küller, çoğunlukla toprağa gömülmeyle birlikte nehre ya da rüzgâra karşı da savrulabilmektedir. Yakılma işleminde esas olan ateşin "arındırma" işlevidir,

ateşin ölüyü günahlarından arındırdığına inanılmaktadır<sup>447</sup>. Ele aldığımız efsanede Ak Sıbaa'nın “*Halkım beni kötü hatırlayacak (...)*” deyip yakılmak istediğini söylemesi, ateşin<sup>448</sup> arındırma fonksiyonuyla alakalı olabilir. Ancak efsanenin başlangıcında “*Şal-Kayrakan öldükten sonra onun oğlu Ak Sıbaa bahadır, kağanına vergisini ulaştırır.*” denilmesi ve çıkan söylentilerin “dedikodu, iftira” anlamlarına gelen “kop” sözüyle ifade edilmesi, bu söylentilerin gerçek olmadığını göstermektedir. Bu da M. Eliade'nin “Şamanizm” adlı eserinde, bazı ayrıcalıklı kişilerin cesetlerinin yakıldığını ve bu kişilerin duman vasıtasıyla göğe yükselip orada her bakımdan yeryüzündeki gibi bir hayat sürdürdüklerine dair bir inancın varlığından bahsetmesini akla getirmektedir. Eliade, ateşin insanı “ruha” dönüştürmesinden ötürü cesetlerin yakılmasının bir tür “sırta-erme”ye karşılık geldiğini, aynı şekilde öldürülerek bu dünyadan göç eden kişinin ölümünün de hastalıktan ötürü olmadığı için bir tür “sırta-erme” sayıldığını ifade etmektedir. Hastalıktan ölen kişiler ise yeraltına gitmektedirler, çünkü onların ölümüne kötü ruhlar sebep olmuştur<sup>449</sup>.

### 3.2.4.2. Şüni Bahadır

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Kon Tay adlı beyin oğulları, kardeşleri Şüni'den rahatsızdırlar.
- b. Şüni'nin babası ve kardeşleri, Şüni'yi derin bir çukura atarlar.
- c. Yaşlı bir adam, gizlice Şüni'yi besler.
- d. Savaşmaya gelecek düşmanlar, Şüni'nin yaşayıp yaşamadığını anlamak amacıyla çeşitli bilmeceler gönderirler.
- e. Cevapları Şüni verir, yaşlı adam kendi çözmüş gibi halka anlatır.
- f. Bilmecelerin cevabının bilinmesinden sonra kimsenin çekemeyeceği bir yay gönderirler.
- g. Halkın arasında kimse yayı çekemeyince Şüni'yi çukurdan çıkarırlar.
- h. Şüni küçük parmağıyla yayı çeker.
- i. Ondan sonra Şüni, Teleñitlerle birlikte Ruslara tabi olur.

<sup>447</sup> Türklerde cenaze törenleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. J.P. Roux, age, 1999, s. 217-237; age, 2001, s. 274-287.

<sup>448</sup> Altay Türklerinde ateş ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İ. Dilek, agm, 2007, s. 33-52.

<sup>449</sup> M. Eliade, age, 1999, s. 238-239.

j. Kon Tay, oğullarının yurdunda kalır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Şüni Bahadır ile ilgilidir. Efsaneye göre “Kon Tay” adlı beyin ilk eşinden “Amır Sanaa”, “Temir Sanaa” ve “Kaldan Çerü”, ikinci eşinden ise “Şüni” adlı oğulları olur. Şüni’nin büyüdüğü zaman çok güçlü olması, kardeşlerini korkutur. Kardeşleri, Şüni’yi babalarına kötülerler ve sonra hep birlikte Şüni’yi öldürmeye karar vererek omuz kemiklerini bir köpeğinkiyle değiştirip, altmış kulaç derinliğinde bir çukura atarlar (*S146 Çukura terk edilme*). Yaşlı bir adam, kendi evinden çukura kadar bir tünel kazarak Şüni’yi besler ve ona olup biten her şeyi anlatır. Bir zaman sonra saldırı planı yapan düşman askerleri, Şüni’nin ölüp ölmediğini anlayabilmek için bilmece sormaya karar verirler (*H540 Bilmece sorma*). Bunun üzerine ilk olarak çayirmelikesi gönderip ucunun ve başının neresi olduğunun bilinmesini isterler. Halkın arasında kimse bilemeyince yaşlı adam Şüni’ye sorar. Şüni, çayirmelikesinin suyun içine konulduğunda ince tarafının önden gideceğini, kalın tarafının arkada kalacağını söyler ve bu cevabı yaşlı adam halka iletir. Cevabın bilinmesi üzerine kağanlar bir soru daha gönderirler. Bu sefer karga ile saksığanın nasıl ayırt edilebileceğinin bilinmesini isterler. Cevabı yine bir tek Şüni bilir ve yaşlı adama çok soğuk günde karganın bir kazığın üstüne konacağını, saksığanın ise kulübenin altına gireceğini söyler. İkinci sorunun cevabının da iletilmesi üzerine artık Şüni’nin yaşadığına kesin kanaat getiren kağanlar, son olarak kimsenin çekemeyeceği bir yay gönderirler. Gerçekten de yayı halkın arasında kimse çekemeyince (*F836.3 Olağanüstü büyük yay*) insanlar, “*Şüni Bahadır yaşıyor olmasın! Onu bu çukurdan alıp çıkaralım!*” diyerek Şüni’yi çukurdan çıkarırlar. Şüni, yayı serçe parmağıyla mesnedine kadar çeker. Şüni’nin yaşadığını anlayan düşmanlar, saldırmaktan vazgeçerler (*H19.2 Bilmeceye verilen cevapla tanıma*). Ondan sonra Teleñitlerle birlikte Rus Kağan’a tabi olurlar. Kon Tay ise oğullarıyla birlikte yurdunda kalır.

Görüldüğü gibi kardeşlerinin ve babasının ihanetine uğrayan Şüni sayesinde halk düşman işgalinden kurtulmaktadır. Efsanede Şüni Bahadır’ın, hem akli hem de gücü ön plana çıkarılmakta, bunun için isimlendirmelerden de istifade edilmektedir. Efsanedeki Şüni’nin kardeşleri Amır Sanaa ve Temir Sanaa isimlerindeki “sanaa” sözü,

“akıl”; Kaldan Çerü’deki (ki bu ismin aslı “Kaldan Çeren”dir) “çerü” sözü ise “asker” anlamındadır. Efsanede soruları cevaplayamayan, yayı çekemeyen kardeşlerin isimleriyle akıllı ve gücü arasında her ne kadar bir uyumsuzluk var gibi gözükse de burada amaç kardeşlerin gücünü vurgulayarak Şüni’nin aklını ve gücünü ön plana çıkarmaktır, diye düşünmekteyiz.

Efsanede bilmece motifi oldukça dikkat çekicidir. Mitik ve epik dönemde, savaşlardan önce düşmana soru sorulması, cevabın bilindiği takdirde savaşın kazanılmış sayılması yaygın bir uygulamadır. Efsanemizde de düşman askerlerinin saldırıya geçmeden önce sadece Şüni’nin bilebileceği sorular sorarak onun yaşayıp yaşamadığını anlamaya çalışması, bir başka tür deneme yoludur. Sorular doğru olarak cevaplanırsa Şüni’nin hayatta olduğu anlaşılacak ve düşman saldırmayacaktır. Günümüze kadar pek çok anlatmada, buna benzer sınamalar yer almıştır. Savaştan önce “er dilemek”, “soru sormak”, Anadolu’da köy düğünlerinde hâlâ izleri yaşayan bir gelenektir. Kız tarafı düğün alayının önünü kesip oğlan tarafına bilinmeyen ya da cevabı olmayan sorular sorar ve cevap alınamayınca da bahşiş miktarı arttırılır<sup>450</sup>.

Epik anlatmalarda sıkça yer alan ok ve yay, bahadırın gücünün sembolü olarak görülmektedir. İncelediğimiz efsanede de, düşmanlar tarafından gönderilen bilmecelerden sonra, Şüni’den başka kimsenin çekemeyeceği büyüklükte bir yay gönderilmesi ve bu yayı Şüni’nin serçe parmağıyla mesnedine kadar çekmesi Şüni’nin gücünü göstermektedir. B. Ögel, Türklerde göğün sembolü olarak algılanmış olabileceğini düşündüğü yayların, aynı zamanda kamların kötü ruhlarla mücadelelerinde istifade ettikleri bir unsur olduğunu ifade etmekte ve yayla ilgili olarak “(...) efsaneleştikçe mahiyetleri daha da değişiyor ve demirden yapılmış fevkalade şeyler gibi tasavvur ediliyorlardı”<sup>451</sup> demektedir. Gerçekten de incelediğimiz efsanenin varyantlarına baktığımızda Şüni’ye çekmesi için gönderilen yayın kimi zaman düşman bahadırlarının birlikte taşıyabildiği kimi zaman ise yedi deveye koşulan büyüklükte olduğu görülmektedir<sup>452</sup>.

<sup>450</sup> Prof. Dr. Fikret Türkmen’in ders notlarından.

<sup>451</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 322-323.

<sup>452</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 210-231.

Altay Türklerinin folklorunda sıkça rastlanan Şüni'nin Altaylı olup olmadığı yönünde çeşitli görüşler vardır. Ancak yaygın olan görüş, Şüni'nin, tarihî kaynaklarda Louzan Şuno veya Luvsan Şono olarak geçen Cungar hanı ile alakalı olduğudur. Tarihî belgelere göre Şüni, 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın başlarına kadar yaşamış olan bir kahramandır. W. Radloff, Ş. Velihanov, V. Potanin gibi araştırmacılar da eserlerinde Şüni'den hem tarihî hem de edebî bir şahsiyet olarak bahsetmektedirler<sup>453</sup>. Şüni'nin tarihî bir kahraman olduğu yönünde fikir beyan eden A.G. Danilin'in ise Şüni'nin Cungarların tahtını ele geçirdikten bir süre sonra, 1740'ta, Rus isyanlarında yer aldığını ve kendini o sıralarda "Karasakal" olarak adlandırarak Ruslara tabi olduğunu, adının da "Krasnoşçekov" olduğunu söylemektedir<sup>454</sup>.

Tarihî efsaneler kapsamında ele aldığımız Şüni ile ilgili Altay Türklerinde pek çok anlatma mevcuttur. Şüni ile ilgili efsanelerde yer alan diğer kahramanlar da tarihî gerçekliği olan şahsiyetlerdir. Örneğin Şüni'nin babası "Konday", 18. yüzyılda yaşamış ve kendini "bahadır" olarak adlandırmış bir Cungar (Moğol) kağandır. "Ayuke", 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan "Galdan" adlı bir kağanın akrabasıdır. "Kaldan Ceren", 18. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Oyrot kağandır. Tarihî belgelerde adı çok sık geçen bir diğer Oyrot kağanı ise "Amır Sanaa"dır<sup>455</sup>.

Şüni ile ilgili efsanelerde tarihî gerçekliği olan isimlerin yanı sıra tarihî olaylar da dikkat çekmektedir. Örneğin ele aldığımız efsanede Şüni'nin Teleñitlerle birlikte Rus Kağan'a tabi olması, tarihî bir olaydır. Efsanenin Bayatlar arasında yaygın bir biçimde anlatılan bir başka varyantında Şüni'nin, Altayların güneyindeki dağlarda yaşayan Bayatları hâkimiyeti altına alıp kuzeye doğru gittiğinden bahsedilmektedir. Gerçekten de tarihî kaynaklarda Bayatların Altay'ın güneyindeki dağlardan kuzeyindeki çöllere göçtükleri bilinmektedir. Bir taraftan kendilerini "Şüni'nin halkı" olarak niteleyen Bayatların diğer taraftan güneyde yaşayanlar gibi "Teleñit" olarak adlandırmalarının sebebi de budur<sup>456</sup>.

---

<sup>453</sup> T.M. Sadalova, Zagadki Şunu-Batra (İstoriko-Folkloristiçeskoe İssledovanie) [Şunu Bahadır Hakkındaki Muamma (Tarihî-Folklorik Araştırmalar)], Üç Sümer Yay., Gorno-Altaysk 2006, s. 3-4, 8, 38.

<sup>454</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 395.

<sup>455</sup> S.S. Surazakov, age, s. 210-211.

<sup>456</sup> S.S. Surazakov, age, s. 210.

Ele aldığımız efsanede Şüni'nin üvey kardeşleri tarafından bir çukura hapsedilmesi ve Şüni'nin çukurdan kurtulduktan sonra halkının başına geçmesi, hem Tevrat'ta hem de Kuran'da yer alan Hz. Yusuf kıssası ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu kıssaya göre, rüyasında ayın ve güneşin kendisine secde ettiğini gören Yusuf, rüyasını üvey kardeşlerine anlatır (Kuran'da babasına anlatmakta ve babası tarafından kardeşlerine anlatması engellenir). Zaten babalarının Yusuf'u daha çok sevmesini kıskanan üvey kardeşleri, ona daha da kin besleyip öldürmeye karar verirler; ancak sonra aynı kandan olduklarını düşünerek onu bir kuyuya bırakırlar. Bir müddet sonra oradan geçen bir kervan Yusuf'u alıp Mısır'a götürür ve orada köle olarak satılır. Yusuf, Firavun'un anlattığı rüyayı yorumlayarak tüm ülkede hatta dünyada kıtlık olacağını bilir ve ona göre önlem alırlar. Kıssanın sonunda Yusuf, Mısır'da devletin başına geçer<sup>457</sup>. Bunda Yusuf'un ahlakı, dürüstlüğü ve öngörüsü etkili olmuştur; efsanemizde ise Şüni, epik döneme uygun bir şekilde aklı, bilgisi ve gücü sayesinde çukurdan kurtulmuş ve halkının başına geçmiştir.

Efsanemiz, Şüni'nin kardeşleri tarafından kıskanılması, ileride kendilerine gün yüzü göstermemesinden korkularak babalarına şikâyet edilmesi ve babasının da kardeşlerinin sözüyle hareket edip Şüni'yi öldürmeye karar vermesi, Dede Korkut Hikâyelerindeki “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı” ile de büyük benzerlik göstermektedir. Buna göre Dirse Han'ın yiğitleri, Boğaç'ı kıskanarak onu Dirse Han'a şikâyet etmekte ve Boğaç'ı ava götürerek Dirse Han'ın onu vurmasını sağlamaktadır<sup>458</sup>. Görüldüğü gibi tıpkı efsanemizde olduğu gibi kahramanın babası da bu ihanetin içerisinde. Bu yönüyle her iki anlatma da Hz. Yusuf kıssasından farklılık göstermektedir.

### **3.2.4.3. İrbizek**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. İrbizek adlı gencin babası, inekler bataklığa girmiş olduğu hâlde oğlunun umursamaz bir şekilde oturduğunu görünce onu döver.
- b. İrbizek, tek başına inekleri bataklıktan çıkarır.

<sup>457</sup> Kitabı Mukaddes, Tekvin, bap. 37, 39-50.

<sup>458</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 7-9.



- c. İrbizek'in bahadır bir genç olduğunu gören cayzan, İrbizek'i Moğolların bahadiriyla güreştirir.
- d. İrbizek, Moğolların pehlivanını öldürür.
- e. İrbizek'in oğulları ve torunları da bahadırıdır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre on altı yaşında olan ve sürekli yemek yiyen İrbizek, bir gün inekleri otlatırken onların bataklığa girmesine aldıriş etmeden bir şeyler yemeye devam edince babası tarafından dövölür. Ancak İrbizek, vücudunda açılan yaralara aldıriş etmeden yemeye devam eder. Babası inekleri bataklıktan çıkarmak için yirmi kişi toplayınca İrbizek devreye girer ve tek başına, on iki ölü ineği boynuzlarından çekerek çıkarır (*F610 Olağanüstü güçlü insan, Z71.8 Formülistik sayı: on iki*). İrbizek'in gücünü gören insanlar, hayret ederler ve onun pehlivanlığı halk arasında yayılır. Bunu duyan Mojoy cayzan, İrbizek'in Moğolların heybetli bahadiri ile güreşmesine karar verir (*H1562 Gücün imtihanı*). İrbizek, Moğolların pehlivanının heybetinden örkünce yenmek için gayret sarf etmez, sadece ona yenilmemek için direnir. Bunu anlayan Mojoy cayzan, İrbizek'i kamçıyla döver. Bunun üzerine kızan İrbizek, Moğol bahadiriın bacağına basıp bağırsaklarını dışarı çıkararak öldürür.

İrbizek'in kendinden sonra gelen soyu (oğlu Selbik, Selbik'in oğlu Saymu, Saymu'nun oğlu Cımjay, onun oğlu Cınıspay, Selbik'in kızı Sodokı) da pehlivandır.

İrbizek'in hırsızlık yapmak gibi kötü bir huyu vardır. Ablasının bağı atını kesip, dizgini bile çıkarmadan etlerini alır götürür (*F676 Hünerli hırsız*).

İrbizek, Altay Türkleri arasında en çok bilinen bahadirlardan biridir. İrbizek ile ilgili anlatımlar daha çok Köksuu ve Kan Oozı bölgesinde yaygındır. Efsanelerde yer alan bahadirların gerçek hayatta yaşayıp yaşamadıkları tartışmalı bir konudur. Bu tip efsanelerde yer alan şahsiyetler ile anlatılan olaylar gerçek de olsa halkın muhayyilesinden pek çok unsurun, olayın ilave edilerek<sup>459</sup> efsaneleştirildiğine şüphe yoktur.

---

<sup>459</sup> S.S. Surazakov, age, s. 213.

İrbizek, tipik bir epik kahramandır ve efsanemizde de, tıpkı epik eserlerde olduğu gibi, etik kaygıların arka plana itildiği görülmektedir. İrbizek'in hırsızlık huyu, ablasının atını çalması ve bunun bir marifetmiş gibi anlatılması da bunun bir göstergesidir. Efsanede asıl olan ahlak değil, fizikî güçtür ve İrbizek gücüyle meşhur olarak millî bir kahramana dönüşür. Efsanenin epik özelliğini güçlendiren diğer bir husus da İrbizek'in pehlivanlığının soyu tarafından devam ettirilmesidir. Bilindiği gibi Manas Destanı'nda da destan halklarının varlığı söz konusudur ve Manas'ın maceraları, oğlu Semetey ve onun oğlu Seytek tarafından devam ettirilmektedir.

Efsanemizde, anlatıcının, İrbizek'in soyunu sayması da dikkat çekicidir. Altay Türkleri de pek çok Türk boyunda olduğu gibi soylarını yedi nesle (göbeğe) kadar sayabilmektedirler, bu onlar için son derece önemlidir. Efsanede bahadırın soyuna yer verilmesi de bunun bir göstergesidir. Efsanede İrbizek'in soyunun da kendisi gibi pehlivan olması, bunun babadan oğla geçtiğini göstermektedir.

#### **3.2.4.4. İrbizek ile Körögöş**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. İrbizek, dayısı Körögöş'e kafa tutarak onunla güreşmeye gider.
- b. Dayısı, demiri bükebilirse onunla güreşeceğini söyler.
- c. İrbizek, demiri bükür.
- d. Çok kar yağdığı bir gün, İrbizek atıyla bir dağdan geçer.
- e. Onu arkasından takip eden biri, atın izlerinin bir süre sonra bittiğini ve ondan sonra sadece İrbizek'in ayak izlerinin devam ettiğini görür.
- f. İrbizek, atı yorulunca onu sırtına alarak yola devam etmiştir.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

İrbizek'in ne kadar güçlü olduğunun anlatıldığı bu varyantta, İrbizek, dayısı Körögöş'e kafa tutarak onunla güreşmek ister. Bu duruma hayret eden Körögöş, verdiği demiri bükmesi hâlinde onunla güreşeceğini söyler. Demiri Körögöş bükemediği hâlde İrbizek bükür (*H1562 Gücün imtihanı*).

Türk kültüründe güç denemesi yapmak için ok, yay, gürz gibi silahların yanı sıra demir, bakır vb. madenler de yaygın olarak kullanılır. Örneğin Dede Korkut'un "Kam

Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek" kolunda Bamsı'nın hem ad almak hem de Banu Çiçek ile evlenebilmek için gücünü, yiğitliğini ispat etmesi gerekir; bu da ancak ok atmak, gürz kaldırmak ve güreşmek ile mümkündür<sup>460</sup>. Bir demiri bükme, gürzü kaldırmak yiğitliğin ispatı için şarttır. Ele aldığımız efsanede de Körögöş, kendisi ile güreş tutmak isteyen İrbizek'e öncelikle demiri bükme şartı getirir. Burada demirin seçilmesinin sebebi, sertliğin ve sağlamlığın sembolü olması ile alakalıdır.

Bu efsanedeki kültürel boyut, epik karakterli bir anlatım tekniğinin kullanılmasıdır. Zira epik eserlerde estetik ve etik duygular geri plandadır. Burada da dayısına kafa tutan İrbizek'in davranışı normal bir dönemde etik kabul edilemez. Ancak epik eserlerde esas olan fizikî güç olduğu için kahramanın dayısına kafa tutması, fizik gücüne güvenmesi ile alakalıdır. Eğer dayısı Körögöş, onun teklifini kabul edip güreşe idi muhtemelen yenilecek ve İrbizek'in fizikî gücü başka bir denemeye ihtiyaç duyulmadan ortaya çıkacaktı. Onun ilk teklifi kabul etmeyişi, ondan sonraki sınamalarda fizikî gücünü göstermesinin yolunu açmaktadır.

Efsane, İrbizek'in çok kar yağdığı bir gün, atıyla birlikte dağa doğru gitmesiyle devam eder (muhtemelen avlanmaya gider). Onları kardaki izlerden takip eden biri, bir süre sonra atın ayak izlerinin bittiğini ve sadece İrbizek'in ayak izlerinin devam ettiğini görür. Bu duruma şaşırان kişi, İrbizek'in yanına vardığında atın çakıda<sup>461</sup> bağlı olduğunu görünce bunun nasıl olduğunu sorar. İrbizek, geçitten geçerken atının yorulması üzerine onu sırtına alarak getirdiğini söyler (*F610 Olağanüstü güçlü insan*). Böylelikle İrbizek'in ne kadar güçlü olduğunu vurgulanmaktadır.

### **3.2.5. Tabii Yerlerin Adlandırılması ile İlgili Efsaneler**

#### **3.2.5.1. Alkarısından Kurtulma**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Bocoti adlı varlıklı kişi, her yıl Altay iyesine at adar.
- b. Bocoti'nın adaklık atlarının zayıflayıp ölmesi üzerine kam çağırırlar.
- c. Kam, adaklık ata alkarısının bindiğini söyleyerek sırtına tutkal sürer.

---

<sup>460</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 31-36.

<sup>461</sup> "Atın bağlandığı direk".

- d. Yedi gün sonra baktığında yedi alkarısının atın sırtına yapışmış olduğunu görür.
- e. Kam, yaptığı ayin ile yedi alkarısını, Ay Tögöti Dağı'ndaki Almış Kuy denilen mağaraya hapseder.
- f. Yedi alkarısının yedi ruhu, Altay'dan kaçarak uzaklaşır.

## II. Kültürel Boyutu:

Altay'da yöneticilik yapan Bocotı adlı varlıklı, hürmetli kişi, her yıl at adağında bulunur (*V12.4.9 Kurban olarak at*), ancak adaklık atların baharda zayıflayıp ölmeye başlaması üzerine en iyi kamı çağırır. Kam, üç gün geceli gündüzlü ayin yaparak (*Z71.1.1. Formül: Üç gün üç gece*) yeraltına ve gökyüzüne düzenlediği seyahatlerde (*F10 Üst dünyaya seyahat, F80 Alt dünyaya seyahat*) adaklık atın sırtına alkarısının binmiş olduğunu öğrenir (*(T)F499.4 Alkarısı*). Bunun üzerine atın sırtına tutkal sürer ve yedi gün sonra tan ağardığında adaklık olan benekli kısrağın üzerinde yedi alkarısının yapışıp kaldığını görür (*K700 Hile ile yakalama*). Atın gidecek hâli kalmamıştır, zar zor yürüyebilmektedir. Kam, alkarılarını kovup, atı çakıya (kazığa) bağlar ve kahverengi boğasıyla birlikte karanlık yeraltına inerek (*B296 Hayvanlarla beraber seyahat, Z146 Sembolik renk: kahverengi*) kara boğa kurban eder (*S263 Ruhları (tanrıları) sakinleştirmek için kurban verme, Z143 Sembolik renk: kara*); alkarılarının kafa derisini yüzerek, köpeğin kafa derisini geçirir. Alkarılarına yaptığı çeşitli işkencelerden sonra kam, onları Ay Tögöti adlı taygada “Almış Kuy” (alkarısı mağarası) denilen mağaraya hapseder (*Q433 Hapsederek cezalandırma*). Yedi alkarısının yedi ruhu, Altay'dan kaçarak uzaklaşırlar (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi*).

Atlara musallat olan alkarıları ile ilgili olan efsanede en dikkat çekici unsur, kurban ritüelidir. Efsanede hem Altay hem de Erlik için yapılan kurban ritüelleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

a. *Altay'a kansız kurban sunma ritüelleri*: Efsanede, Bocotı adlı kişi, her yıl Altay'a, yani Altay'ın iyesine at adar. Altay Türklerinde kutsal sayılan at, kurban olarak sunulabilecek en değerli hayvandır. Efsaneye göre, alnında yıldız gibi bir işareti olan, alnıyla burnunun arası ak olan, ak benekli bir kısrağ adak olarak adanır (*Z142. Sembolik renk: ak*) Bilindiği gibi ak rengi, tanrının simgesidir ve Altay Türkleri, ak renkli atı,

Ülgen'e ve Altay'a adarlar<sup>462</sup>. "İduk" ya da Altay Türkçesindeki söylenişiyile "ıyık" olarak adlandırılan bu adaklar, ilahlara adanarak serbest bırakılırlar ve ondan sonra onlara el sürülmez, binilmez, sütü sağılmaz. Kaşgarlı Mahmut'un da söylediği gibi "Sahibinin yaptığı bir adağa bağlı olarak ondan vazgeçilmektedir."<sup>463</sup>.

Efsanede iduk töreninin nasıl gerçekleştirildiği de anlatılır. Buna göre, yüksek bir yere çıkan insanlar, yelesine ak bez bağladıkları kurbanlık atın yüzünü doğuya döndürerek akağaca bağlarlar. Kendileri de yüzlerini doğuya dönerek enlemesine yırttıkları ak renkli bezleri ağaca bağlayıp, ağaçtan yapılan tasın içindeki sütü saçarak kansız kurban sunma ritüellerini gerçekleştirirler<sup>464</sup>. Efsanede "iduk töreni" zamanı hakkında bilgi verilmemekle birlikte kurbanlık atın her yıl baharda öldüğünün söylenmesi, kurban sunulma döneminin bahar olduğunu izlenimini uyandırır. Nitekim eski kaynaklar, kurban sunma törenlerinin, Türklerin bozkır ekonomisine uygun bir şekilde bahar ve güz dönemlerinde yapıldığını göstermektedir<sup>465</sup>.

Efsanede, Tanrı'ya kansız kurbanlar sunulduktan sonra alkış dualar söylenir ve huzurlu yaşamaları, sürülerinin çoğalması, evlerinin dirliğinin bozulmaması ve ailelerine yeni üyeler katılması yönünde dileklerde bulunulur. Bu da J. P. Roux'nun "kurban sunma"nın amacı ile ilgili olarak söylediklerini doğrular niteliktedir: "(...) sahip olduğunun bir kısmını geri kalanı korumak amacıyla sunmak ya da yükümlü olduğumuzu hissettiğimiz kişilere karşılık bir şeyler sunmak. Her durumda daha fazlasını almak için birazını gözden çıkarmak söz konusudur, bunun nedeni ya söz konusu gücü yumuşatmak ya da 'belirli haklar' elde etmektir."<sup>466</sup>.

*b. Erlik'e kanlı kurban sunma ritüeli:* Efsanede Erlik'e kurban sunulmasının nedeni Bocoti'nın adaklık atlarına alkanlarının musallat olmasıdır. Bocoti'nın adaklık atlarının her yıl baharda zayıflayıp, hastalanıp ölmesi üzerine Bocoti, en iyi kamı

<sup>462</sup> Cayzañnıñ Cargı Cañı, s. 15-16.

<sup>463</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 224-225

<sup>464</sup> J.P. Roux, adanacak hayvanın her zaman kam tarafından seçildiğini, hayvanın yüceltildiğini, sütle yıkandığını, yelesine ve kuyruğuna kırmızı veya beyaz bir bez parçası bağlandıktan sonra sürüsüne dönmesine izin verildiğini söyler ve ekler: "Bundan sonra artık o hayvana binilmez, ancak yaşlandığında belki öldürülebilir ve 'kutsanan' başka bir hayvan onun yerine geçilir.", J.P. Roux, age, 2001, s. 225.

<sup>465</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 225; F. Bayat, age, C. II, s. 15.

<sup>466</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 189.

çağırır<sup>467</sup>. Gelen kam, kamladıktan sonra adaklık ata alkarılarının musallat olduğunu söyler. Kimsenin binmediği, hatta el bile sürmediği adaklık ata alkarıları binmektedir. Kam, alkarılarını kovduktan sonra adaklık atı çakıya bağlar ve kahverengi boğasıyla yeraltına inerek kara boğa kurban eder<sup>468</sup>. Anohin, Erlik’e kara boğa kurban edilmesini yaratılış efsanelerine dayandırarak “*Bir zamanlar Erlik, beyaz ata binermiş. Fakat sonra bu atı bir kahramanın canının karşılığında Tanrı’ya vermiş. Ama yüce Tanrı onu kandırılmış ve can yerine ona kara boğa vermiş (...)*” der. Anohin’e göre, o günden beri Altaylılar, Erlik’e kara boğa veya inek kurban ederler<sup>469</sup>.

Altay Türklerine göre bütün kötülüklerin, felaketlerin, hastalıkların sebebi yeraltının hükümranı Erlik’tir. Erlik’in insanlara belalar göndermesinin sebebi ise kendisine kurban sunulmasını sağlamaktır. İnsanlar da kamlar aracılığıyla Erlik’e kurban sunarak onun belalarından korunmayı amaçlamaktadırlar<sup>470</sup>. Ele aldığımız efsanede de kam, alkarılarından kurtulmak amacıyla Erlik’e kurban sunmaktadır.

Efsanede kamın ayine başlamadan, yani yeraltına inmeden önce atını çakıya (atın bağlandığı direk) bağlaması, kamın yeraltına çakıdan indiği intibamı oluşturmaktadır. Altay Türklerine göre “çakı”, tıpkı yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağladığına inanılan ve koruyucu ruhların ya da ölümlerin ruhlarının katmanlar arasındaki geçişlerde kullandıkları “temir kazık” (ya da kutup yıldızı) gibi bir kozmik eksendir. Aslında kurban ritüellerinin, “temir kazık” eksenindeki “dünya ağacı” gibi düşünülen kayın, kavak ve çınar ağaçlarının yanında yapıldığı bilgisinden hareketle<sup>471</sup>, efsanede kamın kurbanını “temir kazık” olarak algılanan “çakı”nın yanında sunduğunu söyleyebiliriz.

Altay Türkleri tarafından kutsal sayılan çakı, evlerin güney tarafına dikilir ve kapı boyunun uzunluğundadır. Çakıların üzerinde bulunan ve “üye” olarak adlandırılan boğumlar, ailenin maddi durumunu ve sosyal konumunu gösterir. Zengin ailelerin çakısı

---

<sup>467</sup> Kamlar, genellikle beklenmedik ve kötü durumlarda çağırılırlar: Zor doğumlar, hastalıklar gibi. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Eliade, age, 1999, s. 213-214.

<sup>468</sup> Kamın yeraltına yolculuğu ve Erlik’e kara boğa kurban etmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Eliade, age, 1999, s. 232-237.

<sup>469</sup> A.V. Anohin, age, s. 21.

<sup>470</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 346-348.

<sup>471</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 58-63.

altı, yedi boğumlu olurken, orta hâllilerin çakısı dört boğumlu, yoksulların çakısı üç boğumlu olur. “Çakızı kandı, ayılı andı” (Çakısı nasıl ise evi de öyledir) atasözü de çakının ne denli önemli olduğunun göstergesidir<sup>472</sup>. Altay Türklerinin inançlarına göre çakının yerin altınındaki kısmı yeraltına, yerin üstündeki kısmı gökyüzüne kadar uzanır. Buna göre yeraltındaki kısmı Erlik, gökyüzündeki kısmı Tanrı, yeryüzündeki kısmı ise kahraman kullanır<sup>473</sup>. Kahramanın çakısını Tanrılarla paylaşması da ona bir ilâhîlik kazandırır<sup>474</sup>.

Efsanede kamın yeraltına inmesinin ve ayın düzenlemesinin amacı alkarılarının musallat olduğu atı iyileştirmektir. Alkarılarının atlara musallat olması, onları sabaha kadar koşturmaları, gerek Türkiye Türklerinde gerekse diğer Türk boylarında karşımıza çıkmaktadır.

Efsanenin Türkiye Türkleri arasında anlatılan bir versiyonu, Zekeriya Karadavut’un “Yozgat Efsaneleri” adlı yüksek lisans tezinde yer alır. Bu anlatmaya göre köyün muhtarının bir atı çok zayıftır. Bir gün danıştığı köyün yaşlısı, ata alkarısının musallat olduğunu ve ancak sırtına karasakız konulmak suretiyle yakalanabileceğini söyler. Bu şekilde alkarısını yakaladıktan sonra yakasına çengelli iğne takarak evde çalıştırır. Ancak en sonunda alkarısının yalvarmalarına dayanamayarak onu serbest bırakırlar. Alkarısı bir sudan geçerken ölür<sup>475</sup>. Görüldüğü gibi efsanenin her iki versiyonu neredeyse tamamen aynıdır.

Efsanede, alkarısının Erlik’in halkından olduğu bilgisi, kamın ağzından verilir. Kam, alkarısını “*Erlik’in hanlığının elçisi oldun, güneşsiz yerin alkarısı oldun*” diye itham eder. Alkarılarının af dilerken “*İnsanın gitmeyeceği yere gidelim*” demeleri ve sonrasında bir mağaraya sürülmeleri de alkarılarının daha ziyade mağaralar gibi izbe yerlerde yaşadığı bilgisiyle örtüşür.

---

<sup>472</sup> Botpok Kuşkulın, “Çaki, Çakılar”, Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), 20.04.1996.

<sup>473</sup> P. Ergun, age, s. 308.

<sup>474</sup> İ. Dilek, agm, 1998, s.335.

<sup>475</sup> Z. Karadavut, agt, s. 231.

### 3.2.5.2. Cesur Sartakpay

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Kadın Nehri'ne köprü yapan Sartakpay adlı kişi, köprü bitinceye kadar oğluna eşiyle birlikte uyumamasını söyler.
- b. Köprü yapmak için getirdiği taşlar birbirini tutmayınca oğlunun eşiyle birlikte uyuduğunu anlar.
- c. Oğluna darılan Sartakpay, tükürünce ayağının izi taşta kalır.
- d. Sartakpay gelinine öfkelenince, gelini, Kadın Nehri'nin yanındaki Ak Kaya'ya dönüşür.
- e. Sartakpay, oğluna darılınca, oğlu, Kadın'ın diğer tarafındaki Telpekpen Dağı'na dönüşür.
- f. Çuy'dan yukarı giden Sartakpay, Üyttü Kaya adlı kayayı makası ile kesip, sonuna kadar saplar, sonra da oradan geçip gider.
- g. Çuy'un kaynağına giden Sartakpay'ın atının ayak izi, Söök'ün beri yanında Koko Kaya'da yere çıkar.

#### II. Kültürel Temel:

Efsaneye göre, Sartakpay, Kadın Nehri üzerine yaptığı köprü bitinceye kadar oğlunu eşiyle birlikte uyumaması hususunda tembihler (*C119.1 Belli bir zamanda cinsel ilişkiye girme yasağı*). Ancak, oğlan buna kulak asmayarak eşi ile birlikte uyur. Bunun üzerine oğlan, Telpekpen Dağı'na; gelini ise Kadın Nehri'nin yanındaki Ak Kaya'ya dönüşür (*Q551.3.4 Taşa dönüştürülerek cezalandırılma, (T)Q551.3.6 Dağa dönüştürülerek cezalandırılma*).

Ele aldığımız efsanede yer alan “dağa dönüşme motifi”ne efsanelerde çok sık rastlanılmaz. Bu tip efsanelerde ya zor bir durumdan kurtulma ya da cezalandırılma esastır. Burada babasının sözünü dinlemeyen oğlanın dağa dönüşmesi, cezalandırılmanın söz konusu olduğunu gösterir. “Taş kesilme motifi” ise efsanelerde çok sık karşımıza çıkar. Bu tip efsanelerde esas olan cezalandırılmadır; kabahati işleyen kişiye beddua edilmesi neticesinde o kişi taş kesilir. Ancak bazı durumlarda kahramanların, içinde buldukları kötü durumdan kurtulmak için taş kesilmeyi



dilediklerini ve bunun neticesinde taşa dönüştüklerini de görmekteyiz<sup>476</sup>. Ele aldığımız efsanede taş kesilme, cezalandırılma sonucu gerçekleşir. Sartakpay, sözünü dinlemeyen gelinine darılır ve gelini taş kesilir. Efsanede Sartakpay'ın beddua ettiğine açıkça yer verilmez.

Efsanede Üyttü Kaya'nın adlandırılmasına da yer verilmektedir. Altay Türkçesinde “dar delikli kaya” anlamına gelen “Üyttü Kaya”, ortasından doğal bir tünel geçen bir dağdır<sup>477</sup>. Dağın bu farklı yapısı, Sartakpay adlı bahadırın makasıyla kesmesinden ötürü bu şekli aldığı şeklinde izah edilmiştir. Efsanede o bölgede bulunan bir iz de Sartakpay'ın atının ayak izi olarak yorumlanmıştır. Coğrafi şekillerin farklılık arz eden görünüşleri, tarih boyunca insanlar tarafından izah edilmeye çalışılmıştır ve bu konuda gerek Türkiye Türklerinde gerekse diğer Türk boylarında pek çok efsane mevcuttur.

Sartakpay, bütün Altaylılar tarafından bilinen, hakkında pek çok anlatma mevcut olan bir bahadır. Anlatmalarda kimi zaman Sartakpay kimi zaman ise Sartaktay olarak yer alan bu bahadır, daha ziyade köprüler kuran, yollar ve su arkları yapan biri olarak karşımıza çıkar<sup>478</sup>.

### 3.2.5.3. Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Sartakpay adlı kişi, dinlenmek için oturduğu Çobı Vadisi'nin ağzında, yayına bir ok takarak atar.
- b. Ok atarken oturduğu yassı taş oyulur, halk o taşa “Oydık Taş” der.
- c. Attığı üç kanatlı ok Kadın Nehri'nin üzerinde gidip, hızı azalınca karşısına çıkan bir sivri dağa değerek dağı temelinden koparır, bu yer “Üzük” diye adlandırılır.
- d. Dağdan kopan parçalar Çamal Nehri'nin doğu tarafına yığılır ve oluşturduğu dağ sırasına “Beşpek” denir.

<sup>476</sup> M. Ergun, age, C. I, s. 175-177, 181.

<sup>477</sup> O.T. Molčanova, Toponomičeskiy Slovar Gornogo Altaya (Gorno-Altaysk'ın Toponomik Sözlüğü), Gorno-Altaysk 1979, s. 328.

<sup>478</sup> S.S. Surazakov, age, s. 109-111.

- e. Üzük'ten kopan taşlar, okla birlikte aşağı düşüp “Kiree” denilen kayanın dağ yanına düşünce “Majıgak”, “Tarbaan” ve “Kiree” denilen dağlar sallanır. Burası da “Soon Saadak” diye adlandırılır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay bölgesinde “Oydık Taş”, “Üzük”, “Beşpek” ve “Soon Saadak” adlı yerlerin adlandırılması ile ilgilidir (*A1617 Yer adının kökeni*). Efsaneye göre son derece güçlü olan Sartakpay adlı kişi, Çobı Vadisi'nin ağzında bir taşın üstünde otururken yayını (*F836 Olağanüstü yay*) tüm gücüyle çekince oturduğu taş oyulur (*F610 Olağanüstü güçlü insan*); onun için bu taş “Oydık Taş” (Oyuk Taş) denilir. Sartakpay'ın attığı üç kanatlı ok, uçan kuştan hızlıdır, rüzgâr gibi ıslık çalar, komuz gibi şarkı söyler (*F831 Olağanüstü ok*). Bu ok, Kadın Nehri'nin üzerinden geçer, yüksek dağları aşar, alçalmaya başladığı sırada karşısına çıkan sivri uçlu bir dağa çarpınca o dağ temelinden kopar. Bu yer onun için “Üzük” (Kopuk) diye adlandırılır. Kopan parçadan saçılan toprak Çamal Nehri'nin doğu tarafına yığılarak dağ sırası oluşturur; buna “Beşpek” adı verilir. “Üzük”ten kopan parçalar, okla birlikte düşüp yere dökülünce Majıgak, Tarbaan, Kiree dağları sallanır. O yerler de “Soon Saadak” diye adlandırılır.

Efsane Altay Türklerinde bazı yer adlarının verilmesiyle ilgilidir. Efsaneye göre son derece güçlü olan Sartakpay'ın<sup>479</sup> attığı ok, Altay coğrafyasındaki pek çok coğrafi şeklin oluşmasına sebep olmuştur. Efsanede coğrafi şekillerin ortaya çıkmasının Sartakpay adlı bahadırın gücüne ve attığı okun olağanüstülüğüne bağlanması, efsanenin epik karakterli olduğunu göstermektedir.

Yay ve ok, Türklerin epik anlatmalarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bahadırın en önemli silahı olarak her zaman yanında bulunan ok ve yay, efsanelerde, kimi zaman bahadırın atıcılık yeteneğini ölçmekte, kimi zaman olağanüstü büyüklükteki yayı çekmesi istenerek gücün sınanmasında kullanılmakta kimi zaman da efsanemizdeki gibi olağanüstülüklerle bezenmiş bir şekilde bahadırın attığı ok, dağları yıkarak coğrafi şekillerin oluşumuna yol açmaktadır. Efsanemizde yay ve okun olağanüstülüğü vurgulanarak aslında Sartakpay'ın bahadırın gücü gösterilmektedir. Sartakpay, o kadar

<sup>479</sup> “Cesur Sartakpay” adlı efsanede Sartakpay'dan bahsedildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır.

güçlü bir bahadır ki yayını çekince oturduğu taş oyulur; attığı oku uçan kuştan hızlı gider, komuz gibi şarkı söyler, dağları nehirleri aşarak karşısına çıkan dağı temelinden koparır. Efsanemizde Sartakpay'ın kuvveti ve okunun olağanüstülüğüyle insanların dikkatini çeken pek çok coğrafi şeklin oluşumu ve adlandırılması izah edilmiştir.

Efsanede, Sartakpay'ın okunun havada ısıklık çalması ve komuz gibi şarkı söylemesi gibi tasvirlerle olağanüstülük pekiştirilse de Sibiryaya Türklerinde kuş avlamak için kullanılan ses çıkaran okların varlığı bilinmektedir. Muvaffak Duranlı'nın, "Yakut Efsaneleri" adlı doktora tezinde "*Bazı oklar üç taraflı, diğerleri geniş ve yassı uçludur, bunlar iki yanlarında birkaç deliği olan ve içi boş bir bilye şeklinde yapılmış kemik çerçevesidir. Bu oklar, oldukça yüksekte uçan kuşları indirmek için kullanılmıştır. Bu şu şekilde yapılır: kuşlar (mesela kaz, kuğu) yüksekte uçarken avcı oku onlardan yukarı atar; ok havada şahin çılgınlığına benzer bir ses çıkarır, bu yüzden kuşlar aşağı iner ve yere konar, o zaman Yakutlar da onları alışıldık oklarla vurur.*"<sup>480</sup> şeklinde aktardığı bilgi, avcılarının vazgeçilmez silahları olan ok ve yayların bazı tiplerinin, kuşların daha rahat avlanması için çok yüksekten ve ses çıkararak uçmakta olduğunu göstermektedir.

#### **3.2.5.4. Üttü-Kaya'nın Taş Mağarası**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Tüşçi adlı avcı, Üttü Kaya mağarasına girer.
- b. Mağaranın içinden dış dünyaya açılan bir kapı vardır.
- c. Tüşçi, mağarada kaç yıl geçirdiğini anlayamaz.
- d. Tüşçi mağaradan çıktığında dışarıdaki tüfeği çürümüştür.

##### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane Üyven Nehri'nin doğu tarafında, Curbutu Oozı'nın alt yanında bulunan Üttü Kaya mağarası (*F757 Olağanüstü mağara*) ile ilgilidir. Efsaneye göre "Tüşçi" adlı bir avcı, arkadaşlarına, mağaranın sonuna kadar gideceğini, kendisini bir günden fazla beklememelerini ve mağaranın girişine koyduğu tüfeğini de almamalarını söyler.

Tüşçi'nin arkadaşları, mağaranın girişinde bir gün bekledikten sonra oradan ayrılırlar. Karanlık mağaranın içinde ne kadar gittiğini bilemeyen Tüşçi'nin karşısına en

---

<sup>480</sup> M. Duranlı, agt, s. 244.

sonunda bir kapı çıkar (*F156 Başka dünyaya açılan kapı*). Tüşçi kapıyı açınca kendini ortasında büyük bir ateşin yandığı çok aydınlık bir evde bulur. Evin içindeki insanlarla selamlaşır, onlarla birlikte yiyip içip, neşeli oyunlar izleyen Tüşçi bu şekilde kaç yıl geçtiğini bilemez. Bir gün birlikte eğlendiği insanlar, büyük yarışlar izlemek için Tüşçi'yi çağırırlar ve hep birlikte evin diğer tarafındaki kapıdan “yeryüzü”ne çıkarlar. Dışarısı hiçbir şeyin olmadığı çöl gibi bir yerdir (*F162 Diğer dünyanın görünümü*), etrafta pek çok insan vardır. Tüşçi, oyunları, yarışları seyrederken kaç yıl geçtiğini anlamaz; ancak içeri girdiğinde “*Bu sonu olmayan eğlenceye kapılıp, dönmem gerektiğini unuttum*” deyip, insanlarla vedalaşır, geldiği yoldan geri döner. Mağaradan çıktığında girişteki tüfeğinin çürümüş olduğunu gören Tüşçi, mağarada kaç yıl geçirdiğini bilemez (*F377 Masal ülkesinde zamanın olağanüstü akışı*). Efsanede Tüşçi'nin mağaradaki eğlenceye kendini kaptırarak zamanın nasıl geçtiğini anlamaması ile adının “Tüşçi” olması arasında da bir bağlantı olduğu aşikârdır.

Efsanede, Tüşçi'nin mağarada geçirdiği zamanın akışında bir olağanüstülük söz konusudur. Mağaradaki kapıdan başka bir dünyaya geçen ve oradaki eğlenceye kendini kaptırarak ne kadar zaman orada kaldığını bilemeyen Tüşçi'nin dışarıya çıktığında tüfeğinin çürümüş olması, iki dünya arasındaki zaman akışının farklılığını gösterir. Tüşçi'nin bu dünyadan başka bir dünyaya geçişinin mağara aracılığıyla olması, mağaranın gizli âlemlerle bu dünya arasında uzanan geçidi temsil etmesinden kaynaklanmaktadır<sup>481</sup>.

B. Ögel, “Türk Mitolojisi” adlı eserinde mağaranın, yeraltı dünyasını, yeryüzüne bağlayan bir kapı olarak düşünüldüğünü ve bu yüzden de kutsal sayıldığını söylemektedir<sup>482</sup>.

İlkel insanın doğadaki ilk evi olan mağara, karanlık, nemli ve huzursuz edici olmasına rağmen, koruyucu olarak düşünülmüştür. Ana rahmine benzetilen mağaradan gün ışığına çıkmak da her zaman doğum imgesini taşımış bir eylem olmuştur. Bütün

---

<sup>481</sup> C. Beydili, age, s. 367.

<sup>482</sup> B. Ögel, age, C. I, s. 22.

bunların neticesinde mağara, bir orijin miti olarak, doğumun, yeniden hayat bulmanın ve pek çok halkın ilk yaratılışının arketipidir<sup>483</sup>.

### 3.2.5.5. Sööklü Tayga

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Oyrot Kağan kaçtıktan sonra Kara Kazaklar halkı yağmalar.
- b. Koçkorbay adlı bahadır ve oğlu, insanları esir alırlar.
- c. Koçkorbay'ın oğlunun esirlerinden bir genç kız, bu esareti kargışlar.
- d. Kargış söyleyen kız öldürülür.
- e. Bu sırada çok şiddetli dolu yağar ve bir Kazak hariç herkes orada ölür.
- f. Hem insanların hem hayvanların cesetleri, Kalcan Tayga'nın üstünde günümüze kadar gelir.
- g. O günden sonra Kalcan Tayga, "Sööklü Tayga" olarak adlandırılır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Kalcan Tayga'nın neden aynı zamanda "Sööklü Tayga" olarak adlandırıldığını açıklar. Efsaneye göre Oyrot Kağan, Altay'dan kaçtıktan sonra öndersiz kalan Altaylılara Kara Kazaklar saldırır ve halkı yağmalayıp esir alırlar.

Kara Kazakların başında Koçkorbay adlı bahadır ve onun oğlu vardır. Kalcan Tayga'dan geçerlerken Koçkorbay'ın oğlunun esirlerinden bir genç kız, bir şarkıyla bu esareti kargışlar (*M400 Beddualar*). Bunun üzerine kızı öldürürler (*Q235 Beddua etme cezalandırılır*). Tam bu sırada çok şiddetli bir dolu başlar (*F962 Olağaniüstü yağış*). Dolu taneleri at başı büyüklüğündedir. Bu doludan sadece bir Kazak kurtulur, o da bir devenin karnını yarıp içine saklanmıştır. Geri kalan herkes bu şiddetli doluya tutulup ölür. O insanların kemikleri günümüze kadar gelmiştir. Ondan beri Kalcan Tayga "Sööklü Tayga" olarak adlandırılır (*A1617 Yer adının kökeni*).

Ele aldığımız efsane, tarihî bir efsanedir. "Argımak" adlı efsanede de bahsettiğimiz gibi 1758-1760 yılları arasında bazı çapulcu Kazaklar, Altay'a saldırıp halkı yağmalarlar. Kazakların bu saldırıları, 1760 yılında Ecen Kağan yönetimindeki Çin ordusu tarafından sonlandırılır. Efsanede bahsi geçen "Koçkorbay" adlı Kazak beyi,

<sup>483</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 275; Dictionnaire des Symboles, 1969, s. 285-292.

Altay Türklerini oldukça güçsüz bırakan bu saldırılarda, ön planda yer alan tarihî şahsiyetlerdendir. Yine Koçkorbay'ın iki oğlunun da bu saldırılarda yer aldığı ve hayatlarını kaybettikleri tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır<sup>484</sup>.

Efsanede en dikkat çekici motif, esir kızın içinde bulunduğu esaretten dolayı beddua etmesi ve bu bedduanın gerçekleşerek buna sebep olanların cezalandırılmasıdır. Zor durumda olan insanların sözün büyüsel gücünü kullanarak, yani beddua ederek içinde buldukları zor durumdan bir nebze de olsa kurtulma istekleri ve bu mistik gücün devreye girerek suçluları cezalandırması, pek çok efsanede karşımıza çıkar. Ele aldığımız efsanede bedduanın gerçekleşmesi, beddua eden kızın öldürülmesi hadisesi ile pekiştirilmiş, nitekim at başı büyüklüğünde dolu yağması neticesinde canlı kimse kalmamıştır.

Efsanede düşmanların üzerine at başı büyüklüğünde dolu yağması, İslamiyet'te de mevcuttur. Fil Suresi'nde Kâbe'yi yıkmaya gelen kâfirlerin üzerine kuşlar tarafından pişmiş taşlardan yapılan tuğlalar atılarak helak olmalarına sebep olurlar<sup>485</sup>. Efsanede de Altay'ı yağmalamaya gelen Kara Kazakları, gökten yağın dolu taneleri yok etmektedir. Efsanemizde bir kişinin devenin karnına girerek kurtulması da bu hayvanın koruyuculuğu ve İslam âlemindeki kutsallığı ile açıklanabilir. Nitekim bugün Altay coğrafyasında develerin yaşadığı Koş-Agaç Bölgesi, aynı zamanda Altaylı Müslüman Kazakların yaşadığı bir coğrafyadır.

Efsanede Kalcan Tayga'nın "Sööklü Tayga" olarak adlandırıldığından bahsedilmesi ve ölen insanların kemiklerinin günümüze kadar geldiğinin söylenmesi, efsanenin inanırlığını güçlendirmektedir. Benzer anlatımlar tufan ile ilgili anlatılarda da karşımıza çıkmakta, insanların tufandan kaçmak için kullandığı demir geminin parçalarının günümüze kadar geldiğinden söz edilerek olayın gerçekliği vurgulanmaktadır.

Ele aldığımız efsanede, dolunun "at başı büyüklüğünde" şeklinde tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Benzer bir kullanım, "Altın Göl" efsanesinde çobanın bulduğu altın için de yapılmaktadır. "At başı"nın tasvir unsuru olarak kullanılması destanlarda da

---

<sup>484</sup> G. Samaev, age, s. 209-210.

<sup>485</sup> Kurân-ı Kerim, Fil Suresi, Akçağ Yay., Ankara 1993.

karşımıza çıkmakta, Altın Arığ Destanı'nda "at başı büyüklüğünde altın guguk kuşu"<sup>486</sup>, Manas Destanı'nda "at başı büyüklüğündeki kuran", "at başı gibi altın", "at başı gibi yürek"<sup>487</sup> şeklindeki benzetmeler dikkat çekmektedir. "At başı"nın benzetme unsuru olarak kullanılması, atın Türklerinin hayatında ne denli önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

### 3.2.5.6. Ködürge Taş

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Altaylı bahadır Tüükey, Moğollar ile savaşır.
- b. "Çaadak" adlı yer, aynı adlı kahraman orada öldüğü için bu şekilde adlandırılır.
- c. Moğollarla savaşan Tüükey, yaralanınca bir kayanın altındaki kurgana gizlenir.
- d. Kız kardeşi ise kayanın üzerine çıkıp Moğollarla çarpışır ve savaşı kazanır.
- e. O yer ondan beri "Ködürge Taş" olarak adlandırılır ve kutsal sayılır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane "Ködürge Taş" olarak adlandırılan yerin neden öyle adlandırıldığını açıklar. Efsaneye göre Tüükey adlı bahadır, Moğollarla savaşırken yaralanır ve bir kayanın altındaki kurgana gizlenir. Tüükey'in yaralanması üzerine onun görevini kız kardeşi devralır ve o kayanın üzerine çıkarak ağabeyinin yerine Moğollarla çarpışır ve savaşı kazanır. O günden sonra o yer, "Ködürge Taş" (kaldırılan taş) olarak adlandırılır ve kutsal sayılır (*A1617 Yer adının kökeni*). O yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, kayanın altındaki kurganda Tüükey'in saklanmasından kaynaklanmaktadır, diye düşünüyoruz. Zira bugün kutsal sayılan o yerdeki taşlar, insanlar tarafından kaldırılmaya çalışılır; kolay kaldıran kişinin iyi bir hayat süreceğine, zor kaldıran kişinin ise güç bir hayat süreceğine inanılır (*V1.6.4.1 Kutsal taşlar*).

Ele aldığımız efsanede "Ködürge Taş"ın, bugün insanlar tarafından geleceği öğrenmek için kullanıldığı bilgisinin verilmesi, taşın kutsallaştırıldığı en büyük

<sup>486</sup> Altın Arığ Destanı (Hızl. Fatma Özkan), Bilig Yay., Ankara 1997, s. 249.

<sup>487</sup> Naciye Yıldız, Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, TDK Yay., Ankara 1995, s. 541, 623, 718.

göstergesidir. Taşların gelecekle ilgili bilgi vermesi için kullanılması bütün Türk boylarında sıkça karşılaşılan bir uygulamadır. Bugün Anadolu’da da taşla geleceği öğrenme, taş yapıştırma, taş döndürme, taş çevirme gibi inançlara pek çok ilde rastlanır. Bunlardan biri de Afyonkarahisar’da Devrani Baba Türbesi önünde bulunan yaklaşık iki yüz kilo ağırlığındaki taştır. İnanca göre gelecekte bir işte başarılı olup olamayacağını merak eden kişi, o taşı döndürebilirse başarılı olacak, döndüremezse başarılı olamayacaktır; kişinin başarılı olup olmayacağını esas bildiren ise Devrani Baba’dır<sup>488</sup>. Görüldüğü gibi taşla geleceği öğrenme inancı, Anadolu’da İslamî bir şekil almış ve bu bilgiyi verenin taş değil kutlu Devrani Baba olduğu belirtilmiştir. Oysaki inancın temelini Türklerin eski inanç sistemine dayandığı açıktır.

Taşlarla ilgili inançlar, insanlığın en eski dönemlerine kadar dayanır. Taşın sertliği, sabitliği ve özellikle büyük taşların ağırlığı, insanlarda onun bu kuvvetini elde etme, kudretinden faydalanma arzusunu ortaya çıkarmış, onda özel bir kuvvet ve bereket olduğu inancının oluşmasına yol açmıştır. Tabii bütün bunların yanı sıra taşların farklı şekillerde olması, kimi zaman bir hayvana ya da insana benzetilmesine yol açmış, kimi zaman ise bulunduğu yer itibarıyla ya da rengiyle insanların dikkatini çekmiş ve ona çok farklı anlamlar yüklemelerine sebep olmuştur. Bu tip taşlar, ya uğurlu sayılmış ya da sihri gücünün olduğuna inanılarak büyü aracı olarak kullanılmıştır<sup>489</sup>.

Efsanede ayrıca Cabagan’daki Sööklü Ayrığa’da bulunan “Çaadak” adlı yerin, Çaadak orada öldüğü için bu şekilde adlandırıldığından da bahsedilir (*A1617 Yer adının kökeni*).

Efsanede bahsi geçen “Çaadak” tarihî bir şahsiyettir. Çaadak, 1750’lilerin sonlarında Çinli Ecen Kağan’a tabi olan Altay beylerindedir. Ancak Çaadak daha sonra Ecen Kağan ile birlik olup, Altay Türklerine saldırır<sup>490</sup>.

---

<sup>488</sup> Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Elips Yay., Ankara 2007, s. 111.

<sup>489</sup> H. Tanyu, *age*, s. 189-192.

<sup>490</sup> G. Samaev, *age*, s. 209-211.



### 3.2.5.7. Kızıl Taş

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Abay Başı adlı taygaya giden bahadır, Ayrı Taş denilen taşın olduğu yerde duran başka bir bahadır tarafından vurulur.
- b. Bahadır ölürken o taşın “Kızılañdu Taş” olarak adlandırılmasını söyler.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre Abay Başı'na giden bahadır, “Kızıl Taş”a geldiğinde “Ayrı Taş” denilen dağın olduğu yerde bulunan başka bir bahadır tarafından vurulur. Bahadır ölürken bu taşın “Kızılañdu Taş” olarak adlandırılmasını söyler (*A1617 Yer adının kökeni*) ve “*Bu taşın yukarısında yaşayan insanlar huzur bulamazlar, ölürlük; aşağısında yaşayan halk ise huzur içinde yaşar.*” der (*M400 Beddualar*). O bahadırı, Kızılañdu Taş'a gömerler, onun için burası insan bedenine benzer tümsek bir yerdir.

Bahsi geçen “Kızıl Taş”, aslında Çuy bölgesinde bulunan bir yerleşim yerinin adıdır ve bu isimde bir dağ ve bir de nehir bulunmaktadır. Efsanede bahadırın o bölgeye gömülmüş olmasından dolayı adlandırmanın dağla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim orasının “*insan bedenine benzer tümsek bir yer*” olduğunun söylenmesi, efsanenin başında “*Abay Başı denilen yerde ‘Bahadırın Mezarı’ denilen bir tepe var.*” denilmesi ve diğer bahadırın bulunduğu “Ayrı Taş”ın da bir dağ adlandırması olması bunu göstermektedir.

Efsanede karşılıklı iki dağda bulunan bahadırların birbirleri ile çatışması ve insan şeklindeki dağın bahadırın oraya gömülmesinden dolayı o şekli alması, her iki bahadırın da dağa dönüştüğü izlenimini vermektedir. Dağların mitik dönemde insan iken belli sebeplerden ötürü dağa dönüştüklerinden daha önce bahsetmiştik. Ele aldığımız efsane de birbirine yakın olan iki dağın insanların zihninde bir zamanlar onların insan oldukları yönünde bir tasavvur oluşturduğunu göstermektedir.

Efsanede “Kızıl Taş” olarak adlandırılan dağın kızıl renginin<sup>491</sup> bahadırın orada vurulması dolayısıyla akan kanının rengiyle ilişkilendirildiği de aşikârdır.

---

<sup>491</sup> ““Kızıl Taş’ adlı dağın rengi kırmızıya çalmaktadır.”, Toponomiçeskiy Slovar, s. 254.

### 3.2.5.8. Töö Taşı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Eskiden, Emeen adlı yerde, hörgüce benzer iki yuvarlağı ile deveye benzer bir taş vardır.
- b. “Töö Taşı”nın oraya kamlar tarafından yerleştirildiğine inanılır.
- c. Traktörle tarla süren oğlanlar, Töö Taşı’nı yıkarcasına çekince o taş yok olur.
- d. Tarlayı süren kişi, bir süre sonra ölür. Çok geçmeden eşi ve aile büyükleri de ölür.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Ekinur’un içindeki Emeen adlı yerde bir zamanlar bulunduğu rivayet edilen “Töö Taşı” (Deve Taşı) hakkındadır. Rivayetlere göre kara benekli, hörgüce benzer iki yuvarlağı olan ve şekil itibariyle deveyi andıran bir taş vardır (*A1617 Yer adının kökeni, Z143 Sembolik renk: kara*).

Efsaneye göre kamlar tarafından o yere yerleştirildiğine inanılan Töö Taşı, bir gün traktörle tarla süren biri, taşı yerinden söker ve ondan sonra o taş ortadan yok olur (*VI.6.4.1 Kutsal taşlar*). Bu olayın üzerinden çok geçmeden, tarlayı süren kişi evinde uyuklarken ölür. Onun ardından eşi ve ailedeki diğer büyükler de ölürler (*C920 Yasağın ihlal edilmesi sonucu ölüm,*).

Efsanede bahsi geçen taşın, hörgüce benzer iki tümseğı ile deveyi andıran görünüşü, insanların ilgisini çekmiş ve etrafında söz konusu efsanenin oluşmasına sebep olmuştur. Doğadaki her varlığı canlı olarak tasavvur edip, saygı gösteren Altay Türklerinin deveye benzeyen bu taşta atfettiği kutsallık, onun o yere bir kam tarafından yerleştirildiğine inanılmasıyla da pekiştirilmiştir. Ancak efsanede asıl dikkat çekici olan söz konusu taşın bugün mevcut olmaması ve buna rağmen efsanenin hâlâ yaşamaya devam etmesidir. Bu da Eliade’nin “*taşların ve kayaların, madde olarak tapınma konusu olmadıkları*” kanaatini akla getirir. Ahmet Yaşar Ocak, “*Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*” adlı eserinde Eliade’nin “*İlkel insan, taşta yahut kayaya değil, onda varlığını sandığı iyilik veya kötülük doğurabilecek ‘şey’e*

tapınmıştır. O hâlde kült konusu olan taş veya kayanın bizzat kendisi değil, o ‘şey’dir.” dediğini ifade eder<sup>492</sup>. Buradan hareketle var olmayan bir taş üzerinden anlatılan bu efsanede esas unsurun taş değil kutsal kabul edilene duyulması gereken saygı olduğunu söylemek mümkündür.

Benzer anlatmalar, Anadolu’da da mevcuttur. İstanbul Kadıköy’de bir Bektaşî Dedesi Türbesi, yol yapılırken yıkılmak istenir. Ancak önce greyder bozulur, ardından greyderin şoförü ölür. Bunun üzerine de yol güzergâhı değiştirilir<sup>493</sup>.

### 3.2.5.9. Altın Göl

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Altaylarda kıtlık olur, hayvanlar ölür, ürünler yanar.
- b. Bir çoban, at başından daha büyük altın bulur.
- c. Çoban bu altınla ne Altay’da ne de yeryüzünde bir kap buğday alabilir.
- d. Çoban altını göle atar ve “(...) ebedîyen halk Altın Göl diye adlandırırsın” der.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Altay coğrafyasının en büyük gölü olan Altın Göl’ün adlandırılmasıyla ilgilidir (*A1617 Yer adının kökeni*). Bir dönem Altay’da çok büyük kıtlık olur; bütün hayvanlar ölür, ekinler yanar ve halk yiyecek aramak için başka yerlere gitmek zorunda kalır. Bu sırada bir çoban, at başından daha büyük bir altın bulur ((T)F899.4 *Çok büyük altın*) ve bununla çoluk çocuğunu açlıktan kurtarabileceğini düşünür. Çoban, altı ay boyunca Altay’ı, yedi defa yeryüzünü dolaşır (Z71.5 *Formülistik sayı: yedi*, Z71.4. *Formülistik sayı: altı*) ama elindeki altınla değiştirebileceği bir kap buğday bulamaz. Bunun üzerine öfkelenen çoban, “At başı büyüklüğündeki altınla arpa buğday bulunamıyorsa, ebedîyen halk Altın Göl diye adlandırırsın!” deyip at başı büyüklüğündeki altını göle atar. O günden sonra o göl, “Altın Göl” olarak adlandırılır.

Efsanede çobanın bulduğu at başı büyüklüğünde altının, bir ölçek buğdayın yerini tutamaması, gücün her şeye yetmediğini ve her nimetin değişik fonksiyonu olduğunu için bunların birbirlerinin yerini alamayacağını göstermektedir. Çobanın altını

<sup>492</sup> Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 123.

<sup>493</sup> Prof. Dr. Fikret Türkmen’in ders notlarından.

göle atması, bu durumdan ibret alınması gerektiğini ve gölün “Altın Göl” olarak adlandırılmasının da bu dersin ebediyete kadar devam etmesi dileğini göstermektedir.

Efsanemizde her ne kadar gölün adlandırılması, çobanın göle attığı altınla alakalandırılmış ise aslında gölün adını kuzey tarafında bulunan Altın Dağ’dan almaktadır. Altın Dağ’ın bu şekilde adlandırılmasının sebebi ise dağda çok sayıda kürkü için avlanan samur olmasındandır; yani “samur bakımından zengin” anlamındadır<sup>494</sup>.

### **3.2.5.10. Cılan Sokkon**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Eskiden Altın Göl’ün kıyısındaki Artubaş’ta yerleşim yoktur.
- b. İnsanlar, çok uzun bir iz görüp takip ederler ve izin altın başlı, çok büyük boz bir yılanı ait olduğunu görürler.
- c. Yılan, “Cılan Sös” adlı kişiye insanları gölden geçirmenin yöntemini anlatır ve bunu kimseye söylememesini tembihler.
- d. Cılan Sös adlı kişi, insanlar tarafından sarhoş edilince sırrı ifşa eder.
- e. Bunu öğrenen yılan, içkiden kendisine de getirilmesini ister.
- f. Sarhoş olan yılanın yere yığılıp başını yere vurmasından dolayı yerde çukurlar, büzüşmeler olur.
- g. Ondaki beri o yer “Cılan Sokkon”, yılanın sürüdüğü yarıklar ise “Cılan Çıkkın” diye adlandırılır.

#### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane Artubaş bölgesindeki “Cılan Sokkon” (Yılan Vurdu) ve “Cılan Çıkkın” ya da “Cılan Colı” olarak adlandırılan yerlerin adlandırılmasıyla ilgilidir. Efsanede ilk olarak anlatıcı, söz konusu yerlerin nerede olduğu hakkında bilgi verir, ardından Altın Göl’ün kıyısında bulunan ve bugün “Artubaş” olarak adlandırılan yerde eskiden yerleşim olmadığından, insanların Altın Göl’ün sol kıyısındaki uzak taygalarda yaşadığından bahseder.

Efsaneye göre, İgaç adlı vadide yaşayan insanlar, bir gün çok uzun ve geniş bir iz görüp, bu izi takip ederler. İz, Altın Göl’ü geçip, dağın güney yamacından yukarı

<sup>494</sup> Toponomiçeskiy Slovar, 1979, s. 133.

doğru, yani eski Artubaş'a doğru çıkar. İzin bittiği noktada çok büyük, altın başı, boz bir yılan vardır ((T)F980.2 *Olağanüstü yılan*, (T)Z148.0.1. *Sembolik renk: boz*). İnsanların korkması üzerinde aralarında bulunan "Cılan Sös" adlı biri, "O zaman ben yılanla yalnız yaklaşıyım, yutarsa beni yutsun!" der ve yılanla yavaşça yaklaşır. Yılan, o kişiye "Altın Göl'ün İağaç tarafına geçip, sal yap. Salla o taraftaki taygalarda yaşayan insanları gölden geçir." der ve kimseye söylememesi yönünde tembihler (B211.6.1. *Konuşan yılan*, B215.5 *Yılan dili*).

Cılan Sös, yılanın söylediği gibi sal yaparak taygada yaşayan insanları Altın Göl'den geçirir (B161 *Yılandan öğrenilen akıl*). İnsanlar buna şaşırarak ona bu öğüdü kimin verdiğini öğrenmek isteseler de Cılan Sös, bunun bir sır olduğunu söyler. Ama meraklı insanlar, Cılan Sös'e içki içirip onu sarhoş ederler ve onun bu sırrını öğrenirler.

Cılan Sös'ün sırrı açıkladığını bilen yılan, onu yanına çağırıp neden sırrını ifşa ettiğini sorar. Cılan Sös, "İnsanlar bana içki içirdi. Ben sarhoş olunca beni konuşturup öğrendiler..." deyince yılan, bilmediği bu içecekten merak edip ister. Cılan Sös'ün kendisine getirdiği içkiden içen yılan, sarhoş olur ve sarhoşluğu üç gün sürer (Z71.1 *Formülistik sayı: üç*). Yere yığılan yılan, kalkmaya çalıştıkça yere düşer ve yılanın başını yere vurmasıyla birçok çukurlar oluşur. Ondan sonra o çok çukurlu yer "Cılan Sokkon" olarak, yılanın süründüğu yarık olan yerler ise "Cılan Çıkkın" olarak adlandırılır (A1617 *Yer adının kökeni*).

Yılan, dünya mitolojisinde ölümsüzlüğün, kötülüğün ve şekil değiştirmenin sembolü olarak karşımıza çıkar. Türk kültüründe de genellikle kötülükle ilişkilendirilen yılan, kam inancı içerisinde kamın yardımcı ve koruyucu hayvan ruhlarından biridir. Yılan, kamın gökyüzüne ve yeraltına yapacağı yolculuklarda onun yanında yer alır <sup>495</sup>. Yılanın kötülükle ve Erlik'le ilişkilendirilmesi, yaratılış efsanelerine kadar dayanır. Yaratılış efsanelerinde yılan, insanları korumakla görevlendirdiği hâlde bu görevi layıkıyla yerine getirmemekte ve insanların Erlik tarafından canlandırılması üzerine cennetten kovularak "Artık sen şeytan oldun. İnsanlar seni düşman bilsin. Vursun! Öldürsün!" diye lanetlenmektedir. Ele aldığımız efsanede çukurlu yerlerin "Cılan

<sup>495</sup> B. Seyidoğlu, "Kültürel Bir Sembol: Yılan", Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara 1998, s. 86-87.

Sokkon” ya da “Cılan Çıkkın” olarak adlandırılmasının ve bunun etrafında bir efsane teşekkül etmesinin temelinde de yılanın yeraltı ile ilişkilendirilmesi olmalıdır, diye düşünüyoruz. Nitekim yaratılış efsanelerinden de hatırlanacağı üzere yeryüzünün düzlüğünü bozan her zaman için Erlik’tir.

Efsanede en dikkat çekici unsurlar, yılanın konuşması ve bunun bir insanoğlu tarafından anlaşılmasıdır. Yılanın dilinden anlayan kişinin bu özelliği, adının “Cılan Sös” olmasıyla da pekiştirilmiştir. Efsanede konuşan yılan, aynı zamanda insanlara yol gösteren, öğüt veren bir yardımcı hayvandır. İnsanlar onun öğüdü doğrultusunda sal yaparak Altın Göl’den geçerler ve bugünkü Artubaş’a yerleşirler.

Hayvanların konuşması, konuşarak insanlara yol göstermesi, hayvanların dilini insanların anlaması, tarih boyunca pek çok anlatmada yer almıştır. Mesela Cengiz’in tahta çıkışı konusunda karar verecek kurultayda bir kuş gelip onun adını söylemiş, Uygurların hayvan sürüleri göç etmeleri için “ileri” diye bağırmışlardır. Ele aldığımız efsaneler içerisinde de hayvanlar kimi zaman konuşarak Tanrı’ya, kimi zaman insanlara yol göstermişler, akıl vermişlerdir. Hayvanların konuşmasıyla ilgili anlatmaların hepsinde ortak olan nokta, onların bu konuşmasının muhatapları tarafından duyulmuş ve de anlaşılmasıdır.

J.P. Roux, insanların, hayvanların konuşma olanağının olduğuna ve onların dilinin kendileri tarafından öğrenilebileceğine inandıklarını belirtir ve ekler: “*Bunda başarılı olanlar, hiç kimseye özellikle kadınlara açıklamamaları gereken büyük bir sırrı öğrenmiş olurlar, çünkü aksi durumda ölümlerle karşılaşır.*”<sup>496</sup> der. İncelediğimiz efsanede de yılan, sırrın açıklanmaması hususunda o kişiyi tembihlemiştir, ne var ki sır ifşa edildiğinde o kişi hayatını kaybetmez, sadece sırrın ifşa edilmesi o yerleşim yerinin çukur çukur olarak zeminin bozulmasına sebep olmuştur.

Efsanede yılanın sadece konuşması ve akıl vermesi değil dış görünüşü de olağanüstüdür. Boz yılan, altın başlıdır; uzunluğu otuz kulaç, genişliği ise bir eşya büyüklüğündedir. Yılanın olağanüstü büyüklükte olması, Artubaş’taki çukurluk yerlerin oluşumunda yılanın rolünü inanılır kılmakta; boz olması ise onun yeraltı ile olan alakasını bir nebze de olsa azaltmaktadır. Zira efsanemizde her ne kadar yılan, yerin düzlüğünün

---

<sup>496</sup> J.P. Roux, age, 2001, s. 217.

bozulmasına sebep olmuş olsa da insanların taygalardan inip Altın Göl'ün kenarına yerleşmelerine de vesile olmuştur. Yılanın dış görünüşü ile ilgili bir diğer dikkat çekici motif ise onun altın başlı olmasıdır. Bu motife Irk Bitig'de de yer almaktadır<sup>497</sup>.

### 3.2.5.11. Baylu Kır

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Colo Köyü'nün yakınlarındaki "Baylu Kır"a kadınların çıkması yasaktır.
- b. Baylu Kır'da, iki nehrin birleştiği yerde, bir karı koca yaşar.
- c. Bu çiftin doğan her çocuğu, suya düşüp ölür.
- d. Bir gün oğlanları olunca nehrin öbür tarafındaki tepeye taşınırlar.
- e. Çocuk evde kimse yokken leğendeki suya düşer ve boğularak ölür.
- f. İzdırap içindeki kadın ateşteki konoçuya saygısızlıkta bulunur.
- g. Avdan dönen kocası, kadının tek kardeşinin nehre düşüp öldüğü haberini verir ve karısından oğlunun öldüğü haberini alır.
- h. Hayatta kimsesi kalmayan karı koca, dağdan atlar.
- i. Erkeğin düştüğü yerde taş yığınları oluşur, kadının düştüğü yerde sıra sıra kayınlar yetişir.
- j. Ondan beri bu dağa kadınlar çıkmaz.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Colo Köyü'nün yakınlarındaki "Baylu Kır" (Kutsal Dağ)ın neden bu şekilde adlandırıldığını açıklar (*A1617 Yer adının kökeni*). Efsaneye göre, dağda iki nehrin birleştiği yerde bir karı koca yaşar. Bu karı kocanın tek derdi çocuklarının yaşamaması, nehre düşüp ölmesidir. Karısının bir gün bir oğlan dünyaya getirmesi üzerine suyun öte tarafındaki tepeye yerleşip bir ev kurarlar. Bir gün adamın avlanmaya, karısının ise kuru odun toplamaya çıktığı sırada, çocuk, leğendeki suya düşüp boğularak ölür (*C920.1 Yasağın ihlal edilmesi sonucu çocukların ölümü*). Oğlunun leğendeki suda öldüğünü gören kadın, ızdırap içinde ateşin yanına oturur. O ateşin kor hâlini görünce

---

<sup>497</sup> "Altın başlı yılanım. Altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." Talat Tekin, Irk Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı, Öncü Kitap Yay., Ankara 2004, s. 28.

“*Peki, şimdi benim neredeki çoluk çocuğum geliyor!*” der ve o kora takviye yapmak yerine ağaçla sıkıştırarak leğendeki suya doğru saçar.

Ertesi gün avdan dönen adam, karısına, tek kardeşinin onları ziyarete gelirken nehre düşüp öldüğü haberini verir ve karısından da oğlunun öldüğü haberini alır. Hayatta kimseleri kalmayan karı koca, dağdan atlarlar ve iki ayrı yere düşerler. Erkeğin düştüğü yerde taş yığınları oluşur (*D231 İnsanın taş kesilmesi*), kadının düştüğü yerde sıra sıra kayınlar yetişir (*D215 İnsanın ağaca dönüşmesi*). Ondandır bu dağ, “Baylu Kır” olarak adlandırılır ve kadınların çıkmaları yasaklanır (*VI.6.1.1 Kutsal dağlar ve tepeler*).

Görüldüğü gibi efsane, dağ kültü ile alakalıdır. Daha önceki efsanelerimizde de bahsettiğimiz gibi Altay Türkleri, doğadaki her şeyin bir sahibi yani iyisi olduğuna inanmakta ve bu yüzden de saygı duymakta, hürmet göstermektedirler. Altay Türklerinin kaynak suları kirletmemesi, ateşe pis şeyleri atmaması, ihtiyaç dışı avlanmaması, kadınların kutsal dağlara çıkmaması gibi pratiklerin temelinde hep bu inanç vardır. Bu inanç, halkın uyması gereken “yasak”ların oluşmasına sebep olmuştur. Bu yasalara uyulmadığı takdirde, efsanemizde de yer aldığı gibi, o kişilerin ve ailelerinin cezalandırılacağına inanılır.

Efsanemizde kadınların çıkmasının yasak olduğu bir dağda yaşayan çiftin çocuklarının nehre düşerek ölmesi, son çocuklarının yaşaması için suya uzak bir yere taşındıklarında hâlde çocuğun leğendeki suda boğulması, açıkça göstermektedir ki çift, kadınların çıkmasının yasak olduğu bir dağda yaşadıkları için cezalandırılmaktadır.

Efsanede dikkat çekici başka bir motif de “konoçı”dır. Konoçı, tam yanmamış parmak büyüklüğündeki odun parçasıdır ve inanışa göre eve gelecek misafiri simgelemektedir. Eğer konoçı, ev sahibi tarafından yonga sunularak ağırlanırsa eve gelecek konuğun yolunun açık olacağına; saygısızlıkta bulunulursa konuğun öleceğine inanılır<sup>498</sup>. İncelediğimiz efsanede de kadın ateşteki konoçıyı görünce “*Peki, şimdi benim neredeki çoluk çocuğum geliyor!*” der ve konoçıyı ağırlamak yerine suya atar;

---

<sup>498</sup> İ. Dilek, agm, 2007, s. 41.



bunun üzerine kendilerini ziyarete gelmekte olan kız kardeşi nehre düşüp ölür. Altay Türklerinde bu motifin ele alındığı pek çok benzer efsane mevcuttur<sup>499</sup>.

Efsanede “taş kesilme” ve “ağaca dönüşüm” şeklinde yer alan dönüşüm motifleri de dikkat çekmektedir. Efsanede “taş kesilme”, erkeğin atladığı yerde taş yığınlarının oluşması şeklinde görülmektedir. Hikmet Tanyu, Türk efsanelerinde sıkça yer alan taş kesilmenin dört şekilde karşımıza çıktığını söyler: “*beddualarla taşlaşanlar*”, “*günah işleyenler, Tanrı'nın gazabına uğrayarak taşlaşırlar*”, “*dilekleri sonunda taşlaşanlar*”, “*kahramanlaşmış, efsaneleşmiş kimselerin izleri, hatıraları dolayısıyla taşın yeni bir keyfiyet kazanması*”<sup>500</sup>. Bu sınıflandırmaya göre ele aldığımız efsanede taş kesilme motifi, “*günah işleyenler, Tanrı'nın gazabına uğrayarak taşlaşırlar*” maddesiyle eşleşir. Efsanemizde yer alan “ağaca dönüşüm” motifinin de aynı şekilde cezalandırma sonucu ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Ancak burada kadının dağdan atladığı yerde sıra sıra kayınların meydana gelmesi de dikkat çekicidir. Kadının kayın ağacına dönüşmesi, kayınla kadın arasında alaka kurulmasıyla ilgilidir. Bilindiği gibi kayın ağacının koruyucu ve merhametli Umay Ana ile birlikte Tanrı Ülgen tarafından yeryüzüne indirildiğine inanılmaktadır<sup>501</sup>. Hatta Divanü Lügati't-Türk gibi eski kaynaklarda kayın, “kadın” olarak yer almaktadır<sup>502</sup>.

Efsanede adamın düştüğü yerde “taş yığınları”nın, kadının düştüğü yerde ise “sıra sıra kayınlar”ın ortaya çıkmasıyla verilen “çokluk” fikri dikkat çekicidir. Bu durum, “Baylu Kır”da taşların ve kayınların bulunduğu bu yerin, dağa kadınların çıkmasının yasak olduğunu bildiren bir işaret gibi durmakta olduğu fikrini uyandırır.

### **3.3. OLAĞANÜSTÜ VARLIKLAR VE OLAYLAR İLE İLGİLİ EFSANELER**

#### **3.3.1. Şeytan ile İlgili Efsaneler**

##### **3.3.1.1. Erlik'in Sürülmesi**

###### **I. Olay Örgüsü:**

- a.** Erlik Bey, yeryüzündeki her şeyi yemeye başlar.

<sup>499</sup> “Konoçi” motifinin ele aldığı efsanelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İ. Dilek, agm, 2007, s. 41-42.

<sup>500</sup> H. Tanyu, age, s. 176.

<sup>501</sup> A. İnan, age, 2000, s. 64.

<sup>502</sup> P. Ergun, age, s. 196-197.

- b. Üç Kurbustan, Erlik'e içki içirerek bağlayıp yakmaya karar verir.
- c. Erlik, durumu sezse de içtiği şeyin su olduğunu sanır.
- d. Bir deri matara içkiyi içip de yığılıp kalan Erlik'i demir dizginlere sokup yakmaya götürürler.
- e. Erlik, Üç Kurbustan'ın her söylediğine boyun eğeceğine söz verir.
- f. Üç Kurbustan yaşayan insanların Tanrı'ya, ölenlerin Erlik'e ait olacağını söyler.
- g. Üç Kurbustan, Erlik'i yerin altına sokar ve Erlik 1982 yılına kadar orada kalır.
- h. O günden sonra yeryüzünün yönetimi insanların olur.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Üç Kurbustan tarafından Erlik'in yeraltına sürülmesi ile ilgilidir. Efsaneye göre, iki bin yıl önce Erlik yeryüzüne çıkarak hem yeryüzünü hem de insanları yemeye başlar. Bunun üzerine Üç Kurbustan, Erlik'i öldürmeye karar verir; ancak Erlik'in balta veya bıçakla öldürülemeyeceğini bildiği için, Erlik'in içki ile sarhoş edilip yakılmasını söyler. Erlik'e iki deri matara içki getirilir ((T)Z71.0.3 Formülistik sayı: iki) Erlik ona kurulan tuzağı anlasa da içkiyi su zannederek içer ve yığılıp kalır. Demir dizginlerle bağlanarak yakılmaya götürülen Erlik, af diler (M200 Pazarlıklar ve vaatler). Bunun üzerine Üç Kurbustan, “Derili başlı yani canlı insanlar Tanrı'nın olsun, kafatasları Erlik'in olsun.” deyip ayağıyla Erlik'i ittirerek yeraltına sokar (A108.1 Ölülerin tanrısı, Q431 Sürgün ederek cezalandırma). O günden beri de insanlar yeryüzünü yönetirler.

Efsanede Erlik'in 1982 yılına kadar yeraltında kaldığı söylenir.

Efsaneye göre Erlik, yeryüzünde kötülük yapmaya başlayınca Üç Kurbustan duruma müdahale eder. Efsanede Üç Kurbustan'ın, Erlik'in ne balta ne de bıçakla öldürülebileceğini söylemesi, onu öldürmenin ancak sarhoş edip yakmakla mümkün olduğunu ifade etmesi, öldürme eylemini Üç Kurbustan'ın değil, yardımcılarının üstlendiği izlenimini vermektedir. Nitekim “Yerin Yaratılışı” adlı efsanede, Tanrı, Mandı Şire'ye, Erlik'in ancak onun söylediği zamanda ve onun verdiği mızrakla yenilebileceğini söyleyerek bir nevi ele aldığımız efsanedeki gibi yardımcısına yol

göstermektedir. Ayrıca Tanrı'nın öldürme eylemine karışmadığı, bunun için aracı kullandığı bazı Altay efsanelerinde görülen bir durumdur. Örneğin “Ülgen'in Yeğeni” adlı efsanede Tanrı, Erlik'ten kendisinin yarattığı Ülegey Bagay'ı öldürmesini ister, Erlik kabul etmeyince de öldürmek yerine taşla dönüştürme yoluna gider. Bu durum, Tanrı'nın “öldürmek” eylemine karışmak istememesinden kaynaklanır; çünkü o iyilik tanrısıdır ve “kötülük” yapması uygun olmaz. O affedicidir, Erlik'in artık kendisine boyun eğceğini söylemesi üzerine onun öldürülmesinden vazgeçer ve onu yeraltına sürgüne gönderir. Üç Kurbustan, en yüce tanrı olmasa da Erlik'ten daha yücedir; yeri gelir Erlik'i affeder, yeri gelir onu sürgüne gönderir.

Efsanede, Tanrı, Erlik'i yeraltına gönderirken “*Derili başlı yani canlı insanlar Tanrı'nın olsun, kafatasları Erlik'in olsun.*” diyerek ölüleri de onun emrine verir. Erlik artık “yeraltı tanrısı”dır ve ölüler onun emrindedir. Bu aslında Erlik'in yaratılışın başından beri istediği şeydir. Erlik, Ülgen'le birlikte yeryüzünü yarattıkları sırada onun yarattığı insanları kıskanır ve en azından ölülerine sahip olmayı arzular. Bu efsanede de Erlik, hem ölmekten kurtulur hem de yaratılışın başından beri arzu ettiği gibi ölülerin hükümranı olur. Erlik'in ölülere sahip olması “Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi” adlı efsanede de yer alır. Aslında söz konusu efsanelerde her ne kadar bütün ölülerin Erlik'e verilmesinden bahsedilmiş olsa da sadece günahkâr olanların Erlik'e verildiği yönünde bir inanç vardır<sup>503</sup>. Bunun bir örneğine “Yerin Yaratılışı” adlı efsanede de rastlıyoruz. Bu efsanede Tanrı, her ne kadar ölüleri vermeyi kabul etmese de efsanenin başlangıcında kendi yeryüzünü yaratmaya çalışan Erlik'e “*Benden günahını saklayan kişi senin; senin günahından sakınan kişi ise benim olsun!*” diyerek günahkâr olanların Erlik'e verileceğini belirtir.

Efsanede Altay Türklerinin evrenin gökyüzü, yeryüzü ve yeraltından teşekkül ettiği şeklindeki üçlü tasavvurları açıkça görülmektedir. Efsanede Erlik'in yeryüzünde var olan her şeyi yemesi, Tanrı'nın yardımcıları vasıtasıyla onu öldürmeye girişmesi, Erlik'in af dilemesi üzerine ise yeraltına gönderilmesi, Türk inanç sistemine içerisinde “yeryüzü”nün hem gökyüzü hem de yeraltı ruhlarının hüküm sürebilmek için mücadele

---

<sup>503</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 335.

ettikleri bir yer olduğu yönündeki inancı<sup>504</sup> açıkça göstermektedir. Efsanede Erlik'in yeraltına gönderilmesinden sonra insanların yeryüzünü yönetmeye başladıklarının belirtilmesi de bu tespitiimizi destekler niteliktedir.

### 3.3.2. Kötü Ruhlar ile İlgili Efsaneler

#### 3.3.2.1. Avcı ve Alkarısı

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Avcı, bir gün kulübesinde otururken genç bir kız gelir.
- b. Evli olan avcı, kızı görünce karısını unutur ve birlikte yaşamaya başlarlar.
- c. Kızın alkarısı olduğunu anladığında bir kama başvurur.
- d. Kam; ancak onu vurarak ondan kurtulabileceğini söyler.
- e. Avcı, kızın önce sarı eniğe, sonra insana dönüştüğünü, döşünden keserek yemek yaptığını görür.
- f. Alkarısının gözetlendiğini fark etmesi üzerine, avcı, alkarısını vurur.
- g. Alkarısı ölünce ortaya çok pis bir koku yayılır.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, alkarısı ile ilgili pek çok efsane gibi, avlanmaya giden bir avcının alkarısıyla karşılaşması hakkındadır. Efsaneye göre, avlanmaya giden avcının (*P414 Avcılık*) kulübesine, bir gün çok güzel bir kız gelir (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*). Avcı evli olmasına rağmen kızla birlikte yaşamaya başlar (*T111 Ölümlü ve tabiatüstü varlıkların evlenmesi*). Kızın sırtını elletmemesinden dolayı avcı, onun alkarısı (*(T)F499.4 Alkarısı*) olabileceğinden şüphelenir. Bunun üzerine bir kama başvurur. Kam, yaptığı ayın sonrasında onun “alkarısı” olduğunu, alkarılarının sırtının tüylü olduğunu ve ancak onu öldürerek ondan kurtulabileceğini söyler (*F405 Ruhlarla mücadele etmenin yolları*).

Avcı, bir gün ava gidiyormuş gibi yapıp, kulübesine açtığı delikten kızı gözetler. Kız önce çuvaldan eski ayakkabı parçaları çıkarır, sonra da sarı bir eniğe dönüşerek onları kemirir (*F401.3 Hayvan şeklindeki ruh, Z148 Sembolik renk: sarı*). Ardından silkinir ve tekrar insana dönüşür (*D42.2 Ruh insana dönüşür*). Sonra da döşünden

---

<sup>504</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 55.

kestiği etlerle yemek hazırlar, kestiği yerler tekrar eski hâline döner. Bu sırada avcıyı görmesi üzerine avcı, kamın söylediği şekilde alkarısını vurur ve ortaya çok pis bir koku yayılır.

Ele aldığımız efsanede alkarısı, pek çok alkarısı-avcı efsanesinde olduğu gibi yalnız bir avcının karşısına güzel bir kadın suretinde çıkar. Bu tip efsanelerin tümünde avcı evlidir; ancak kızla beraber olmak dışında başka bir seçeneği yoktur. Buradan da anlaşılmaktadır ki aslında avcı, daha alkarısı ile birlikte olmaya başlamadan onun hakkında bazı şüphelere sahiptir. Ancak, muhtemelen başına kötü bir şey geleceğinden korkmasından olsa gerek, kadınla birlikte yaşamaya başlar. Alkarısının güzel bir kadın suretinde avcının karşısına çıkması ve bazı varyantlarda uzun zaman boyunca dağda avlanmakta olan avcıyı güzel bir evde, güzel bir sofrayla ağırlaması da avcının kızla yaşamayı kabul etmesinin sebeplerindendir. Bu tip efsanelerin bir başka dikkat çeken noktası ise avcının karısını ve dönmesi gerektiğini unutması ve ne kadar zamanın geçtiğini bilememesidir. Ancak bir gün kadınla ilgili şüpheleri artınca onu gözetler ve alkarısı olduğundan emin olunca dönmeye karar verir.

Efsanenin diğer anlatmalardan farkı, avcının, kızın alkarısı olduğunu anladığında onu nasıl yok edebileceğiyle ilgili bir kama başvurusudur. Bu durum, kamların öte dünya ve öte dünyada yaşayan ruhlarla iletişim kurabilme yetenekleriyle alakalı olmalıdır. Kam, avcıya alkarısının ancak vurularak öldürülebileceğini söyler. Ancak burada avcının alkarısını bizzat öldürmesi, kamın yardımını almaması dikkat çekicidir. Bu, belki de avcının kızın alkarısı olduğundan tam olarak emin olmaması ve öldürme yöntemini kendini koruma amaçlı olarak öğrenmesiyle alakalı olabilir. Çünkü avcı, alkarısını eve açtığı delikten gözetler ve alkarısının bu durumu fark etmesi üzerine onu öldürür.

Efsanemizde en dikkat çekici motif, alkarısının önce sarı bir eniğe, sonra da silkinerek insana dönüşerek şekil değiştirmesidir. Genellikle keçi suretine bürünen alkarısı, bu efsanede sarı bir eniğe dönüşmektedir. Köpeğin renginin “sarı” olması, sarının “öteki âlem”in (yeraltının) rengini sembolize etmesinden ve bu yolla alkarısının

öteki âleme ait olduğunun vurgulanmak istenmesinden kaynaklanmaktadır<sup>505</sup>. Alkarısının öldüğünde ortaya çok pis bir koku yayılması da yeraltı dünyasına ait kötü ruhlardan olan alkarısının pisliğini, kötülüğünü vurgular niteliktedir.

### 3.3.2.2. Bokturabay ile Alkarısı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Bokturabay adlı kız, su almaya gittiğinde söğütte alkarısının oturduğunu görür.
- b. Söğütten inen alkarısı, kızı alıp evine götürür.
- c. Gece alkarıları uyuduktan sonra kız hızlıca oradan kaçır.
- d. Kız korkuyla yassı bir taşın yarığında girip saklanır.
- e. Tan atınca saklandığı yerden çıkan kız, alkarılarının oraya dışkıladıklarını görür.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Bokturabay adlı kızın alkarıları ile karşılaşması hakkındadır. Bir gün su almaya giden Bokturabay, söğüt ağacında alkarısının oturduğunu görür ((T)F499.4 *Alkarısı*). Alkarısı kızı yakalayıp, uzak bir yere götürür (G442 *Çocuk çalan kötü ruh*) Gittikleri evde pek çok alkarısı vardır. O sırada bir çocuğu yemekte olan alkarıları, kızı ertesi gün yemeğe karar verirler. Gece olduğunda iki alkarısı ((T)Z71.0.3 *Formülistik sayı: iki*), kızı ortalarına yatırıp insanların uyuduklarında neye benzediğini sorarlar. Kız “Bizden biri uyuyacak olsa yüzü kızarıp horlamaya başlar.” dedikten sonra alkarılarına onların uykuda olduğunun nasıl anlaşılacağını sorar. Alkarıları “Bizden biri uyusa burnundan karayılan gibi, kertenkele gibi bir şey girip çıkar. Yer titrer. O sırada uyuyoruzdur.” der. Çocuk, uyuyor gibi yapıp alkarılarını kandırınca (K1860 *Ölü ya da uyuyor taklidi yaparak aldatma*) alkarıları uykuya dalar ve tarif ettikleri gibi burunlarından karayılan, kertenkele gibi bir şey girip çıkar. Alkarılarının uyuduğunu anlayan kız evden kaçır. Alkarıları uyanıp da kızın olmadığını görünce bağışarak onu aramaya başlarlar (R260 *Takipler*), ancak bir taşın yarığında saklanan kızı bulamazlar. Tan atınca saklandığı yerden çıkan kız, alkarılarının dışkıladıklarını görür. Efsaneye

<sup>505</sup> “Sarı Tan” ve “Alkarısından Olan Çocuk Almatır” adlı efsanelerde de sarı sembolü yer almaktadır.

göre insan yiyen alkarıları sadece yalnız kişilere görünürler (*G312 Yamyam canavar*) ve insandan daha güçlü varlıklardır (*F253 Perilerin olağanüstü gücü*).

Ele aldığımız efsanede alkarıları yine yalnız bir insanın karşısına çıksalar da bu sefer gördükleri kişi bir avcı değil, nehre su almaya giden bir çocuktur. Efsanede olayların, Altaylıların ilk yaşadığı yer olarak gösterilen Üymen Nehri'nin civarında geçmesi ve alkarısının suyun başındaki çocuğun karşısına çıkması, su ile alkarısı arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Örneğin hem Anadolu'da hem de Azerbaycan'da, alkarısı lohusanın ciğerini çalarak suda yıkar. Özbeklerde su iyesinin adı "alvastisi", Şorlarda ise "albas"tır. Fuzuli Bayat, alkarısı ile su arasındaki münasebeti göz önünde bulundurarak, alkarısının, "su iyesinin demonik görüntüsü" olduğunu ve zarar veren varlığa çevrilmeden önce su hamisi fonksiyonunu üstlendiğini söylemektedir<sup>506</sup>.

Efsanede çocuğun adının "Bokturabay" olması ile alkarılarının dışkılaması arasında da bir ilgi kurulduğu açıktır. Burada dikkati çeken esas nokta ise çocuğa bu kötü ad verilerek onu kötü ruhlardan korumanın amaçlanmış olmasıdır. Nitekim efsanede de Bokturabay adlı çocuk, kötü ruhlardan kaçmayı başarır.

### **3.3.2.3. Dokuz Rus ile Alkarısı**

#### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Dokuz Rus, Biy Nehri'nin kıyısında bir eve girerler.
- b. İçerde tek bacaklı, tek gözlü, korkunç büyüklükte bir alkarısı vardır.
- c. Alkarısı, içlerinden birini yer.
- d. Alkarısı uyuduktan sonra tek gözüne kurşun eriterek akıtırlar.
- e. Canının acısıyla dövünen alkarısı, kapıyı kırınca sekiz kişi kaçar.
- f. Alkarısının haykırışıyla diğer evlerde oturanlar da dışarı çıkar, onlar da alkarılarıdır.

#### **II. Kültürel Boyutu:**

Efsane, dokuz Rus'un alkarılarıyla karşılaşması üzerinedir. Efsaneye göre salla giderken gördükleri bir eve karınlarını doyurmak için giren dokuz Rus, içeride korkunç büyüklükte, tek bacaklı, tek gözlü bir alkarısının olduğunu görür (*(T)F499.4 Alkarısı*,

<sup>506</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 327.

Z71.6 Formülistik sayı: dokuz). Alkarısı onları töre<sup>507</sup> oturarak sobayı yakar, kapıyı kilitler, daha sonra da içlerinden birini bacağından yakalayarak sobaya atar ve pişirerek yer (G312 Yamyam canavar). Gece olunca alkarısı kapının eşiğine yatarak uyur. Sekiz kişi ise evde buldukları kurşunu, demir uçlu kepçenin içinde eriterek alkarısının tek gözüne akıtırlar. Gözünün acısına dayanamayarak dövünen alkarısı, kapıyı tekmeleyerek kırar. Bunun üzerine sekiz kişi, sala binerek kaçar (Z71.16.1 Formülistik sayı: sekiz). Alkarısının gürültüsüne çıkan diğer bütün evlerdekililer de tek bacaklı ve tek gözlüdürler (F402.3 Kötü ruhların şehri). İnsanları yiyemeden ellerinden kaçırdıkları için üzüntüyle dövünürler.

Alkarıları ile ilgili olan bu efsanede, alkarılarının nehir kıyısında yaşamaları<sup>508</sup> ve o yerleşim yerinin tamamının alkarılarından oluşması dikkat çekicidir. Bu yerleşim yerindeki bütün alkarıları tek gözlü ve tek bacaklıdır. Alkarılarının fiziksel bakımdan taşıdıkları bu olağanüstülükler, onları esrarengiz kılmada ve bu kötü ruhların kötülüklerini vurgulamada önemli bir rol oynar<sup>509</sup>.

Efsanede en dikkat çekici motif, alkarısının tek gözlü oluşu ve ancak tek gözüne kurşun eriterek akıtmak yöntemiyle alt edilebilmesidir. Bu yönüyle Dede Korkut'taki Tepegöz ile büyük bir benzerlik arz eder. Bir peri kızı ile çobanın birlikteliğinden doğan tek gözlü Tepegöz'ü de Basat ancak tek etli yeri olan gözünden vurmak suretiyle alt eder<sup>510</sup>. Tek gözlü alkarısı, dış görünüş bakımından Kazaklardaki ve Tatarlardaki Yalmavuz ile de benzerdir<sup>511</sup>.

#### 3.3.2.4. Oğlan ile Alkarıları

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Bir oğlan, bir alkarısının kızıyla tanışır.
- b. Oğlan, avlanmaya gittiğinde pek çok alkarısının donup kaldığını görür.
- c. Oğlan kızın burnundan akan sarı sıvıyı siler.

<sup>507</sup> “Çadırın girişindeki yer, evin baş köşesi”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 184.

<sup>508</sup> Alkarısı-su münasebetine “Bokturabay ile Alkarısı” adlı efsanede yer verildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır.

<sup>509</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Y. Çoruhlu, agm, s. 409.

<sup>510</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 105-114.

<sup>511</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. A. İneyet, age, s. 50.



- d. Yaz geldiğinde diğer alkarıları uyandırdığı hâlde, o kız ise kalkamaz, ölmüştür.
- e. Oğlan, kışları gidip pek çok alkarısının burunlarını temizler.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre Üymen’de pek çok alkarısı vardır ((*T*) *F499.4 Alkarısı*) ve bir gün bir oğlan, bir alkarısının kızıyla tanışır. Oğlan bir gün avlanmaya gittiğinde (*P414 Avcılık*), Kökşi Nehri’nin kenarında alkarılarının donmuş olduğunu görür. Alkarılarının burnundan sarı bir sıvı aktığını gören oğlan, daha önceden tanıştığı kızın burnunu siler. Oğlan yazın oraya geldiğinde bütün alkarılarının uyandığını, burnunu sildiği kızın ise ölmüş olduğunu görür. Ondan sonra oğlan, her yıl giderek alkarılarının burnunu temizleyerek pek çok alkarısını öldürür (*J10 Tecrübelerden bilgi elde etme*). Bu sayede de alkarılarının sayıları azalır.

Efsane, kışın soğuktan donan ya da kış uykusuna yatan alkarılarıyla ilgilidir. Efsaneye göre alkarıları, kışları, Kökşi Nehri’nin kıyısında uzunca bir uykuya yatarlar, yaz geldiğinde ise uyanırlar. Ancak efsanede oğlanın alkarılarının burunlarından akan sarı sıvıyı temizleyerek alkarılarını öldürmesi, “küçük ölüm” de denen uyku sırasında insanların sünelerinin, ruhlarının bedenden ayrıldığı inancını çağrıştırır. O vücuttan ayrılmadığı sürece vücut ölmeyecektir. Akan sıvının sarı olması da içten, derinden geldiğinin göstergesidir.

### 3.3.3. Tabiatın Ruhları (İyeler) ile İlgili Efsaneler

#### 3.3.3.1. Yerin İyesi

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Üç arkadaş avlanmaya giderler.
- b. Avcılardan en iyisi tuzak kurup bekler.
- c. Aba Suu Bajı Altay iyesi, avcıya, bundan sonra avlanmamasını söyler.
- d. Avcı, hayvanların tuzağa geldiklerinde yönlerini değiştirdiklerini görür.
- e. Avcı, bir daha avlanmaz.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsaneye göre üç arkadaş avlanmaya giderler (*Z71.1 Formülistik sayı: üç*). Yeni kar yağıp da ayrı ayrı avlandıkları gün, en iyi avcının karşısına beyaz atlı, beyaz giyimli

biri çıkar (Z142. Sembolik renk: ak). Aba Suu Bajı Altay iyesi olduğunu söyleyen bu kişi (F460 Dağ ruhları, F460.1 Dağ ruhunun görünüşü), Erciş Bajı'nın iyesiyle iskambil oynadığını, pek çok hayvan kazandığını, artık onun için avlanma zamanının bittiğini söyler (F460.3.2 İskambil oynayan dağ ruhu). Bunun üzerine gidip tuzağına bakan avcı, hayvanların tuzağa yaklaştıkları zaman geri döndüklerini görür. Karanlık bastırmaya başlayınca avcı, kamp yerine döner ve olanları arkadaşlarına anlatarak bundan sonra avlanmayacağını söyler. Ertesi gün tekrar gidip tuzağına bakan avcı, yeni yağın karın üzerinde pek çok iz olduğunu, ancak tuzağa yaklaşan hayvanların yönlerini değiştirdiğini görür. Bunun üzerine tuzağını bozan avcı, geri döner ve ondan sonra avlanmayı bırakarak çiftçilik yapmaya başlar (C42 Dağ ruhuna karşı suç işleme yasağı).

Doğadaki bütün varlıkları canlı olarak algılayan Altay Türklerine göre dağlar, ormanlar, nehirler, göller, hep konuşan, evlenen, çoluk çocuk sahibi olan canlı varlıklardır ve her birinin bir ruhu vardır, dolayısıyla da yeryüzü ruhlarla doludur. “İye” adını verdiğimiz bu koruyucu ruhlar, yeryüzünde bulunduğu için “yer-su ruhları” olarak da adlandırılmaktadır<sup>512</sup>. Yeryüzünde ne varsa mutlaka bir iyesi vardır, sadece insanlar onları göremezler. Ancak insanlar, onlara hürmet göstermek durumundadırlar; zira iyeler saygısızlıkta bulunanlara zarar verirler, onları cezalandırırlar<sup>513</sup>.

Efsanelerde antropomorflaşmış bir şekilde karşımıza çıkan dağ iyeleri, genellikle genç bir kadın olarak tasavvur edilmekle birlikte bazen de erkek olarak görülmektedir. İyelerin içinde en önemlisi olan Altay iyesidir ve genellikle beyaz atlı ve beyaz kürklü olarak tasavvur edilir. İnsanlar gibi giyinir, kay<sup>514</sup> söyler, konuşur ve sadece iyi insanlara gözükür. İnsanlara hiçbir zararı dokunmasa da kendisine saygı göstermeyenleri, kurban sunmayanları cezalandırır<sup>515</sup>. Ele aldığımız efsanede de beyaz atlı ve beyaz giyimli biri olarak karşımıza çıkan Aba Suu Bajı Altay iyesi, Erciş Bajı'nın iyesi ile oynadığı iskambil oyununun neticesinde onun av hayvanlarını kazanır ve kendi dağına doğru yola çıkan bu hayvanları korumak için, artık avcının avlanmamasını

---

<sup>512</sup> A. İnan, age, 2000, s. 48-51.

<sup>513</sup> C. Beydili, age, s. 270.

<sup>514</sup> “Destan”

<sup>515</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 109-110.

ister. Zira av hayvanlarının tuzağa düşmemeleri de, gizli bir gücün, yani Aba-Suu-Bajı Altay iyesinin onları koruduğunu, tuzaktan uzak tuttuğunu göstermektedir. Bu da dağ iyelerinin, av hayvanlarını koruduğunu gösterir. Aslında Altay Türklerinde dağ iyeleri ile av iyeleri farklıdır; ancak av hayvanlarının dağlarda yaşamalarından ötürü dağ iyeleri de onların koruyuculuğunu üstlenir, çünkü bir yerde yaşayan bütün varlıklar o yerin iyesine aittir<sup>516</sup>.

Avcılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu Altay Türklerinde avlanma, öncesinde ve sonrasında yapılan pratiklerle bir ayin niteliğindedir. Doğadaki her şeyi sahipli olarak düşünen Altay Türkleri, Altay'a zarar verecekleri bir harekette bulunmaları hâlinde cezalandırılacaklarına inanırlar. Bunun için de doğadaki her varlığa saygı duymakta, zarar verecek hareketlerden kaçınmakta, yalnız hayvan yavrularının büyüdüğü sonbahar ve kış mevsimlerinde avlanmakta ve ihtiyaç dışı avlanmaktan kaçınılmaktadırlar<sup>517</sup>. Ele aldığımız efsanede de avcının, “ömrü boyunca avlanmış çok büyük avcı” olmasına vurgu yapılarak, iyenin, “*Avlanacak olsan zamanlı avlanmak gerek. Senin için şimdi avlanma zamanı bitti. Artık bundan sonra avlanma.*” demesi, dağ iyesinin sadece kendi hayvanlarını korumak için değil, bütün av hayvanlarını korumak için avcının avlanmasını yasakladığını ve avcının avlanmayı tamamen bırakması da iye tarafından cezalandırılmaktan ve başına kötü bir şey gelmesinden endişe ettiğini göstermektedir.

### 3.3.3.2. Avcı ile Dağın Kız İyesi

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Biri kayçı, biri kopuzcu, biri kavalcı olan üç arkadaş, avlanmaya giderler.
- b. Kayçı destan söylerken pek çok av hayvanı ile birlikte dağların iyeleri dinlemeye gelir.
- c. Avcının ayağı kırılır, arkadaşları dönerler.
- d. Avcının karşısına güzel bir kız çıkar.
- e. Avcı, kızla birlikte yaşamaya başlar.

<sup>516</sup> F. Bayat, age, C. II, s. 203, 225; J.P. Roux, age, 2005, s. 174.

<sup>517</sup> V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 21, 130; F. Türker, agb.

- f. Dağın iyesi kız, avcıya, avın bereketli geçmesi için yapması gerekenler anlatır.
- g. Avcının iki arkadaşı gelince dağ iyesi kız Arıskan Dağı'nın zirvesine çıkar.
- h. Arkadaşları ile birlikte dönen avcı, avlanırken yapılması gerekenleri onlara anlatır.
- i. Ondan beri avcılar, yanlarına kayçı alıp, dua ederek avlanmaya giderler.

## II. Kültürel Boyutu:

Altay Türklerinin avlanma pratiklerine bir izah getiren bu efsaneye göre üç arkadaş, kış gelince Arıskan adlı taygaya avlanmaya giderler (*P414 Avcılık*). Üç arkadaş, taygaya üç günde ulaşırlar (*Z71.1 Formülistik sayı: üç*). Biri kayçı, biri kopuzcu, biri kavalcı olan üç arkadaş, uygun bir yere kamp kurarak avlanırlar. İlk gece kavalcı kaval çalar, ikinci gece kopuzcu kopuz çalar; üçüncü gece ise kayçı uzun bir destanı kaylayarak söyler ve bu sırada pek çok av hayvanı ile iye, kayçıyı dinlemeye gelir. Geceleri avlanmak yasak olduğu için avcılar, av hayvanlarına dokunmazlar (*C755 Tabu: Bir işi muayyen bir zamanda yerine getirme*). Kay dinleyen av hayvanları sadece kopuzcu ve kavalcıya, iyeler ise sadece kopuzcuya görünür. Kopuzcu, iyelerin konuştuklarını da duyar (*F460 Dağ ruhları*).

Kayçıyı dinlemeye gelen iyeler hep kadındır (*F401.6 İnsan şeklindeki ruh*). Kimi kara kaşlı, beyaz kürklü ve gençtir, kimi yaşlı ya da orta yaşlıdır (*F460.1 Dağ ruhunun görünüşü*). İyeler, kendi aralarında kayçının kay söyleme mahareti hususunda tartışırken çıplak bir kız iye gelip kayçının koynuna sokulur ve kopuzcu bu duruma güler. Bu sırada topşurunun köprüsü kırılan kayçı, arkadaşına kızar ve kay söylemeyi bırakır. Kız yüzünden kay dinlemekten mahrum kalan iyeler de kıza kızarlar.

Görüldüğü gibi dağ iyeleri, kadın ya da erkek, genç ya da yaşlı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Ele aldığımız efsanede ise dağ iyelerinin hepsi kadındır. Antropomorf varlıklar olarak karşımıza çıkan bu iyeler, avcı kayladığında gidip dinlerler, kendi aralarında kayçının<sup>518</sup> kay söylemesiyle ilgili yorumlar yaparlar, tartışırlar hatta onlar da kaylarlar.

---

<sup>518</sup> Altay Türklerinde kayçılık geleneği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İ. Dilek, agm, 1998, s. 309-360.

Efsaneye göre üç avcı, ertesi gün farklı farklı yerlere avlanmaya giderler ve her biri açısından çok bereketli bir av olur. Avcılar, bu şekilde bir ay kadar avlanırlar. Bu da göstermektedir ki avcılar av boyunca kay söylemişlerdir; çünkü iyeler kay dinlemeyi çok severler ve kayçının kay söylemesini beğendikleri takdirde avcılara av hediye ederler, dolayısıyla avcılar çok başarılı bir av geçirirler. Bunun için de avcılar avlanmaya giderlerken yanlarında kayçı götürmekte, gündüzleri avlanmakta veya tuzaklar kurmakta, geceleri ise iyelere kay dinletmektedirler.

Efsaneye göre avcılar bir ay kadar avlandıktan sonra “Avcı” adlı kayçının ayağı kırılır ve arkadaşları ona bolca yemek ve odun hazırlayıp, on beş gün sonra onu almak üzere dönerler. Ayağı kırılan avcı, gece gündüz topşuruyla kay söyler. Bir gün kar yağınca fark eder ki karın üzerinde pek çok av hayvanı ile bir insanın ayak izi vardır. Avcı, insan ayak izinin alkarısına ait olabileceğini düşünür. Bu sırada avcının ayağı iyileşir ve avcı avlanmaya gider. Avcı, avdan döndükten sonra kamp yerinde güzel bir kızın oturmakta olduğunu görür ve kıza kim olduğunu sorar. Kız, üç gün boyunca onun kayını dinlediğini, çok etkilendiğini, kırık ayağını sütü az olan hayvanın son sütünden vererek kendisinin iyileştirdiğini (*F950 Olağanüstü tedaviler*) ve onunla birlikte yaşamak istediğini söyler. Kayçı evli de olsa yapacak başka bir şeyi olmadığından kabul eder (*F460.4.1.2 Dağ ruhu kadının, bir erkekle cinsi münasebeti*). Kayçı, bir taraftan eşini ve bir gün döneceğini düşünerek hazırlık yapar, diğer taraftan dağ iyesi kızın isteği üzerine akşamları kaylar. Kayçı akşamları kay söylediğinde bütün dağların iyeleri onu dinlemeye gelir, ancak o hiçbirisini görmez. Dağ iyesi kız, kayçıya “*Sen kayladığında çevredeki dağların iyelerinin hepsi gelip dinler. Onların dağlarına gitsen onlar senden samurlarını da esirgemezler.*” der; ancak kayçının kendi dağında avlanmasını isteyerek ona bol av vererek avlanmasına yardım eder (*N810 Yardımcı cin, peri, ruh*). Görüldüğü gibi efsanede kay söylemenin avın bereketli geçmesinde ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki dağ iyelerinin kay dinlemekten hoşlanması, kaya atfedilen kutsallıkla alakalıdır. Söz ve sözün kutsallığı, kayçılar, akınlar ve âşıklar arasında da hâlâ devam eden bir inançtır. Halk hikâyelerinde de sıkça karşımıza çıkan sözün kutsallığı motifi; Kerem ile Aslı Hikâyesi’nde, Kerem’in türkü

söylemesi üzerine sisle kaplı dağların yol vermesi, nehirlerin geçit vermesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır<sup>519</sup>.

Daha sonra efsanede dağ iyesi kız, avcıya, ava çıktığında iyelere dua etmesini, saçını saçmasını söyleyerek avın bereketli geçmesi için yapması gerekenleri öğretir (*F347 Periden nasihat, V51 Duanın öğrenilmesi*). Bu gerekleri yerine getirdiği takdirde iyeler, ondan avlarını sakınmayacaklardır (*F241 Perilerin hayvanları*). Bir müddet sonra avcının iki arkadaşı gelir ve onun çok güzel bir kızla beraber yaşadığını görürler. Arkadaşları, kızın alkarısı olduğunu düşünerek tüfek ile onu korkutmak için ateş ederler ve sonra kayçıya tüfeğin nasıl bir şey olduğunu gösterirler. Kayçının tüfeği eline alıp ateş etmesi üzerine dağ iyesi kız korkup kaçar (*F405.2 Ruhlar bıçakla ya da silah atışlarıyla uzaklaştırılır*). Bunun üzerine arkadaşları ile birlikte dönen avcı, onlara nasıl avlanılması gerektiğini anlatır ve o günden beri avcılar, bu gerekleri yerine getirerek avlanırlar ve avlanmaya giderlerken yanlarında kayçı da götürürler.

Efsane, sadece avcıların ava giderlerken neden kayçı götürdüklerini değil, av esnasında uygulanan diğer pratikleri de açıklamaktadır. Efsaneye göre dağ iyesi kız, avcı eşine, başarılı bir av geçirebilmek için, yiyeceklerin en iyilerini iyelere saçını olarak sunmasını ve bir hayvanı avlayacağı sırada “*Yayılması budaklı/ Kara orman ağaçlı/ Büyük kara taygam/ Her türlü payı/ Sadece bana/ İsteyerek gönderecek olsan/ Aşığına şükürler olsun/ Akarsuyuna şükürler olsun!*” diyerek dağlara hayır dua etmesini tembihler. Avcı, iyileştikten sonra kendisini almaya gelen arkadaşlarına nasıl avlanılması gerektiğini anlatır ve o günden beri avcılar taygada avlanacakları zaman yanlarında bir kayçı götürüp, saçını saçıp, hayır dua ederek avlanırlar. Avcılar, dağ iyelerini bu şekilde memnun ederek hem avın bereketli geçmesini sağlarlar hem de kendilerini kötülüklerden korurlar<sup>520</sup>.

Yer-su ruhları kategorisinde yer alan iyeler, efsanelerde insan suretinde karşımıza çıkarlar. Genellikle kadın olarak tasavvur edilen dağ iyeleri, avcıyla birlikte olmak ister ve bunun karşılığında ona bol av verirler; avcının onunla birlikte olmak

<sup>519</sup> A. Duymaz, Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 53-54.

<sup>520</sup> Altay Türklerinde avcılıkla ilgili pratikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. F. Türker, agb.; dağ ve avcılık iyeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. F. Bayat, age, C. II, s. 191-208, 222-229.

istememesi hâlinde ise onu deli edebilirler. Ele aldığımız efsanede, evli olan avcının kızla birlikte olmak istemese de yapacak bir şeyinin olmadığını düşünerek kendini onunla birlikte olmaya mecbur hissetmesinin sebebi de bu olmalıdır.

Görüldüğü gibi efsanede, dağ iyesi kız ile avcı arasındaki ilişki, alkarısı-avcı efsaneleriyle pek çok benzerlik taşımaktadır. Tıpkı alkarısı efsanelerinde olduğu gibi dağ iyesi kız, avcıyı iyileştirmekte, avcıyla birlikte olmak istemekte; avcı ise evli olmasına rağmen kendini kızla birlikte yaşamaya mecbur hissetmekte, kızla birlikte yaşarken arada karısı da aklına gelmektedir. Yer-su ruhlarından olan dağ ruhunun, efsanelerde, yeraltı ruhlarından olan alkarısı ile bu tip benzerlikler arz etmesi, muhtemelen her iki ruhun da insan (antropomorf varlıklar) olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca ormanların ruhların yaşadığı bir alan olarak tasavvur edilmesi, yalnız olan avcılarının bu tip ruhlarla karşılaşabileceği yönünde bir inanç ortaya çıkarmış olmalıdır<sup>521</sup>. Zira ağaç ve orman da aynen su ve yer altı gibi belli varlıkların yaşam alanıdır.

### 3.3.4. Şekil Değiştiren Varlıklar ile İlgili Efsaneler

#### 3.3.4.1. Koyon Cayık<sup>522</sup>

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Üç Kurbustan'ın üç kızı, kuğu şekline girerek yeryüzüne inerler ve kanatlarını çıkarıp Süt Göl'de yüzerler.
- b. Çoban kıyıda duran kanatların güzelliğine dayanamayıp birine dokunur.
- c. Süt Göl'den çıkan kızlar gökyüzüne uçarlar, ama kanadı kirlenen kız, o pis kanatlarla gökyüzüne çıkamayacağı için yeryüzünde kalır.
- d. Kız ağlar ve kır bir tavşana dönüşüp cansız bir şekilde yatar.
- e. Kötü bir niyeti olmayan çoban af dileyip “... *Yeryüzünün kır tavşanı da olsan sen gökyüzünde doğdun, kutsalsın. Onun için evlerin töründe, en temiz ve güzel yerde otur.*” diyerek alkış söyler.

<sup>521</sup> Orman-ruh ilişkisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Ergun, “*Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü*”, Millî Folklor, S. 87, 2010, s. 113-121.

<sup>522</sup> “İyi ruh, Ülgen'in varlığının bir bölümü; Ülgen'le insanlar arasındaki aracı.” Altayca-Türkçe Sözlük, s. 56.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, Tanrı Üç Kurbustan'ın üç kızı ile ilgilidir (*A32.2 Yaratıcının kızı, Z71.1 Formülistik sayı: üç*). Üç Kurbustan'ın üç kızı, her yeni hilalin sekizinci gününde kuğu<sup>523</sup> şekline girerek dağa iner ve kanatlarını çıkarıp Sümer'deki Süt Göl'de yüzerler (*F234.1.15.1 Kuğu formundaki peri, Z71.16.1 Formülistik sayı: sekiz*). Yine bir gün gölde yüzdükleri sırada, orada bulunan bir çoban, kıyıda duran ve ay ışığında altın gibi parlayan kanatları görür ve güzelliklerine dayanamayarak birine dokunur. Bu sırada gölden çıkan kızlardan ikisi, kanatlarını takıp ay ışığına doğru uçarlar; en küçük kız ise ak kuğu kanatları pislendiği ve sararıp solduğu için gökyüzüne çıkamaz (*Z142. Sembolik renk: ak*). Kız, çobana “Çoban sen yaptın! Ben Üç Kurbustan'ın kızıyım. Sen pis elinle kıyafetimi elledin, şimdi ben bu günah dolu yerden temiz, ak yere doğru nasıl çıkarım?” diye sitem eder. Ağlayan kız, kır bir tavşana dönüşerek cansız bir şekilde yatar (*F234.1.12 Tavşan şeklindeki peri*). Bunun üzerine çoban, kötü bir niyeti olmadığını söyleyerek af diler ve “(...) Yeryüzünün kır tavşanı da olsan sen gökyüzünde doğdun, kutsalsın. Onun için evlerin töründe, en temiz ve güzel yerde otur.” diyerek alkış söyler. Böylelikle Üç Kurbustan'ın tavşana dönüşen küçük kızı, evlerin töründe bulunan “Yayık” olur (*F482.6 Ev ruhlarının menşei*).

Efsane, Altay Türklerinin atalar kültüründe önemli bir yeri olan, arı ve saf ruhlardan “Yayık”ın ortaya çıkışı ile ilgilidir. İnsanları kötülüklerden korumak, onlara ruh vermekle görevli olan Yayık, Ülgen'in bir parçasıdır ve önceleri gökyüzünde yaşamaktayken Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilir<sup>524</sup>. Ele aldığımız efsanede de kuğu kız, elbisesi kirlenip de gökyüzüne çıkamayınca göksel bir varlık olmaktan çıkarak boz bir tavşana<sup>525</sup> dönüşür; yani yeryüzüne ait olur. Daha sonra ise buna sebep olan çobanın söylediği alkış ile “Yayık”a dönüşür ve bu şekilde gökselliğini korumaya devam eder.

<sup>523</sup> Dünya mitolojilerinde çok yaygın olan bu motifle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. I, s. 492-493.

<sup>524</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 385; C. Beydili, age, s. 603-604; A. İnan, age., C. I, s. 415, A.V. Anohin, age, s. 13.

<sup>525</sup> Tavşan, yıla giren, kutsal sayılan bir hayvandır. Eskiden Türkler, savaşmaya giderlerken karşılarına bir tavşan çıktığı takdirde onu vurmadan savaşmaya gitmezlerdi; vuramadıkları takdirde savaşa da gitmezlerdi. Bu da tavşan vurmanın, yakalamanın, ondan faydalanmanın şans getirdiğini, iyiye işaret olduğunu gösterir. Bk. Altay Kep-Kuuçınlar, age, s. 385.



Yayık, “Tanrı’nın çocuğu”, “Tanrı’nın oğlu” ya da “Tanrı’nın kızı”dır; “Kuday” olarak da anılır. Her Altaylı ailenin evinde onu temsil eden bir tasvir yer alır. Yayık, evin kapısının tam karşısında, törde durur. İki kayın dalı ince bir ipe birbirine bağlanır, o ipe de ak, sarı, mavi “calama” denilen bezler bağlanarak ortasına tavşanın derisi asılır. Tavşanın gözlerinin yerine mavi düğmeler takılır; kulaklarına, koluna, bacağına, kuyruğuna calamalar bağlanır. Çoğu zaman keçe torba içinde töre asılır. Gerektiğinde, dua törenlerinde kullanılır. Yayık, şaman törenlerinde de önemli bir yere sahiptir, çünkü şaman onsuz göklere, Ülgen’in huzuruna çıkamaz. Şaman, Yayık’ın tasviri aracılığıyla Yayık’ı çağırır ve onun refakatinde kurbanını Tanrı’ya ulaştırır<sup>526</sup>.

Yayıklar, “Ak Yayık” ve “Sarı Yayık” olmak üzere iki türdür. Ak Yayık, ev kuran her erkeğin evinde vardır. Evin törü sayılan erkeklere ait olan tarafta, yani kutsal sayılan yerde durur. “Yayık”ın önünden kadınlar geçmemeli, ona dokunmamalıdır. Tanrı’yla ve Altay boylarıyla ilişkilendirilen Ak Yayık, kutsal sayılmalı, gereken saygı gösterilmeli ve kirletilmemelidir. Evin töründe bulunan Ak Yayık sayesinde Tanrı’nın lütfunu kazanmak ve koruması altında bulunmak amaçlanır. “Sarı Yayık” ise kapının sağ yanında, evin kadınlara ait olan tarafında durur; atalarla ilgilidir. Bulunduğu evi, ev sahiplerini ve çocuklarını kötü ruhlardan korur. Gelen kötülükleri kapıdan içeri sokmaz, evi muhafaza eder.

Yayıkla ilgili çeşitli inanmalar, yerine getirilmesi gereken pratikler mevcuttur. Bir evin erkeğinin ölmesi hâlinde, bir yıl geçtikten sonra Yayık yenilenir. Eski Yayık, insanların, hayvanların ulaşamayacağı yere götürülerek temiz bir ağaca asılır. Ak Yayık, sedir ya da kayın ağacına asılırken; Sarı Yayık laden, çam ya da söğüt ağacına asılır. Bu sırada dua etmek ve bazı pratikleri yerine getirmek gerekir; aksi takdirde ev halkının başına bir felaket geleceğine inanılır.

Ak Yayık, pek çok ritüelde de ön plandadır. Bir sonraki yılın mahsulünün bereketli olması için yapılan törenlerde Yayık’a yeni sağılan süttten saçılır. Bu törene “Yayık Çıgarar” denir. Her yeni ayda yapılan dua törenlerinde ise Ak Yayık’a yeni sağılan süttten saçılarak “(...) *Kötülüklerden ayırın/ Hastalıklardan koruyun/ Felaketlerden uzak tutun/ Kötü ruhlara yakalatmayın/ Hayır duanızı esirgemeyin/ Op*

<sup>526</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 385; C. Beydili, age, s. 603-604; A. İnan, age., C. I, s. 415.

*kuruy, op kuruy!*” diye alkış söylenir. Bir kişinin hastalanması hâlinde ise “*Hastalıktan ayırın, temiz gövdemi canlandırın.*” denilerek Sarı Yayık’tan yardım istenir<sup>527</sup>.

Efsanede “Yayık”la birlikte “ak” renge de vurgu yapılır. Efsanemizde Üç Kurbustan’ın üç kızı, “ak yer”den yani gökyüzünden, ak rengin sembolü olan “kuğu”ya dönüşerek gelirler ve “Süt Göl”de yüzerler. Bilindiği gibi saflığın, temizliğin sembolü olan “ak” rengi, aynı zamanda Ülgen’in de rengi olarak nitelendirilir; hatta Ülgen’in kızlarına “ak kızlar” denilir<sup>528</sup>. Efsanemizde gökyüzünden gelen kuğu kızların, “Süt Göl”de yüzmesi ile yine “ak” renge vurgu yapılır; çünkü Süt Göl’ün bir diğer adı da “Süt Ak Göl”dür. “Süt Ak Göl”, her ne kadar efsanemizde Sümer’in zirvesinde olarak verilmişse de aslında cennet katında bulunur. Bu göl ile “ak” renginin ilişkisi de hem “ak” rengin cenneti simgelemesinden hem de bu gölün suyunun “süt gibi ak” olarak tasavvur edilmiş olmasından kaynaklanır. Tasavvurlara göre gökyüzünün üçüncü katında, yani cennetin bulunduğu katta yer alan Süt Göl’de insanların ruhları bulunur<sup>529</sup>. İnsanların ruhlarının bulunduğu bu gölde kızların yüzüyor olması ve daha sonra bu kızlardan birinin Yayık’a dönüşmesi elbette tesadüfi değildir. Zira Yayık’ın görevlerinden biri, bir çocuk doğduğunda Tanrı’nın emriyle bu gölden bir ruh almak ve çocuğa vermektir<sup>530</sup>. Görüldüğü gibi efsanede yer alan her motifin derin bir anlamı vardır.

Efsanede yer alan “kuğu şeklindeki kadın” ve “kuğuya dönüşmeye yardımcı kanat” motifleri, Türk kültüründe oldukça yaygındır. Bu motiflerin yer aldığı anlatmalarda genel olarak göksel birer varlık olan kızlar, yüzmek için geldikleri göle kanatlarını çıkararak girerler. Onlar gölde yüzerlerken içlerinden birinin elbisesinin başına kötü bir şey gelir ve o geri dönemez. Bu talihsizliğe sebep olan kişi, göksel kızla birlikte olur ve bu birliktelikten çocukları olur<sup>531</sup>. Dede Korkut’un “Basat’ın Tepegöz’ü

<sup>527</sup>V.A. Muytueva- M.P. Çoçkina, age, s. 32-33; A. İnan, age, C. I, s. 415.

<sup>528</sup>A. İnan, age, 2000, s. 33; F. Bayat, age, C. I, s. 309.

<sup>529</sup>B. Ögel, age, C. I, s. 571.

<sup>530</sup>B. Ögel, age, C. I, 571; F. Bayat, age, C. I, s. 313.

<sup>531</sup>Kuğu-kadın ve kuğuya dönüşmeye yardımcı kanatlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. J. P. Roux, age, 2005, s. 334-341.

Öldürdüğü” kolunda da bu motif yer almakta, çoban ile pınara yüzmeye gelen göksel varlığın birlikteliğinden Oğuz’un başına dert olan “Tepegöz” dünyaya gelmektedir<sup>532</sup>.

### 3.3.4.2. Büyükayı

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Yeryüzünde her şeyi yiyen yedi yakın arkadaş vardır.
- b. Karatı Kağan, bu yedi arkadaşını öldürmek için huzuruna çağırır.
- c. Bu yedi arkadaş, sahip oldukları özellikleri sayesinde Karatı Kağan’ın tuzağından kurtulurlar.
- d. Onlar çok günah işlediklerinden dolayı (pişman olarak) yüksek bir taştan atlayarak ölmek isterler.
- e. Yere düşmeden gökyüzüne uçarlar ve “Büyükayı takımyıldızı”nı oluşturur.

#### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “Büyükayı takımyıldızı”nın oluşumuyla ilgilidir (*A771 Büyükayı takımyıldızının menşei*). Efsaneye göre yedi yakın arkadaş vardır ve her biri sahip olduğu özelliklerle isimlendirilmiştir. Caan-Oos (Büyük Ağız), Uzun-Kol (Uzun Kol), Tarnaçı (Büyücü), Tındaacı (Dinleyici), Cügürük (Koşucu), Bökö (Pehlivan) ve Caan-Kös (Büyük Göz). Karatı Kağan, yeryüzünde bir şey bırakmayan bu yedi arkadaşını öldürmeye karar verir ve huzuruna çağırır (*K2294 Hain ev sahibi*). Yedi arkadaş geldiğinde onlara zehirli etten ikram eden Karatı Kağan, daha sonra onları demir bir eve kapatarak evi ateşe verir (*K811.4 Düşman misafirler duvarları ahşapla gizlenmiş demir bir eve sokularak ateşe verilirler*). Ancak Tındaacı, Karatı Kağan’ın düşüncesini önceden öğrenir ve Caan-Oos giderken bir gölü ağzının içine alır. Tarnaçı, zehirli eti değiştirip başkalarına verir, kendileri iyi etten yerler. Eve kapatıldıklarında Caan-Oos ağzındaki suyu püskürterek yangını söndürür ve evi soğutur. Tındaacı, Karatı Kağan’ın halkının kendilerini öldü sanıp gittiklerini duyunca Bökö, demir evi yıkar ve dışarı çıkarlar (*R211.4 Esaretten kurtulma*). Cügürük, dışarı çıktıklarında yedi kutup porsuğu yakalar ve bu sayede karınlarını doyururlar. Bu yedi arkadaş, yeniden her şeyi yemeye ve yeryüzünde bir şey bırakmamaya başlarlar. Bir gün çok günah işlediklerini

---

<sup>532</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 105-114.

düşünerek yüksek bir yere çıkıp atlarlar. Ama yere düşmeden yedi yıldız olup gökyüzüne uçarlar (*D293 İnsanın yıldıza dönüşmesi, Z71.5 Formülistik sayı: yedi*). Bu yedi yıldız, “Büyükayı takımyıldızı”dır.

Altay Türkçesinde “Ceti Kaan” olarak adlandırılan Büyükayı takımyıldızına Eski Türkçede “Yitiken” (Yedi Hanlar) denirken Kırgızlarda “Cetigen”, “Ceti Arhar” (Yedi Koç), Tuvalılarda “Citi Han” (Yedi Han), Hakaslarda “Ceti Karakçı” (Yedi Hırsız), Karaçay-Balkarlarda “Jetegeyle” (Yediler), Azerbaycan Türklerinde “Yeddi Kardeş” ya da “Çömçe Kuyruk”, Türkiye Türklerinde “Yedi Kardeş” gibi isimlerle adlandırılmaktadır<sup>533</sup>. Emel Esin, bu takımyıldızıyla ilgili şunları söyler: “*Türkçede Yitiken denen Büyükayı yıldız takımının, hükümdarın arabası sayılıp, kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmişti. Böylece gök tanrısının veya arabasının yıllık bir hareketi olduğu farz ediliyordu.*”<sup>534</sup>. Büyükayı takımyıldızının bu dairesel dönüşü, efsanelerin kovalama esası üzerine kurulmasına neden olmuştur. B. Ögel’in aktardığı bir varyantta yedi kardeş ya da yedi haydut, küçük “alcor yıldızı”nı<sup>535</sup> başka yıldızlardan çaldıklarından diğer yıldızlar bunu geri almak için kovalayıp dururlar<sup>536</sup>. Kazak Türklerine göre iki atı takip eden yedi kurttur, Kırgız Türklerine göre ise atları kovalayan yedi hırsızdır. Altay Türklerindeki anlatma da göz önüne alındığında, yıldızların göksel varlık olmasına rağmen dünyevî varlıkların gökselleşmiş şekilleri olarak algılandığı görülmektedir<sup>537</sup>.

İncelediğimiz efsanede yedi arkadaş, kayadan atlamak suretiyle şekil değiştirerek gökyüzüne yükselirler ve yıldıza dönüşürler. İnsanın yıldıza dönüşmesi, şekil değiştirerek göksel cisimlere dönüşmeler arasında en sık rastlanılanıdır<sup>538</sup>.

<sup>533</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 287-288

<sup>534</sup> E. Esin, age, 2001, s. 41.

<sup>535</sup> “*Büyükayının kuyruğundaki üç yıldız, hafif bir kıvrım yapar. Bu kıvrımın ortasındaki yıldızın karşısında bir yıldız vardır. Buna ‘alcor’ adı verilir.*” Bk. B. Ögel, age, C. II, s. 171.

<sup>536</sup> B. Ögel, age, C. II, s. 171.

<sup>537</sup> İ. Taş, age, s. 164; J.P. Roux, age, 2005, s. 86.

<sup>538</sup> Göksel cisimlere dönüşme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Ergun, age, C. I, s. 182.

### 3.3.4.3. Ülker-I

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Ülker suyun dibinde dururken at ile inek onu görür ve üzerine basmak için tartışırlar.
- b. Önce inek basar.
- c. İneğin basmasıyla yıldız, ineğin toynaklarının arasından vızıltıyla geçerek gökyüzüne çıkar.
- d. Ondan beri Altay'da kışlar soğuk, yazlar ılık olur; çünkü Ülker kaynak suyundadır.

#### II. Kültürel Boyutu:

Ülker takımyıldızının menşei ile ilgili olan efsane (*A773 Ülker takımyıldızının menşei*), “*Ülker yıldızı kaynak suyun dibinde durur.*” inanişiyi başlar. Efsaneye göre Ülker suyun dibindeyken inek ve at, Ülker’in üstüne basmak için yarışırlar. Önce inek basar ve yıldız ineğin toynaklarının arasından geçerek gökyüzüne gider. O günden sonra Ülker, kışın gökyüzünde, yazın yeryüzündedir<sup>539</sup> (*D620 Periyodik dönüşüm*) ve bu yüzden de kışlar çok soğuk, yazlar ise ılıktır (*A1150 Mevsimlerin belirlenmesi*). Efsane, Altay coğrafyasında kışların neden soğuk, yazların ise ılık geçtiğini de açıklar.

Türk düşünce sistemi içerisinde, tıpkı güneş ve ay gibi, yıldızlar da canlı birer varlık olarak tasavvur edilir ve bir dönüşüm sonrası gök cismi olduklarına inanılır<sup>540</sup>. Ele aldığımız efsanede de Ülker yıldızının, önceleri bir kaynak suyun dibinde yaşadığına inanılması, o dönem içerisinde onun canlı bir varlık olarak algılandığının göstergesidir. S. Surazakov “Altay Folklor” adlı eserinde Ülker’in gökyüzüne çıkıp yıldızla dönüşmeden önce yeryüzünde buzun üstünde yaşayan, canlıları yutan ve havayı

---

<sup>539</sup> Ülker yıldızının iki ay gökyüzünde görünmemesi ile ilgili Osman Turan şu bilgiyi nakleder: “(...) Altay Türklerinde de böyle bir hesap tarzı mevcuttur: Onların müşahedelerine göre Meçin yıldız kümesi, hilalin ikinci gününde, yanından geçtiği zaman o ayın adı İzüay (yani ısı-sıcak ay) denilir ki Haziran’dır; hilalin dördünden geçerse Küükay (Mayıs); altısında geçerse Erenisay (Nisan); sekizinde geçerse Tulaganay (Mart); onunda geçerse Çağan ay (II. kânun); on dördünde Kurağan ay (I. kârün), on altısında Kiçi Ürgen (II. teşrin), on sekizinde Ulu ürgen (I. teşrin), yirmisinde Sığın ay (Eylül). Bundan sonra görünmez.” Bk. O. Turan, age, s. 59.

<sup>540</sup> K.E. Ukaçına, age, s. 74; F. Bayat, age, C. I, s. 202.

soğutan bir bela olduğunu söylemektedir<sup>541</sup>. B. Ögel tarafından aktarılan bu efsanenin bir varyantında ise Ülker yıldızının kaynak suyunun dibinde yaşayan, yeryüzüne dehşet saçan ve inekleri yiyen bir böcek olduğu ifade edilmektedir<sup>542</sup>. Her iki araştırmacının da aktardığı benzer bilgiler, ele aldığımız efsanede ineğin neden bu yıldızın üstüne bastığına bir açıklık getirmektedir.

Altay'da bu yıldızın üstüne soğuk nefesli ve ince toynaklı inek yerine kalın toynaklı at basmış olsaydı Altay'da sürekli yaz olacağına, o zaman da yaşamın çok farklı olacağına inanılmaktadır. Oysa inek bastığı için hem insanlara hem de onların besledikleri hayvanlara zarar veren dondurucu soğuklar olmaktadır. İneğin toynaklarının ikiye ayrık olmasının sebebi de buna bağlanmaktadır (*A2300 Hayvanların fiziksel özelliklerinin menşei*)<sup>543</sup>.

Altay Türklerinin “Meçin” olarak adlandırdığı bu takımyıldızını, Tuva Türkleri “Ulgır” veya “Uher”, Hakas Türkleri “Urker”, Özbek Türkleri “Uhr”, Karaçay-Balkar Türkleri “İlker”, Azerbaycan Türkleri, “Ülker”, Türkiye Türkleri ise “Ülker, Yediger, Yedigen, Yedikardeş, Yediler, Yedi Kandil, Süreyya” gibi isimlerle adlandırmaktadırlar<sup>544</sup>. Aslında Ülker takımyıldızında iki yüz elliden fazla yıldız olmasına rağmen çıplak gözle ancak altı ya da yedi tanesi görülebilmekte, o da bölgelere göre değişiklik göstermektedir<sup>545</sup>.

“Su unsurunun göksel cismi” olarak kabul edilen Ülker’in hareketlerinin pek çok toplumda mevsimlerin belirlenmesinde rol oynadığına inanılmaktadır<sup>546</sup>. Örneğin Kuzey Türklerine göre bu takımyıldızında altı yıldız vardır ve bu altı yıldız gökte altı delik oluşturarak iklim üzerinde değişikliğe sebep olmaktadır<sup>547</sup>. On iki hayvanlı takvimde “sığın” (eylül) ayını temsil eden Ülker, rivayetlere göre, bu ayda kaynak suyundan gökyüzüne çıkmakta ve bu yüzden de soğuklar başlamaktadır. Yazın görünmeyen Ülker yıldızının, kışın net bir şekilde görünmesi hâlinde o kışın çok sert

<sup>541</sup> S.S. Surazakov, age, s. 99.

<sup>542</sup> “(...) Meçin adlı bir böcek yerde yaşar, insanlar ve inekleri yemiş. Bir inek, meçini öldürmüş. Parçalarını göğe savurmuş ve böylece Ülker yıldızı olmuş...”, Ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. II, s. 212-213.

<sup>543</sup> K.E. Ukaçına, age, s. 74.

<sup>544</sup> F. Bayat, age, C. I, s. 284.

<sup>545</sup> <http://astom.omu.edu.tr/index.html> (07.02.2011).

<sup>546</sup> E. Esin, age, 2001, s. 26, 71-72.

<sup>547</sup> B. Ögel, age, C. II, s. 212.

gececeğine; bulanık görünmesi hâlinde ise ılık olacağına inanılmaktadır<sup>548</sup>. Ele aldığımız efsanede de soğukların başlaması ve sert geçen kışla ilişkilendirilmektedir.

#### 3.3.4.4. Ülker-II

##### I. Olay Örgüsü:

- a. Eskiden yerde yaşayan Ülker'in üzerine basmak için at ile inek tartışırlar.
- b. İneğin önce basmasıyla yıldız ineğin toynağının arasındaki yarıktan gökyüzüne çıkıverir.
- c. Ondan beri Ülker gökyüzünde görüldüğünde soğuk olur, kırağı düşer.

##### II. Kültürel Boyutu:

Efsane, “Ülker-I” adlı efsanenin bir varyantıdır. Eskiden yerde bulunan Ülker yıldızının üstüne basmak için inek ve at yarışır; önce inek basar. Bunun üzerine yıldız, ineğin toynaklarının arasından gökyüzüne çıkar. O günden beri gökyüzünde Ülker takımyıldızı vardır (*A773 Ülker takımyıldızının menşei*). Bu takımyıldızı kışın gökyüzünde görünür, yazın iki ay kaybolur (*D620 Periyodik dönüşüm*). Kışın görüldüğünde soğuk olur, yazın ise yeryüzüne indiği için ılıktır (*A1150 Mevsimlerin belirlenmesi*).

Bu efsanenin “Ülker-I” adlı efsaneden farkı Ülker yıldızının kaynak suyunda değil de yerde bulunmasıdır. Ayrıca efsanede “*Ülker görüldükten sonra atı dinlendirmek gerekir. Terleyen ata binilmez, dinlendirip binilir. Dinlendirip binilen at güçlü olur, hızlı olur, sırtı, boynu çabuk zedelenmez, vücudu bükülmez.*” şeklinde bir inanç da yer almaktadır. Bu da tabiatla iç içe yaşayan Altay Türklerinin doğa olaylarını nasıl gözlemlediklerini ve atın hayatlarında ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

#### 3.3.5. Olağanüstü İnsanlar ile İlgili Efsaneler

##### 3.3.5.1. Kulcukay

##### I. Olay Örgüsü:

- a. İnsan yiyen Kulcukay uyuklarken eşinin kuzeni gelir, kazanda kaynayan insan uzuvlarını görünce korkarak gider.

<sup>548</sup> K.E. Ukaçına, age, s. 74, 102.

- b. Eşinin kuzenini yemeyi planlayan Kulcukay, eşine sinirlenir ve onu yer.
- c. Kulcukay tekrar evlenir.
- d. Kulcukay'ın eşi bir oğlanla onu öldürme planları yapar.
- e. Oğlan, Kulcukay derin uykudayken onu göbeğinden okla vurur, Kulcukay ölür.
- f. Kulcukay'ı toprağa verirlerken onun yüreğinin iki başlı ve tüylü olduğunu görürler.
- g. O Çike-Taman dağ geçidinin en zor boğazına kulübe yapıp geçen insanları yakalayıp yiyen biridir.

## II. Kültürel Boyutu:

Kulcukay adlı insan yiyen biri vardır (*G312 Yamyam canavar*). Kulcukay, Çike Taman Dağı'nın geçidinin girişine kulübe yapıp, geçenleri yakalayıp yemekte, yakalayamadıklarını ise tuzak kurup takip etmektedir. Bir gün Kulcukay'ın eşi “*Yengemin başı fokur fokur kaynamakta.*” der ve o sırada onlara misafirliğe gelen kuzeni buna kulak misafiri olur (*N450 Sırlara kulak misafiri olma*). O sırada uyuyormuş gibi yapan Kulcukay, eşi ile kuzeninin tüm konuşmalarını dinler (*K1860 Ölü ya da uyuyor taklidi yaparak aldatma*). Kadının kuzeni, kazanda kaynayan insan uzuvlarını görünce korkar ve oradan kaçarak uzaklaşır. Yemeyi planladığı kişinin eşi yüzünden kaçmasına sinirlenen Kulcukay, eşinin iki memesini keser ve henüz canlıyken kanını içer (*G77 Adam karısını yer*). Kulcukay, daha sonra bir başkası ile evlenir. Kulcukay'ın yeni eşi, bir gün bir oğlanla birlik olup Kulcukay'ı öldürmeye karar verir. Önce Kulcukay'ın derin uykuda olup olmadığını kontrol ederler. Ayakkabı dikmekte kullanılan bizi alıp Kulcukay'ın kalçasına batırırlar, ama Kulcukay derin uykuda olduğu için bunu hissetmez (*(T)F564.5 Olağanüstü derin uyku*). Bunun üzerine oğlan, Kulcukay'ı göbeğinden okla vurur (*K959.2 Birini uykudayken öldürme*). Acıyla kalkıp okunu yayını alarak dışarı çıkan Kulcukay, insanları gözetlemek için kullandığı çalılığı çekince yığılıp kalır. O ölünce Altaylılar huzur bulur; çünkü o insanları yiyen biridir. Kulcukay'ın ölüsü toprağa verilirken göğsünü kesip açtıklarında yüreğinin tüylü ve iki başlı olduğunu görürler (*F559.7 Olağanüstü kalp, (T)Z71.0.3 Formülistik sayı: iki*).



Efsane, yüreği tüylü ve iki başlı olanların insan yedikleri yönünde bir rivayetin olduğunun söylenmesiyle son bulur.

Efsanede yer alan Kulcukay, bir nevi “dev”dir. Her ne kadar onun olağanüstü boyutlarda olduğundan söz edilmemişse de daha önce bahsettiğimiz gibi Türk inanç sisteminde devler her zaman anormal boyutlarda olmayabilir<sup>549</sup>. Kulcukay’ın Çike Taman adlı dağ geçidinin önünde durup gelip geçen insanlara tuzak kurması, onları takip etmesi, yakalayıp yemesi Dede Korkut Kitabı’ndaki “Tepegöz” tipini akla getirmektedir. Bir çobanın peri kızı ile birlikteliğinden doğan ve tek gözlü bir dev olan Tepegöz, bir dağın başını tutarak geleni geçeni yemektir. Tepegözü yenmek ve Oğuz’u bu insan yiyen devden kurtarmak isteyen Basat, deve ok işlemediğini görünce onu vücudundaki tek etli yeri olan gözünden vurmak suretiyle alt etmektedir<sup>550</sup>.

Tepegöz’ün gözünden vurulmak suretiyle etkisiz hâle getirilmesi gibi, ele aldığımız efsanede Kulcukay’ın ancak uyurken göbeğinden vurulmak suretiyle öldürülebildiğini görüyoruz. Bu da Kulcukay’a olağanüstülük katmakta, onun normal şartlarda öldürülebilmesinin mümkün olmadığını düşündürmektedir. Kulcukay’a olağanüstülük katan motiflerden biri olağanüstü derin uykusudur; o kadar ki kalçasına biz batırıldığında dahi Kulcukay uyanmamaktadır. Efsanede Kulcukay’ın olağanüstülüğü yüreğinin “tüylü ve iki başlı” olmasıyla ve “*Bir rivayete göre yürek tüylü ve iki başlı olursa insan insanı yemektir*” denilerek pekiştirilmektedir.

### 3.3.5.2. Cer Bıdınak

#### I. Olay Örgüsü:

- a. Karlağaç adlı kadın, kızı sekiz yaşına gelinceye kadar insan yiyen Kuuk Baş’tan saklar.
- b. Bir gün Karlağaç, kızını bulamaz ve ailesinin yanına giderek olanları anlatır.
- c. Kardeşi Cer Bıdınak, ablasına çocuğunu aramasını söyler.
- d. Çocuğunun kara kabanını bir yassı taşın altında bulan Karlağaç, onu Kuuk Baş’ın yediğini anlar.

<sup>549</sup> “Elbegen” adlı efsanede bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Tekrar düşmemek için burada yer verilmeyecektir.

<sup>550</sup> O.Ş. Gökyay, age, s. 105-114.

- e. Cer Bıdınak, Kuuk Baş'ın peşinden gidip onu döver, yakmaya çalışır, ama Kuuk Baş yanmaz.
- f. Kuuk Baş, Cer Bıdınak'ın taş kesilmesi için beddua edince Cer Bıdınak kayaya dönüşür.
- g. Kuuk Baş kurşuna dönüşüp yere doğru girer.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, uzaktan bakıldığında bahadıra benzeyen ve yanında kızıl köz varmış gibi duran bir kayanın adlandırılmasıyla ilgilidir.

Efsaneye göre, çocukları yiyen Kuuk Baş adlı biri vardır (*G86 Çocukları yiyen yamyam*). Karlağaç adlı kadın, kızı sekiz yaşına gelinceye kadar onu Kuuk Baş'tan saklar (*Z71.16.1 Formülistik sayı: sekiz*). Kızına pars derisinden dikilen kara kaban giydirir, ak geyiğe emzirtir (*B535 Bakıcı hayvan, (T)T622 Geyik tarafından emzirilen çocuk, Z142. Sembolik renk: ak, Z143 Sembolik renk: kara*). Karlağaç'ın kızı bir gün ortadan kaybolur. Buna çok üzülen Karlağaç, yedi nehrin ağzındaki ailesinin yanına gider ve durumu onlara anlatır (*Z71.5 Formülistik sayı: yedi*). Karlağaç'ın kardeşi Cer Bıdınak, sinirlenerek dışarı çıkar ve etrafı tekmeler, sonra içeri girerek ablasına çocuğunu aramasını söyler. Bunun üzerine çocuğunu aramaya çıkan Karlağaç, kızının kara kabanını ve atın koşum takımlarını bir taşın altında bulur ve kızını Kuuk Baş'ın yediğini anlar.

Kuuk Baş'ı aramaya çıkan Cer Bıdınak, onu yedi nehrin ağzında, büyük tayganın eteğinde bularak döver, yakmak ister, ama Kuuk Baş yanmaz. Bunun üzerine Kuuk Baş, "(...) *Sen kırk yaşında olmuş olsan/ Ben sana beddua etmezdim/ Sen en fazla otuz dokuz yaşındasın/ Kaya olup sertleşip kal!*" demesi üzerine Cer Bıdınak, kayaya dönüşür (*D231 İnsanın taş kesilmesi, Z71.12 Formülistik sayı: kırk*). Kuuk Baş ise kurşun olup eriyerek yere doğru girer (*(T)D296 İnsanın kurşuna dönüşmesi*). Kuuk Baş, yok olduktan sonra insanlar çoğalmaya başlar.

Efsanede Karlağaç'ın kızına pars derisinden yapılmış kara kaban giydirmesi, ak geyiğe emzirtmesi oldukça dikkat çekicidir. Karlağaç'ın kızına pars derisinden yapılmış kara kaban giydirerek, onu, çocukları yiyen Kuuk Baş'tan korumak istediği

anlaşılmaktadır. Bunun temelinde muhtemelen “don değiştirme”<sup>551</sup> fikri vardır. Karlağaç, pars derisinden yapılan kaban aracılığıyla kızını pars biçimine sokmuş olacak, böylelikle parsa ait vasıflar kızına gececek ve kızı da bu sayede kötülüklerden korunacaktır. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki Sibiryalı halklarında, kutsal sayılan parsların öldürölmemesi gerektiği yönünde bir inanç da söz konusudur. Bahaeddin Ögel, “Türk Mitolojisi” adlı eserinde konuyla ilgili şu bilgileri nakleder: “*Kuzey-doğu Sibiryalı’da yaşayan ilkel kavimler, büyük Sibiryalı kaplanlarını, kendi ataları gibi görürler. Onları öldürmezler ve kaplan avına da çıkmazlar. Bundan dolayı kaplanlar da onları hoş görür.*”<sup>552</sup>. Karlağaç’ın kızını ak geyiğe emzirtmesi de muhtemelen yine benzer endişeler içerisinde gerçekleştirilmiştir. Karlağaç’ın kızının Türklerde kutsal sayılan ak geyiğe emzirtilmesi, hayvan tarafından beslenen çocuğun ona tabi olacağı inancıyla alakalı olmalıdır<sup>553</sup>. Muhtemelen Karlağaç, pars derisinden yapılan kaban giydirmek ve ak geyiğe emzirtmek suretiyle bu hayvanlara atfedilen kutsallığın çocuğuna gececeğini veya onu kötülüklerden bu yolla koruyacağını düşünmüştür.

Efsanede Kuuk Baş, çocukları yiyen şeytanî bir varlıktır ve onun yok olmasından sonra insanlar çoğalmaya başlarlar. Bu durum, bu tip efsanelerin doğal sonucudur ve pek çok efsane aynı şekilde noktalanır. “Kulcukay” adlı efsanede insan yiyen Kulcukay öldükten sonra Altaylılar huzur bulmuşlar, “Erlık’in Sürölmesi” adlı efsanede ise yeryüzündeki her şeyi yiyen Erlık, yeraltına gönderildikten sonra insanlar yeryüzünün yönetimini ellerine alabilmişlerdir. Aslında ele aldığımız efsanede de Kuuk Baş’ın “yok olma”sı bir ölüm değildir; o kurşun olup eriyerek yeraltına girer. Bu da Kuuk Baş’ın diğer bütün kötü varlıklar gibi Erlık’in tebaasından olduğunu göstermektedir. Yaratılış efsanelerinde de ele aldığımız gibi bütün iyi varlıklar Tanrı tarafından, kötü varlıklar ise Erlık tarafından yaratılmaktadır. Kuuk Baş’ın kurşun olup yeraltına girmesi de tekrar geldiği yere, yani halkıyla beraber yeraltında yaşayan Erlık’in hanlığına dönüşünün bir göstergesidir. “Encyclopédie des Symboles”de de

---

<sup>551</sup> “Don değiştirme” ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. B. Ögel, age, C. II, s. 143.

<sup>552</sup> B. Ögel, age, C. II, s.536.

<sup>553</sup> J.P. Roux, age, 2005, s. 286.

kurşunun “yer altı” ve “büyü”yle ilişkisinden bahsedilmesi<sup>554</sup>, bu fikrimizi doğrular niteliktedir.

Kuuk Baş’ın başta insan olarak tasavvur edilirken sonradan kurşuna dönüşmesi, yani şekil değiştirmesi, bu tip varlıklarda görülen bir özelliktir. Bu da daha önce bahsettiğimiz gibi, Bahaeddin Ögel’in Türklerde yeraltı ruhlarının ve devlerin istedikleri zaman şekil değiştirebilen varlıklar olmalarından dolayı illa ki anormal büyüklükte olmalarının gerekmediği yönündeki tespitini akla getirmektedir<sup>555</sup>.

Efsanede Kuuk Baş, şekil değiştirmeden önce Karlağaç’ın erkek kardeşi Cer Bıdınak tarafından yakılarak öldürülmek istenmiş; ama bu mümkün olmamıştır. Kuuk Baş’ın yanmaması onun yeraltına ait şeytanî bir varlık olduğu yönündeki tespitimizi doğrular niteliktedir. Efsanede öldürülmek istenen Kuuk Baş’ın Cer Bıdınak’a beddua etmesi üzerine Cer Bıdınak kayaya dönüşmüştür. Buradaki “kayaya dönüşüm”ün şeytanî varlığın bir nevi cezalandırması olduğunu söylemek mümkündür, diye düşünüyoruz.

### **3.3.6. Olağanüstü Hayvanlar ile İlgili Efsaneler**

#### **3.3.6.1. Argımak**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Altaylılar, Erciş bölgesinin Kazakları tarafından esir alınırlar.
- b. Esirlerin arasında olan hamile bir kadın, beşikteki bebeğini kayın ağacının altına bırakarak gider.
- c. Hamile kadın Erciş’e vardıklarında çocuğunu dünyaya getirir.
- d. Çocuk büyüyünce çobanlık yapar.
- e. Sürünün içerisinde görünüşü çirkin, dışkısı ve toynakları farklı bir at vardır, o “argımak”tır.
- f. Bir kadının tavsiyesi doğrultusunda çocuk, argımakla kaçır.
- g. Altay’da bir zenginin kazanı çınlayarak argımak at ile esir olarak götürülen oğlanın döndüğünü söyler.

<sup>554</sup> Encyclopédie des Symboles (Semboller Sözlüğü), Le Livre de Poche Yay., München 1989, s. 538.

<sup>555</sup> B. Ögel, age, C. II, s. 561-564.

- h. Kement yardımıyla oğlanı atın üzerinden indirirler.
- i. Durdurulamayan at, Ulagan'a kadar koşarak orada bir ağacın altında ölür.
- j. O atın kemiklerinin içilmesinin kırıklara iyi geldiğine inanılır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane, görünüşü son derece çirkin, toynağı ve dışkısı bakımından diğer atlardan çok farklı, çok hızlı koşan, hatta durdurulması mümkün olmayıp en son ölen “argımak” denilen atlarla ilgilidir ((T)F980.1 *Olağanüstü at*).

Efsaneye göre Kazaklar, Altay yurdunu basıp bütün insanları esir alırlar, hayvanları ganimet olarak götürürler (R0 *Esaret*). Esirlerin arasında bulunan hamile bir kadın, kucağındaki yavrusunu bir kayın ağacını altına bırakır. Kayının öz suyuyla beslenen çocuğun (F811.5.1 *Besin damlatan olağanüstü ağaç*) ağlamasını, avdan dönen babası duyar ve evladını tanır. Adam çocuğuyla beraber bir zenginin yanında ırgat olarak işe başlar.

Esir olarak götürülen kadın ise Erciş'e vardıklarında çocuğunu dünyaya getirir. Çocuk büyüyünce hem çobanlık yapar hem de yabani atları eğitir. Altay'dan getirilen taylardan biri, iki yaşına geldiğinde büyük karınlı, uzun kulaklı; dışkısı diğer hayvanların dışkısına göre sert, küçük ve görünüş itibariyle çok farklı; toynakları ise nereye çıkarsa çıksın kaymayacak şekilde kalın, sert ve küçük olan; çirkin ve farklı görünüşte bir ata dönüşür. Bir kadın, çocuğun büyüttüğü ve çirkin olmasından dolayı kimsenin istemediği bu atın argımak olduğunu anlar ve bu atı eğitmenin çok zor olduğunu, koştukları zaman terlemeye başarlarsa onları durdurmanın mümkün olmadığını ve bu at ile Altay'a kaçabileceğini, söyler (J155 *Kadınlardan öğrenilen bilgi*).

At, üç yaşına geldiğinde Kazak yurdunda bir toy düzenlenir. Bu oğlan da atıyla birlikte bu toydaki yarışlara katılır. Ata ilk defa orada binen oğlan, bir süre sonra atın terlemesi için kum dolu heybeyi atın üstüne koyar. Terlemeye başlayan at o kadar hızlı koşar ki Erciş Nehri'ni geçip Altay'a giderler. Kazaklar, onları takip etseler de yetişemezler (B184.1.1.2 *Kuş gibi hızlı at, R260 Takipler*).

Oğlan yurduna yaklaşırken zenginini biri, bronz kazanının çınlaması üzerine (*F881 Olağanıstü kazan*) daha önce yurtlarından esir olarak götürölen bir kişi ile bir argımak atın geldiğini anlar. Adamın ırğatları, dışarı çıkıp baktıklarında bir atlının geldiğini görünce hemen kementlerini hazırlarlar ve oğlanı argımak atın üzerinden indirirler. At ise hızını kesmeden koşmaya devam eder; Kırılık'a, oradan Ekinurdiñ Oozı'na, sonra Cabagan'a, en son olarak Ulagan'a gider, orada ayrık bir ağaca çarpıp, ölüür.

Efsane, tarihî gerçekliği olan bir olayla, Altaylıların, Kazaklar tarafından esir alınmasıyla başlar. Tarihî kaynakların aktardığına göre 1758-1760 yılları arasında Kazak yağmacıları, Altay'a saldırıp halkı yağmalarlar, kimini esir alıp kimini öldürürler, bütün hayvanlara, mallara el koyarlar. Kazaklar, 1760 yılında, Çin'e tabi olan bir kısım Altaylılara saldırınca Ecen Kağan yönetimindeki Çin ordusu karşı saldırıya geçer ve bunun üzerine Kazaklar kaçarlar ve bir daha gelmezler<sup>556</sup>. Efsanemiz de Kazaklar tarafından esir alınan oğlanın, argımak atı sayesinde esaretten kurtulması ve yurduna dönmesi ile ilgilidir.

Argımak atla ilgili efsanelerde, argımak olağanıstü bir hızla ve hiç durmadan koşarak üzerindeki kişiyi esaretten kurtarmaktadır. Bu tip efsanelerde en dikkat çekici motif, terlemeye başlayan atı durdurmanın mümkün olmamasıdır. At o kadar hızlı koşmaktadır ki onu düşman askerleri yakalayamamakta, üzerindeki insan ancak kement yardımıyla attan indirilebilmektedir. Uzun süre koşan argımak da en sonunda ya bir ağaca, dağa çarparak ya da nehre, göle düşerek ölmektedir. S. Surazakov, argımak atların, insanı şaşırtacak kadar hızlı koşan "kanatlı atlar" olduğunu söylemektedir<sup>557</sup>. Ancak ele aldığımız efsanede argımak atın kanatlı olduğundan bahsedilmemekte, sadece fiziksel özelliklerine değinilmektedir. Efsanede, hala o ağacın altında olan atın kemiklerinin ezilip içildiği takdirde kırıklara iyi geleceği yönünde bir inançtan bahsedilmesi de atın hızlı koşması gibi olağanıstü özellikleriyle alakalı olmalıdır.

Efsanemizde, irkin görünümlü, kimsenin binmek istemediği bir atın ileride "argımak" olarak bahsedilen çok hızlı koşan olağanıstü bir ata dönüşmesi, Köroğlu'nun

---

<sup>556</sup> G. Samaev, age, s. 209-210.

<sup>557</sup> S.S. Surazakov, age, s. 211.

atını çağrıştırmaktadır. Orta Asya'dan Balkanlara geniş bir coğrafyada yaygın bir şekilde bilinen Köroğlu anlatmalarında, Köroğlu'nun atı da cins bir at olmasına rağmen cılız olmasından dolayı beğenilmemekte, hatta Anadolu varyantında hanın kendisiyle alay ettiğini düşünmesinden dolayı Köroğlu'nun babasının gözlerinin kör edilmesine sebep olmaktadır. Ancak bu cins at, özel olarak yetiştirilmesinin sonucunda olağanüstü bir ata dönüşmekte ve kahramanın maceralarında hep onun yanında yer almaktadır<sup>558</sup>.

Efsanede argımak at dışında dikkat çekici bir diğer motif ise “hayat ağacı”dır. Efsaneye göre anası tarafından kayın ağacının altına bırakılan çocuk, ağacın öz suyunu içerek hayatta kalmaktadır. Gövdesinden ya da tepesinden sızan kutsal sıvı ile canlıları besleyen hayat ağacı, destanlarda kahramanın hayatta kalmasını ya da hayata dönmesini sağlayan “bayterek” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu motife, Altay Türklerinin destanlarında da rastlanmaktadır. “Kozın Erkeş” destanında kutsal ağaç, kahramanı hayata döndürürken, “Kara-Atlı Han” adlı destanda babası tarafından kovuğuna bırakılan evladı düşmanlardan korumakta, “Maaday Kara” destanında ise beşik içindeki çocuğu kutsal sıvısı ile beslemektedir<sup>559</sup>.

### **3.3.7. Hazinelele İlgili Efsaneler**

#### **3.3.7.1. Ombo'nun Mağarası**

##### **I. Olay Örgüsü:**

- a. Erciş'te yaşayan Ombo Cayzan, yaşlandığında Kan Cabagan'a dönmeye karar verir.
- b. Yolda bitkin düşünce altınını, gümüşünü Karasu'yun başındaki yüksek kayalıklara saklar.
- c. Bir gün Şoodoy adlı avcı, tesadüfen hazinenin saklı olduğu mağaraya girer.
- d. Mağaranın içindeki kadınla erkek, avcıya istediğini almasını, ama kimseye söylememesini tembihlerler.
- e. Sadece altın bir kepçe alan avcı, bir gün karısının ısrarına dayanamayıp kepçeyi nereden aldığını söyler.
- f. Ardından avcı, ağır bir hastalığa yakalanarak ölür.

<sup>558</sup> Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Ekici, age, s. 110-123.

<sup>559</sup> P. Ergun, age, s. 314-321.

- g. Söylenenlere göre o hazine Ombo Cayzan'ındır; mağaradaki adamla kadın da Ombo Cayzan ile karısıdır.

## II. Kültürel Boyutu:

Efsane kutsal sırrın açıklaması ile ilgilidir. Sır, açıklanmaması gereken bilgi olduğu için kutsal sırların açıklanması, hemen hemen bütün dünyada cezalandırılmaktadır. İlahi sırların yanı sıra kıymetli hazineler de aynı şekilde sır olarak saklanmaktadır. Efsaneye göre Ombo adlı cayzan, Erciş bölgesinde yaşar ve çok fazla altını, gümüşü vardır. Ombo Cayzan, yaşlandığı zaman Kan Cabagan'a dönmeye karar verir. Karasu'ya geldiğinde bitkin düşünce altın ve gümüşlerini, yüksek kayalıkların olduğu bir mağaraya saklar ((T) N511.5 Dağın tepesindeki mağarada saklı hazine).

Bir gün Şoodoy adlı bir avcı, avlanmaya gider. Avcı, avlanırken karşısına çıkan ak kayını çekince kayalık açılır ve mağara ortaya çıkar (Z142. Sembolik renk: ak). Şoodoy, mağaraya girdiğinde her yerin altın ve gümüşle dolu olduğunu görür (N534 Hazine bir rastlantı sonucu bulunur). Efsanede Şoodoy'un mağarayı ak kayın ağacını çekerek bulması manidardır. Eski Türklerde kutsal olan bu ağaç, bir bakıma sırrın ifşa edilmesine vesile olur ve Şoodoy'a hazineyi bulması için yardım eder.

Efsanede mağaranın içi ev gibidir, bir ateş yanar, başında da bir adamla kadın oturur. Adam, istediğini alabilirsin, ama nereden aldığını söylersen ölürsün, der. Bunun üzerine Şoodoy sadece altın bir kepçe alır ve eve döner. Efsanede Şoodoy'un o kadar altın ve gümüşün içinden sadece bir altın kepçe alması dikkat çekicidir. Bu muhtemelen karısının dikkatini çekmek içindir. Çünkü bir mutfak eşyası olan kepçe, karısının ilk dikkatini çekecek olan eşyadır.

Nitekim efsanede karısı uzun zaman adama kepçeyi nereden aldığını sorar (W137 Merak) ve adam bu ısrara dayanamayarak bir gün sırrı açıklar; ancak hemen arkasından hastalanarak ölür (C420.1 Kadın (adam) ölümcül sırrın açıklanması için ısrar eder, C929.2 Yasağın ihlal edilmesi sonucu belirli bir hastalığa yakalanıp ölme).

İnsanlar, mağaranın içindeki altın ve gümüşlerin Ombo Cayzan'a ait olduğuna, içerideki adamla kadının da Ombo Cayzan'la eşi olduğuna inanırlar (N576.3 Hazineyi sahibinin ruhu korur). Mağaranın içindeki hazinenin gerçek sahipleri, aslında o



hazineyi koruyan ruhlardır. Bu da iyi ve kötü ruhların yeryüzüne inme yolu olan kayın ağacının neden mağaranın girişinde olduğunu ve neden oradan çekilmesiyle sırların ifşa olduğunu izah etmektedir<sup>560</sup>.

Efsanede bir taraftan sırların açıklanarak yasağın ihlal edilmesi diğer taraftan ise hazinenin yani zenginliğin hak edilmeden kazanılması durumunda felaket getireceği fikrinin işlendiği görülmektedir.

Ele aldığımız efsanenin Türk dünyasında pek çok varyantı vardır. Bu tip efsanelerde hazine, bir mağarada, bir kayanın altında, bir tepede ya da bir nehirde bulunmakta, genellikle kötü ruhlar tarafından korunmakta ve onu almaya giden ya da bu sırrı ifşa eden kişi hayatını kaybetmektedir<sup>561</sup>.

---

<sup>560</sup> P. Ergun, age, s. 196.

<sup>561</sup> G. Atnur, agt, s. 335-343, 612-615, 752-753; H. A. Göde, age, s. 354-356.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: METİNLER

### 4.1. ALTAY TÜRKÇESİ İLE METİNLER

#### 4.1.1. YARATILIŞ, OLUŞUM VE DÖNÜŞÜM EFSANELERİ

##### 4.1.1.1. Yaratılış ve Tufan ile ilgili Efsaneler

###### 4.1.1.1.1. Yaratılış Efsaneleri

###### 4.1.1.1.1.1. Cerdiñ Bütkeni<sup>562</sup>

Cer bütkelekte onço suu boldı, cer de cok, teneri de cok, ay-kün de cok. Kuday uçup turgan, bir kiji baza uçup turgan, ekilezi kara kas bolup turgan. Kuday eş neme sananbay cat. Ol kiji salkın tujüre-kele, suu türültip: kudaydıñ cüzüne suu çaçkan. Ol kiji örö kudaydañ biyik çıgarga sanangan, tömön suuga cuuktap tüje bergen. Ol tüjele, tumalanıp catkan, ayttı:

— E kuday, meni argalagıñ! dedi.

Kuday aytkan:

— E kiji, örö suudañ biyik çık! degen. Emdi ol kiji örö suudañ biyik çıkıp bargan. Kuday aytkan:

— Bek taş bütsin! dedi.

Teñistiñ tübineñ bek taş çıkıp kelgen, onıñ sırtına kudaybıla kojo jürgen kiji oturgan. Kuday aytkan:

— Sen suudıñ tübüne tujüp, tobrak alıp çık! dedi.

Ol tüjele, tobraktı kolıbıla tudup alıp kelgen. Ol tobraktı alala, kudayga bargan. Kuday ol tobraktı suudıñ sırtına taştagan, aytkan: Cer bütsin! degen.

Cer onıñ kiyninde büdüp kalgan. Onıñ kiyninde kuday baza aytkan:

— Tüş! dedi. Baza tobrak alıp kel! dedi.

Kiji boyı sanangan: “*Men anaar tujüp, baza boyıma tobrak aladım!*”

---

<sup>562</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 11-19.

Suuniñ tübine tüşken, boyınıñ sagjıla boyına tobraktı bir kolıla alğan. Bir kolılıla kodayga ekelip bergen, bir kolılıla oozına tobraktı sukkan, cajırıp kodaydañ boyım cer ederim dep, çıgıp kelgen.

Cañıs kolındağı tobraktı kodayga bergen, onı koday alğan, çaçıp iygen. Onıñ sözibile cer kalıñ bolgon. Bayaa kijiniñ oozına tobraktı sukkan, onızı özüp bergen. Kiji tumalangan, karılıp, aray la ölüp barbagan. Emdi kederi barıp, kodaydañ kaçā bergen. “*Iraak badım*” dep, sanangan, kaya bagıp, körzö, koday canında turup catkan.

Ol kiji tumalanıp bararda, kodayga aytkan:

— E koday, çın koday, meni argalağıñ! dedi.

Koday aytkan:

— Sen kayttıñ? Sen oozıña tobraktı cajırıp alayın dep sanandıñ ba? Ne kerek sen tobraktı cajırganıñ? dedi.

Ol kiji aytkan:

— Tobraktı oozıma sukkanım, cer edip alayın dep sanangam dedi.

Koday ayttı:

— Bürkürüp iy! dedi.

Kiji bürkürüp iyze, cerdegi kiçinek töñözök büdüp bargan.

Onıñ kiyninde koday ayttı:

— Emdi sen kiliñekte! Sen mee caman sanandıñ. See bakkan albatınıñ içindegi sanaazı andıy caman bolor! dedi. Mee bakkan albatınıñ sanaazı aru bolor! Olor kün körör, olor carık körör! Çın Kurbustan dep adalğan bolotonım: seniñ adıñ, Erlik bolzın! Meneñ kiliñegin cajırgan kiji, seniñ, Erliktiñ kijizi bolzın! dedi .Seniñ kiliñegiñdi cajırgan kiji meniñ kijim bolzın! dedi.

Cañıs budagı cok agaş özüp kelgen, onı koday kördi.

— Budagı cok cañıs agaşka körörgö ebi cok! dep, aytkan. Boo togus budak bolzın dedi.

Togus budak östü.

— Togus budaktıñ tözine togus kiji bolzın! Ol togus kijideñ togus başka aymak össün! dedi.

Emdi Erlik kelze, köp nemelerdiñ tabıjı ugulıp turgan.

Emdi Erlik kудayga aytkan:

— Bu neniñ tabıjı? dedi.

Kудay aytkan:

— Sen de kaan, men de kaan. Ol meniñ albatım dedi.

Onıñ kiyninde Erlik aytkan:

— Cok, men see berbezim! dedi. Sen sakıbıla cür! dedi.

Emdi Erlik boyına ayttı: “*Akır! Akır! Men kудaydıñ albatızın körörüm!*” dedi.

Erlik bardı, bardı, cetti. Körzö, kandıy kiji, kandıy añ, kandıy kuş ne le tındu onço kördü.

Erlik ayttı:

— Mını kудay kanayıp edip aldı? Men onı alarım tegenim: kanayıp meniñ aytkan sözim bile bolup cat? Bu ulus neni cadır? dedi.

Erlik, bir ağaştıñ bir canınañ cıp turganın, bir canınañ cibey turganın körölö, ayttı:

— Sler cañıs mınañ ne kerek jip turugar? dep, suradı.

Anda bir kiji aytkan:

— Bistiñ kудaydıñ aytkan ajıbıs ol! dedi.

Kудay kijilerge aytkan:

— Bu tört budaktıñ ajın cibeger! degen. Kün ıgatan canında beş budak bar, mınıñ ajınañ ciger! degen. Anayıp aydala, boyı teñeree ıktı.

Ağaştıñ tözine iyt saldı: körmös kelze, tut! dep saldı: anañ başka bir cılan saldı: körmös kelze, ıak! dep saldı.

Onıñ kiyninde kuday iytke, cılanga aytkan:

— Kün çıgar canında beş budaktağı aştı ciyin degen kijini cut! degen. Ol tört budaktağı aştı ciyin degen kijini tutpa! degen. Onıñ uçun bistiñ ajıbıs ol! dedi.

Körmös Erlik onı uga-kele, agaşka bargan. Toronoy degen kijini anda tapkan, aa aytkan:

— Kuday slerge bu beş budaktağı aştı ci! dep aytkan, ol tört budaktağı aştı cibe! dep aytkan. Ol tögün, çın emes, bu beş budaktağı aştı cibegen, ol tört budaktağı cigen! dedi.

Anayıp körmös aydala, bayığı cılan uyuktay bergen, körmös cılanıñ içine kire bergen: cılanıñ içinde körmös aytkan:

— Ol agaşka örö çık! dedi.

Agaşka bayığı cılan çıga bergen. Toronoy degen kijibile kıs kiji kojo cürgen, ol kıstın adı Eciy bolgon, olorgo cılan ayttı: “*Toronoy, Eciy mınañ ciger*”, dedi.

Toronoy ayttı:

— Cok, kanayıp mınañ ciirge, kuday boyı cibe degen, men cibezim dedi.

Onıñ kiyninde cılan kıska aş berdi, Eciy onı cidi, cip iyze, aş sürekey tatuçak boldı. Toronoy cip iydi. Onıñ soondo Eciy aştı sındıra tartıp aldı. Toronoydıñ uuzına sürtüp iydi.

Emdi olordıñ tögü tüje bergen, uyalıja berdiler, birüüzi bir agaşka cajına baadı, birüüzi başka agaşka cajına baadı.

Onıñ kiyninde kuday keldi, kuday kelze, ulus onçozi kudaydañ cajına bergen.

Kuday kıçırgan:

— Toronoy! Toronoy! Eciy! Eciy! Kaydazınar? dedi.

Kuday kıçıırarda, alar ayttılar:

— Agaşta turup cadıbıs, bis slerge barbazıbıs dediler.

Kuday ayttı:

— Toronoy, sen kayttıñ? dedi.

Toronoy ayttı:

— Meniñ uuzuma Eciy seniñ cibe degen aştı sürtüp iydi dedi.

Kuday ayttı:

— Eciy, sen kayttıñ? dedi.

Eciy ayttı:

— Meni cılan ci dep ayttı dedi.

Kuday ayttı:

— Cılan, sen kayttıñ? dedi.

Cılan ayttı:

— Meniñ içimde körmös kirgen, men aytkan emezim, körmös aytkan, dedi.

Kuday ayttı:

— Körmös içine kanayıp kirdi? dedi.

Cılan ayttı:

— Men uyuktap kaldım, uyuktaganımda, meniñ içime körmös kirdi.

Kuday aytkan:

— İyt, sen kayttıñ? Sen körmösti ne tutpadıñ?

İyt aydat:

— Meniñ közüme körünbedi dedi.

Emdi kuday cılanga aydıp cat:

— E cılan, sen emdi körmös boldıñ, seni kiji öştözin! Soksın! Öltürzin! dedi.

Onıñ kiyninde Eciyge aydıp cat:

— Meniñ cibe degen aştı cidiñ, körmöstin sözine kirdiñ, körmöstiñ ajın cidiñ, emdi sen bala tap! Bala tapsañ, caman uuru uuruzın, see emdi ölüm tabılar dedi.

Onıñ soondo kудay Toronoygo ayttı:

— Körmöstiñ ajın cidiñ, meniñ sözüm ukpadıñ, körmöstiñ sözün uktuñ: emdi körmöstiñ sözün ukkan kiji körmöstiñ cerinde bolor. Meniñ sözimdi ukpagan kiji meniñ carıgımdı körbös, meniñ cakşımdı albas, karıkçı cerde bolzın! Emdi körmös mee öštü boldı, körmösbile Toronoy, sen baza öštü boldıñ. Emdi körmöstiñ ajın cibeziñ, meniñ alkıjımdı alzañ, meniñ sözümdü uksañ, kaçan da bolzo, men oşkoş cürer ediñ, togus uul, togus kıs see tabılzın. Körmöstiñ alkıjın sen aldıñ, körmöstiñ ajın sen cidiñ, men emdi kiji cayabayın, boyınañ kiji çıksın! dedi.

Emdi kудay körmöskö ayttı:

— Sen meniñ kijimdi ne mekelediñ? dedi.

Erlik ayttı:

— Men alayın dep, sen berbediñ. dedi. Men uurdap aladım, men mekelep aladım. Men, atka çapsa, attañ cıgılıp aladım, arakı içse, soguştırarım, kerıştirerim, budakbıla sayıştırarım, suuga kirze, suuga tujürüp aladım, agaşka çıksa, agaştañ cıgılıp aladım, kayaga çıksa, kayadañ ajırıp aladım.

Emdi kудay ayttı:

— Cerdiñ üç kadınıñ aldında ay-kün cok karaçkı cer bar, men seni añdat tujüredim! Emdi men boyım aş edip berbezim, sler boyıgardıñ küçügerbile kursagardı azıranıgar! Emdi men ermektejip bolbozım, men emdi May-Tereni iyeyin dedi. Ol slerge ne-neme ederge üretsin! dedi.

May-Tere keldi, olorgo neme üretti. May-Tereniñ etkeni kara cañıs arba, çalkanaş, kandık, sargay, sogono boldı.

Onıñ kiyninde, körmös aytkan:

— Ce, May-Tere, sen meniñ uçun kудayga bajır! Men örö kудaydıñ çıgıp cüreyin! dedi.

May-Tere kудayga altan eki cıl bajırgan.

Kудay aytkan:

— Ce, meni öştöbös, kijige caman etpes bolzoñ, kelgeyiñ! dedi.

Emdi Erlik teñerige çıkkın: Erlik barala, kудayga boyı bajırgan:

— Mee alkış ber, mee teñeri edip alarga alkış ber, kудay! dedi.

Kудay alkış bergen, teñerini edip al degen.

Emdi Erlik teñeriniñ, kудaydıñ alkıjbıla etken, Erliktiñ körmözi ol teñerisinde öskön, sürekey köp öskön.

Mandı Şire, baza kудaydıñ boyınıñ kijizi, cürele, sanangan: “*Bistiñ kijileribis cerde, Erliktiñ kijizi teñeride bolgon, bu sürekey caman!*” dep, sanap cürdi.

Kудayga tarınıp, Mandı Şire Erlikti cuulap bargan. Erlik Mandıga udura keldi. Mandı Şireni otbıla sokkon, kaçırған. Mandı Şire kaçıp candı.

Kудay suradı:

— Sen kaydön barıp keldiñ? dedi.

Mandı Şire kудayga aytkan:

— Erliktiñ albatızı örö teñeride turup cadılar, bistiñ albatıbis cerde turup cadılar. Ol sürekey caman! dedi. Men Erliktiñ albatızın boyım cerge tujürerge sanangam, küç cok boldı, tujürerge bolbodım.

Kудay aytkan:

— Meneñ öskö kiji çıdabas: Erlik emdi seneñ küçtü, artık, onıñ çağı cetkelek, onıñ çağı cetse, men see “*Bügün bar!*” dep aydarım, ol künde barzañ, sen artık bolorziñ dedi.

Ol catkan, tım catkan: Udaan catkan soondo, Mandı Şire baza sanangan: “*Kудaydıñ bugün bar! dep aydatan kün cetken*” dep, sanangan.

Kудay Mandı Şireni körgön, aytkan:

— Ce Mandı Şire, bugün bar! Onı süreriñ, sanaaña cederiñ, sen bek boloriñ, sen tiñ küçtü boloriñ. Meniñ tiñ küç alkijim see cetsin! degen.

Mandı Şire sügünip, katkııp iygen, aytkan:



— Mende miltık cok, saadak cok, cıda cok, üldü cok, cañıs la kızıl kol kanayıp men bararım?

Kuday aytkan:

— Sen ne-ne bile bararzıñ? dep.

Mandı Şire ayttı:

— Mee neme cok turu, butbıla tebedîm, kolbıla taştap iyedim. dedi.

Kuday ayttı:

— Sen mını al! Cıda ol! dedi.

Mandı Şire cıda aldı, teñerige bardı, Erlikti ceñdi, kaçırdı. Erliktiñ teñerizin cıdabıla oodıp saldı. Onço andagızın cerge tujürdi.

Ol çaktañ ozo taş cok boldı, kaya cok boldı, tayga cok boldı.

Emdi Erliktiñ teñeriziniñ oodılğanı cerge tüşken, onço kaya bolgon, taş bolgon, tayga bolgon, kandıy biyik tuu, kır onço bolgon, cakşı. Kudaydıñ tıp-tüs etken cerdi, onço caman buzup bargan.

Onıñ kiyninde Mandı Şire Erliktiñ albatı-kijilerin teñerideñ tömön cerge taştagan: bir kiji suuga tujüp öldi, bir kiji malga tabarıp öldi, bir kiji turgan agaşka tabarıp öldi, bir kiji bazıp cürgen kijige tabarılıp öldi, bir kiji taşka tabarılıp öldi. Onçozi öldi.

Emdi Erlik kudaydañ cer suragan:

— Meniñ teñerimdi oottıñ, mende emdi cer cok, dedi. Mee ebeş cer ber! dedi.

Kuday ayttı:

— Cok, men see cer berbezim, dedi.

Erlik ayttı:

— Mee bir kıra kirelü cer ber! dedi.

Kuday ayttı:

— Cok, sray berbezim.

Erlik ayttı:

—Beş kulaş cer ber! dedi.

Beş kulaş cerdi kудay baza berbegen. Emdi Erlik kolın tudunıp cürgen tayakbıla cerdi sayıp ayttı:

— E, kудayım! Bu tayaktıñ uçı krelü cer ber! dedi. ;

Kудay katkııp, aytkan:

— Ol tayaktıñ aldındağı kiçinek krelü cer alğıñ! dedi.

Emdi Erlik bu kiçinek cerdi baza teñeri ederge sanap iydi. Erlik cazap iydi.

Kудay ayttı:

— Tüş! dep, cerdiñ aldına tömön tüşüre et! Onıñ arı bektep al! Tamınıñ tübine tüş! Katap-katap çoocılal! Katap-katap bektel! Üstine öçpös ot küyzin! Kaçannıñ kaçan aydıñ-künniñ çogın körböziñ! Kaçannıñ kaçan kalğançı çakta cargıñdı men katap edeyin. Cakşılı catsañ, cargıma alayın, camandu catsañ, onoñ ıraak bekteyin, andıy bolzın! dedi.

Erlik aytkan:

— Ölgön kijini onço men alarga sanap cadım.

Kудay aytkan:

— Cok, men cer de berbezim dedi.

Körmös ayttı:

— E, kудay, aysa mee sray albatı cok bolor? Men cerdiñ aldına tüje berdim, men cañıskan kaydayın? dedi.

Kудay aydıp cat:

— Ne kerek sen meni surayzıñ? Sen boyıñ sanaa bıla edip alaaçı kiji, boyıñ edip algayzıñ? dedi.

Erlik kудayga bajırgan:

— Alkış berzeñ, men edip alarım.

Kuday alkış bergen.

Erlık etti. Körük, kıskaştı töjöy salala, maskabıla bir soktı, cılan ııgıp cıldı: baza onıñ kiyninde soktı, ayu ııgıp mañtay berdi: baza bir soktı, kakay ııgıp baadı: bir soktı, almıs ııgıp cüre berdi: sok soktı, şulmus ııktı: onıñ kiyninde soktı, töö ııktı.

Kuday emdi keldi, Erlıktiñ körügün, kıskajın, maskazın alıp, otko taştap iydi. Otko taştagan körük kadıt kiji boldı, kıskaş, maska er kiji boldı. Kuday ol kadıt kijini tudup alala, tujęre bergen. Kadıt kiji kuş boldı: kanadınañ alıp saadak, cumdabas, edin iyt cibes, sastı sazıtkan kordoy degen kuş bolgon.

Kuday er kijini tujęrdi, er kiji emdi eki budu uzun, eki kolı cok. Uydıñ bogun cip cürer, kijiniñ, ödüktiñ eski ultaının cip cürer calbañ-degen añ bar bolgon.

Anañ soondo kuday kijilerge aytkan: Men mal edip berdim, men aş edip berdim, men cerdiñ üstine iç dep cakşınak aru suu agızıp berdim, men slerge boluş ettim, mee emdi sler cakşı ediger! Men emdi canayın, ultam kelbezim dedi. Sen meniñ kijim Şal Cime, sen arakı içken kijini, caş balazın, maldıñ balazın, uydıñ bozuzın, koydıñ kuraganın sen çeberle, Şal Cime. Cakşı ölgön kijini alba! Taştap iy! Kiji bile sogujıp ölgön kijini meniñ cerime alıp bar! Bay kijiniñ nemezsin alarga turgan kijini, öştöp salgan kijini alba! Taştap iy!

Meniñ uçun, kaannıñ uçun cuulajıp ölgön kijini meniñ cerime alıp bar! Men boluştıım, körmösti iraatıtım, körmösti ayırdım. Körmös slerge emdi cuuktap kelze, körmöskö aş cidirip iyiger!

Körmöstiñ ajın cibeger! Körmöstiñ ajın cizeger, körmöstiñ albatızı boloror. Meniñ sözimdi taştabagar, meniñ adımdı adazagar, edegimniñ aldında oturarıgar. Men emdi udaarım, udazaa kelerim, kaçan da meni undutpagar! Meni kelbes dep sananbagar! Laptu keler dep sanagar! Men emdi iraaak bararım, canıp kelbezim, slerdiñ cakşıgardı, camanıgardı ol çakta körörim.

Meniñ ordıma emdi Capkara, Mandı Şire, Şal Cime bolujar. Capkara, sen cakşı kör! Erlık seneñ ölgön kijini blaasha, sen Mandı Şirege ayt! Mandı Şire bökö, ol Erlıkti ceñzin. Şal Cime, sen cakşı kör! Almas, şulmus cerdiñ aldında bolzın, cer üstine ııksa, May Terege ayt! May Tere bökö ol alardı ceñzin!

Bodo Sunku aydı-kündi bektezin! Mandı Şire cerdi, teñerini sakızın! May Tere cakşıdañ camandı ıraadar, Mandı Şire, sen cuulaşkın! See küç kelze, meniñ adımdı adagıñ! Birüzin caman dep taştaba! Ölgön übüne artkan onçozı teñ bolzın. Bir kaandı caman dep, bir kaanniñ albatızın cakşı dep boyıña onçozın alba! Kandıy da cakşı kijini üretküy! Balık karmaktaarga üretküy! Balık şüürge üretküy! Tiyiñ adarga üretküy! Mal kabırğa üretküy!

Mandı Şire cada kaldı, karmak edip, karmaktap cürüp cat. Kendir kirin, şüün edip, cazap, keme edip, balık em şüüp cat: miltık edip, tarı edip, tiyiñ adıp cat: andıy neme andıy cakşı kudaydıñ sözi bile onçozın baştadı, onçozına üretti. Mandı Şire bir kün aydıp cat:

— Meni bugün salkın uçurıp barar, dedi.

Ebirilgen salkın tüşti, Mandı Şireni salkıñ alıp, sala berdi.

Emdi Capkara aydıp jat:

— Mandı Şireni kuday boyı aldı, bedirebeger, tabazıgar. Men kudaydıñ elçizi emdi baza canarım, kudaydıñ tur degen cerine bararım. Sler ürengen ügerdi taştabağar! Undutpagar! Kudaydıñ bergen begi bu turu! dep, sala berdi.

#### **4.1.1.1.2. Cerdiñ le Kijiniñ Bütkeni<sup>563</sup>**

Kök teñeride Ülgen kuday catkan. Ülgende ceti uul bolgon emtir: Cajagan, Kara-Kuskun, Boktu-Kaan, Cayık, Kaan-Caman, Karıpcat, Karcaan; Erlik, Ülgenniñ karındañı. Ondo baza ceti uul bar bolgon emtir: Temir-Kaan, Kereley, Baatır-Sokor, Erteke, Abram-Uul, Kara-Sokor lo öskölörinde.

Ülgen le Erlik curtap turarda, cerdiñ üstinde teñeri cok bolgon emtir. Cerdiñ boyı da cok bolgon dejet. Cerdiñ üsti le cerdiñ boyı bolgon emtir, cañıs la suu. Suuniñ üstine cadarga küç emtir, onıñ uçun Ülgen-kuday keyle uçup, cürüp turala, suuga tütüptir, ne deze, cer ederge sanangan boltır. Ce onı kanayda eder, onızın bilbeytir.

Sananıp-sananıp oturza, sañ la başka büdümdü neme bazıp keldi. Ülgen sonurkap, suragan emtir:

---

<sup>563</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 20-25.

— Bu sen kem? dep.

— Men cer-teñistiñ üstinde baza neni-neni edeyin, dep, cayayın dep keldim dep, bayagı Ülgenniñ bilbey turganı ayttı.

— Adı-coliñ ne boloton? dep, Ülgen suragan.

— Adım “Kiji” dep, bayagı neme ayttı.

Ülgen açınğan boyınça ogo ayttı.

— Cerdi men edip bilbezimde, sen kanayıp ederge umzandıñ? Kanayıp onı sen edeteñ? Nedeñ sen onı ederge turuñ?

Kiji ogo karuuzın mınayda berdi:

— Sen tappagan nemeni men emdi le taap iybeyim. Cerdi edeten nemeni men bilerim.

— Cok, men bilbegen nemeni seniñ biler cañıñ cok, sen onı kaydañ taap alatan ediñ? — dep, Ülgen kудay baza da açınıp çıktı.

— Kalak-kokuy, sen açınba, Ülgen dep, bayagı kiji em aydıp turgan turu. Ce men onı bilbey a, onı kaydan aların men bilerim.

— Ce men açınbayın, sen cer edeten nemeni kapşay tabatan bolzoñ tap dep, Ülgen ençikpey kijige aydıp turgan boldı.

Ayarda kiji Ülgenge aydıp turgan turu:

— Açınbas bolzoñ, cer edeten nemeni men çürçe taap iybey. Körlö turzañ meni — deyle, bayagı kiji suu döön çöñüy kalıp iygen turdı.

Ülgen körüp turgança: suu borlop, key çığıp turdı. Kiji deze körünbey le bargan emtir. Kiji deze suuniñ tübine cedele, anda töñözöktü cerlerdi körüp, onof kodorıp, alıp, oozına tıktap aldı.

Suudañ çığıp kelele, Ülgenniñ alakanınañ bıkırıp, tögüp iygen emtir. Ülgen kудay ceskingen boyınça bayagı cerdi cer sayın çaçıp iygen turdı. Ce cer bütpey, tüs cerlü bolo bergen, a tüs condu le cer büde bergen turdı. Kijiniñ oozında suulu la tobrak tişterdiñ ortozında artıp kalgan bolgon.

Kiji Ülgeniň kiynineň arı ol tişterdiň ortozında suulu tobraktı oostoň çigara birkırıp iygen turdı. Ol birkırgan tobraktaň ulam bayagı tús kırtıštu cerdiň bir kezegine sastu cer bolo berdi.

Bu öydö mını körgön Ülgen kудay tıň açınıp, kijiçe çuguldanıp, tıň ündenip ayttı:

— Bu sen kanayıp turuň?! Neniň uçun sen anayda edip cadiň? Cerdiň üstin tüt-tüs ederge kiçeener kerek, sen deze tükürüktü tobrakla cerdiň üstin ürep saldıň. Sen ne andıy kiji!

Ülgen adılıp la turdı. Bayagı kiji kolında agaştu bolgon. Ol agajın tayanıp alıp, kудaydiň adılıjın ugup turgan. Kiji sananıp turdı, bu kудay ten tıň açınçaak neme turbay, kijiçe baş berbes, uçı-uçında ol adılışka çıdabay, ıylamzırap baştadı. Kalgançı uçında kудay mindiy söstörlö adılıp baştadı:

— Cok turu, baş bolzın, seniň bu cerde cıdıň da cok bolzın!

Kiji mını ugup turala, ayttı:

— Ülgen kудay, sen mege kiçinek le cer ber, ce kerek deze bu la tayaktıň uçı sayılğan cerdi! dep.

Ülgen açınıp, baza la unçuktı:

— Bu da kire cerdi sege berbezim. Bilip al!

Bayagı kiji eder nemezin tappay, cañıs la künürede ıylap, sıktap turgan emtir.

Ce ne de bolzo, Ülgen emeş cımjap, kilep ayttı:

— Ce bu kiçinek cerdi algayıň. Öskö caan cerdi sege kaçan da berbezim. Onı undıba! Ce sen bu mindiy kiçinek cerdeň neni ederge turgan kiji bolotoň? Onı aydıp berzeň — dep, Ülgen cilbirkep kijiniň cajıdın bilip alarga sanangan emtir ine.

Kудay Ülgen arı körölö, beri körzö, kiji tayagı turgan cerdeň üt bolo berele, bayagı kiji cer caar tüje bergen turdı. Uçı-uçında bayagı kiji körünbey bardı. Cok.

Ülgen kудay ol boyınça cañıskan artıp, cerdi tüt-tüs kanayıp ederi canınaň sanana berdi. Ol bayagı töñdü, sastu cerdi arı-beri bazıp, acıktap turgança, kanadı keydi

kayçılup, kara-ölö karlaş uçuþ kelgen turdı. Karlaş Ülgenge caba cedip kelele, oozımañ tobrak ıgara atı. Ol akan cerdeñ, cerdiñ üsti caraş bolup tüzeliþ, bayağı sastarı astay bergen turdı. Ülgen mıñı körüp, tıñ sügüñdi.

Ülgen onıñ kiyninde bu cerdiñ üstine aғаş-taş cayagan, cüzün-cüür tındulardı da cayagan boltır, kuştardı da cayagan. Ülgenniñ cayap salgan aғаş-tajı cajıl bür bürkelip, añ-kujı onçozı özüp baştagan boltır.

Ülgen kудay bir sananıþ cürze, ce kiji cogımañ cer üsti koomoy boltır. Onıñ uçun ol kiji büdürip tabar dep boyında bek sananıþ, şüüp aldı. Anayıþ ol kijini cımjak toy balkaştañ capşırıþ, büdürip algan emtir, söök-tayagın çala cımjak taştañ etken turdı. Bu mıñızın er kiji dep etken emtir.

Onoñ ol ogo koştoy üy kijizin ederge sanangan emtir. Onı anañ toy balkaştañ cazadı, söök-tayagın ol ok cımjak taşardañ la etti. Ekilezin tüktü etken, kiji sookko eñ le ıdajar, uçurlu dep ol boyında sanangan.

Ce kijiniñ tının ogo kiydirerge sürekey küç boldı. Neni-neni bedireþ barar kerek, ce bu catkan ulustı karuuldap cadar neme ıkpasta, ol iyt sananıþ, onı cayap baştadı.

İyt kızıl cılañaş, ol ottıñ canında la cadıp, ulustı karuuldar uçurlu bolgon. Onı ulustıñ canına, bayağı er le üy kijiniñ canına catırgızıp, karuuldadıp koydı.

Ülgen kудay ulustıñ tının kiydirerge ep-arga bedireþ cüre bergen emtir. İyt körüp turza, kiji aaylu neme kirip keldi. Ol aay-baş cok ürüp baştadı. Bu bayla Ülgenniñ karındağı bolgon Erlik dep (kezik ulustıñ aydıþ cürgenile bolzo, ol bayağı bir cerdiñ aldına kire bergen kiji dejer, kezigi deze, cok, ol Erliktiñ boyı, Ülgenniñ karındağı dep aydıjat). İyt Erlikti, kiji oşkoş nemeni, Ülgenniñ etken eki kijizine bojoþpoy turdı.

Ol tuşta Erlik iytke ayttı:

— Bu me, sege, ettü söök. Ülgen sege andıy kursaktı berbergen. Onoñ bu sege, açu suu, onı içseñ, sen tüktü bolo bereriñ, men deze uluska tın kiydireyin.

İyt aytkan emtir, söökti cip tura:

— Ce, tındı kiydir, men kursak ciyin, dep.

Erlık barala, kaydañ da komurgay sındırıp ekeldi. Ol onıñ bir uçun cerde koştıy catkan eki kijiniñ ozo birüziniñ ködöniniñ üdine sugala, caağı bultaygança ürüp iyerde, ol kijige tın kire berdi. Onoñ ekinçi kijiniñ ködönine sugala, uçın, bazada ürüp, iygen turdı. Ekinçi kiji tıdanıp kelgen turdı.

Bu öydö deze iyt Erliktiñ ekelele bergen kursağın onçozın ciyle, tüktene özö bertir, tügi özö bergen turdı. Bu onço boyınıñ ijin körüp, Erlık katkırıp iyele, turgan la cerine cok bolup kayıla berdi. İyt kör tappadı.

Saat-maat öydiñ bajında Ülgen kудay cedip kelgen turdı. Kelele, körüp turar bolzo, bayağı eki kiji tıdanıp kalgan kızıl et cügürişkilep turdı. Ülgen tıñ sanandı: bu ne neme. Bayağı cer aldıdöön tayıla bergen kiji kelip, men cokko, meniñ keregime kirişken turu, ol meni bu canınañ tögündegen turbay.

Ülgen uzak oturıp sanandı. Neni ederin çek bilbeyt. Aysa bolzo bu ulustı cok eder, ne deze onıñ tının Erlık kiydirgen, cer üstinde mindıy kızıl et ulus cok bolor uçurlu. Aysa anayda artırar ba dep sananat.

Mınayıp sanaarkap oturgança, Ülgenge kelesken mañtap keldi. Ol tırlañ-bırlañ bolup turala, çiçke ünile Ülgenge ayttı:

— Olordı, cañı tabılğan ulustı, ne kerek cok edeten. Ölö bergeni ölzın, ölbögöni ak carıkta cırgap, ıylap-sıktap cürgey, dedi.

Ülgen keleskeniñ bu söstörin çın uktı. Ol ulustı öltürbey, artırıp saldı.

Ce ulus cılañaş, kızıl et bolgon uçun mınayda sanandı: akır bu ulus sookko toñup ölotön bolor. Kaytsa da bu ulustı men cayagam ine dep sanandı. Olordı ol tüktü edip cayarga sanangan, ce Erlık kelele, olordıñ tının kiydirele, iytke tük tüktendirip salgan.

Ülgen ulustı cılıdatanı kereginde tıñ sanana berdi. Onı kaydañ tabatan, nedeñ sananıp tabar, neni eder dep. Bu ulus cılañaş ne dep. Ce bu öydö babıldagan baka keldi. Ülgenge aydıp turdı:

— Kırdıñ calbak cerinde kuu dep ölöñ bar, onı uujap iy. Kırdıñ üstinde eki katu taş bar, onı boy-boyına soguştırap iy, onoñ çedirgen çıgar, ol kuunı caba tudala, taştardı çagıştırap iyzeñ, ot çıgar. Kuu ölöñ küygir, ine. Ol tuşta ot çıksa, odın sal, agaştı sındırıp



otko salzañ, caan calbış calbırıp çıgar. Kızıl cılañaş uluzıñ ol çıkkın-küygen ottıñ izüzine cılınıp, kursak bıjırıp ciir, cürüm uzar, dep.

Ülgen kırğa çıgıp, eki kat taş aldı, calbakka tüşüp, eki calbırak alala, uuıap iyele, eki taşka caba tudup iyele, taştardı, çağıştırıp iydi. Çedirgen çaçılğan la kiyninde, ot kuuga tiyele, ot calbırıp çıktı.

Baka babıldap, köldü suu caar kalıp indi. Suu çök lö edip kaldı, baka cüre berdi.

Ülgen ottı alala, uluska mınayda ayttı:

— Slerler kandıy la ağaş-taştıñ ciilekterin ciger. Ce meniñ tiybezın, onıñ ciilekterin cibezin degen ağaştıñ ciilekterine tiybeger. Onı cizeger, men açınarım, slerge koomoy bolor, dep aydala, Ülgen kaydaar da cüre bergen emtir.

Oyto cedip kelgençe, bayagı uluska Erlik kelgen, olorgo aytkan emtir:

— Ulus, Ülgen slerdi mekelep salğan turbay. Slerdi caman ciilekterdi cizin dep. Cakşı amtanduların boyına artırgan turbay!

Ulus bayagı cıraalardıñ, ağaştardıñ ciilekterin cibey taştap iyele, cibezin degen ciilekterin cip baştagandar. Kenetiyin ulus boy-boylorına körgülep, kemzinip, uyalıp turgandarın seskilep iygen. Körgülep turza, çın da çek cılañaş ulus bolgon emtirler. Onıñ uçun olorlor cer sayın cügürije berdiler.

Bu öydö Ülgen kудay bargan cerineñ cedip kelgen. Em le körzö, ulus bayagı cerinde çek cok emtir. Kудay alañ kaykap, arı-beri acıktadı.

— Ey, ulustar! dep, ol kıygırıp iyerde, ağaş arazınañ ulustıñ ünderi cañılandı. Ülgen kудay olorgo mınayda ayttı:

— Bu sler neni edip cadıgar! Meniñ kıygıma ne kerek kelgilebey cadıgar?!

Ağaş arazınañ ulus kıygırıştı:

— Bis uyalıp cadıbıs! Biste kiyim cok!

— Uyalbagar! Beri keliger. Bu men Ülgen ine! dep, kудay turgan cerineñ kıygırdı.

Bayağı ağaştıñ ortozında ulus çıkkılap keldiler. Onçolorı nemelerin calbıraktarla tuy böktögilep alğan emtir.

Ülgen mindiy nemeni körüp, ayttı:

— Bu slerge men ne dep aytkan edim?! Ciilek cibezin degem ağaştıñ ciilegin ne kerek cigener! Emdi men slere boluşpazım! Sler boyıgar kiyimdeniger, boyıgar kursaktanıp cadıgar. Men slerge emdi neni de aydıp berbezim.

Onoñ ol uluska açınıp, olorgo cañı neni de koşpogon emtir. Ulustañ çökögön. Ülgen onoñ öskö tındulardı cayap baştağan emtir. Olordıñ kezigi kudaydıñ sözün ukpagan tındulardıñ cürümi de kıska bolup bardı. Cakşı ukkandarınıñ cürümi uzak bolup bargan emtir. Ulustıñ da cürümi anayıp bargan emtir dejet. Erlik ol boyınça cürümi kıska ulustıñ tının alıp cüreten emtir. Kezik ulus cürüm uzak cürüp cat, ol emeş kudaydıñ sözün çın ukkan dep aydıjatan emtir.

#### **4.1.1.1.3. Cayuçılardıñ Başkalanıp Barganı<sup>564</sup>**

Cer büder tuşta, ne de cok. Cañıs la taştar bolgon emtir. Teñeriniñ tübine üç karındaş ańdap, coruktap cürüp, cıldıs attarla cerdi körüp iyele, cerge tüşkilegen. Caan akazı Erlik-bırkan, ortonı Ülgen-bırkan, eñ kiçinek Kurbustan-bırkan. Olor emdi mınayda şüüşkender: “*Üstigi oroondo Ulu-bırkan Ülgen adazınañ tobrak, suu ekeler*”. Cıldıs attarına minip, üstigi oroon cerine Ulu-bırkan Ülgenge bardı. Ogo aydıştı:

— Altığı oroon Altayga tüştis. Ceti kara taş, eş neme cok Altay emtir. Ceriñneñ cer ber, talayıñañ suu ber. Ol oroongo con ederge turus.

Caan akazı beş taar cer artındı. Orton karındaşı Ülgen-bırkan ağaş-taş, altın, möñün cükteñdi. Kiçü karındaşı Kurbustan-bırkan bolgon uçun Ulu Ülgen-bırkan adazınañ ay la kün suradı.

Ulu Ülgen-bırkan ayttı:

— Ol kiçü cıldıstıñ sıynın al. Ay edip turgus, dedi. Künge sen küyeriñ. Boyımnıñ künimniñ tal ortozın kün edip bererim, dedi.

---

<sup>564</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 29-32.

Olor oyto cerge tüşkilep iydi. Kiçinek karındaǵı cıldıstardıñ sıynı bolgon cıldıstı ay edip ekeldi.

Ulu Ülgen-bırkan adazı boyınıñ küniniñ tal ortozın kezip cerge kün edip çağıp iydi. Emdi ay aylanıp, tündi carıdar bolo berdi, kün aylanıp, cerdi carıdıp, carkın, izü berdi.

Akazı beş taar cerin beş başka urala, taygadıy biyik bolordo, alakanla cayıp, cer edip saldı. Orton akazı Ülgen-bırkan caan akazı Erliktiñ beş tala etken cerine agaştarın, ölöñ çeçegin oturgustı. Caan akazı ozolop suuga bardı. Üstigi oroonnoñ suunı ekelgençe, orton Ülgen karındaǵı agaş-taştı üze oturguzıp koygon emtir. Ölöñ, çeçegi özüp cattı, suu cokko kadıp cattı. Erlik-bırkan togus kap suu ekelip, togus talayga toltura oozındaǵı uurtap ekelgen suuzın agaş-taşka bürkürüp iydi. Onço agaş-taştıñ büri cayılıp çıktı.

Üç bırkan cuulıjıp alıp, mal-aş, añ-kuş eder kerek dep kuuçındaşkan. Caan akazı Erlik-bırkan la orton akazı Ülgen-bırkan emdep-tomdop ölöñ cuup, balkaş kojup, maldar etti. Orton akazı at etti. Bel arkazı tüs edip. Caan akazı baza at etti, cañıs beli korkok, moynı tırtık bolup kaldı.

Koy etti, Ülgen-bırkan. Erlik baza koy etti. Onıñ tumçugı kantır boldı. Orton bırkan uy etti. Erlik-bırkan baza uy etti. Onçozi tük cok, tın cok, tas boldı.

Ülgen-bırkan emdi kiji etti, baza la tas. Onoñ iytti, onızı da tas boldı.

Kiçü karındaǵı Ulu Ülgen-kuday cerineñ barıp tın kiydirer er tındu arjan, tük büdürer suu ekeldi, Arjan-kutuk suubıla mal-aşka tın kiydirdi. Kara cañıs kiji le iytke tük cetpedi. Sok cañıs kiji tın cok artıp kaldı.

Eñ kiçü karındaǵı ayttı:

— Men aydı, kündi turguskam. Ay-kün le tındu nemeniñ salımın alarım, dep, Kurbustan-kuday bolup teñerige çıktı.

Orton karındaǵı deze agaş-taş, aş-kursak, saar uy, miner at, soyor koy etkem, ol ülüümdi alarım dep, Ülgen-bırkan Altay eezi bolup kaldı.

Erlik biy ayttı:

— Cer-ceñisti, agın talaydı men etkem, dedi. Cer aldında curttu bolorım, ne deze, ay-kün körör argam cok. Töö, sarlık, çoçko meniñ malım. Olordıñ sünezin men alarım dedi.

Ol cer-ceñisti ködürer, ölgön kijiniñ sünezin kojo alıp, cer aldında curttu bolorgo, onoor tüşti.

Kiçü karındaǵı Kurbustan-kuday örörtineñ körgöjin, kijide tın cok, iyte tük cok emtir. Oyto cerge tujüp, kijige möñkü tın kiydirer dep sanandı. Kijini üyge sugala, tük cok iytti karuuldapı saldı.

— Bir de kiji kiydirbe, tındu neme cuuktatpa, dedi.

Onoñ möñkü tın bedirep, oñbos-artabas salım kerek dep, Kurbustan-kuday teñerige çıktı. Üstigi oroongo çıga berdi.

Onoyıp iyt tın cok kijini karuuldap catkança, Erlik-abay keldi:

— Sen neni karuuldap cadiñ? Ne korkuştı toñgok, tas iyt? dedi. O, aştap kaltırıñ. Meni turaga bojot. Sege men cayga-kışka toñbos ton bereyin. Cajın-çakka tuuzılbas kursak bererim, dedi.

İyt alıp, ayttı:

— Meni bırkan cakıgan: kiji kiydirbes!

— Cok, men cük le ejikti le açıp körörüm, dep, Erlik ayttı.

İyt cöpsinip “*Kir*” dedi. Ozo mege aytkan nemeñdi et, dedi.

— Cayga-kışka toñboziñ, dep, Erlik ogo tük berdi. Tuuzılbas kursak, dep, kijiniñ bogın berdi. Erlik kijiniñ tının kiydirele, sünezin alıp bardı.

Kurbustan-bırkan kelgejin, Erlik akazı kijini tirgizele, sünezin alıp bartır. Kiji iştep, bazıp cürdi. Kurbustan-bırkan kiçü karındaǵı möñkü tındı ağaş-taşka taştap iydi. Möş, çibi, karagay cayı-kıjı oñbos möñkü sürlü turup kaldı.

Kurbustan-bırkan karındaǵı ayttı:

— Albatı tirü cürze, meniñ boloton turu. Ölgöni Erlik akaniñ bolor turu dep aydala, ayłu-kündü kökti köstöp, teñerige çıga berdi.

Onoñ lo beri Üç-Kurbustan üç karındaştıñ kiçü karındaşı Kurbustan-bırkan, salım bolup kaldı. Burulu nemeni biler bolup, albatını başkarıp cadar emtir.

Orton karındaşı Ülgen-bırkan Ülgen dep caan tös taygalu bolup bütti. Albatızı Altaydıñ eezine бүдүп, Ülgen tös taygaga ıyık buulap, alkaar boldı.

Cer aldın biylegeni Erlik-biy bolup kaldı. Ölgöndördiñ tartuzın, tirülerdiñ sünezin alarga alıp bolboy, albatıga kara tükürükle tükürtip cüret. Alıs kara sagıštu, Altay cerine cetkerlü alıp körmös kara çaçtu Aday-Erlik attu boldı. Erlik ceriniñ albatızı, altıgı oroonniñ albatızı, kindik aldında kurlu boldı.

Kündü cerdiñ albatızı kurlazında kurlu. Bu orto cerdiñ albatızı dep adalat.

Üstigi oroondo Kurbustan-bırkan adanıñ Ulu Ülgen-bırkannıñ cerinde albatızı emçek aldınañ kurlu.

#### **4.1.1.1.4. Cer-Teñistiñ Kanayda Bütkeni<sup>565</sup>**

Kança üye mınañ ozo cer dep neme cok, bastıra teñis-talay bolgon. Ol öydö tört karındaş ulus catkan.

Tört karındaş bir kün şüüşken:

— Kandıy da bolzo, bu talaydıñ түbinde tobrak bar, dep, ol talaydıñ түbineñ tobraktı ekelip talaydıñ üstinde cer бүдүрер.

Eñ caan akazı talaydıñ түbine түşken. Onoñ tobrak barıp taap algan. Tobraktı eki kolına uuştanıp algan. Em sananıp turza, üç karındaşına tobraktı aparıp berer bolzo, olor cerdi eder. “*Mege deze başka cer kerek*”, deyle, tobraktı oozına baza urup aldı.

Talaydıñ üstine ıgıp kelip, üç kiçü karındaşına eki kolındaşı uştanıp ekelgen tobragın berip turat.

Üç kiçü karındaşı tobraktı alala, talaydıñ üstine seep, cer-ceñisti бүдүрүп cüret.

Cer-ceñis бүдүп barıp cadarda, oozına tobrak urup algan eñ caan akazı cerle kojo cer bolup бүдүп barıp cadat.

Ol öydö üçü kiçü karındaşı kıygırıştı:

---

<sup>565</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 25-29.

— Kaytıgar, akabıs? Oozıgaarda tobragaardı tüküriger, kakıgar.

Cerle kojo büdüp barıp catkan akazı oozında tobragın tüküerde, cañı büdüp keletken cer-ceñes türülerde, kayır tuular bolup türülip, artıp kalgan.

Tükürip, kakırıp ta iyze, caan akazı, tüñey le, cerle kojo cerdiñ aldı döön cüre berdi. Onoñ oyto akazı cerdiñ aldınañ çıgıp keldi.

Üç kiçü karındajınañ surap turat:

— Ce, castıranı men etken de bolzom, talaydıñ tübineñ tobraktı men alıp çıkpay. Mege ayıl ordınça cer beriger.

Üç karındajı aydıjat: Sler talaydıñ tübine kirele, sanaagar kara bolup kalgan. Bis slerge cer berbezis. Slerdiñ cüreten ceriger altıgı oroondo.

Ol akazı onoñ kelerde, ces tayak tudunıp algan kelgen bolgon.

— Ce, aysa, ayıl ordınça cerdi berbeyten bolzoor, eki budım alakanı turar, ces tayak tayanar cer beriger. Onoñ köp cer surabay cadım, dedi.

Üç kiçü karındajı eki budınıñ alakanınça, ces tayagın tayanıp turar cerdi bergiledi. Ol lo öydö caan akazı ces tayagın cerdiñ aldı döön kiydire sayıp, oyto çupça tartıp kelerde, ceten ceti cüzün caman ooru ol üytteñ çıgala, cerdiñ üstine cayıla berdi.

— Cer-ceñestiñ üstine cüzün-cüür özümderdi, tındulardı cayaar kerek. Emdi onı kem cayaar?

— Mindiy margaan edekter, deşti. Tört karındaş tört kızıl çööçöydi aldıska salalık. Kemniñ ayagınañ altın çeçek özüp çıgar ol kiji cer-ceñestiñ üstine cayaacı kuday bolzın.

Üç kiçü karındajı üç kızıl çööçöyine süt urgulap alıp, otırdı. Eñ caan akazı kızıl çööçöyine suu urup alıp, otırdı.

Ança-mınça oturgança, körüp turgajın, eñ caan akazınıñ ayagınañ altın çeçek körünip keldi. Caan akazı arı körör ortozında, üç kiçü karındajı altın çeçekti uurdayla, boyınıñ ayagina kondırıp aldılar. Anañ arı cer-ceñestiñ üstine cayaacı üç kiçü karındajı Üç-Kurbustan boldı.

Emdi üç kiçü karındaş cerdiñ üstinde ne le nemeni cayap baştadılar. Eñ le ozo kijini büdürip baştagandar.

Kijini büdürip alala, tının kiydirbey, ak örgöögö kiydirip saldılar. Uzak öygö cürer eder kerek dep şüüştiler.

Ol öydö iytti kojo büdürdiler. Onı kijige karuul edip saldı. Ol öydö ondo tük te cok, ne de cok, kızıl tas bolgon.

İytti cakıdılar:

— Bis kelgençe, bu örgöödöön kandıy da neme kiydirbe. Boylorı kutuk tınu suu ekelerge cüre berdiler. Olor cüre bererde, eñ caan akazı Erlik-aba keldi, iyteñ surap turdı:

— Sen mında neni karuuldap cadıñ?

İyt aydıp turat:

— Üç-Kurbustan kiji etken, bu kijige uzak cürüm bererge kutuk suu bedirep bargandar.

Onı ukkan Erlik-aba iytké mınayda ayttı:

— Ol Üç-Kurbustan kудay bolzo, men de andıy ok kудay. Men olordıñ caan akazı. Sen meni örgöö döön bojotkın, dedi. Men sege üzülbes-cırtılbas kiyim bererim, üzülbes-tügenbes kursak bererim.

Onoy aydarda, iyt Erlik-abanı örgöö döön bojodıp iydi. Erlik-aba kirele, kızıl et albatıga tının kiydirip saldı, albatı cügürje berdi. Cüzün-bazın öñdü cerdiñ ajın, ol albatıga ekelip berdi.

— Mını ciger, diyt.

Ondo cüzün-bazın cuguş oorunı kojo cidirip koydı.

Üç-Kurbustan kutuk suunı tap alıp, kargaannıñ oozına urup berdi.

— Sen mını meniñ kiji etken cerge tökpöy-çaçpay apar, dedi. Coldo ne de körünze, oozıñ açpa, suunı tökpö, deyle, kargaandı uçurıp iyet.

Kargaan kutuk suunı alala, kelip cadarda, Erlik-aba ol suunı ekeletkenin bilbes cerdeñ bilip koyot, sespes cerdeñ sezip koyot.

Kargaanga udura barala, ölöp kalgan mal bolup kubulala, içi-kardı cayrap, cada beret...

Onı körgön kargaan tujüp, onon cıyın deze, oozında kutuk suu bar. Üç-Kurbustannıñ cakıgan cakıltazın büdürbeske baza bolbos. Onon cibey ödöyın deze, açabı kelip turganı baza korkuştu. Açabına çat çıdajıp bolboy, «kaak» dep edip iydi. Oozındağı kutuk suuzı tögüle beret. Ol suu möş agaşka, arçın agaşka kelip tögülgen. Onon arı, ol kutuk suu tögülerde, möş lö arçın agaş cajıl boyı cayıkıjı kubulbas cañdu bolgonı ol.

Üç-Kurbustan oyto aylanıp kelgejin, Erlik-aba kijige, albatıga tındı kiydirip saltır.

— Sen neniñ uçun, bir de neme bojoıpo deerimde, Erlikti ne bojoıtıñ? dep iyteñ surayt.

İyt ogo karuuzın beret:

— Erlik-aba minayda aytkan: “*Üç-Kurbustan kудay bolzo, men tüñey le onıñ akazı, tüñey kудay. Men sege üzülbes-tügenbes kursak bererim, üzülbes-cırılbas kiyim bererim. Sen meni bu ulus töön bojoıt*” deerde, onıñ uçun bojoıttım.

Onı ugala, Üç-Kurbustan, açınan boyınça, iytti kargadı:

— Üzülbes-tügenbes kursağıñ kijiniñ bogı bolzın, üzülbes-cırılbas kiyimiñ tüktü tere bolzın!

Onon beri iyttiñ kursağı bok boldı, üzülbes-cırılbas kiyimi, tere boldı.

Emdi tört karındaş birigip alıp, cerdiñ üstine kiji uzak cürümdü bolzın, köp bütpezin dep, caşta ölbözin dep, şüüjip otırdılar.

Ol öydö çıçkan mañtap kelele, aydıp turat:

— Albatı cerdiñ üstinde çımalıdıy köp bolup, kıymırajıp össin. Caanda da ölzin, caşta da ölzin.



Çıçkan anayda aydala, cerdiñ carıgına kalırda, tudup albay, castıra tuttılar.

Çıçkanniñ aytkanıla albatı köp boldı. Caanda da, caşta da ölör boldı.

Emdi Üç-Kurbustan ar-bütken cayadı: möş, arçın, ağaştı. Mını körüp, Erlik-aba möşkö tüñey etkeni çibi bolup kaldı. Arçınga tüñeylep etkeni kırçın bolup kaldı.

#### **4.1.1.1.2. Tufan ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.1.2.1. Kapçık<sup>566</sup>**

Bu çörçök ozodo caan çayık bolgonıla kolbulu. Altayda, kandıy da bir kobıda, bala-barkalu emegen-öböğön curtaptır. Ögöni işteñkey, sanaalu-ukaalu da, neni le edip biler kiji bolgon. Ol kiji curtap catkan ejine bir de neme aytpay, cüre le berip turar. Ol tujında üy kiji er kijineñ “*kayda boldıñ, nege bar cadıñ?*” dep, surak berbeyten. Ondıy cañ bolgon.

Onoyıp ol künüñ le cüre ber turar. Eñirde arıgan-cobogon, suuzagan keler. Emegeni ün de çıgarbay, kara suunañ urup la berer. Bayağı kijiniñ arıganı cogolo berer. Onoyıp uzak öylör ötkön. Emegeni kara suula azırap la koyor, çılagan kijiniñ arıganı-cobogonı cılıyıp kalat.

Bir kün üy kiji aylında cañıskan otırrada, cer aldınañ kurumjı tondu bir kiji kelgen. Kir kelgen kijini emegen boyımıñ cañıla kündülegen. Bayağı kir kelgen kijige kara suunañ urup berdi. Ayılçı kiji içele, aytkan:

— Bu kandıy tatu cakşı aş? Kijiniñ arıganın-çılaganın cogoltor?

— Sütteñ tamgan su emey, dedi.

Eñir kirip, kün ajarda, ayıl eezi er kiji baza la terlegen, kara suuga tüşken arıgan-cobogon canıp keldi. Epşi kiji bayağı la cılımzu ajıla azıragan. Arıgan kiji üç ayak cılımzu kursaktañ içip, kiji ezirerde, emegeni, suragan:

— Caan ulustıñ cañıla emegen kiji ayıldıñ eezi neni edip turganın surabaytan, ce andıy da bolzo, surayım degen küünim bar. Sen künüñ le kayda bolup turgañ? Eñirde arıgan-çılagan canadıñ? Karu ejiñe aytpasta, kemge aydarıñ?

---

<sup>566</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 44-46.

Ayıldıñ eezi er kiji kalap kalgan, tili cımjap, ayttı:

— Men, er kiji, kandıy da bolzo, seskir bolor uçurlu. Sen neme sespey turuñ ba? Meniñ edip-cazap turgan neme, cajıttu emey. Onı ne carlaar. Bütün edeten, cazaytan nemeni büdürdim. Emdi korkıır-ürker de neme cok. Ol küñneñ ala bğüngi küñge cetire Kapçık (sal) cazap turgan edim. Bala-barkamdı, seni, boyımdı argadaar kerek. Öskö dö özöktiñ uluzı kapçık cazap turgan bolor. Kajı la tıñdu neme tıñın alarga turgan bolboy.

Emegen-öbögöñniñ mınayıp ermektejip, kuuçındajıp tunganın bayagı sarı kurumjı kiyimdü cer aldınañ çıkkan kiji cajınala ugup catkan. Cadala sanangan: “*Akır, bu uluska emeş karşuum cetiretem*”.

Tünde barala, kapçıktañ tübin oyıp koygon, suu kirele, bu ulus çöñip kalzın dep.

Ayıldıñ eezi bilele, kapçıktañ tübin oyto lo cazap koygon.

Onoyıp turgança, suu ködürilgen, çayık baştalğan. Baldarı, boyı segis kiji kapçıkka otırgılagan, kajı la agaştıñ ürenineñ, tobraktañ alıp, örö cüzerge le turarda, emegeni kaçıp cügürgen. Cügürip otırgan emegendi, kayıgıla kiynineñ arı örö ködürele, kapçıkka oturgızıp alğan. Kelinniñ kiyip alğan kiyimi kiyinineñ ırıla bergen. Onoñ lo ulam emdi üy ulustıñ çegedeginiñ kiyini cırıktu bolup kalgan.

Ce ol lo bolgon. Olor kapçıkka otırıp alıp, tıñın alarga cüzüp le cürgen. Çayık törtön küñniñ turkunına bolgon. Ol cemirilip, tal-tabış korkıştı la bolgon, küzürt emes küzürt turgan.

Kapçıkta otırıp alğan ulus suu üstinde kaykalap cürgen tıñdını cuuktada tartıp alıp, onı la ajangan, argadangan. Onoñ çayık cabızap: suu tömөndөгөн kiyninde kobılar, cikter, kapçaldar bütken.

Emdigi tarkap bargan ulus ol lo kapçıkla argadangan baldardañ tarkap bargan.

Agaş olordıñ kajı la agaštañ alğan ürenneñ özüp carangan, Altaydı bürkegen.

Ol er kiji baldarınıñ baldarına at adagan. Baldarınıñ adı maldıñ kajı la üye-söögile adaštaş. Çandır cigenin Çaptı. Kartazın cigeni, Kıpçak.

Onoñ arıgızın undıp koygon.

#### **4.1.1.1.2.2. Nooy<sup>567</sup>**

Ozo, ozo, ozogı öydö Altayda Nooy dep kiji catkan. Cer üstinde agaştaş bar öydö ol tuşta çayık çıkkan emtir.

Nooy bala-barkazıla kojo caan sal, kayık etken. Caan taygaga, Sebi bajına, mal-aş çıkarıp, anayıp tının algandar. Nooylor ol lo argadanıp artkan ulus. Ol ulustañ: Nooy Mayman, Nooy Kıpçak, Nooy Todoş, köp artkan ulustı Nooy uluzı dejer.

#### **4.1.1.1.2.3. Çayık<sup>568</sup>**

Ozo-ozo, ozo çakta cer tüs bolgon dejer. Ol anay turgança, çayık çıkkan. Ce turgan da bolzo, taygalardıñ baştarın albagan. Çayık toktobosto, cabızabasta caan ulus ceti caştı koñur (sarı) kıs taygan dejet. Onoñ ulam suu cabızagan. Bala taygan kiyninde. Korbon suuzı külürep-kalırap ağıp cadar. Kaçan suu cabızarda, özöktördiñ attarı tabılğan: Kaspı, Oroktoy, onoñ do öskö. Çayık dep, tögün deze, Korotı la Korbon bajında saldıñ artkan-kalgan temirleri bar.

### **4.1.1.2. Oluşum Efsaneleri**

#### **4.1.1.2.1. Tabiat Unsurları ve Hadiselerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.1.1. Erlik le Kuday<sup>569</sup>**

Ozodo Altayda Kuday curtagan. Ol Kuday neni, le edip biler kiji bolgon emtir. Erlik-biy onıñ kiçinek karındajı boltır. Erlik-biy akazı Kudaydañ tölüge kıska öydiñ turkunına Aydı la Kündi suragan emtir. Ce Erlik-biy Aydı la Kündi alala, sürekey uzak tutkan. Ekelbeste, Kuday Erlikke boyı tüşken. Erlikke tüjele, Kündi le Aydı oyto cerdiñ üstine çıkararga Erlikteñ blaaşkan.

Erlik-biy berbeske, sanangan, Kuday Kündi le Aydı algança cerdiñ aldınañ türgen akcarıktıñ üstine çıkkan emtir. Kuday Kündi le Aydı biyik ködürip, kök teñerige kadap saldı. Ol lo öydöñ beri cerdiñ üsti caantayın carık, cüzün-cüür tındular deze cırgap, curtay bergen.

---

<sup>567</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 44.

<sup>568</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 44.

<sup>569</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 36.

Erlik Kudayga açmala, cerdiñ ceti kadına oyto kire bergen. Kuday üstinde artkan.

#### **4.1.1.2.1.2. Çaptıgan-Sarı Tayga<sup>570</sup>**

Ozogi, ozogi odus üyede cebren çakta, ceten üyede kara kırgıs bo Altayga cuulap kelgen. Albatı-condı ködüre cuulap, mal-cöjözün ködüre kaurıp, Çaptaganga keen.

Kaçan kara kırgıs Çaptaganga kelerde, Çaptagan deze Sarı tayga bolo been. Kara kırgıs Koton kara dep özökkö kelele, Çaptaganga sarı kıs taygan. Kaçan sarı kıstı kara kırgıs tayarda, Çaptagan tas koltığın aç sokkon. Anı körgön kara kırgıs con-albatını tonop, kamık maldı aydap, olcolorın olcolop, öltürerin öltürüp, anañ cüre been. Ol özöktiñ adın Koton çerü tüşken Koton kara dep adaap.

Anıñ kiynde kırgıs kaan anañ arı baan. On Kargaya dep taygaga cetken. Kara kırgıs: “*Kara tayga boltır*” dep, kara kıs aga taygan. Kara tayga deze kara kırgıstı körölö, kamık, cerdi kuu tuman etken. Tayga bajı boş böktölö bergen. Kiji cüzi: körbö baan. Kañça cılga, kañça ayga Kara kırgıs Kargaynıñ albatızın tapay kaan. Aydarkal çerüzün cediniip, ceri caar cana been. Anayda Kargaya albatızın korıp aan.

Kaçan kara kırgıs cüre bererde, Kargaya Çaptaganga çuuldangan, aytkan: “*Kara kırgıs Sarı kıstı saa tayarda, sen soonolo, albatı-conıñ kara kırgıska olcolotkon*” dep. Çaptagandı Kara korumla atkan, kaya-taşla oktoon. Çaptagan deze, toolgo-tayala culdagan. Emi körüp turar bolzo, ol sös ködürezi çin. Kaçan Çaptaganga çıksañ ol calañ korum, calañ kaya, a Kara taygaa barar bolzo kiji ödüp bolbos toolgolo tayalar.

#### **4.1.1.2.2. Gök Cisimlerinin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.2.1. Elbegen<sup>571</sup>**

Altın-Köldiñ altı uçında, Artubaş örököniñ altı canındı Ayrı-Taş dep cer bar. Bu Ayrı-Taş dep cerde, ayıl-curttu Elbegen curtagan. Elbegen emeendu bolgon, ce bala cok. Eki caar uylu, ağaş kerege ayldu, añdap cürer attu, Elbegenniñ ayıl-curtı Öön

<sup>570</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 360.

<sup>571</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 75-76.

suuniñ oñ caradında da bolzo, Elbegen Ön suunañ suu içpes, onon suu albas bolgon. Altın-Köldiñ de suun içpes, albas.

Elbegenniñ suadı, suu alar ceri, Celber-Taş dep cerde bolgon. Celber-Taş dep cer Elbegen catkan Ayrı-Taş dep cerdeñ 3 km örö. Altın-Köldiñ sol caradında Korotı-Taş la Ottuk-Taştıñ ortozında, tereñ orodo. Bu oro könürtki tayganiñ tündük kölötközinde. Celber-Taş, Elbegenniñ suu algızı. Kaçan Altın-Köl ködürilgende, bu orogo Altın-Köldön suu kelip cat.

Elbegen boyı, kaçan kalçuzı tudar bolzo, ceti baştu bolor, a kaçan coboş bolzo, cañıs baştu bolor. Ondıy ol kudulgas kılıktu Elbegen bolgon.

Bir katap Elbegenniñ emeeni iñirde bir uydı sütün saayla, toy balkaştan etken ciraada sütti cerge turguzıp koyolo, ekinçi uydı saap oturgan. Onoydordo kiyin canınça, koyu agaştırdıñ arazınañ tülkü ketep ıgala, ciraada sütti içip turgan. A Elbegenniñ, emeeni anı körgön cok.

Elbegen aylımañ tışkarı ıksa, tülkü sütti içip turgan. Onoytordo Elbegen bir molçok taştı alala, tülkü caar çaçkan. Elbegen çaçkan taş tülküni milçiy baskan. Tülkü ol lo boyınça taştıñ altında ölüp kalgan cadıp cat. Ce Elbegen çaçkan taştı kemçip körgöndö, coonı mindıy: taştıñ kün tüştük canı biyigi 1,5 metr, tuurazı 2 metr, uzunı 3 m. Kvadrat bolzo, 6 m.; biyigi orto alza, 75 sm. Bu taş Elbegenniñ tülkü öltürgen taji.

Elbegenniñ emeeni cada kalarda, ol boyı suu algızı Celber-Taş dep cer carı köçkön. Onto barala, kalçuuzı tudarda, Elbegen ceti baştu bolup kalçuurgan. Onoytordo Altın-Köldö catkan albatı künge komudal uguskandar: Elbegendi aparzın dep, Kün teñerideñ tüşken Elbegendi tudıp, külüp apararga.

Kün teñerideñ tüjerde, künniñ izüzine cer üstinde agaş, ölöñ küyüp bergen. Onon lo beri, biyik tas tarakay taygalardıñ baştarında agaş öspös bolup artıp kalgan.

Onoytordo kün Elbegenge cetken cok, teñeri oyto ıkkın. Aydı kün iygen: “*Cerge tujüp, Elbegendi tudup, külüp ekel*”, dep. Onon başka Elbegen albatıga aç-amır berbey cadarı dep.

Ay teñerideñ tüjip kelele, Elbegendi Celber-Taş dep cerde tutkan. Elbegen cerdeñ ayrılıp barbaska caan uya taldı tutkan. Ay Elbegendi örö tartarda taldıñ tazılı cerdeñ culuna bergen.

Ay Elbegendi caan talla kojo cerdeñ ködürüp bararda, Elbegenniñ otugıñañ ottuk taji cerge tüşken. Emdigi cetire ol taştı Ottuk-Taş dep adap cadılar. Ottuk-Taş Celber-Taştıñ altı canında, Altın-Köldiñ sol cakazında, suuda turı. Ottuk-Taştıñ coonı mindiy: biyigi 2 m., tuuraları 1,5 m.

Kaçan ay cerge tüjerde, tıñ suuk bolgon. Ce ol suukka tındu nemeler ölbögön. Ulustar ayıldarınıñ ejigin açıp iyele, aydı körgöndör. Onoñ lo beri kijiniñ cüzi suukka toñmoy cat, a kolı, pudı deze suukka toñıp cat: beeley, ödük cok bolzo.

Emdi Elbegen kayda? Ak tolun tolo ayda Elbegen körünet, altap turgan ayrı buttu, alı canında ağaş taldu. Kiyin canında kiçinek kara, ol kijiler kaynatkan kara kazanı körünet. Elbegenniñ ay maltazı Altın-Köldiñ tereñ tübine tüşken. Elbegen taldı tazılıla cula tartkan ceri, tereñ oro bolup artıp kalgan. Ol oro emdigi le cetire Celber-Taş dep cerde oñorıp kalgan cadırı.

Elbegen emdi de ayda sogujat oşkoş? Aydıñ kızıl tolunda, ay kızıl bolup çıgıp cat; bir le iñirde, 14-çi künde, ay caarıganañ ala.

Onoyto nauka cok tujunda albatı aydı bilerge albadagan emtir. Emdi biske cart: ayda bistiñ raketa cadıp cat. Uzak ta öy ötpös, bistiñ kommunizmiñ kijizi ayga ceder.

#### **4.1.1.2.2. Aybatkan<sup>572</sup>**

Cabaganda ozodo andıy cer bar diyt. Bu ne? Ay teñerideñ tüşken. Onı tudar, Celbegendi kel tudala, ay batpay turgan ne. Ol kırıla kelele, Celbegendi ol kırıla tutkan, Aybatkanda. Em onıñ uçun onı Aybatkan dep turgan diyt ne.

“A Celbegen emdi ayda otur cat pa?” “A em bu atray kalan oturala”. Taldañ kap tutkan diyt. Talı suula kodoro tartıp apargan diyt. Ondo kiçinek kara neme körün turgan Celbegenniñ könögi diyt. Celbegendi ay la kün kuuçındajıp apargan diyt. Ne deze, kün tüşse, cer üze küy kalar, aydañ neme art kalar. Sümeleşken diyt bu ekü. Onoñ ay tüşken

---

<sup>572</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 77.

туру. Ce, bayla, cer cara toño bergen bolboyzın. Bir öydö ol ay dep neme sook bolgon diyt ne.

Ol meçin baza sook neme. Ayga tüñey.

Aydıñ közin caba tut turgan dep turgan ne. Ol mında iyt kañıladıp turganı. Ol iyttiñ ürüjineñ körölö, ol aydı salzın dep turgan ne. Kerek deze mıltık adıp turgan, ol döön. Bu mında mıltık atkılay bert. Ol neme korkolo, aydı bojotsın dep turgan ne. Onoñ lo ay carıp cat, ol oturgan neme korkolo, aydı bojodıp iy turgan ne, aydı. Celbegen onı korkolo, agıdıp iy turgan ne. Caan kazandı kañırada sokkılap turgan ne, tabış bolzın dep.

#### **4.1.1.2.3. Boyların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.3.1. Ulustıñ Köptöy Ösköni<sup>573</sup>**

Ülgen kудay ulustı ak carıkka cayaarda, er kiji le üy ulustañ birdeñ cayagan emtir. Erlik kijige caman sanandırıp tın da kiydirze, ce Ülgen cakşı sananıp, kijini cayagan emtir: birüzi er, ekinçizi üy kiji. Aydarda, cañıs öydö bütken er le üy kiji kojo curtay bergen, onoñ baldar tarkagan. Ol baldarınañ baldar tarkap baştağan emtir.

Kudayda togus uul bolgon, olor sööktiñ baştañ kayı bolgon dejet. Kıstarınañ söök bolbos deşken emtir.

Kudayda togus uul bolgon. Eñ caanı Kıpçak, Mayman, Todoş, Toñjoon, Komdoş, Cüs, Togus, Küzen, Kerdaş. Altayda bastıra artkan sööktör bu sööktördöñ tarkap bargan emtirler.

Uuldar ozo baştap boylorınıñ sıyındarın algan, bala-barkalu bolgon dejet. Anayıp Cer üstindegi albatı tarkagan dejet.

##### **4.1.1.2.3.2. Sarı Tañ<sup>574</sup>**

Açılar-cabılarga bütken tušta, ayga-künge mürgigen öydö, ottoñ, suudañ korkıgan öydö, Altayına kış tüşkelek cajıl öydö, Altayda curtagan asmas albatı, almıs dep ceek kuulgazın Altayda barın bilip, karam-kayral cok almıstarla tartışkan dejer.

---

<sup>573</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 171.

<sup>574</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 89-93.

Bu öylörgö cetire muni kaynap çaktar ötkön, cüzi kaynap cıldar ötkön. Emdigi öygö cetire asmas kuuçın artkan. Ce ukkanım la mindiy.

Altayda mundus sööktü Sarı-Tañ dep kiji curtagan. Üç balalu üylü. Üyiniñ adı Unçukpas.

Cañıs sarı attu, eki saagan uyulu. Añçı, añdap, kuştap cattı. Baza bir kün Sarı-Tañ üyine ayttı:

— Sen, Unçukpas, üç balañdı çeberlep cat, men nökörimle kojo añdap barıp keleyin, koyonniñ koyu müni, çaydıñ çagana müni sanaama kiret. Tıñ la udabazıs, üç le kün cüreris.

Sen, Unçukpas, tünde ottı üspe, almıs kelertseñ maat cok. Kanay-kanay almıs kelze, ol meniñ ces bıçagımla kada, ol tuşta ölö berer, dep, cakarala, nököriyle ekü añdap bargıladı.

Bardı, bardı, cışka cetti, Aba-cışka kömüle berdi, aylan bolboy añdap cürdi. Tuygaktu aña aya tarttı, tırmaktu aña çergiy (çertki) tarttı, ook aña tuzak turgustı.

Aylanayın kayran eji, adazın sakıp curtap cattı. Üç balanı çıdadıp, eki saaganı törtkö cetti, kunugıp, öböğönin sakıp la cürdi.

Aylanıp ay ötti, cılıjıp cıl ötti. Eki caştu caş balazın eñir sayın erkelep cürdi, eki caanın mekelep cürdi. Bir kün Unçukpas ayılga ot salbay, ejigin kayra açala, kızıl eñirde uy saadı. Uyin saayla, ayılına kirip, ot odırıp iyele, uyuktap catkan baldarın körzö, ekü boldı.

Eñ kiçinek kızıçağı cogıla. Eki tizezi bokırıla berdi, bolçok cüregi töjine tepti, al sagıjın ıçkınıp iydi. Tañ atkança tala kaldı. Kün çıgıp kelerde, oñdondı.

Eki balazın azırıp alıp, eki balanı ayılga bektep, almıstı bedirep, kurulu sastıñ töbidöön ces bıçagın tudunıp, bazıp iydi.

Bardı, bardı, körzö, ölöñ aylı turdı, ejigi kayra açık emtir. Cılıp kelip körzö, balanıñ ökpö-cüregin tiştep salgan, almıs arı körüp, üy almıs bajın tarap oturdı, caan almıs uyuktap cattı, kurlan tıymas çıyrıs etti, kızıl kanı kugara berdi, cañıs altam bajınañ ces bıçakla üy almıstı cüregine kadap iydi, çalkoyto cıgıldı.



Er almıs ańdangalakta, ökpö-cüregin ötküre kadadı. Eki almıs ölö berdi, ces tırmaktarı artıp kaldı. “*Öçimdi aldım, özök-kanın agıstım, balam uçun tazılın kurgadarım, tamırın üzerim*” dep, Unçukpas aydala, ölöń aylın örtöp iydi, ces tırmagın kayılttı, kara tobrak edip iydi.

Oyto aylına canıp keldi. Eki balazın eeçidip, saandu malın aydap cerine tirü kelze, kaydöön uulu bargan, bilzin dep, künbadış bökön agaştı bökön canına üç çiyü edele, törtinçi çiyüzin çala çertip, çiyüniń bajın bököytip koydı.

Üçü artkan, birüzi ölgön dep bil deyle, künbadış caar uulanıp bazıp iydi.

Sarı-Tań nökörile ańdap, ańdap, ań-kuş adıp alıp, canar aayın tappay, biyik taygaga çıgıp, Altaydı ebire acıktadılar. Bu tayganiń kün keltegeyinde olordıń aylı emtir. Tüjerge korkuştı kayır caan özök cattı, culmar kara tayga cattı.

“*Ne de bolzo, tüs tüjelik. Caan taygadań tüjüp alzaas, carın boygo bektep alzaas, aylı-curtıbıska altı künneń cederis*” deşti.

Caan tayganiń talortozına kelze, kargana agajı karbaya katkan, kara teginegi kataylaş bütken, but aldı kök korum korkuştı katu Altay cattı.

Katu bütken Sarı-Tań sanarkabas boyı sanaarkadı. Aydınbas boyı aydıdı, bala-barkazın sananıp, ölbös cakşı salımdı bolzom, üç balam ırızıla, algan üyim alkıjıla bu buudaktań ödörim dedi.

Katu kargananı sıy bazıp, kara teginecti keze çaap, kara korumdı kırlay berdi. Kança kün ötti, sırkını katu Altaydıń sınıgar, cımjaar argazı bildirbeyt.

Sarı-Tańniń nököri katu taşka çıdaşpay, kara teginek kadajınań, özök-buurına kan tüjip, sarı koron tüjüp, ölö berdi. Kayran köörkiy Sarı-Tań karıktanıp, kunuga berdi.

Nököriniń söögin korumdap koydı. Kotışkagın alıp aldı, kol ergegin kezip aldı. “*Altayıma cedip barzam, ergegin munıń boyına bodop, kotışkagın ańçıga bodop, möńkülep, cazap cuup salarım.*” dedi.

Onoń arı cürüp iydi. Bardı, bardı, küçi çıgıp, ölüm içi cada berdi, özök kanı özögine tüjüp, eki közi öçömiktelip, ölör tübi cadıp cattı.

Uzak cattu ba, as cattu ba, bir körüp catsa, aldında çiyimek kara kabaktı, çiyne kızıl çıraylu, çiçke koo ündü, kiyin canında karamdık cok, alın canında çerbendik cok, altay caraş kıs turdı, aydıp turganı mindiy boldı:

— Sen kajı Altaydın kijizi? Neni mında edip catkañ? dedi. Köksiñ seniñ oyłu, köziñ seniñ çoktu emtir. Seni men cazayın, seni bu Altaydañ çıkarayın, sen menile kojo curta, dedi.

Kayranduda Sarı-Tañ köörkiyge üç balazı sanaazına kirdi, alğan eji açu boldı. Aladım deze, aldı canı buudaktı boldı, albaydım dep aydayın deze, kayran tını kıyılar cattu.

Cadıp, cadıp, cadıp ayttı:

— Mende ne, karmay alzam kulagım, kaya körzöm, kölötköm, mende sanaarkaar neme cok, men añçı, askın-toskın kiji. Añdap-kuştap, suranıp cürele, arıp-çılup cadım, mindiy caraş balanı alzam da kaytsın dedi.

— Ce, andıy bolzo, örö tur, deyle, ak çeçekle cañıp iydi, arjan suula cunup iydi. Sarı-Tañ ozogızına tüney bolup, on cıl kayra bolgondıy turup keldi. Aştagan boyı toyu bildirdi. Kelin kolınañ tudup, ayttı: “*Men coldı baştayın, men tayga-taşka caštañ ala ösküs artıp, bu Altaydı ada-enemdiy bodop, özüp kalgam, kaçan-kaçan kijige colıgarım dep bodobogom. Sege colugıp, aldımında ay-kün çalıgandıy bodoldı*” dedi. Meniñ aylım uzak cok, emdi le cederis.

Uzak bardı ba, aysa as bardı ba, agaštañ etken ayıl turdı. Ayıl içine kirip kelze, kiştiñ karazınañ etken, aluniñ artığınañ cazagan, ayuniñ terezineñ etken orın, töjök, ton-ödük, alama-çikir aş-kursak aydarı cok köp emtir.

Örö oturıp kursak saldı, agaş ayakka kursak urdı. Aştagan boyı toyo berdi, cañıs la uykuızı keldi. Uyuqtap, uyukudañ oygonzo, aštañ cakşı aş-kursak, saaramdap caraş cıt cıtanat.

Çındap, ay-kalap kelin bolboy dep sananala, turup keldi. Oo, kandıy uzak uyuktagam deyle, cüzün kursaktañ ajanıp, ol ekü emdi curtagılay berdiler.

As öy bö, köp öy bö, bir uul bala taptı, ol uul balanı Tört-Ooy dep adadı. Sarı-Tañ içinde törtinçi balam dep sananala, ol üyine bir de bütpey cürgen. Ayrılıp barar arga çek tappay cürgen. Onoyıp olor tört uul balalu boldılar.

Bir kün Sarı-Tañ ces sogoon cazap alıp, ańdap bargan. Oyto canıp kelerde, eñ kiçinek Tort-Ooy dep uulu cok bolgon, üyi tabılbay kaldı dep aytkan.

Onoñ Sarı-Tañ üyin almıs dep bilip cürgen. Baza ańdap barıp cadım deyle, ayılđañ cırtık edele, ııgalap catkan. Körzö, üyi bajın tarap oturgan, koltuğı üyttü bolgon, bajınıñ töbözi baza oyık bolgon.

Tün kirip kelerde, eki caan uulın uyuktadıp iyele, almıs tırmagıla ekinçi balanı öltüre tudup iyele, edin ooktop, kaynadıp, kursak cazay bergen.

Emdi Sarı-Tañ eki uulın, almıs ta enelü bolzo, ayırıp, canar dep sananıp algan. Kün ııgarda la, almıs üyi kursak bedirep cüre bererde, eki uulın alala, kaça bergen.

Tüjile barala, eñir kirip kelerde, ot odırala, töñöşkö tere tonın ańtara caap koygon. Eki uulın töñöşkö ııgarala, ces soogonın cazap, alıp, oturarda, kara eçki mańtap keletkenin körüp iygen. Almıs üyi, kuulıp alala, töñöştögi tere tongo kadala bergen.

Bu la tušta Sarı-Tañ ces soogonlo özök-buurın ötküre adıp iydi. Almıs ölö berdi. Kapşay la ces tırmaktarın otko örtöp iydi.

Onoñ ol Altayına canıp kelip, eki balazı ııdadıp alıp, altınçı balazın almat uul dedi, cetinçizin ceti-Sarı dep adap aldı.

Andıy bolordo, Almat, ceti-Sarı sööktör bolup tarkagan dejer. Ol Unçukpas üyineñ üç balazınıñ adı-colı cok, olorgo kemder sööktöş, bayla, olor, bolgon. Sarı-Tañ mundustar ertegi omok-sedeñ, aru-çek curttar dejer.

Sarı-Tañ erten tura sarı tańda ııkkın kiji dejer, onıñ uçun onoy adagan deer.

Ce bu çörçök aaylu kuuçındı kiçinekte Kiçeeek dep korkıštu kuuçınçı kijideñ ukkam. Aysa bolzo, onoñ arı aydar kiji ııgar, ol sööktördiñ törögön alıspas bolgonı ol deer. Ce onoñ arı almıstar kereginde baza kança kuuçındar bar.

#### 4.1.1.2.3.3. Almattar<sup>575</sup>

Köbök lö Tölös añdap bargan.

Añdaş ayga cuuk bolo bergen.

Ekü añ bedirep, biyik kırğa çıgıp, cış agaşka kirip, cılıyıp la kalgan.

Körör bolzo, eki añçı eki başka bargan emtir. Tölös Köbökti uzak la bedirgen.

Bedirey-bedirey kelele, tappagan, çökögön. Kanaydar? Canarga la turarda, ıraak emes neme elbek etken.

Barza, Köbök budın sındırıp algan catkan.

Budı sınık kijini aparar arga cok, oduga süürtep ekelele, capaş tudup bergen.

— Sen mında cat. Emdi kar caap koygon. Kanayıp canatan? Ezende men kelele, seni apararım.

Töölös canar aldında Köböktiñ adın soyıp, etti beletep koygon.

Bir cılga ceder. «Meni sakı, men kelerim» degen.

Tölös cana bergen.

Cıl ötkön kiyninde, ol lo öydö kelze, Köbök kolında caş bala caykap otırgan.

Tölös suragan turu: “*Caş balanı kaydañ aldıñ?*”

— Meniñ balam, onızı aytkan.

Onoñ Köbök ne bolgonın aydıp bergen: “*Sen atana la bereriñde, korkuştı caraş kıs kelgen.*

*Ol meniñ singan budımdı caskan.*

*Ekü mında curtaganı.*

*Togus aydıñ bajında mege bir uulçak taap berdi.*

*Seniñ kelip catkanıñdı bilele, kaçta bergen.*

*Men kolımda caş balalu artıp kaldım”.*

---

<sup>575</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 93-94.

Ce kanaydar, balanı alıp, cangılay berdi.

Canıp kelele, Köbök bayagı balazın anañ arı çıdatkan.

Onoñ ol caan uul bolup çıdayla, ayıldu bolgon.

Ol lo uuldañ tarap-tarkap bargan baldar almattar bolup kalgan.

Almat söök anayıp tabılğan. Almıstar olordoñ korkıp, olorgo tiybey cat.

#### 4.1.1.2.3.4. Almıstan Bütken Bala<sup>576</sup>

Almıstañ bütken bala tese almat ol ne. Em almattar eki söök ne: “kara almat” la “sarı almat” teer. Ol anañ baya cerge baya bir kişi ańdap bararda, ańdap barsa... baya çadır al’ tudalturan ne ağıştıñ ortosına. Kelse le, koştı casap kasan, kası-karta kaynatküyen, kasan asküyen turar bir kişi. Çat la kaykayla, ketootursa, korkıştı caraş kelin kelele, ol çadırdön kirele... Anañ kiynineñ kirkelse, baya koştı caraş kelin koştı caraş kursak, kasan, kursak beletaalan oturar. Al’dıñ içi cılu da süreen. Anañ la baya kelindi... (Ce şoodılğan na ol baya er kişiniñ, neme le körsö aleerten, a kanaytkalan ol?) baya kelindi caraş körölö. Baya kelin iybeen: “*Koşo curtaak, men mında la*”. “*Kayda cürdüñ?*” dese, “*Men cer Altaydıñ la, mında la cürturum. Ösküs men, cabıs men, anayt cürgem*”, dep turarda, baya kişi baya kelindi kileyle, em canbay, curtkalar turu cerge. Oyndo anañ ańdap la cürkelse, attıñ kaası-kartasın tülküyen turar, attıñ kaası-kartasın tülküyen turar, attıñ kardın tülküyen turar. Çat la kaykayla, em mını, attı kaydañ alturan dep, baya kişineñ: “*Mını kaydañ alturuñ?*”, dese, “*Men boyım bilerim, boyım la alcürturan nemem*” dep aydar.

Baya kişi uçı-uçında sesingen bolboy? Bayagı kişi... Em ol kişi keteptursa... (ol bilbes kandıy almıs bolgon ayla ol? Almıs neme biler deerde?). Baya kişi [ańdap barala] koştı çeber tün kirgençe altında konkalıp, konkalıp turala, önötiyin bir kün konooçı bolıp, tünde kelele koştı çeber, koştı çeber öñölöp kelele körsö: [kuuçındap turan kişi ünin coon etirte öskörtöt] onoñ lo içineñ le cara kesturup, at tül le jatkan tiyt. Ol baya attıñ kardı bolturan nemesi ol boyınıñ kardı tiyt. Anañ la baya öböön: “*Je sen em mundıy bolso, men emdi candım, men senle curtabasım*” degen. Balalu bolgonço curtakalan neme uçkuş cerge! Ce baya la ayıl-curtına barkelturan neme bolboy ol. Kısakarta la

<sup>576</sup> K.V. Yadanova, age, s. 105-107.

aytkan neme emes pe? Anañ bayagı kelindi: “*Ce sen art, men aylı-curtumdoon, adanemdön canar turum*” deerde, baya kelin: “*Balañdı alal*” tegen tiyt. “*Balañdı alal, men em boyım jürturam boyım cerimdön bararım. Sen boyıñ ene-adaña bar, men boyım ene-adama bararım*”. Aydarda, em kanaydar? Balanı taştıyar emes? Baya kişi baya balanı alkelen tiyt, al cangan. Kelele asragan. (Ayla korkıbas, almıstıñ balasın kay asraar ñeme?!).

Anañ em kel asrayla, em: “*Cerdeñ taaldım*” dep baya balanı anay mekelegen uluska. “*Cerdeñ bala taaldım, koştı ulus barcaadrı, ol koştıñ, töödöñ tüşkalan bala bu, men kördim. Koştıñ tüşkalarıda, men alaldım*” dep mekele[g]en kelele. Anañ ulus çın dep bodoboy a-a. “*Ce bir kişi köçooturu, töö koşınañ bir kabaylu bala tüşkalarıda, men alaldım, körböy saleerdi*” dep kel mekelegen. Baya balanı kel asralan. Em mını neme dep sööktör? Neme dep adar tese, em mını kanaydar? Almat sööktü kişi tiyt ol. “*Em aydarda, em seniñ söögiñ kara almat bolgon bolso, balanıñ söögi sarı almat bolsın*” teyle, sarı almat etkoyon. Sarı almattar ol tiyt. Men almas ne!.

#### **4.1.1.2.3.5. Töölös, Mundus, Koçkor Mundus<sup>577</sup>**

Ozo bir çakta cuu bolgondo, cuudañ kaçıp cada kalgan bir kıs bolgon. Ol kıs eli cok een cerge tenip cürele, kaliñ curtka tuştagan. Andagı curttañ boydoñ uul onı algan, ol kıs ogo kelerde, boyında barlu bolgon.

Onı algan eri, andagı catkan kijiler onoñ suraganda, ol kıs aydat: “*Men adanemneñ ayrılıp kalala, cerge kursak tappay tenip cürerimde, ulu kozır camgır caagan; ol camgır ötkön kiyninde oturgan cerimdi körüp izzem, bir bolçok mus camgır bila kojo tüşken cadat, onı alıp, cara kağıp izzem, içinde eki kos buuday cadırı; men onı cigenimniñ kiyninde, saatabay, mege eki bala bildirgendiy boldı*”, dedi.

Onıñ soondo ol kıstıñ ay-küni cetkende, egis bala taptı, ekilezi uulçak bolgon. Onıñ kiyninde bargan erineñ bir uulçaktı boldı. Üç uuldı azırap, er kemine cetirdi.

Alar ençizin üleşkende, töölördöñ bir töö artıp kaldı, koylordoñ bir koçkor artıp kaldı.

Kiçü karındaçı aytkan:

---

<sup>577</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 178.

— Töölördi men kütkem, artkan tööni men aladım! dedi.

Adazı ayttı:

— Tööniñ artıgın alğan Töölös bolzın! dedi.

Orton karındajı aytkan:

— Men koy kütkem, koçkordıñ artıgın men aladım! dep, karıntaştarınañ blaajıl, koçkordıñ müüzin kodoro tarttı.

Adazı aykan:

—Koçkor müüzin kodoro tartkan Koçkor Mundus bolzın! dep, orton uulın adadı. Ulu uulın mus mırçaktañ carılğan Mus-kaanniñ ceeni Mundus bolzın dep adadı.

Mundustañ el özüp muñga ceder el boldı, Koçkordoñ el özüp, köbi toololbos el boldı, Töölöstöñ el özüp, köp töçün el boldı.

#### **4.1.1.2.3.6. Kıdat Todoş<sup>578</sup>**

Bu kerek Erçiş-Bajınıñ ayagında bolgon. Bu caan suuniñ caradında Todoş sööktü Padlay dep kiji curtagan boltır.

Bir katap Padlaydıñ üyi suuga bargan. Caratka cuuktap kelgejin ıraak emes köölmöktö keme aylan turgan. Üy kiji barıp, uluska aytkan:

— Mınaar bu köölmöktö kandıy da keme aylanat. Kemeniñ içinde kiji meni kıygırat, ıgarıp algar dep.

Ulus onçozi barıp, kemeni ıgargan. ıgarıp kelze, kemeniñ içinde kıs kiji caraş bala kuçaktanıp alğan oturgan. Ulus kıstı ıgarıp, curt cerine apargan.

Kajı la kijige solun bolgon turu: bu kıs kanayıp suula caş balalu kelgen. Neniñ uçun mindiy kerek bolgon. Ol ulus kıstañ suragandar:

— Neneñ ulam sen mindiy ayalgada bolup kalgañ? Kandıy tübekke aldırdıñ, kaydañ kelgeñ, adı-coliñ kem?

Kıs bala aytkan:

---

<sup>578</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 184-185.

— Men Kıdat kiji edim. Enem-adamniñ ayılına cürüp, içimde baarlu bolup kalgam. Bistiñ cañda bolzo, korkuštu uyat. Kijige barbay, cadıp balalu bolgonı söskö kirip cat. Oniñ uçun meni öltürzin dep cakılta bergen. Öltüreten kiji meni ağaş ortozına ekelerde, ıylap, korkuštu caynagam. Öltürbezin dep.

Ol kiji meni öltürbegen. Kayıñniñ tozınañ keme cazayla, meni oturgızıp iygen. Balamdı kemeniñ içinde taap algam.

Ulus ıygargan kıstı, caş balanı ayılına aparıp, azırgan. Onoñ cöptöşkön: «Uulçak talayda ıykkın uçun adı Talayman bolzın. Söögi Kıdat Todoş bolgoy. Bis boyıs Kara Todoştor.

Kıdat Todoş anayıp emdi ol lo uuldañ tarkap barganı ol dejet.

#### **4.1.1.2.3.7. Kıpçaktar<sup>579</sup>**

Bu kuuçındı men deze cüs caštañ ajergen Kökşünov Acıy dep taayımnañ ugalgam. Ol kiji enemniñ abagazı kiji. Oyndo boyı suras Kıpçak kiji. Bis neniñ uçun mınayıp adalganı deyle, boyınıñ ugi-tözin tolop, ol mınayıp kuuçındap oturatan. Mindiy neme bolgon emtir. Bir kıs bala bolgon. Bay kijiniñ balazı. Ol bala, kös cok bala. Ol bala enezineñ ıygarda kös cok bolgon emes. Ol bala 12 caşka cetire köstü bolgon. Oyndo korkuštu omok, cañıs cerge toktobos bala boltır. Emdik attar üredeten bala bolgon. Ol er ulus, calçılarla kojo emdik attar üredeten. Ayılga mınayıp toktobos, caantayın la calañda cürer, añdap cürer bala. Oyndo ceti caştı aygır bolgon emtir. Ondıy kara aygır. Oyndo onı üreder kiji ııkpagan. Caan er ulus üreder argazı cok bolordo, ol bala ol atka oturgan. Onoñ atka oturarda, at anaar togurçılap turala, mañtagan. Mañtayla, ağaş-taş töön aparala, ol balanıñ közine budak kirgen. Bir közi deze oyıleren, ekinçi köziniñ tamırına budak tiyele... Ce eki közineñ köörkiy oturıp kalgan. Onoyıp ol bala attı üredip algan. Onoñ attı üredele, bala kös cok to bolzo, korkıštu bala bolgon. Çek mınay la tuygaktıñ tibirtineñ bu kulun, bu sarba, bu baytal, bu tay, bu aygır, bu bee dep... çek üze bilip turatan. Onoñ kança kire mal kleediri dep, onoñ attıñ tibirtineñ mindiy öñdü dep... Ol onıñ öñin kaydañ bilip turgan, çek ulus bilgilebey de turgan. Ol bala öñineñ beri bilip turgan da! Oyndo kıştegenineñ, tibirtineñ... sıymap-eştep, üze

---

<sup>579</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 191-193.



kandıy mal (bilip turgan). *“Bu toñkır beeniñ başkarımı balazı”, “bu biltırgı balazı”, “bu bıdılgı balazı”,* dep, üze mınayıp bilip turar. Oyndo bu tibirtineñ, kiştejineñ, attardıñ okırınıjınañ mindıy mal cok emtir dep bilip turar. Oyndo bu mal kaydöön bargan emtir, mını mindıy cerdeñ bediregep dep baza üze aydıp turar bolgon. Ol bala kaykal bala boltır. Oyndo onoyıp turala, ol balanıñ kolı-budı uurlap kalgan. Ozogıda ol onoyıp bala kolı-budı uur bolzo, korkuştı caan ebi cok neme bolgon emtir. Onoñ kolı-budı uur balanañ uul bala çıkkan.

A bu Kıpçaktar ol lo tuştı tenek, korkuştı kal ulus bolgon. Kıpçak cuulaja-cuulaja kelele, ne de cok artıp kalgan. Cañıs la kargaan bir Kıpçak (artkan). Em ol kargaan Kıpçak sananıp cüreten: *“Men bojoylo, ol cerge bargan kiyninde, uğı-tözim ne üzüldi dep meni kıynagılaar, ne? Men kandıy da bolzo, boyımnıñ kiynime bir bala arturıp koyor uçurlı”*.

Oyndo bir kün ol bala boyınıñ balazın kuçaktanala cürende, ol mınay aytkan: *“Balanıñ adazı men edim. Kaji, balanı körörgö keldim.”* Onoñ balanı mınay kuçaktanala, mınay aytkan: *“Ce, bu balañdı, berip iy mege, men azırıp aladım”*. Oyndo kelin aytkan: *“Bu közimniñ bolzo, odı bolgon, köksimniñ bolzo, kanı bolgon sok cañıs balamdı men sege kanayıp beretem?”*. Onoyıp aydarda, deze, ekü cargılaşkan. Ce bu kuuçın mınañ arı çek eki ayrılı. Birüzinde ol kiji balanı blaayla, kaçkan, a ekinçizinde olor cargılayıp, cayzanga kelgen. Ce ol cayzañga kelgenin kuuçındayın.

Ol cayzañga kelele, cargılaşkan. Onoñ cayzañ mınayda aytkan: *“Sen bala kiji bala taptıñ Carabas kerek ettiñ. Ayt, bu balanıñ adazı kem?”* Ol kıs aytpaan. Cayzañ onıñ cakaruzına turbaan, onı toboon balanı çıbıktazın degen. Çıbıktaarda da, ol kıs cayzañga bakpaan. Bakpasta, mınayıp aytkan, ol baya kargan Kıpçakka: *“Mıltıktıñ oozın calap, bıçaktıñ miizin calap, çerten”, “Bu bala meniñ”,* dep. Onoñ *“çerten, ayt”* deerde, ol kargan Kıpçak mıltıktıñ oozın calap, kılıştıñ mizin calap, çertengen: *“Bu bala meniñ boyımnıñ la balam”* — dep. Oyndo, çertenerde, mınay (cayzañ) aytkan: *“Aydarda, cayzañniñ cañın toboon uçun bu balanı aparala, sen Altın-Kobıga çaçıp iy, — Ondo ölzın”*. Oyndo, cayzañniñ calçıları mınayıp aytır: *“Bu balanıñ kara adın (Ol üredip algan kara aygırı bar, cok bedi?)... Ol at tirüde, ol at tirü tujunda, bu balanı bis öltürüp alar argabıs cok. Ozo baştap attı öltürekter”*. Onoñ attı şukşulagılıp iygen. Neni

de bilbey, çakıda turgan maldı öltüre şukşulap iygen. Oyndo ol balanı ekelele, Altın-Kobıga çaçıp iygen. Çek ol tanış emes cer, ine... Kaçan tanış cer bolgon bolzo, ol bala ölöñniñ tazılıla mınayıp karmadanıp, tüñey le ol kazıp cürer edi. A ol Altın-Kobıda deze bir andıy çarak ölöñ öspögön. Korkuştu andıy altın, taş cer boltır. Oyndo ol bala anda ölüp catkan. Ceti küñniñ bajında Kıpçak kelgen. Kelerde, ol bala bojoorgo catkan. Üni köksine tujüp kalgan turgan. Çek emçeginiñ südi agıp kalgan turgan, tobrakka agıp turgan. Oyndo, Kıpçak: *“Ce, öl cadırñ ba, köörkiy?”* deerde, ol kıs aytkan: *“Tüküreyin kal Kıpçaktar, kal-tenek Kıpçaktar! Cañıs balamdı ayırıp, meni neniñ kinçegin etken uçun mınay kinçektegilep catkılarnıñ? Minañ arı seniñ ugiñ caranıp össö dö, uyalanıp-korbolonıp össöñ dö, tiji bolgondoriñ men oşkoş baji-közineñ ooru bolzın, degen. Men oşkoş közineñ çılbray bolzın, degen. Erkek bütkenleriñ sen oşkoş kal şotoñ, tenek bolzın”* degen. Ol kiji udura mınay aytkan: *“Bis uyalanıp, korbolonıp özöris, bis kin bolorıs! Köp bolorıs, bay bolorıs!”* degen, Oyndo baza: *“Kara tobrak çaçkan ceriñe kara aygır mal bütsin! degen. Boro tobrak çaçkan ceriñe boro aygır mal bütsin!”* degen.

Ol bala emçeginiñ südin tobrakka saap-saap, olordı kargap çaçkan bolgon ne!

Oyndo ol kıs aytkan ine: *“Men oşkoş curt cok bolzın, degen. Kıs bala onoyıp ulustıñ curtına kirip cürzin, degen. Ulustı ıyladıp, caantayın çuugıştırıp, cürzin, degen. Boyınıñ ırızın, curtın tudup albazın, degen. Aa, er bolup bütkeniñ tenek, kazır bolzın!”*

Onıñ uçun Kıpçaktar ondıy... kiji kinçektegen ulus, caman ulus. ...Curtın-ırızın tudup albas, çala kazır, kal-tenek, maktançak, tiñzinçak..

#### **4.1.1.2.3.8. Kıpçakla Sarı-Koron Cılan<sup>580</sup>**

Kıpçaktardıñ baza bir bolgon nemezi mindıy neme turgan ne... Bir sap-sarı sarı-koron cılan curtagan. Ol Sarı-koron cılan deze caantayıñ la catkan uluska caman neme edip turgan. Bir kijiniñ añçı iydin çakkan la, bir coktu kijiniñ sok cañıs adın çakkan la, bir coktu kijiniñ kamık baldar azırıp oturgan üyin çakkan la... Ce ondıy cılan bolgon emtir. Ol cılandı üze le ulustar körböytön. Üze le caman, mindıy la cılan dep turar.

---

<sup>580</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 194-197.

Onoñ deze bir coktu kijiniñ üyi ölüp kalarda, cañıs bozuzı artıp kalgan. “*Em bu la bozum çıdaar, baldarıma uy bolor*”, dep catkança, ol cılan kelele, çağıp koyordo ne, ol coktu kiji onı öltüre taşla balçara sogorgo kelgen. Mınayda aytkan: “*Tüküreyin men sen uşkuş albatıga onoyıp camanım cetirip cürzem, tuku la kaçan ölüp kalar edim*” dep “*Ce bir cakşı neme sen ettiñ be albatıga? Üzele coktunı ıylatkañ, üzele közin cajın içtiñ, bir de cakşı neme etpediñ!*” “*Tüküreyin, sendiy caman!... Seniñ ten mınayıp cılıp braatkan cılıjıñ da caman, seniñ koroniñ da caman, albatıga ten bir oñdu neme etkeniñ cok!*”.

Onoyıp aydarda, ol cılan kijige aytkıladıp cürele, aytkan emtir: “*Akır, men seniñ aç-üreñdi köröyin, seniñ bala-barkañdı köröyin, men oşkoş bolup kalbazın!*”. Onoy aydala, ol cılan cüre bergen. Onoñ bir kün, ol cılan cılıp cürele, körzö, ol kijiniñ eki çaştı balazı oynop cürgen. Oyndo cılan kuyrugıla boyınıñ caltırı-uş ercinezin mınayıp salıp iygen, ine! A ol bala onı tudarga turgan, ine! Tam la tam ırap, tam la tam ırap, ol balanı alıp cüre bergen. Aparala, ol balanı azıragan ol cılan. Ol cılan adazı bolup, azıragan. Azırayla, çek bala uktap catsa, ne, ol balaga koronın araayınañ bojudıp turgan! Bala ölböön, cañıs la ol sarı-koron cılan oşkoş, ...ce koron ödüp turgan bala sargarıp turbay! Onıñ бүдүji, çaçı üze onoyıp sarı bolup kalgan. Oyndo, onoyıp turala, ol bala korkuştı caman kılıktı bolup kalgan. Ce ol koron edi-kanına ödüp, kılık-cañı kubulgan oşkoş. Onoñ, onoy turala, ol cılan karıyla ölgön. Ol cılanniñ uulı çıdagan. Oyndo baza la (cılan cılıp) aylandıra uluska cakşı kerek etpes: koy-malın üze uurdap ciir, ...Ondıy cama-an sanaalu uul bolgon. Onoñ ol uuldiñ ayıldı-curttu bolor öyi-cede bergen. Kaji la kijineñ barıp bala kudalaza, “*Ce, seniñ adañ, sarı koron cılan, meniñ uyımdı çakkan la, meniñ añçı iydimdi çakkan la...*”, dep, kem de ogo balazın berbey turgan. Onoyıp berbey turgança, ...kanaydar baza, eş cok, arga cok... Mancı Todoştordıñ kızın uurdagan. (Mancı Todoştör, ol kaanına udura cuulaşkan, kalcu Mancı Todoş dep adatkan Todoş bolgon). Onıñ kızın alala, ekü curtap catkança... Çek ol Mancı Todoştıñ kızı, omok bala, tegin bala emes. Kazır Mancı Todoştıñ balazı dep tegin adatpagan emey! Oyndo ol çek cılanniñ uulına boş cayım berbey, udura sogujıp turatan bolgon. Ce köörkiydiñ kolı-budı uurlay bergen kiyninde kayda barzın? Ol Kıpçaktıñ kıyınına çıdaşpay, köörkiy kaçkan. Kaçarda, ol uul onı booçınıñ, kırđıñ bajına cıgala... ol

kelinniñ moyının omurıp koygon. (Emdi deze ol kırđıñ adın undıp koygom: attarın Acıy üze aytkan ne!).

Oyndo ekinçizinde ol uurçı soyoñdor diyt. Korkuştu kalcu ulus. Tün coruktu soyoñdor deer, tüş corıktu emes. Nemeni kanayda da uurdaytan deer... Soyoñdordıñ kızın uurdayla, ekelip, curtagan. Baza la ol kıs onıla tartıjıp turala, köörkiy kolı-budı uurlap, uyaday bergen. Arga cokto ol Kıpçaktañ kaçkan. Kıpçak ogo köldiñ canına cedele, tayıp koygon. (Körzördö, ol baştapkı da üyin tayarda, ol kıs balalu bolıran ne. Körzöör, Kıpçak boyınıñ kızın karamdabay, öltürip koyıp turgan!) Oyndo, ol üyin tayala, balazın baza tayıp koygon. Emdi ondo eş cok, emdi ogo oyto lo curtaar kiji kerek. Emdi baza la albatıga karşuuzın cetirip, ol ulustañ üze nemeni uurdap, onoyıp la cürgençe, deze, bir kün oduda ol mınay oturgan. Ayıl da cok, agaştıñ tözinde konup turgan. Onoyıp oturgança, ogo tiji börü kelgen. Tiji börüni körzö deze, tuzak emtir kolında ne. Ol börüneñ çakpını algan. Börüniñ şırkazı cazılğança, ol börüni azırgan. Börüni azıraarda, aytkan: “*Uluska barıp camannıñ cetir, koy-mal tut!*”. Onoyıp, onı cazıltala, tırgizele, iyip iygen. Börü eñirde bir koy baalulayla, tudala, ekelgen. Oyndo, onıñ arı ol ekü curtagan. Curtayla, ol börü on beş uuldu bolgon. On beş uulina ol Kıpçak at adagan. Mongol emeen köyin keskeni Mongol-Kıpçak dep adagan, Tumat emeen köyin keskenin Tumat-Kıpçak dep adagan; Kazah emeen köyin keskenin Kazah-Kıpçak dep adagan. Ondo sarızı bar, Ak-Kıpçak bar, Kara-Kıpçak bar, Targazı, Calçızı, Bars-Kıpçağı bar... Takazı bar, Taadi-Kıpçağı bar (Ce, ten kandıy Kıpçak cok deer!).

Onoyıp la ol Kıpçak dep albatı cerdiñ üstine üze tarkagan. Ondıy börü oşkoş kazır ulus, ondıy cılan oşkoş büdüji de sarı, çaçı da sarı, ondıy kızıl köstü ulus bolgon. Ol lo calañda, oduda. Onoy cürele, calañ cürümdü ulus bolup kalgan dep le... onoy aydılgan.

#### **4.1.1.2.3.9. Cüs Söök<sup>581</sup>**

Cüs dep uktu albatı sürekey köptöy bergen. Kuday körzö, cüster türgen özüp, uurdanıp turar bolo bergen. Kudayga da kilebey bargandar. Baktıgan la Buragan degen teñerilerine de kilebey turatandar. Eene le Kara-Kaya dep taygalarında bajırbaytan.

---

<sup>581</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 201.

Kuday açınala, mınayda aytkan: “*Cüsteriñ cüs akçaga turbazın, baştarıñ bejen akçaga turbazın. Bileleriñ de cüülgek kijideñ bolzın. Cüs kijideñ ötpöy, birdeñ ölüp turugar*” degen.

Onıñ uçun cüstiñ bilezinde bir kiji cüülip, teneksü bolo bergen. Cüsteñ ötsö, bir kiji ölör. Cüs bilelü uk-albatını “cüster” dep adagandar. Cüs sööktü ulus onıñ uçun altan caštañ ötpös, cüs kijineñ bir le kiji cüs caş cajaar bolo bergen.

#### **4.1.1.2.4. İnsanların Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.4.1. Calku Emegenniñ Kinçegi<sup>582</sup>**

Kudaydıñ cayagan kijizi köptöp, caan kalık-congo cetken. Añdar da özüp baştagan. Ce andıy da bolzo, kijige aş-tus, kursak cetpey barganı bildire bergen. Özüp catkan uluska köptöñ-köp gerek.

Kuday ozo baştap teñerideñ kulur caadırap turgan, kezik arazında balıktar da caadıp turgan öy bolgon. Ce bir calku emegen, balazı çıçıp iyerde, çobra-takpay ekelip onıñ soruzın arlaarga küçsinele, bijir algan teerpegile balanıñ soruzın arlagan. Ol lo öydöñ ala teñeri kulurla da, balıkla da caabay bargan. Albatı-con uy, mal, añ çılap ölöñ-çöp cip baza bergen. Olordıñ cigeni: baltırgan, mañır, kalba, köjüne, çeyne, uksum, kımıskayak kandık, çomur. Ce bu onçozı ol tušta albatınıñ; cip turgan ölöñ-çöbineñ artıp kalganı bolgon. Ol olordı ulus emdi de cigilep cat.

“*Biske aş-tus kursak berzege*” dep, ulus kudaydañ caynap suragandar.

— Kursaktı oñdop cip bolboy turgan bolzogor ölöñ-çöplö azıranıgar, dep, çala açınıp, aydıptır.

Ce kiji eki kolınıñ küçile aş-kursak taap, kiyimin cööp anañ arı curtay bergen.

##### **4.1.1.2.4.2. Kulundu Bee Le Caş Balalu Kelin<sup>583</sup>**

Aldında kiji ölöñ-çöplö lö kursaktanatan: öskön ölöñdi culup ciir, agaštañ öskön özümderdi...

---

<sup>582</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 32.

<sup>583</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 33.

Bir katap kuday tındulardıñ kemin körörgö bolup, bir kulundu beeni bir kobıga çıgarıp saltır. Bir kobıga deze caş balalu kelindi çıgarıp saltır. Otogılazın dep. Kemizi kança kire ölöñ ciir. Ertengizinde kuday kelele körör bolzo, kulundu bee kobınıñ ölöñin üze otop bolboytır, caş balalu kelin deze boyınıñ kobızın ölöñin üze tazada otoylo, öskö kobıga ıga bertir. Kelinniñ otogon kobızı çek kara tobrak cattı. Kuday alañ kaykadı. Onoñ mindıy cañ turgustı: “*Attıñ emeze kulundu beeniñ kursağı ol lo bolzın. Olor kobını kara tobrak etire tazada otobos. Ce mal çıyrak, mañı sürekey. Ogo kuday da çıdaşpay cat. Onıñ mañın astadar*”. Kuday beeniñ kiçinek kajıgın kıptay soktı. Emdi at kirezinde le mañtaar, ce çıyrak la boyı. Kuday kijiniñ açanazın kaykagan. Onıñ kiyninde aytkan: “*Kijiniñ kursağın ölöñ etpes. Öskö neme cip turzın, onço nemeneñ cip turzın. Ce kirelüdeñ le*”. Onoyıp, kuday kijiniñ kursağın astatkan.

#### **4.1.1.2.5. Hayvanların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.5.1. Biyt<sup>584</sup>**

Caydıñ öyinde emeender cuulıjıp, ijin büdürgen kiyninde, kuuçındajıp oturgan. Kuuçındardı üze aydıjıp, kunukka tüşken. Birüzi aytkan: “*İşteer iş çok, kuuçındajar kuuçın çok bolzo, bogo neni eder. Kuday kijige biyt bereten bolzo kaydar. Kiji sootop oturur ne*”. Emeenniñ kuuçının körmös ugup iygen. Ol turguzala emeenniñ kiyim, tudumına, castık-töjögine biytti ekelip salıp iygen. Körmös biytti Erlikteñ surap alıp kijige salgan. Kudaydıñ kijige bererge sanangan biydi seertkiş bolgon: ol seertkiş ağaş arazında bolgon, onızı kijige cetkelekte, körmös ozolop iygen.

Onoñ ulam kijiniñ Kudaydañ surap algan biydi sarı seertkiş. Körmöstiñ ekelgeni kara-kök, ak borcoñ sirkelü. Kiji de emeş le boş öydö biytle urujar: boy-boyın biytejer, ton-kiyimin kataar, otko onço nemeni kaktap, kir-torın örtöör, ayıl-için arçıp, cunar.

##### **4.1.1.2.5.2. Bırkannıñ Karındağı İyt<sup>585</sup>**

Bırkan balkaştan kiji cazap, tın kiydirerge neme bedirey bargan. Bırkan kijini iytke karuuldadıp koygon. İyt oturarda, cer aldınañ Erlik ıgıp, kijini tirgizip iygen. Boyı oyto cılıya bergen.

<sup>584</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 34.

<sup>585</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 34-35.

Bu oyto Bırkan kelze, kiji tirilip kalgan. Ekelgen tınnıñ cazaldarın mergedep iygen. Onoñ lo beri Altayda oñbos bolup artıp kalgan ağaştar bar: ol möş, çibi, arçın.

Onoñ lo Bırkan iyt karındajın sürgen, kargagan: “*Sen, İyt, ayıldıñ ejigine cür. Ayıl ejigineñ kursaktan*”.

Onoñ lo ulam iyt ayıl ejigine cürer bolup kalgan.

Üy ulus iytti budıla teppes, sokpos, baylaar uçurlu. Ne deze, iyt, Bırkannıñ karındajı.

#### **4.1.1.2.5.3. Eçkini Cayaganı<sup>586</sup>**

Erlik-Biy koy cayaarga sanangan, ce onıñ cayaganı eçki bolup kalgan. Sagaldu, müüstü, tük cok. Eçki kundaydañ, caynap suragan, tük berzin dep. Kuday eçkige taakı bergen. Anayıp, eçki kijige tuzalu mal bolo bergen.

#### **4.1.1.2.5.4. Eçki<sup>587</sup>**

Eçki dep neme cok bolgon. Bay kijineñ coktu kiji kuça algan, koygo salgan. Törögön maldıñ balazın men alarım dep aytkan. Onı kuday uk salgan. Bayağı koydıñ baldarın muñdu, caman edip, uulak uşkuş edip caradıp koygon, kuday.

Caskıda koy törögön. Bastıra uulak bolgon. Oyndo bayağı uulaktı bay albay koygon. “*Bu nemeñdi albazım. Mındıy mal körbööm, tutpaam*” degen.

Ol mal coktunıñ bol kalgan. Onoñ lo eçki dep mal tarkagan.

#### **4.1.1.2.5.5. Uy la Sarlık<sup>588</sup>**

Kuday er kiji le üy kijini cayagan. Uy kijini kuday er kijiniñ sol kabırgazıyaañ etken. Olor bala-barka azırap, curtay bergen. Emdı kuday özüp catkan albatını kanayıp azıraar dep sanangan. Bala-barkanı azırarga, kuday uydı cayagan. Uydıñ üni çiçke bolgon. Erlik-Biy kudayga ötkönijip, sarlıktı cayagan. Sarlıktıñ üni coon, boyı tük cok bolgon. Sarlık sookko toñıp, kundaydañ tük suragan. Sarlıktıñ coon, caman üni kudayga

---

<sup>586</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 347.

<sup>587</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 347.

<sup>588</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 347-348.

ugulup turgan. Kuday sarlıkka tük bergen, ce onıñ ünin uyga berele, uydıyn sarlıkka bergen. Onoñ lo beri sarlıktıñ üni aray da bolzo, ce kudayga ugula berer bolup kalgan.

#### **4.1.1.2.5.6. At la Töö<sup>589</sup>**

Attı cayaarda, kuday onı caraş etire cayagan. Erlik-Biy onı körüp iyele, baza ondıy ok neme cayaarga sanangan. Onıñ cayaganı camaan бүдүштү mal bolup kalgan: moyını tıyrık, eerlü at oşkoş etire etkeni, tööniñ örköji bolup kalgan. Erlik-Biy ogo tük bererge undıp koygon. Töö kudaydañ tük, kursak berzin dep caynagan. Kuday töögö kalıñ, koyu tük bergen, tööni emdi tügi sooktoñ do, izüneñ de korulap cat. Kursak edip kuday töögö tegenek ölöñ bergen, emdi töö sarı la kumak çöldördö cürüp, tegenek cip, azıranıp cat. Canınañ ödüp catkan sarlıktıñ kuyruğı töögö caragan, töö kudaydañ sarlıktıñ kuyrugın berzin dep suragan, ce kuday onıñ kuyrugın onoy lo, kanay Erlik cayagan, artırgızıp koygon. Onoyıp töö kijige tuzalu mal bolo bergen.

#### **4.1.1.2.5.7. Sarlık<sup>590</sup>**

Aldında sarlık cerlik mal bolgon dejet. Bir kaan, kal-kamık çerüzile kojo, ol maldı şıbalap, mılıtkla korkıdıp, adıp, bir cerge cuup, temir çedenge kiydirgen dejet. Anayıp, cuup, aydap, albatınıñ, kijiniñ kolına kiydirgen dejet.

Ce sarlık cebren öydö cerlik mal bolgon dep aydıjat.

#### **4.1.1.2.5.8. Ayıldıñ Mal-Ajı Kereginde<sup>591</sup>**

Eçki dep mal deze... Bistiñ altay ulus onı ozogı tušta Erlik tuuzınıñ malı dep caman mal deer. Neniñ uçun deze, “*Bu öltön bolzo, mınıñ söögine kırlaar edim*” dep, eçki kijini aydar. Em ol cuup koygon söökti kırlap, üstine çıgıp, mañtap, kazıp, onıñ tobragın ejip turar. Onıñ uçun altay ulus onı Erlik tuuzınıñ malı deer.

#### **4.1.1.2.5.9. Uy<sup>592</sup>**

Uy deze aydar diyt: “*Öltön bolzo, tobragın çapçur edim*”, dep. Onıñ uçun eçki le uydı Erlik-Biydiñ malı dep aydıp turganı ol degen. Uyı cok altay kiji kaçan da cürbes. Onı sook tumçuktu mal dep aydıjar...

---

<sup>589</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 350.

<sup>590</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 354.

<sup>591</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 347.

<sup>592</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 348.



#### 4.1.1.2.5.10. Kiske<sup>593</sup>

Turada kiske aydar: “*Üren-barka çok bolzo, kaydat, oringa cadar edim, cımjak castıktıñ üstine cadar edim, erkege cürer edim*”, dep. Onıñ uçun bistiñ altay ulus kiske azırabas. Onıñ sözi caman deer.

#### 4.1.1.2.5.11. İyt<sup>594</sup>

Altay ulus iyt azıraar. İyt aydar: “*Üren-barkazı köp bolzo kaydat, kolt-budın calap, kursagın blaap cip cürerim, baldarın calaarım*”. Onıñ uçun bistiñ ulus iytte kandıy da bolzo, azırıp cat. Kiskege bu ajanar ayagın ulus kaçan da berbes, ol caman, bıcar deer, ceskinip cat. A iytte ulus süüp cat. İyttiñ tili em deer. İytteñ bir de baylanbas. Kandıy bir caan şırka bolzo, önötiyin iytke caladıp cat, ol şırkalu cerdi. Onoñ şırka cazılıp cat.

#### 4.1.1.2.5.12. At<sup>595</sup>

Attı baza korkuştı baalap cat. Attañ artık neme çok. Attıñ kajı-birüzi ten kojo çıkkanañ da artık, aga-karındajınañ da, ada-enezineñ de artık, azıragan ürenderineñ de artık. İyt le at, burkan dep aydıp cat. Kudayla tüñey neme.

Ozogı bir çakta bir kiji colgo cemjiktep barala, aştagan. Ce ol cerde ciir kursak çok. Kleedele, kanaydar, attıñ takımınañ çoñ edineñ kezele, bir kiçinekti alala, kanın tozıp alıp, içip, onoy tının algan. Onoydo baya attı deze emdep, cazıp algan. Onıñ uçun iyt le at kijiniñ eñ baştapkı nököri. Olor, burkan dep adaytan neme... Kudayga tüñey. Olordoñ artık kijige ne de çok.

#### 4.1.1.2.5.13. Uydıñ Böörögi<sup>596</sup>

Kuday kijiniñ söök-tayagın üze etken. Onoñ iynekti etken. Bir le körör bolzo, iynekte böörök çok. Onoñ kuday kajı la tındulardañ böörök alıp, capşırıp, iynekke böörök etken. İynektiñ bööröginde kijiniñ de böörögi bar. Onıñ uçun kiji uydıñ böörögin cibezi ol.

---

<sup>593</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 348.

<sup>594</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 348.

<sup>595</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 349.

<sup>596</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 348.

#### 4.1.1.2.5.14. Sañıskan<sup>597</sup>

Altın-Toñus Sañıskandı boyına abakay edip alğan, Anañ curtap oturgan, ce kem-cok. Boyınıñ carajına, altınıla, ce baza kuyrugın sürtemel (dep) alan. Sañıskan tam caranörön. Onoñ bir katap Altın-Toñus ańdap cürele, kelgejin, baya abakayı kijiniñ bogın çokıp oturgan.

— Cok, mindiy emeen mege kerek cok, deyle, anañ sürgen.

#### 4.1.1.2.5.15. Neniñ Uçun Kuuk Bala Azırabas Bolgon?<sup>598</sup>

Mıñañ ozo bastıra tındular büderde, korkuıtu caan bayram bolgon. Ol bayramga küük kelbey, iştegen, uya tartkan, erten cımırtkalaar kerek.

Onıñ uçun kудay onı aldirtala, suragan:

— Neniñ uçun sen keçe, men caan bayram ederimde, kelbediñ?

— Uya tartarga kelip bolbodım.

Onıñ uçun kудay onı tükürip salgan:

— Sen meniñ bayramıma kelbegen bolzoñ, sen emdi kaçan da balañdı boyıñ azırabas bol!

#### 4.1.1.2.5.16. Küük<sup>599</sup>

Ösküs bala ceñeziniñ ayılında cürgen. Onızı körbös. Bir karındajı cılıy kalgan. Oyndo ol bala kuş bolup uçup çıgıp cadarda, bir budınañ tudaalarda, ödügineñ uşta sogılaala, uçaal çıgaaren. Ol küük dep neme onıñ uçun eki sıñar ödüktü. Agaşka barala, eder. Karındajı ol agaştıñ tözine ölgön diyt. Ogo ıylap, et turgan. Ol ösküs bala komudap turgan. “*Kök-köök! Kök-köök!*”, dep. “*Kak-söök cat!*” dep ayt turgan, karındajın. Ol karındajına komudap catkanı ol. Ösküs bala.

#### 4.1.1.2.6. Bitkilerin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler

##### 4.1.1.2.6.1. Odınnıñ Kelbey Barganı<sup>600</sup>

Albatı-con össö dö, kудay ogo kelip, ol öylördö odın keler edip cayagan.

<sup>597</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 355.

<sup>598</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 355.

<sup>599</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 355-356.

<sup>600</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 32-33.

Bir katap bir emeen ayılında ton köktöp otırgan. Ayıldeş, koştıoy catkan emeender ol üy kijige kelip, katu uçuk tokpoktop, onı uujap, uçuk kadarına boluşkandar. Kelinder kuuçındajıp otırgança, tışkırı tabış emes tabış, küzürt emes küzürt ugulgan. “*Bu ne ataçı?*”, dejiıp, körör bolzo, köp sırk çet odındar kelgen emtir. Ol emeen arbangan: “*Tfu, adañ edin ci! Meniñ karu sırgalcın-ejim keldi dep süünzem, bu kurgap kalgan çet sırkıtarı kelgen turu ne! Tegin cerge süündim, ijendim!*”. Onoñ tükürgen, kargagan: “*Emdi sırkıtar kijini tegin cerge ijendirbey, arı anda la arkada sıraya kadıp kalıgar!*”.

Onoñ lo beri kurgap kalgan çet sırk odındar ayıldarga boyları kelbey, kırlarda sıraya kadıp tura kalganı ol.

Emeeniñ arbanganın ugala, Kuday aytkan: “*Boyı kelgen belen odın küünerge tiygen bolzo, boylorıgar odındı ekeliıp, odırınıgar!*”. Onoñ lo ulam ulus arka-tuuga çıgıp, odındap turar bolo bergen.

#### **4.1.1.2.6.2. Ciilek<sup>601</sup>**

Ozogi öylördö agaştıñ culugı köp bolgon; alama-şikir, ciilek dep neme agaştarda çek le tizilip kalgan turar. Bir kiji agaş ortoızı caar bargan. Bir agaştı çaap iyer bolzo, agaştıñ culugı kijiniñ cüzine şıbay atırıp iygen. Kiji arbangan: “*Tüküreyin, körmöstiñ mindiy la agajımañ beri üze culuk tolgon!*”. Onoñ lo beri agaştarda alama, ciilek, culuk cogolgon. Bar da bolzo, aldındagızındıy köp emes, as.

#### **4.1.1.2.6.3. İyt le Aş<sup>602</sup>**

Cebrenneñ cebren öydö kiji dep neme aş cigen. Anay la catkan. Aş büderde, kudaydıñ cayaganıla bütken.

Bir katap kuday Bırkan teñerideñ körüp oturza kiji aştı cuup, caş balanıñ köçögin arçıp otırgan.

Kuday Bırkan açınğan. Kelele, aştı apar cadarda, iyt korkuştı ulup, suragan turu. Bırkan kuday aştı biyikteñ tujürip iygen.

Aş oyto lo cer üstinde büdüp baştağan.

---

<sup>601</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 33-34.

<sup>602</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 35.

Aydarda bu iyt Birkan bir keltegeyineñ kijige caman etken diyt. Bir canınañ oyto kijige cakşı etken.

#### **4.1.1.2.6.4. Kudaydıñ Bergen Aji<sup>603</sup>**

Cebren cebren öydö cerde aş bütken.

Ol aş, arba bolgon.

Arba össö, onıñ aji salamnıñ tözineñ ala бүder. Bajına ııgara. Aldınañ örö, tazılınañ la baştap.

Caman, kızalañ bolgon. Ol kızalañda kiji burulu.

Onıñ kiyninde teñerideñ kудay түşken. Tüjele, arbanı aparıp catkan.

İyt aayı-bajı cok ulugan:

— Kiçinek te bolzo, arba bereer. Saazın da boolzo, cip cürerim. Kiçinek te bolzo, aş artıraar!

Kудay biyikteñ bir kiçinek aştı cer caar tütürüp iygen.

Onoñ ol bütken aştan aş bütken. Ol aş kудaydıñ aji. İyt ulup, ürüp turarda, kудaydıñ kolınañ түşken aş nedeñ de baalu. Ol aş cañıs la salamnıñ bajında бүder bolo bergen. Toolu-toolu la aş, majakta.

Anayıp aş tazılınañ ala öspös, cañıs la uzun salamnıñ bajında бүder cañdu boldı.

Çın, kiji aştan kursak etse, saazın iyt ciir cañ tabılган. Kiji aş uçun iytke caan bıyandu.

#### **4.1.1.2.6.5. İrkitter<sup>604</sup>**

Ol İrkit ulus deze, ozo бүderde, cuuçıl ulus boltır. Kayda la barıp, cuulaşsa, cuunı alıp turar. Aydarda, ol İrkit uluska, İrkit söökkö karındaş cok. İrkit söök cañıs la boyı, ogo deze karındaş bolgonı, agaştar. Ol agaş neniñ uçun karındaş bolgon deze... İrkitterge cuu kelgen boltır. Ol cuu keletken dep ugup alala, em sok cañıs kişi... onıla kojo turup, cuulajar kiji cok. Arga cokto agaşardı üze oturguzala, börükteñ, tonnoñ

---

<sup>603</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 35-36.

<sup>604</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 188-189.

kiydirele, ottı aylandıra oturgızıp, ogo agaştan mltık edip, cüktendirip, tudundurıp berele, oturtır. Aydarda, ol keleetken ulus tünde kelele, em ayıldı şıgalap körtir. Tıştınañ şıgalap körgön, em ayıldıñ içinde ulus bar ba, cok po, kança kiji. Em onı öltürerge, cuularga kelgen.

Körgöjin, ottı aylandıra al kamık soldattar oturgan. Bayağı ulus korkıgan: “*A bu ten korkuştı soldattu, tıñ köp ulus turu ne?*” Bastıra mltık-bıçaktı ulustar oturı deyle, bayağı ulus cuulabay, bargan... (Ce, bayla, toolu la ulus cuulap kelgen bolboy, ten?) Oyndo ol ulus cüre bergen. Onıñ da kiyninde İrkit ulus... tını algan agaş dep, ol agaştı İrkit ulus kespes, baylagan. Onoyıp tom tudup koygon. Emdi ol kayıñ, ergiş, aspak, ırğay—andıy agaştar. İrkitterdiñ karındaştarı. Biler ulus emdi de ol agaştardı kestirbey cat. Kaa-caa keregine ulus toolu la agaş kezip cat. Ol agaştardı köp kestirbey cat.

#### **4.1.1.2.7. İnançların ve Geleneklerin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.7.1. Albın la Tayılga<sup>605</sup>**

Üç karındaş ańdap cürgen. Ańdap cürele, kün sayın keler bolzo, talkanın kiji cip salgan turar, kandıy ajnañ kiji cip salgan turar. Eki karındaşın birüzi burulagan: “*Sler cip turgan bolboyor*”. Karındaştarı açınıp: “*Öskö neme cip turgan bolboy!*” dep, aydışkan. Olor açınala, öskö cerge ańdap bargan. Ol karındaş cadıp, artıp kalgan, ol oduda. Baza ańdap cadar bolzo, baza ajın kiji cip salgan. Onoñ lo sagıjına kirgen: “*Karındaştarıma kalas açınğan boltırım ne! Azıktı almıs cip turgan emes pe*”. “*Akır, onu sakıp körzö kaydar?*” dep, ay-saadagın beletep aldı. Sakıp oturat emdi. İyidin kendirle üze tartıp iygediy edip buulap aldı. Boyı odunıñ canına çajınıp cadıp aldı. Çirik töñöşti tonlo oroylo, ottıñ canına kiji uyuktap catkan edip salıp koygon. Körör bolzo, almıs kel cat. Araaydañ cedip keldi, almıs ögöön. Cılıp kelele, bayağı catkan “*kijidöön*” almıs kalıp la iydi. Eki bilegin sıymay tutsa, ces tırmak. Kalıp kelele, bayağı ces tırmagıla tırmap la berdi. Añçı ok-caazın bojodo salıp, ökpö cüregın ötküre atkan boltır. Aydarda, tura cügürüp, almındı ala koydı, iydin tukurdı, “*Tut!*” dedi. İyt bolzo, tudup turdı, boyı bolzo, tudup turdı. Tuduja-tuduja kelze, ölbös boltır. Albın ol kijiniñ kıynına çıdabas. Albın aytır: “*Öltüreten bolzoñ, meniñ ödügimniñ tamanında kızıl saptu kestegeş (bıçağaş) bar, onu uştıyla, meniñ tınımdı kezeten turuñ!*” dedi. Kızıl saptu kestegeşti uşta

<sup>605</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 104.

tarttı. Baya almıs aydıp turdı (Ol uul küzen sööktü boltır): “*Meni öltürzeñ, ölgöndö küreñ körmöziñ bolorım. Cakşı ködürzeñ, aş, mal, berzeñ bolujarım. Meni kündülebey, ködürbey turzañ, ak-bıyaniña, bala-barkaña koomoy ederim!*”. (Añçı kiji onoñ almıstıñ) tamagın kezip iydi. (Onoñ beri) Küzen kiji küreñ körmöskö taygıl (tayılga) edeten.

#### **4.1.1.2.7.2. Orus Kıs la Almıs<sup>606</sup>**

Ozo orustıñ kıs baldarı cuulıjıp, len sogoton boltır. Adazı-enezi kayda da bargan emtir. Kızı cañıskan artala, öskö kıstardı cuup alğan. Tañ ajıra, tün kirgençe holsta sokkon. Aydarda, tün kelerde uyuktagan. Ozodo koyka cok bolgon. Ayılçı kıstardı polgo töjök-castık salıp catırgan. Boyı peçkeniñ üstine çıkkın. Tan aldında turup kelze, köznökti açıp salğan. Köznök ajıra ulustıñ koldorı körün turgan. Tüje cügürüp kelele, ayılta malta bar boltır, ol maltanı alala, koldorın keze çapkan. Baza birüzi baza kolın köznökkö salğan. Kirerge turgan. Baza la sabarın keze çapkan. Ol ulustar kayra bargan. Onoñ şindep körzö, uyuktap catkan kıstardı ebirede kijiniñ koldorın kezele, tizip, aylandıra salğan. Tarmadap-tarkadap?? salğan koldı onoyıp salza, kiji turbay la, ölgöndiy le uyuktaar.

Onıñ kiyninde ol koldı, ayıl eezi kıs balazı alıp, çaçıp iydi. Alıp, çaçıp iyerde, kıstar uykudañ onçozi tura cügürdi. Bayağı kıs bala onçozin cartap, kuuçındap berdi. Ol kıstar ayıl-curtına tarkay berdi. Adazı-enezi cedip keldi. Ol kızı tökpöy-çaçpay kuuçındadı. Ança-mınça catkan kiyninde kızın kudalap kiji keldi. Korkuştu caraş uul boltır. Korkuştu caraş ulustar, kuulıp, kutkulıp, kugulıp kelgen turu: “*Ce, meniñ ulım bu diyti. Kızıñdı uulıma beriger diyti*”. Kıs ta bararga sözin berdi. Caraş uul dep. Adazı-enezi cöp boldı. Kızın olorgo berip iydi.

Kıstı onoñ arı alıp cüre berdi. Bargan la bargan, bargan la bargan. Uzak cerge. Uzak cerge apardı. Ondo tura boltır. Ol turaga ceder bolzo, baya la kolın kesken almındar korıtka tustu suudadañ urala, koldorın emdep catkan boltır.

Karap-körüp katkıştılar, bayağı almındar.: “*Sen, külük, cettiñ be? dep. Sen, cılmas keldiñ be? dep*”. Bayağı orus baladıñ el cüregi elt etti, cal cüregi calt etti.

---

<sup>606</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 99-100.

Korkıgan boyı korkıy berdi, ürkügen boyı ürküy berdi. Ol ayılga kirip barza, baza orus emegen ondo boltır. Olordıñ ajın eder (emegen). Olordıñ kursağın kaynadar emegen boltır. Almındar arı-beri bazıjarda, aydıp turdı ol emegen: “*Kalak-kokuy, koron, bogo ne keldiñ*” dep. Ol bala tökpöy-çaçpay kuuçındap berdi. “*Ce, men sege, kaçkadiy bolzoñ, azık edip bereyin. Ceri-curtıñ undılgalakta, can kapşay. Men kelip korkuştu uzak boldım dep. Aylı-curtım bilbey cadım, kaji talada bolgom*”.

Azıktañ edip berdi. Bir le eñirde kelgen colıla kaçıp cüre berdi. Tañ atkança bastı. Tüştiñ tüşte bastı. Aylı-curtına cedip keldi. Ada-enezine kuuçındadı. “*Kandıy kijige bergeneer! diyt. Kandıy cerge bergeneer! diyt. Kiji ciyten almıstar boltır!*” Aldınañ tura ne bolgonın tökpöy-çaçpay kuuçındap berdi. Onıñ kiyninde orus ulus mindıy cañ turguskan: kandıy da kudaçı kelze, ulustıñ aylı-curtın barıp körötön. Onıñ uçun ondıy zakon turguskan orus kiji. Aylı-curtın körötön, onoñ kızın bereten.

#### **4.1.1.2.7.3. Ulu la Añçı<sup>607</sup>**

Ulu dep neme möñküniñ carıgına cadar. Ulu korkuştu tındu. Kandıy bir tayganıñ korkuştu sook suun tartar. Ol taygada Ulu kıştagan dep ozogı ulus aydıjar.

Bir kiji çanalı añdagan. Ol kiji añdap-kuştap cürele, möñküle cürgen. Möñküneñ çanazın toktodıp albay, çanaa boyıla onoñ uçkan. Ol kiji möñküniñ carıgına tüşken. Em anañ çıgar ep-arga cok. Korkuştu caan möñküniñ carıgına tüjerde, körzö, uzun kuyruktu neme catkan. Ulu dep añ. Kiji çananı uştup çaçala, ol tındu uçup çıgarga la cürerde, kap-kap la kel onı kuçaktanıp, ala koygon. Ulunıñ kuyrugınañ. Ulu uçup çıkkın, taş örö. Kiji onıla kojo möñküniñ carıgınañ uçup çıkkın.

Onoñ ol Ulu degen neme teñerige çıgarda, kiji kuçaktangan boyınça teñerige çıkkın. Ondıy dejet, ce ol meke neme ne ol.

Teñeride, bayaa çıgıp barza, (ce, meke ne ol, sovet ulus ayga çıgıp turarda, kanay körbögön deer onı samoledı çıgıp turganda), anda ayıl-curt tutkan ulus oturgan. Onıñ kiyninde bayaa kiji ondo oturza ulus onı körbös boltır. Ol kijini teñeriniñ ulustarı körbös.

---

<sup>607</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 143-144.

Mınay kanattu keregede (bu cerde, Koş-Ağaşa, Çuy içinde, ozodo kanat-ayıl çok bolgon emtir, kanat-kulurla tudar aylançık ayıl bolgon dejet), bayaa kiji oturza, ulustar körbös. Ulustar ajira bazar, kırlap turar. Anañ, anay turala, (ce meke ne ol), keerkedilü ogoş balanıñ canıla ödördö, caagınañ erkeledip okşogon.

— Uy! Bu balanıñ cüzi-bajı tije berdi! Em kanay catkan neme bu! — deşken diyt.

Onıñ kiyninde olor nama ekolgen. Bu balanıñ cüzi tişken dep.

Nama, ekelerde, aytkan:

— Cer aldınañ caman körmös capşingan. Caman ooru capşingan, onıñ uçun oorıgan emtir. Anay aydala, suragan:

— Em kanaydar?

Anañ namazı namalagan. Namalap, namalap, namalap, attıñ kuu bajın ekelele, altın uçukla, torko uçukla noktologylo, namalap la turgan.

Bayaa kiji körüp le oturgan. Anañ attıñ bajın ekelele, namalap, namalap, alakanıbıla çabınarda, ol kiji örö çaçıl çıkkın, attıñ kuu bajına mine sokkon, kanattañ ala koygon! Kanattañ ala koyordo, nama baza la namalagan, namalagan. Em bayaa cerdiñ aldınañ caman ooru, caman neme keldi dep... Baza la alakanın çabınarda, atıñ kuu bajın mingen kiji... kanaytkanın da bilinbey kalgan. Sağıjı çok. Körzö, kanattañ tudunıp altır. Kanattıñ eki sabarın sıy sogup, kojo ekolgen oturgan. Kolında. Körzö, boyınıñ cerinde kelgen emtir.

Anañ men mınay, mınay cürgen kiji dep kuuçındagan. Ol teñeride mindiy kanat ayıl tudungan albatı bar dep. Ekelgen kanadın uluska körgüsken. Onoñ bu cerdiñ uluzı ol kanattı şıñdep, anañ körüp ayıl tutkan.

Andıy sös bar, ta cın, kaydañ biler onı.

#### **4.1.1.2.8. Atasözlerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.2.8.1. Colo Degen Kuş<sup>608</sup>**

Coloniñ oozında caan boom bar bolgon. Kaçan da ol boomdo Colo dep kuş uya cazagan, bala azırgan emtir. Agalu-iyindü cortup, eki karındaş cürele, iynizi aytkan: «Coloniñ baldarın barıp körök».

---

<sup>608</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 373.



Caan karındağı ayıldı bolgon. Kiçinek karındağı ol kelindi baza süügen. Kanayıp ta blaap alar kerek bolgon. Emdi eñ le cakşı uçural: Coloniñ balazın körörgö barza, ondo artırıp koyor. Colo caan kuş, kijini de cip koyotonın iynizi biler bolgon.

Emdi ekü bargan. Caan agazı armakçıla buulanala, boomniñ bajınañ tüşken, iynizi armakçınıñ uçın kezip iygen. Agazı ondo artıp kalgan. İynizi canıp kelip, bayagı kelindi alıp, kaça bergen.

Agazı ondo cajınıp, Coloniñ balazınañ tüşken çiy ettiñ oodıgıla argadangan. Coloniñ balazı çıdayla, talbañdap uçarga la turarda, bayagı kiji moyınına armakçı buulangan. Onoñ lo Coloniñ balazı talbıp uçala, suuniñ arı canında calaña kelip tüşken. Ol kiji baza kojo kelip tüşken.

Onoñ canıp kelze, üyde kem de cok: curtagan üyi de, süügen karındağı da. Olor kaçıp cüre bergen.

Onıñ uçun karındađınıñ kardı sas degen ozogı kep sös çın bolup kalganı ol.

#### **4.1.1.3. Dönüşüm Efsaneleri**

##### **4.1.1.3.1. İnsana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler**

###### **4.1.1.3.1.1. Kıs la Mürküt<sup>609</sup>**

Ozodo Altayda Todoş sööktü korkuştu caraş bala curtaptır. Ol balanıñ carajın çek turgan ulus tura körör, oturgan ulus otura körör. Ce balanıñ carajın körörgö önötiyin öskö cerlerdeñ çek ulus kel turtan emtir. Caantayın la közi caandap kalgan ulus, oozi açılıp kalgan ulus ol balaga caantayın la tuştaytan. Oyndo çek cıldıs oşkoş caraş bala. Bu balanıñ carajın körüp, kijiniñ körüji cetpes dep ulus onoy aydıp turgan. Oyndo cañı la çıdap keletken bala bolzın, kayda la kaykap kalgan ulus, kayda la onı mınayıp köstöri caandap kalgan, tazırayıp kalgan... kayda la uçuraar. Çek le ol bala toygo-eşke kelgende, ciitter cañıs la ködöçilep turar... kamık ulus ködöçilü bala bolgon. Oyndo cañı çıdap kleetken bala bolzın, katkı emes katkı oyun emes oyun bolup turala, köörkiy ol lo keyge kirip, balır baza bergenin bilbey kalgan. Oyndo anaar balır bas cürgen bu caman tabış bu balanıñ ene-adazına, aga-karındağına ugulgan. Ene-adazı, aga-karındağı

---

<sup>609</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 179-184.

kalaktaşkan, sıktaşkan: “*Kalak, bu balanı ekel?*”. Olor kalaktajıp, sıktaajıp, bu balanı ayılga ekelip, böktögilegen. Ayılga kelip böktöördö, tünde bu balanıñ ködöçileri kelip, ayıldı karuuldap turgan agaların cıga tajıp, ol balanı kol bajına apargılay bergen. Onoydo lo çek bu balanıñ bajı, uçına çıgıp albay, ada-enezi uçında: “*Biske mindiy caman bala kerek cok*” dep, ayılınan sürgilep iygen. Ayılıkañ sürüp iyerde, bu köörkiy albatı ortodo bazıp cürerde, çek baldar onı taşla şıbalaytan, uylar süzetten, attar teber, albatı-con üze körbös, oyndo emeender, kelinder üze kalaktajar: “*Sen le kelgen cerde cut-caman cürüm baştalat. Arı cür! Bistiñ bala-barkanı üze ürediñ!*”. Ol balanı onoyıp sürgileyten. Onoñ uçında çek uluska kördirbey, agaş arazı caar cüre bergen. Kañça cılga agaştıñ arazında cürgen. Onoñ onoyto cürgençe, añırlardıñ uyazınıñ canına kelgen. Köörkiydiñ 16-17 caji cedip, sanaa kirip, aylandıra baza acıktanar bolo bergen. Mınay körzö, añırlar. Çek erkek añır tiji añırdı çek korkuştı onoydo karamdap, karuuzıp turatan. Oyndo olordı körölö, mınay sananıp turgan: “*Kuda-ay, men bu la añırlar oşkoş mindiy cürümdü bolgon bolzom, kaydadım! Mende mindiy baldar, mindiy bile bolgon bolzo, kaydat! Kandiy caan ırıs, bilelü, baldarlu cürze! Bu la mindiy eştü, mege caantayın karuuzıp, karamdap cüreten!...*” Ol onoyıp olorgo cakşı-ı etire küyünip, cakşı küyünip, caman küyünip emes, cakşı küyünip oturgan. Oturarda, bu la öydö ay buluttardıñ arı canınañ çıgıp kelgen. Mınay körör bolzo, irrektü-tijilü añır oturgan, onoydo ok kıs bala. Kiji le bu añırlardıñ nacılajın kör turala, ay boyınıñ çoğın cerge araay mınay tökpöy, boyınıñ surkuruş çoğın ıçkın iygen. ıçkınıp iyerde deze, ol añırlardıñ üstine ol kelip tüjerde, añırlar çoçıyla, uça bergen. A ol kıs surkuruuş la tıñzınçaktı ekilezin le tudalan. Onoñ lo ol balanıñ edi-kanına kirip baratkan, onoñ lo edi-kanına şıñıp, cedip baratkan... Ol bala boyınañ surkuruuş la tıñzınçaktı ayırıyın deze, ayırır arga baza cok. Oyndo tegin de caraş bala, tam la caraş bolo bergen. Çek le ol balanıñ kara çaçı çek kögörim carkındal turgan. Ol aydıñ surkurujına. Kirbik-kabagı üze surkugap turgan. A añırlar ne de bolboon, neni de bilbey otura bergen. A ol kıs olordıñ canına oturıp albagan, cürüp albagan. Onoñ arı ol kıs onoñ arı barala, biyi-ik kayalarga çıgala, mürkütterdiñ uyazına bargan. Mürkütterdiñ uyazına bararda, ondo deze bir uya mürküt. Ol mürkütter onı ozo baştap çeç kereksibegen. Ol deze... bu la mürkütter kelele, tülküni: kamdunı, ol lo albanı onoy ekelele, tuluptap jiyle, terezi onoy artıp kalatan emtir... Ol bala ayıldıñ ijine korkuştı erikken boltır. Taştıñ sañızı küskü bolup kalgan,

onoñ körünip alıp, aňmıñ uçugınañ kadıp alıp, köktöngön. Boyına cüzün-cüür börükter, tondor köktöp, tujüne le jaranıp oturatan, ol bala. Onoyıp oturgança, mürkütter aňdap baratan... Ol mürkütterdeñ bir irkek mürküt bolgon, kiçinek balazı, mürkütçeği. Ol mürkütçek deze, neni de körgön emes, cañıs la körgön nemezi, uçı-kuyuzı cok kök teñeri bolgon, a tömön körzö, çek, tamı bolgon. Ol balanı baştapkı la katap körölö: “*Kuday-ay! Bu balanıñ carajın!*” dep, korkuştı kaykap körgön. Oyndo ol mürkütçek ol balanañ közin çek alabaytan boltır. A koştıoy lo uyada deze tiji mürkütçek jurtagan. Ol tiji mürkütçektiñ le irkek mürkütçektiñ ene-adazı ekü kudalaş koygon; baldar çıdaza, biriktireten dep kuuçındajıp koygon bolgon. Onoy kuuçındajıp alala, onoy jatkança, tiji mürküt mınay kör turza, ne, ol kijiniñ balazı la kelgenineñ beri irkek mürküt ol tiji mürkütke acarı etpey turgan. Kerektebey turgan. Onoñ bir kün ol tiji mürkütçek uçarga ürenip alala, mınay sanangan: “*Bu kijiniñ balazın men öltür koyorım*” dep. Boyı biyi-ik teñeridöön mınayıp kayıp çıgala, taş çılap cerge kel tüşken. Kel tüjele, ol kayadağı balanı öltirip koyorgo sanangan, közin-ejin tırmap, tamı döön çaçıp iyerge sanangan; ce irkek mürküt onıñ sanaazın bilip iyele, kanattarıla ol balanı böktöp algan. Balanı böktöp alarda, çek le korkuştı künürkegenine, ol lo boyın uyan dep kördürgenine, ogo çıdajıp albay, kelele, kayaga sogulala, ölüp kalgan. Onoñ ol eñirde ol tiji mürkütiniñ ene-adazı kelele, boyınıñ kızıla mında ne bolgonın sezip iyele, boyınıñ kızın söögin cuup alıp, neni de aytpay, ıraak cerdöön köçö bergen.

İrkek mürkütiniñ adazı kaykagan: “*Bu ne bolgon?*” dep. *Bu meniñ kudalarım bolgon mürkütter ne uça bergen? Bu bılardıñ kızı kanayıp bojodı?:*” dep. A tiji mürküt, enezi, mında kandıy da cik bar dep, bilip iygen. Ertezinde irkek mürküt aňday bererde, tiji mürküt cajımıp algan kayanıñ kiynine. Kör oturar bolzo, çıp la çın: eneniñ cüregi castırbaan emtir. Kıs erten turanañ ala eñirge cetire köktöngön, carangan, sıymangan. Ol börük, ton-ödük köktöp, ol lo küsküniñ aldına aylanıp turgan. A irkek mürküt boyınıñ süüjile onoyıp tolıp kalgan, onoyıp kaykap kalgan, çoçıp kalgan köstörin ol kistañ albaan kerek deze ajanbaan da! Eñirde ol ene-mürküt cajıngan cerineñ çıgıp, ol uulın ajandırgan. Onoñ aytkan: “*Uulım, sen caan caman kerek edip cadıñ. Sen kijiniñ balazına sanaañ salıp turuñ, degen. Seniñ adañ mını bilip iyze, seni öltüre teep koyor, degen. Cüs kızarıp, uyatka kalgança, arı cañıs bolçok uulım ölzın, mürküt adım camanga kalgança!*” dep, onoy aydala, seni öltüre teep koyor! degen. Çaç bu kılığındı!

Men sege mürkütterdiñ kıstarın eñ carajın taldap bererim, degen. A ol kıstöön körölö, ene-mürküt aytkan: “*Sen meniñ caş uulımnıñ cüregin abıdıp, sen onıñ sanaazın çıgardıñ. Cür, arı mınañ!*” degen. Sen cürbezeñ, men seni öltüre teep koyorım! degen.

Kıs korkıganına açu-kıygırıp, ol lo kayanañ, özümderdeñ-ešteñ tudunıp, kayanañ cerge cedip kelgen. Cerge cedip kelele, oyto lo ol ondıy küzürümdü möştiñ tözine capaštañ tudup, alıp, ol añ-kuştarla nacılajıp, onoyıp bazıp cürgen. Ce kıs cüre bergen kiyninde irkek mürküt çek ölgögö cede bergen. Bir uurt suu içpes, bir tilim et cibes. Çek ölgögö, caan ooru cada bererde, ada-mürküt kalaktap turgan: “*Sok cañıs balam, ne bolo berdi? Kanayttıñ? Sen ölgönçö, arı boyım ölödim*” dep. Onoy, kalaktay bererde, ... a enezi uulınıñ ölgögö catkan şıltagın bilip turgan. Neniñ uçun ol uulı ölgögö catkanın, bilip te turgan bolzo, ce adazıka aydarga korkıp turgan. Onıñ uçında uul çek sargarıp, mınay çek kiçineerip, ölgögö, tını üzülgerge cede bergen. Enezi arga cökto...

Kayrakan buluttardıñ üstinde boyınıñ altın örgöözinde catkan. Ene-mürküt kelele, aytkan:

“*Men kaan, mürkütterdiñ kaanınıñ üyi, slerge suraktu keldim. Cerde kijiniñ balazına sanaazın salıp, meniñ uulım ölgögö cat. Onı sler kiji edip kubultkar! A ol kısı mürküt edip kubultsagar, onıñ ol aç körüjineñ, onıñ ol lo kıymıgınañ mürkütter ‘Bu kiji emtir’ dep, bilip iyer. Onı öltüre teep koyor. Teginde ol kıs ondo cürerde, onıñ cuunçak kılıgın... Ol balanañ ış cıtanbay turgan, ol balanañ kijiniñ kursağı cıtanbay turgan... Kança cılga ol bala ciilek cip, onoyıp suu içip, cerlikşep te kalgan bolzo, ol balanıñ ol lo kijiniñ küyünçek, ol lo aç, cuunçak kılığı örö alıp iyip turgan. Ol bu la taştançı borbotkonı, ol añ-kuştardıñ terezin üze cuup, onı köktöp, ce açınazına çıdaşpay turgan bala. Oyndo onı mürküt edip kubultsagar, tanıp iyer onı mürkütter, üze öltüre tepkilep koyor. Kanaydar, cañıs uulım ölgönçö, arı kiji bolup kubulzın*” degen. Onoy aydarda, Kayrakan mınay aytkan: “*Men mürkütterdi cerdiñ üstine cayaarımda, olor calınıp, suranıp bilbeyten. Suranıp cürgençe, arı ölotön. Sende kargaanıñ cüregi, degen. Seniñ uulıñdı men kiji edip kubultala, cerdöön tayarım. Sen kargaan bolup, şayrap bas cür*” degen. “*O, kayrakan, uulım la tirü cüreten bolzo, kargaan da bolup, şayrap cürerim*” deyle, mürküt cüregi carılıp, ol ene-mürküt ondo ölüp kalgan. Kayrakan katulanganına, korkuştu tıñ kalaptangan. Çek korkuştu caan cañmır caagan, möndür caagan, calkın

cızırt la cızırt, kükürt kükürep turgan. Ol bala deze kança cılga añ-kuşta, ar-bütkende cürele, ar-bütkeniñ kandıy la ayalgazın körgön. Ce bu tuşta, bu cızırtka, bu tal-tabışka çıdabay, korkıy bergen. Açu kıygırıp, ol kayaga capşına bergen.

Kenetiyin le: *“Korkıba, köörkiyim. Bis ekü mınañ arı kojo cürebis, kaçanda ayrılışpazıs”* degen (ün ugulgan). Onoñ çıp la çın, mınay körör bolzo, irkek mürkütti tanıp iygen: ondıy kara kabaktı, koñjok tumçuktı uul bolgon. Kıs aytkan: *“Men seni bilerim, keleriñ dep bilgem”* degen. Onoy aydarda, uul karuu bergen: *“Bis ekü emdi kaçan da ayrılışpazıs!”* *“Em ölzöös tö kem cok”* deyle, Kayrakandöön udura körördö, Kayrakan bu eki süüşti... bu eki kijiniñ boy-boyına karuuzışkanın körölö, boyınıñ ondıy ötküre katulanganın toktodıp, boyınıñ altın saptu kamçızın konçına sugup, boyınıñ altın örgöözine kire bergen.

Onoñ lo beri ol İrkitter onoyıp köp baldarlu bolup, korkıştı cakşı curtagan. Ol emeen ölürgö cadala, mınay aytkan: *“Men adı çıkkın attu-çuulu keyimdi as Todoştorgo kanay bereyin, meniñ attu-çuulu keyimdi İrkitter azlın”* degen. Mürküt ölürgö cadala, adazı mınay aytkan: *“Cerge bergen ürenim, mürküttiñ baldarı, korkıştı köp bolup çıdazın. Attu-çuulu añçı bolzın, mürkütter oşkoş. Meniñ bu caya sungan kanadımda kança cuñ, onço kire baldarlu bolzın”* degen.

Emdi bala-barkazı as ulus onoy İrkitterdeñ kelin cöögöndö, olordıñ bala-barkazı kööp bolup, onoy cakşı curtagılay berten. İrkitterdiñ kıstarı da, uuldarı da onoy bala-barka cok cürbes, curt cok cañıskan cürbes.

#### **4.1.1.3.2. Hayvana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.3.2.1. Tarbagan<sup>610</sup>**

Ozodo, cebren çakta, tarbagan añçı kiji bolgon. Añdaza, çeçen de, atkır da uul bolgon. Canza, kaçan da kuru canbas.

Ce bir katap tarbagan la teylegen dep uul margışkan.

Teylegen tarbagannıñ çeçenin köörgö çenegen. Teylegen biyik uçup çıksa, tarbagan mıltıktañ adar.

---

<sup>610</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 354.

Margaan baştağan: biyik teñeride kayıp keletken teylegendı tarbagan adarda, ok cük le kuyruğın ıra tiygen. Emdi de teylegenniñ kuyruğın körzö, eki başka ırılga kalgan.

Tarbagan uyadına çıdabay, ergegin keze çaap, cerge kire bergen. Çın la, tarbaganniñ tamajın körzö, ergek cok añ.

#### **4.1.1.3.2.2. Carganat<sup>611</sup>**

Ozodo carganat, bu la cayğı eñirde uçup turgan neme, kandıy da calku kiji bolgon. Onoñ onı ulus istejiip, arbap, şiltep baştağan. Ulus onı tüşte kemge de körülbes edip, kargap salgan. Cañıs la tün kirze, uluska körüner. Carganat anayda bütken.

#### **4.1.1.3.2.3. Öskus-Uul Dep Kuş Kereginde<sup>612</sup>**

Taşta-tuuda cadıp, coktu ulus baylardañ kaçıp, añdap-kuştap, boylorınıñ kursagina azıran cadatan ulus bolgon. Aydarda balazın ayılga-curtka taştıyele, aytkan: “*Bis suudañ barıp, suunañ balık tudup ekeleris, balam*” dep. Suu döön andap bargan ulus cok lo cok. Cok lo cok. Üç kün sakıgan Ösküs-uul. Sakıp çököylö, aştayla, kelgen. Em onıñ uçun caantayın suunı kayıp, “*Sañayt, sañayt!*” dep et cüreri ol bol kalan.

#### **4.1.1.3.3. Taş Kesilme ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.1.3.3.1. Ülgenniñ Ceeni<sup>613</sup>**

Ülegey-Bagay dep Ülgende (altaylap ülger) bir ceeni bolgon. Ol ceeni Ülgen albatınıñ bajın bilip oturar etken. Ceeni deze boyınıñ albatızın kıynap turatan. Balalunıñ balazın ayırır. Albatı çıdaşpay turgan.

Ülgen ceenin öltürer dep sanandı. Ol Erlikke bardı. “*Ce, onı cok eder*” dedi. Erlik ayttı: “*Onı sen cayagañ, sen cok et*”. Olor emekteşti: onı cok ederge.

Ülgen adına minip, teñeri caar ködürilip çıktı. Ceeni üyde oturala, anı kör oturdı. Ceeni onoñ suradı: “*Ne kerek cüreer, taayım?*” dedi. “*Men seni albatını bil dep cayagam, a sen olordı ne kerek kıynap turuñ?*” dedi.

<sup>611</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 354.

<sup>612</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 356.

<sup>613</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 37.

Onı ugala, ceeni ayttı: “*Sen meni öltürerge turgan bolzoñ, men seni öltürerim*” diyt. Bojottı. Ülgen oyto çıktı. Çıgala, oyto ceeni caar kaya kördi. Körzö, ceen keldi, takşın calaş uy saap cat. “*Ceenim meni öltürerge sanangan bolzo, ceen keldim meni toobos bolgon bolzo dep, tükürele, olordı kargadı. Ölbögör, öspögör, taş bolup kadıp kalıgar!*” dedi.

Ceeni le ceen keldi emdi ölbös, öspös, taş bolup kadıp kalgandar.

#### **4.1.2. TARİHİ EFSANELER**

##### **4.1.2.1. Kültürel Unsurlar ile İlgili Efsaneler**

###### **4.1.2.1.1. Cerdiñ Üstinde Cayık Bolordo<sup>614</sup>**

Cebren öylördö Altayda, tuular ceñestelip özör tuşta, suu carılıp agar öydö, caan çayık çıkkan boltır. Ondıy ayalgalarda köp tındular kırılıp bojogon. Ol tındulardañ cük le cılga kirgen on eki tındu artkan.

Keen sindu Altayga kecim salar arga cok, torco sindu sümerge tokum cayar cer cok bolgon. Ne deze, cerdiñ üsti cerlik añnıñ, terbezen iyterdiñ, ceek cılandardıñ söögile bürkelip kalgan.

Kuulgazın tındulardı Kuday cuuyla, cakıp aydıptır: Tört bölükke bölıneger. Cañıs cerge cürerge carabas. Carımıgar slerdiñ cayuçı bolor. Carımıgar deze öştü bolor.

Ulu otırala, cayuçıga aydıptır:

— Ce, takaa cerde cürgey, men on eki cıldıñ bajında aylanıp, kelip turayın. Altayga anayda bolujayın. Men teñerige cüretem. Cerdiñ üsti calañ sook. Cürerge ceskimçılı de, cüdek te emtir. Ölböy artıp kalala, cerge men kanay cürerim. Ulu anayda, teñeri caar uçup cüre bergen.

Ol tuşta cılan caraş bolgon. Körgön lö neme cajıdar. Kanattu, kayzıraktu, müüstü, kuyruktu. Ogo koştıoy kojoñdozo, üni de caraş.

Cılan ayttı:

---

<sup>614</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 49-52.

— Ce men cerge cüreten turum. Cakşı cer cunılıp ta turbay, eski söök çirip te kalbay. Ölgön cerdeñ ölöñ dö öspöy, bargan cerdeñ bargaa öspöy. Kış ta bolzo, uyuktap cadarga cer artık, cay bolzo, oynop cürange cer artık. Kileygen (çelderi kadıp kalgan) sööktördöñ dö korkıbaydım, kirlü dep cerdeñ de kaçpaydım. Aru konoyın deze, agaşka da çıgıp kono berbey, aştabay toyu cürze, taşka da konup kalbay. Biyikke çıgala, biy boloton bedim, teñerige çıgala, teylegen boloton bedim.

Aydingan sözün cayuçı bilip alala, cerge cürer edip cöbin berip iydi.

Meçin turala, ayttı:

— Meç edip kelip tüşse, meni cedip kelgen dep bilip turaar. “*Men bolorım*” dep aytsam, meni cana bergen dep bilip turaar. On bir cıldıñ bajında oyto takıp kelerim. Bir cılga bolujala, oyto teñeridöön bararım.

Teñerige bararga cöbin alıp, ol öro cüre berdi.

Uy turala, ayttı:

— Cajañınañ cip cürange taygazı cakşı bolboy, köölmögineñ içip cürange Altayı cakşı bolboy. Kıştıñ küni kelgejin, müüzim le sıy toñbozo, kursaktañ da aldırbazım. Caydıñ küni kelze, içim sıstap ta turza, kepşengençe cadarım. Cerge cürerim men.

Uy anayda aydarda, cayuçı cöbin berip iydi.

Bar turala, ayttı:

— Bala-barka oynodor aru cer mege körünbeyt. Talayga barza, anda caan añniñ-kuştıñ söögi toltıra, taygaga barza, bastıra tındulardıñ söögi köp. Men kiji sürlü bolotom, Kayıgım tudunıp alıp, talayga da cüzerim, kamçım tudunıp alıp, taygaga da cürerim. Teñerige cüretem.

Bar anayda aydala, teñeri caar cüre berdi.

At ayttı:

— Men Altaydıñ sınına la cürgeyim. Eski söök kugarıp, cer bolup kalbay. Ene Altay caranıp, tuu da bolup bütpey. Cañıs ta bolzo, cürange calañ artık emey. Taskılına



çığıp barza, tayga da artık bolboy. Altayga men argımak bolup, añdanıp ta cadarım, aştajın (arığajın) otop to cürerim. Ceskineerze, teskinerge cer artık bolboy.

Anayıp at cerge cürerge cöbin berip iydi.

Bu tujunda cayuçı suradı:

— Bu slerge kaçan da ölböy cürzeer cakşı ba, ten ölö berip turzaar cakşı ba?

İyt turala, attañ ozolop ayttı:

— Karıyla, öy ötsö, ölzö tort bolboy. Kaçan da ölböy kanayıp cüreten. Boyı ölzö, balazı artar. Balazı ölzö, onıñ balazı artar edip cayan salbay, teñeri cemirilbes cañdu. Cer añdanbas uçurlu. Ce men cerge le cüretem.

İyt anayda aytkan boyınça, cerle mañtay berdi,

Cayuçı körüp otırza, cerge bargan neme: at, uy, iyt, cılan, cayuçı suradı:

— Carımıgar ölböy cüreteneer be, ten onçogor lo ölüp turatanaar ba?

Çıçkan aydat:

— İta-tay! Ölör bolzo, onçozi ölüp turar kerek.

Cayuçı suradı:

— Sen kemdi “*i-ta-tay*” dep, aydıp, turgañ?, Törtön küneñ tört kün artkan. Saldı çeberleer dep aydarımda, ölör bolzo, tekşi ölböy deyle, saldıñ tübin oyo kırkıgañ. Sen, çıçkan, bastıra tındulardı üzezin suuga çöñürüp (iy) castagañ.

Çıçkan tura cügürele, ayttı:

— Men, cerdiñ üsti talay bolup turarda, keme kırkıp cüreten bolgomdo, teñeridöön ne cütüküytan edim.

Anayıp çıçkan, kaydaar da bararın aytpay, tura cügürele, cer caar kire berdi. Cayuçı açınğan boyınça, artkan tındularga surak ta berbedi.

— Onçogor mınañ arı barıgar, dedi.

On eki tıdu cer sayın tarkay bastılar. Olor onçozi kubulgazıdu la temdektü boldılar.

Meçin kıştıñ altı ayına teñerideñ körünip turar bolo berdi. Körünip turala, öskö öydi cerge cart, ötkürer edip kabulgan.

Cay öyinde Ulu baza cerde bolor, kışkıda teñeride cürer bolup kabulgan.

Artkan tındulardı kiji kolgo tutkanınañ ulam olor kijiniñ le kolında cürer argalu bolo bergender.

Kijiniñ eñ le caan nököri iyt bolgon. Caltan kijige ijengençe, cakşı iytke ijen.

Kijiniñ ekinçi nököri at.

Attı kiji tudup la alarda, ol aytkan:

— Cıgılbazañ, caan tayagıñ boloyın. Cıgılzañ, calım castap bereyin. Külülbezem, küçim cetkençe bolujayın. Cakşı cürzeñ, sanaañ cetken cerge cetirip sal cüreyin.

Anayıp at kijiniñ ekinçi nököri bolup kalgan.

Uydı kiji kolgo tudarda, ol aytkan:

— Köçöörzöñ, küliñdi kazıp oynoyın. Ölöörzöñ, söögiñdi keşen çalıyın. Cıgılzañ müüzimdi töjöp bereyin, cakşı cürzeñ, südimdi saap içip cür. Özöörzöm, bala-barkamdı öltürüp, cip cür.

Kijiniñ üçinçi nököri anayıp uy bolup kaldı.

Koydı kiji tudarda, ol aytkan:

— Bala-barkam çıdaza; kursağıñ bolup cüreyiñ. Tügümdi culala, türey berzeñ, edinip cür. Cıgılıp kalzañ, kuyrugımdı töjöp bereyin. Cakşı töröön kelze, bir kaynadım et boloyın. Iraak corukka baratan bolzoñ, coloy ciir azık boloyın. bereyin.

İytti kiji kolgo tudarda, ol aytkan:

— İçkeniñneñ içijip cüreyin. Öştü kelze, körölö, aydıp bereyin. Tijim cetkençe, öştüle sogujıp, sege bolujayın. Ejigiñdi mılıtk cokko karuuldayın. Baalu atkan añañdı barıp tudup berip cüreyin. Azırap catkan balañdı cılu lap, koydonıp, konup cüreyin.

Anayıp iyt kijile kojo cerde artkan.

Kuştı kiji kolgo tudarda, ol aytkan:

— Kurkunım katpaza, calçıñ boloyın. Kursagıñ tügenip kalza, kудaydañ surap keleyin. Erte baratan ceriñ bar bolzo, oygozıp turayın. Elçige baratan ceriñ bar bolzo, biçik aparıp bereyin.

Cerge cüreten tındulardı kiji kolgo tutpagan. Kijige nacı bolgonınañ arı tındulardıñ cozoğı köp bolup bargan.

#### 4.1.2.1.2. Çıçkan Cıl<sup>615</sup>

*“Cer-ceñis Altayda añ-kuştar on eki cılga kirerge turgan bolzo, margaanga turuşsın!”*, dep kудay car salgan. Ol cardı çıçkan ukkan. Çıçkan boyı sürekey kiçinek tıdu. Alakanga da tolbos, üni de tiñ emes.

Çıçkan bir kün töögö kelgen emtir. *“Erten kem kündi ozo körör, ol kiji cılga kirer dep kудay car edip cat. Em bis ekü cılga kirer gerek. Kemis kirer?”* dep, çıçkan töödöñ suragan turu.

— I-ı, sen cudurukka cetpes neme, turaala kündi kanay ozo körörgö turuñ? Men ozo körörüm! degen. Sen meniñ örköjime çıgaal.

Anayıp töö күнçигіш caar baştanıp, cadıp algan. Çıçkan, kiçinek neme, tööniñ örköjine çıçkan. Çıgala, күнбадиш caar körüp alıp oturgan.

Carık tañ atkan. Çıçkan tünile uyuktabagan. Töö күнçигішті şirtey berdi. Çıçkan töödöñ korkıp, күнбадиш caar alañzılı körüp oturgan. Kün çıgıp keletse, carını odoştoy kırga ozo tiybey!

— O-oy, örokön! Sler unçukpazar da, kündi men ozo kördim. Cıldı men aldım! dep, çıçkan kıygırgan. Kıygırala, örköştöñ tüje kalıgan, canında catkan küldeen kirgen, ol canınañ çıgıp mañtay bergen.

*“Cok, cılga men boyım kirerim!”* dep, töö kıygırgan. Mañtap barala küldi kaskan la kaskan, çıçkandı tappagan.

Bot onıñ uçun kудay cıldıñ baştapkızıñ *“Çıçkan cıl”* dep adap, onı cılga kiydirip salgan.

---

<sup>615</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 52-53.

#### 4.1.2.1.3. Topşuur la İkiliniñ Tabılganı<sup>616</sup>

Ozogıda eki nökor uul catkan. Olordıñ baraatkan keregi bar. Ekilezi baatır uul. Bir korkuştu caan calañ bar. Onı bar körör. Ol cerdi, calañdı barıp körörgö tугan ulus... Caan calañğa cedip körör bolzo, eki kıs topşuur oynop oturgan. Birüzi bicelep turgan, birüzi topşuur oynop turgan. Birüzi sal koyzo, birüzi ikili oynop turgan, birüzi bicelep turgan. Uuldar körüp turula, aydışkan: *“Bu tegindü emes. Mindiy caraş kiyimdü kıstar bu Altayda cok. Minayıp topşuur cazap oynoyton ulus baza cok. Bu eki kıstı tudar... Kolında topşuurlu kıstarga bis kanay çıdabaytanıs?”*. Bayağı kıstarga cuuktap kelederde, kıstar körüp iyele, aydışkan: ...Birüzi: *“Bu uuldardıñ uyalbastarın! Bis eküdi tudup alarga turgan!”*. Ekinçizi: *“Sen tuturtatan bolzoñ, boyıñda. Men olorgo tuturbazım!”*. Onoydo andala, onızı topşuurın tudungança, teñeri caar uça bergen. Ekinçizi ikilizin algança, suu caar kalıp iygen. Uuldar kelgen bolzo, kıstar cok. Ne de cok. Olordıñ cañıs la isteri taştıñ üstinde artıp kaltır. İkili le topşuurdıñ isteri taştıñ üstinde baza artıp kaltır. Uuldar ağaştıñ candayla, ogo tüñeylep, etken. İkilizine salala, ikili etken, topşuurına salala, topşuur etken. Anañla arı ikili le topşuur baştalğan.

Ol andıy ne bolgon deze, topşuur la ikilini tirü birkan baza oynoyton dejer.

#### 4.1.2.1.4. Altay Ulustıñ İkilizi Tabılganı Kereginde<sup>617</sup>

Ozogıda, kajı da çakta, küstiñ küreñ öyinde, tüştükteñ çarkas çerü kelip, Altaydı cuulagan. Koş-Ağaşka kelele, korondu cuunı baştağan. Altaylardıñ malın aydaar, bala-barkazın cuup, olcolop turgan. Bu kalaptu öydö Mınca dep algay üy kijiniñ uulın la kızın çarkas çerü olcogo apargan. Enezi açu-korongo çıdabay, olordıñ kiynineñ bargan. Çarkastıñ çerüzi Çuydıñ içi tömön ulustı aydap, Korotı-Bajına cetken. Mınca eki balazın alarga olordı eeçip, Korotı-Bajına kelgen. Çarkas çerü başçızınañ, Çalçık-Biydeñ Mınca suragan: *“Eli-conıma eki balamdı bojodıgar. Onıñ uçun eki ili edip kojuñdoyın, er-cajına ol undulbas. Açu-koronım aydayın, aylıma canıp barayın”*. Tizelenip oturıp, eki tuluñın sıymap, eki köstöñ caş agıp, Mınca ıylay bergen. Çalçık-biy aytkan: *“Bu oturgan emeenniñ baldarın ekelger!”* Mıncaga aytkan: *“Eki iliñdi edip alıp, kojuñdo!”*. Mınca onı ugala, attıñ kılınan eki ilini etti: alagırğa at kılın buulap, ak

<sup>616</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 281.

<sup>617</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 281-282.

sañısla onı sürtüp, topşuurdıñ kıldarına tuura salıp, tartıp kördi. Eki iliniñ üni uguldı. Mınca süüngen boyınça ayttı: “*Eki ilini ekeldim, eptep cazap ugaarar ba? Komudaldu kojoñımdı koştıoy oturıp, ugaraar ba?*”

Çakpırtı caan Çalçık-Biy çarkas çerüzin cuuyla, ayttı: “*Çöödöktör, oturıgar! Soodom kerek bolzo solun kojoñ ugugar! Aylandıra oturıp, altay kojoñ ugugar!*”. Mınca eki ilile oynop, komudaldu kojoñın kojoñdodı:

Olcogo kelgen ösküsterdi,

Öltürbey mınañ bojudıgar!

Koron dezeñ Korotı,

Kalak dezeñ Kadrin!

Eki balam cedinip,

Eli-curtıma canayın.

Ere-Çuydıñ edegi

Elbek bütken çöl edi.

Ene-Töröl cerime

Ezen tuşta cedeyin...

Açınçılı kojoñdı ugala, kezik ulus mınayda ayttılar: “*Bu altay üy kiji bugün le eki balazın cedinip, eli-curtına canzın!*”. Çalçık-biydiñ katu cüregi cimjadı, Mıncanı eki balazıla cerine bojudıp iydi. Mınca süünip, mınayda ayttı: “*Bu tayganıñ adı Bojoloñ bolzın. Meniñ etken eki ilim, ikili dep adalzın. Açu-koron öydö etken ikilim altay cerinde kojoñdozın. Cuu-çakta bütken ikili bistiñ cerde undılbazın!*”.

#### **4.1.2.2. Milletler ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.2.2.1. Buruttar<sup>618</sup>**

Aldında Altayda ağaş çok kızıl tas kırlar bolgon emtir.

---

<sup>618</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 65.

Ol tušta buruttar dep kıskaçak sindu ulus curtagan. Olordıñ sanaaluzı da, cadınıñ öñjügi de süreen bolgon.

Buruttar temir kayılıtp, cüzün-cüür edimder edip turatandar.

Ce agaş dep nemeni körböğön, bilbes albatı bolgon emtir. Kaşan Altayda agaştar özüp kelerde, buruttar cerdeñ müüs çıgıp keldi dep korkıyła, temir kerepke oturıp, Eñirgi cıldıs caar uça bergilegen.

Emdi buruttardı eñir cıldısta ayıldı-curttu catkıları dejet. Altayda buruttardıñ curtınıñ ordı dep taş çakılar la taş şibeeler artıp kalgan.

### **4.1.2.3. Savaşlar ile İlgili Efsaneler**

#### **4.1.2.3.1. Oyrot Kaan Kaçkanı<sup>619</sup>**

Oyrot-kaannıñ catkan ceri Kuznetskiyde bolgon. Ol tušta Altın-Köldö catkan albatı eki cara kalan tölöp turgan: bir kelteyin Oyrot-kaan, bir kelteyin, Orus-kaan kalan cuugan. Ol tujında Altın-Köldi cakalay köp örökölör catkandar: Artubaşta, Oyordo, Cayluda 40 örökö ayıldar bolgon. Köldiñ ol canında Kuuan dep cerde, Altın-Köldiñ talortozı tujında Çölüşte, onoñ örö Artalda, Beledede, Kırsayda, Adıştuda la Çoluşman suu cakalay köp albatı catkan.

Bir katap Cayluda örökölördö eki başka kalan cuup cürgen albançılar uçuraştı. Oyrot-kaannıñ albançızı albatıdañ cuup turganı mindiy kalan: temir kañza, oçok, tük cetken cok tiyiñ terezi le onoñ do ook-saak nemeler. Ulustıñ sokakazın acıktap-körör: “*Sler kuzuktañ tokçok eteer oş-ba?*” dep, tokçok blaap alarga.

Orustıñ kalan alıp, cuur albançızı deze kiş alu, cakşı tiyiñ, saras, ançadala agas terezin cuur bolgon. Oyrot-kaannıñ albançızı orus kaannıñ albançızına ayttı: “*Bis eki teñ kalan cuup cürgen ulus; cuup algan alu-cöjöni koluştırap iyele, teñ ülejek*”. Onoydordo, orus kaannıñ albançızı cöpkö kirbegen. Neniñ uçun cöpsinbegen? Oyrot-kaannıñ albançızınıñ cuup algan kalanı, temir kañza la temir oçok. Ondiy nemeler orus albançıga bir de kerek cok. Onoñ ulam eki albançınıñ ortozında öön-mökön, tartış, açınış çıkkın.

---

<sup>619</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 206-207.

Orus-kaanniñ çerüzi Kuznetskiyge cuuktap kelerde, Oyrot-kaan Kuznetskiydeñ kaçkan. Kaçar tušta Oyrot-kaanniñ çerüzi col bajına Altın-Köldiñ albatızın tonogondor, kezigin olcogo apargandar. Onoñ ulam Altın-Köldiñ albatızı Oyrot-kaanniñ çerüzile kalaptu tñ cuulaşkandar. Oyrot-kaan kaçarda aytkan: “*Adımniñ kuyrugın torsugına cetire kezip saldım. Ol kesken kuyruk cerge cetire össö, men oyto kelerim*” dep.

Oyrot-kaan kaçıp baradala, Kuznetskiydeñ Altın-Kölgö kelerde, onıñ bir kızı oorıp, ölgön. Ol kısıñ söögin Altın-Köldiñ canında, Kara-Taş dep cerde korumdap cuugan.

Ol ok tušta Oyrot kaanniñ çerüzi Çoluşman içibile katap cana Altın-Kölgö kelip, ceriniñ ulustarın cuulap turgandar. Onoydordo, ceriniñ ulustarı Altık-Köldö Artal dep cerde “şiy taşbök” etkender. Emeze onı “tibü” dep aydar. Onıñ uçurı mindiy: köldiñ cakazında, keler coldiñ içinde, biyik kaya-taş üstinde, “şiy taş-bök” edilgen. Uzun-uzun buularga bolçok taştardı buulap, buulap, kayanıñ üstineñ tujürüp iyer, Kaçan Oyrot-kaanniñ çerüleri bu tibüniñ aldına cuuktap kelerde, kamaniñ üstinde sakıp turgan ulus taştar buulagan buulardı keze çapkandar. Taştar tüşkilep, Oyrottıñ çerüzin bilçiy baskan. Artkan çerülerin deze, ceriniñ ulustarı kıpsap cuulap, Altın-Kölgö tujürgender. Onoyto Oyrottıñ kalgançı çerüleri Altın-Köldö kırılğandar. Oyrot-kaanniñ karındajınıñ üç uulı kaçkılup cürgender. Olordı ceriniñ ulustarı sümelenip, birdeñ-birdeñ öltürgender... Onoyıp kalgançı kaçkındardı ceriniñ ulustarı kırıp salgandar. Oyrot-kaan boyı Altay cerine kelbedi.

#### **4.1.2.4. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.2.4.1. Şal Kayrakan<sup>620</sup>**

Bis Şal-Kayrakanniñ kalığı, altan tümen teleñet bolgonıs. Şal-Kayrakan kalığın algança (uçu -cuu - alt.) u-çudañ kaçıp çıkkın.

Kiyninde Şal-Kayrakan boyınıñ kaan-biyine alman cetirip, tudup turgan. Şal Kayrakan ölgön soñında onıñ uulı Ak-Sıba-baatır kaan-biyine alman cetirip turgan. Ol tušta kalık ortozında kop çıkkın: “*Ak-Sıba-baatır kalıktañ cuugan almandı kaan-biyge*

---

<sup>620</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 205.

*cetirbey, boyına alıp cat'* dep. Ol kop kaan-biyge ugulgan. Anañ ulam kaan-biy Ak-Sıba-baatırğa kara sanangan.

Kaçan Ak-Sıba almandı alıp cetkende, kaan-biy cılkı-maldıñ ciliñçek söögineñ kañza cazardıp, ol kañzaa koron salıp, tañkı azıp, Ak-Sıba-baatırğa tartсын dep beriptir. Ak-Sıba kañzanı alın, tarta bergende, kañzazı korongo küyüp, kayılıp barıptır. Ak-Sıba-baatır cerine cedip, altın çılap sargarıp, oorıp ölüptir. Ak-Sıba-baagır ölör aldında aytkan: *"Kalığım maa kara ezedi, men ölzöm, edim-söögimdi örtöp, külümdi öskön cerime aparıp, çaçıp iyer"*. Ak-Sıba ölgöndö, edi-söögün otko örtöp; külün arçuula orop alıp, Ak-Sıbanıñ kara cañıs sıynı, ol küldi cerine cetirip, çaçıp iytir. Sıynı ol cerdeñ canbay kalıptır. Bu cerdiñ teleñedi bolup kaltır.

#### **4.1.2.4.2. Şüni Baatır<sup>621</sup>**

Bis baş-bajında Koñ-Tayçınıñ (Koñ-Taydıñ) kalığı bolgonık. Koñ-Tay baştap la Ay-Üküniñ kızın algan. Ol abakayınañ Koñ-Tay üç uuldu boluptır: Amır-Sanaa, Temir-Sanaa, Kaldan-Çerü. Ekinçi abakayın Koñ-Tay, Tay-kaanniñ kızın altır. Tay-kaanniñ kızınañ Şüni-baatır tuuptır. Şüni-baatır özip, küçi kire bergende, açıları onon korkıy bertir. Şüniniñ küçi köp, ol özüp kelze, biske carık kün körgüspes tejip, Koñ-Tayga, adazına, koptoptırlar. Adazı ulu uuldarınıñ sözün ugup, Şünini öltürerge cöptöştiler. Şüni-baatırdıñ küçi köp, onı öltürerge kemniñ de küçi cetpes boltur. Kalgançada, Şünini kanayda öltürüp, cok edip alatanın cöptöjö, cöptöjo kelgende... kalgançada cerdeñ kürüp (oro) kastılar. Ol kaskan kürübiniñ tereñi altan kulaş boltır. Şünidi altan kulaş cer körüpke tujürüp, böktöp saltırlar. Şünidi cer kürüple tujürerde, carın sööktörin kezip alıp, ordına iytiñ carın sööktörin tagıp bertirler.

Şüni cer-kürüptiñ içinde cadıp catkanda, aa bir abışkaçak açınıp (kilep), ol altan kulaş cer-kürüpke cetire boyınıñ üyineñ (ayılmañ) ök (üyt) kazıp, Şünini tuyukka azırap turgan bolıptır. El-conniñ ortozında ne bolup turganın abışkaçak Şünige aydıp berip turgan. Bir kança cıl ötkön soñında oroy catkan kaandar Şüni baatırdıñ ölgönin-tirüzün bilerge Koñ-Taydıñ curtına tabışkak iyiptir. Alar Koñ-Taydı cuulan kelerge, ....Şüni tirü bolbozın tep, cañıs Şünideñ korkoton bolıptır. Şüni tirü bolzo, tabışkaktı taap iyer. Şüni ölgön bolzo, tabışkaktı tabar kiji cok bolor, tejip, baştap la tabılgı iyiptir.

<sup>621</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 208-210.



Koň-Taydıñ külük baatırı bar bolzo, tabılgınıñ uçu kajı canı, tözi kajı canı taap aydıp berzin dep keltir. Ol tabıškaak kelgende, Koň-Taydıñ-curtında kelgen tabıškaaktı tabatan kiji çıkpay kaltır. Ozogı Şüni tirü bolzo çı dejip, açınıjıp, kalaktajıp turgan boltır. Şünidi azırap cürgen abıška el ortozında ne bolıp turganın Şünige ermektep bertir. Şüni aytır: “*Tabış-kaakka kelgen tabılgını suuga salıp, agıssındar. Tabılgınıñ coon baji kiynine kalar, çiçke baji ozo barar*”. Onoyıp aydıp bertir. Abıška kalık ortozında aydıp cürtir: “*Tabılganı suuga salıp agıssa, uçu ozo agar, tözi kiynine kalar*” dep. Ayında (anayda) tabıškaaktı taap, candırıp iydiler.

Uzaak bolboy baza bir tabışkık keltir. Karga mınañ sañıskandı iyiptir. Ekilezi bir tüñey cazap salgan, alar eküdiñ kargazı bu sañıskanı bu tep taap, aydıp berzin dep keltir. Koň-Taydıñ curtında kargazı bu, sañıskanı bu tep, aydıp berer kiji cok bolup bartır. Abıškaçak baza ok Şünee barıp, tabışkıkı ayt pertir. Şüni aytır: “*Süreen le suuk künde kuştardı suukka uçurıp iyeze, karga kaaktap kazık bajına konor, sañıskan saray aldına kire uçar*”, dep, aydıp bertir. Ekinçi tabıškaaktı anıyda taap candırtırlar.

Tabıškaak iyip catkan kaandar sanangandar: “*Koň-Taydıñ baatırı Şüni ezen bolor. Şünüdeñ başka kiji bistiñ tabışkıkı bıstı tappas edi*” dep ezentirler. Emdi baatır adar uya iyerçi tejjip, uya iyiptirler. Bu uyadıñ kirijin tekpezine salıp iyeze, cuulap barbaak, salalbay salza, cuulap baraarık tep.

Ol uya kelgende onıñ kirijin tartıp, tekpezine salar kiji cok bolup ok bartır. Ol lo tušta kalık kıygırıja bertir: “*Şüni-baatır tirü bolbozın! Onı cer kürüpteñ alıp çıgargar!*” tejjip. Kalganınçıda kalık boyı Şünidi cer külüpteñ alıp çıktır. Şüni cer aldında cersip-tatap kalgan boltır. Ak sütminañ cunup, arlap alganda, Şüni bayagı kelgen uyanı kirijin çıçalıkminañ la tartıp, tekpezine salıp iyiptir. Uyanı candırıp iyiptir. Onıñ la kiynineñ teleñidin algança barıp Orus kaanga kirgen emtir. Koň-Tay uuldarınıñ cerinde kaltır.

#### **4.1.2.4.3. İrbizek<sup>622</sup>**

Çiyne, İrbizektiñ adazı; uulı, İrbizek, 16 caştı, aamay uul, neni le berze, cip salar. Söök bolzo, cip salar. Bir katap uyları saska badalıp kalgan. A uul canıp kelele, çaylap oturgan. Adazı sabagan. Uulınıñ terezi carılıp, kanı agıp oturarda, kem le cok.

---

<sup>622</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 263.

Bala onı kerekke albay çaylap la oturgan. Enezi toktotkon. Adazı barıp ulus cuugan. Cirme kire ulus cuuyla, kebelip kalgan on eki kire uydı ıgarar dep. İrbizek saska barala, uylardı ıgargan. Ölüp kalgan uylardı müüzineñ le eki kulagın caba tudala, ıgara tartkan, cüktenip ıgarıp turgan.

Onoydo onço on eki uydı üzezin ıgargan. Adazı bazıp kelele, korkıgan. “*Ce, karın, uulım bar. Çayla, men deze soyıp cadayın*” degen. Onı, İrbizekti körgön ulus kaykaşkan. Ol ulus ortozına cayılğan.

Onı körgön Mojoy-cayzañ İrbizekke cañı ton, ödük, bulgayrı ekelele, apargan. Mongoldorlo tuduştırarga Mongoldıñ baatırı caan, öööyö tostok kara köstörlü. Uul korkıgan. Cañıs la cıktırbaska turup bergen.

Mojoy onı bilip iyele, İrbizekti kamçıla sokkom. İrbizek açınala, bayaa mongol baatırdı, budına bazala, özögin üze tartıp iygen. Baatır bojogon.

İrbizektiñ uulı Selbik, Selbiktiñ uulı Saymu, Saymunıñ uulı-Cımjay, onıñ uulı Cıñıspay, Selbiktiñ kızı Sodokı, baza bökö degen. Barbak ıraylu, talarkak.

İrbizektiñ uurçızı korkuшту. Eceziniñ armakçılı adın soyolo, edin tajıp alğan, bajın kayra tudup iyele, üygenin de uştıbagan.

#### **4.1.2.4.4. İrbizek le Körögöş<sup>623</sup>**

Ol Köörögöş dep kiji arı kör cadar kiji (boltır). (Ceeni) İrbizek dep kiji (boltır). Ol kiji: “*Taayımdı köröyin*” dep. Ol kiji (Köörögöş) arı kör cadala, aytkan diyt: “*Korkıbazıñ ba?, dep, Añdanzam?*”. “*Cok, korkıbazım, Senile tudujarga keldim*” dep. Baya kiji añdan kelerde, eki közin körör bolzo, bu çay içer ayak kirelü. Onoñ ol kiji onoy oturala, ceenine bir temir al bert. “*Mını minay büktey tudıyzeñ, menile tudujarıñ*”. Onoñ baya temirdi al bergen ol kiji. Tudala, çek tudup albaan, büktep albaan. Onoñ boyı tudala, büktey tudıyen. Tıttı cıgala, süüret keler kiji diyt.

Onoñ bir caan kar caagan, ol kiji attı mingen. Booçınıñ aldına barala, (kiynineñ bir kiji bargan) tüşken, tüjele, oyto baya caş karga corteren attıñ izi cok, coyu kiji bazeren, booçınıñ ar canına barar bolzo, ayılda çay iç oturan, adın çakıda buulap

---

<sup>623</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 263-264.

koyboy, a-a! “*Bu sler ne? İziger attu kelgen, onoñ coyu?!*” dep, suragan. “*Tay at ködürip albay turarda, cükten alala, bazıyem*”, degen. (Ta kandıy aaylu kiji?).

#### **4.1.2.5. Tabii Yerlerin Adlandırılması ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.2.5.1. Almıstı Cogoltkoni<sup>624</sup>**

Taş biçiktü öy tušta, ayga-künge mürgüüldü öydö, açılar-cabılar kuuçındı tušta, Altayda catkan albatınıñ cürümineñ oos çümdeerineñ bistiñ öygö cetkeni cük le tamçızı artkan. Cük le bir tamçı, ce bir de tamçıdañ cuuktar, ol bir sabat tamçı bolor emes pe? Ce men onoñ arı kuuçındayın.

Ol öydö Altayda Bocotı dep toomcılı, ebeş bay kiji curtagan. Bocotı eki uul, bir kıs balalu deer. Onoyıp ol Altayda koo-çabdar öñdü, mañdayında cıldıs tüñeylü, çiçke kiçinek, mañdayınañ tumçuk töön aktu, bee mal bolgon. Eneñ çığarda, cal-kuyrugın kespegen mal. Onoyıp Bocotı cıldıñ la mal Altayga ıyıktagan. İyık malga ak nokto ak-maldıñ calınañ etken Ak çılbur buular, künniñ çığış canı caar baştandırıp, çaal kayıñga buulayla, çürmejine, calına calama buular. Ak öñdü bösti arkagina cırtala, eñilele cırtpas, agaş ayakka süt urala, töstök cerge çığıp, küncığış caar osonıp, Altayın alkaar:

Sını tüñey taygalarım,

Sırt canıgar köö korum,

Artaş sürlü taygalarım,

Aldı canı ay korum.

Eñçey körgön süüri bajıgar,

Eldi-condı karap körgön,

Altın suuzıla sürtingen bajıgar,

Aktı-kökti biriktirip turgan!

Örö turgan Üç-Kurbustan kuday,

Kindik tüñey bütken Üç-Kurbustan Abı-Bırkan!

---

<sup>624</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 94-97.

Selt etseger kindigi cañıs,  
Silkin catsagar tımbıs cañıs,  
O-o-o! Altayım! Alu-Bırkan kудayım!  
Alu Ceñis - Cer-Ene!  
Altay kindik salımıs tuduş,  
Arjan-kutuk suugar,  
Albatıla kanı tuduş.  
Biyikteñ-biyik Ay-Kün,  
Altı buluñdu aru Altay!  
Todoştordıñ bakkan tözi Bay-Ülgen,  
Tös taygabıs alkış surap aydıp turubıs!  
Ak-çabdar bee ıyıktap,  
Ak sütle cunup koydıs,  
Koy arçınla alastap koydıs,  
Cal kuyrugın caya tudup,  
Kıyra-calama buulap koydıs.  
Ak kayıñnıñ sının eep,  
Altayıska mürgüp koydıs,  
Aru alkış surap turubıs!  
Albatı boyıbıs amır catsın,  
Altın tımbıs sergek cürzin!  
Malıbıska mal kojulzın,  
Conıbıska con kojulzın.  
Ces oçogıs kelteybezın,

İzü odıbıs soobozın.

Ak kubarlu cürüm beriger,

Alkış-bıyan beriger!

Altayga mürgüp bojoylo, üze keregin edip, ayıldarına canıp iydiler.

Bocotı baştap alıp ezen-amır curtap cattı. Ce Bocotınıñ ıyık malı cıldıñ la caskıda ködürtip, ölüp kalar boldı. Kam artıgın aldirtıp, kamdadıp cattı. Ak cañdu carlıktardı, Altay alkap bilerlerdi, cuup alala, oosondırıp cattı. Iyık malı cürbes boldı. Üyelikte üç tünürlü, törbölcikte dört orbılı. Törbölcik kamdı kamdadıp, tündütüştü üç küнге kamday berdi. Kamdap, kamdap art uçında ayttı: *“Törbölciktiñ dört üye tös cerge men tüştim, ürbölciktiñ üç üyege üstigi oroongo men çıktım. Ay-Karañuy altıgı oroongo altı aylanıp men kamdadım. Seniñ iyık malıñdı almıs minip turgan emtir”* dedi. *“Taştan kırma celim ekeler”*, dedi. Ol anayıp kırma celim taap alıp, iyık malın tudup alıp, bastıra arkazın celimle sürtele, bojudıp iydi. Ceti kongon kiyninde, tañ carıp turarda, barıp körzö, çabdar beeniñ üstinde ceti ceek almıs ködöndörineñ üze atka caba celimdelip kalgan oturgıladı. Çabdar beeniñ barar argazı cok, cük le araay bazıp cürdi.

Almıstardı aydap alıp, çabdar beeni cedinip alıp, at çakıga caba tañıp, törböljiktiñ dört üye, ürböljiktiñ üç üye Törböljik kamga tabıştırıp berdi. Üç tünürin tüpildedip, dört orbozın oosondırıp, altıgı oroongo tüje berdi.

Küler sulugın çaynandırıp, küreñ buka tayılгалu alıs cerge tüje berdi. Kara suluk çaynandırıp, kara buka toluntulu caan kam kamdap cattı. Kazırlanıp kamdap cattı, kanın cudunıp, aydıp turdı: *“Tübi cok camanı uçun tegerik burula kıyın salar”*. Tegerik buru aylangan uçun kiji kanı suuzındu, kiji edi kursaktu almıstardı kıyınга saldı. Dört kazıktı kagala, çıçkan küybes ot salıp, almıstardı caba tañıp, bajın terezin soyolo, iyttiñ baş terezin kiydirdi. Edi-kanmañ kezele, aldında otko taştap cattı. Ceti almıs kalagı cer toguska torgulgan cattı, ceti şileenge ugul cattı. Ayrı baştu at kamçızı sın edin sıyrıp cattı, arka terezi but şımaldı, carın terezi kol şımaldı. Açu-koron ıylay berdi, calınbas almıs calına berdi, eki közi soolıp cattı, edi-kanı kurgap cattı. Ol almıstardıñ aytkanı mindiy boldı:

*“Altaydañ ırbap baralık,*

*Oyto Altayga aylanbaylık!*

*Albatı kanın içpeylik,*

*Kiji baspas cerge baraylık,*

*Kiyik bolup artıp kalaylık,*

*Bu kinçekteñ ayrigar,*

*Oyto kaçan da kelbeylik!”*

*Cılan bolup edi tartılıştı,*

*Cıraa bolup söögi kajaydı.*

Töböti-kam ozon catti. Osonıp aytkanı mindiy boldı: “*Erlık cerdiñ elçizi bolgoñ, alıs cerdiñ almızı bolgoñ. Altay bıcarsıtkan burulu sen, kiji edineñ kursaktı sen, bu şıralga sege cetsin! Ceriñ-Ay-Tögöti taygada, albatı çıkpas biyiginde!”*. Almıs-Kuy dep taş bar. Ol kuyga kağıp saldı. Ceti almıstıñ ceti sünezi ceti almıstıñ şaltırgan söögin cüktenip, Ay-Tögöti tayganı köstöp, Altay cerdeñ ırbap bardı. Onoñ beyin albatı amıradı.

Törböti (Törböljik) kam kakkın dep Törböt cerdiñ kuuçını dejer. Törböt-Tañat cerinde kuuçın barın bilbezim, ozo caandardañ ukkan edim, onçozın kaydañ-aydayın. Onoñ arıgızı bar bolzo, biler ulus koş koysın. Onoyıp almıstı ıraatkan dejer. Ol iyt baş terelü cangan dejer. Ta ol aysa kiji-kiyikle ayla ne de emes. Ol öydö kuulgazında añ, kiji kiyik oşkoş kiyik bolboy...

#### **4.1.2.5.2. Sartakpay Kezer<sup>625</sup>**

Sartakpay Kadınnıñ suun taş bıla kür etti; edip cadala, “*Erten bu kür büder*” dep. “*Sen kattıñ bıla uyuktaba*” uulın ayttı.

Emdi kürdi edip cazaarga köp taş ekeliş saldı, capşınbadı, bütpeği, onço oodılıp baadı, uul abakay bıla uyuktap saldı. Emdi taştı edektenip aldı, teñeri örö çaçıp iydi, ol barıp Calamannıñ üstigi canında calanta tüştı, emdi ol kür bütpey kaldı.

---

<sup>625</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 71.

Sartakpay uulına tarındı, taştıñ üstine tükürdi, cılañaş budunıñ ordı onço taşka bazılıp kaldı, ondo emdi de bildirip cadırı. Keldine çuuldandı, tarındı. Kadın suunıñ bu canında Ak kaya taş bolup kaldı.

Uulina tarındı, tükürdi, uulı Kadınnıñ ol canında Telpekpen tuu bolup kaldı.

Boyı Çuydı örö baadı, Çuydıñ Üyttü Kaya boomdı kayçızı bıla kezip, ötküre saydı, onon ödüp baadı. Onon ötkön soondo, Çuy bajına baadı, Sööktiñ beri canında Koko Kaya atka minip celdi; adınıñ tuygagı oyo baskan.

#### **4.1.2.5.3. Üzük, Beşpek le Soon-Saadak<sup>626</sup>**

Sartakpay Çobı dep özöktiñ oozına kelele, calbak taştıñ üstine amıraarga otıra tüşken. Taştıñ üstinde amırap otırala, sanangan: “*Akır, men bir soondı sañ tömön adıp köröyin*”. Alagırdıñ caazına soondı salala, Sartakpay adıp iygen. Çaktu baatır soondı çırmayıp, kayra tıñ tartarda, otırgan calbak tajı oydıktala bergen. Altay ulus emdi onı Oydık-Taş dep adaydılar.

Sartakpaydıñ atkan üç kanattu soonı, uçkan kuştıñ türgen örö uçup çıgala, onon arı körünbey kalgan. Alagırdıñ caazı soondı bojodolo, caan komustıy kojoñdoy bergen. Onıñ kojoñı Sartakpaydıñ kulagına caraş ugulgan. Üç kanattu soon kayıp, Kadınnıñ üstile, kayalu biyik tuular ajıra, çañkır keyde sılap, salkın çılap şuulap, türgen uça bergen.

Soonıñ uçup baratkan colında sañ başka sodon kır turgan. Soonıñ küçi çıgıp, boyı cabızap kelele, ol sodon töböğö kelip tiyerde, ol kır tözineñ üzüle bergen. Soon tabargan cer üzük bolup artıp kalan. Onon ulam bu cerdi Üzük dep adap cadılar.

Kaçan soon tabararda, üzükteñ çaçılğan tobrak Çamal suunıñ on caradına çoğıla bergen. Ol çoğılğan tobrak bel bolup бүдүп kalarda, onı altaylar Beşpek dep adagandar. Üzükteñ üzülgen korum taştar soonlo kojo tömön uçup, tobragı çaçılıp, cerge tizirede tögülip baradarda, Kiree dep kayanıñ on canına kelip tüjerde, koştıoy turgan Majıgak, Tarbaan, Kiree dep kırlar seleñdeje bergender. Emdi ol cerlerdi Soon-Saadak dep adap cadılar.

---

<sup>626</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 71-72.

#### 4.1.2.5.4. Üttü Kayanıñ Taş İçeeni<sup>627</sup>

Üyven suu oñ caradında, Curbutu-Oozı altı canında, Üttü-Kaya dep tayga bar. Bu taygada kiji uçuna cetpegen, süreen tereñ taş içeen bar. Onoñ lo ulam bu tayganı “Üttü-Kaya” dep adap salgan. Üyven içinde emeze Cıış cerinde ulus.

Ozogıda añçı ulustar kança la katap bu içeeniñ içine kirip, tübine cetpegender. İçeenniñ tereñi kança kirezi bolgon, emdigi cetire cartı cok. Onoñ lo ulam bu Üttü-Kayanıñ içeeni kereginde mindıy çörçök bar.

“Cırgalga kirip cıl ötkönin bilbegen Tüşçi” deyten bir añçı kiji nökörlörine aytkan: “Men bu Üttü-Kayanıñ taş içeeniniñ küröntigine, ejigine, multıgımdı cölöp köyölö, bu içeenin tübine cetire kireyin. İçeenniñ uçı-tübine cetpegeñçe, oyto çıkpazım. Sler meni bir küñneñ artık sakıbagar, meniñ cölöp salgan multıgımdı sler albagar” dep. Tüşçi nökörlörile ezendejip, cakşılajıp alala, içeenge kirgen. Bargan. Nökörlöri bir kün sakıgan, ce Tüşçi içeenneñ oyto cana çıkpagan. Onoydordo, nökörlöri Tüşçiniñ aytkan cakıltazı aayınça onıñ multıgın albay, boyları cana bergen.

Tüşçi deze cıñ karañuy taş içeen içibile, taş steneni kolıbıla karmay, bargan la bargan. Kança kün ötköni bildirbes: tüş pe emeze tün be... oşkoş lo cartı cok. Karañuy la karañuy... Uçı-bajında içeeniñ uçu tuyuk boldı. Onoydordo, içeeniñ uçı-tübine cettim dep, Tüşçi kolıla karmap tutsa, ejiktiñ tutkuju kolına tuduldu. Onoydordo, Tüşçi ejiktiñ tutkazınañ tudala, keneyte kayra tartarda, ejik açılğan. Cap-carık ayıldıñ içi!.. Tal ortodo caan ot küyip cat. Otı ayardıra köp altay ulustar arakıdap oturlar. Tüşçi ayılga türgen kire konıp kelele, çoçugan boyınça “Ezender!”, dep ayttı. Ayıl içinde oturgan ulustar bastırız aytkandar: “Ezen! Ezen!”. “Örö oturgar, örö oturgar!”, dep, Tüşçini kışırğandar. Onoydordo Tüşçi örö barıp oturgan, cakşılaşkan. Aş-kursak içken, olorlo kojo arakıdagan. Cüzün-cüür cırgal oym körgön, kança kire cıl ötkönin bilbegen. Kojo cırgap turgan ulustarı Tüşçini kışırğandar: “Kojo baraktar! Korkuştu caan barkaa-carış köröktör!”. Onoydordo, Tüşçi cöp bolup, olorlo kojo bargan. Ayıldıñ arı canında ejikteñ çıgala, cer üstine çıgıp barza...

Tayga bajı tas-tarakay emtir...

<sup>627</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 145-147.



Kuuraktu kuu sın,

Kuskun ötpös kuba çöl!

Caraş attar taldalğan,

Carış edip mañtatkan!

Karlagaçtıy kara albatı

Kalık-con cuulğan!

Cırgal oyın oynogon,

Cıl ötkönin bilbegen!

Oyın-cırgal, carış bojogon kiyninde, oyndo ayılga kirgende, Tüşçi ol lo tuşta oñdongon, bilingen: bu uçı çok cırgalga cürele, men canatanımdı undıp salğan turum! Ayıl içinde ulustarla ezendejip, cakşılajıp alıp, Tüşçi kelgen, cañı colı la içenniñ içibile cangan. Tışkarı çıgıp kelze, cölögön mıltığınıñ kındağı çirip kalğan. Mıltığın kolına alar bolzo, boş sayalajıp, çaçılıjıp, cerge tujüp bargan. Tüşçi kaçça cıl içeende cürgenin bilbes.

#### **4.1.2.5.5. Sööktü Tayga<sup>628</sup>**

Oyrot-kaan dep kaan altay conın tayşayla, ırbay bergen. Ağaş-taştı Altay tıñ da amır catpagan, caan udabay kara kazahtar kelip, altay kalıktı tonop, olcolop baştağan.

Kara kazahtarda Koçkorboy dep baatır uktu kiji bar bolgon. Ol uulıla kojo kelip, ulustı tonop lo turgan. Bir katap Koçkorbaydıñ uulı al kamık condı kargan-tijeñile, caş baldardı aydap, Cayluguş dep cer caar uulangan. Koçkorbay deze boyı condı, ançadala kelinderdi aydap, çöldi örö bargan.

Koçkorbaydıñ uulı ol lo kamık condı aydap, Şültürlü dep cerdi örö bargan. Onoñ Aramza dep özökti tömön tüşken, Suu-Karanı örö bargan. Kalcan taygaga çıkkan. Bu tayganı örö çıgıp baradarda, bir caş bala aydunı kargap kojoñdogon. Kojoñında kalıktı kaan cogınıñ şıltuuzında aydadıp cat dep aytkan. Kalık-con cüzün-cüür uktu bolgon. Aydarda ol kıstıñ kojoñın ugup, oñdop iygilegen.

---

<sup>628</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 361.

Aydunıñ uluzın, Kalcan taygaga ıgarala, “amıragar” dep Koçkorbaydıñ uulı aytkan. Tıştanzın, kursak-tamak cizin dep cakılta bergen. Bu la tuşta bayaa kojoñdogon kısıtı beri Altay caar burıp, taygan.

Ol lo tuşta tayganıñ üstine tegerik kara bulut tura tüşken. Ayı-bajı cok möndür caagan. Çek le attıñ bajındıy. Bayaa ono con-kalık, mal-onçozı anda möndürge soktırıp bojogon. Cañıs la kazah tööniñ için cara kezip, ogo kirele, tirü artkan.

Aydarı, Koçkorbaydıñ uulı, ogo olcogo kirgen, aydatkan con anda bojogon. Kalcan tayganıñ üstine maldıñ, ulustıñ söögi kugarıp, emdigence artıp kalgan. Öl Kalcan tayga onof lo beri “Sööktü tayga” dep adalganı ol.

#### **4.1.2.5.6. Ködürge Taş<sup>629</sup>**

...Em ol lo Çaadak deze... ol Tüükeyle cuulajıp turgan öy tujında. Ol baza la kelgen, baza la cuulaşkan. Bu cerlerde... ol Tüükey, ol Cabagannañ bu kelteyi döön ajıp turgan booı ine, Beřtöön baratan col. Em ondo Sööktü-Ayrıga ol Çaadaktı ölgön dejip cat. Tüükeyle cuulaş barala, Çaadaktı ondo ölgön deer. Azıygı ulus aydar bolzo, ondo aldında Çaadak dep adalgan cer cok bolgon, ol cañı adalgan at dejer.

...Ol moñoldıñ uluzı ol cuulaş kelele, öldöön (Tüükeydi) sürüş bargan. Em ondo Ködürge taş dep taş bar. Tüükeydiñ Beřtöön baratan colında. Ol eki canı mindıy kaya ine, oyndo ortozında kiçinek suu akkan. Ogo bu keltegeyinde deze Tüükey em boyı çıgıp alıp adışkan, ösküs uul diyt. A bu keltegeyinde deze moñoldor. Udura adıp turala, Tüükey içineñ şırkalatkan, içeezin edektenip alıp, aralda, ol kara suunıñ canında cajınıp algan. Em ogo sıynı kelgen... Sıynı deze emdi Tüükeydi korum taşka, ol kayanıñ aldında korumga cajırıp, boyı kayaga çıgıp, agazı uçun adışkan. Oyndo adıjala, olor cuunı algan dejer. A ol cerdi onof lo beyin Ködürge-Taş dep baylap koygon. Emdige le cetire ol baylu. Ondo mnay ırgeçi-ırgeçi salıp koygon taştar bar, caanı bar, kiçinegi bar. Kaji la kiji boyınıñ küçi kançıyan, oonçıyan ködürer. Ol taş ceñil ködürilze, ol kiji cakşı bolup cürer, a ol taş uur bolup ködürilze, ol kijiniñ cürümü çala uur, ooruñkay bolor. Ol cer kara suulu bolgon. Men bu cuukta onoyto cürgem, ol suuzı soolıp kaltır, ce taştar caadırı la. Ol taştı mege bir Kalak dep kargan kiji aydıp kuuçındagan. Ol kiji

---

<sup>629</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 361-362.

amadap körgüsken. Ol kiji aytkan: “*Coyu kiji bogo oturıp, tañkı tartıp, bu suudañ içip, cununıp alıp, ödür. Attu kiji adınıñ eer-tokumın alala, attı ańdandırala, takıp eertep ödötön. Aracan-çegendü kiji aracan çaçar. Kursak-tamaku cürgen kiji bogo oturıp kazan-neme azıp içele, atanatan cer. Bu korkuštu üdeleyten. Onoñ lo beyin onoy bay tudup koygon*”. Ol çıp la çın bolgon kerek diyt. Onı men aldında onoy ugup cüretem, caan ulustañ.

#### **4.1.2.5.7. Kızıl Taş<sup>630</sup>**

...Abay-Bajı dep cer bar. Ol anda Baatırdıñ söögi dep töñ bar. Mınañ ozo çaktarda baatır albatı bütken boltır. Bir baatır kiji mınañ barıp catkan. Abay-Bajı taygazın aja bergen. Ondo Kızıl-Taş dep taş bar. Ol Kızıl-Taşka cedip kelerde...

Ol Abay-Bajında Ayrı-Taş dep taş bar. Baza bir baatır kiji ol Ayrı-Taşta ol kelip catkan kijini sakıgan boltır. Ol baatır Kızıl-Taşka cedip kelerde, onı atkan. Ayrı-Taştañ. Atırgan baatır ölüp cadala aytkan: “*Bu catkan taştıñ adı Kızalañdu-Taş dep taş bolzın. Bu taştañ örö catkan ulus amır catpas, cılıytulu bolor. Mınañ tömön catkan albatı amır cadar*”. Ol baatırdıñ söögin Kızalañdu-Taşta cuugan. Emdi körör bolzo, çınla, kijiniñ sınına tüñey töstök cer.

#### **4.1.2.5.8. Töö Taş<sup>631</sup>**

Ekinurdıñ içinde Emeen dep cer bar. Azıyda anda Töö-Taş dep taş bolgon. Çala kara-çookır öñdü. Tıñ da caan emes taş, çın da, töögö tüñey. Üstinde eki örköş oşkoş bolçok bar bolgon.

Azıyda caan ulus aydıjatan: ol Töö-Taştı adı-çuu çıkkın kamdar turguskan dep. Ol kamdardıñ, turguskan Töö-Taştıñ aldında litr suu batkadıy taş ayak bar dep ulus kuuçındajatan.

Bir katap ol Emeen dep cerde traktorlu uuldar cer kiralaptır. Cerdi sürüp turala, ol Töö-Taştı ańtara tartıp koygondor.

Onoñ ol Töö-Taş ol lo cerinde cok bolup kalgan.

Caan ulus ulay la aydıjıp oturatandar:

---

<sup>630</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 364.

<sup>631</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 368-369.

— Ol Töö-Taştı Emegen dep cerge caan kamdar turguskan, dep.

Töö-taştı añtara tartkan kiji, köp cürüm cürbey, cada kalgan. Ol lo kıraçı kiji aylınıñ içine otura uyuktap oturgan. Ol lo, oygonbogon. Bojop kalgan.

Kiyninde, udabay la, onı eeçide üyi bojogon.

Anayıp caan uluzı onçozi bojogon emtir. Ce onıñ aga-karındaştarınañ, iyinderineñ baza ulus artkan la. Bar.

#### **4.1.2.5.9. Altın Köl<sup>632</sup>**

Neniñ uçun Altın-Köl dep adaan?

Kaçan da cebren çakta Altay üstünde açana bolgon. Bastıra taygada ne de bütpegen. Tayga-taş sooy bergen. Añ-kuştar da cogolgon. Altaydıñ bastıra malı ölgülegen, salgan aş-arba küy kalgan. Albatı kursak-cemit bedrep, cer sayın baza bergender.

Bir malçı at bajınañ caan altın taap alala, bala-barkazın argadaarga sanagan. Ol at bajınça altındı ayakça aşka tolırga Altaydı altı aylangan, cerdi ceti aylangan, ce tolup bolbogon.

Aydarda Altın-Köldiñ bajında Çabdar dep kırga çıgala, aytkan: “*At bajınça altında aş-arbaa cok bolzoñ, elen çakka albatı Altın-Köl dep adazın!*” deyle, ayak aşka carabaan at bajınça altındı költöön çaç iygen

#### **4.1.2.5.10. Cılan Sokkon<sup>633</sup>**

Artubašta turistterdiñ bazazınıñ canında köp orolor, cigetter bar. Ol cerdiñ adı, Cılan-Sokkon. Onoñ başka, Artubaş örököziniñ canında meeste bir cıratkı (çöyö kaskan cer bar). Ol cıratkınıñ adı, Cılan-Çıkkın emeze Cılanniñ colı. A bu kandıy ondıy caan cılan bolgon dep suraza, onıñ kuuçını mindiy.

Ozo baştap emdigi Artubašta kijiler catpagan, mında örökölör cok bolgon emtir. Bir-eki örökö ayıl bar da bolzo, olor örö meestiñ üstinde, eski Artubašta catkan. Emdigi köl cakazındağı cañı Artubašta bir de örökö cok bolgon. Ozodo ulustardiñ catkan

---

<sup>632</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 371.

<sup>633</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 371-373.

cerleri, Altın-Köldiñ sol canındagı ıraak taygalarda bolgon emtir: Kıştaru, Ak-Sas, Owoo lo öskölöri de.

Bir katap İağaç dep kiji catkan özöktiñ içi tömön süreen caan, toolok apargandıy, is catkan. Ulustar ol cerdegi isti körölö, kaykaşkandar: “*Bu ne atazi boloton?*”. Bu isti körör dejiy, ulus istep barar bolzo, ol is Altın-Kölgö kire bergen. “*Emdi köldiñ ol canına keçe bergen bolor bo?*” dep, körör bolzo, çın la, ol uzun tooloktu neme Altın-Köldi keçele, örö mees caar, eski Artubaş caar, ökröö örö çıga Bergen. Mees caar çıkkan izi baza cıratkı, cırık bolup kalgan. Ondo ulus omı onoñ arı istep bargan. Bara, körör bolzo, ökröödü süreen caan cılan catkan. İstep kelgen is ol cılanıñ izi emtir. Ol cılanıñ uzunu otus kulaş bolor, coonı deze coon tooloktıy. Ol altın baştu sur cılan bolgon.

Ulustar korkıgan. Ol ulustardıñ ortozınañ bir Cılan-Sös dep kiji aytkan: “*Ce, men cılanga cañıskan cuuktayın, cutsa, meni cutkay!*”. Ol Cılañ-Sös dep kiji cılanga alı canınna araayınañ bazıp kecele, turgan. Cılan bajın ködürgen. Olor ança-mınça körüjip turgandar. Onoñ cılan bajın kekip iyele, calbıraktıñ üstine oozınañ ak köbük salgan. Cılan bajın baza kekigen. Onoytordo ol Cılan-Sös dep kiji cılanga alı canınça araayınañ bazıp körgön. Onoñ lo ol kiji bilgen... cılanıñ aytkan sözün: “*Altın-Köldiñ ol İağaç canına keçele, sal et. Ol salla ol canındagı taygalarda catkan ulustardı köl keçire salla ekel*” dep aytkan. “*Ce, cañıs la bu sösti sen bir de kijige aytpa*” dep.

Onoytordo, Cılan-Sös dep kiji Altın-Köldiñ sol canına keçele, sal etken. Caan saldı edele, taygada catkan ulustardı salla Altın-Köldi keçirip ekelgen. Ulustar kaykaşkan: “*Cılan-Sös, sege mindiy sümeni kem aydıp berdi?*”. Cılan-Sös aytkan: “*Onı aydarga carabas. Ol meniñ cajıttu keregim*”. Onoydordo, ulusar cilbirkejiy, Cılan-Sösti arakıladala, surap ukkan. Cılan-Sös ezirik tujında uluska aydıp salgan: “*Mege ondiy sümeni altın baştu sur cılan aytkan*” dep.

Cılan-Söstiñ uluska cajıttu sümeni aytkanın Altın-baştu sur cılan bilip salgan. Sur cılan... Cılan-Sösti boyı caar kıcıyıp alıp, suragan: “*Sen meniñ sege aytkan cajıttu sümeni uluska ne ayttıñ?*”. Kiji karuuzın bergen: “*Meni ulustar arakıtatkan. Men ezirik bolorımda, meneñ surap ukkan...*”. Altın baştu sur cılan suragan: “*Ol kandiy arakı? Sen ol arakını mege ekel. Men içip köröyün*”. Cılan-Sös bir çetpert arakını cılanga ekeliy

bergen. Ol arakını içele, ol cılan üç kün ezirik catkan. Onoñ ol cılan turayın la teer, onoy oyto la cıgılıp kalar. Onoyto Altın baştu sur cılan bajıla cerge sogup, köp orolor lo cigetter cara sokkon. Onoñ lo beri ol cer köp oyıktu, cigettü bolup kalgan, ol cerdi Cılan-Sokkon dep adap koygon. A cılanıñ cılgan cerleri, cırıktar bolup kalganı, emdigi cetire ol cerlerdi Cılan-Çıkkın dep adap cat.

#### 4.1.2.5.11. Baylu Kır<sup>634</sup>

Emdigi Colo curttıñ cuugında, suuñ ol canında, “Baylu kır” dep mejelik bar. Ol kırğa üy kiji ıgarga carabas dep, aldınañ la beri baylap koygon. Kargan ulus emdi de ıkpazın dep cakıyt.

Ozodo bu la cerde, eki suuñ beltirinde, emegen-öbögön curtaptır. Azıraganı da bar, aylı-curtı da bar, eptü-cöptü catkan cañıs la tübegi, baldarı toktoboytonı emtir. Çıdadıp la keletken balazı suuga tujüp ölör. Emegen-öbögön balazın kanayıp la korulap çeberleze, neme bolbos. Açu-korongo bastırıp, olor bu beltirde togus cılga ıgarga catkan.

Bir kün emegeni uul bala tapkan. Bogo süüner be, ıylaar ba, al-sanaaga tujip, uuldiñ adazı aydıptır: “*Ce, köörkiyim, bu cerdeñ köçüp, suuñ ol canında mejeliktiñ bajına barıp, aylı tudup alak. Ondo toñmok suu bar, añdap cürele körgöm. Aysa bolzo, uulçağıstı minayda çeberlep alarıs*”.

Üyi cöpsingen. Olor ertengizinde le köçüp, kırdıñ bajına aylı tudup, curtay bergen. Uulçağı ıdadıp la cat. Minayda kış ötti, cas keldi. Bir kün adazı añdap bardı. Enezi erten tura ayıldıñ “*cut-culakay boloton emtir, kurgak odın cuup alar kerek*” dep, sananıp, ol odındap bardı. Keler bolzo, uulçağı toskuurdadı suuga tujüp, bojop kaltır.

Açu-korongo tüşken kelin ottıñ canında oturdı. Ol otto konokçı oturganın körüp iyele: “*Emdi meniñ kaydagı bala-barkam keler?*” dep korodop, bayagı konokçıını azıraardıñ ordına ağaşla kıstayla, toskuurdadı suudön çaçıp iygen.

Ertengizinde öbögöni korkuştı caman cetirülü kelgen. Uyiniñ sok cañıs karındajı ece-cestezine ayıldap keledele, suuga tujüp bojogon emtir. Kelze, uulçağı bojogon. Aylı-kündü Altayda eki le boyı artkan emegen-öbögön kırdañ eki başka

---

<sup>634</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 374.

tüjüptir. Er kiji tüşken cerde korum taştar bolup kalgan, üy kiji tüşken cerde cergeley-  
cergeley kayıñdar tüjüp öskön.

Onoñ lo beri bu kır üy kiji çıkpas bolup baylalgan dep, kargandar aydıjat. Bis  
onı “Baylu-Kır” dep adaydı.

### **4.1.3. OLAĞANÜSTÜ VARLIKLAR VE OLAYLAR İLE İLGİLİ EFSANELER**

#### **4.1.3.1. Şeytan ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.1.1. Erlikti Sürgeni<sup>635</sup>**

Ol arakı dep nemeni içerge biler kerek. Uyan ulustar onı içele, üç le konokko  
bololo, cüülip cat. Onoñ bolgoy, azıy, tükü 2000 cıl mınañ kayra cerdiñ üstinde Erlik-  
biy dep, Aba dep neme tabılğan. Altaydıñ üstin üze ciirge cetken. Albatını üze ciirge  
cetken. Onıñ kiyninde ol Abanı toktodor arga cok bolgon. Ol cerdiñ üstin Erlik-biy cip  
cadarda, albatını baza öltür cadarda, Üç-Kurbustan kelele, şüüşken; albatını, bu  
cayzañdardı, bu caandardı, bu ozogı ulustardı üze şüüjele, onıñ kiyninde aytkan:

— Bu mını cerdiñ üstinde malta, bıçak ta bolboyton neme emtir. Ne de  
bolboyton emtir. Mını cañıs la arakıla, Abanı külüür. Külüyle, örtöör.

Onıñ kiyninde Abanı arakıdadarga ekelgen. Aba aytkan:

— İ-i! Sler meni suula cıgarga turganaar ba? Meni kijendeerge?

Ol ozolodo bil koygon.

— Ce, Aba, suu da bolzo, içeer le, dep.

Oyndo eki tajuur ara tartkan arakı ekelgender. Bir tajuur ara tartkan arakını Aba  
apar içip le turala, toñkoy kalgan. Cıgıl kalarda, Abanı temir kijenge sugala, örtöörgö  
apararda, Aba aytkan:

— Ce emdi sler neni le aytsagar, men slerge bagınıp cadım.

Aldında kemniñ de sözün ukpay turgan ne. Bagınbay turgan ne: Üç-Kurbustanga  
da, nege de, caandarga da, albatıga da, caştarga da. Ce onıñ kiyninde aytkan, kelele:

— Sler neni le aytsagar, dep.

---

<sup>635</sup>Altay Kep-Kuuçınlar, s. 39-40.

Onıñ kiyninde Aba kelerde, mınay aytkan Üç-Kurbustan:

— Kuykalu bajı, tirü kiji, Kudaydıñ bolzın, kuu bajı Erliktiñ bolzın.

Cerdiñ aldına, 1982 cılga cetire, cerdiñ aldidöön kireergen. Kiydire tepken onı Üç-Kurbustan.

Oyndo, onoñ beyin emdi albatı ol tušta mınayda aytkan:

— Uul kijiniñ le üy kijiniñ kiyimi cañıs bolor. Azıy con turgan cerdiñ concoloy büder, mal turgan cerdeñ margaa özöör. Teñeriniñ tübile temir kuş uçar. Moskvanıñ cerine mal saagança ceder, Metermurdıñ cerine bee saam bolor. Künge kaynar kazan bolor, kümüş sürlü çakı bolor.

Albatı onoñ arı deze cerdiñ üstin başkarıp cada bergen.

#### **4.1.3.2. Kötü Ruhlar ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.2.1. Añcı la Almas<sup>636</sup>**

Pastayanna ańdap cürer uul turu ol. Ańdap la cürer, ańdap la cürer. Anañ bir kün odusunda skuçaytootursa, kişi kirkeler. Körsö: caş kıs. Oy, ol emeendü iştü kişi turu! Kirkelse, körsö: andıy kıs kirkeler. Tuštaşkan, tanışkan. Baya kürüm emendi de undugan, çorttı da undıgan, anda cadar.

Anañ bir kün... [kıs] baya belineñ tutturbas tiyt. Bu beli kayda bu? Carındon kolin netse, iyde salıyar. Kaykap. A baya kürüm sesingen uçuş ne. Baya üy kişini kamnañ suragan (Akır, kem tedi onı?). Aydarda, kamdayla aytkan: “Almıs”. Onı [belin] tutturbay turgan, anda tük bolor tiyt almısta. “*Em mınañ kanay ayrılar?*” deerde, ol kam aytperdi: “*Onı adarıñ tolko*”. Anañ bargan. Oyto aylına barala, “Ańdap baraadarım”-deyle, üyt et artıskoyon nesineñ agaş [aylında]. Cürerele, körcatsa: baştıktu neni tönösökkö tökkoyor. Bu la ıltam la, taka la, osogı baya tere ödüktiñ: nemeleri ne? Andıy neme tüşkalarda, körötursa: baya emeen silkiniyerde, körsö: sarı küçük. Sarı küçük bolkalan onı canıs la ciip cat. [baya kişi] köp lö turan. Onı ciip-ciip, oyto silkiniyerde: kişi bolkalan. Anañ em eñirgeri baya keler altında, baya kişi keler altında körsö: kazandı askoyon. [Almıs] ondo tur la cat. Mınıytan la canıs la tutkan [körgüzip cat], töşin capa

---

<sup>636</sup> K.V. Yadanova, age, s. 112-113.



kesingen monço, baya kabırganı neni kasandoon salıyan. Anañ oyto бүдүн [bolkalan], kasan kaynat cat. Anañ köp cat baya öböön. “*Kup!*” berbey a, at tüşüriyen. A aydıpeerende miniy-miniy at dep. Anañ cıdusı koştı neme dep aytkan tegeñ.

#### 4.1.3.2.2. Bokturabay la Almıs<sup>637</sup>

Bistiñ tuba cerinde Köpşi-Ene Biyge kirgen. Kara-Kopşi, Sarı-Kopşi. Üymen dep suu ogo kojılğan. Üç suu ogo kojılğan. Ol barıp Biyge kirgen. Kebezen dep cerdiñ altı canında Biyge kirgen.

Ozo altay albatı ondo curtagan. Aba-cıştıñ altay ulustarı baza ondo curtagan. Baştap la Üymen dep suuniñ canında catkan. Ondo almıs dep neme bolgon, kiji ciyten. Onoydo curtap, almıs tuura, cañıskan cürgen kijini, baldardı tudup, aparıp, cip salatan bolgon. Ol almıs kijideñ bökö neme. Kandıy da kiji bolzo, aparıp salar küçtü.

Aydarda, bir ayıldıñ baldarı balkaştı suuga oynoorın süüytен. Olordıñ ortozında Bokturabay suu alarga bargan. Köp baldar suuda bolgon boltır. Ol baldar suudı bulgayla, borlondırıp salgan. Bokturabay suu arçılğança sakıp oturgan. Kör turza, suuda kölötkö körüngeñ. Örö körzö, agaştı ыığıp kalgan kiji oturgan. Karap-kaykap körgön bolzo, talda almıs oturgan emtir. Kayra bolup cügüрге sanangan. Almıs taldañ tüje kalıyла, tudup alğan. Anañ arı apargan, ol kıstı. Emdi apargan-apargan uzak cerge. Bildirer-bildirbes col boltır. Ol barıp cederde, şadır-şabal uy bolgon. Ol üyge kire tüştı. Ondo baza köp almıstar boltır. Köp almıstar bir baladı бүtkүlinçe tiştep salgan. Körüp-karap turar bolzo, bir közi otko küyele, bir közi adılğan.

Almıstar: “*Ada-eneñdi tart ber!*”, dep. Baza bir közi tars ederde: “*Aga-karındaştarıñdı beri tart!*” dep. Olordıñ alkıjı mindiy emtir.

Onıñ kiyninde ol baladı bıjırala, bastıra almındar ülejip cigen boltır. Bokturabayga baza bergen edineñ. Bokturabay korkıbagan boyı korkıp, ciirge baza bolboy, cibeske baza bolboy, koyın caar sugup, koңın caar sugup, korkıp cigen bolup, arı-beri koynına koңına sugup saldı.

Ançalakta, almındar tabış etcat. Kezik almıñ “*bügün ciir*” dedi, kezigi “*bügün cigenis, erten ciir-ol kıstı*”, dedi. Onoyıp tabınıp turala, Bokturabaydı erten ciir edip

---

<sup>637</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 97-99.

artırıp saldı. Eki almin ol kıstı ortozına sugala, uyuktadılar. Eki almin surap turdı bayagı baladañ: “*Slerdiñ ulus kanay uyuktaar?*”. Ol bala karuun berdi: “*Bistiñ kiji uyuktaar bolzo, çırayı kızarıp, koorıp turar.*”

Ayarda, boyı kıs udura suradı: “*Slerdiñ ulus kanay uyuktaar?*” Almin karuun candırat: “*Bistin-kiji uyuktaar bolzo, tumçugıstañ kamık cılandıy, keleskendiy neme kirip-çığıp turar. Cer tirlep turar. Ol tušta uyuktaganım ol*”, dep aytkan. Ce onıñ kiyninde korkıgan bala uyaktaaçı bolo berdi. Almındar karap körör bolzo, ol baladıñ çırayı kızarıp, boyı koorıp, turgan emtir. Eki almin kuuçındaştı: “*Bu bala uyuktagan bolboy*”. Eki almin uyuktay berdi. Ol bala tıñdap turza, almındardıñ kozırıktaınañ cer tırlap turu. Araay közin açıp körör bolzo, çındap ta, tumçugınañ kamıktıy cılandıy, keleskendiy neme kirip-çığıp turgan. Onı karap körölö, Bokturabay dep kıs eki almıstıñ ortozınañ araay, çeberlep tura berdi. Çadır üydiñ ortozınañ kodorılıp çıktı. Kelgen ceri döön cügürüp iydi. Baza kança uzak bargan kiyninde, çadır üydeñ kışkı emes kışkı çıktı, tabış emes tabış çıktı. Bayagı bala cok emtir. Mında çajıngan bolor dep bir almin kıygırıp, cerdi soktı. Ekinçizi baza soktı. Almındarda eş neme bildirbedi. Onı ukkan Bokturabay bala calbak taştıñ aldına kire kondı. Almındar cedip kelbezin dep, ol bala korkolo, taştıñ carıgına kire bertir. Baza tıñdap ugup turza, tabış dep neme cok. Kıygı-kışkı cok. Tañ adıp kelerde, araaydar cılıp çığıp keltir. Karap, şindep körüp turza, bu cerde ondıy neme cok. Ol taştıñ bajınañ karar bolzo, almındar çıkaktap salgan.

Onoy turup alala, ol kıs aylın köstöp cürüp iydi. Kıs cedip kelgen. Meniñ Tüymeşev Adnay Kolonkoviçtiñ adazınıñ adazı ol kıstı körgön emtir. Adnay Kalankoviç onoyıp aydat.

#### **4.1.3.2.3. Togus Orusla Almis<sup>638</sup>**

Togus orus sal agızıp baratkan. Biydiñ suuzına. Tura tudar dep. Körör bolzo, ayıldar turgan. “*Akır, bogo ajanar, amiraar*” dep, saldı bogo tutkan. Bir aylga kirip keldiler togus orus. Aylga kir kelze, sıñar buttu, sıñar köstü, korkuştu caan almis boltır. Kirip le kelerde, törgö oturgıstılar. Ejikteñ çığıp, odındı tajıdı. Peçkelü boltır. Peçkege ot saldı. Kança katap kızıttı. Peçkedi kızıdıp salala, ejikti böktöp saldı. Açılbas edip. Bir kijidiñ budın tutkan. Bastıra ulustıñ buttarın tudup, birüziniñ budınañ ala koyıp, peçke

<sup>638</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 100-101.

döön çaçıp iydi. Onı bıjırgan. Ol kiji bışkan kiyninde, stolgo çıgarıp, cigen. Sanın sandap, budınañ ala töjine cetire onçozun cip iygen.

Onıñ kiyninde ejigin cazap böktöylö, bozogo canına keçire cadıp algan. Segis kiji emdi cadıp algan. Koskorıktap uyuktap cada bergen. Segis kiji turup alıp, ayl için tibiredip, bediregen. Bir bolçok korgolcın tabılğan. Temir ayrı susku tapkan. Ol peçkege temir suskuga kayıltala, sıñar közi döön ura salğan. Kara cerde tepkilengen, çakpılangan, ejikti cara tepken. Segis ulus kalıp çıktı, ejigineñ salına barıp kalıp iydi. Ol almıstıñ kışkızına, tabıjına, bastıra turalardañ çıkkın ulus, onçozi sıñar buttu, sıñar köstü nemeler bolgon boltır. Suudıñ caradına çigara cügürüjip keldi. Bılar saldı bojudıp iyiyele, boyları saldöön kalıp iydiler. Ol almıstar eki kolın çalmınıp, cada kalğan. Açukoron kalaktajıp, artıp kalğan. Ol ulustı ciyten kerek bolgon.

#### **4.1.3.2.4. Uul la Almıstar<sup>639</sup>**

Ol Üymende cadarda, köp almıstar catkan emtir. Bir uul almıstıñ kızıla tanışkan. Bir katap ańdap cürgen. Kökşidiñ suusın caradına kelze, ıñay köp almıstar toñup kalğan. Tumçugınañ sarsudıy suu agala, toşko caba toñup kalatan boltır. Körör bolzo, bayagı kıs toñup kalğan. Ayarda, ol kıska cuuktap kelele, tumçugin arçıyyla cüre bergen. Cay kelerde, kelze, ol kıs turbay ölüp kalğan öskölöri turup, baskılay bergen. Onoñ lo ulam, ol uul kış kelze le almıstardıñ toñgon cerine kelip, tumçuktarın arçıp, köp almıstardı öltürgen boltır. Onoyıp almıstıñ toozi astagan.

#### **4.1.3.3. Tabiatın Ruhları (iyeler) ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.3.1. Cerdiñ Eezi<sup>640</sup>**

Mınañ ozo üç nökor ańdagılap bargan. Birüzi korkuştu caan ańçı. Cajına ańdagan kiji bolgon. Bir kün aya-tuzagın, baspagın üzezine tartıp turguskan. Ertengizinde caş kar caap turarda, üç nökor üç başka ańdap bargan. Oduzınañ ançamınça barıp cadarda, cajına ańdagan kijige udura bir ak attu, ak kiyimdü kiji udura cortup kelgen. Bayagı kijige mınayda aytkan: “*Ańdaar bolzo, öylü-kemdü ańdaar kerek. Seniñ emdi ańdaar öyiñ cetken. Em mınañ arı ańdaba. Men Aba-Suu-Bajı Altaydıñ eezi*

<sup>639</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 102.

<sup>640</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 111-112.

*bolorum. Erçiş-Bajı Altaydıñ eezine barıp közör oynop cürdim. Margaanga koyon, agas, kalazak, saras, cüzün-bazın tırmaktu añdar oynop aldım” dep.*

Ol kiji onoñ arı körüp turgajın... onıñ tuzagına, çakpızına, baspagına agas, koyon, saras mañtap la keler... kelip catsa, baya ol kiji bolzo... bayagı tuzakka cuuktap kelgen añdar oyto tuura cürgiley berer. Añçı kiji em oñdonıp körüp turza, bürüñkiy kirip kelgen. Oturgan ceriniñ karı kayılğança oturıp kalgan. Onoñ oyto oduzına canıp kelgen. Eki nököri añañ-kuštañ öltürüp algan, baza canıp kelgen. Bu kijiniñ öltürgen nemezi cok. Eki nökörine bayagı kiji kuuçındagan: *“Men bugün mundıy neme kördim. Meniñ mınañ arı añaar, uçurım cok”.*

Ertengizinde ol añçı barala, aya-tuzagın körör bolzo, caş karda ister köp emtir. Kandıy da tındu añdar aya-tuzagına kelele, tuura kalıp, cüre bergileptir. Añçı aya-tuzagın üze kodorolo, alıp salala, cangan. Onoñ arı baza añaabas bolgon. Kıra salıp, aş-neme öskürüp, azıranıp cada bergen.

#### **4.1.3.3.2. Añçı Kiji le Tuunıñ Kıs Eezi<sup>641</sup>**

Ap-apagaş kar caap iygen. Altaydıñ üstinde kara cer artpagan. Üze karla bürkelgen. Sook kıştıñ kelgeni ol.

Kış tüşti deyle Añçı dep kiji añaap bargan.

Kep-kiyimi cılı, ceñil.

Çanazın terezile capkan.

Ok-caazın saadakka köp etire salıp algan.

Añçı atanarda, onıla kojo baza eki nököri bargan nökörlöjip añaarga.

Añçı boyı kayçı, bir nököri şoorçı, üçinçizi komuşçı.

Üçü caan Arıskan dep taygaga kelgilegen. Ol taygaga üçü üç künniñ bajında cetkilegen.

Bu cerge añaçınıñ adazı añaagan taadazı da. Emdi Añçı añaap baştagan. Kojo añadaytan ulustızı aybılap alıp turgandar. Nökörlöjip cürerge.

---

<sup>641</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 114-119.

Añçı baştağan añçılar ceder cerge cetkender. Odulanarga baybak möşti taldap algandar. Odın da ebire, suu da cuuk.

Odulanala, añçılar eki-üç kün aňdap iygender. Tiyiñder, kişter emeşteñ le bar bolgon. Caan aňdar aska cuuk.

Bir kün eñirde şoorçı şoor oynogon. Ekinçi künde bir añçı komus sokkon. Üçinçi künde Añçı dep kiji topşuur sogup kaylagan. Caan çörçök kaylap baştağan.

Bayaa eki nökör körüp oturza, tünde aňdar odunı aylandıra bazıjıp turgan. Kaydı ugup, ottı aylanıp. Adarga carabas. Tün. Tünde kem añ adatan edi.

Caan aňdar bar. Calbak müüstü bulandar da bar. Koyondor, kişter, tülküler, şülüzinder, agastar, köp, köp toozı cok dep bildirip turgan.

Kayçı kiji Añçı da körüp oturbay.

Ce tuulardıñ, suulardıñ eelerin ol körböy oturgan. Olordı komusçı kiji körüp oturgan. Komusçı kiji kerek deze olordıñ ermek-sözün de ugupturgan.

Bir caraş üy kiji Añçınıñ sol canına oturgan.

Sırgaları ottıñ carıgına mızıldap turar.

Kabaktarı koyu, çiçke.

Köstöri kap-kara.

Tonınıñ agı korkuştu.

Tuluñdarında cılamaştardıñ köbizin ne dep aydar.

— Kandıy caraş kay. Mindıy kaydı men baştap la ukup oturganım bu, dep, ol kelin aydıp oturgan.

Tuulardıñ eeleri sös blaaşkan:

— Cok, bu kayçınıñ kayı tın emes. Söstördi bulgap cat, dep, caji caandap kalgan kelin cöpsinbey oturgan.

— E-e, mınañ artık çörçöktü kaydı bu kijiniñ taadazı da kaylabagan. Ekinçi tuunıñ eezi, tal orto caştu kelin, ençikpegen.

Ce onço lo kelgen tuulardıñ eeleri bu üç añçıga alular bereris dep aydijıp turgandar.

Caan udabay bir caraş kıs kelgen. Cılañaş. Caraş. Kelele, anda-mında oturıp bolboy, kayçıınıñ koynına kire kalıgan.

Komusçı katkırğa salgan. Bu ok öydö topşuurdıñ tekpezi cıgılğan. Cars etire: Kay toktogon.

Añçı açınğan. Topşuurdıñ tekpezi cıgılarda, sen öçöp katkırıldıñ dep. Bayağı tuulardıñ eeleri açınğan, ol lo kızıl et cılañaş balaga.

— Sen emes bolzoñ, emdi kay ugar edis! dep.

— Sen, cüülgek, kızıl et tañma, ne çaptık ettiñ! deşti.

— Bis te kay uçun olorgo, añçılarga, attar bereris. Alular bereris! A sen, kızıl et neme, neni bereriñ? dep, açınıjıp, tarkay bergender.

Kızıl cılañaş bala baza cüre bergen. Kaya körüp.

— Seni, meni elekteeriñ bilgen boloom, añaarga beri kojo albas edim! dep, kayçı Añçı açınğan.

Komusçı kös körgönin, kulak ukkanın aytpadı.

— Ce bolgoboy, katkırıp kaltırım, Sağıjıma katkımçıu kerek kirgen... Camanımdı taştagar dep suragan.

Ol kün üç añçı tıñ la ermekteşpegen. Ce erten kem kajı tuu caar añaap bararın cöptöşkilep alğan. Şoorçı agajı cajıl bürlü arkaga bararga küünzegen.

Komusçı kızıl çet-tıttarlu arkaga añaarga sanandı. Añçı bu la Arıskan tuuniñ boyında añaarga küünzedi.

Ertezinde, ajanala, añçılar çanaların kiyip, ok-caaların cüktenip, üç başka bargıladı. Attarı deze añılı azırantıda.

Ol kün añağılayla, kajızı la añaar atkan. Şoorçı kişterdeñ başka bir coon bulan atkan keldi. Komusçı deze ögüs ayu atkan emtir. Añçı deze bir caan sığın da, ondor toolu tiyiñderde, kişter de.

Onçolorı ırıstu bolgıladı.

Anayıp olor bir ay kire ańdagılap cürgen. Alunı köp atkandar. Canar dep cöptöşköndör. Bir kün Ańçınıń budi sıngan.

— Ce sler canıgar. Col katu. Iraak. Meniń aluumdı baldarıma apar beriger dedi. Men minda artarım. Budım cazılza, canarım. Çana bar.

Nökörlöri cöpsingen. Arkada kar caan. Çana cokko bazarga küç. Olor ogo kursaktı köp beletegen. Odındı köp çokkon.

— Carım aydań ötpöy keleris. Cazılzań, boyıń can. Cazılbazań, bis cet keleris deşken.

Ańçınıń nökörlöri cüre bergen. Ańçı dep nököriniń, caan koştı adın olor bala-barkazına ekelip tabıstırgan.

Budi sıngan. Kelerineń moynoşkon, dep, olorgo ańçılar çınınça aydışkandar.

Ańçı, ol lo, oduzına artkan. Topşuurınıń közin kiydire tolgoylo, kono-tüne kaylagan.

Bir le bilinip körüp turza, caan kar caap saltır. Ańını-kuştıń izi bu la odunıń cannań arı. Kerek deze kijiniń de izi bar bolgon.

Ańçı dep kiji onı korkuştı kaykagan: kandıy kiji bogo kelgen? Kanayıp onı sespegen? “*Almıs bolor!*” deyle, çoçıyła, oturgan cerineń tura cügürgen. Sıngan budi cazılıp kaltır.

Ol odunıń karın kürep, ot saldı. Aş-kursak azıp içti. Ol lo kün ańdap cürgen. Kışter, tiyińder adala, eńirde oduzına kelgen.

Kelze, me! Oduda bir caraş bala oturgan. Ot salıp. Caji Ańçınıń la kubaarı. “*Sen ne kiji?*” ańçı suragan.

— Men be? Men bu la tuuda catkan kiji. Cańıskandıra la sen üç kün kaylaarıńda, onı sonurkap ukkam. Sen çörçökti üze kayladıń. Tuular eezineń kem de anayda kaylabay cat. Ulus ortozınań kaylap cat... Seniń budińdı men caskam. Onı bilip turuń ba?

— Cok, dep, Añçı ayttı. Kanayıp sen onı caskañ?

— Men sege kırmalı sool bargan südineñ kalgançı süt saap bergem... Emdi sen cazılgañ. Onoñ ulam. Añdap ta cür cadiñ. Onıñ şıltuunda.

— Sege caan bıyan, dep, añçı kiji ayttı. Emdi men bala-barkama canatam.

— Cok!, tuudiñ eezi kıs bala ayttı. Sen menile curtaarıñ. Sege meniñ küünim cetken. Sen meniñ ejim boloriñ.

Eder neme cok. Col tuyuk. Añçı sanaaga tüşti. Kanaydar. Tuuniñ eezi kısła curtay berdi. Kıska Añçınıñ da sanaazı cetken emtir.

Añçı Arıskan dep caan taygazına añdap barza, kezikte ol üyi cedip kelgen turar “*Sen cogımañ odu-curtıbısta kunukçıldı*”, dep aydar.

Añdı-kuştı adala, oduuna keler. Etti tiler, kadirar. Em onı ayılına canza aparar dep.

Ajangılap alza, kırdıñ eezi kıs Añçını kayla dep suraar. Añçı kaylaar. Topşuuri üngüri korkuştı. Üni küülep, arka-tuuga cañılanıp turar.

— Sen kaylazañ, ebire tuulardıñ eeleri onçozi kelip ugup turar, dep, kır eezi kıs aydar. Olordıñ tuularına barzañ, olor sege alulardı baza kiskanbas. Ce sen bu la tuu-taygamnañ aña. Añ ceder.

Añçı onı kaykap ugar. Onıñ kayı onço tuulardıñ eelerine carap turganı onı omorkodıp turdı.

Anayıp Añçı tayganiñ eezi kısła curtap catkan. Carım ay cetken. Bayağı nökörlöri kelbes.

Udap turgandar. Añçı kiji çala olordı undıp baraattı. Ol ok öydö kıs ögönine ayt turdı:

— Añ-kuş tabılbay turza, men cok bolzom, tuularga mürgüp, olordıñ eelerine alku ayt. Kursaktıñ taldamazın olorgo tamzıktap, çaçıp, azırap tur. Ol tuştı sege aay bolor. Añ-kuş uçuraar. Adıp alarıñ. Alkazañ, ayt mınayda.

Karbayışkan budaktu,



Kara cış agaştu,  
Kara caan taygam,  
Kandıy bir ülüüñdi  
Kara cañıs mege  
Küünzep iyeten bolzoñ.  
Ajuuña baş bolzın,  
Ağın suuña baş bolzın!

Anañ arı boyıñ bil. Sanan, calın, suran. Kıskanış cok bolor. Ülü sege cedijer.

Caan udabadı, eki nököri cedip keldi. Kelze, Añçı nököri cap-caraş üylü emtir.  
Ce üyi key-kebizin. Kubulçañ.

Olor sanangan: “*Bu Añçı almısla curtap cat*” dep. Ekü cöptöjölö, bir kün onı miltıkla adıp, oylotkon. Nökörlöri köñdöy miltıktu. Ok-caaları cok.

— Kör, Añçı, dep, olor aydışkan, ulus emdi añdı mindiy nemele at cat. Onıñ adı miltık. Ok-caanı çaç. Me, sege miltık. Ogo temir bolçok ok salar. Mınayda majızın bazar. Mınayda şıkap adar.

Añçı miltıktı alala, nökörlöri atkan çılap, atkan. Arka-tuu cızıray bergen. Bayaa tuu-tayganıñ ee kızı, ögöni miltıkla ada bererde, korkıgan.

Calkındıy calt etken. Körünbey bargan. Arıskan tuuñıñ bajına çıkkan.

Bir emeş añdayla, nökörlöri Añçını alıp, cangan. Añçı coloy tayganıñ eezi kıs tayga-tuunu kanayda alkaar, kanayda ürüsteerin aydıp bergenin aytkan.

Alku söstörin aytkan.

Onoñ lo beri añçılar taygaga añdaza, kayçını alar, alku aydar bolup bargan. Añdı tayga-tařtıñ eezineñ suraar bolo bergen.

#### 4.1.3.4. Şekil Değiştiren Varlıklar ile İlgili Efsaneler

##### 4.1.3.4.1. Koyon Cayık<sup>642</sup>

Aldında bistiñ cerde ayıldardıñ törinde koyon-cayık dep naaday oturatan. Ogo kıs balanıñ sedeñi dep, cinci-tana ileten, tepşide kündülü oturatan. Koyon cayık tabılğanı kereginde mindıy kuuçın bar.

Caantayın la aydıñ segis cañızında Üç-Kurbustanıñ üç kızı kuular bolup kubulala, aru aktañ tujüp, Sümerdiñ bajındağı Süt-kölgö ejinip turatandar. Bir katap bir malçı añdap cürele, Sümerdiñ bajındağı Süt-kölgö cetken. Süt suuda tabıştı talbingılap, kümüş terelerlü, çañkır çaçtarlu üç kıs ejingilep cürgen. Ak kuulardıñ kanattarı caratta catkan. Kanattar aydıñ kögöltirim çoktorına altın çılap küyüp turgan. Olordıñ carajın kaykap, malçı birüzin alıp iygen.

Bu tuşta Üç-Kurbustanıñ üç kızı kıygırğança Süt-köldöñ çıgıp kelgilegen. Eki ecezi kuu kanattı kiyele, kök ayasta aydıñ çoktorına udura uçkulay bergilegen. Üçinçi kıstıñ kiji tutkan ak kuu kep kiyimi bıcarzıp, öñi öçüp, kugarıp, tın cok cada bergen.

*“Sen neni edip koydıñ, malçı? Men Üç-Kurbustanıñ kızı inem. Kebimdi sen bıcar koliñla tudup saldıñ, emdi men bu kilinçeği tolgon cerdeñ aru aktöön kanayıp ködürilip çıgarım?”* dep, kudaydıñ kızı sıktadı. Sıktap turala, tam la kiçineerip, boro koyonok bolup, tın cok cada berdi.

*“Kara sananbadım, köörkiy, camanımdı taşta. Kep-kiyimiñ carajın kaykap, bilbey kalala, tudup iygem. Cerdiñ boro koyonu bolo do berzeñ, sen teñeride tuulgañ, agaru. Onıñ uçun emdi ayıldardıñ törinde eñ aru la tözöölü cerde otur”:*

Albatıga cayık bol.

Ayıldıñ törinde şokşogın.

Koyon cayık bol, koy sööktü,

Koy kündülü, koy tepşilü bol,

dep, malçı koyonoktı alkaptır.

---

<sup>642</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 38-39.

Tördiñ bajın tözölöngön,  
Tört şańkızı cayılğan,  
Ot bajın tözölöngön,  
Ot şańkızı cayılğan,  
Cinci-topçızı caltıragan  
Kuu kanattu aru cayık,  
Koy kündülü kıs cayık.  
Kollo tutpas ak cayık,  
Üç-Kurbustan balazı,  
Üç kıstıñ kiçüzi.  
Koyon çuuzın çuulatkan,  
Koy tünüzin tüketken.  
Kir cukturbas ak cayık,  
Ay sırgalu agaru cayık.  
Ayıl-curtıska ırıs ekel,  
Ot bajına şokşogon,  
dep, albatı koyon cayıktı alkaytan.  
Onıñ bajına cinci, cılamaş,  
Ay-tanalar takılaytan.

#### **4.1.3.4.2. Ceti Kaan<sup>643</sup>**

Ceti-kaan cer üstünde bolgon. Birziniñ adı Caan-Oos, birziniñ Uzun-Kol, birziniñ Tarmaçı, birziniñ Tıñdaaçı, birziniñ Cügürük. birziniñ Bökö, birziniñ Caan-Kös. Ceti nökör, Ceti korkuştu neme bolgon. Caan-Kös körör, Uzun-Kol tudar, Tıñdaaçı

---

<sup>643</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 59.

tıñdaar, Böközi kürejer, Tarmaçı tarmadaar, Cügürigi cügürer, Caan-Oos cudar. Cerdiñ üstinde neme artırbay bargan.

Aydarda cetüdi Karatı-kaan aldirtkan. Cetü kuuçındaşkan: “*Bu ne bisti aldirat?*” dep. Tıñdaaçızı ukkan. Uksa, Karatı-kaan olordı temir turaga öltürerge turgan boltır. Aydarda Caan-Oos köl uurtanıp algan.

Karatı-kaanga cetü cederde, ozo olorgo korondu et bergen. Tarmaçıızı tarmadap, korondu etti öskö uluska bergen, boyları cakşı et cigen. Onoñ olordı temir turaga amıragar dep kiydirele, somoktogo. Somoktoylo, kança odın tartıp ekeliip, tıstıñañ kızıtkan. Temir tura kızıp kelerde le, ceti nökör ölgö cederde le, Caan-Oos uurtanıp algan kölin kuzup iyerde, temir tura sooy bergen. Tıñdaaçı uksa, Karatı-kanniñ uluzı ceti nököri ölgön dejip, cüre bergen emtir. Aydarda Böközi turala, temir turanı cemirgen. Onoñ ıgala, cügürigi cügürüp barala, ceti ceeken tudala, azırangandar.

Emdi olor baza la cer üstünde neme artırbay bargan. Uçında olor köp kinçek etken dejele, korkuшту caan biyik taştıñ kalıp ölor dejip, kalıgan.

Ce cerge tüşpey, teñirige ceti cıldıs bolup uça bergen. Ondıy Ceti-Kaan degen cıldıs emdi de körünet ine.

#### **4.1.3.4.3. Meçin-I<sup>644</sup>**

Bistiñ altay ulustıñ kep sözinde bolzo, Meçin cıldıs toñmok suunıñ tübinde cadar. Avgust aydıñ uçına cetire. Onoñ lo teñirige ıgar.

Bir katap Meçin suunıñ tübinde cadarda, at la uy körögön. Ekü blaaşkan: birüzi men bazarım, birüzi men dejip. Onoyıp blaajıp turala, uy ozo bazıp iygen. Cıldıs uydıñ tuygaktarıñıñ ortoozınañ bızırıp teñirige ıga bergen. Onoñ lo beri bistiñ cerde kış sook bol cat. Cay cılu, Meçin toñmok suuda cadar uçun.

#### **4.1.3.4.4. Meçin-II<sup>645</sup>**

Uy la at kereginde deze. Azıy bu teñeride meçin dep cıldıs cerde bolgon boltır. Aydarda, ol meçin teñirige ıksa, cer korkuшту sook bolor...

---

<sup>644</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 60-61.

<sup>645</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 61.

Em bayaa meçin teñerige çigarga cadarda, at: “*Men bazayın!*” degen. “*Men bazayın!*” dep, uy onoytkon.

Blaaşkan. Blaaş turala, attañ ozolop uy bazıp iyerde, uydıñ bu tuygagınıñ eki cigineñ meçin blaap, çıga bergen, teñeridöön.

Em teñeride Meçin dep bir cuulgak cıldistar bar. Onoñ lo beyin ol Meçin tujüp, körünip le kelze, (ol caygıda eki le ayga cogolıp kalıp turgan, körünbey turgan ne), sook bolup cat. Kıruu tujüp cat.

Ol meçin körüngen kiyninde, at soodılı bolor. Terlegen attı minbes, soodıp miner. Soodıp mingen at bek bolor, çıyrak bolor, arka-moynı baçım oyılbas, edi-kanın ıçkınbas.

Neme oñdobos uçun uydı moomo dep aydatan.

At baskan bolzo, ol Meçin teñeri örö çıkpas edi. Anayıp uy blaajıp baskan deer.

#### **4.1.3.5. Olağanüstü İnsanlar ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.5.1. Kulcukay<sup>646</sup>**

Ozo-ozo çakta Kulcukay dep kiji curtagan. Ol kiji ciir kiji emtir.

Kulcukay kerek deze boyınıñ da töröondörin cip turatan.

Bir katap Kulcukayga onıñ üyiniñ açızı ayıldap keltir.

Kulcukay ottıñ canında arı körüp algan tögölönip algan cattı. Bayla, uyuktap kalgan oşkoş.

Kulcukay kiji cip turgan dep onıñ üyiniñ açızı bilbey oturgan.

Açızı aylga kirip, tapkılanıp otura bererde, Kulcukaydıñ üyi otto turgan kazandı soburıp, aydıp turgan: “*Bart-bart edip bacamniñ baji kaynayt*” dep.

Açızı körüp oturza, ecezi kazandı bulgap, anayda aydıp, ögöni Kulcukay caar körüp turgan.

Açızı alañ körüp oturza, çın la, kazanda kijiniñ sabarları, kulaktarı kaynap turdı.

---

<sup>646</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 81-83.

Olordiñ ortozında kijiniñ bajı, kulaktarı la ösközi de bar emtir.

Caan udabadı, bayagı kiji ençigip bolboy tışkarı çıktı.

Çıkkın la boyınça adına minip arı bolup çaay berdi.

Kulcukay oygonıp keldi.

Ol uyuktabagan bolgon.

Uyuktaaçı bolup cadala, üyiniñ açızıla kojo kuuçındaşkanın onçozın ugup catkan.

“Akır, eñir kirze, üyimniñ karındajın tudup ciir”, dep sananıp catkan cimekey bolgon.

Aydarda, Kulcukay açınala, üyiniñ üstine bargan: “*Sen meniñ ciyten kijimdi bojodıp iydiñ! Emdi onıñ ordına men seni ciytem!*” dep, aydala, üyiniñ eki emçegin bıçakla üze keze sogolo, otko tiştep salgan.

Kanın tirüge le içip baştagan.

Kulcukay ekinçi katap kiji algan.

Bu üyi baza la ençikpeyt.

Uluska kaynap turgan kazandı körgüze bulgap turgan.

Körgüze bulgaza, ulus kaçıp alıp cüre berip turgan. Anayıp catkança, bayagı bir uul keldi. Ecezi cok boldı.

Ol Kulcukaydıñ cañı üy kijizile Kulcukaydı cogoltor ep-arga bediregen.

Uçı-uçında onıñ üyine aytkan:

— Kulcukay kaçan uyuktap cat? Kaydañ onı biler?

— Ol uyuktaza, onıñ budınnıñ çoñ edine şibegeyle tözine cetire sayza, kıymıktabaza, ol onıñ tereñ uykuga-bastırğanı ol bolor.

Kulcukaydıñ üyi ödük köktözö şibegeyleneten şibegeydi alıp, beri körüp uyuktap catkan Kulcukaydıñ töñmök edine sayarda, ol kincik ta etpedi.

Tiñ uyuktap catkanı ol boldı.

Bu tujında bayagı uul ok-caazın alıp, ejiktiñ kiyin canına cajınıp alala, uyuktap catkan Kulcukaydıñ kindik tujına adıp iydi.

Kindigine attırtkan Kulcukay bagıra salgan boyınça cerineñ cügürip, ilüdeñ ok-caazın ala koydı.

Tışkarı çigara cügürip, bodolgon cer caar adıp, bagırıp, ayılınıñ canındağı turgan borbok cıraanı kodoro tartkança cıgılıp, barıp tüşken.

Ol borbok cıraa onıñ ulus karuuldap tudup turgan ceri emtir.

Kulcukay ölördö, cuuk catkan Altay içi amır bolo bergen dejeñ, ne deze, ol onço ulustı toskındap cip turgan.

Kaçan Kulcukay ölö bererde, onıñ söögin salarda, ulus onıñ köksin kezip, cüregin körgön emtir.

Kulcukaydıñ cüregi eki baştu cürek bolgon emtir, ogo koştoy tüktü.

Ulustıñ aytkanıla bolzo, cüregi tüktü bololo, eki ayrı bolup bütse, kiji kijini cip cat.

Kulcukay katu kiji bolgon.

Ol kerek deze boyınıñ törögöndörine de kilebes, kanırkak, cutpa kiji dep adalıp turgan emtir.

Kulcukay Çike-Taman (tuunıñ) dep booçınıñ aldına catkan.

Ol eñle kapçal cerge capaş ayıl tudala, catkan dejet. Arı-beri ötkön ulustı tudup alıp ciyten.

Tudup alıp bolbozo, kiynineñ isteje berer.

Ulustı tudarga manakay cazap algan.

Ogo kumak tögölö istep cadar.

Ulustı tudarga ol isti kezip, sürüjip dejet.

#### 4.1.3.5.2. Cer Bıdınak<sup>647</sup>

Karlaşaç dep kelin catkan, eek dep kıstu.

Ol kıstı kaydar da eder ebin tappay cüret.

Kuuk baştu öbögön bolgon, caş baldardı cıyten. Karlaşaç kıztı segis caşka cetire kayda la cajırıp, Kuuk başka körgüspes.

Emdi ol kıztın sugarga cat.

Karlaşaç kıztına ırbis kara ton edip berdi, ak-kıyikti emisken.

Onoyo, ak-kıyikti emizip turgança, balazına kojoñdop cat: “*Balam kayda cürüñ?*” diyt.

Ayılga kirgen cogıñ.

Arı-beri bazıp, coksındı.

Uında sanandı, Kuuk baş cip koygon dep bododı.

Ayılga kirele, enezi kıygırğan:

— Balam kayda baadıñ? dep.

Kıztı ıgartında kojoñdop cat:

Enem meni tappay kaldıñ, diyt.

Em tappasıñ, diyt.

İrbis kara ton kıydirdiñ, diyt.

Ak-kıyiktiñ bozuzı edip,

Ak-kıyikke emistiñ? diyt.

Tar karınga catırıskañ,

Tatu emek emiskeñ, diyt.

Ene, sen em meni tappasıñ, diyt.

Em ıylap cüreriñ, ene, diyt.

---

<sup>647</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 83-85.



Enezi aydat:

— Tar karinga catırgıskam,

Tatu emçek emiskem,

İrbis kara ton kiydirgem,

Ak-kiyiktiñ bozuzı edip,

Emistirgem.

Enezi ıyladı, ıyladı, kaçça kün ötkönin boyı da bilbeydi, bir ayak kursak ta cibeyt, bir ayak suu da içkeni cok, ıylap la cat, ıylap la cat.

Emdi balazın tappay kalaa, ceti suunıñ beltirine bar cat, ene-adazına, karındajına.

Karlaşaç ceder cerine cetti. Ene-adazı udura çıktı.

Enezi kızın körölö, kaykadı: arıganı da korkuştu da korkuştu boltır.

Kızı aydat enezine:

— Kızımıdı Çeçekti tappay kaldım.

İrbis kara ton edip kiydirgem,

Ak-kiyiktiñ bozuzı edip emistirgem.

Emdi Karlaşaçtıñ komudalın karındajı tıñdap oturgan bolgon.

Onoñ ecezineñ suradı:

— Ne bolgon, ne ıylap turuñ?

Ecezi karındajına cuuktay bazıp, kulagina, şımırandı:

— Çeçekti tappay kaldım,

Kaçça kün bedireyle, tappay cürüm.

Men onı Kuuk baş ciir deyle,

İrbis kara ton kiydirgem,

Ak-kiyiktiñ bozuzı edip,

Ak-kiyikke emiskem.

Anay la kızım cılıyıp kalgan.

Emdi sanaarkap, ıylap, komudap cürgenim bu.

Mındıy ermekti tili cok karındajı adı Cer Bıdınak ugala, «I-ı» la dedi.

Ayılınan çıgala bazarda, töörgöni üze teep, tönöşti sındıra teep, tazıldı kodoro teep, Cer Bıdınak söölti (kazalu) ayıldı udmızın kodorolo, ayılga kirip kalgan otur cat.

Otur catkança enezi, adazı, ecezi Karlağaç cedip keldi.

Ecezine aydat:

— Balanın söögin bedire.

Karlağaç bediregen, bediregen uçında calbak taştı kodorıp iygen.

Taştın aldına kıstın (Çeçektin) irbis kara tonın, tegizin cajır koygon.

Mınan la bilgen: Kuuk baş onın kızın cip koygon dep bilgen.

Emdi Cer Bıdınak, Kuuk baştın colın istep bar cat. Cer Bıdınak ceti suunın beltirine keldi.

Ceti suunın beltirine, caan tayganın edegine keldi.

Onon Kuuk baştı tudala, onı sabagan, sabagan, ekolgen, örtögön, örtöp bolbogon.

Kuuk baş kargagan:

— Kızarıp agar kanım cok.

Kıyılıp ölor tınım cok, deyle,

Sen törtön caştı bolgon bolzoñ,

Men seni kargap bolbos edim,

Sen cük le odus togus caştı,

Kaya bolup kadıp kal! dedi.

Boyı korgolcın bolup kayılala, cer döön çöñö berdi.

Iraaktañ körzö, kaya — Baatır çılap körün cat odurgan odı, ot salgan ceri, salgan ot çılap, kızıl kos çılap körün cadar.

Kuuk baş cogolordo, onoñ ulam albatı-con öskön.

#### **4.1.3.6. Olağanüstü Hayvanlar ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.6.1. Argımak<sup>648</sup>**

Ol argımak degeni... baza la mindıy neme bolgon diyt. Azıy baza la mınañ ulus olcolop apargan, bu la bistiñ cerlerdeñ.

Oyndo ol olcolop bararda, baza la köçölü kelin bargan boltır, oldöön. Ol barala... Ce bu la Erçiştiñ kazahtarı kelip apargan. Ol kelin ondo barala... Uyada üreni mında cadıp kalgan, kayıñ aldına. Ögöönı ańday bererde, kelele, ulustar olcolop apararda, colgo kleadip, ol Codraniñ altı kuyuna kelip üdelegen. Ondo, kabayda ürenin, kayıñınıñ culuğı ağıp cadar edip salala, kayıñ tözine salıp koyolo, boyı kojo cüre bergen, olcogo. Em kabayda üreni artıp kalgan. Oyndo ögöönı kiynineñ kelele, ol ürenine tuştap, ıyınañ ulam, tabijınañ ulam tabala, alala, azıragan. Ol boyı Möndür-Sokkonniñ, Oyboktıñ... aar, ol kem bet, Ombo bo, kem... bir bayga calçı bolup cürgen. Ol ürenin kuçaktanıp alıp. Uy da cok, mal-aş ta cok, üze olcolop alıp cüre bergen... cañıs la boyı. Ol oyndo ondo çıdagan, öskön.

A içke bargan uulı deze, ol Erçişke barala, çıkkın. Ce, çıgala, çıdagan ol üren. Enezi oorıp, karıp, ürelip bartır. Baya üren uul mal kabırıp cürgen. Malda, ne, bir sarbaa bolgon diyt. Kulun ondo sarbaa bolup çıdagan. Ondıy cakpak, içi caan, eki kuladı uzuun, ondıy cama-an büdümdü mal bolgon diyt. Oyndo baylar deze, cakşı attı taldap, boyları alıp, minip turgan ne. Ce ol uul üredip le turgan, mal kabırıp turgan kiji. Aydarda, em onı boyına üredip alar dep bodogon. Oyndo onoñ çıkkın bogı da sañ-başka, ondıy kiçine-ek, katu. Tegin maldıñ bogınañ ondıy büdümü katu, kiçnek, sañ başka. Ol kelele, enezile kojo catkan bir emeenge kuuçındaptır. Olor aydıptır: “*Şak la ol neme, argımak bolbozın! Argımak dep neme ondıy bolton. Onıñ tuygaktarı deze ondıy çoñ, tegerik, kiçinek. Tegin maldıñ tuygagınañ çoñ, kiçine-ek, katu. Ten kacu da cerge çıksın, kandıy cerge çıksın, taykılbas, ondıy mal boloton. A büdümü, cama-an!*”. Baza

<sup>648</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 255-257.

aydıptır: “*Argımak dep mal büder dep ugup cürgem. Ol mal deze üredüğe de baçım kirbes, aray dep cadıp üredip alza, onıñ edi-kanı izip, kulak tıñ tözineñ ter çarçap le kelgen tušta, ol maldıñ oozın tartar arga cok. Korkuшту ondıy çıyrak, mañga tıñ mal bolor... Argımak dep mal bolbozın, sen onı acaarıp cür, körüp cür, kerde-marda ol mal argımak bolzo, sen onı üredip alala, Cer-Altayıñ döön minele, kaçıp, cana ber!*”. Baza aydıptır: “*Ol tüdüskek çañkır ış turgan cerdöön... (onoor uulap aydıptır)... Onoor lo uulu Cer-Altayıñ. Onoor lo uulanıp kaç, kaçar çıdaluñ bar bolzo, onoor cüre ber!*”.

Baya uul ol maldı, attı üç caška cetire kabırıp, körüp, cürgen. Onı ulus kerektebey de turgan, camaan neme dep. Taakılı eştü, ondıy cama-an neme bolgon diyt. Oyndo ol kazahtar toy etken. Toy ederde, em ogo margaan carıjatan. Baya uul baza kojo mal kabırıp turgan nökörile kuuçındaşkan. Baza ajındıra eer-tokumın çınıktap, bastıra ne le nemezın çınıktap, cazayla, em carıška kelgen. Em carıška kelgen bolzo, ...ol attı üredip minip turgan, çek minbegen, ne. Cañı la baştap minip, mañtadıp, çek kıymıktadıp bolboy turgan. Onoy kıymıktadıp turgança... Baza nedip turala... Em cerdeñ arçımakka urup koygon kumaktı alıp, üstine salgan. Onoy turgança, bir le körzö, baya attıñ kulaginañ ter çarçap kleetken. Ol çarçap kleetertse, deze, onıñ lo mañtatkan boyınça, Erçıstiñ suuzın keçken! Keçerde, kazahtar onı sıbırtap kelele, cetpey kalgan. “*Altay cerindöön ketip braat!*” dep, kiyineñ arı cañıs anay aydıp artıp kalgan dejer.

Ol oyndo kelgen. Ol kelele, boyınıñ Altayına kleederde, ol lo Oybok-Oozına turgan... Bu la Kan-Oozı üstügi keltegeyin Oybok-Oozı dejeten. Onıñ kiyninde ol Oybok-Oozınıñ, bu la Kan-Oozınıñ üstügi keltegeyin, ol Almas-Boom tujın Oybok-Oozı dejeten... Ondo baza bay kiji curtagan. Bir kün erten tura onıñ küler kazanı kiñırap ettir. Ayarda, ederde, ol aytır: “*Kalak! Bistiñ Altaydañ olcogo bargan kijineñ kiji keletken bolbozın! Bu kazan etti...*” Em calçılarına aytır: “*Colgo tozoor! Kandiy kiji kelip catkan? Ozogı çakta bargan malıstañ argımak aylanıp kleetken bolbozın!*”. Onıñ kiyninde ulus toskon, ketegen. Keteerde, çın da, kiçinek attu, ondıy kiji kelip catkan! Onıñ türgeni de korkuшту, ulus armakçılı... Ol bay... ce baza bilele le aytkan oşkoş: “*Tozoor! Argımak mingen kiji bolbozın!*” dep. Oyndo onı tozolo, ulus çarmadap algan. Kijizin çarmadap algan. At deze ötküre mañtay bergen. Oyndo Kırılıkka barala, ańdangan deer, onıñ oyto aylanala, ol Ekinurdiñ-Oozına ańdangan, onıñ Cabaganga

añdangan, onoñ barala Ulaganga ayrı agaşka keptelip, ölgön dejer. Ol agaştı men bir katap Ulaganga cürele, kördim. Onıñ neezin... söögin... ce, körüp albadım, tuku tübinde deşti. Onoñ baya sıngan, bıçkık bolgon cerge, mal-aşka, kiji-boyına ulus alıp, baza onıñ söögin kırıp, içirip, sımk cakşısı bolup turgan dejer. Ulus onoy kuuçındaştı. Ol cerdiñ bir kijizi, Kıpçak sööktü kiji, kuuçındadı mege onı. Ayarda men söögin körbödim, a agajın körgüsti, kördim. Em bojop barıp catkan, a tuu kaçça üyedegi neme em baza kaydañ kelzin.

#### **4.1.3.7. Hazineler ile İlgili Efsaneler**

##### **4.1.3.7.1. Ombonıñ Kuy Tajı<sup>649</sup>**

Cayzañ Ombodo altın-möñün köp lö bolgon. Onızı albatıga tu kaçadañ carlu.

Ombo kanayıp ta Erçiş bajında catsa, Altayda Kan-Cabagan turluzı eñ kerees. Altay ol İrkit cayzañga cañıs ta carajıla kerees emes. Agaş-tajıda, añ-kuji, aru keyi onıñ cürümile kolbolu. Başkarıp cürgen İrkit uluzıla omorkodilu, olor uur cuu-tartıştı bek, caltanbas, çıdamkay ulus.

Altay cer kijige caan boluştu. Kızalañdu öydö bogo kuyaktanarga da cakşısı. Öştülerdi oodo sogorgo do eptü cer. Onço lo canımañ alkılu cer bolup cat.

Ombo cayzañ kariy bererde, altın-möñün cöøjözin koştöp alıp, köçör küçi çıkkın. Onıñ uçun ol altın-möñünün Kan içinde Kara-Suu dep cerdiñ bajına aparıp sukkan emtir. Anda biyik kaya-taştar köp.

*“Bu Ombo al kamık altının, möñünün kayda suktı ne?”* dejiip, ulus boy-boyımañ surajatan. Kemizi de cart bilbes. Bileri ol lo: Kara-Suunın bajında kaya taşlarda dep. Ce kaya-taştar toltıra. Kuy da taştar köp.

Bir añçı kiji, Şoodoy dep, añdap cürgen. Ombonıñ altını kayda cajırılğan, ol do bilbes. Bir kayanı körzö, kandıy da ak kayış kalañday tujüp kalgan turgan. Ol añçı onıñ uçmañ tartkan. Tartarda, kaya açıla bergen.

Añçı kuy taşka kirgen le. Kirele körzö, anda-mında altın, möñün toltıra catkan. Anañ arı körzö, ayıldıñ içi oşkoş cer. Altın-möñün toltıra la.

---

<sup>649</sup> Altay Kep-Kuuçınlar, s. 270-271.

— Altınnañ, möñünneñ al la! dep, kijiniñ üni ugulgan.

Añçı körzö, ot küyüp cat. Oçok bar. Kazan kaynap cat. Epşi canında üy kiji oturar, tör bajında, er canında, er kiji oturar.

— Neni-neni al la. Kaydañ alğanıñdı kemge de aytpa. Aytsañ, öläriñ! dep aytkan.

Bayağı kiji altın, möñün albagan. Cañıs çuu-çak algan.

— Onı mindiy cerdeñ algam dep kemge de aytpa! dep, er kiji baza katap tñ cakıgan.

Añçı aylına kelele, onı üyine bergen.

— Kaydañ mını algañ? dep, üyi suragan. Ögöni aytpagan.

Üyi uzak öydiñ turkunına suragan la suragan. Ögöni aytpas la aytpas. Şılagan la şılagan. Çat bol cada uçında mindiy kuy taştıñ içineñ aldım dep aydıp iygen

Ol añçı kiji, şılagan üy kijiniñ ögöni, tñ oorıyla, ölgön.

Ulus aydıjar: ol kuyda altın-möñün Ombo cayzañnıñ dep. Onıñ içinde er kiji Ombo boyı, üy kiji onıñ emegeni dep.

Ondıy kuuçın bar.

## 4.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE METİNLER

### 4.2.1. YARATILIŞ, OLUŞUM VE DÖNÜŞÜM EFSANELERİ

#### 4.2.1.1. Yaratılış ve Tufan ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.1.1.1. Yaratılış ile İlgili Efsaneler

###### 4.2.1.1.1.1. Yerin Yaratılışı

Yeryüzü yaratılmadan önce her yer suyla kaplıdır; yeryüzü de yoktur, gökyüzü de; ay ve güneş de yoktur. Tanrı uçar, bir kişi daha uçar, ikisi kara kaz olup uçar. Tanrı hiçbir şey düşünmez. O kişi rüzgâr estirerek suyu dalgalandırıp Tanrı'nın yüzüne su sıçratır. O kişi yukarıdaki Tanrı'dan daha yükseğe çıkmayı düşünür, ama alttaki suya yaklaşıp düşüverir. O düşüp boğulurken şöyle der:

— Ey Tanrı, beni kurtar!

Tanrı:

— Ey kişi, sudan yukarı çık! der.

Bunun üzerine o kişi sudan yukarı çıkar.

Tanrı şöyle der:

— Sağlam taş yaratılsın!

Denizin dibinden sağlam bir taş çıkıp gelir. Onun üstüne Tanrı'yla kişi oturur.

Tanrı şöyle der:

— Sen suyun dibine dalıp toprak alıp çık!

Kişi suya dalıp toprağı eliyle alıp gelir. O toprağı alıp, Tanrı'ya gider. Tanrı o toprağı suya saçar ve şöyle der:

— Yeryüzü yaratılsın!

Bunun üzerine yeryüzü yaratılır. Tanrı şöyle der:

— İn! Yine toprak alıp gel.

Kişi, şöyle düşünür: “*Ben oraya indiğimde kendime de toprak alayım!*”

Suyun dibine indiğinde, düşündüğü gibi bir eliyle de kendine toprak alır. Bir elindeki toprağı Tanrı’ya vermek için, diğer elindekini ise Tanrı’dan gizlice kendisine yeryüzü yapmak için alır, ağzına sokarak çıkar.

Elindeki toprağı Tanrı’ya verir. Tanrı, onu alır ve saçar. Tanrı’nın sözüyle yer kalınlaşır. O kişinin ağzına soktuğı toprak da büyür. Toprak kişinin boğazını tıkayıp onu boğacak gibi olur; az daha ölecektir. Sonra uzaklaşıp Tanrı’dan kaçır. Uzaklaştım diye düşünürken geriye baktığında görür ki Tanrı yanında durmaktadır.

Boğulur gibi olan kişi, Tanrı’ya:

— Ey Tanrı, gerçek Tanrı, beni kurtar! der.

Tanrı şöyle karşılık verir:

— Sen ne yaptın? Ağzında toprağı saklayabileceğini mi düşündün? Niçin toprağı sakladın?

Kişi:

— Toprağı ağzıma soktum, çünkü yeryüzü yapmak istedim, der.

Tanrı:

— Tükür! der.

Kişi tükürünce yerdeki tepeler oluşur.

Ondan sonra Tanrı şöyle söyler:

— Artık sen bir günahkârsın! Benim için kötülük düşündün. Senin yolundan giden insanların ruhu da böyle kötü olsun! Benim yolumdan giden insanların ruhu temiz olsun! Onlar yaşasınlar, aydınlığı görsünler. Ben “Kurbustan” diye adlandırılacağım. Senin adın “Erlık” olsun! Günahkâr kişi senin, yani Erlık’in insanı olsun! Senin günahından sakınan kişi ise benim insanım olsun!

Tanrı dalları olmadan büyüyen bir ağacı görür.

— Dallarını olmayan ağaç güzel değil. Bunda dokuz dal olsun, der.



Dokuz dal çıkar.

— Dokuz dalın dibinde dokuz insan olsun! O dokuz insandan dokuz ayrı boy türesin! der.

Erlık geldiğinde birçok ses duyar.

Bunun üzerine Erlık, Tanrı'ya sorar:

— Bu neyin gürültüsü?

Tanrı cevap verir:

— Sen de kağansın, ben de kağanım. Bu benim halkım.

Bunun üzerine Erlık:

— Yok, ben sana vermem. Sen bekle hele! der.

Erlık kendi kendine şöyle der: *“Dur bakalım! Dur hele! Ben Tanrı'nın halkını bir göreyim!”*

Erlık, oraya ulaştığında bir de görür ki her türlü insan, her türlü hayvan, her türlü kuş ve bütün canlılar oradadır.

Erlık şöyle der:

— Tanrı bunu nasıl yaptı acaba? Ben bunları alayım. Benim sözümle nasıl olur acaba? Bu insanlar ne yapıyor?

Erlık, insanların ağacın yalnızca bir yanındaki meyveleri yediklerini, diğer yanından ise yemediklerini görünce sorar:

— Siz neden sadece bu taraftan yiyorsunuz?

Oradakilerden biri cevaplar:

— Bizim Tanrı'mızın bize yiyebileceğimizi söylediği yiyecek o.

Tanrı insanlara:

— Bu dört dalın meyvesini yemeyin! Doğu yönünde beş dal var, onların meyvelerini yiyin, der ve kendisi göğe çıkar.

Ağacın altına köpeği bırakır ve ona, şeytan geldiği takdirde onu yakalamasını buyurur. Bir de yılanı bırakır ve ona da şeytan gelirse sokmasını buyurur.

Ondan sonra Tanrı, köpeğe ve yılanı şöyle der:

— “Doğu tarafındaki beş dalın meyvesini yiyin” diyeni tutun! “O dört daldaki meyveyi yiyin” diyeni tutmayın!

— Onun için bizim yiyeceklerimiz onlar, der.

Şeytan Erlik bunu duyar duymaz ağaca gider. Toronoy adlı insanı orada bulur ve şöyle söyler:

— Tanrı sizlere “Bu beş dalın meyvesini yiyin, o dört dalın meyvesini yemeyin”, dedi. Bu yalan, gerçek değil. Bu beş dalın meyvesini yemeyin, dört dalın meyvesini yiyin!

Şeytan böyle söylerken yılan uyuyuverir. Şeytan, yılanın içine girer. Yılanın içine giren şeytan şöyle söyler:

— O ağaca çık!

Yılan ağaca çıkar. Yılan, Toronoy’a ve birlikte yaşadığı Eciy adlı kıza “Toronoy, Eciy, bundan yiyin.” der.

Toronoy:

— Olmaz, bundan nasıl yeriz! Tanrı’nın kendisi bize, yemeyin, dedi. Ben yemem.

Bunun üzerine yılan, kıza meyveden verir, Eciy yer. Yediği meyve çok lezzetlidir. Toronoy da yer. Bunun üzerine Eciy, dalı kırarak meyveyi koparıp Toronoy’ın ağzına sürer.

Bunun üzerine onların tüyleri dökülür, utanırlar ve birisi bir ağacın arkasına saklanır, diğeri başka bir ağacın arkasına.

Biraz sonra Tanrı gelir. Tanrı gelince herkes saklanır.

Tanrı seslenir:

— Toronoy! Toronoy! Eciy! Eciy! Neredesiniz?

Tanrı'nın seslenmesi üzerine, onlar:

— Ağaçların arkasındayız, sizin yanınıza gelemeyiz, derler.

Tanrı:

— Toronoy, sen ne yaptın? der.

Toronoy:

— Benim ağzıma Eciy senin yeme dediğin meyveyi sürttü, der.

Tanrı:

— Eciy, sen ne yaptın?

Eciy:

— Bana yılan "Ye!" dedi, der.

Tanrı:

— Yılan, sen ne yaptın?

Yılan:

— Benim içime şeytan girdi. Konuşan ben değildim, yılandı, der.

Tanrı:

— Şeytan içine nasıl girdi? diye sorar.

Yılan cevaplar:

— Ben uyuyakaldım. Ben uyurken şeytan içime girmiş.

Tanrı:

— Köpek, sen ne yapıyordun? Şeytanı neden tutmadın? diye sorar.

Köpek:

— Bana görünmedi, der.

Bunun üzerine Tanrı, yılanı şöyle söyler:

— Ey yılan, sen artık şeytan oldun. İnsanlar seni düşman bilsin. Vursun! Öldürsün!

Ondan sonra Eciy'e şöyle söyler:

— Benim yeme dediğim meyveden yedin. Şeytanın sözüne kandın, şeytanın meyvesini yedin. Artık sen çocuk doğur! Çocuk doğurduğunda şiddetli ağrılar çek! Artık sen ölümlüsün.

Ardından Tanrı, Toronoy'a şöyle söyler:

— Şeytanın meyvesini yedin, benim sözümü dinlemedin, şeytanın sözünü dinledin. Şeytanın sözünü dinleyen kişi, şeytanın yerinde olur. Benim sözümü dinlemeyen kişi benim aydınlığının görülmediği, iyiliğimin olmadığı, karanlık yerde olsun! Artık şeytan benim düşmanım oldu, sen de Toronoy şeytanla beraber benim düşmanım oldun. Şeytanın meyvesini yemeseydin, benim hayır duamı alsaydın, benim sözümü dinleseydin, her zaman benim gibi yaşardın. Senin dokuz oğlun, dokuz da kızın olsun. Sen şeytana uydun, meyvesini yedin. Ben artık insan yaratmayacağım, insanoğlu senden türesin.

Bunun üzerine Tanrı, şeytana:

— Sen benim insanımı niye kandırdın? diye sorar.

Şeytan cevap verir:

— Ben almak istedim, sen vermedin. Ben de çaldım, kandırıp aldım. Atla dörtnala gitseler attan düşürürüm, içki içseler kavga ettirip birbirlerine düşürürüm, dallarla birbirilerini dövdürürüm, suya girseler suda batırırım, ağaca çıksalar ağaçtan düşürürüm, kayaya çıksalar kayadan düşürürüm.

Bunun üzerine Tanrı şöyle söyler:

— Yerin üç kat altında, ayın, güneşin olmadığı karanlık yer var. Ben seni oraya indiriyorum. Artık ben size yemek vermeyeceğim, siz kendi imkânlarınızla yemeklerinizi hazırlayın! Artık ben sizinle konuşmayacağım, size May Tere'yi göndereceğim. O size bir şeyler öğretsin.

May Tere gelir, onlara öğretir. May Tere sadece arpa, turp, kandık<sup>650</sup>, sargay<sup>651</sup>, soğan yapar.

Ardından şeytan şöyle söyler:

— May Tere, sen benim için Tanrı'ya yalvar! Ben tekrar yukarıya, Tanrı'nın yanına çıkıp yaşayayım.

May Tere Tanrı'ya altmış iki yıl secde eder.

Tanrı şöyle söyler:

— Peki, beni düşman bilmez, insanlara kötülük etmezsen, gel!

Bunun üzerine Erlik göğe çıkar. Erlik varınca Tanrı'ya secde eder:

— Bana rıza göster, kendime gökyüzü yapmam için bana rıza göster, Tanrı'm!

Tanrı rıza gösterir, göğünü yap, der.

Erlik, göğü, Tanrı'nın rızası ile yapar. Erlik'in şeytanları onun göğünde yetişirler, çok fazla çoğalırlar.

Tanrı'nın kullarından olan Mandı Şire, şöyle düşünür: “*Bizim insanlarımız yerde, Erlik'in insanları gökte, bu çok kötü!*”

Mandı Şire Tanrı'ya darılıp Erlik'le savaşmaya gider. Erlik, Mandı'ya karşı gelir. Mandı Şire'yi ateş ile dövüp kaçıtır. Mandı Şire kaçıp döner.

Tanrı sorar:

— Sen nereye gidip geldin?

Mandı Şire, Tanrı'ya şöyle söyler:

— Erlik'in halkı yukarı gökte yaşıyor, bizim halkımız ise yeryüzünde yaşıyor. Bu çok kötü! Ben kendim Erlik'in halkını düşürürüm zannettim, gücüm yetmedi, düşüremedim.

Tanrı:

---

<sup>650</sup> “Kandık; bir tür tayga bitkisi” bk. L. T. Ryumina-Sırkaşeva-N.A. Kuçigaşeva, Teleüt Ağzı Sözlüğü (Çev. Şükrü Haluk Akalın-Çaştegin Turgunbayev), TDK Yay., Ankara 2000, s. 46.

<sup>651</sup> “Zambak çiçeğinin bir türü”, Teleüt Ağzı Sözlüğü, s. 95.

— Benden başka kimse ona karşı koyamaz. Şimdi Erlik senden güçlü, onun zamanı henüz gelmedi. Zamanı geldiğinde ben sana “*Bugün git!*” derim. O zaman geldiğinde sen ondan daha güçlü olursun, der.

Sessizce bekler. Uzun zaman geçtikten sonra Mandı Şire: “*Tanrı'nın 'Bugün git!' dediği gün geldi.*” diye düşünür.

Tanrı, Mandı Şire'yi görünce şöyle söyler:

— Tamam, Mandı Şire bugün git! Onu kovarsın, isteğine ulaşırsın, güçlü olursun, çok güçlü olursun. Benim çok güçlü hayır duam sana ulaşsın!

Mandı Şire sevinip gülerek şöyle der:

— Bende tüfek yok, sadak yok, mızrak yok, kılıç yok; elimde bir şey olmadan ben nasıl giderim!

Tanrı:

— Yanında ne götüreceksin? diye sorar.

Mandı Şire:

— Bende bir şey yok, ayağımla teperim, elimle iterim, der.

Tanrı şöyle söyler:

— Sen bunu al! Mızrak bu!

Mandı Şire, mızrağı alıp göğşe çıkar, Erlik'i yenip kaçıır. Erlik'in göğünü mızrakla parçalar. Oradakilerin hepsini yere düşürür.

O zamandan önce taş yoktur, kaya yoktur, tayga yoktur.

Erlik'in göğünün parçaları yere düşünce onlar kaya olur, taş olur, tayga olur, yüksek dağlar, tepeler olur. Tanrı'nın dümdüz yarattığı yeri, onca kötülük bozar.

Ondan sonra Mandı Şire, Erlik'in halkını gökten aşağı atar. Biri suya düşüp ölür, biri hayvana çarpıp ölür, biri ağaca çarpıp ölür, biri yürüyen bir kişiye çarpıp ölür, biri taşa çarpıp ölür. Hepsi ölür.

Bunun üzerine Erlik, Tanrı'dan yer ister:

— Benim göğümü dağıttın, artık benim yerim yok. Bana biraz yer ver, der.

Tanrı, şöyle söyler:

— Olmaz, ben sana yer vermem.

Erlik:

— Bana bir tarla kadar yer ver, der.

Tanrı:

— Olmaz, kesinlikle vermem, der.

Erlik:

— Beş kulaç yer ver, der.

Tanrı, “*Beş kulaç bile yer vermem.*” der. Bunun üzerine Erlik, eliyle tuttuğu sopasını yere vurarak şöyle der:

— Ey Tanrı’m! Bu sopanın ucu kadar yer ver, der.

Tanrı kahkaha atıp:

— O sopanın altındaki küçük yer kadar yer alabilirsin! der.

Erlik, bu küçük topraktan da gökyüzü yapmayı düşünerek işe başlar.

Tanrı:

— Aşağı in! Yerin altına hapsol! Orada kapalı kal! Cehennem dibine git! Kat kat alta in! Kat kat altta kapalı kal! Üstünde sönmeyen ateş yansın! Hiçbir zaman ayın, güneşin ışığını görmeyesin! Kıyamet gününde seni ben yargılayacağım. İyi olursan seni yanıma alırım, kötü olursan seni daha uzaklara kapatırım, der.

Erlik şöyle der:

— Ölenleri ben alayım, diye düşünüyorum.

Tanrı:

— Olmaz, vermem, der.

Şeytan:

— Ey Tanrı, öyleyse benim hiç halkım olmayacak mı? Ben yeraltına indim, yalnız ne yaparım, der.

Tanrı:

— Neden benden istiyorsun? Sen her şeyi kendi aklınla yapan kişi, niye kendin yapmıyorsun?

Şeytan, Tanrı'ya yalvarır:

— Rıza gösterirsen ben kendim yaparım.

Tanrı rıza gösterir.

Erlık yapar. Körükle kısıkaçı koyup çekiç ile vurur, yılan sürünerek çıkar. Tekrar vurur, ayı koşarak gelir. Tekrar vurur, yaban domuzu görünmeden gelir. Tekrar vurur, alkarısı gelir. Tekrar vurunca şulmuş<sup>652</sup> gelir, onun ardından vurunca deve gelir.

Bunun üzerine Tanrı gelerek Erlık'in körüğünü, kısıkaçını, çekicini alıp ateşe fırlatır. Ateşe fırlattığı körük kadın olur, kısıkaç ve çekiç erkek olur. Tanrı o kadını tutup indirir. Kadın, kuş olur; kanadına ok işlemeyen, etini köpeğin bile yemediği, bataklığı kokutan balıkçıl olur.

Tanrı erkeği bırakır, bunun üzerine artık erkeğin ayakları uzundur, kolları yoktur. İneğin dışkısını yiyerek yaşayan, ayakkabının eski tabanını yiyerek yaşayan yer sıçanı olur.

Bunun sonunda Tanrı, insanlara şöyle der:

— Ben size hayvanlar yaratıp verdim, yiyecek yaratıp verdim, ben yeryüzünde içmeniz için iyi, temiz sular akıttım. Ben size yardım ettim, artık siz de bana iyilik yapın. Ben şimdi dönüyorum, uzun zaman da gelmeyeceğim. Sen benim kulum Şal Cime! Sen içki içen kişiyi, küçük çocuğu, hayvanın yavrusunu, ineğin buzağısını, koyunun kuzusunu koru! Eceliyle öleni alma! Bırak! Birisiyle dövüşürken öleni benim yerime getir! Zengin malına göz diken, kin besleyeni alma! Bırak!

---

<sup>652</sup> “İnsana zarar veren kötü ruh”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 163.



Benim için, kağanı için savaşıp öleni benim yerime getir! Ben yardım ettim, şeytanı uzaklaştırdım, şeytanı ayırdım. Şeytan şimdi sizlere yaklaşırsa ona yiyecek verin!

Şeytanın yemeğinden yemeyin! Şeytanın yemeğinden yerseniz şeytanın halkı olursunuz. Benim sözümü kulak arkası etmeyin, benim adımlı dilinizden düşürmeyin, eteğimin altında oturun. Ben şimdi gidiyorum, uzun zaman geçtikten sonra gelirim, hiçbir zaman beni unutmayın! Gelmez diye düşünmeyin! Kesin gelir diye düşünün! Ben şimdi uzağa gidiyorum, dönüp geldiğimde sizin iyiliklerinizi, kötülüklerinizi o zaman görürüm.

Benim yerime artık Capkara, Mandı Şire, Şal Cime size yardım edecek. Capkara, sen dikkat et! Erlik senden ölen kişiyi zorla almak isterse sen Mandı Şire'ye söyle. Pehlivan Mandı Şire, Erlik'i yener. Şal Cime, sen dikkatli ol! Alkarısı, şulmuş yerin altında olsun, yeryüzüne çıkarlarsa May Tere'ye söyle. Pehlivan May Tere, onları yener!

Bodo Sunku, ayı, güneşi sağlam tutsun! Mandı Şire, yeryüzünü ve gökyüzünü beklesin! May Tere iyiliği kötülükten uzaklaştırsın, Mandı Şire sen savaş! Zor zamanlarda, benim adımlı söyleyin! Kimseyi kötü diye dışlama! Miras hepsine eşit olsun! Bir kağan kötü diye, bir kağanın halkı kötü diye hepsini kendine alma! Her iyi insana öğret! Oltayla balık tutmayı öğret! Ağla balık yakalamayı öğret! Sincap avlamayı öğret! Hayvan gütmeyi öğret!

İnsanların yanında kalan Mandı Şire, olta yapıp balık tutar. Kenevir eğirip ağ yapıp, kayık yapıp balık yakalar. Tüfek yapıp, barut yapıp, sincap avlar. Tanrı'nın söylediği gibi, iyi şeylerin hepsini onlara öğretir. Mandı Şire bir gün şöyle söyler:

— Beni bugün rüzgâr uçurup götürecektir.

Rüzgâr çıkar, Mandı Şire'yi savurarak alıp götürür.

Bunun üzerine Capkara:

— Mandı Şire'yi Tanrı yanına aldı, aramayın, bulamazsınız. Tanrı'nın elçisi olarak ben de döneceğim, Tanrı'nın bulunmamı söylediği yere gideceğim. Siz öğrendiklerinizi unutmayın! Unutturmayın! Tanrı'nın verdiği güç budur, diye buyurur.

#### 4.2.1.1.1.2. Yerin ve İnsanın Yaratılışı

Tanrı Ülgen, gökyüzünde yaşamaktadır. Ülgen'in yedi oğlu vardır: Cajagan, Kara-Kuskun, Boktu-Kaan, Cayık, Kaan-Caman, Karıpcat, Karcaan. Erlik, Ülgen'in kardeşidir. Onun da yedi oğlu vardır: Temir-Kağan, Kereley, Baatır-Sokor, Erteke, Abram-Uul, Kara-Sokor ve diğerleri.

Ülgen ile Erlik'in beraber yaşadığı zamanlarda, yeryüzünün üstünde gökyüzü yoktur. Yeryüzü de yoktur, derler. Yeryüzü ve üstü yalnızca sudan oluşmaktadır. Suyun üstünde yaşamak çok zordur, onun için Tanrı Ülgen havada uçup dururken suya iner, çünkü yeryüzünü yaratmayı düşünür. Ama onu nasıl yapacağını bilmez.

Oturup düşünürken çok değişik görünümlü bir şey çıkıp gelir. Ülgen merak içerisinde sorar:

— Sen de kimsin?

— Ben suyun üstünde bir şeyler yaratmak için geldim, diyerek Ülgen'in bilemediğini söyler.

— Adın sanın nedir? diye Ülgen sorar.

— Adım “Kişi”, der.

Ülgen sinirlenerek:

— Yeryüzünü ben bile nasıl yapacağımı bilmezken sen nasıl olur da yapabileceğini düşünürsün! Sen onu nasıl yapacaksın? Niçin böyle bir şey yapmak istiyorsun? diye sorar.

Kişi, ona şöyle cevap verir:

— Senin bulamadığın şeyi ben bulabilirim. Yerin nasıl yapılacağını ben biliyorum.

— Olmaz, benim bilmediğimi senin bilmene imkân yok. Sen onu yapmayı nereden bileceksin! diye Tanrı Ülgen bir kere daha sinirlenir.

— Ah, sen kızma, Ülgen! der Kişi. Ben onu neden bilmeyeyim! Onu nereden alacağımı ben bilirim.

— Tamam, ben kızmayayım, ama sen de yeri yapacağın şeyi çok acele nereden bulacaksan bul! der Ülgen sinirli bir şekilde.

Bunun üzerine Kişi, Ülgen'e şunları söyler:

— Kızmazsan ben yeryüzünü yapacağım şeyi hemen bulurum. Beni seyret, diyerek suya doğru giderek dalar.

Ülgen yalnızca suyun köpürerek kaynadığını ve hava çıktığını görür. Kişi ise gözden kaybolur. Kişi, suyun dibine ulaştınca orada küçük tepelikleri görür ve onlardan kopararak ağızına sokar.

Sudan çıkınca Ülgen'in avucuna püskürtüp döker. Tanrı Ülgen tiksiniş o toprağı yere saçar. Böylece yeryüzü düz olarak yaratılır. Kişi'nin ağızındaki sulu toprak, dişlerinin arasında kalır.

Kişi, Ülgen'den sonra o dişlerinin arasındaki sulu toprağı ağızından püskürtür. O püskürtülen topraktan dolayı o düz yerin yüzeyinin bir kısmı bataklık olur.

Bunu gören Tanrı Ülgen çok sinirlenir ve bağırarak:

— Sen ne yaptığını zannediyorsun! Niçin böyle yaptın? Yeri dümdüz yapmak için uğraşmak gerek, sen ise tükürüklü toprakla yerin üstünü bozdun. Sen nasıl birisin! der

Ülgen azarlar. O kişinin elinde ağaç vardır. O ağaca dayanıp Tanrı'nın azarını dinler. Kişi, onun gerçekten de çok sinirli olduğu, kendisine rahat vermeyeceğini düşünür ve sonunda azara dayanamayıp ağlamaya başlar. En sonunda Tanrı, şu sözlerle azarlar:

— İnşallah, senin bu yerde kokun bile kalmasın!

Bunu duyan Kişi:

— Tanrı Ülgen, sen bana küçücük yer ver, bu değneğin ucu kadar bir yer! der.

Ülgen sinirlenip yine söyler:

— Sana bu kadarlık yer bile vermem. Bunu böyle bilesin.

Kişi, ne yapacağını bilmeden sesli bir şekilde ağlayıp inler.

Bunun üzerine Ülgen biraz yumuşayıp acıyarak:

— Tamam, bu küçük yeri al. Daha büyük bir yeri sana hiçbir zaman vermem. Bunu da unutma! Peki, sen bu küçük yeri ne yapacaksın? Onu bana bir söyle bakalım! der. Ülgen merak içerisinde Kişi'nin niyetini öğrenmek ister.

Tanrı Ülgen sağa sola bakarken Kişi'nin değneğinin durduğu yerden delik açılır, Kişi yere doğru düşer. Sonunda Kişi görünmez olur. Yok olur.

Tanrı Ülgen yalnız kalınca yeri nasıl dümdüz yapacağını düşünür. O tepelik, bataklık yerleri dolaşıp incelerken kara benekli kırlangıç kanadıyla havayı yarararak uçup gelir. Kırlangıç, Ülgen'in yanına gelerek ağzından toprak çıkarıp saçır. O saçılan toprakla yerin üstü düzleşir, bataklıklar azalır. Ülgen bunu görünce çok sevinir.

Ülgen ondan sonra yeryüzünün üstüne ağaç, taş yaratır, çeşit çeşit canlılar yaratır, kuşları da yaratır. Ülgen'in yarattığı doğa yeşil örtü ile örtülüp, hayvanları büyümeye başlar.

Tanrı Ülgen, insanın olmadığı yeryüzünün güzel olmadığını düşünür. Onun için o insanoğlunu yaratmaya karar verir. Böylece insanı yumuşak çamurdan yapıstırıp yaratır. Kemiğini çok sert olmayan taştan yapar. Bunu erkek olarak yaratır.

Sonra ona eş olsun diye kadını yapmayı düşünür. Onu da yumuşak çamurdan yaratır, kemiğini çok yumuşak taşlardan yapar. İkisinin de soğuğa dayanıklı olması için ikisini de tüylü yapar.

Ama insanı canlandırmak onun için çok zor olur. Gidip bir şeyler araması gereklidir. Ama bu insanları koruyacak bir şey olmadığı için o önce köpeği düşünür ve onu yaratmaya başlar.

Köpek çıplaktır, kızıl et hâindedir, ateşin yanında yatıp insanları korumakla görevlidir. Onu insanların yanına, o erkekle kadının yanına onları koruması için bırakır.

Tanrı Ülgen, insanlara can vermenin yolunu bulmaya gider. Köpek insana benzer bir şeyin geldiğini görünce “*Bu Ülgen'in kardeşi Erlik olmalı.*” diye (bazı insanlar onun o yerin altına giren kişi olduğunu söylerler, bazıları ise Erlik, Ülgen'in

kardeşidir, derler) düşünerek alabildiğince havlar. Köpek, insana benzeyen Erlik'i, Ülgen'in yarattığı iki insana yanaştırmaz.

O zaman Erlik köpeğe şöyle söyler:

— Bunu al, sana kemikli et getirdim. Ülgen sana böyle yiyecek vermemiştir. Sonra, bu da senin için acı su<sup>653</sup>, bunu içersen tüylü olursun. Bu arada ben de insanlara can vereyim.

Köpek, kemiği yerken:

— Tamam, sen canlarını ver, ben de yemek yiyeyim, der.

Erlik gidip, bir yerlerden kamış bulup getirir. O kamışı yerde yatan iki kişiden önce birisinin kışının deliğine sokarak yanakları şişene kadar üfleyip can verir. Sonra ikincisinin kışına sokarak üfleyip can verir. Böylece diğeri de canlanır.

Bu sırada ise köpek, Erlik'in getirdiği yemeğin hepsini yiyerek tüylenir, tüyleri uzar. Erlik, yaptığı işlere bakınca kahkahalar atarak olduğu yerden yok olur. Köpek, bakar ama bulamaz.

Çok geçmeden Tanrı Ülgen gelir. Gelince o iki insanın canlanmış, kızıl et hâlinde koşturup durduklarını görür. Ülgen bunun nasıl olduğunu düşünür: O yer altına inen Kişi, ben yokken gelip benim işime karışmış, o beni kandırmış.

Ülgen, uzun uzun düşünür. Ne yapacağını bilemez. Yoksa bu insanları yok mu etsem, ne de olsa ruhlarını Erlik verdi, yeryüzünde böyle çıplak insanlar olmamalı ya da böyle mi bıraksam acaba, diye düşünür.

Ülgen, böyle düşünürken kertenkele koşarak gelir. O kıvrılarak ince sesiyle Ülgen'e şöyle der:

— Onları, yeni yarattığın insanları, niye yok edeceksin! Öleni ölsün, kalanı dünyada bazen keyif yaparak bazen ağlayıp inleyerek yaşasın.

Ülgen, kertenkelenin bu sözlerini dikkatle dinler. O insanları öldürmeyip sağ bırakır.

---

<sup>653</sup> İdrar, Erlik'in idrarı.

Ama insanlar çıplak, kızıl et hâlinde oldukları için onların soğukta donup öleceğini düşünür. Ne olursa olsun bu insanları ben yarattım, der. Onları tüylü yaratmak istemiştir, ama Erlik gelip onların canını vermiş, tüyü ise köpeğe vermiştir.

Ülgen insanları nasıl sıcak tutacağı hakkında ciddi ciddi düşünür: Onu nereden bulurum, nasıl bulurum, ne yaparım, bu insanlar çıplak nasıl olur... Bu sırada vrak vrak diye öten kurbağa gelir. Ülgen'e şöyle der:

— Dağın düzlük yerinde kuru otu alıp avucunda ufala. Dağın üstünde iki sert taş var, onları birbirine sürtersen kıvılcım çıkar. O otu yaklaştırıp taşları sürttüğünde ateş çıkar. Kuru ot yanar. Ateş çıktığında odun at, ağacı kırıp ateşe at, büyük alevlerle yanar. Çıplak insanların ateşin ısıyla ısınıp, yemek pişirip yerler, uzun yaşarlar.

Ülgen, önce dağa çıkıp iki taş alır, sonra düzlüğe inip iki yaprak alıp, ufalayıp taşlara doğru tutar ve taşları sürter. Kıvılcımlar saçılıp kuru ota değince ateş alevlenir.

Kurbağa vraklayarak suya dalar. Suyu cup diye atlayarak gider.

Ülgen ateşi alıp insanlara:

— Sizler her ağacın meyvesini yiyin. Tabii, benim “*Değmeyin, onun meyvelerini yemeyin*” dediğim ağacın meyvelerine dokunmayın. Onu yerseniz size kızarım, bu sizin için kötü olur, deyip gider.

Ülgen gidince Erlik tekrar geri gelir, onlara şöyle söyler:

— Ey insanlar! Ülgen sizleri kandırıyor. Sizlere kötü meyveleri yediriyor. Lezzetlilerini kendisine ayırıyor.

İnsanlar, o çalılıarın, ağaçların meyvelerini yemeyi bırakıp yememeleri gereken meyveleri yemeye başlarlar. Birden insanlar birbirlerine bakıp utanırlar; çünkü hepsi tamamen çıplaktır. Onun için her biri, bir tarafa kaçıır.

Bu sırada Tanrı Ülgen gittiği yerden gelir. İnsanların bıraktığı yerde olmadıklarını görür. Tanrı şaşırıp etrafa göz gezdirir.

— Ey insanlar! diye seslendiğinde ağaçların arasından insanların sesleri yankılanır.

Tanrı Ülgen, onlara şöyle der:

— Sizler ne yapıyorsunuz? Size seslenmeme rağmen niçin gelmiyorsunuz?

Ağaçların arasından insanlar cevap verirler:

— Biz utanıyoruz! Bizim giyimimiz yok!

— Utanmayın! Buraya gelin! Benim ben, Ülgen! diye Tanrı durduğu yerden bağırır.

İnsanlar saklandıkları ağaçların arasından çıkıp gelirler. Hepsi mahrem yerlerini yapraklarla tamamen örtmüşlerdir.

Ülgen bunu görünce şöyle der:

— Ben sizlere ne demiştim! Yemeyin dediğim ağacın meyvesini niye yediniz! Artık ben size yardım etmem! Kendi giyiminizi, kendi yiyeceğinizi kendiniz bulunuz. Ben artık sizlere hiçbir şey söylemem.

O insanlara kızan Tanrı onlara yeni hiçbir şey vermez. İnsanlardan umudunu keser. Ülgen onlardan başka canlılar yaratmaya başlar. Onların arasında Tanrı'nın sözünü dinlemeyen canlıların ömrü kısa olur. Dinleyenlerin ömrü ise uzun olur. İnsanların yaşamı da öyle olur, derler. Böylece Erlik, o ömrü kısa insanların ruhunu alıp gider. Bazı insanlar uzun yaşarlar, o biraz da Tanrı'nın sözünü dinledikleri için öyledir, diye anlatırlar.

#### **4.2.1.1.1.3. Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi**

Yeryüzü yaratılırken hiçbir şey yoktur. Yalnızca taşlar vardır. Gökyüzünün dibinde üç kardeş avlanıp dolaşırken yıldız atlarla yeryüzünü görerek yere inerler. Büyük ağabey “Erlik Burkan”, ortancası “Ülgen Burkan”, en küçüğü ise “Kurbustan Burkan”dır. Onlar şöyle karar verirler: “*Gökyüzü ülkesindeki Ulu Burkan Ülgen babamızdan toprak, su getirelim.*”. Yıldız atlarına binip gökyüzü ülkesindeki Ulu Burkan Ülgen'e gidip şöyle söylerler:

— Alttaki Altay ülkesine indik. Yedi kara taştan başka bir şeyi olmayan bir yermiş. Toprağından toprak ver, denizinden su ver. O ülkeye halk yaratmaya niyetlendik.

Büyük ağabeyleri beş çuval toprak sırtlanır. Ortanca kardeşleri Ülgen Burkan ağaç, taş, altın, gümüş yüklenir. Küçük kardeşleri Kurbustan Burkan babası Ulu Ülgen Burkan'dan ay ile güneş ister.

Ulu Ülgen Burkan, şöyle söyler:

— O küçük yıldızın kız kardeşini al. Onu ay yapıp koy. Güneş seni yakar. Ben, kendi güneşimin tam ortasından bölüp sana güneş yapıp vereyim.

Onlar tekrar yere inerler. Küçük kardeşleri, yıldızların kız kardeşi olan yıldızı getirip ay yapar.

Babası Ulu Ülgen Burkan kendi güneşini tam ortasından kesip yeryüzüne güneş yapıp onunla aydınlatır. Bundan sonra ay doğup geceyi aydınlatır olur, güneş doğup yeryüzünü aydınlatıp ışık, ısı verir olur.

Ağabeyleri Erlik, beş çuval toprağı beş farklı yere koyar. O toprak tayga gibi yüksek olunca onu avcuyla yayıp yeryüzünü yapar. Ortanca ağabey Ülgen Burkan büyük ağabeyi Erlik'in beş taraflı yaptığı yerine ağaçları, otları, çiçekleri diker. Büyük ağabeyleri önce su getirmeye gider. O gökyüzü ülkesinden su getirinceye kadar, ortanca kardeşi Ülgen her türlü ağacı, taşı diker. Otlar, çiçekler büyür, fakat su olmadığı için kururlar. Erlik Burkan dokuz kap su getirip, ağzındaki dokuz deniz dolusu suyu ağaca, taşla püskürtür. Bütün ağaçların yaprakları yaratılır.

Üç Burkan toplanıp bitkiler, hayvanlar yaratmalı derler. Büyük ağabeyleri Erlik Burkan ile ortanca ağabey Ülgen Burkan şifalı otlar toplayıp, çamur ekleyip, hayvanları yaratırlar. Ortanca ağabey at yaratır, belini düz yapar. Büyük ağabeyleri de at yaratır, ama beli eğri, boynu yamuk olur.

Ülgen Burkan koyun yaratır, Erlik de koyun yaratır. Onun burnu yassı olur. Ortanca Burkan inek yaratır, Erlik Burkan da inek yaratır. Hiçbirinin tüyü yoktur, cansızlardır, çıplaklardır.

Ülgen Burkan sonra insanı yaratır, o da çıplaktır. Sonra köpeğı yaratır, o da çıplaktır.



Küçük kardeşleri Ulu Ülgen Tanrı, yarattıklarını canlandırmak için erkek iyeli kaynak suyu ile tüy çıkarmak için su getirir. Kutsal kaynak suyuyla hayvanları canlandırır. Yalnızca insana ve köpeğe tüy yetmez. Sadece insana can verilmeden kalır.

En küçük kardeşi:

— Ben ayı güneşi yerleştirdim. Ay ve güneş ile her canlının kaderini belirlerim, deyip Tanrı Kurbustan olup göğe çıkar.

Ortanca kardeşleri ise ağacı, taşı, yiyeceği, sağılacak ineği, binilecek atı, kesilecek koyunu yarattım, payımı alırım, der. Böylece Ülgen Burkan Altay'ın iyesi olur.

Erlık Bey şöyle söyler:

— Yeryüzünü, akarsuları ben yarattım. Yer altı memleketim olsun, çünkü ayı, güneşi görme imkânım yok. Deve, sarlık, domuz benim hayvanlarım. Onların ruhunu ben alırım.

O yeryüzünü yukarı kaldırıp, ölen kişinin ruhunu beraberinde alıp yer altında yaşamak için oraya iner.

Küçük kardeşi Tanrı Kurbustan, yukarıdan baktığında görür ki insanda can, köpekte tüy yoktur. Tekrar yere inip insana ebedî can vermeyi düşünür. İnsanı bir eve sokup, tüysüz köpeği onu korusun diye bırakır.

— Hiç kimseyi içeri sokma, hiçbir canlıyı yaklaştırma, der.

Sonra ebedî can arayıp, değişmez, kötü olmaz kader gerekli deyip, Tanrı Kurbustan göğe çıkar. Gökyüzü ülkesine çıkar.

Köpek öylece cansız insanı korurken Erlık Abay gelir:

— Sen neyi koruyorsun? Ne kadar donuk, çıplak bir köpeksin? Ooo, acıkmışsın da. Benim eve girmeme izin ver. Ben sana yazın da kışın da üşütmeyen giyim vereyim. Hiçbir zaman bozulmayacak yemek vereyim, der.

Köpek de şöyle der:

— Burkan bana “*Kimseyi sokma!*” diye emir verdi.

— Yok, ben yalnızca kapıyı azıcık aralayıp bakacağım, der Erlik.

Köpek, ikna olup “*Gir.*” der. Ama önce bana verdiğin sözleri yerine getir, der.

— Yazın da kışın da üşümezsin, deyip Erlik ona tüy verir. Bozulmaz yemek, deyip insanın dışkısını verir. Erlik kişiye can verip ruhunu alıp gider.

Kurbustan Burkan gelince ağabeyi Erlik’in insanı canlandırıp ruhunu alıp gittiğini görür. İnsan çalışıp, dolaşmaktadır. Küçük kardeşleri Kurbustan Burkan ebedî canı ağaca, taşa fırlatır. Böylelikle sedir, köknar ve çam ağaçları yaz kış renk değiştirmeyip ebedî olup kalırlar.

Kardeşi Kurbustan Burkan, şöyle söyler:

— İnsanlar yaşarken benim, öldüklerinde ise ağabeyim Erlik’in olsun, deyip, aylı güneşli göğü gözleyip, gökyüzüne çıkar.

Ondan sonra Üç Kurbustan, üç kardeşin en küçüğü Kurbustan Burkan “kader” olur. Suçluları bilir, insanları yönetir.

Ortanca kardeş Ülgen Burkan, Ülgen adlı büyük bir tös tayga olur. Halkı Altay’ın iyesine inanıp, tös tayga Ülgen’e bez bağlayıp dua ederler.

Erlik Bey, yeraltının hükümdarı olur. Ölenleri kendisine alıp, canlıların ruhlarını almak isteyip, halka kara tükürükle tükürür olur. Kötü niyetli, Altay yerine felaket saçan Aday Erlik adlı kara saçlı şeytan olur. Erlik’in yeraltındaki yurdunun halkı göbeğinin altında kuşaklı olur.

Güneşli yerin halkı belinden kuşaklı olur. Bunlar orta yerin insanları diye adlandırılırlar.

Gökyüzü ülkesinde, babası Ulu Ülgen Burkan’ın yerinde, Kurbustan Burkan’ın halkı memesinin altından kuşaklı olur.

#### **4.2.1.1.1.4. Yeryüzünün Yaratılışı**

Bundan nesiller önce yeryüzü diye bir şey yoktur, her yer denizdir. O zamanlarda dört kardeş vardır.

Dört kardeş bir gün şöyle bir karara varırlar:

— Ne de olsa bu denizin dibinde toprak var, denizin dibindeki toprağı alıp yeryüzünü yaratalım.

En büyük ağabey denizin dibine iner, toprağı iki eliyle avuçlayarak alıp çıkar. Toprağı kardeşlerine verecek olsa yeryüzünü yaparlar, diye düşünür. “*Bana başka yeryüzü gerekli.*” diyerek toprağın birazını ağzına koyar.

Denizden çıkınca üç küçük kardeşine iki eliyle avuçlayıp getirdiğı toprağı verir.

Üç küçük kardeş toprağı alıp, denizin üstüne serpip, yeryüzünü yaratırlar.

Yeryüzü yaratılırken ağzında toprak olan en büyük ağabeyleri yaratılan yeryüzüne karıştır.

O sırada üç küçük kardeşi bağırsır:

— Ağabeyimiz ne oldu? Ağzınızdaki toprağı tükürün, çıkarın.

Yeryüzüne karışan ağabey, ağzındaki toprağı tükürünce yeni yaratılan yeryüzünde büzüşmeler olup dik dağlar oluşur.

Büyük ağabey, ağzındaki toprağı tükürmüş olsa da yeryüzü ile birlikte yerin altına iner. Sonra ağabey yerin altından çıkıp gelir.

Üç küçük kardeşinden şunu ister:

— Tamam, ben yanlış yapmış olsam da denizin dibinden toprağı ben çıkardım. Bana bir ev yeri kadar yer verin.

Üç kardeşi şöyle der:

— Siz denizin dibine inince kötü düşüncelere kapıldınız. Biz size yer vermeyiz. Sizin yaşayacağınız yer, yerin altında.

Ağabeyleri, sonra geldiğinde bakır değnekle gelir.

— Peki, bir ev yeri kadar yer vermiyorsanız, iki ayağımın bastığı, bakır değneğin değıdiği yer kadar yer verin. Fazlasını istemiyorum, der.

Üç küçük kardeşi, iki ayağının bastığı, bakır değneğin değıdiği kadar yer verirler. O sırada büyük ağabey bakır değneğini yerin altına doğru sokup tekrar hızlıca çektiğinde yetmiş yedi türlü kötü hastalık o delikten çıkıp yeryüzüne yayılır.

— Yeryüzünde çeşit çeşit bitkileri, canlıları yaratmak gerek. Şimdi bunları kim yaratacak?

— Şöyle bir yarışma yapalım, derler. Dört kardeş dört boş kadehi önümüze koyalım. Kimin kadehinden altın çiçek çıkarsa o yeryüzünün yaratıcı tanrısı olsun.

Üç küçük kardeş, üç boş kadehlerine süt koyarlar. En büyük ağabeyleri, boş kadehine su koyar.

Bir süre sonra en büyük ağabeyin kadehinden altın çiçek çıktığını görürler. Büyük ağabey başka bir yere bakarken üç küçük kardeşi altın çiçeği çalarak kendi kadehlerine koyarlar. Ondan sonra üç küçük kardeş, yeryüzünün yaratıcısı Üç Kurbustan olur.

Bunun üzerine üç küçük kardeş yeryüzünde her şeyi yaratmaya başlar. İlk önce insanı yaratırlar.

İnsanı yarattıktan sonra canlandırmadan ak saraya koyarlar. Uzun ömür sürmeli diye karar verirler.

O sırada köpeği de yaratırlar. Onu insana bekçi bırakırlar. O sırada köpek tüsüzdür, hiçbir şeyi yoktur, sadece kızıl tenden ibarettir.

Köpeğe emir verirler:

— Biz gelinceye kadar bu saraya hiçbir şeyin girmesine izin verme.

Kendileri kutsal suyu getirmeye gitmişlerdir. Onlar gittiğinde en büyük ağabeyleri Erlik Aba gelir, köpeğe şöyle sorar:

— Sen burada neyi koruyorsun?

Köpek cevap verir:

— Üç Kurbustan, insanı yarattı. Bu insana uzun bir ömür vermek için kutsal suyu aramaya gittiler.

Bunu duyan Erlik Aba, köpeğe şöyle der:

— Üç Kurbustan nasıl tanrıysa ben de öyle tanrıyım. Ben onların büyük ağabeyiyim. Sen benim saraya girmeme izin ver. Ben sana parçalanmaz yırtılmaz giyim veririm, bitmez tükenmez yemek veririm.

Böyle söyleyince köpek Erlik Aba'nın saraya girmesine izin verir. Erlik Aba çıplak insanları canlandırır, insanlar koşuşturmaya başlar. Çeşit çeşit renkteki yiyecekleri getirip o insanlara verir.

— Bunu yiyin, der.

Onlardaki türlü türlü mikroplu hastalığı da yedirir.

Üç Kurbustan, kutsal suyu bulup karganın ağzına koyar.

— Sen bunu benim insanı yarattığım yere dökmeden saçmadan götür. Yolda ne görürsen gör ağzını açma, suyu dökme, diyerek kargayı uçurup gönderirler.

Karga kutsal suyu alıp getirirken Erlik Aba onun o suyu getirdiğini bilir, hisseder.

Kargaya doğru gidip ölmüş ata dönüşerek iç organları çıkmış şekilde yatar.

Onu gören karga inip yiyeyim dese ağzında kutsal su var. Üç-Kurbustan'ın verdiği emri yerine getirmese olmaz. Yemeden geçeyim dese açgözlülüğü ağır basıyor. Sonunda açgözlülüğüne engel olamayıp “gaak” der. Ağzındaki kutsal su, sedir ve ardıç ağaçlarının üzerine dökülür. O kutsal su, sedirle ardıç ağaçlarının üzerine döküldüğü için o ağaçların yeşilliği yaz kış değişmez olur.

Üç Kurbustan geldiğinde Erlik Aba'nın insanları canlandırıldığını görür.

— Sen neden hiçbir şeyin girmesine izin verme dememe rağmen, Erlik'i içeriye soktun? diye köpeğe sorar.

Köpek ona cevap verir:

— Erlik Aba şöyle söyler: “Üç Kurbustan tanrıysa ben onun ağabeyi olduğuma göre ben de tanrıyım. Ben sana bitmez tükenmez yemek veririm, parçalanmaz yırtılmaz giyim veririm. Sen benim bu insanların yanına girmeme izin ver.” dediği için bıraktım.

Bunu duyan Üç Kurbustan sinirlenir, köpeğe beddua eder:

— Bitmez tükenmez yemeğin insanın dışkısı olsun, parçalanmaz yırtılmaz giyimin tüylü deri olsun!

O günden beri köpeğin yemeği insanın dışkısı olur, parçalanmaz yırtılmaz giyimi tüylü derisi olur.

Bunun üzerine dört kardeş birleşip yeryüzünde insanoğlu uzun ömürlü olsun, çoğalmasın, genç ölmesin diye karar verirler.

O sırada sıçan koşturarak gelip şöyle der:

— İnsanoğlu yeryüzünde karınca gibi çok olsun, sinekler gibi çoğalsın. Yaşlı da ölsün, genç de ölsün.

Sıçan, böyle söyleyip yerin yarığında atlayınca yakalayamazlar.

Sıçanın söylediği gibi insanlar çoğalır. Yaşlılıkta da gençlikte de ölüm olur.

Bunun üzerine Üç Kurbustan doğayı yaratır, sedir ağacını ve ardıç ağacını da. Bunu gören Erlik Aba sedire benzetip köknar ağacını, ardıca benzetip çalıyı yaratır.

#### **4.2.1.1.2. Tufan ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.1.2.1. Sal**

Bu masal eskiden yaşanan tufanla ilgili. Altay'da, bir vadide, çoluklu çocuklu bir karı koca yaşamaktadır. Adam çalışkan, akıllı ve elinden her iş gelen biridir. Beraber yaşadığı eşine hiçbir şey söylemeden bir yerlere gidip gelmektedir. O zamanlarda kadınlar, erkeklere “*Neredeydin? Nereye gidiyorsun?*” diye sormazlar. Âdet öyledir.

Her gün giden adam akşama yorgun argın, susamış olarak gelir. Eşi de ses çıkarmadan ona içki verir. O kişinin yorgunluğu böylece geçer. Günler böyle geçip gider. Karısı içki verince, yorgun adamın ağrısı, yorgunluğu geçer gider.

Bir gün kadın evinde yalnız otururken yeraltından keçe giyimli biri gelir. Kadın gelen kişiyi kendi âdetlerine göre ağırlar. Ona içki koyar. Misafir içkiyi içtikten sonra şöyle söyler:

— Bu ne kadar lezzetli bir yiyecek! Kişinin yorgunluğunu alıyor.

— Sütten damlayan içecek ne de olsa! der.

Akşam olup da gün batınca kocası terlemiş, çok terlemiş ve yorgun argın bir şekilde gelir. Karısı onu, o ılık içeceklerle doyurur. Yorgun adam üç tabak ılık içecekten içip de hafif sarhoş olunca karısı sorar:

— Büyüklerimizden gördüğümüz kadarıyla kadın, evin direği olan kocasına ne yaptığını sormaz, ama öyle de olsa ben sormak istiyorum. Sen her gün nereye gidiyorsun? Akşamları yorgun argın dönüyorsun. Sevgili eşine söylemeyip de kime söyleyeceksin?

Sarhoş olan kocası dili dolanarak şöyle söyler:

— Ben, erkek olarak, her zaman sezgili olmalıyım. Sen bir şey sezmiyor musun? Benim yaptığım şey gizli. Bunu duyurmaya ne gerek var! Bugün yaptığım işi bitirdim. Artık korkulacak irkilecek bir şey yok. Ne zamandan beri sal yapmakla uğraşıyorum. Çoluk çocuğumu, seni, kendimi kurtarmam gerek. Başka memleketlerin insanları da sal yapıyorlardır. Her canlı, canını kurtarmak ister.

Karı kocanın konuşmalarını, o yeraltından çıkan sarı keçe giyimli kişi gizlenerek dinler. Yatınca şöyle düşünür: “*Dur, ben bunlara biraz kötülük yapayım.*”

Gece kalkıp salın altını deler, sal su alsın da boğulsunlar, diye.

Evin beyi bunu anlayıp salın altını onarır.

Zamanla su yükselir, sel başlar. Çocukları ve kendisi, toplam sekiz kişi sala binerler. Her ağacın tohumundan, topraktan alıp yukarıya doğru yüzeceklerken karısı sürüklenir. Sürüklenen karısını arkasından kürekle kaldırıp sala bindirir. Kadının giysisi arkasından yırtılır. Ondan beri kadınların çegegedinin<sup>654</sup> arkası yırtmaçlıdır.

Öyle olur. Onlar sala binip canlarını kurtarmak için giderler. Tufan kırk gün boyunca devam eder. Ortalık yıkılır, çok korkunç bir gürültü duyulur.

Salda oturanlar, suyun üstünde yüzen canlıları yakalayıp onlarla beslenirler, kurtulurlar. Sonra sel alçalır; su azalınca vadiler, kanyonlar, yarıklar oluşur.

Şimdi yeryüzündeki insanlar, o salla kurtulanların çocuklarıdır.

Ağaçlar, onların ağaçlardan aldıkları tohumlardan yetişir, Altay’ı kaplar.

<sup>654</sup> “Evli kadının dış giysisi”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 71.

O erkek, çocuklarının çocuklarına ad verir. Çocuklarının adlarını atın uzuvlarından seçer. Çandır<sup>655</sup> yiyeğin adı “Çaptı”; karta<sup>656</sup> yiyeğin adı “Kıpçak” olur.

Sonrası unuttum.

#### **4.2.1.1.2.2. Nooy**

Çok çok eski zamanlarda Altay’da Nooy adlı birinin yaşadığı zamanlarda, yeryüzünde ağacın, taşın olduğu zamanlarda tufan olur.

Nooy, çoluk çocuğuyla birlikte büyük bir sal ve kürek yapar. Büyük taygaya, Sebi Bajı’na, hayvan ve yiyecek çıkarıp canlarını kurtarırlar. Nooylar bu şekilde kurtulan insanlardır. O insanlardan “Nooy Mayman”, “Nooy Kıpçak”, “Nooy Todoş” boyları türer ve bu insanlara “Nooylar” denir.

#### **4.2.1.1.2.3. Tufan**

Çok çok eski zamanlarda yeryüzünün düz olduğu söylenir. Öyleyken tufan olur. Ama taygaların zirvesine ulaşamaz. Tufan durmayınca, alçalmayınca yaşlılar “*Yedi yaşında sarı bir kız kurban edelim.*” derler. Çocuğu kurban edince su alçalır. Korbon Nehri gürüldeye gürüldeye akar. Su seviyesi alçaldığı zaman vadilerin adları bulunur: Kaska, Oroktoy vd. Tufan için yalan diyecek olsan Korotı ile Korbon’ın zirvesinde salın demirleri var.

### **4.2.1.2. Oluşum Efsaneleri**

#### **4.2.1.2.1. Tabiat Unsurları ve Hadiselerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.1.1. Erlik ve Tanrı**

Eskiden Tanrı Altay’da yaşamaktadır. O Tanrı her şeyi yapabilen biridir. Erlik Bey, onun küçük kardeşidir. Erlik Bey, ağabeyi Tanrı’dan kısa bir süre için ayı ve güneşi ödünç ister. Erlik Bey, ayı ve güneşi alıp uzun süre getirmeyince Tanrı Erlik’in yanına iner. Erlik’in yanına gittiğinde güneşi ve ayı tekrar yeryüzüne çıkarmak için Erlik’le tartışır.

---

<sup>655</sup> “Karnın aşağı kısmı”, Kırgız Sözlüğü, s. 250.

<sup>656</sup> “Atın kalın bağırsağı”, Kırgız Sözlüğü, s. 412.



Erlik Bey vermek istemese de Tanrı güneşi ve ayı alıp yeraltından hızlıca yeryüzüne çıkar. Tanrı güneşi ve ayı yukarıya kaldırıp gökyüzüne çakar. O zamandan beri yeryüzü her zaman aydınlıktır, çeşit çeşit canlılar neşe içinde yaşarlar.

Erlik, Tanrı'ya kızarak tekrar yerin yedi kat altına girer. Tanrı yukarıda kalır.

#### **4.2.1.2.1.2. Çaptıgan Sarı Tayga**

Çok çok eskiden otuzuncu nesilde eski çağlarda, yetmişinci nesilde Kara Kırgızlar Altay'a saldırırlar. Bütün halkla savaşıp malına, hayvanına el koyup Çaptagan'a gelirler.

Çaptagan, sarı bir taygadır. Kara Kırgız Koton, kara denilen ovaya geldiklerinde Çaptagan'a sarı saçlı kızı kurban etmek için getirirler. Kara Kırgızlar, sarı kızı kurban ederlerken Çaptagan çıplak bağrını açar. Bunun üzerine Kara Kırgızlar, halkı yağmalayıp, pek çok hayvanı güdüp, insanları esir alıp, kalanları öldürüp giderler.

Ondan sonra Kırgız Kağan oradan gider. Kargay taygasına gelirler. Kara Kırgız, "Kara tayga imiş" deyip kara saçlı kızı kurban etmek için getirirler. Kara tayga Kara Kırgız'ı görünce etrafı beyaz dumanla kaplar. Tayganın zirvesi kapanır. Kimse birbirini göremez. Kaç yıl, kaç ay Kara Kırgız, Kargay'ın halkını bulamaz. Bunun üzerine zalimin ordusu geri döner. Bu şekilde Kargay, halkını korumuş olur.

Kara Kırgız gittikten sonra Kargay, Çaptagan'a "Kara Kırgız, sarı kızı kurban etmek için getirdiklerinde, sen sevinerek, halkını Kara Kırgız'a esir ettin." diye sitem eder. Çaptagan'ı kara taşla vurur, kayaları ok gibi atar. Çaptagan ise dikenli çalıyla karşılık verir. Şimdi bakacak olsan bu anlatının tamamen gerçek olduğunu görürsün. Çaptagan'a çıkarsan o hep kayalı ve taşlıdır. Kara Dağ'a gitsen insanın geçemeyeceği dikenli çalılıklar vardır.

#### **4.2.1.2.2. Gök Cisimlerinin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.2.1. Elbegen**

Altın Göl'ün alt ucunda, yaşlı Artubaş'ın<sup>657</sup> alt tarafında Ayrı Taş denilen bir yer var. Bu Ayrı Taş'ta yaşayan Elbegen evli barklıdır. Elbegen'in karısı vardır, ama

<sup>657</sup> "Turaçay Bölgesinde bir dağ adı", Altayca-Türkçe Sözlük, s. 203.

çocuğu yoktur. Elbegen'in iki tarafı inekli, ağaç keregesi<sup>658</sup> bir evi ve avlanmaya gittiği bir atı vardır. Elbegen'in evi barkı Öön Nehri'nin sağ kıyısında da olsa Öön Nehri'nden su içmez, suyundan almaz. Altın Göl'ün de suyunu içmez, almaz.

Elbegen'in su arkı (su aldığı yeri) Celber Taş denilen yerdedir. Celber Taş denilen yer, Elbegen'in yaşadığı Ayrı Taş denilen yerden 3 km yukarıda; Altın Göl'ün sol kıyısında Korotı Taş ile Ottuk Taş'ın arasındaki derin çukurdadır. Bu çukur karanlık tayganın kuzey cephesindedir. Celber Taş, Elbegen'in su aldığı yerdir. Ne zaman Altın Göl yükselse, bu çukura Altın Göl'den su gelir.

Elbegen, ne zaman kızsız yedi başlı olur, ne zaman uysal olsa tek başlı olur. Elbegen, öyle değişik huyludur.

Bir defasında Elbegen'in eşi akşamleyin bir ineğin sütünü sağlar, deri kaptaki sütü koyarak ikinci ineği sağmaya başlar. O sırada arkasından, sık ağaçların arasından onu gözetleyen bir tilki çıkıp, deri kaptaki sütü içer. Elbegen'in karısı onu görmez.

Elbegen evinden dışarı çıktığında tilki sütü içmektedir. Bunun üzerine Elbegen bir taş alarak, tilkiye doğru atar. Elbegen'in attığı taş, tilkiyi ezer. Tilki oracıkta taşın altında ölür. Elbegen'in attığı taşın büyüklüğü şöyledir: Taşın güney tarafından yüksekliği 1,5 metre, genişliği 2 metre, uzunluğu 3 metre. Kvadrat olarak 6 m (6 m<sup>2</sup>), yüksekliği ortalama 75 cm. Bu Elbegen'in tilkiyi öldürdüğü taşın ölçüleri.

Elbegen'in eşi ölünce, o kendisi su aldığı Celber Taş'a doğru göç eder. Giderken sinirlenen Elbegen yedi başlı olur. Bunun üzerine Altın Göl'de yaşayan insanlar güneş şikâyetlerini bildirirler: Elbegen'i götürsün diye, güneşin gökyüzünden inip Elbegen'i bağlayıp götürmesi için.

Güneş gökyüzünden indiğinde, güneşin sıcaklığından yeryüzündeki ağaçlar, otlar kavrulur. Ondan beri, yüksek çıplak taygaların zirvelerinde ağaç yetişmez olur.

Öylece güneş Elbegen'e ulaşamaz, gökyüzüne geri çıkar. Güneş, ayı gönderir. *“Yeryüzüne inip, Elbegen'i yakalayıp bağlayıp getir.”* diye. Bundan sonra Elbegen, halka rahat huzur vermez, diye.

---

<sup>658</sup> “Keçe çadırın duvarını oluşturan ahşap kafes”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 106.

Ay gökyüzünden inerek Elbegen'i Celber Taş denilen yerde yakalar. Elbegen yeryüzünden ayrılmamak için büyük söğüdü tutar. Ay, Elbegen'i yukarı çekince söğüdün kökü yerden çıkar.

Ay, Elbegen'i büyük söğütle birlikte yeryüzünden götürürken Elbegen'in deri kılıfından çakmak taşı düşer. Hâlâ o taşı "Ottuk Taş" (Çakmak Taşı) diye adlandırır. Ottuk Taş, Celber Taş'ın ön tarafında, Altın Göl'ün sol yakasında, suyun içinde durmaktadır. Ottuk Taş'ın büyüklüğü şöyledir: Yüksekliği 2 m., genişliği 1,5 m.

Ay yere indiğinde, çok soğuk olur. Ama o soğukta canlılar ölmez. İnsanlar evlerinin kapılarını açınca ayı görürler. Ondan beri insanın yüzü soğukta donmaz, ama eli ayağı soğukta donar; eldiveni, ayakkabısı olmazsa.

Şimdi Elbegen nerede? Elbegen dolunayda görünür – bir tarafta ayırık duran ayakları, biraz aşağıda ağacın dalı. Arka tarafında insanları kaydattığı küçük, kara kazanı görünmektedir. Elbegen'in ay baltası Altın Göl'ün derin dibine düşer. Elbegen'in söğüdü köküyle çekip çıkarttığı yer, derin çukur olarak kalır. O çukur günümüzde de Celber Taş'ta oyuk bir şekilde durmaktadır.

Elbegen şimdi de ayda dövüşüyor gibi. Ayın kızıl hâlinde, ay kızıl olarak çıkmakta, bir de akşamleyin on dördüncü günde, ay aydınlanmasından sonra.

Böyle bilim olmadığı zamanlarda halk ayı anlamaya gayret edermiş. Şimdi bizim için anlaşılır: Ayda bizim roketimiz var. Çok geçmeden bizim komünizmden biri aya ulaşır.

#### **4.2.1.2.2.2. Aybatkan**

Cabagan'da eskiden Celbegen'in yaşadığı bir yer olduğunu söylerler. Bu nedir? Ay gökyüzünden iner, Celbegen'i yakalamak için. Celbegen'i yakalamak için geldiğinde yeryüzüne sığmaz. Ay kenarıyla gelerek Celbegen'i kenarıyla Aybatkan'da yakalar. Şimdi onun için "Aybatkan" diye adlandırır.

*"Peki, Celbegen şimdi ayda mı oturuyor?"*. Ay yakalamak için geldiğinde, Celbegen söğüdü kucaklar, derler. Söğüdü suyuyla yukarı çekip götürür, derler. Ayda, Celbegen'in yanında görünen küçük kara leke, Celbegen'in kovaşdır, derler.

Celbegen'i, ayla güneş konuşup götürürler, derler. Çünkü güneş inse yeryüzündeki her şey olduğu gibi yanar, ama ay inse soğuktan kimseye bir şey olmaz. Bu ikisi karşılaştırırlar, derler. Sonra ay iner. Ama galiba yeryüzü donar.

Celbegen, her zaman ayın gözlerini elleriyle kapatır, bundan dolayı da ay tutulması olur. İnsanlar ayın gözleri kapanmasın diye, köpeklerini havlattırıp, tüfekte ateş edip, tencereye vurarak gürültü yaparlar; Celbegen korkup ayı bıraksın diye. Sonra ay parlar. Celbegen korkar ve ayı bırakır.

#### **4.2.1.2.3. Boyların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.3.1. İnsanların Çoğalıp Artması**

Tanrı Ülgen, insanları yaratırken erkekle kadını beraber yaratır. Erlik, insanlara kötülük yapıp onları canlandırmış da olsa Ülgen insanları iyi düşünerek yaratır: Biri erkek, biri kadın. Bu şekilde, aynı zamanda yaratılan erkekle kadın beraber yaşarlar, sonra çocukları olur ve yeryüzüne dağılırlar. O çocukların da çocukları olur, onlar da dağılırlar.

Tanrı'nın dokuz oğlu vardır. En büyüğü Kıpçak, Mayman, Todoş, Tonjoon, Komdoş, Cüs, Togus, Küzen, Kerdaş. Altay'da geri kalan bütün boylar bu boylardan ortaya çıkar. Oğlanlar ilk önce kendi kız kardeşleriyle evlenip çoluklu çocuklu olurlar, derler. Öylece yeryüzündeki halk türeyip dağılır, derler.

##### **4.2.1.2.3.2. Sarı Tan**

Yeryüzü yaratıldığı zamanlarda, aya güneşe dua edilen zamanlarda, ateşten, sudan korkulan zamanlarda, Altay'a kışın henüz gelmediği yeşil zamanlarda, Altay'da yaşayan az sayıdaki insan, alkarısı denilen cinin şekil değiştirmiş hâlinin Altay'da olduğunu bilir; iyiliğin, merhametin olmadığı alkarılarıyla uğraşırdı, derler.

Bu zamana kadar binlerce çağ, yüzlerce yıl geçti. Şimdiki zamana az sayıda hikâye kaldı. Bunlardan biri duyduğum kadarıyla şöyle:

Altay'da, Mundus boyundan Sarı Tan adlı evli ve üç çocuklu biri vardır. Eşinin adı Unçukpas'tır.

Bir sarı atı, iki sağmal ineği vardır. Avcı, sık sık ava çıkmaktadır. Yine bir gün eşine şöyle der:

— Unçukpas, sen, üç çocuğuma iyi bak, ben arkadaşım ile birlikte avlanıp geleyim, tavşan çorbası ile koyu çay aklıma düştü. Çok kalmayız, üç güne geliriz. Unçukpas, sen, geceleyin ateşi söndürme, alkarısı gelebilir. Alkarısı gelecek olursa benim bakır bıçağımla bıçakla, o sırada ölüverir, diye öğütleyerek arkadaşıyla beraber avlanmaya gider.

Gide gide ormana ulaşır, Aba ormanına girer, dolanmadan avlanmaya başlar. Toynaklı av hayvanlarını yayla vurur, kuşlara tuzak kurar, küçük hayvanlara kapan kurar.

Saygıda kusur etmeyen değerli eşi, kocasını bekleyip yaşamaya devam eder. Üç çocuğunu büyütüp, iki ineğini dört yapıp, kederlenip, eşini bekleyerek yaşar.

Aylar geçer, yıllar geçer. İki yaşındaki küçük çocuğunu her akşam okşayıp sever, iki büyüğü oyalayıp durur. Bir gün Unçukpas, evde ateş yakmadan, kapıyı açık bırakarak, gün batımında inek sağır. Döndüğünde ateş yakınca uyuyan çocuklarından sadece ikisinin olduğunu görür.

En küçük kızcağızı yoktur. İki dizinin üstüne çöküverir, küçük yüreği yerinden fırlar, aklını kaybeder. Tan vaktine kadar baygınlık geçirir. Güneş doğunca ayılır.

İki çocuğunun karnını doyurup, onları eve kapayıp, alkarısını arayıp, kuru bataklığın dibinden bakır bıçağını alıp gider.

Bir süre sonra çatısı ottan olan bir evin kapısının sonuna kadar açık olduğunu görür. Gizlice içeriye girdiğinde görür ki çocuğunun ciğerini, yüreğini dişleyen dişi alkarısı saçlarını taramakta, diğer heybetli alkarısı ise uyumaktadır; ürker, yüzü bembeyaz olur, tek bir adımla bakır bıçağı dişi alkarısını yüreğine saplar, yere yığılır.

Erkek alkarısına fırsat vermeden ciğerini, yüreğini sonuna kadar bıçaklar. İki alkarısı da ölür, bakır tırnakları kalır. “*Öcümü aldım, kanını akıttım, çocuğum için kökünü kuruturum, damarını koparıyorum.*” diyerek Unçukpas o evi yakar, bakır tırnakları eritip, kara toprak yapar.

Tekrar evine dönüp gelir. İki çocuğunu yanına alarak inekleri önüne katar ve sağ salim dönerse oğlunun nereye doğru gittiğini anlaması için batıya doğru eğilen ağacın eğik tarafına üç çentik atar, dördüncüsünü yarım çenter ve çentiğin başını kapatır.

*“Üçü kaldı, biri öldü, bunu bil.”* diyerek batıya doğru güç de olsa gider.

Sarı Tan arkadaşıyla avlanır, avlanır, döneceğini düşünmeden, yüksek taygaya çıkıp, etrafı kolaçan ederler. Bu tayganın güneyinde onların evleri vardır. İnerken çok dik ve büyük bir dağ vardır, kapkara tayga vardır.

*“Neyse ki inişimiz düzlük. Yüksek taygadan insek, eti çantamıza koysak, evimize, yurdumuza altı günde varırız.”* derler.

Yüksek tayganın ortasına geldiklerinde akasya ağacı kupkurudur, kara dikenleri çoktur, ayağının altında mavi taş yığınları ile Altay’da doğa şartlarının zor olduğu bir yerdir.

Güçlü yaratılışlı Sarı Tan, kederlenmeyen biriyken kederlenir, pişman olmayan biriyken pişman olur. Çoluk çocuğunu düşünüp *“Ölmez de sağ kalırsam üç çocuğumun şansıyla, eşimin hayır duasıyla bu engeli aşarım.”* der.

Sert akasya ağacını kırıp, dikenlerini kesip, kara taş yığınlarına çıkar. Kaç gün geçer, ama Altay’ın zor şartlarının bitip bitmeyeceği belli değildir.

Sarı Tan’ın arkadaşı zor koşullara dayanamaz; kara dikenler batınca ciğerlerine kan birikir, vücuduna sarı zehir yayılır ve ölür. Zavallı Sarı Tan, üzülür, kederlenir.

Arkadaşını gömer. Av çantasını yanına alır, başparmağını keser. *“Altay’ıma ulaşırsam, başparmağını kendisiymiş gibi düşünürüm, av çantasını avcıymış gibi düşünürüm, mezar kazıp dikkatlice koyarım.”* der.

Ondan sonra yola devam eder. Gücü bitip de açlıktan bitkin düşünce gözlerinin ferri söner, ölü gibi yatıp kalır.

Çok mu yatar az mı yatar bilinmez. Kendine gelince bir de bakar ki önünde çizilmiş gibi kara kaşlı, şakayık çiçeği gibi al yanaklı, ince ve güzel sesli, bekâr, güzel bir Altaylı kız vardır. Kız şöyle söyler:

— Sen Altay'ın neresindensin? Burada ne yapıyorsun? Senin göğsün merhametli, gözlerin ateşliymiş. Ben seni iyileştireyim, buradan çıkarayım, sen benimle birlikte yaşa.

Zavallı Sarı Tan'ın üç çocuğu aklına gelir, karısı aklına gelir, kederlenir. Alayım dese önünde pek çok engel var, almayayım dese ölür.

Şöyle söyler:

— Benden bir şey olmaz, bedenimle gölgemden başka bir şeyim yok. Benim düşünecek bir şeyim yok, ben avcıyım, sürekli gezer dolaşırım. Avlanarak yorulurum, senin gibi güzel bir kızı almak neyime.

— Olsun, öyle de olsa kalk, diyerek ak çiçekle döner, arjan suda yıkanır. Sarı Tan önceki gibi olur, on yıl önceki hâline döner. Karnını doyurur. Kadın, elinden tutup şöyle der: *“Ben kendimi bildim bileli bu dağda taşta öksüz olarak yaşayıp, Altay'ı anam babam bilip büyüdüm; hiçbir zaman biriyle karşılaşacağımı tahmin etmedim. Seninle karşılaşınca önümü ayla güneş aydınlattı gibi oldu. Benim evim çok uzak değil, birazdan varırız.”*

Az mı giderler çok mu giderler bilinmez, ağaçtan yapılmış bir ev çıkar karşlarına. Evin içine girse, samurun en pahalısından, artığından, ayının derisinden yapılmış yatak, döşek, kürk ayakkabı, türlü türlü yiyecekler anlatılamayacak kadar çoktur.

Yukarı oturup ağaçtan yapılmış tabağa yemek koyar. Sarı Tan, karnını doyurunca uykusu gelir. Uyandığında etrafta mis gibi kokular ve çok güzel yemekler vardır.

Aslında gelirken onun sert bir kadın olabileceğini düşünmekteydi. Of, ne kadar çok uyudum, diyerek türlü yiyeceklerden yer. O günden sonra ikisi birlikte yaşarlar.

Az zaman mı çok zaman mı geçti bilinmez bir oğlan doğurur, o oğlana Tört Ooy adını verirler. Sarı Tan içinden dördüncü çocuğum, diye düşünür. O eşine hiç güvenmese de ayrılıp gitmeye imkân bulamaz. Bu süre içinde onların dört oğlu olur.

Bir gün Sarı Tan bakır yayını ve okunu alarak ava gider. Döndüğünde en küçük oğlu Tört Ooy yoktur, eşine sorduğunda bulamadıklarını söyler.

Bunun üzerine Sarı Tan, eşinin alkarısı olduğunu anlar. Bir gün eve bir delik açar ve avlanmaya gidiyorum diyerek evden çıkar. Delikten baktığında saçlarını tarayan eşinin koltuk altlarının delik, başının üstünün ise oyuk olduğunu görür.

Gece olduğunda iki büyük oğlunu uyutan alkarısı, tırnaklarıyla ikinci çocuğunu öldürür, etini doğrar ve etiyle yemek hazırlar.

Bunun üzerine Sarı Tan iki oğlunu, her ne kadar anaları alkarısı da olsa, alıp dönmeyi düşünür. Gün doğumunda alkarısı yiyecek bir şeyler aramaya çıkınca iki oğlunu alıp kaçar.

Gün boyunca giden Sarı Tan, akşam olduğunda ateş yakıp, bir kütüğe kürkünü çevirerek koyar. İki oğlunu kütüğe çıkarır, bakır okunu hazırlar, oturduğunda kara keçinin koşturarak geldiğini görür. Şekil değiştirmiş olan alkarısı eşi, kürk giydirilmiş kütüğe tırnaklarıyla saldırır.

Bu sırada Sarı Tan, bakır okuyla alkarısını ciğerinden vurunca alkarısı ölür. Hemen bakır tırnaklarını alıp ateşe atarak yakar.

Sarı Tan, Altay'a gelen Sarı Tan, iki çocuğunu büyütür; altıncı çocuğuna "Almat Uul", yedinci çocuğuna "Ceti Sarı" adını verir.

Böylece Almat ve Ceti Sarı adlı oğlanlar çoğalarak boy olurlar. O Unçukpas eşinden olan üç çocuğunun adı sanı yoktur, onlar kimlerle aynı boydandır bilinmez; belki onlardır. Sarı Tan Munduslar sağlıklı, iyi bir yaşam sürün derler.

Sarı Tan, sabahleyin sarı tанда doğduğu için öyle ad verilmiştir, derler.

Ben bu masal gibi anlatmayı küçükken Kiçek adlı çok iyi bir anlatıcıdan duydum. Belki ondan başka anlatan birileri daha çıkar, aynı boydan insanların birbirleriyle evlenmemeleri ondandır, der. Tabii bundan başka alkarısı hakkında daha pek çok anlatma vardır.

#### **4.2.1.2.3.3. Almatlar**

Köbökle Tölös, ava giderler.



Bir aya yakın avlanırlar.

İkisi av ararlarken yüksek bir dağa çıkıp, ormana girerler ve kaybolurlar.

İki avcı iki farklı yere gitmiştir. Tölös, Köbök'i uzun uzun arar.

Arayıp da bulamayınca, hayal kırıklığına uğrar. Ne yapsın! Dönmek üzereyken az ileriden bir şey görünür.

Yaklaşınca Köbök'ü ayağı kırık bir vaziyette yatarken bulur.

Ayağı kırık birini götürmeye imkân yok. Konakladıkları yere sürükleyerek getirip ottan kulübe yapar.

— Sen burada yat. Şimdi kar yağıyor. Nasıl dönersin! Seneye ben gelip seni götürürüm.

Tölös, dönmeden önce Köbök'ün atını kesip ona yemesi için et hazırlar.

*“Bu sana bir yıl yeter. Beni bekle, ben gelirim.”* der.

Tölös, döner.

Bir yıl geçtikten sonra, tam gününde döndüğünde, Köbök kolunda bir küçük çocuğu sallayarak oturmaktadır.

Tölös, sorar: *“Bu küçük çocuğu nereden buldun?”*

— Benim çocuğum, diye cevaplar.

Sonra Köbök neler olduğunu anlatmaya başlar: *“Sen gittikten sonra çok güzel bir kız geldi.*

*O benim kırılan ayağımı iyileştirdi.*

*İkimiz burada yaşadık.*

*Dokuz ay sonra bana bir oğlan verdi.*

*Senin geleceğini bilip, kaçtı.*

*Ben kolumda bu küçük çocukla kaldım.”*

Ne yapsınlar, çocuğu da alıp dönerler.

Döndükten sonra Köbök o çocuğu büyütür.

Sonra o oğlan büyür, evlenir.

O oğlandan çoğalıp türeyenler “Almat”lar olurlar.

Almat boyu bu şekilde ortaya çıkar. Alkarıları onlardan korkup, onlara dokunmazlar.

#### 4.2.1.2.3.4. Alkarısından Olan Çocuk Almatır

Alkarısından ortaya çıkan çocuk, “almat”tır ya. Almatlar iki boya ayrılırlar: “Kara Almat” ile “Sarı Almat”. O yere, biri avlanmaya gittiğinde ormanın ortasında bir çadır görür. Yaklaştığında çok büyük bir kazan ve içinde de kazı-karta vardır ve başında da pişiren biri. Çok şaşırır... O çok güzel kadının ardından o da çadıra girer... Girdiğinde o çok güzel kadının çok güzel bir yemek hazırladığını görür. Evin içi çok sıcaktır. Sonra o kadını... (Şimdi onu görünce alması gerekiyor, başka ne yapabilir ki) o kadını çok beğenir. Kadın onu bırakmaz: “*Beraber yaşayalım, ben burada yaşıyorum.*” der. “*Sen nerede yaşıyordun?*” diye sorar. O “*Ben Altay’da, burada yaşıyorum. Öksüzüm ben, yalnızım, böylece yaşayıp gidiyorum.*” deyince o kişi o kadına acır ve dönmemeye, orada kalmaya karar verir. Sonra bir gün avlanmaya gidip de döndüğünde atın kazı-kartasının kaynadığını, atın bağırsaklarının kaynadığını görür. Atı nereden bulduğuna şaşırarak “*Bunu nereden aldın?*” diye sorar ve “*Onu ben bilirim, ben aldım.*” diye cevaplar.

O kişi sonunda anlar. O kişi... Şimdi dikkat etse... (Bunu alkarısı nasıl bilmez. Söylenene göre alkarısı her şeyi görür, bilir.). O kişi [avlanmaya gittiğinde] birkaç kez özellikle gece yarısına kadar kalır, geceler, geceler, sonra bir keresinde yine orada geceleyecekmiş gibi yapar. Sonra çok dikkatli bir şekilde yaklaşarak gözetler ve kadının karnından kesip kesip at pişiriyorum, dediğini anlar. O atın karnı dediği şey, kendi karnıdır. Bunun üzerine o adam: “*Tamam sen eğer böyleysen ben dönüyorum, ben seninle birlikte yaşamam.*” der. Galiba çocukları doğana kadar o ıssız yerde yaşarlar. Galiba o avcı arada evine de gidip gelir. Kısaca söylenen söz değil mi? Sonra o kadına “*Eh sen kal, ben evime yurduma, anama babama dönüyorum.*” deyince “*Çocuğunu al, ben de memleketime gideceğim. Sen anana babana git, ben de kendi anama babama*

*giderim.*” der. Bunun üzerine ne yapsın? Çocuğu atamaz! O kişi o çocuğu da alıp gelir, eve döner. Gelince de ona bakar. (Korkmadan alkarısının çocuğuna nasıl bakmış!)

Sonra gelip çocuğu büyütür, o çocuk için insanlara “*Yolda buldum.*” diye yalan söyler. “*Çocuğu yolda buldum, pek çok insan göç ediyordu, devenin üstündeki yükten düştüğünü gördüm. Yükten düşünce ben de aldım.*” diye yalan söyler. İnsanlar gerçek olduğuna inanırlar tabii. “*Birileri göçerken, deve yükünden bu küçük bebek düştü, ben de aldım, fark etmeden gittiler.*” diye yalan söyler. O çocuğu büyütür. Şimdi bunun boyu ne olmalı? Bunu ne diye adlandırmalı şimdi? O adamın almatların boyundan olduğu söylenir. “*Senin boyun Kara Almat ise çocuğunun boyu Sarı Almat olsun.*” diyerek “Sarı Almat” olarak adlandırırılar. “*Sarı Almatlar onlar.*” derler. Ben alkarısıyım yani!

#### **4.2.1.2.3.5. Töölös, Mundus, Koçkor Mundus**

Çok eskiden savaş zamanında, savaştan kaçan bir kız vardır. O kız insanların yaşamadığı ıssız yerlerde gezip dolaştıktan sonra kalabalık bir köy çıkar karşısına. O köyden bir bekâr oğlan onu alır; o kız onunla evlendiğinde hamiledir.

Kocası ve orada yaşayanlar ona sorduğunda o kız anlatır: “*Ben anamdan-babamdan ayrı kaldıktan sonra yiyecek bir şey bulamayıp dolanırken iri iri yağmur yağdı. Yağmur dindikten sonra oturduğum yere baksam bir yuvarlak dolu tanesinin yağmurla beraber düştüğünü gördüm. Onu kırınca içinden iki buğday tanesi çıktı. Ben onu yedikten hemen sonra iki çocuğa hamile kaldım.*”

Zamanı gelince o kız ikiz doğurur, ikisi de oğlan olur. Vardığı eşinden de bir oğlu olur. Üç oğlu büyür, yetişkin olur.

Onlar mirası bölüştükten sonra develerden bir deve artar, koyunlardan bir yabani koç artar.

Küçük kardeşi şöyle der:

— Develeri ben göttüm, artan deveyi ben alayım.

Babası şöyle der:

— Develerden artanı alan “Töölös” olsun.

Ortanca kardeşi:

— Ben koyun güttüm, artan yabani koçu ben alayım, deyip kardeşleriyle bahse girip, yaban koçunun boynuzunu çekip çıkarır.

Babası:

— Yaban koçunun boynuzunu çekip çıkaran “Koçkor Mundus” olsun, diyerek ortanca oğlunu adlandırır. Büyük oğlunu ise dolu tanesinin yarılmasıyla çıkan Mus-Kağan’ın yeğeni “Mundus” olsun, diyerek adlandırır.

Mundustan insanlar türeyip binlerce insan olur, Koçkordan insanlar türeyip sayısız halk olur, Töölösten insanlar türeyip binlerce insan olur.

#### **4.2.1.2.3.6. Kıdat Todoş Boyu**

Bu olay, Erciş Bajı’nın sonunda olur. Bu büyük nehrin kenarında Todoş boyundan Padlay adlı biri yaşar.

Bir keresinde Padlay’ın eşi nehre gider. Nehrin kenarına yakın sayılabilecek küçük bir gölde bir kayık vardır. Kadın gidip oradaki insanlara şöyle der:

— Buradaki küçük gölde bir kayık dolanıyor. Kayığın içinden biri beni kurtarın diye bağıyor.

Oradakiler hep birlikte gidip, kayığı çıkarırlar. Çıkardıklarında kayığın içinde kucağında çok güzel bir bebekle oturan bir kız olduğunu görürler. İnsanlar kızı kurtarıp köylerine götürürler.

Herkes kızın bu küçük çocukla nehirden nasıl geldiğine şaşırır. Kıza, bunun nasıl olduğu sorarlar:

— Bu olay başına nasıl geldi? Nasıl bu sefalete düştün, nereden geldin, adın sanın ne?

Kız şöyle der:

— Ben Çinli’yim. Anamın babamın yanında yaşarken hamile kaldım. Bizim geleneklerimize göre bu çok büyük bir ayıp. Evlenmeden hamile kalırsan dile düşersin. Bundan dolayı öldürülmem yönünde emir çıktı. Öldürecek olan kişi beni ormana

götürdüğünde öldürmemesi için ağlayıp yalvardım. O kişi beni öldürmedi. Kayın ağacının kabuğundan kayık yaparak beni bindirdi. Bebeğimi kayığın içinde doğurdum.

Oradakiler, kızı ve bebeğini evlerine götürüp, karınlarını doyururlar. Sonra şöyle bir karar alırlar: “*Oğlan nehirde dünyaya gelmiş onun için adı Talayman olsun. Boyu Kıdat Todoş olsun. Biz kendimiz Kara Todoşlarız.*”

Kıdat Todoşlar, bu şekilde o oğuldan türeyip çoğalırlar, derler.

#### **4.2.1.2.3.7. Kıpçaklar**

Ben bu anlatmayı yüz yaşını aşmış Kökşünov Acıy dayımdan duydum. O kişi annemin tarafından akrabamız. O babası belli olmayan Kıpçak boyundan biri. Biz neden böyle adlandırılıyorz diyerek kendi soyunu sayıp şöyle anlattı: Bir kız vardır. Zengin birinin çocuğudur. O kız kördür. Anasından öyle doğmaz. O kız, on iki yaşına kadar görür. Çok hareketli, durduğu yerde duramayan bir kızdır. Yabani atları eğitebilen bir kızdır. Erkeklerle, ırgatlarla birlikte yabani atları eğitir. Evde durmaz, her zaman dışarıda dolaşır, avlanmaya gider. Orada yedi yaşında bir aygır görür. Kara aygır. Onu henüz eğitebilen biri yoktur. Yetişkinler onu eğitmeyi başaramazken o kız o ata biner. Ata binince at koşturur. Ağaca taşa doğru koşturunca o çocuğun gözüne ağacın dalı girer. Bir gözü oyulur, ikinci gözünün damarına dalın değmesiyle iki gözünden de yaralanır zavallı. Bu şekilde o kız atı eğitir. Atı eğittikten sonra gözlerini kaybetmiş olsa da çok yaman bir kız olur. Sadece ayak sesinden bu sarba<sup>659</sup>, bu baytal<sup>660</sup>, bu tay<sup>661</sup>, bu aygır, bu kısrağın deyip hepsini tanır. Sonra yaklaşık ne kadar hayvan geldiğini, atın ayak sesinden rengini... Atların renklerini nereden bildiğini, kimse anlamaz. O kız rengini de bilir. Ondan sonra kişnemesinden, ayak sesinden... dokunarak nasıl bir hayvan olduğunu bilir. “*Bu kuyruksuz kısrağın iki yıl önceki yavrusu*”, “*Bu geçen yılki yavrusu*”, “*Bu bu yılki yavrusu*” deyip hepsini bilir. Ayak patırtısından, kişnemesinden, böyle bir at daha yoktur, diye bilir. Sonra hayvanın nereye gittiğini, nerede aranması gerektiğini de söyler. O kız enteresan biri olur. Sonra o kız hamile kalır. Eskiden böyle hamile kaldığında, hiç hoş karşılanmazdı. Sonra o hamile kız bir oğlan doğurur.

<sup>659</sup> “Henüz iki yaşına gelmemiş at”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 150.

<sup>660</sup> “Henüz yavrulamamış kısrağın”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 37.

<sup>661</sup> “Tay (iki yaşında)”, Altayca-Türkçe Sözlük, s 171.

Bu Kıpçaklar o zamanlar çok saf, çok ahmak insanlardır. Kıpçaklar sürekli savaştıklarından kendi soylarından kimse kalmaz. Sadece yaşlı bir Kıpçak kalır. O Kıpçak şöyle düşünür: *“Ya öldükten sonra o yere gittiğimde soyun sopun neden kurudu, diye bana eziyet ederlerse... Ben ne yapıp edip ardımda bir çocuk bırakmalıyım.”*

Öylece bir gün o kız kendi evladını kucaklayıp giderken şöyle der: *“Çocuğun babası ben idim. Nerede, çocuğu görmeye geldim.”* Sonra çocuğu kucaklayarak şöyle söyler: *“Sen çocuğunu bana ver, ben büyüteyim.”* Bunun üzerine kız şöyle der: *“Canım ciğerim olan tek evladımı ben sana nasıl vereyim!”* Öyle söyleyince ikisi mahkemeye giderler. Ve bu anlatma bundan sonra iki türlü devam eder. İlkinde o kişi çocuğu zorla alıp kaçar, ikincisinde ise onlar yargıya gidip cayzanın karşısına çıkarlar. Şimdi cayzana gelmelerini anlatayım.

Cayzana gelirler. Cayzan şöyle der: *“Sen çocuk halinle çocuk doğurdun; hoş olmayan bir şey yaptın. Söyle bu çocuğun babası kim?”* O kız söyler. Cayzan onun emrini, sözünü dinlemeyen kızın çubukla dövülmesini söyler. Kız dayak yerken de cayzana boyun eğmez ve o yaşlı Kıpçak’a *“Tüfeğin ucunu yalayıp, bıçağın keskin tarafını yalayıp da yemin et; bu çocuk benim diye.”* der. *“Yemin et”* deyince o yaşlı Kıpçak tüfeğin ucunu yalayıp, kılıcın keskin tarafını yalayıp yemin eder: *“Bu çocuk benim kendi evladım.”* der. Öyle yemin edince o cayzan şöyle der: *“Sonuç olarak, cayzanın iktidarını saymadığı için bu kızı götürüp sen Altın-Kobı’ya bırak, orada ölsün.”* Bunun üzerine cayzanın adamları şöyle der: *“Bu kızın atını (kendisinin eğittiği kara aygırı vardı ya)... O at canlıyken bizim bu kızı öldürmemize imkân yok. Önce atını öldürelim.”* Bunun üzerine atı öldüresiye bıçaklarlar. Her şeyden habersiz, çakısında bağlı duran atı öldüresiye bıçaklarlar. Sonra kızı getirip Altın-Kobı’ya bırakırlar. Hiç bilmediği bir yer... Bildiği bir yer olsa kız otların köküne tutunarak tırmanıp kaçar. O Altın Kobı’da ise küçük bir ot bile yetişmez. Öyle altın gibi, taşlık bir yer. Kız ölümü bekler. Yedi gün sonra Kıpçak gelir. Geldiğinde kız ölmek üzeredir. Sesi zar zor çıkar. Göğsünün sütü toprağa akar. Bunu gören Kıpçak: *“Ölüyor musun zavallı?”* deyince kız: *“Tüküreyim ahmak Kıpçaklar, saf Kıpçaklar! Tek evladımдан ayırdınız, hangi günahu işlediğim için beni günahkâr bildiniz? Bundan sonra senin soyun kuvvetlenip artsa da gittikçe çoğalsa da kadınlarınızın başında, gözünde benimki gibi hastalık olsun.*

*Benimki gibi gözünde hastalık olsun, erkekleriniz ise senin gibi ahmak, saf olsun.” der. O kişi karşılık olarak şöyle der: “Biz artıp çoğalırız, bir oluruz! Çoğalırız, zengin oluruz!” der. Sonra yine “Kara toprak saçılan yerinde kara aygır mal bitsin! Boz toprak saçılan yerinde boz aygır bitsin!” der.*

O kız göğsünün sütünü toprağa sağıp sağıp onlara beddua ederek saçar.

Ondan sonra o kız şöyle der: *“Benim gibi yurdunuz yok olsun! Kız çocuklarınız insanların yuvalarınız bozsun! İnsanları ağlatıp, her zaman birbirine düşürerek yaşasın! Mutluluğu yakalayamasın, yuvasını kuramasın! Erkekleriniz ahmak, kindar olsun!”*

Onun için Kıpçaklar böyle... İnsanlara iftira atan kötü insanlar... Yurdunu bulamayan, mutluluğu yakalayamayan, biraz kindar, ahmak, kendini öven, kendini önemseyen...

#### **4.2.1.2.3.8. Kıpçak ile Sarı Zehirli Yılan**

Kıpçaklarla ilgili olan bir başka şey ise şöyle... Sapsarı, zehirli bir yılan vardır. O sarı zehirli yılan her zaman insanlara kötülük eder. Bir avcının köpeğini sokar, bir yoksulun tek atını sokar, başka bir yoksulun birçok çocuğuna bakan eşini sokar... İşte öyle bir yilandır. O yılanı herkes görmez. Sadece böyle kötü bir yılanın olduğu söylenir.

Sonra bir yoksulun eşi ölünce tek buzağısı kalır. *“Şimdi bu buzağım büyür, çocuklarım için inek olur.”* diye düşünürken o yılan gelip buzağısını sokmaya yeltenir. O yoksul gelip onu taşla ezerek öldürmeye kalkar. Şöyle der: *“Tükürmek lazım sana! Senin gibi halka böyle kötülükler etmiş olsam şimdiye kadar ölürdüm.”* deyince *“Sen bir iyilik ettin mi insanlara? Bütün yoksulları ağlattın, gözyaşlarıyla beslendin, hiç iyilik etmedin!”*. *“Tüküreyim senin gibi kötüye! Senin böyle sürünüp gidişin de kötü zehrin de kötü, insanlara yaptığın bir iyilik de yok!”*

Öyle söyleyince o yılan küfredip şöyle der: *“Dur hele, ben senin ev halkını göreyim, çoluk çocuğunu göreyim, benim gibi olmasınlar!”*. Öyle söyleyip o yılan gider. Sonra bir gün o yılan sürünerek gelirken o kişinin iki yaşındaki yavrusunun oynadığını görür. Bunun üzerine yılan kuyruğunu, parlayan kıymetlisini şöyle bir sallar! Çocuk onu tutmaya kalkmasın mı! Yavaş yavaş uzaklaşarak o çocuğu alıp götürür. Vardıklarında o

çocuğun karnını doyurur. Karnı doyan çocuk uyuyunca ona zehrini yavaşça verir. Çocuk ölmez, sadece o sarı zehirli yılan gibi... Zehirlenen çocuk sararır! Görünüşü, saçı hep sarı olur. Öylece o çocuk çok çirkinleşir. Tabii zehir vücuduna girince huyu da değişir. Bir zaman sonra yılan yaşlanıp ölür. O yılanın oğlu büyür. O da yılan gibi etrafındaki insanlara iyilik yapmaz; atlarını, koyunlarını kaçırap yer... Öyle kötü niyetli bir oğlan olur. Zamanla oğlanın evlenme yaşı gelir. Kime gidip dünürcü olsa “*Senin baban sarı zehirli yılan, benim ineğimi sokmuştu, benim av köpeğimi sokmuştu...*” deyip ona kızını vermez. Öyle oldukça... ne yapsın eş yok, çare yok... Mancı Todoşların kızını kaçırr (Mancı Todoşlar, kağanlarına karşı savaşan, “kalcu<sup>662</sup> Mancı Todoş” diye adlandırılan Todoşlardır). Onun kızını alıp evlenir... O Mancı Todoş’un kızı çok dinçtir, sıradan biri değildir. Kindar Mancı Todoş’un kızı diye boşuna adlandırılmamış tabii ki! O yılanın oğluna rahat vermez, sürekli onunla dövüşür. Zavallı hamile kaldıktan sonra nereye gitsin? O Kıpçak’ın eziyetine dayanamayıp kaçar. Kaçarken o oğlan onu dağ geçidine, dağın zirvesine çıkararak... o gelinin boynunu keser. (Şimdi o dağın adını hatırlayamıyorum, Acıy<sup>663</sup> adların hepsini söylemişti ama...)

Ondan sonra ikincisinde hırsız Soyonlar derler. Çok sinirli insanlardır. Gece gezen insanlardır, derler, gündüz gezen değil. Bir şeyini nasıl çalsam derler... Soyonların kızını kaçırr, beraber yaşarlar. Bu kız da onunla tartışıp durur, zavallı hamile kalır. Çare yok, o Kıpçak’tan kaçar. Kıpçak, gölün yanında onu yakalayıp boğar. (O ilk eşini boğduğunda o kız hamiledir. Gördüğümüz gibi Kıpçak kendi kızına bile acımaz, öldürür!). Ondan sonra o önce eşini, sonra da çocuğunu boğar. Eşsiz kalınca ona tekrar bir eş aramak lazım gelir. Tekrar halka kötülük yapıp, insanlardan her türlü şeyi çalıp öylece yaşayıp giderken bir gün kulübesinde oturur. Ev de yok, ağacın dibinde oturur. Öyle otururken ona doğru dişi bir kurt gelir. Dişi kurdun kolu kapana kısılmıştır... O kurdu kapandan kurtarır. Kurdun yarası iyileşinceye kadar o kurdu besler. Kurdu beslerken şöyle der: “*İnsanlara gidip kötülük yap, koyun, at yakala!*”. Öylece onu iyileştirip, diriltip gönderir. Kurt akşam bir koyun yakalayıp getirir. Ondan sonra ikisi birlikte yaşarlar. O kurt, on beş oğlan doğurur. On beş oğluna, o, Kıpçak adını verir. Moğol kadının göbek bağını kestiğine “Mongol Kıpçak” diye ad verir,

<sup>662</sup> “Kudurmuş, kudurgan, kızgın”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 94.

<sup>663</sup> “Erkeklerle ve kadınlara saygılı hitap şekli”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 20.



Tumat kadının göbek bağıni kestiğine “Tumat Kıpçak” diye ad verir, Kazak kadının göbek bağıni kestiğine “Kazak Kıpçak” diye ad verir. Orada Sarısı var, Ak Kıpçak var, Kara Kıpçak var, Targası, Calçısı, Pars Kıpçak’ı var... Takası, Taadi Kıpçak’ı var, çeşit çeşit Kıpçak var!

Bu şekilde, Kıpçak halkı yeryüzüne dağılır. Öyle kurt gibi öfkeli, yılan gibi sarı benizli, sarı saçlı, kızıl gözlü halk olur. O ovada, kulübede. Öyle yaşayarak ovada yaşayan halk olup kalır... öyle anlatılır.

#### **4.2.1.2.3.9. Cüs Boyu**

“Cüs” soyundan gelen halk çok çoğalıp. Tanrı bir de bakar ki çok hızlı çoğalıp, hırsızlık yapar olmuşlar. Tanrı’ya da saygı göstermezler. Baktıgan<sup>664</sup> ile Buragan<sup>665</sup> tanrılarına da saygı göstermezler. Eene ile Kara Kaya denilen taygalarına da tapınmazlar.

Tanrı kızıp “Yüzlerin yüz akçe etmesin, başları beş akçe etmesin. Ailelerin ahmak kişilerden oluşsun. Yüz kişiyi geçmeden, ölünüz.” der.

Onun için yüzün ailesinde bir kişi aklını kaybedip saf gibi olur. Yüzü geçseler bir kişi ölür. Yüz aileli halkı “Cüster” diye adlandırır. Cüs boyundan olan halk onun için altmış yaşını geçemez, yüz kişiden sadece bir kişi yüz yaşına kadar yaşar.

#### **4.2.1.2.4. İnsanların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.4.1. Tembel Kadının Günahı**

Tanrı’nın yarattığı insanlar çoğalıp kalabalıklaşırlar. Hayvanlar da çoğalmaya başlayınca yiyeceklerin yetmediği görülür. Çünkü çoğalan insanlara hep daha fazlası gerekir.

Tanrı önceleri gökten un yağdırır, arada balıkların yağdığı zamanlar da olur. Bir gün tembel bir kadın, çocuğu altını pislettiğinde ağaç kabuğu getirip temizlemekten üşenir ve külde pişen ekmekle çocuğun pisliğini temizler. O günden sonra gökten un da balık da yağmaz. İnsanoğlu inek, at, geyik ve ot çöp yiyip yaşar. Onların yediği melek otu, yabani sarımsak, yabani soğan, şakayık çiçeği, sarımsak ve zambaktır. Ve bunların

<sup>664</sup> “Baktı-Kaan: mit. Baktı-Han (Ülgen’in oğullarından birinin adı)”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 33.

<sup>665</sup> “Burça-Kaan: mit. Burça Han (Ülgen’in oğullarından birinin adı)”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 45.

hepsi o vakit halkın yediği ottan, sebzeden artıp kalandır. Bunları insanlar hâlen de yiyorlar.

İnsanlar Tanrı'dan "*Bize yiyecek verseniz.*" diye ricada bulduklarında Tanrı:

— Yiyeceğin kıymetini bilmezseniz otlar, sebzeye beslenirsiniz, diye biraz da kızarak söylenir.

Ve insanoğlu o günden beri kendi uğraşısıyla yiyecek bulup, giyimini edinip yaşar.

#### **4.2.1.2.4.2. Kulunlu Kısrağın ile Küçük Çocuklu Kadın**

Eskiden insanlar otlar, sebzeye beslenirlermiş. Otları, ağaçta yetişen meyveleri toplayıp yerlermiş...

Bir keresinde Tanrı, canlıların ne kadar olduğunu ve kimin ne kadar ot yediğini görebilmek için kulunlu bir kısrağı bir vadiye, küçük çocuklu bir kadını ise başka bir vadiye bırakır. Tanrı ertesi gün geldiğinde kulunlu kısrağın vadideki otun hepsini yediğini, küçük çocuklu kadının ise kendi vadisindeki otun hepsini kökünden yediğini, hatta başka bir vadiye geçtiğini görür. Tanrı, kadının otladığı vadinin tamamen kara toprak olduğunu görünce çok şaşırır. Ondan sonra şöyle bir düzenleme yapar: Atın ya da kulunlu kısrağın yiyeceği bu olsun. Çünkü onlar vadiyi kara toprak yapıncaya kadar otlamaz. Tanrı, çok hızlı koşan ve çok çevik olan ata yetişemediği için atın hızını yavaşlatmalı, diye düşünür ve kısrağın küçük aşıklarını sıkıştırır. At artık ölçülü koşsa da hâlâ çeviktir. İnsanın açgözlülüğüne şaşırarak Tanrı şöyle söyler: "*İnsanın yiyeceği ot olmamalı. Başka şeyler yesin, her şeyden yesin. Kararında yesin.*". Öylece Tanrı insanın yiyeceğini azaltır.

#### **4.2.1.2.5. Hayvanların ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.5.1. Bit**

Bir yaz günü toplanan kadınlar, işlerini bitirdikten sonra oturup sohbet ederler. Ancak sohbet bitince üzülürler. Birisi şöyle der: "*Yapacak iş, konuşacak konu olmasa burada ne yaparız. Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu! İş yapmadan oturuyoruz şimdi.*" Kadının söylediklerini duyan şeytan, kadının giyim kuşamına, yatağına

yorganına bit koyar. Şeytan biti Erlik'ten alarak insanın üzerine salar. Hâlbuki Tanrı'nın insana vermeyi düşündüğü bit, piredir; ama pire henüz ormandayken, insana ulaşmadan, şeytan önce davranır.

Ondan dolayı insanın Tanrı'dan aldığı bit, piredir. Şeytanın getirdiği ise koyu mavi, beyaz sirkeli bittir. İnsanların biraz boş zamanı olsa bitle uğraşırlar: birbirlerinin bitlerini ayıklarlar, giyim kuşamlarını temizlerler, ateşe her şeyi silkeleyip, kirini yakıp, evin içini yıkarlar.

#### **4.2.1.2.5.2. Burkan'ın Kardeşi Köpek**

Burkan, çamurdan insan yaratır ve canlandırmak için bir şeyler aramaya gider. Burkan, insanı koruması için köpeği bekçi olarak bırakır. Köpek beklerken yeraltından Erlik çıkar ve insanı canlandırır. Sonra da tekrar ortadan kaybolur.

Burkan geri geldiğinde insanın canlanmış olduğunu görür. Getirdiği canı fırlatıp atar. Ondan beri Altay'da solmayan ağaçlar vardır: sedir, köknar, ardıç.

Ondan sonra Burkan, kardeşi köpeği kovar ve ona beddua eder: *“Sen, köpek, evin kapısının önünde yaşa ve orada karnını doyur!”*

Bundan dolayı köpek evin kapısının önünde yaşar.

Kadınlar köpekleri ayaklarıyla itmemeli, vurmamalı ve kutsal saymalıdırlar. Çünkü köpek Burkan'ın kardeşidir.

#### **4.2.1.2.5.3. Keçinin Yaratılışı**

Erlik Bey koyunu yaratmak ister, ama onun yarattığı keçi olur. Sakallı, boynuzlu ve tüysüzdür. Keçi, Tanrı'dan kendisine tüy vermesini ister. Tanrı keçiye tüy verir. Öylece keçi insana faydalı bir hayvan olur.

#### **4.2.1.2.5.4. Keçi**

Keçi denilen şey yoktur. Yoksul biri, zenginden bir koç alır, koyunla çiftleşmeye bırakır. Doğan yavruyu ben alırım, der. Bunu Tanrı duyar. Tanrı, o koyunun yavrusunu murdar edip oğlağı yaratır.

İlkbaharda koyun doğurur. Hep oğlak olur. Ondan sonra o oğlağı zengin kişi almaz. “*Bu şeyi almam! Böyle hayvan görmedim, tutmadı!*” der.

O hayvan yoksulun olup kalır. Keçi bu şekilde yaratılır.

#### **4.2.1.2.5.5. İnek ile Sarlık**

Tanrı, erkek ile kadını yaratır. Tanrı, kadını erkeğin sol kaburgasından yaratır. Onlar çoluk çocuk büyütüp, yaşarlar. Sonra Tanrı, bu çoğalan halkı nasıl doyururum, diye düşünür. Çoluk çocuğu doyurmak için Tanrı, ineği yaratır. İneğin sesi ince olur. Erlik Bey, Tanrı’yı taklit edip sarlığı yaratır. Sarlığın sesi kalın, kendisi tüysüzdür. Sarlık, soğukta üşüyünce Tanrı’dan tüy ister. Sarlığın kalın, kötü sesi Tanrı tarafından duyulur. Tanrı sarlığa tüy verir, ama sesini ineğe verip, ineğinkini ona verir. Ondan beri sarlığın sesi az da olsa Tanrı tarafından duyulur.

#### **4.2.1.2.5.6. At ile Deve**

Tanrı atı yaratırken onu güzel yaratır. Erlik Bey onu görünce o da onun gibi bir şey yaratmak ister. Onun yarattığı kötü görünüşlü bir hayvan olur: boynu eğri olur, eyerli at gibi yaptığı devenin hörgücü olur. Erlik Bey, ona tüy vermeyi unuttur. Deve Tanrı’dan tüy ve yiyecek vermesi için ricada bulunur. Tanrı, deveye kalın, sık tüy verir; tüyü deveyi soğuktan da sıcaktan da korur. Yiyecek olarak Tanrı deveye yaban gülü otundan verir; deve, çöllerde yaşayıp, yaban gülü yiyip, beslenir. Yanından geçen sarlığın kuyruğu devenin hoşuna gider; deve, Tanrı’dan sarlığın kuyruğunu vermesini ister; ama Tanrı onun kuyruğunu öylece, Erlik’in yarattığı gibi bırakır. Öylece deve insana faydalı bir hayvan olur.

#### **4.2.1.2.5.7. Sarlık<sup>666</sup>**

Eskiden sarlık, yaban hayvanıydı, derler. Bir kağan, kalabalık ordusuyla o hayvanı kovalayıp, tüfekte korkutup, ateş edip, bir yere toplayıp, demir çitten içeri sokar, derler. Bu şekilde toplayıp, sürüp, halkının, insanın beslediği hayvan yapar.

Evet, öküz eski zamanlarda yaban hayvanıydı, derler.

---

<sup>666</sup> “Öküz, Tibet öküzü”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 150.

#### 4.2.1.2.5.8. Evin Hayvanı Hakkında

Keçi denilen hayvan ise... Bizim Altay halkı onu Erlik dağının hayvanı olarak görüp, kötü hayvan derler. Çünkü *“Bu ölecek olsa bunun mezarını kazar idim.”* demiştir keçi. O mezarları kazıp, üstüne çıkıp, koşup, kazıp, toprağını eşeler. Onun için Altay halkı ona *“Erlik dağının hayvanı”* der.

#### 4.2.1.2.5.9. İnek

İnek şöyle söyler: *“Ölecek olsa toprağını toynağımla eşeler idim.”* Onun için keçi ile inek Erlik Bey'in hayvanıdır, derler. Altaylı ineği olmadan hiçbir zaman yaşayamaz. Ona soğuk nefesli hayvan, derler.

#### 4.2.1.2.5.10. Kedi

Kedi, evde şöyle söyler: *“Çoluk çocuğu olmasa, yatağa yatar idim, yumuşak yastığın üzerinde yatar idim, şımartılıp yaşar idim.”* Onun için bizim Altay halkı kedi beslemez. Onun düşüncesi kötü, derler.

#### 4.2.1.2.5.11. Köpek

Altay halkı köpek besler. Köpek şöyle der: *“Çoluk çocuğu çok olsa ne olur! Elini kolunu yalar, yemeğini alır yerim, çocuklarını yalarım!”* Onun için bizim halk köpeği her ne olursa olsun besler. İnsanlar kediye ise hiçbir zaman yedikleri kaptan vermezler, kötü, pis deyip tiksiniyorlar. Ama insanlar köpeği severler. Köpeğin dili ilaç, derler. Köpekten hiçbir şeyi sakınmazlar. Ne zaman büyük bir yara olsa özellikle köpeğe yalattırılar o yarayı. Sonra o yara iyileşir.

#### 4.2.1.2.5.12. At

Altaylılar, ata çok değer verirler. Attan daha iyi bir şey yoktur. Bazı atlar, insanın ikizinden de kardeşlerinden de anasından babasından da büyüttüğü çocuklarından da iyidir. Köpek ile at için “burkan” denir. Tanrıyla eşdeğerdir.

Eski zamanlarda birisi yiyecek aramaya gittiğinde acıkır. Ama orada yiyecek bir şey yoktur. Ne yapsın, atın bacağına üst kısmından kesip, bir küçük lokma alıp, kanını içip bu şekilde hayatta kalır. Sonra o atı tedavi edip, iyileştirir. Onun için köpek ile at,

insanın en yakın dostudur. Onları “burkan” diye adlandırılırlar. Tanrıya eşdeğer. İnsana onlardan daha yakın hiçbir şey yok.

#### **4.2.1.2.5.13. İneğin Böbreği**

Tanrı önce insanı yaratır, sonra ineği yaratır. Bir de baksa inekte böbrek yok. Sonra Tanrı bütün canlılardan böbrek alıp, yapıştırıp, ineğe böbrek yapar. İneğin böbreğinde insanın böbreği de var. Onun için insan, ineğin böbreğini yemez.

#### **4.2.1.2.5.14. Saksığan**

Tavus kuşu, saksığanı kendine eş yapar. Sorunsuzca beraber yaşarlar. Onu süsü, altını ve bir de kuyruğu için alır. Saksığan çok süslüdür. Sonra bir keresinde tavus kuşu avlanmaya gidip de döndüğünde bir de bakar ki eşi insan pisliğini gagasıyla eşeliyor.

Hayır, böyle bir kadın bana lazım değil, deyip onu kovar.

#### **4.2.1.2.5.15. Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez?**

Eskiden bütün canlılar yaratılırken çok büyük bir bayram olur. O bayrama guguk kuşu gelmez, işleniyordur; yuva yapıyordur, ertesi gün yumurtlayacaktır.

Bunun üzerine Tanrı onu çağırıp sorar:

— Neden sen dün, ben büyük bayram yaptığım da gelmedin?

— Yuva yaptığım için gelemedim.

Bunun üzerine Tanrı ona tükürür:

— Mademki sen benim bayramıma gelmedin, bundan sonra sen hiçbir zaman yavrunu kendin besleme!

#### **4.2.1.2.5.16. Guguk Kuşu**

Öksüz kız, yengesinin evinde yaşar. Onu sevmezler. Bir kardeşi ölür. Ondan sonra o kız, kuş olup uçup çıkarken bir ayağından yakalar ve ayakkabısı düşer; ancak kendisi uçup gider. Onun için, guguk kuşunun iki ayağı birbirinden farklıdır. Ağacın tüneyince öter. Kardeşi o ağacın altında ölmüştür, derler. Ona ağlayıp, öter. O öksüz

kız, derdini dile getirip durur: “*Kök-köök! Kök-köök!*” diye. “*Kak söök cat!*”<sup>667</sup> diye söyler kardeşi için. Onun kardeşi için hayıflanmasıdır bu. Öksüz kız!

#### **4.2.1.2.6. Bitkilerin ve Özelliklerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.6.1. Odunun Gelmeden Gİtmesi**

İnsanlar çoğalınca Tanrı odunu onlara gidecek şekilde yaratır.

Bir gün kadının biri evinde kürk diker. Komşuları da sert iplikleri tokmaklayıp, çiğneyip, iplik yapmasına yardım ederler. Kadınlar konuşup otururken dışarıdan garip bir ses, bir uğultu duyulur. “*Bu da ne böyle?*” derler ve bir de bakarlar ki çok uzun melez ağacı odunları gelir. Bunu gören ev sahibi kadın “*Bu da neyin nesi! Ben de değerli, sevgili eşim geldi diye sevinmişim, oysa kurumuş melez ağacının sırıkları gelmiş! Boş yere sevinmişim, heveslenmişim!*” diyerek odunları azarlar. Ardından tükürüp beddua eder: “*Sırıklar! Artık siz insanları boş yere heveslendirmeyin, o yamaçlarda kuruyup kalın!*”

O zamandan beri kuruyup kalan melez ağacının odunları evlere kendileri gelmezler, dağlarda uzayıp kururlar.

Kadının azarını duyan Tanrı şöyle söyler: “*Mademki sizin ayağınıza gelen odunlar sizi hayal kırıklığına uğrattıyor, odunları kendiniz getirip ateşinizi yakın!*” Ondan beri insanlar dağa çıkıp odun toplarlar.

##### **4.2.1.2.6.2. Meyve**

Eski zamanlarda ağaçların öz suyu çoktur; çeşit çeşit meyveler, çilekler ağaçlarda sıra sıra dizilidir. Bir kişi ormana doğru gider. Bir ağacı keser ve o ağacın öz suyu yüzüne sıçrar. O kişi bağırır: “*Ha tüküreyim! Şeytanın böyle ağacından dolayı üstüm başım su oldu!*”. O günden sonra ağaçlarda meyveler, çilekler yetişmez olur. Olsa da eskisi gibi çok değildir, azdır.

##### **4.2.1.2.6.3. Köpek ile Tahıl**

Çok çok eskiden insanlar, tahıl yiyerek yaşamaktadır. Tahıl, Tanrı'nın emriyle yaratmasıyla yetişmiştir.

---

<sup>667</sup> “Kuru kemik gibi yatıyor” anlamındadır.

Bir defasında Tanrı Burkan gökte otururken birinin tahılı toplayıp çocuğunun altını temizlediğini görür.

Öfkelenen Tanrı Burkan, gelip tahılı alıp götürürken köpek yüksek sesle havlayıp tahılı geri ister. Tanrı Burkan, yüksekten tahılı bırakır.

Tahıl tekrar yeryüzünde yetişmeye başlar.

Sonuç olarak bu köpek burkan, bir taraftan insana kötülük, bir taraftan ise iyilik yapmıştır, derler.

#### **4.2.1.2.6.4. Tanrı'nın Verdiği Tahıl**

Çok çok eski zamanlarda yeryüzünde tahıl yaratılır.

O tahıl arpadır.

O zamanlar arpanın tanesi kökten itibaren yetişir, başına kadar devam eder. Tane kökten çıkmaya başlar.

Kötü bir zaman olur. Bu kötü zamanın olmasının sebebi insandır.

Ondan sonra Tanrı gökyüzünden iner ve arpayı alıp götürür.

Köpek o kadar çok havlar ki...

— Az da olsa arpa verin! Başak kalıntısı da olsa yiyerek yaşarım! Az da olsa bırakın!

Tanrı, küçük bir parça tahılı yere atar.

Sonra o tahıldan yeni tahıllar yetişir. O tahıl, Tanrı'nın tahılıdır. Köpeğin uluyup havlaması üzerine Tanrı'nın elinden bıraktığı tahıl her şeyden değerlidir.

O tahıl ondan sonra sadece sapın başında tane vermeye başlar. Dolu dolu tahıl, başakta.

Böylece tahıl artık kökünden itibaren değil, sadece uzun sapın başında yetişmeye başlar.

Gerçekten de insan tahıldan yemek yapsa başağın kalıntısını köpek yer. İnsan tahıl için köpeğe minnet borçludur.



#### 4.2.1.2.6.5. İrkitler

İrkitler, eskiden savaşçı insanlardır. Nereye gidip savaşsalar savaşı kazanırlar. Onun için İrkit boyundan olanların kardeşleri yoktur. İrkit boyundan olanlar yalnızdırlar; tek kardeşleri ağaçlardır. Ağaçlarla neden kardeş olduklarına gelince... İrkitlerle savaşmaya geleceklerdir. O savaşmaya geleceklerini duyar, ama bir başınadır... Onunla birlik olup savaşacak kimse yoktur. Başka çaresi olmadığından ağaçların hepsini dikeltip, bürk, kürk giydirip, ateşin etrafına dizer, onlara ağaçtan tüfek yapıp, kuşandırıp oturtur. Bunun üzerine gelenler, gece gelip, evi gözetlerler. Dışarıdan gözetlerler evin içinde insan var mı yok mu, kaç kişiler diye. Onu öldürmek için, savaşmak için gelmişlerdir.

Bir de bakarlar ki ateşin etrafında birçok asker oturmakta. Bunu görünce korkarlar: *“Bu kadar çok asker... Bunlar çok kalabalık!”* Hepsi tüfekli ve bıçaklı insanlar diyerek savaşmadan giderler (Kim bilir, belki de sayılı insan gelmişti savaşmaya). Öylece o insanlar kaçıp giderler. Ondan sonra İrkitler, can veren ağaç diye, o ağacı kesmezler, kutsal sayarlar. Öylece yasaklarlar. Şimdi o kayın, üvez, kavak, hanımeli vs. ağaçlar İrkitlerin kardeşleridir. Bilen insanlar şimdi de o ağaçları kestirmezler. İnsanlar nadiren ihtiyaçları kadar ağaç keserler. O ağaçları çok kestirmezler.

#### 4.2.1.2.7. İnançların ve Geleneklerin Oluşumu ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.1.2.7.1. Alkarısı ve Kurban

Üç kardeş avlanmaya giderler. Avlanmaya gidip de döndüklerinde talkanı<sup>668</sup> ve diğer yemekleri birinin yemiş olduğunu görürler. İçlerinden biri diğer kardeşlerini suçlar: *“Sizler yiyor olmayasınız!”* Kardeşleri öfkelenerek *“Başka biri yiyor olmasın!”* derler. Onlar kızarak başka yere avlanmaya giderler. Diğeri kamp yerinde kalır. Avdan döndüğünde yine yiyecekleri birinin yemiş olduğunu görür. Bunun üzerine durumu anlar: *“Kardeşlerime boş yere kızmışım! Yiyeceği alkarısı yiyor olmasın! Dur hele, ben onu bekleyip göreyim ne yapıyor?”* diye okunu yayını hazırlayıp oturup bekler. Köpeği kayışla gevşek bir şekilde bağlar. Kendisi kamp yerinin yanına saklanıp yere yatar.

<sup>668</sup> “Yulaf unu”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 167.

Çürük kütüğü kürküyle sarmalayarak ateşin yanında biri yatıyormuş gibi yapar. Bir de bakmış ki alkarısı geliyor. Yavaşça gelir alkarısı. Sürünerek gelip o yatan kişiye doğru tırnaklarıyla saldırır. İki bileğini tutar, bakır tırnaklıdır. Saldırarak bakır tırnaklarıyla tırmalar. Avcı ok atar, ciğerinden, yüreğinden vurur. Bunun üzerine kalkıp alkarısını yakalayıp köpeğini saldırtır, “*Tut!*” der. Köpek tutar, kendisi yakalar. Yakalasalarda ölmez. Alkarısı o kişinin işkencesine dayanamaz. Alkarısı şöyle der: “*Öldürecek olsan benim ayakkabımın tabanında kızıl saplı küçük bıçak var, onu çıkararak benim canımı al!*”. Kızıl saplı küçük bıçağı çekip çıkarır. O alkarısı söylenip durur [O oğlan Küzen boyundandır]: “*Beni öldürürsen ölünce kahverengi körmösün olurum! Saygı gösterirsen aş, hayvan verirsen yardım ederim. Beni ağırlamazsan, saygı göstermezsen bolluğuna bereketine, çoluk çocuğuna kötülük ederim!*” [Avcı kişi sonra alkarısının] boğazını keser. [Ondan beri] Küzenler, kahverengi körmöse kurban vermektedirler.

#### **4.2.1.2.7.2. Rus Kızla Alkarısı**

Önceleri Rusların kız çocukları toplanıp keten dokurlardı. Bir gün anası babası bir yerlere giden kız, arkadaşlarını toplar ve tan atımından gece oluncaya kadar keten dokurlar; gece olunca da uyurlar. Eskiden yatak olmadığı için yere yatak yorgan koyup misafir kızları yatırır, kendi ise sobanın üstünde yatar. Tan atmadan önce pencereyi açınca pencerede birilerinin kolları görünür. Koşarak içeri giren kız, evdeki baltayı alır ve kolları keser. Bu sırada biri elini pencereye koyup içeri girmeye kalkınca onun da parmaklarını keser. Onlar, geri dönerler. Sonra etrafına baksa uyuyan kızların etrafı kesik kollarla çevrilidir. Etrafa saçılan kolların arasında yatan kızlar, ölü gibi uyumaktadırlar.

Daha sonra evin sahibi kız, o kolları alıp atar. Atarken kızlar uyanır. Ev sahibi kız olanları anlatır. O kızlar evlerine, yurtlarına dağılırlar. O kız, anası, babası gelince olanları eksiksiz anlatır. Bir süre geçtikten sonra kıza dünürçüler gelir. Oğlan, çok yakışıklıdır. Çok güzel insanlardır; şekil değiştirip gelmişlerdir: “*Evet, benim oğlum bu. Kızınızı oğluma verin.*” derler. Oğlan yakışıklı olduğu için kız varmaya gönüllüdür. Anası, babası da rıza gösterir. Kızını onlara verip gönderirler.

Kızı alıp götürürler. Giderler de giderler, giderler de giderler. Uzak bir yere. Uzak bir yere götürürler. Orada bir ev vardır. O eve geldiklerinde, daha önce kolunu kestiği alkarılarının tuzlu suda kollarını tedavi ettiklerini görür.

Alkarıları bakıp gülüşerek “*Pehlivan sen mi geldin? Yılmaz kişi, sen mi geldin?*” derler. Rus kızın yüreği ağzına gelir. Korkar, ürker. O eve girdiğinde yaşlı bir Rus kadının da orada olduğunu görür. Yaşlı kadın, onların yemeklerini hazırlamaktadır. Alkarıları oraya buraya gidip gelirken yaşlı kadın: “*Vah vah! Buraya neden geldin?*” der. Kız eksiksiz anlatır. Yaşlı kadın “*Tamam, kaçacak olursan ben sana azık veririm. Yerini yurdunu unutmadan dön hemen. Ben çok uzun zaman önce geldim. Evim, yurdum hangi tarafta bilmiyorum.*” der.

Azık hazırlayıp verir. Bir akşam geldiği yoldan kaçıp gider. Tan atıncaya kadar yürür. Öğleye kadar yürür. Evine ulaşınca olanları anasına babasına anlatıp “*Beni nasıl birisine verdiniz! Nasıl bir yere verdiniz! İnsan yiyen alkarılarıymış.*” der. Neler olup bittiğini olduğu gibi anlatır. Ondan sonra Ruslarda şöyle bir gelenek oluşur: Nasıl bir dünürücü gelirse gelsin evini gidip görmek gerek. Bundan dolayı böyle bir gelenek oluşur Ruslarda. Önce evini yurdunu görmeli, sonra kızın vermeli.

#### **4.2.1.2.7.3. Ejderha ve Avcı**

Ejderha, dağ buzullarının yarıklarında yaşar. Ejderha korkunç bir canlıdır. Taygaların çok soğuk suyunun yanında olur. Eski insanlar, ejderha, kışı o taygada geçirir, derler.

Bir kişi kayakla avlanır. Avlanırken buzullara gelir. Buzullarda kayağını durduramaz, kayağıyla birlikte uçar. Buzulların yarığına düşer. Oradan çıkmaya imkân yoktur. Korkunç büyüklükteki buzulların yarığına düştüğünde uzun kuyruklu bir şeyin yattığını görür. Ejderha denilen hayvandır. O kişi, kayağını çıkartıp ejderhayı kuyruğundan kucaklar. Ejderha uçarak yukarıya çıkar. O da onunla birlikte buzulların yarığından uçup çıkar.

Ejderha gökyüzüne çıkarken, onu kucaklayan insan da gökyüzüne çıkar. Öyle derler, ama bu yalan tabii.

Gökyüzünde, çıktıklarında (ama yalan ya o, Sovyet halkı aya çıkarken, uçak giderken nasıl görmez onu), orayı yurt tutan insanlar oturmaktadır. O kişi oradayken insanlar onu görmezler. O kişiyi, gökyüzünün insanları görmez.

Böyle kanatlı keregede<sup>669</sup> [bu yerde, Koş-Ağaç'ta, Çuy içinde, eskiden kanat-ayıl<sup>670</sup> yoktur, kanat-kulurla<sup>671</sup> yapılan konik şekilli evlerin olduğunu söylerler], o kişi otursa insanlar görmez. İnsanlar üzerinden geçip gider. Sonra, öyle durup [tabii yalan ya bu], süslü küçük çocuğun yanından geçerken, yanağından sevip okşar.

— Oy! Bu çocuğun yüzü gözü şişiverdi! Şimdi ne yapacağız bunu! derler.

Çocuğun yüzünün şişmesi üzerine lama getirirler.

Getirilen lama şöyle der:

— Yer altından kötü bir körmös yapışmış. Kötü hastalık yapışmış, onun için hastalanmış.

Böyle söyleyince sorarlar:

— Peki, ne yapmalı?

Bunun üzerine lama ayinini yapar. Yapar, yapar, yapar, atın kafatasını getirerek, altın ipe, ipek ipe yularını takıp, ayini yapar.

O kişi oturup izler. Sonra atın başını getirip, ayinini yapar, yapar, avuç içiyle vurarak, o kişi yukarı çıkar, atın kafatasına binip, kanatlarından tutar. Kanatlarından tutarken, lama yine ayinini yapar. Yerin altından kötü hastalık, kötü varlık geldiği için... Ellerini tekrar çırtığında atın kafatasına binen kişi... ne yaptığı anlaşılabilir. Aklı başından gider. Bir de bakar ki kanattan tutuyor. Kanadın iki kısmını kırıp, beraberinde getirir. Elinde. Bir de bakar ki yurduna gelmiş.

Sonra ben böyle böyle şeyler yaşadım, diye anlatır. Gökyüzünde şöyle kanat-ayıl yapan halk var, der. Getirdiği kanadı insanlara gösterir. Sonra bu yerin insanları o kanada göz gezdirip, ona bakarak ev yaparlar.

Öyle söz var, belki de gerçek, nereden bilinir ki bu!

<sup>669</sup> “Keçe çadırın duvarını oluşturan ahşap kafes”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 106.

<sup>670</sup> Kalın iplerle bağlanan çadırlar, evler.

<sup>671</sup> Killi topraktan yapılan evler.

#### **4.2.1.2.8. Atasözlerinin Oluşumu ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.2.8.1. Colo Kuşu**

Colo'nun girişinde büyük, sarp bir geçit vardır. Bir zamanlar, o sarp geçide “Colo” kuşu yuva yapar, yavrusunu besler. Bir ağabeyle kardeş vardır, küçük olan ağabeyine “*Colonun yavrularını gidip görelim.*” der.

Büyük olan evlidir. Küçük olan ise yengesini sevmektedir. Ne yapsa da onu elde etse, diye düşünür. En iyi yolun, colonun yavrularını görmeye gitmek ve ağabeyini orada bırakmak olduğuna karar verir. Büyük bir kuş olan colonun, zaman zaman insanı bile yediğini küçük kardeşi bilmektedir.

Bunun üzerine ikisi giderler. Küçük kardeş, ağabeyini kementle bağlayıp, sarp geçidin tepesinden indirirken kemendi keser. Ağabeyi orada kalır; kardeşi dönüp gelir ve o kadını alıp kaçıtır.

Ağabeyi oraya saklanıp colonun yavrusundan düşen çiğ et parçalarıyla hayatta kalır. Colonun yavrusu büyüüp de kanatlarını açıp uçmaya kalkınca o kişi kuşun boynuna kement bağlar. Colonun yavrusu çırpınıp uçar, suyun öbür tarafındaki ovaya gelip iner. O kişi de birlikte iner.

Evine gittiğinde ne beraber yaşadığı eşi ne de sevgili kardeşi vardır. Onlar kaçıp gitmişlerdir.

Onun için “*Kardeşin karnı sazlık*” atasözünün gerçekliği buradan gelir.

##### **4.2.1.3. Dönüşüm Efsaneleri**

###### **4.2.1.3.1. İnsana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler**

###### **4.2.1.3.1.1. Kız ile Kartal**

Eskiden Altay'da Todoş boyundan çok güzel bir kız yaşar. O kızı bir gören bir daha bakar. Kızın güzelliğini görmek için başka yerlerden insanlar gelirler. Onu görenlerin ağzı açık kalır, gözleri büyür. Öyle yıldız gibi güzel bir kızdır. Bu kızın güzelliğini seyretmeye insanın gözü dayanamaz, derler. Bu yeni yetişen kızı görenler, her nerede rastlarsa rastlasınlar, şaşırırlar, gözleri kocaman açılır, yusuvarlak olur. O kız toya, eğlenceye gittiğinde yiğitler sadece yardım edebilmek için etrafında dolanırlar;

herkes yardımcısı olur. Bu yeni yetişen kız, gülmeye ve eğlenceye kendisini kaptırır; zavallı kendisi bile fark edemez yaptığının yanlışlığını. Sürdüdüğü hayatla ilgili söylentiler, kızın ana-babasının, ağabey-kardeşinin kulağına gider. Anası babası, ağabeyi kardeşi bağırsırlar, ağlaşırlar: “*Hemen, bu kızı getir.*” derler. Onlar bağırsıp, ağlaşıp kızı eve getirip kilitlerler. Ancak gece kızın yardımcıları gelip, evi koruyan ağabeylerini yenip kızı Kol Bajı’na götürürler. Bu kızın bu huyuyla baş edemeyen anası babası sonunda “*Bize böyle kötü bir kız lazım değil!*” deyip evden kovarlar. Evden kovulduktan sonra insanların arasında yalnız başına kalan bu zavallı kız, çocuklar taş atıp kovalarlar, inekler süser, atlar teper, insanlar onu görmezden gelirler, yaşlı kadınlar, gelinler hep azarlarlar: “*Sen geldiğinden beri hayatımız kötü gitmeye başladı. Git buralardan! Bizim çoluk-çocuğumuzu hep bozdun!*”. O kız bu şekilde kovarlar. Bunun üzerine kız, insanlara görünmeden doğruca ormana gider, kaç yıl ormanda yaşar. Sonra anırların<sup>672</sup> yuvasının yanına gelir. Zavallı kız, 16-17 yaşına geldiğinde, akıllanıp, ihtiyatlı davranmaya başlar. Bir de bakar ki erkek anır, dişi anırı çok fazla kıskanıp korumakta. Onları görünce şöyle düşünür: “*Tanrım, ben bu anırların yaşamı gibi bir yaşam sürsem ne olurdu! Benim de böyle çocuklarım, böyle bir ailem olsa ne olurdu! Ne büyük bir şans, aileli, çocuklu olmak! Böyle bir eş, insanı her zaman koruyup, gözeterek yaşayacak!*” Bu şekilde imrenerek, ama kıskanarak değil, seyreder. Tam bu sırada ay bulutların arkasından çıkıp görünür. Bir de bakar ki erkekli dişili anırlar oturmuş, yanlarında da o kız. Kızla anırların dostluklarını gören ay, yavaşça, yansıtmadan, parlak ışıklarını yere düşürür. Işığın yere değmesiyle, anırların üstüne düşmesiyle, anırlar irkilerek uçar. O kız parıltıyı ve ışınları tutar. Sonra onlar o kızın vücuduna girip, ulaşır... O kız parıltı ile ışığı ayırmak istese de mümkün olmaz. Bunun üzerine o sıradan kız, çok güzel bir kız olur. O kızın kara saçları göğeri aydınlanır. O parıltıyla kaşı, kirpiği hep parıldar. Anırlar ne olduğunu anlamazlar. Artık o kız onların yanında kalmaz, uzaklaşır. Ondan sonra o kız oradan uzaklaşıp yüksek kayalara çıkar, kartalların yuvasına ulaşır. Kartalların yuvasına gittiğinde orada bir kartal yuvası görür. O kartallar onu baştan hiç istemezler. O ise... Bu kartallar getirdikleri tilkinin, samurun derisini tulum şeklinde çıkarıp yerler, derisi ise artar. Bu kız ev işlerinden yorulur. Taşın katranı ayna olur, oradan bakıp hayvanın yününü büküp kendisi için bir

<sup>672</sup> “Bir kuş adı”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 26.

şeyler diker. Kendine çeşit çeşit börkler, kürkler dikip gün boyunca süslenip oturur. O otururken kartallar avlanmaya giderler... O kartalların içinde bir erkek kartal vardır, bir de küçük yavru kartalcık. O kartalcık şimdiye kadar hiçbir şey görmemiştir, onun tek gördüğü uçsuz bucaksız yeryüzüdür. Aşağı baksa orası tamamen uçurumdur. O kızı ilk gördüğünde “*Aman Tanrım! Bu kız ne kadar da güzel!*” deyip, çok şaşırır. Öylece o kartalcık kızdan gözünü alamaz. Aynı yuvada bir de dişi kartalcık vardır. O dişi kartalcık ile erkek kartalcığın ana babası “*Yavrular büyüyünce evlendirelim.*” diye önceden konuşurlar ve dünür olurlar. Öyle kararlaştırılmış olduğu hâlde, dişi kartalcık, o insan yavrusu geldiğinden beri erkek kartalın artık kendisiyle ilgilenmediğini, önemsemediğini anlar. Sonra bir gün dişi kartalcık uçmayı öğrenince şöyle düşünür: “*Bu insan yavrusunu ben öldüreyim.*”. Yüksek gökyüzünden uçup taş gibi yere iner. İnince o kayadaki kızı öldürmeyi düşünür, elini yüzünü tırmalayıp, uçurumdan atmayı düşünür, ama erkek kartal onun niyetini anlayıp, kanatlarıyla o kızı sarar. Kızı sarmalayınca, korkunç kıskançlığına, kendisinin kötü yönlerini göstermesine dayanamayıp kayaya çarpıp ölür. Sonra o akşam o dişi kartalın anası babası gelip, kızlarına ne olduğunu anlayınca kızlarını gömerler ve hiçbir şey söylemeden uzaklara göç ederler.

Erkek kartalın babası şaşırır: “*Ne oldu ki? Benim dünürlerim neden gittiler? Bunların kızları nasıl öldü?*” der. Anası, dişi kartal, orada nerede yarık olduğunu biliyordur. Erkek kartal avlanmaya gidince dişi kartal kayanın arkasına saklanır. Gerçekten de doğrudur, ana yüreği yanılmamıştır. Kız sabahtan akşama kadar kendine bir şeyler diker, süslenir ve kendine masaj yapar. O kendine börk, kürk çizme dikip dikip aynanın karşısına geçer. Erkek kartal ise sevgiyle dolan, şaşırın, ürken gözlerini o kızdan alamaz, hatta yemek bile yemez. Akşam ana kartal saklandığı yerden çıkıp oğlunu besler. Sonra ona “*Oğlum, sen çok kötü bir şey yaptın. Sen bir insan yavrusuna gönül verdin. Senin baban bunu öğrense seni öldüresiye döver. ‘Yüzüm kızarıp utanca düşeceğime, kartal adıma leke geleceğine tek oğlum ölsün.’ der ve seni öldüresiye döver. Gel, vazgeç bu sevdadan. Ben sana en güzel kartal kızı alırım.*” der. Sonra o kıza doğru bakıp “*Sen benim küçücük oğlumun gönlünü çalıp, aklını çeldin. Git buralardan! Sen gitmezsen, ben seni öldürürüm.*” der.

Kız korkuyla bağırıp, o kayadan, yerdeki otlara, çalılara tutunarak aşağıya iner. Yere ulaştığında tekrar o karıncalı sedirin dibine ottan kulübe yapar, hayvanlarla dost olur, öylece yaşar. Ama kız gittikten sonra erkek kartal kendini ölüme bırakır. Bir yudum su içmez, bir dilim et yemez. Çok hastalanınca baba kartal üzüntü içinde “*Biricik yavrumuz, ne oldu sana? Ne yaptın? Sen öleceğine ben öleyim.*” der. Öyle söyler. Ama aslında anası oğlunun kendisini ölüme bırakmasının sebebinin biliyordur. Neden oğlunun ölmek üzere olduğunu biliyor olsa da babasına söylemeye korkar. Sonunda oğlu iyice sararır, küçücük kalıp nefesi kesilir. Anası çaresizdir...

Kayrakan bulutların üstünde altın sarayında yaşar. Ana kartal gelip şöyle der:

*“Ben kağan, kartalların kağanının eşi, sizlerden bir ricada bulunmaya geldim. Yeryüzünde bir insan evladına gönül veren oğlum ölmek üzere. Siz onu da insan yapsanız ya da o kızı kartal yapıp şekil değiştirtseniz. Onun o aç görüntüsünden, onun o hareketlerinden kartallar ‘Bu insanmış.’ deyip anlarlar. Onu öldüresiye döverler. Normalde o kız orada yaşarken onun her şeyi toplama huyu... O kızdan duman kokusu gelmiyor, o kızdan insan yemeği kokusu da gelmiyor... Kaç yıldır o kız meyve yiyip, su içip, bizim gibi de olmuş olsa o kızın, insanlardaki kıskançlık, açlık, her şeyi toplama huyu baskın durumda. O, bu artan paçavraları, kuşların, hayvanların derilerini toplayıp diken, açgözlülüğüne engel olamayan bir kız. Onu kartala dönüştürürseniz kartallar onu tanıyıp öldürürler. Ne yapalım, tek oğlumun ölmesindense insan olup şekil değiştirsin.”* der. Öyle söyledikten sonra Kayrakan şöyle söyler: “*Ben kartalları yeryüzünde yarattığımda onlar itaat edip, dilenmeyi bilmiyorlardı. Dilenmelerindense ölmeleri daha iyi! Sende karganın yüreği! Senin oğlunu ben insana dönüştürerek yeryüzüne gönderirim. Sen karga olup, rahat ol.*” der. “*Ooh, Kayrakan, oğlum yaşayacaksa karga da olurum, rahat olurum.*” deyip kartal yüreği yarıp, o ana kartal orada ölür. Kayrakan öfkelenir, gazaba gelir. Aşırı yağmur yağar, dolu yağar, şimşek çakar, gök gürlür. O kız kaç yıldır kuşlarla, hayvanlarla, doğada yaşayarak her türlü doğa olayını görmüştür. Tam bu sırada, bu şimşeklere, bu gürültüye dayanamayıp korkar. Acı acı haykırıp, o kayaya yapışır.

Birden “*Korkma, canım. Biz ikimiz bundan sonra beraber yaşarız, hiçbir zaman ayrılmayız!*” diye bir ses duyulur. Kız sesin geldiği tarafa bakınca erkek kartalı tanır;



öyle kara kaşlı, gaga burunlu bir oğlan. Kız, “*Ben seni biliyorum, geleceğini biliyordum.*” der. Bunun üzerine oğlan, “*Biz artık hiçbir zaman ayrılmayız. Artık ölsek de gam yemeyiz.*” deyip Kayrakan’a doğru bakar. Bu iki sevgiliyi, bu iki kişinin birbirine olan sevgisini görünce Kayrakan’ın öfkesi diner, altın saplı kamçısını koncuna sokarak altın sarayına girer.

Ondan sonra bu İrkitler çok çocuklu olup, çok iyi yaşarlar. O kadın ölürken “*Ben şanlı şöhretli giysimi sayıca az Todoşlara nasıl vereyim, benim şanlı şöhretli giysimi İrkitler alsın.*” der. Kartal ölürken babası “*Yere bıraktığım tohumum, kartalın çocukları, türeyip çoğalsınlar! Şanlı şöhretli avcı olsunlar, kartallar gibi! Benim kanadımda kaç tüy varsa o kadar çocuklu olsunlar!*” der.

Şimdi çoluk çocuğu az olanlar, İrkitlerden gelin aldıklarında, onların çoluk çocuğu çoğalıp, öyle güzel yaşarlar. İrkitlerin kızları da oğlanları da çoluk çocuksuz yaşamaz, evlenmeden yalnız yaşamaz.

#### **4.2.1.3.2. Hayvana Dönüşüm ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.1.3.2.1. Köstebek**

Eskiden, çok eski zamanlarda avcı olan köstebek, avlandığında hiç eli boş dönmeyen çok iyi bir atıcıdır.

Ama bir keresinde köstebek ile çaylak denilen oğlan yarışrlar.

Çaylak, köstebeğin iyi bir atıcı olduğunu görünce onu sınar. Çaylak, yükseğe uçsa köstebek tüfeğiyle vurur.

Yarışma başlar, gökyüzünde yükseklerde uçan çaylağı köstebek vurunca kurşun kuyruğunu sıyırıp geçer. Şimdi de çaylağın kuyruğunu görseniz ikiye ayrıktır.

Köstebek bu utanca dayanamayarak başparmağını kesip yerin altına girer. Gerçekten de köstebeğin ayaklarını görsen başparmağı olmayan bir hayvandır.

##### **4.2.1.3.2.2. Yarasa**

Eskiden yarasa, bu yaz akşamlarında uçup duran şey, çok tembel biridir. İnsanları izleyip, onlara sövüp küfretmeye başlar. İnsanlar, gündüz kimseye görünmesin diye ona beddua ederler. Sadece akşam olunca insanlara görünür. Yarasa işte öyle yaratılır.

#### 4.2.1.3.2.3. Öksüz Oğlan Kuşu Hakkında

Bir zamanlar zenginlerden kaçan yoksul insanlar dağda, taşta avlanıp, kendi yiyeceklerini yetiştirip yaşarlardı. O zamanlarda bir ana baba, çocuklarını evde bırakıp, şöyle derler: “*Biz nehre gidip balık tutup geleceğiz, yavrum.*” Nehre avlanmaya gidenler gelmez de gelmez. Yok da yok. Üç gün bekler öksüz oğlan. Hayal kırıklığıyla bekler, acıkır. Onun için her zaman suyun üstünde kayıp, “*Sañayt, sañayt!*”<sup>673</sup> diye öter.

#### 4.2.1.3.3. Taş Kesilme ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.1.3.3.1. Ülgen’in Yeğeni

Ülegey-Bagay diye Ülgen’in (Altayca ülger) bir yeğeni vardır. Ülgen, onu halkı yönetmesi için yaratmıştır. Ama yeğeni kendi halkına eziyet eder. Yaralının yarasını kanatır. Halk dayanamayacak hâle gelir.

Ülgen, yeğenini öldürmeyi düşünür. Erlik’e gider ve “*Artık onu yok etmeli.*” der. Erlik şöyle cevap verir: “*Onu sen yarattın, sen yok et.*” Onlar onu yok etmek için konuşurlar.

Ülgen atına binip gökyüzüne doğru çıkar. Yeğeni evde otururken onu görür. Yeğeni: “*Niçin geldiniz, dayıcığım?*” diye sorar. “*Ben seni halkı yönet diye yarattığım hâlde sen neden onlara eziyet ediyorsun!*” der.

Bunu duyan yeğeni “*Sen beni öldürecek olsan ben seni öldürürüm.*” der. Dışarı çıkan Ülgen tekrar yeğenine doğru baktığında yeğenin inek sağdığını görür. “*Yeğenim beni öldürmeyi düşünüyorsa, yeğenimin eşi beni saymıyorsa, ölmeyin, çoğalmayın, taş olup kalın.*” deyip tükürerek onlara beddua eder.

Yeğeni ile eşi şimdi ölmez, çoğalmaz taş olup kalırlar.

---

<sup>673</sup> “Kederlendim, kederlendim!” anlamındadır.

## 4.2.2. TARİHİ EFSANELER

### 4.2.2.1. Kültürel Unsurlar ile İlgili Efsaneler

#### 4.2.2.1.1. Yeryüzünde Tufan Olduğunda

Eski zamanlarda Altay’da, dağların yeşillendiği zamanlarda, suyun yarılıp aktığı zamanlarda, tufan olur. O zaman birçok canlı yok olur. O canlılardan güç bela yıla girebilen on iki canlı kalır.

Güzel görümlü Altay’a kecim<sup>674</sup> yaymaya imkân yoktur, ipek görümlü Sümer’e teğelti<sup>675</sup> sermeye yer yoktur. Çünkü yeryüzü, yabani geyiğin, dilenci köpeklerin, şeytan yılanların kemikleriyle örtülüdür.

Şekil değiştiren canlıları Tanrı toplayarak şöyle emreder: “*Dört bölük olun. Tek yere gitmek olmaz. Yarınız yaratıcı olur, yarınız ise düşman olur.*”

Ejderha oturarak yaratıcıya şunları söyler:

— Tavuk yerde yaşasın, ben on iki yılın başında dönüp geleyim. Altay’a bu şekilde yardım edeyim. Ben gökyüzüne gidiyorum. Yeryüzünde, her yerde ölenlerin kemikleri var. Yaşamak için tiksindirici, ayrıca pis de. Yeryüzünde ölmeden ben nasıl yaşarım! Ejderha öylece gökyüzüne doğru uçup gider.

O zamanlar yılan güzeldir. Her görene ızdırap verir. Kanatlı, pullu, boynuzlu, kuyrukludur. Bunların yanında şarkı söylese sesi de güzeldir.

Yılan şöyle der:

— Tamam, ben yeryüzünde yaşarım. Güzel yer kendisini temizliyor, eski kemikler çürüyüp kalmıyor. Ölü yerden ot da yetişmiyor, gidilen yerden yabani ot da yetişmiyor. Kış olduğunda uyumak için iyi, yaz olduğunda oynamak için iyi. Ölen kişinin kemiklerinden [eti kalmayan kemiklerinden] de korkmuyorum, kişinin öldüğü yerden de kaçmıyorum. Temiz yerde yatayım desem ağaca çıkıp uyurum, acıkmadan tok olarak gezdiğimde taşa çıkar kalırım. Yüksেğe çıkarak bey olabilir miyim, gökyüzüne çıkarak çaylak olabilir miyim?

<sup>674</sup> “Eyerin altına koyulan deri”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 103.

<sup>675</sup> “Binek hayvanlarında eyerin altına konulan keçe”, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

Söylenen sözü yaratıcı anlayıp, yeryüzünde yaşaması yönünde kararını verir.

Maymun şöyle söyler:

— Tak edip gelse, benim geldiğimi bilirler. “*Ben olurum*” diye söylesem, benim döndüğümü bilirler. On bir yıl sonra tekrar geri gelirim. Bir yıla yardım ederek tekrar gökyüzüne giderim.

Gökyüzüne gitmek için onay alıp yukarıya doğru gider.

İnek şöyle söyler:

— Yeni çıkan otu yemek için taygası iyi olabilir, su birikintisinden içip yaşamak için Altay’ı iyi olabilir. Kış geldiğinde boynuzum tamamen donmadığı sürece, yiyeceği de dert etmem. Yaz geldiğinde içim sızlasa da geniş getirip yatarım. Yeryüzünde yaşarım ben.

İnek böylece söyleyince yaratıcı [onun yeryüzünde kalması yönünde] kararını verir.

Pars şöyle söyler:

— Çoluk çocuğu oynatacak temiz yer göremiyorum. Denize gittiğinde orası büyük hayvanların kemikleriyle dolu, taygaya gittiğinde bütün canlıların kemikleri var. Ben insan görünümlü olayım, küreğimi alıp denizde de yüzerim, kamçımı alıp taygaya da giderim. Gökyüzüne gidiyorum.

Pars böyle söyleyerek gökyüzüne doğru gider.

At şöyle söyler:

— Ben Altay’ın yüksek dağlarına gideyim. Eski kemik kuruyup toprak oluyor. Ana Altay güzelleşip dağ oluyor. Yalnız da olsa yaşamak için ova daha iyi tabii ki. Dağına çıksa tayga daha iyi olabilir. Altay’a ben cins at olup avlanmaya giderim, acıktığımda [güçsüzleştiğimde] otlarım. Hızlıca dönüp dolaşmak için yer daha iyi olabilir.

Öylece at yeryüzünde yaşamak için kararını verir.

Bu sırada yaratıcı sorar:

— Sizler için hiçbir zaman ölmekten yaşamak mı iyi yoksa ölümlü olmak mı iyi?

Köpek, attan önce cevap verir:

— Yaşlanarak yaşamaktansa ölmek daha iyi belki de. Ölmeden nasıl yaşanır! Kendisi ölse çocuğu kalır. Çocuğu ölse onun çocuğu kalır diye mezara koymadan gökyüzü tahrip edilmemeli. Yeryüzünde avlanılmamalı. Tamam, ben yerde yaşayayım.

Köpek, böyle söyleyip yeryüzünde koşmaya başlar.

Yaratıcı bakar ki yeryüzüne at, inek, köpek, yılan gidiyor. Yaratıcı sorar:

— Yarınız ölmekten yaşar mısınız, yoksa hepiniz ölümlü mü olursunuz?

Sıçan şöyle söyler:

— Kahretsin! Ölüm olacaksa hepsinin ölmesi gerekir.

Yaratıcı sorar:

— Sen kime “*Kahretsin*” diyorsun! Kırk günden geriye dört gün kaldı. Salı koruyun diye söylediğimde, ölecek olsak hepimiz ölelim diyerek salın altını deldin. Sen sıçan, canlıların hepsini neredeyse suda boğuyordun!

Sıçan koşarak şöyle söyler:

— Ben yeryüzü denizken, salı kemirerek yaşarken, neden gökyüzüne doğru gitmek isteyeyim!

Öylece sıçan, nereye gittiğini söylemeden koşarak toprağa doğru girer. Yaratıcı kızdığı için kalan canlılara soru da sormaz.

— Bundan sonra hepiniz gidin, der.

On iki canlı farklı farklı yerlere doğru dağılırlar. Onların her birinin takvime girmesinde, bir özelliği etkili olur.

Ülker yıldızı, kışın altı ay boyunca gökyüzünden görünür. Görünmediği zamanlarda yerde olduğu bilinir, şekil değiştirir.

Yazın ejderha da yeryüzünde olur, kışın şekil değiştirerek gökyüzünde yaşar.

Kalan canlıları insan evinde eliyle beslediğinden dolayı onlar insanın yanında yaşarlar.

İnsanın en yakın arkadaşı köpek olur. Korkak kişiye güvенеceğine, iyi köpeğe güven!

İnsanın ikinci arkadaşı at olur.

İnsan atı beslerken oşöyle söyler:

— Düşmediğinde büyük değneğın olayım, düştüğünde yelemi altına şilte edeyim. Elim ayağım bağlanmadıktan sonra gücüm yettiğince yardım edeyim. İyi yaşarsan, istediğın her yere götürüyim.

Öylece at insanın ikinci arkadaşı olur.

İnsan ineği beslerken o şöyle söyler:

— Göç ettiğinde ocaktaki külünü dağıtırım, oynarım. Ölürsen, kemiğini geviş getireyim. Düşersen boynuzumu sereyim. Sağlıklı yaşasan sütümü içip yaşa. Çoğalsam çoluk çocuğumu kesip yiyerek yaşa.

İnsanın üçüncü arkadaşı böylece inek olur.

İnsan koyunu beslerken o şöyle söyler:

— Çoluk çocuğım büyüse yiyeceğın olayım. Tüyümü toplayıp biriktir. Düşersen kuyruğumu altına sereyim. İyi akrabaların geldiğinde bir pişirimlik et olayım. Uzak yolculuğa çıkacak olsan yolda yiyeceğın azığın olayım.

İnsan köpeği beslerken o şöyle der:

— İçtiğinden içerek yaşayayım. Düşman gelse görüp haber vereyim. Gücüm yettiğince düşmanınla boğuşup sana yardım edeyim. Kapını tüfeğe gerek olmadan koruyayım. Vurduğın kıymetli avını gidip yakalayıp getireyim. Büyüttüğün çocuklarını koynuma alıp ısıtıp sizinle yaşayayım.

Böylece köpek, insan ile birlikte yeryüzünde kalır.

İnsan kuşu beslerken o şöyle der:

— Kanadımın gücü yettiğince sana yardım edeyim. Yiyeceğin biterse Tanrı'dan isteyeyim. Erken gideceğin bir yerin olsa seni uyandırayım. Elçiye ulaştırılacak haberin olsa, mektup götüreyim.

Yeryüzünde yaşayacak olan canlıları, insan beslemez. İnsana dost olmalarından dolayı canlılar oldukça çoğalır.

#### 4.2.2.1.2. Sıçan Yılı

*“Yeryüzünde hayvanlar on iki yıla girmek için yarışınlar.”* diye Tanrı karar alır. Bu kararı sıçan duyar. Çok küçük bir canlı olan sıçan, insanın avucunun içini de doldurmaz, sesi de pek duyulmaz.

Sıçan bir gün deveye gelir ve *“Yarın kim güneşi erken görürse o kişi yıla girer, diye Tanrı buyurdu. Şimdi bizim yıla girmemiz gerekli. Hangimiz girer?”* diye sorar.

— Sen yumruk kadar bile değilsin, ayakta durarak nasıl olur da güneşi önce görebileceğini düşünürsün! Ben senden önce görürüm! Sen benim hörgücüme çık, der deve.

Bunun üzerine deve başını doğuya doğru çevirip yatar. Sıçan, küçük şey, devenin hörgücüne çıkar, yüzünü batıya doğru dönerek oturur.

Tan ağarır. Sıçan gece boyunca uyumaz. Deve doğuya doğru bakar. Sıçan deveden korkup şaşırarak batıya doğru bakar. Güneş doğunca ışınları önce karşıki dağa vurmasın mı!

*“Ayy, efendim! Siz bir şey demesiniz de güneşi önce ben gördüm. Yılı ben aldım!”* diye sıçan haykırır ve devenin hörgücünden atlayarak yanında duran küle girer, diğer taraftan çıkıp koşar.

*“Hayır, yıla ben gireceğim!”* diye deve bağırır. Koşarak küle eşeler de eşeler... Sıçanı bulamaz.

İşte, onun için Tanrı, yılın ilkinin “sıçan yılı” diye adlandırıp onu yıla sokar.

#### 4.2.2.1.3. Topşuur ile İkilin Ortaya Çıkışı

Eskiden iki arkadaş oğlan vardır. Onların gitmeleri gerekir. İkisi de bahadır. Çok büyük bir ova vardır. Onu görmek için giderler. O yeri, ovayı görmek için giderler. Büyük ovaya ulaştıklarında iki kızın topşuur çaldıklarını görürler. Birisi oynar, birisi topşuur çalar. Biri bıraksa diğeri ikili çalar, öbürü oynar. Oğlanlar bunu görünce konuşurlar: *“Bu sıradan bir şey değil. Böyle güzel giyimli kızlar, bu Altay’da yok. Böyle güzel topşuur çalan insanlar da yok. Bu iki kızı yakalamalı! Elinde topşuurlu kızlara biz nasıl dayanırız!”* O kızlara yaklaşip gelirken kızlar bunu görüp konuşurlar: Biri: *“Şu utanmaz oğlanlara bak! Bizi yakalamaya geliyorlar!”*, diğeri: *“Sen yakalanacaksan kendin bilirsin, ama ben kendimi onlara yakalatmam!”* der. Öyle söyleyerek topşuurunu tuttuğu gibi gökyüzüne doğru uçar. Diğeri ikilisini aldığı gibi suya doğru atlar. Oğlanlar geldiklerinde bakarlar ki kızlar yok. Hiçbir şey yok. Sadece taşların üzerinde onların izleri kalmıştır. İkili ile topşuurun izleri de taşın üzerindedir. Oğlanlar ağacı yontarak, o izlere benzeterek yaparlar. İkiliyi koyup ikili yaparlar, topşuuru koyup topşuur yaparlar. Ondan sonra ikili ile topşuur yapılmaya başlanır.

İşte bu yüzden, topşuuru da ikiliyi de canlı Burkan çalar ve söyler, derler.

#### 4.2.2.1.4. Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında

Eskiden, bir zamanlar, güzün sarı zamanında güneyden Çarkas<sup>676</sup> ordusu gelip Altay’a saldırır. Koş-Ağaç’a gelince korkunç bir savaş başlar. Altaylıların hayvanını götürüp, çoluk çocuğunu toplayıp, esir alırlar. Bu acımasız zamanda Mınca denilen Altaylı kadının oğluyla kızını, Çarkas ordusu esir alır. Kadın bu acıya dayanamayarak onların peşinden gider. Çarkas’ın ordusu Çuy’un içinden aşağıya insanları sürüp Korotı-Başı’na ulaşır. Mınca, Çarkas ordusunun önderi Çalçık Bey’den rica eder: *“İki yavrumu serbest bırakın. Bunun için iki ili yapıp şarkı söyleyeyim, ebediyete kadar unutulmaz o. Izdırabımı anlatayım, evime döneyim.”* İki gözünden yaş akan Mınca, iki örüğünü okşayarak ağlar. Çalçık Bey şöyle söyler: *“Şu oturan kadının çocuklarını getirin!”*. Mınca’ya: *“İki iliyi yapıp şarkı söyle!”* Mınca bunu duyunca atın kılından iki iliyi yapar: at kılını bükerek bağlayıp, ak reçineyi ona sürter, topşuurun kıllarına doğru koyup,

---

<sup>676</sup> Bir Moğol boyu.



çeker. İki ilinin sesi duyulur. Mınca sevinerek şöyle der: “İki iliyi getirdim, dikkatlice dinler misiniz? Şikâyetimi dile getirdiğim şarkımı, beraber oturup dinler misiniz?”

Hareketli, heybetli Çalçık Bey, Çarkas ordusunu toplayarak şöyle der: “Çömelelim, oturun! Rahatlamak istiyorsanız şu duyulmamış şarkıyı dinleyin! Etrafında oturup, Altay şarkısı dinleyin!”. Mınca, iki ilini çalıp, şikâyetini dile getirdiği şarkıyı söyler.

Esir alınan öksüzleri,  
Öldürmeyin artık serbest bırakın!  
Zulüm desen Korotı,  
Acı desen Kadrin!  
İki yavruma kavuşup,  
Yurduma döneyim.  
Ere-Çuy’un eteği,  
Dümdüz yaratılan çöl idi,  
Ana vatanıma,  
Sağlığımda ulaşayım...

Bu hüznü şarkıyı duyunca bazıları şöyle söyler: “Bu Altaylı kadın çocuğuna kavuşup, yurduna dönsün!” Çalçık Bey’in katı yüreği yumuşar, Mınca’yı iki yavrusuyla serbest bırakır. Mınca sevinip şöyle söyler: “Bu tayganın adı Bojolon olsun. Benim yaptığım iki ilim ‘ikili’ diye adlandırılın. Izdıraplı zamanlarda yaptığım ikilim Altay yurdunda çalsın. Savaş zamanında yaratılan ikili bizim yurdumuzda unutulmasın!”

#### **4.2.2.2. Milletler ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.2.2.1. Burutlar**

Eskiden Altay’da ağaçlar yoktur, çıplak dağlar vardır.

O zamanlarda “Burutlar” olarak adlandırılan kısa boylu bir halk yaşamaktadır. Onlarda hem akıllı çoktur hem de hayatları güzeldir.

Burutlar, demiri eritip çeşit çeşit şeyler yaparlar.

Ama ağaç denilen şeyi hiç görmeyen, bilmeyen bir halktır. Altay'da ağaçlar yetişmeye başlayınca Burutlar, yerden boynuz çıkmaya başladı, diye korkuyla demir gemiye oturup Akşam Yıldızı'na doğru uçarlar.

Şimdi Burutlar, Akşam Yıldızı'nda evli barklı yaşarlar, derler. Altay'da Burutlar'ın yurdunun yerinde taş çakılar<sup>677</sup> ile şibee<sup>678</sup> taşlar kalmıştır.

### 4.2.2.3. Savaşlar ile İlgili Efsaneler

#### 4.2.2.3.1. Oyrot Kağan'ın Kaçışı

Oyrot Kağan'ın yaşadığı yer, Kuznetsk'tedir. O sırada Altın Göl'de yaşayan halk iki ayrı vergi ödemektedir: yarısını Oyrot Kağan, yarısını Rus Kağan toplamaktadır. O sırada Altın Göl'ün kıyısında çok aile vardır: Artubaş'ta, Oyor'da, Caylu'da kırk aile vardır. Gölün o yanında Kuuan denilen yerde, Altın Göl'ün tam orta yerinde Çölüş'te, ondan yukarıda Artal'da, Bele'de, Kırsay'da, Adıştı'da ve Çoluşman Nehri'nin kıyısı boyunca birçok halk yaşamaktadır.

Bir keresinde Caylu'da, ailelerden iki farklı vergi toplayan vergi memurları karşılaşır. Oyrot Kağan'ın vergi memurunun halktan topladığı vergi şöyledir: demir pipo, ocak, tüysüz sincap derisi ile daha başka ufak tefek şeyler. İnsanların havanlarına bakıp “Sizler çam fıstığı kozalağından tokçok<sup>679</sup> mu yapıyorsunuz?” diye sorarlar, tokçoktan almak için.

Rus vergi memuru ise samur kürkü, iyi sincap, saras<sup>680</sup> ve özellikle kakım derisi toplamıştır. Oyrot Kağan'ın vergi memuru, Rus kağanın vergi memuruna şöyle der: “Biz ikimiz, vergi toplayarak yaşayanlar, topladığımız kürkü, malı bölüşüp eşit olarak paylaşalım.” Rus kağanın vergi memuru anlaşmayı kabul etmez. Niye kabul etmez? Oyrot Kağan'ın vergi memurunun topladığı vergi, demir pipo ile demir ocaktır. Böyle şeyler Rus vergi memurunun işine yaramaz. Ondan dolayı iki vergi memurunun arasında husumet, tartışma, kızgınlık olur.

<sup>677</sup> Atın bağlandığı direk.

<sup>678</sup> “Kale”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 163.

<sup>679</sup> Bir tür yemek adı

<sup>680</sup> “Bir tür hayvan”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 150.

Rus kağanın ordusu Kuznetsk'e yaklaşınca Oyrot Kağan, Kuznetsk'ten kaçar. Kaçarken Oyrot Kağan'ın ordusu Altın Göl'ün halkını yağmalar, bir kısmını esir olarak götürür. Altın Göl'ün halkı, Oyrot Kağan'ın ordusuyla acımasızca savaşır. Oyrot Kağan kaçarken şöyle der: *“Atımın kuyruğunu kökünden kesip attım. O kesilen kuyruk yere kadar uzayınca ben tekrar gelirim.”*

Oyrot Kağan kaçarken, Kuznetsk'ten Altın Göl'e gittiği sırada onun bir kızı hastalanıp ölür. O kızının ölüsünü, Altın Göl'ün yanında, Kara Taş denilen yerde küçük taşlar döşeyerek gömer.

Tam o sırada Oyrot Kağan'ın ordusu, Çoluşman'dan bir defa daha Altın Göl'e gelip oranın halkıyla savaşır. Bunun üzerine oranın halkı, Altın Göl'de Artal denilen yerde, “şiy taşbök”<sup>681</sup> yapar. Buna “tibü” de denir. Bu, şu şekildedir: gölün kenarında geniş yolunda, yüksek bir kayanın üstüne “şiy taş-bök” yaparlar. Büyük büyük taşları bağlarlar, kayanın üstünden atmak için. Oyrot Kağan'ın ordusu bu “tibü”nün altına yaklaştığında, kayanın üstünde bekleyenler, taşları birbirlerine bağlayan ipi keserler. Taşlar düşünce Oyrot'un askerleri de yere yapışır. Kalanları ise yenip, Altın Göl'e atarlar. Böylece, Oyrot'un son askerleri de Altın Göl'de yok olur. Oyrot Kağan'ın kardeşinin üç oğlu da kaçar. Halk bunu öğrenip, onları da birer birer öldürür... Böylece son kaçanları o yerin insanları yok ederler. Oyrot Kağan, Altay'a gelmemiştir.

#### **4.2.2.4. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.2.4.1. Şal Kayrakan**

Biz Şal Kayrakan'ın halkı, altmış tümen Telengit'tik. Şal Kayrakan, halkını alıp savaştan kaçar.

Arkasından Şal Kayrakan, kağanına vergisini verip, halkını yönetir. Şal-Kayrakan öldükten sonra oğlu Ak Sıbaa Bahadır, kağanına vergisini ulaştırır. O sırada halkın arasında *“Ak Sıbaa Bahadır, halktan topladığı vergiyi kağana vermemiş, kendisine almış.”* diye dedikodu çıkar. Bu dedikodu kağana kadar ulaşır. Bundan dolayı kağan, Ak Sıbaa Bahadır hakkında kötü düşünür.

---

<sup>681</sup> Ağacı taşı bağlayıp, dağdan düşmanların üzerine salacak şekilde hazırlanan tuzak.

Ak Sıbaa vergisini vermeye gittiğinde, kağan, atın ilik kemiğinden pipo yapıp, o pipoya zehir koyup, tütün hazırlayarak Ak Sıbaa Bahadır'a içmesi için verir. Ak Sıbaa, pipoyu alıp içince pipodaki zehir yanıp erir. Ak Sıbaa bahadır yurduna ulaştığında limon gibi sararıp, hastalanıp ölür. Ak Sıbaa bahadır ölmeden önce şöyle söyler: *“Halkım beni kötü hatırlayacak. Ben ölürsem cesedimi yakıp, külümü büyüdüğüm yurduma götürüp, saçınız.”* Ak Sıbaa ölünce cesedini yakıp, külünü mendile sararlar. Ak Sıbaa'nın tek kız kardeşi, o külü yurduna getirip saçar. Kız kardeşi oradan dönmez. Bu yerin Telengit'i olup kalır.

#### **4.2.2.4.2. Şüni Bahadır**

Biz, en başında Kon Tayçı'nın [Kon-Tay'ın] halkıydık. Kon Tay ilk olarak Ay Ükü'nün kızını alır. Kon Tay'ın eşinden üç oğlu olur: Amır Sanaa, Temir Sanaa, Kaldan Çerü. Kon Tay ikinci eş olarak Tay Kağan'ın kızını alır. Tay Kağan'ın kızından Şüni Bahadır doğar. Şüni Bahadır, büyüyüp, güçlenip kuvvetlenince kardeşleri ondan korkar. Şüni çok güçlü, büyüyünce bize gün yüzü göstermez deyip, babaları Kon Tay'a onu kötülerler. Babaları, büyük oğullarının sözünü dinler ve Şüni'yi öldürmeye karar verirler. Şüni Bahadır çok güçlüdür, onu öldürmeye kimsenin gücü yetmez. Sonunda Şüni'yi nasıl öldüreceklerine karar verip yere bir çukur kazarlar. Kazdıkları çukurun derinliği altmış kulaçtır. Şüni'yi altmış kulaç derinliğindeki çukura atıp, üstünü kapatırlar. Şüni'yi çukura iterken onun omuz kemiklerini kesip alırlar, yerine köpeğin omuz kemiklerini yerleştirirler.

Şüni çukurun içindeyken bir yaşlı adamcağız acıyıp, o altmış kulaç çukura kadar kendi evinden bir tünel kazar, Şüni'yi gizlice besler. Halkın arasında ne olup bittiğini yaşlı adamcağız Şüni'ye anlatır. Birkaç yıl geçtikten sonra civarda yaşayan kağanlar, Şüni Bahadır'ın ölüp ölmediğini anlamak için Kon Tay'ın yurduna bilmece gönderirler. Onlar sadece Şüni'den korktukları için, Kon Tay'la savaşmaya gelmeden önce Şüni'nin yaşayıp yaşamadığından emin olmak isterler. Şüni yaşıyorsa bilmececi cevabını bulup gönderir; ancak ölmüşse cevabı bulabilecek kimse olmaz, deyip ilk önce bir tabıgı<sup>682</sup> gönderirler.

---

<sup>682</sup>“Çayırmelikesi”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 165.

Kon Tay'ın pehlivan bahadırı yaşıyorsa tabılgının ucu neresi, kökü neresi bulup söyler, derler. O bilmece geldiğinde Kon Tay'ın yurdunda bilmecenin cevabını bilen kişi çıkmaz. Şüni hayatta olsaydı kızıp haykırırdı, diye söylerler. Şüni'yi besleyip hayatta kalmasını sağlayan yaşlı adamcağız, halkın arasında ne olup bittiğini gelip Şüni'ye anlatır. Şüni şöyle der: *“Bilmece olarak gönderilen tabılgıyı suya bıraksınlar. Tabılgının kalın tarafı geride kalır, ince tarafı önden gider.”*. Böyle söyler. Yaşlı adamcağız halkın arasında anlatır: *“Tabılgayı suya bıraksan ucu önden gider, kökü geride kalır.”*. Böylece bilmecenin cevabını bulup gönderirler.

Çok geçmeden yine bir bilmece gelir. Karga ile saksığan gönderirler. Hangisinin karga, hangisinin saksığan olduğunun bilinmesini isterler. Kon Tay'ın yurdunda bu karga, bu saksığan diye söyleyebilecek biri yoktur. Yaşlı adamcağız da doğrudan Şüni'ye gidip bilmeceyi sorar. Şüni cevaplar: *“Çok soğuk bir günde kuşları uçurursan karga gaklayıp bir kazığın üstüne konar, saksığan uçarak kulübenin altına girer.”*. İkinci bilmeceyi cevaplayıp gönderirler.

Bilmece gönderen kağanlar düşünürler: *“Kon Tay'ın bahadırı Şüni sağ olmalı. Şüni'den başka kimse bizim bilmecelerin cevabını bulamazdı.”* Bunun üzerine yay gönderirler, bahadırın yayı çekmesi için. Eğer bu yayı mesnetine kadar çekerse, savaşmaya gitmeyelim, eğer çekemezse savaşmaya gideriz, derler.

O yay geldiğinde onun kirişini mesnetine kadar çekecek biri yoktur. O sırada halk bağrışmaya başlar: *“Şüni Bahadır yaşıyor olmasın! Onu bu çukurdan alıp çıkaralım!”*. Sonuncuda halk Şüni'yi çukurdan alıp çıkartır. Şüni yeraltında kirlenip paslanmıştı. Ak sütlerle yıkayıp, temizlerler, Şüni o yayın kirişini serçe parmağı ile mesnetine kadar çeker. Yayı gönderirler. Ondan sonra Teleñitlerle beraber Rus kağana tabi olurlar. Kon Tay, oğullarının yurdunda kalır.

#### **4.2.2.4.3. İrbizek**

Çiyne, İrbizek'in babasıdır; oğlu İrbizek, on altı yaşında, ahmak oğlan, ne versen yer. Kemik olsa onu da yer. Bir keresinde inekleri bataklığa girer. Dönüp gelen oğlanı çay içerken gören babası onu döver. Oğlanın vücudu yarıldığı hâlde bir şey olmaz. Çocuk onu önemsemeyip çay içmeye devam eder. Anası durdurmaz. Babası gidip

birçok insan toplar. Yirmi kişi kadar toplar, on iki kadar ineği çıkarmaları için. İrbizek, bataklığa gidip inekleri çıkarır. Ölen inekleri boynuzundan ve kulaklarından tutarak çekip asılarak çıkarır.

Öylece on iki ineğin hepsini çıkarır. Babası korkar. “*İyi ki bir oğlum var. Sen çay iç ben ise bunları keseyim.*” der. Onu, İrbizek’i, görenler hayret ederler. Bu halk arasında yayılır.

Bunu gören cayzan Mojoy, İrbizek’e yeni kürk, ayakkabı, telâtin<sup>683</sup> alıp götürür, Moğollarla güreştirmek için. Moğol’un bahadırı heybetlidir ve patlak, kara gözleri vardır. Oğlan korkar; sadece düşmemek için direnir.

Mojoy bunu anlayıp İrbizek’i kamçıyla döver. İrbizek sinirlenerek o Moğol bahadırın bacağına basıp bağırsaklarını olduğu gibi çıkarır. Bahadır ölür.

İrbizek’in oğlu Selbik, Selbik’in oğlu Saymu, Saymu’nun oğlu Cımjay, onun oğlu Cınıspay, Selbik’in kızı Sodokı da pehlivandır, derler. Yuvarlak yüzlü, orta boyludur.

İrbizek’in çalma huyu çok fenadır. Ablasının bağlı atını kesip, etini taşıyıp, başını geri çekip, dizginini bile çıkarmamış.

#### 4.2.2.4.4. İrbizek ile Körögöş

O Körögöş adlı kişi başka tarafa bakarak yatarken yeğeni İrbizek, “*Dayımı göreyim.*” der. Körögöş, başka tarafa bakarken, şöyle der: “*Korkmaz mısın? Avlansam?*”. “*Hayır, korkmam. Seninle güreşmeye geldim.*” der. Az önce avdan gelen o kişinin gözleri, fincan büyüklüğünde açılır ve yeğenine bir demir verir. “*Bunu bükebilirsen benimle güreşebilirsin.*” Sonra demiri veren o kişi, tam olarak tutup bükemez. Sonra kendi tutup bükür. Melez ağacını yıkan kişi derler.

Sonra çok kar yağar, o kişi ata biner. Dağ geçidinden geçerken [arkasından bir kişi gitmiş] iner; ancak yeni yağan karda koşan atın izi yoktur, sadece yayan insan izi vardır. Geçidin öte yanına vardığında kendi çay içip oturmaktayken, atı da çakıya bağlı hâlde orada olmasın mı! “*Bu nasıl bir şey! Önce at izi vardı, sonra yayan insan iziyle*

<sup>683</sup> “Bir tür sağlam, yumuşak dana veya öküz derisi”, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

*devam etti.*” der. “*Tayım beni taşıyamayınca onu yüklenip geldim.*” der (Bu nasıl bir insan?).

#### **4.2.2.5. Tabii Yerlerin Adlandırılması ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.2.5.1. Alkarısından Kurtulma**

Taşlara yazıldığı zamanlardan, aya güneşe dua edildiği zamanlardan, insanların konuşmaya başladığı zamanlardan, Altay’da yaşayan insanların yaşamından, sözlü yaratmalarından bizim zamana ulaşanı sadece bir damlasıdır. Zar zor bir damla; ama o damlalar toplansa bir kova su olmaz mı? Neyse, ben artık anlatayım.

Bir zamanlar Altay’da Bocotı adlı, saygı gösterilen, hâli vakti yerinde biri yaşamaktadır. Bocotı’nın iki oğlu, bir kızı vardır. Altay’da ak benekli, alnında yıldız gibi bir şey olan, dar alnıyla burnunun arası ak olan bir kısrak vardır. Anasından çıkarken yelesini, kuyruğunu kesmediği bir at. Bu şekilde Bocotı, her yıl Altay’a at adamaktadır. Adaklık ata ak yular, ak atın yelesinden yapılmış ak dizgin bağlayıp, yüzünü doğuya doğru döndürüp akağaca bağlayarak alnındaki zülfüne, yelesine bez [calama] bağlamaktadır. Ak renkli bezi uzunlamasına değil enlemesine yırtmakta, ağaç tasa süt koyarak, yüksek yere çıkıp, doğuya doğru dönüp Altay’a alkış söylemektedir:

Yüksekliği bir taygalarım,

Sırtları kömür, kum,

Geçitli taygalarım,

Ön tarafı yüksek dağlar.

Aşağıya bakan dik zirveler

İnsanları gözlüyor,

Altın suyuna değen başımız,

Beyazı maviyi birleştirmekte!

Yukarıda duran Üç Kurbustan Tanrı!

Akraba olan Üç Kurbustan Abı Burkan!

Hareket etse göbeği bir,

Silkelense sesimiz bir,  
Ooo! Altay'ım! Alu BurkanTanrı'm!  
Çok eski yer ana!  
Altay merkez, kaderimiz bir,  
Kutsal kaynak suyunuz,  
İnsanlarla kanı bir,  
Yüksekten yüksek ay ve güneş,  
Altı köşeli temiz Altay!  
Todoşların tapındığı ruh Bay Ülgen,  
Tös taygamız alkış istediğimizi söylüyoruz.  
Ak benekli kısrak adayıp,  
Ak sütle yıkandık,  
En iyi ardıçla tütsüledik,  
Yelesini kuyruğunu ayırıp,  
Bez bağladık.  
Ak kayının gövdesini eğip,  
Altayımıza dua ettik,  
Alkış istedik!  
İnsanlarımız huzurlu yaşasın,  
Altın ruhumuz dinç yaşasın!  
Malımıza mal eklensin,  
Halkımıza yenileri katılsın,  
Bakır ocağımız devrilmesin,  
Sıcak ateşimiz soğumasın,



İyi bir yaşam verin,

Alkış verin!

Altay'a dua ettikten sonra gereklerini yerine getirip evlerine dönerler.

Bocotı, halkını yönetip sağlıklı, huzurlu bir şekilde yaşarken Bocotı'nın adaklık atı her yıl baharda zayıflayıp ölmeye başlar. En iyi kamı getirip, kamladır. Ak Din'in carlıklarını, Altay'a alkış dua edebilenleri toplayıp törenler düzenler. Adaklık atı yaşamaz olur. Üyelik<sup>684</sup>,te üç tünürü, Törbölcik<sup>685</sup>,te dört tokmaklı. Törbölcik'in kamı dua eder, üç gün geceli gündüzlü dua ettikten sonra şöyle söyler: *“Törbölcik'e, dört kat yer altına ben indim; Ürbölcik'e, üç kat üstteki hanlığa ben çıktım. Karanlık yer altı hanlığında ben altı defa dönüp ayin yaptım. Senin adaklık atına alkarısı binmiş. Tutkal getirin.”* Bunun üzerine getirilen tutkaldan, adaklık atın bütün sırtına sürülür. Yedi gün sonra tan ağardığında gidip bakarlar ve benekli kısrığın üzerine yedi şeytan alkarısının götlerinden ata yapışıp kaldığını görürler. Yürüyecek hâli kalmayan benekli kısrak zar zor ilerleyebilmektedir.

Alkarılarını sürüp, benekli kısrığa yardım edip onu çakıya bağlayarak, Törbölcik'e dört kat, Ürbölcik'e üç kat Törbölcik'in kamına verir. Üç tefini çalıp, dört davulunun tokmağıyla tokmaklatarak yeraltı ülkesine iner.

Bronz gemini çiğnettirip, kahverengi boğa kurbanlı güneşsiz yere iner. Kara gem çiğnettirip, kara boğa kurban kesip büyük kam dua eder. Öfkelenip dua eder, kanını içip şöyle söyler: *“Dibi olmayan kötülük için tef dönerek ızdırıp verir.”* Tef etrafında döndükçe insanın kanını içen, insan etini yiyen alkarılarına ızdırıp verir. Dört kazık<sup>686</sup> çakararak, sıçanın yanmayacağı ateş yakıp, alkarılarını bağlayıp kafa derisini soyarak, köpeğin kafa derisini giydirir. Vücudundan keserek önündeki ateşe atar. Yedi alkarısının bağrışması yerin dokuz katını titretir, 7 km öteden bile duyulur. İki başlı at kamçısı vücudunu yüzer, sırt derisi kesilip ayağına düşer, omuz derisi koluna düşer.

---

<sup>684</sup> Mitik yer adı.

<sup>685</sup> Mitik yer adı.

<sup>686</sup> “1. Kazık, 2. es. Kurban töreni sırasında şamanın dua okuduğu yerin yakınındaki kazık. 3. mit. Ülgen'e müteveccihen yapılan temsili yolculuk sırasında şamanın karşılaştığı beşinci engel.” Altayca-Türkçe Sözlük, s. 102.

Öfkeyle ağlar, yalvarmayan alkarısı yalvarır, iki gözü değişir, vücudu kurur. O alkarıları şöyle söyler:

*“Altay’dan kaçıp uzaklaşalım,  
Tekrar Altay’a dönmeyelim!  
İnsanların kanını içmeyelim,  
İnsanın gitmediği yere gidelim,  
Geyik olup kalalım,  
Bu eziyetten kurtarın,  
Bir daha geri gelmeyiz!”*

Yılan olup eti titrer,  
Çalı olup kemiği ağarır.

Töböti Kam şöyle söyler: *“Erlük’in hanlığının elçisi oldun, güneşsiz yerin alkarısı oldun. Altay’ı pisleten sen suçlusun, insan etinden beslenen sen, bu ızdırap sana yetsin! Yerin Ay Tögöti Tayga’da, insanın çıkamayacağı yükseklikte!”*. Almış Kuy denilen bir taş var. O mağaraya sokar. Yedi alkarısının yedi ruhu, yedi alkarısının etinden ayrılır, kemiklerini yüklenip Ay Tögöti Tayga’yı gözleyip Altay’dan kaçıp gider. Ondan sonra halk rahat eder.

Törböt yerinin bu anlatmasında, Törböti (Törbölcik) Kam, yarılan kayanın içine soktu, derler. Törböt Tañat’ta bu anlatmanın olup olmadığını bilmem, eskiden büyüklerimden duymuştum, hepsini nasıl anlatayım. Bundan sonrası varsa başkası devam etsin. Öylece alkarısını uzaklaştırmış, derler. O köpek baş derili dönmüş, derler. O belki maymun, belki hiçbir şey değil. O zamanda şekil değiştiren hayvan, maymun gibi bir hayvan olabilir...

#### **4.2.2.5.2. Cesur Sartakpay**

Sartakpay, Kadın Nehri’ne taştan köprü yapar ve oğlunu *“Yarın bu köprü biter, sen eşinle birlikte uyuma.”* diye tembihler.

Bunun üzerine köprü yapmak için birçok taş getirip koyar; yapışmaz, bitmez, hepsi yıkılıp gider. Çünkü oğlan eşiyle birlikte uyumaz. Bunun üzerine Sartakpay, taşları eteğine koyup, gökyüzüne doğru saçar. O gidip Calaman'ın üst tarafındaki ovaya düşer, o köprü bitmeden kalır.

Sartakpay, oğluna darılır, taşa tükürür, çıplak ayağının izi o taşlarda kalır; bunu şimdi de görmek mümkün. Gelinine öfkelenir, darılır; o Kadın Nehri'nin bu yanında Ak Kaya olur.

Oğluna darılır, tükürür, oğlu Kadın'ın o tarafında Telpekpen Dağı olur.

Kendi Çuy'dan yukarı gider, Çuy'daki Üyttü Kaya adlı kayayı makası ile kesip, sonuna kadar saplar, sonra geçip gider. Geçtikten sonra Çuy'un kaynağına gidip Söök'ün beri yanında Koko Kaya'da ata biner, atının ayak izi yere çıkar.

#### **4.2.2.5.3. Üzük, Beşpek ve Soon-Saadak**

Sartakpay, Çobı Vadisi'nin ağzına gelerek dinlenmek için yassı bir taşın üstüne oturur. Taşın üstünde dinlenirken düşünür: “*Dur, ben bir oku tam aşağı atıp göreyim.*” Sartakpay, yayına oku takıp atar. Güçlü bahadır, oku tüm gayretiyle güçlü bir şekilde çekince oturduğu yassı taş oyulur. Onun için Altay halkı ona “Oydık Taş” (Oyuk Taş) der.

Sartakpay'ın attığı üç kanatlı ok, uçan kuştan hızlı yukarı çıkıp sonra görünmez olur. Yayını oku bırakınca büyük bir komuz gibi şarkı söyler. Onun şarkısını Sartakpay beğenmez. Üç kanatlı ok yükselip Kadın'ın üstünden kayalı yüksek dağları aşarak mavi gökte çınlar, rüzgâr gibi gürültülü bir şekilde ıslık çalıp hızlıca uçar.

Okun uçarak gittiği yolda çok farklı sivri bir dağ vardır. Okun hızı azalıp alçalarak gelirken o sivri uçlu tepeye değdiğinde o dağ temelinden kopar. Okun değdiği bu yer kopar. Bundan dolayı bu yeri “Üzük”<sup>687</sup> diye adlandırır.

Ok değdiğinde kopan parçadan saçılan toprak Çamal Nehri'nin doğu tarafına yığılır. O toplanan toprak dağ sırası olunca onu Altaylar “Beşpek” diye adlandırır.

---

<sup>687</sup> “Kopuk”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 199.

Üzük'ten kopan kurgan taşlar, okla birlikte aşağı düşüp, toprağa saçılıp, yere dökülüp, Kiree denilen kayanın doğu tarafına düşünce orada olan Majıgak, Tarbaan ve Kiree Dağları sallanır. Şimdi o yerleri “Soon Saadak” diye adlandırırılar.

#### 4.2.2.5.6. Üttü Kaya'nın Taş Mağarası

Üyven Nehri'nin sağ yakasında, Curbutu Oozı'nın alt yanında Üttü Kaya diye bir tayga var. Bu taygada insanın sonuna ulaşamadığı çok derin bir taş mağara var. Bundan dolayı Üyven'in ya da Cış'ın halkı, bu taygayı, “Üttü Kaya” diye adlandırırılar.

Avcılar, eskiden beri kaç defa bu mağaranın içine girmişler, ancak sonuna kadar ulaşamamışlardır. Mağaranın derinliği ne kadar, şimdiye kadar bilen yok. Ondan dolayı bu Üttü Kaya'daki mağara hakkında şöyle bir masal var:

Keyif yapmaktan yılın nasıl geçtiğini anlamayan “Tüşçi” adlı bir avcı, arkadaşlarına şöyle der: “*Ben bu Üttü Kaya'nın taş mağarasının girişine, kapısına, tüfeğimi yaslayıp, bu mağaranın sonuna kadar gideyim. Mağaranın ucuna ulaşmadıkça geri çıkmam. Sizler beni bir günden fazla beklemeyin, benim yasladığım tüfeğimi almayın.*”. Tüşçi, arkadaşlarıyla vedalaşıp mağaraya girer. Gider. Arkadaşları bir gün bekler, ama Tüşçi mağaradan çıkmaz. Bunun üzerine arkadaşları, Tüşçi'nin isteği doğrultusunda dönerler, tüfeğini de almazlar.

Tüşçi ise çok karanlık olan taş mağaranın içinde, taş duvarları eliyle yoklayarak gider de gider. Kaç gün geçtiğini bilemez, gece mi gündüz mü... anlamının imkânı yok. Karanlık da karanlık... Sonunda mağarada yol biter. Böylece, mağaranın sonuna geldiğini düşünen Tüşçi, eliyle yoklar ve bir kapı kolu eline gelir. Tüşçi, kapının kolunu tutup aniden kendine çekince kapı açılır. Apaydınlıktır evin içi!.. Tam ortada büyük ateş yanmaktadır. Ateşin etrafında birçok Altaylı içip oturmaktadır. Tüşçi, hemen eve girer ve tedirgin bir şekilde “*Merhaba*” der. Evin içinde oturan insanların her biri “*Merhaba! Merhaba!*”, “*Yukarı oturun, yukarı oturun!*” diyerek Tüşçi'yi çağırırlar. Bunun üzerine Tüşçi, yukarı çıkıp oturur, selamlaşır. Bir şeyler yer, onlarla birlikte içki içer. Türlü türlü neşeli oyunlar izler, kaç yıl geçtiğini bilemez. Birlikte eğlendiği insanlar, Tüşçi'yi “*Birlikte gidelim! Çok büyük yarışlar görelim!*” diyerek çağırırlar. Bunu kabul eden Tüşçi, onlarla birlikte gider. Evin öbür yanındaki kapıdan çıkıp yeryüzüne çıksa...

Tayganın zirvesi çıplaktır...

Hiçbir şeyin olmadığı bir dağdır.

Kuzgun ötmez sarı çöl!

Güzel atlar özenle seçilip,

Yarışıp koşturmuşlar!

Kırlangıç gibi kara halk,

Halk toplanmış,

Neşeli oyunlar oynamış,

Kaç yıl geçtiğini anlamamış!

Neşeli oyunlar, yarışlar bittikten sonra eve girdiklerinde Tüşçi anlar, idrak eder sonu olmayan bir eğlenceye kapılıp, dönmesi gerektiğini unuttuğunu! Tüşçi, evin içindekilerle vedalaşıp, geldiği yoldan, mağaranın içinden döner. Dışarı çıktığında yasladığı tüfeğinin yatağının çürümüş olduğunu görür. Tüfeğini eline aldığı anda kırılıp dökülüp yere düşer. Tüşçi, mağarada kaç yıl kaldığını bilemez.

#### **4.2.2.5.7. Sööklü Tayga**

Oyrot Kağan, Altay halkını bırakıp kaçar. Ağaçlı taşlı Altay, çok da huzurlu yaşayamadan, çok geçmeden Kara Kazaklar gelir ve Altay halkını yağmalayıp esir ederler.

Kara Kazaklarda Koçkorboy adlı bahadır soylu biri vardır. O oğluyla birlikte gelip halkı yağmalar. Bir gün Koçkorbay'ın oğlu, kalabalık halktan yaşlı ve zayıfları, küçük çocukları önüne katıp, Cayluguş denilen yere doğru yönelir. Koçkorbay ise halkını, özellikle de kadınları önüne katıp çölden ileri gider.

Koçkorbay'ın oğlu kalabalık halkı önüne katar, Şültürlü denilen yerden ileri giderler. Sonra Aramza denilen oviden aşağı inip Suu-Kara'dan yukarı giderler. Kalcan Tayga'ya çıkarlar. Bu taygadan yukarı çıktıklarında bir genç kız, bu sürgünü söylediği bir şarkıyla kargışlar. Halkın kağanın olmamasını fırsat bilip yağmalarlar, diye söyler şarkısında. Halk farklı farklı soydandır. Ama herkes o kızın şarkısını duyup, anlar.

Koçkorbay'ın oğlu, esirleri Kalcan taygaya çıkardıktan sonra “*Dinlenin!*” der. Dinlensinler, yemek yesinler diye emir verir. Bu sırada o şarkı söyleyen kızı Altay'a döndürüp öldürürler.

Tam o sırada tayganın üstüne yuvarlak bir kara bulut gelir. At başı büyüklüğünde ve çok şiddetli dolu yağar. O halk, hayvanlar, hepsi orada doluya tutulup ölür. Sadece bir Kazak, devenin karnını yarıp, oraya girip hayatta kalır.

Sonuç olarak, Koçkorbay'ın oğlunun esir aldığı, yağmaladığı insanlar orada ölürlür. Kalcan Tayga'nın üstünde hayvanın, insanların cesetleri kuruyup bugüne kadar gelmiştir. O Kalcan Tayga ondan beri “Sööklü Tayga” olarak adlandırılır.

#### **4.2.2.5.8. Ködürge Taş**

Şimdi Çaadak... o Tüükey ile savaştığı zamanlarda. O yine gelir ve tekrar savaşır. Bu yerlerde... Tüükey, o Cabagan tarafında aştığı dağ geçidi ya, Beş'e giden yolda. Orada, Sööklü Ayrıga'da, Çaadak öldü derler. Çaadak, Tüükey ile savaşırken orada öldü, derler. Eski insanların söylediği kadarıyla orada önceden “Çaadak” olarak adlandırılan bir yer yoktur, o sonradan öyle adlandırılır.

Moğollar savaşırken Tüükey'i oraya doğru kovalarlar. Şimdi orada “Ködürge” olarak adlandırılan bir taş var. Tüükey'in Beş'e gittiği, iki yanı kayalık, arasından küçük bir nehir akmakta olan yolunun üzerinde. Onun bir tarafına Tüükey çıkıp onlara ateş eder, öksüz oğlan derler. Diğer tarafına ise Moğollar geçip karşıdan ateş ederler. Tüükey yaralanınca karnını tutarak ormanda, o şifalı suyun yanına gizlenir. Sonra oraya kız kardeşi gelir... Kız kardeşi, Tüükey'i kurgana, o kayanın altındaki kurgana gizleyip, kayaya çıkar ve ağabeyi için çarpışır. Orada çarpışır ve savaşı onlar kazanırlar, derler. O yeri ise ondan beri “Ködürge Taş” (Kaldırılan Taş) olarak adlandırıp, kutsal sayarlar. Bugüne kadar da kutsal sayılmıştır. Orada böyle sıra sıra duran taşlar var. Büyüğü de var küçüğü de. Her kişi kendi gücünün yettiğince kaldırır. O taşı, kişi kolay kaldırırsa iyi bir hayat süreceğine, kaldırırken zorlanırsa yaşamının biraz zor olacağına, hastalığa yakalanacağına inanılır. O yerde şifalı su da vardır. Ben bu yakınlarda oraya gittim, o su biraz azalmış olsa da taşlar duruyor. O taş hakkında bana Kalak adlı yaşlı biri anlatmıştı. O kişi nişan koyup bana göstermiş ve şöyle demişti: “*Yayan biri buradan*

*geçerken oturup, tütün içer, sudan içer ve yıkanır. Atlı kişi ise geçerken atının eyerini ve diğer bütün takımlarını alıp, atını biraz hareket ettirip eyerler. Yanında içki olan içkisinden saçar; yiyecek olan yemek hazırlayıp karnını doyurup öyle yola çıkar. Burada iyice dinlenirler. Ondan beri kutsal saymışlardır.”* Bu gerçekten de olmuş bir olay, derler. Bunu ben eskiden büyüklerden böyle duymuştum.

#### **4.2.2.5.9. Kızıl Taş**

... Abay Bajı denilen yerde “Baatırdıñ Söögi” (Bahadırın Mezarı) denilen bir tepe var. Bundan önceki çağlarda bahadır halk yaşarmış. Bir bahadır buradan gider, Abay Bajı Taygasını aşar. Orada “Kızıl Taş” denilen taş var. O Kızıl Taş’a geldiğinde...

Abay Bajı’nda “Ayrı Taş” denilen taşın olduğu yerde, bir başka bahadır, o bahadırı bekler. O bahadır Kızıl Taş’a ulaştığında onu vurur. Ayrı Taş’tan açılan ateşle vurulan bahadır ölürken şöyle der: *“Bu duran taşın adı ‘Kızılañdu Taş’ olsun. Bu taşın yukarısında yaşayan insanlar huzur bulamazlar, ölürler; aşağısında yaşayan halk ise huzur içinde yaşar.”* O bahadırı, Kızılañdu Taş’ta gömerler. Şimdi görsen gerçekten de insan bedenine benzer tümsek bir yerdir.

#### **4.2.2.5.10. Töö Taşı**

Ekinur’un içinde Emeen denilen bir yer var. Eskiden orada “Töö Taşı” (Deve Taşı) denilen taş vardı. Biraz kara benekli. Çok da büyük olmayan bu taş, gerçekten de deveye benzer. Üstündeki iki hörgüç benzeri yuvarlak vardı.

Eskiden büyükler şöyle anlatırlardı: O Töö Taşı ünlü kamlar tarafından yerleştirilir. O kamların yerleştiği Töö Taşı’nın önünde bir litre suyu almayan taş bir kap var, diye insanlar anlatırlardı.

Bir keresinde o Emeen denilen yerde traktörlü oğlanlar tarlayı sürerken o Töö Taşı’nı yıkarcasına çekerler.

Sonra o Töö Taşı o yerde yok olur.

Büyükler sık sık şöyle söylerler:

— O Töö Taşı, Emegen denilen yere büyük kamlar tarafından yerleştirilmiş.

Töö Taşı'nı yıkarcasına çeken kişi çok yaşamaz, ölür. O tarla süren kişi evinde oturduğu yerde uyuyordur. Bir daha uyanmaz. Ölür.

Ardından çok geçmeden, peşi sıra eşi ölür.

Öylece büyüklerin hepsi ölür. Onun ağabey kardeşlerinden, küçük kardeşlerinden kalanlar da olur.

#### **4.2.2.5.11. Altın Göl**

Neden Altın Göl diye adlandırılır?

Çok çok eski zamanlarda Altay'da kıtlık olur. Hiçbir taygada hiçbir şey yetişmez. Taygada hava soğur. Hayvanlar da yok olur. Altay'ın bütün hayvanları ölür, ettikleri ürünleri yanar. Halk yiyecek aramak için başka yerlere gider.

Bir çoban at başından büyük altın bulup, çoluk çocuğunu kurtarmayı düşünür. O at başı kadar olan altını bir kap kakak buğdayla değiştirebilmek için Altay'ı altı ay dolaşır, yeryüzünü yedi defa dolaşır, ama değiştiremez.

Sonunda Altın Göl'ün başındaki Çabdar Dağı'na çıkıp “*At başı büyüklüğündeki altınla arpa buğday bulunamıyorsa, ebediyen halk Altın Göl diye adlandırın!*” deyip, buğday bulmaya yaramayan at başı büyüklüğündeki altını, göle atar.

#### **4.2.2.5.12. Cılan Sokkon**

Artubaş'ta turistik tesislerin yanında çok kuyular, çukurlar var. O yerin adı Cılan Sokkon (Yılan Vurdu)dur. Onun dışında Artubaş Dağı'nın güney yamacında bir yarık [kazılmış yer] vardır. O yarığın adı ise “Cılan Çıkkın” (Yılan Çıkan) ya da “Cılanniñ Colı” (Yılanın Yolu) olarak adlandırılır. Peki, bu nasıl büyük bir yilandır diye soracak olursan anlatması şöyledir:

İlk başlarda şimdiki Artubaş'ta insanlar yaşamıyordu, burada aileler yoktur. Bir iki aile, ev olsa da onlar yukarı dağın güney yamacının üstünde eski Artubaş'ta yaşıyordu. Şimdiki göl kıyısındaki yeni Artubaş'ta tek bir aile bile yoktur. Eskiden insanların yaşadıkları yerler Altın Göl'ün sol yanındaki uzak taygalardır: Kıştaru, Ak Sas Ovoo vd.



Bir gün, İgaç adlı insanların yaşadığı vadiden aşağıya doğru çok büyük, sanki eşya taşınmış gibi izlere rastlanır. İnsanlar o yerdeki izleri görünce şaşırıp “*Bu ne olabilir?*” diye düşünürler. Bu izi takip edelim, deyip insanlar izleri takip ederler, o izler Altın Göl’e kadar gider. “*Acaba gölün o yanına geçer mi?*” diye bakarlar; gerçekten de o uzun izler Altın Göl’ü geçip dağın güney yamacına doğru, eski Artubaş’a doğru, yukarı çıkar. Dağın güney yamacına doğru çıkan iz, yarık şeklindedir. İnsanlar izleri takip etmeye devam ederler. Bir de bakarlar ki yukarıda çok büyük bir yılan vardır. Takip ettikleri izin o yılanın izi olduğunu anlarlar. O yılanın uzunluğu otuz kulaç, genişliği ise bir eşya kadardır. O altın başlı, boz bir yilandır.

İnsanlar korkarlar. O insanların arasındaki Cılan Sös adlı biri şöyle söyler: “*O zaman ben yılanı yalnız yaklaşıyım, yatarsa beni yutsun!*” Cılan Sös adlı kişi yılanı önden yavaşça yaklaşır. Yılan, başını kaldırır. Onlar bir süre bakışırlar. Sonra yılan, başını sallayarak selamlar ve yaprağın üzerine ağzından ak köpük çıkarır. Yılan, başını yine sallar. Cılan Sös adlı kişi, yılanı önden yavaşça yaklaşır. O kişi bunu anlar... Yılan “*Altın Göl’ün o İgaç tarafına geçip, sal yap. O salla o taraftaki taygalarda yaşayan insanları gölden geçir.*” der. “*Yalnız bu sözü sen bir kişiye dahi söyleme.*” diye ilave eder.

Bunun üzerine Cılan Sös, Altın Göl’ün sol yanına geçip sal yapar. Büyük bir sal yapıp taygada yaşayan insanları salla Altın Göl’den geçirir. İnsanlar şaşırırlar: “*Cılan Sös, sana bu öğüdü kim verdi?*”. Cılan Sös, “*Bunu söyleyemem. Bu benim saklamam gereken bir sır.*” der. Bunun üzerine meraklanan insanlar, Cılan Sös’e içki içirip sorarlar. Cılan Sös sarhoş olduğu sırada insanlara anlatır: “*Bana bu öğüdü, altın başlı, boz yılan söyledi.*”

Cılan Sös’ün insanlardan saklaması gereken sırrı açıkladığını altın başlı, boz yılan bilir. Boz yılan, Cılan Sös’ü yanına çağırıp sorar: “*Sen benim sana söylediğim gizli öğüdü insanlara neden söyledin?*”. O kişi “*İnsanlar bana içki içirdi. Ben sarhoş olunca beni konuşturup öğrendiler...*” diye cevap verir. Altın başlı, boz yılan “*Bu nasıl bir içecek? Sen o içkiyi bana getir. Ben içip göreyim.*” der. Cılan Sös, içkiden biraz getirip yılanı verir. O içkiyi içince o yılan üç gün sarhoş olur, kalkayım dese tekrar yığılıp kalır. Altın başlı, boz yılanın başını yere vurması ile birçok çukurlar, büzüşmeler

oluşur. Ondan beri o yer çok çukurlu, kuyulu bir yer olur, o yeri Cılan Sokkon diye adlandırırılar. Yılanın süründüğü yerleri, yarık olan yerleri, “Cılan Çıkkan” diye adlandırırılar.

#### 4.2.2.5.13. Baylu Kır

Colo Köyü'nün yakınlarında, nehrin diğer tarafında, “Baylu Kır” (Kutsal Dağ) denilen bir tepe vardır. Eskiden beri kutsal sayılan o dağa kadınların çıkması hoş karşılanmaz. Yaşlılar bugün de kadınların çıkmaması gerektiğini söylerler.

Eskiden burada, iki nehrin birleştiği yerde yaşayan bir karı koca vardır. Evlatlıkları da evleri barkları da olan ve huzur içinde yaşayan bu çiftin, tek derdi çocuklarının yaşamamasıdır. Büyüyen çocukları, suya düşüp ölür. Karı koca çocuklarını nasıl korusalar da bir şey olmasa... Onlar keder içinde bu iki nehrin birleştiği yerde dokuz yıldır yaşıyorlardır.

Bir gün karısı, bir oğlan doğurur. Buna sevinsin mi üzülün mü bilemeyip kara düşüncelere dalan oğlanın babası şöyle söyler: *“Canım, bu yerden gidip suyun öbür tarafındaki tepeye ev kuralım. Orada kutsal su var, avlanmaya gittiğimde görmüştüm. Bu şekilde oğlumuzu koruyabiliriz.”*

Eşi de onaylar. Ertesi gün onlar göçüp dağın başında ev kurup yaşamaya başlarlar. Oğlan da büyüyordur. Bu şekilde kış geçer, bahar gelir. Bir gün babası avlanmaya gider. Anası *“Yağmur yağacak, kuru odun toplamak lazım.”* diyerek erkenden evden çıkıp odun toplamaya gider. Geldiğinde oğlunun leğendeki suya düşüp öldüğünü görür.

Izdırıp içindeki gelin ateşin yanına oturur. O ateşte “konoçı”<sup>688</sup> oturduğunu görüp: *“Peki, şimdi benim neredeki çoluk çocuğum geliyor!”* der ve konoçiyı ağırlamak yerine ağaçla ittirerek leğendeki suya doğru saçar.

Ertesi gün kocası çok kötü bir haberle gelir. Eşinin tek kardeşi, onların yanına gelirken nehre düşüp ölmüştür. Kocası geldiğinde biricik oğullarının da ölmüş olduğunu görür. Aylı güneşli Altay'da bir başlarına kalan karı koca, dağdan iki ayrı yere düşerler.

---

<sup>688</sup> “Tam yanmamış parmak büyüklüğünde odun parçası”, bk. İ. Dilek, agm, 2007, s. 41.

Erkeğin düştüğü yerde taş yığınları oluşur, kadının düştüğü yerde sıra sıra kayınlar yetişir.

Ondan beri bu dağa kadınlar çıkmazlar, kutsal saydıkları için, yaşlılar öyle söylerler. Biz onu “Baylu Kır” diye adlandırırız.

### **4.2.3. OLAĞANÜSTÜ VARLIKLAR VE OLAYLAR İLE İLGİLİ EFSANELER**

#### **4.2.3.1. Şeytan ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.3.1.1. Erlik’in Sürülmesi**

O içki denilen şeyi içmeyi bilmek gerek. Zayıf insanlar onu içip üç gün sonra aklını kaybediyorlar. Hatta anlatılanlara göre eskiden, bundan iki bin yıl önce yeryüzünde Erlik Bey denilen, Aba denilen bir şey ortaya çıkar. Altay’ın üstünü neredeyse hep yer. İnsanların neredeyse hepsini yer. Ama Aba’yı durdurmak mümkün olmaz. Yeryüzünü Erlik Bey yiyip insanları da öldürürken Üç Kurbustan, insanları, cayzanları, büyükleri, eski insanları düşünerek şöyle bir karar verir:

— Bunu (Erlik’i) yeryüzünde ne balta ne bıçak öldürür. Onu hiçbir şey öldürmez. O sadece içki içirilerek bağlanabilir. Bağlayıp yakmalı.

Ondan sonra Aba’yı içki içirmek için getirir. Aba şöyle der:

— Sizler beni suyla mı yıkacaksınız! Ayaklarıma bukağı mı vuracaksınız!

O önceden bilir.

— Tamam, Aba, su da olsa için, der.

Ondan sonra iki deri matarayı atın iki yanına koyarak içki getirirler. Bunlardan birini içen Aba yığılıp kalır. Yığılımca Aba’yı demir dizginlere sokup yakmaya götürdüklerinde Aba:

— Tamam, artık sizin her söylediğimize boyun eğeceğim, der eskiden kimsenin sözünü dinlemeyen; Üç Kurbustan’a da halka da büyüklere de gençlere de hiç kimseye boyun eğmeyen Erlik. Tabii ondan sonra:

— Sizler ne söylerseniz, der.

Bunun üzerine Üç Kurbustan şöyle söyler:

— Derili başlı yani canlı insanlar Tanrı'nın olsun, kafatasları Erlik'in olsun.

1982 yılına kadar, yerin altında kalır. Üç Kurbustan onu ayağıyla ittirerek sokar.

Ondan sonra insanlar şöyle anlatmaya başlarlar:

— Erkek ile kadının giyimi bir olur. Eskiden insanların olduğu yerde concoloy<sup>689</sup> yetişir, hayvanın olduğu yerde pelin yetişirdi. Gökyüzünün altında demir kuş uçar. Moskova'ya bir inek sağimlık vakitte ulaşılır, Petersburg'a bir kısrak sağimlık vakitte ulaşılır. Güneşte kaynayan kazan olur, gümüş görünümlü çakı<sup>690</sup> olur.

İnsanlar ondan sonra yeryüzünü yönetmeye başlar.

#### **4.2.3.2. Kötü Ruhlar ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.3.2.1. Avcı ve Alkarısı**

Her zaman avlanan avcı bir oğlan vardır. Bir gün kulübesinde canı sıkılmış bir şekilde otururken biri gelir. Bir de bakar ki genç bir kız. Oy, ama o evli bir adamdır! Girdiğinde bakar ki çok güzel bir kız. Görüşürler, tanışırlar. O gözü kör olasıca, karısını da unuttur şeytanı da unuttur, orada yaşamaya başlar.

Sonra bir gün... kız sırtını elletmez. Ne var bunun sırtında? Elini omzuna koyar koymaz ittirir. Şaşırır. Onun kötü ruh olduğunu anlar. O kadını kama sorar. (Dur, adı neydi onun?). Bunun üzerine kam ayin yapar: “*Alkarısı*” der. Sırtından elletmezmiş; çünkü alkarısının sırtı tüylü olurmuş. “*Şimdi bundan nasıl kurtulurum?*” diye sorunca kam “*Onu vuracaksın.*” der. Evine gelince “*Ava gidiyorum.*” diyerek ağaç eve bir delik açar. Gidip biraz oylandıktan sonra geri gelir ve görür ki o kadın çuvaldan bir şeyleri alıp tümseğe koymakta. Bu eski ayakkabının parçaları değil mi? Eşyalar düşünce kadının silkinip sarı enik olduğunu görür. Sarı eniğe dönüşüp o eşyaları yer. Avcı bütün bunları görür. Onları yedikten sonra tekrar silkinince insana dönüşür. Sonra akşama doğru, dönmeden önce, kadının kazanda yemek hazırladığını görür. Alkarısı da oradadır. Burasından tutup, döşünden keserek kaburgasını kazana atıyordur. Sonra göğsü tekrar eskiye döner; kazan ise kaynamaktadır. Sonra avcıyı görür. “Bum”, tabii ki

<sup>689</sup> “Zambakgiller ailesine giren bir bitki”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 64.

<sup>690</sup> “Evin önünde atların bağlandığı yer”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 69.

de vurur. Kam da nasıl vuracağını söylemiştir. Sonra çok pis kokan bir yaratık olduğunu söylemiştir.

#### 4.2.3.2.2. Bokturabay ile Alkarısı

Bizim Tuba'da Köpşi Ene, Biy'e girer. Kara Köpşi, Sarı Köpşi. Üymen Nehri ise ona eklenir. Üç nehir de ona eklenir. O gidip Biy'e girer. Kebezen denilen yerin alt tarafından Biy'e girer.

Önceleri Altay halkı orada yaşardı. Aba Cış'ın Altaylıları da orada yaşardı. İlk olarak Üymen Nehri'nin yanında yaşarlardı. Orada alkarısı vardır, insan yiyen. Öylece yaşayıp, alkarısının tarafına yalnız giden kişiyi, çocukları yakalayıp, götürüp, yemektir. O alkarısı, insandan güçlüdür. Nasıl biri olursa olsun götürebilecek güçtedir.

İşte, bir evin çocukları çamurlu suda oynamayı çok sevmektedir. Onların arasından Bokturabay, su almaya gider. Suda pek çok çocuk vardır. O çocuklar suyu karıştırıp bulandırır. Bokturabay su berraklaşınca kadar bekler. Bir de bakar ki suda bir gölge var. Yukarı baksa ağaca biri çıkmış oturuyor. Şaşırarak bakabilir; söğütte alkarısı oturmaktadır. Geri dönüp koşmayı düşünür. Alkarısı söğütten inip yakalar. Sonra o kızı götürür. Uzak bir yere götürür. Belli belirsiz bir yoldur. Vardıklarında şadır-şabal (?) inek vardır. O eve girerler. Orada pek çok alkarısı vardır. Alkarıları bir çocuğu olduğu gibi dişlemişlerdir. Bakacak olsan bir gözü ateşte yanarken, bir gözü vurulmuştur.

Alkarıları: "*Ananı babanı çek!*" derler. Yine bir gözü çok güçlü bir şekilde çatırdadığında "*Ağabey-kardeşlerini beri çek!*" derler. Onların alkış duası böyledir.

Ondan sonra o çocuğu pişirerek bütün alkarıları bölüşüp yerler. Bokturabay'a da etinden verirler. Korkusuz Bokturabay korkar, yese olmaz yemese olmaz, koynuna sokup, koncuna sokup, korkudan yemiş gibi yapıp, orasına burasına, koynuna, koncuna saklar.

Biraz sonra alkarıları gürültü yapmaya başlarlar. Bazı alkarıları "*Bugün yiyelim.*" derler, bazıları "*Bugün yedik, yarın yiyelim o kızı.*" derler. Öylece Bokturabay'ı ertesi gün yemek üzere bırakırlar. İki alkarısı o kızı aralarına alarak

uyurlar. İki alkarısı o çocuğa sorarlar: “Sizin insanlarınız nasıl uyurlar?” Kız cevap verir: “Bizden biri uyuyacak olsa yüzü kızarıp horlamaya başlar.”

Bunun üzerine kız onlara sorar: “Sizin insanlarınız nasıl uyurlar?” Alkarısı cevap verir: “Bizden biri uyusa burnundan kara yılan gibi, kertenkele gibi bir şey gibi girip çıkar. Yer titrer. O sırada uyuyoruzdur.” Ve ondan sonra korkan çocuk uyuyormuş gibi yapar. Alkarıları bakarlar ki o çocuğun yüzü kızarıp horlamaya başlar, “Bu çocuk uyudu galiba.” derler. Bunun üzerine iki alkarısı uyur. Alkarılarının horultusundan yerin sallanması üzerine o çocuk gözlerini aralayıp bakar ve gerçekten de söyledikleri gibi burunlarından karayılan gibi, kertenkele gibi bir şeylerin girip çıktığını görür. İki alkarısının arasında yatan Bekturabay, yavaşça kalkarak çadır evden çıkar ve geldiği yöne doğru koşturmaya başlar. Uzun bir süre gittikten sonra çadır evden bağırıya benzemeyen bir bağırışma, gürültüye benzemeyen bir gürültü gelir. O kız yoktur. Buralarda bir yere saklanmıştı, diye bir alkarısı bağırıp yere vurur. İkincisi de vurur. Alkarıları bulamazlar. Bunu duyan Bekturabay yassı taşın altına girip saklanır. Alkarıları yetişip gelmesin diye, o kız korkarak taşın yarığına girer. Ses seda, bağırış çığırtış olmayınca tan vakti yavaşça sürünüp çıkar. Etrafa bakıp göz gezdirdiğinde onların olmadığını görür. Bir taşın üstüne çıkıp baktığında alkarılarının oraya dışkıladıklarını görür.

Bunun üzerine o kız evine doğru yola çıkar. Kız evine gelir. Benim Tüymeşev Adnay Kolonkoviç’in babasının babası o kızı görmüş. Adnay Kalankoviç öyle söyler.

#### **4.2.3.2.3. Dokuz Rus ile Alkarısı**

Dokuz Rus, ev yapmak için salla giderler Biy Nehri’nde. Bir de bakarlar ki etrafta evler var. “Dur hele, burada karnımızı doyuralım, dinlenelim.” diyerek salı oraya bağlarlar. Dokuz Rus, bir eve girerler. Eve girince tek bacaklı, tek gözlü korkunç büyüklükte bir alkarısının olduğunu görürler. Girince başköşeye oturtulurlar. Alkarısı kapıdan çıkıp, odun taşır; evde sobayı yakar. Kaç defa odun atar. Soba tamamen yanınca kapıyı kilitler, açılmamacasına. Birini bacağından tutar. Hepsini bacaklarından tutar, sonra birisini bacağından yakalayıp sobaya atar. Onu pişirir. O kişi piştikten sonra masaya koyup, yer. Kalçasından kesip, bacağından döşüne kadar olduğu gibi yer.

Ondan sonra kapısını dikkatlice kilitleyerek eşğin yanına gidip yatar. Bunun üzerine, sekiz kişi de yatar. Alkarısı, horlayarak uyuyunca sekiz kişi kalkıp evin içinde dolanarak bir şeyler ararlar, bir kurşun ile demir uçlu bir kepece bulurlar. Sobada demir kepeceyi eriterek tek gözüne akıtırlar. Kara toprakta tepinir, dövünür, kapıyı kırarcasına tekmeler. Sekiz kişi çıkarak salllarına binerler. O alkarısının haykırışına, gürültüsüne çıkan bütün evlerdeki insanlar tek bacaklı, tek gözlüdürler. Nehrin kenarına çıkmak için koşturup gelirler. Bunlar salı çözerek binerler. O alkarıları iki kollarıyla dövünüp, acıyla bağrışıp kalırlar. O insanları yemeleri lazımdır.

#### 4.2.3.2.4. Alkarılarını Öldüren Oğlan

O Üymen’de yaşarken birçok alkarısı vardır. Bir oğlan, alkarısının kızıyla tanışır. Bir gün avlanmaya gider. Kökşi Nehri’nin kenarına geldiğinde pek çok alkarısının burnundan sarı bir sıvının akmış hâlde buzun üstünde donakaldığını görür. Onların arasında o kız da vardır. Öylece o kıza yaklaşıp burnunu temizler. Yaz gelince, o kız kalkamaz, ölür; diğerleri kalkıp giderler. Bundan dolayı o oğlan kış geldiğinde alkarıların donduğu yere gelip burunlarını temizleyerek birçok alkarısını öldürür. Böylece alkarıların sayısı azalır.

#### 4.2.3.3. Tabiatın Ruhları (İyeler) ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.3.3.1. Yerin İyesi

Bundan çok önceleri üç arkadaş avlanmaya giderler. Biri çok büyük bir avcıdır. Ömrü boyunca avlanmıştır. Bir gün tuzağını hazırlayıp koyar. Ertesin gün kar yağınca üç arkadaş ayrı ayrı avlanmaya giderler. Kamp yerinden biraz uzaklaşınca, gizlenerek avlanan bu kişiye doğru beyaz atlı, beyaz giyimli biri gelir. Ona şöyle der: “Avlanacak olsan zamanlı avlanmak gerek. Senin için şimdi avlanma zamanı bitti. Artık bundan sonra avlanma. Ben Aba Suu Bajı Altay’ın iyesisim. Erciş Bajı Altay’ın iyesine gidip iskambil oynadım. Müsabakada tavşan, kakım, kalazak<sup>691</sup>, saras<sup>692</sup> ve türlü türlü tırnaklı av hayvanları kazandım.”.

<sup>691</sup> Bir tür hayvan

<sup>692</sup> “Bir tür hayvan”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 150.

O kişi sonra gidip gördüğünde... Onun tuzağına, kapanına kakım, tavşan, saras koşarak gelir... Geldiğnde o kişi orada olsa... O tuzağa yaklaşan hayvanlar geri kaçarlar. Avcı, karanlığın bastırđını fark eder. Oturduğu yerin karı eriyinceye kadar oturmuştur. Sonra kamp yerine gider. İki arkadaşı da avlandıktan sonra dönüp gelirler. Bunun öldürdüğü bir şey yok. İki arkadaşına şöyle söyler: “*Ben bugün böyle bir şey gördüm. Benim bundan sonra avlanmama imkân yok.*”

Daha sonra o avcı gidip tuzağına baktığında yeni yağan karın üzerinde pek çok iz vardır; hayvanlar tuzağa gelip, yönlerini değiştirip uzaklaşmışlardır. Avcı tuzağın olduğu gibi bozup, toplayıp, döner. Ondan sonra da avlanmaz. Dağlara çıkıp meyve-sebze yetiştirerek hayatını sürdürür.

#### **4.2.3.3.2. Avcı ile Dağın Kız İyesi**

Bembeyaz kar yağar. Altay’ın üstünde kara toprak kalmaz. Her yer karla kaplanır. Soğuk kiş böyle gelir.

Kışın gelmesi zerine “Avcı” adlı biri avlanmaya gider.

Kıyafeti kalın, ama hafiftir.

Kızağın deriyle örter.

Okluğa yeterince ok koyar.

Avcı giderken ona iki arkadaşı da yoldaşlık eder ve avlanmaya birlikte giderler.

Avcı’nın kendisi kayçı, arkadaşlarından biri kavalcı, diğeri kopuzcudur.

Üçü, büyük Arıskan adlı taygaya gelirler. Üçü o taygaya üç günde ulaşabilmişlerdir.

Burada Avcı’nın babası da büyük babası da avlanmıştır. Artık Avcı avlanmaya başlamıştır. Birlikte avlandığ insanlar, onu yardıma çağırıp dururlar. Beraber gitmek için.

Avlanmaya başlayan avcılar gidecekleri yere ulaşırlar. Kamp kurmak için sedir ağacının hantal gövdesini özenle seçerler. Odun da vardır su da yakındır.



Kamp kuran avcılar, iki üç gün avlanırlar. Sincaplar, samurlar vardır biraz. Büyük avlar ise azdır.

Bir gün akşam, kavalcı kaval çalar. İkinci gün diğer avcı kopuz çalar. Üçüncü gün Avcı adlı kişi topşuur çalıp kay söyler. Uzun bir destanı kaylayarak söylemeye başlar.

İki arkadaş, geceleyin av hayvanlarının kampın etrafında gezinip, ateşin etrafında kayı dinlediğini görürler. Avlanmak doğru olmaz, çünkü gecedir. Gece kim avlanmış ki...

Büyük av hayvanları vardır. Geniş boynuzlu bulanlar<sup>693</sup> da vardır. Tavşanlar, samurlar, tilkiler, vaşaklar, kakımlar... sayısızdır.

Kayçı Avcı, onları görmez.

Dağların, suların iyelerini o görmez. Onları kopuz çalan kişi görür. Kopuz çalan kişi onların konuşmalarını da duyar.

Güzel bir kadın, Avcı'nın sol tarafına oturur.

Küpeleri ateşin ışığıyla parlalar.

Kaşları koyu renkli ve incedir.

Gözleri kapkaradır.

Gocuğunun rengi bembeyazdır.

Saç örgülerindeki deniz kabuklarının çokluğuna ne demeli!

— Ne kadar güzel bir kay. Böyle bir kayı ilk defa dinledim, der o kadın.

Dağların iyeleri kendi aralarında tartışırlar:

— Yok, bu kayçının kayı güçlü değil. Sözlerini karıştırıyor, der yaşı ilerlemiş kadın karşı gelerek.

— Bundan güzel destanı, kayı bu kişinin büyükbabası bile kaylamadı, der ikinci dağın iyesi orta yaşlı kadın dayanamayarak.

---

<sup>693</sup> Bir tür geyik.

Dinlemeye gelen bütün dağ iyeleri, bu üç avcıya samurlar verelim, diye konuşurlar.

Çok geçmeden güzel bir kız gelir. Çıplaktır. Güzeldir. Gelip, orada burada oturmadan kayçının koynuna girer.

Kopuzcu kahkaha atar. Tam bu sırada topşuurun köprüsü kırılır. Tak diye kay durur.

Avcı kızar. Topşuurun köprüsü kırılınca, sen bilerek güldün, der. Az önceki dağların iyeleri kızar, o çıplak kıza.

— Sen olmasan biz şimdi kay dinliyor olacaktık! der.

— Sen, aptal, uğursuz çıplak, niye engel oluyorsun, derler.

— Biz kay için onlara, avcılara, atlar veririz! Samurlar veririz! Ama sen çıplak şey ne verebilirsin! diye kızıp dağılırlar.

Çıplak kız da gider arkasına bakarak.

— Senin benimle alay edeceğini bilseydim, avlanmaya getirmezdin! der Kayçı Avcı sinirlenerek.

Kopuzcu gördüklerini, duyduklarını söylemez.

— İstemedim gülüverdim, aklıma gülünç bir şey geldi... Özür dilerim, diyerek af diler.

O gün üç avcı çok fazla konuşmazlar. Ama ertesi gün kimin hangi dağa doğru avlanmaya gideceğine karar verirler. Kavalcı ağaçları yeşil yapraklı sırta gitmeyi çok ister.

Kopuzcu kızıl melez ağaçlı sırtlarda avlanmayı hayal eder. Avcı, bu Arıskan dağının üstünde avlanmayı ister.

Ertesi gün yemek yiyerek avcılar kızaklarını alıp, ok ve yaylarını sırtlanıp üç farklı yöne giderler. Atları da özel yetiştirilmiş atlardır.

O gün avlanarak türlü türlü av hayvanları vururlar. Kavalcı samurların dışında bir büyük bulan vurur. Kopuzcu ise erkek ayı avlar. Avcı ise yaşça büyük bir maral ile onlarca sincap ve samur vurur.

Hepsi çok şanslıdır.

Öylece onlar bir ay kadar avlanırlar. Çok samur avlarlar. Dönmeye karar verirler. Bir gün Avcı'nın ayağı kırılır.

— Siz artık dönün. Yol zorlu. Uzak. Benim samurumu çocuklarıma götürün. Ben burada kalırım. Ayağım iyileşince kızakla dönerim, der.

Arkadaşları kabul ederler. Dağın yamaçlarında kar çoktur. Kızaksız gitmek zordur. Onlar, ona bolca yiyecek hazırlarlar. Bolca odun toplarlar.

— On beş gün sonra geliriz. İyileşirsen kendin gel, iyileşmezsen biz geliriz, derler.

Avcının arkadaşları giderler. Avcı'nın ağır yüklü atını, çoluk çocuğuna getirip verirler.

*“Ayağı kırıldı. Gelmek istemedi.”* diyerek avcılar onlara gerçeği söylerler.

Avcı öylece kamp yerinde kalır. Topşuurunu akort ederek gece gündüz kaylar.

Bir de bakar ki çok kar yağmakta. Av hayvanlarının izi kampın öbür tarafındadır. Onlardan başka insan izi de vardır.

Avcı denilen kişi, bu duruma çok şaşırır: Nasıl biri buraya geldi! Nasıl bunu sezmedim! Alkarısı olmalı, diye sıçrayarak oturduğu yerden kalkıp koşar. Kırık ayağı iyileşir.

O kamp yerinin karını küreyip, ateş yakar. Yemek hazırlayıp yer. O gün avlanmaya gider. Samurlar, sincaplar vurarak akşam kamp yerine gelir.

Gelince kamp yerinde bir güzel kızın oturmakta olduğunu görür. Ateş yakar. Avcı'yla aynı yaşta. *“Sen de kimsin?”* diye sorar Avcı.

— Ben mi? Ben bu dağda yaşamaktayım. Yalnız başına sen üç gün kayladığında merakla dinledim. Sen destanın hepsini söyledin. Dağlar iyisinden kimse böyle

kaylamıyor. İnsanların arasında kaylıyor... Senin ayağını ben iyileştirdim. Bunu biliyor musun?

— Hayır, der Avcı. Sen onu nasıl iyileştirdin?

— Ben sana sütü az olan hayvanın son sütünden verdim. Artık sen iyileştin. Onun için avlanmaya da gidebildin.

— Sana çok teşekkür ederim, der Avcı. Artık ben çoluk çocuğuma döneyim.

— Olmaz! der dağın iyesi kız. Sen benimle yaşayacaksın. Sen benim hoşuma gittin. Sen benim eşim olacaksın.

Yapacak bir şey yok. Yol kapalıdır. Avcı üzülür, ama ne yapsın. Dağın iyesi kızla yaşamaya başlar. Kız da Avcı'nın hoşuna gider.

Avcı Arıskan denilen büyük taygaya avlanmaya gittiğinde ara sıra aklına eşi gelir ve "*Senin yokluğunda yurdumuzda hüziün olur.*" der.

Av hayvanlarını avlayarak kulübesine gelir. Etini keser, kurutur. Eve döndüğümde götürürüm, der.

Yemek yedikten sonra dağın iyesi kız, Avcı'dan kaylamasını ister. Avcı kaylar. Topşuurunun sesi harikuladedir. Sesi çınlayıp, dağın yamaçlarında yankılanır.

— Sen kayladığında çevredeki dağların iyelerinin hepsi gelip dinler, der dağın iyesi kız. Onların dağlarına gitsen onlar senden samurlarını da esirgemez. Ama sen bu dağında, taygamda avlan. Buradaki av yeter.

Avcı bunu şaşkınlıkla dinler. Onun söylediği kayın bütün dağların iyelerinin hoşuna gitmesi onu gururlandırır.

Öylece Avcı tayganın iyesi kızla beraber yaşar. On beş gün geçer. Arkadaşları gelmez.

Geç gelirler. Avcı kişi neredeyse onları unuttur. O sırada kız, eşine şöyle der:

— Av hayvanı olmazsa, ben de olmazsam, dağlara dua et, onların iyelerine alkış dua söyle. Yiyeceklerin en iyisini onlara ver, saç, yedir. O zaman her şey yolunda gider. Av hayvanlarına rastlarsın. Vurup alırsın. Alkış duanı şöyle söyle:

Yayılmadı budaklı,  
Kara orman ağaçlı,  
Büyük kara taygam,  
Her türlü payı  
Sadece bana  
İsteyerek gönderecek olsan.  
Aşdına şükürler olsun!  
Akarsuyuna şükürler olsun!

Bundan sonrasını kendin bil. Düşün, itaat et, rica et. Kıskanmak olmaz. Payın sana ulaşır.

Çok geçmeden iki arkadaşı gelir. Geldiklerinde Avcı'nın çok güzel biriyle evlendiğini görürler. Ama eşi hava gibi değişkendir.

Onlar “*Bu Avcı, alkarısıyla yaşıyor.*” diye düşünürler. İkisi kararlaştırarak bir gün ona tüfekte ateş edip öfkelenirler. Arkadaşlarının tüfekleri boştur. Okları, yayları yoktur.

— Gör Avcı, derler, insanlar artık avı böyle şöyle vuruyorlar. Bunun adı tüfek. Okunu, yayını at. Al, sana tüfek. Ona yuvarlak, demir kurşun konulur. Böyle tetiğe basılır. Böyle nişan alıp ateş edilir.

Avcı tüfeği alıp, arkadaşları gibi ateş eder. Dağın yamaçları inler. O dağın, tayganın kız iyisi, kocası tüfekte ateş edince korkar.

Şimşek gibi çakar. Görünmeden gider. Arıskan Dağı'nın zirvesine çıkar.

Biraz avlandıktan sonra arkadaşları Avcı'yı alıp dönerler. Avcı yolda tayganın iyisi kızın taygaya, dağa nasıl hayır dua edileceğini, nasıl saçı yapılacağını anlattığını söyler.

Alkış sözlerini söyler.

Ondan beri avcılar taygada avlanacaklarında kayçıyı alıp hayır dua ederek giderler. Av hayvanlarını avlamak için tayganın, taşın iyesinden izin isterler.

#### 4.2.3.4. Şekil Değiştiren Varlıklar ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.3.4.1. Koyon Cayık<sup>694</sup>

Eskiden bizim yurdumuzda evlerin töründe “Koyon Cayık” denilen kukla dururmuş. O kız çocuğunun koruyucusu olduğu için saçına boncuk toka takıp, tepside saygılı bir şekilde oturtulmuş. “Koyon Cayık”ın ortaya çıkması hakkında şöyle bir anlatma vardır:

Her yeni hilalin sekizinci gününde Üç Kurbustan’ın üç kızı, kuğuya dönüşüp temiz buzlu dağdan inerek Sümer’in başındaki Süt Göl’de yüzmektedir. Bir gün bir çoban avlanırken Sümer’in başındaki Süt Göl’e gelir. Süt Göl’de gümüş tenli, mavi saçlı üç kız, gürültülü bir şekilde kanat çırparak yüzmektedir. Ak kuğuların kanatları kıyıda durmaktadır. Kanatlar ay ışığında altın gibi parlamaktadır. Onların güzelliğine şaşırıp çoban birini alır.

Bu sırada Üç Kurbustan’ın üç kızı bağrışarak Süt Göl’den çıkarlar. İki büyük kardeş, kuğu kanatlarını takıp açık gökyüzünde ay ışığına doğru uçarlar. Çobanın tuttuğu üçüncü kızın ak kuğu giysisi pislenmiş, rengi sararıp solmuş ve cansız bir şekilde durmaktadır.

Tanrı’nın küçük kızı “Çoban, sen ne yaptın! Ben Üç Kurbustan’ın kızıyım. Sen pis elinle kıyafetimi tuttun, şimdi ben bu günah dolu yerden temiz, ak yere doğru nasıl çıkarım?” diyerek ağlar ve ufalarak kır bir tavşana dönüşüp, cansız bir şekilde yatar.

“Ah zavallı! Kötü bir niyetim yoktu, beni affet. Giysinin güzelliğine aldanıp tuttun. Yeryüzünün boz tavşanı da olsan sen gökyüzünde doğdun, kutsalsın. Onun için evlerin töründe, en temiz ve güzel yerde otur.”

“İnsanlara Yayık ol,

<sup>694</sup> “Yayık: ‘Tanrı’nın çocuğu’, ‘Tanrı’nın oğlu’ ve ‘Gökyüzü kağanının oğlu’ olarak da bahsedilir. G. N. Potanın şöyle söyler: ‘Yere kayın çakılır, ona bezler bağlanır ve bu şekilde yayık yapılır.’. Yayık, evin kapısının karşısında, yani töründe durur; iki kayına bağlanan ince ipee ak, sarı, mavi bezler bağlanır, ortasına tavşanın derisi, gözlerinin yerine mavi düğmeler takılır; kulaklarına, koluna, bacağına, kuyruğına bezler bağlanır. Çoğu zaman bu keçe torbada durur ve töre asılır. Gerektiği zamanlarda, törenlerde ondan istifade edilir.”, Altay Kep-Kuuçınlar, s. 385.

*Evin töriinde otur.*

*Koyon Cayık ol, koyun boyundan.*

*Koyun kesilip, koyun sunulan.”*

diye çoban tavşana alkış söyler.

Törün başından duran,  
Dört şankısı<sup>695</sup> yayılmış,  
Ateşin başında duran,  
Ateş şankısı yayılmış,  
Boncuk-düğme parıldamış,  
Kuğu kanatlı temiz Yayık,  
Koyun sunulan kız Yayık,  
Elle tutulmaz ak Yayık,  
Üç Kurbustan'ın çocuğu,  
Üç kızın en küçüğü,  
Tavşan kürküyle sarmalanmış,  
Koyun gibi uyumuş,  
Kir tutturmaz ak Yayık,  
Ay küpeli kutsal Yayık,  
Evimize, yurdumuza şans getir,  
Ateş başına oturtulmuş,

diye halk, “Koyon Cayık”a alkış söyler.

Onun başına boncuk, deniz kabuğu, yuvarlak sedef düğmeler takarlar.

---

<sup>695</sup> “1. Birkaç örgüden oluşan genç kız saçı, 2. Saç örgüleriyle süslenmiş başlık” Altayca-Türkçe Sözlük, s. 162.

#### 4.2.3.4.2. Büyükeyı

Büyükeyı bir zamanlar yeryüzündedir. Birinin adı Caan Oos (Büyük Ağız), birinin Uzun Kol (Uzun El), birinin Tarnaçı (Büyücü), birinin Tıñdaacı (Dinleyici), birinin Cügürük (Koşucu), birinin Bökö (Pehlivan), birinin Caan Kös (Büyük Göz)'dür. Yedi arkadaş, yedi korkunç kişi olur. Caan Kös görür, Uzun Kol tutar, Tıñdaacı dinler, Bökö güreşir, Tarnaçı büyü yapar, Cügürük koşar, Caan Oos yutar. Yeryüzünde bir şey bırakmazlar.

Bu yedisini Karatı Kağan çağırır. Aralarında konuşurlar: “*Bu bizi niye çağırıyor?*” diye. Karatı Kağan'ın onları demir evde öldürmeye niyetlendiğini Tıñdaacı duyar. Bunun üzerine Caan Oos, gölü ağzının içine alır.

Yedisi birden Karatı Kağan'a geldiğinde onlara önce zehirli et ikram edilir. Tarnaçı büyü yapıp zehirli eti başkalarına verir, kendileri iyi etten yer. Sonra onları dinlenin diyerek demir eve sokup kilitler. Kilitledikten sonra birçok odunu getirip evi dıştan kızdırırlar. Demir ev kızıp da yedi arkadaş ölmek üzereyken Caan Oos ağzının içine aldığı gölü püskürtür, böylece demir ev soğur. Tıñdaacı, Karatı Kağan'ın halkının yedi arkadaş öldü deyip gittiklerini duyar. Bunun üzerine Bökö demir evi yıkar ve hepsi dışarı çıkar. Cügürük, koşarak gidip yedi kutup porsuğu yakalar, [bu porsuklarla] karınlarını doyururlar.

Onlar tekrar yeryüzünde bir şey bırakmamaya başlarlar. Sonunda onlar çok günah işlediklerinden dolayı [pişman olarak] “*Ölelim*” diyerek çok yüksek kayadan atlarlar.

Ama yere düşmeden yedi yıldız olup gökyüzüne uçarlar. Büyükeyı denilen yıldız [kümesi böyle oluşur. Bu küme] şimdi de görünür ya.

#### 4.2.3.4.3. Ülker-I (Meçin Yıldızı)

Bizim Altaylılarda şöyle bir atasözü vardır: Meçin<sup>696</sup> Yıldızı, kaynak suyun dibinde durur. Ağustos ayının sonuna kadar. Sonra gökyüzüne çıkar.

---

<sup>696</sup> “Ülker (Süreyya) takımyıldızı”, Altayca-Türkçe Sözlük, s. 133.



Bir defasında Meçin suyun dibinde dururken at ile inek onu görürler. İki tartışır: Birisi ben basacağım, öteki ben basacağım, der. Bu şekilde tartışırken inek önce basar. Yıldız, ineğin toynaklarının arasından vızıltıyla geçerek gökyüzüne çıkar. O zamandan beri bizim yerde kış soğuk olur. Yaz ılıktır, Meçin kaynak suyunda olduğu için.

#### 4.2.3.4.4. Ülker-II (Meçin Yıldızı)

Gökyüzündeki Meçin yıldızı eskiden yerde yaşamış. Meçin, gökyüzüne çıksa yer çok soğuk olur.

Meçin gökyüzünde çıkmadan önce, at “*Ben basayım!*” der, inek “*Ben basayım!*” der.

Tartışır. Tartışırken inek, attan önce basar; ineğin bu toynağının iki yarısından Meçin gökyüzüne çıkar.

Şimdi gökyüzünde Meçin diye bir yıldız kümesi var. O zamandan beri o Meçin inip görünse (o yaz iki ay yok olmuş, görünmemiş ya) soğuk olur, kırağı düşer.

O Meçin görüldükten sonra atı dinlendirmek gerekir. Terleyen ata binilmez, dinlendirip binilir. Dinlendirilip binilen at güçlü olur, hızlı olur, sırtı, boynu çabuk zedelenmez, vücudu bükülmez.

Bir şey anlamadığı için ineği “moomo”<sup>697</sup> olarak adlandırır.

At basmış olsa, o Meçin gökyüzüne çıkmaz idi. Bu şekilde tartışır ve inek basar, derler.

#### 4.2.3.5. Olağanüstü İnsanlar ile İlgili Efsaneler

##### 4.2.3.5.1. Kulcukay

Çok çok eskiden Kulcukay adlı biri yaşamaktadır. O, insan yiyen biridir.

Kulcukay arada kendi akrabalarını da yer.

Bir defasında Kulcukaylara eşinin kuzeni misafir olarak gelir.

Kulcukay, ateşin yanında, o tarafı görecektir şekilde yatar. Sanki uyuyakalmış gibi.

<sup>697</sup> İneğin “möö” sesinden yapılan taklit kelime.

Kulcukay'ın insan yediğini eşinin kuzeni bilmez.

Kuzeni eve girerken ateşin üzerine koyduğu kazanı karıştıran Kulcukay'ın eşi “*Yengemin başı fokur fokur kaynamakta.*” der.

Kuzeni, ablasının kazanı karıştırarak eşi Kulcukay'a öyle söylediğini duyar.

Kuzeni şaşkınlık içinde, kazanda gerçekten de birisinin parmaklarının ve kulaklarının kaynamakta olduğunu görür.

Onların arasında birisinin başı, kulakları ve ona benzer şeyler vardır.

Çok geçmeden, o kişi tedirgin olup dışarı çıkar.

Atına binip dörtnala giderek uzaklaşır.

Kulcukay kalkar.

O uyumaz.

Uyumak için yattığında eşinin kuzeniyle konuştuğu her şeyi duyar.

“*Hele bir akşam olsun da eşimin kuzenini yerim.*” diye pisboğazlıkla düşünür.

Olanlara sinirlenen Kulcukay, eşinin üstüne yürüyerek “*Sen benim yiyeceğim kişiyi kaçırdın! Şimdi onun yerine seni yiyeceğim.*” der ve eşinin iki memesini bıçakla keserek, ateşe bırakır.

Kanını henüz canlıyken içmeye başlar.

Kulcukay ikinci defa evlenir.

Bu eşi de sabırsızdır.

İnsanlara kaynayan kazanı göstererek karıştırır.

Göstererek karıştırdığında insanlar kaçar. Öylece sürüp giderken bir oğlan gelir. Ablası yoktur.

Kulcukay'ın yeni eşiyle Kulcukay'ı yok etmek için bir yol ararlar.

En sonunda eşine şöyle sorar:

— Kulcukay ne zaman uyur? Bunu nasıl bilebiliriz?

— O uyuduğunda, onun bacağına üst kısmına bizle<sup>698</sup> köküne kadar batırdığımızda kımıldamazsa bu onun derin uykuda olduğunu gösterir.

Kulcukay'ın eşi ayakkabı dikmekte kullandığı bizi alıp uyumakta olan Kulcukay'ın kalça kemiğine batırınca o kımıldamaz.

Derin uyuduğu böylelikle belli olur.

Bu sırada oğlan okunu yayını alıp, kapının arkasına saklanarak uyuyan Kulcukay'ı göbeğinden vurur.

Göbeğinden vurulan Kulcukay bağırarak yerinden kalkıp koşar, askıdan okunu ve yayını alır.

Dışarı koşarak çıkıp, tahmin ettiği yere doğru ateş edip, bağırıp, evinin yanında duran yüksek çalılığı yukarı çekince yığılıp kalır.

O yüksek çalılık, onun insanları gözetlemek için durduğu yerdir.

Kulcukay ölünce yakınlarında yaşayan Altaylılar huzur bulur, derler, çünkü o herkesi yakalayıp yemektedir.

Kulcukay öldükten sonra insanlar onun ölüsünü toprağa verirlerken onun göğsünü kesip yüreğine bakarlar.

Kulcukay'ın yüreği iki başlıdır, ayrıca tüylüdür.

Bir rivayete göre yürek tüylü ve iki başlı olursa insan insanı yemektedir.

Kulcukay sert biridir.

Ondan, yeri geldiğinde kendi akrabalarına bile acımayan, kavgacı ve pisboğaz biri olarak bahsedilir.

Kulcukay Çike Taman [dağının] denilen dağ geçidinin önünde yaşar.

O geçilmesi en zor dağ boğazına yaptığı kulübede gelip geçen insanları yakalayıp yer.

Yakalayamazsa arkasından takip eder.

---

<sup>698</sup> “Katı bir şeyi dikerken iğne geçirecek yeri delmek için kullanılan, çelikten yapılmış, sivri uçlu ve ağaç saplı araç, tığ.”, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

İnsanları yakalamak için tuzak kurar.

Oraya kum dökerek takip eder.

İnsanları yakalamak için izlerini takip eder, denir.

#### 4.2.3.5.2. Cer Bıdınak

Karlaşaç adında bir kadın vardır, Çiçek adında da bir kızı.

Kızını nasıl saklayacağını bir türlü bilemez.

Çocukları yiyen “Kuuk Baş” denilen bir adam vardır. Karlaşaç kızını sekiz yaşına kadar bir yerlerde saklayıp Kuuk Baş’a göstermez.

Kızını saklar.

Karlaşaç kızına pars derisinden kara kaban diktirir, ak geyiğe emzirtir.

Ak geyiğe emzirtirken çocuğuna şarkılar söyler. Çocuğum nerede yaşarsın? diye.

Eve girdiğinde yoktur.

Oraya buraya bakar, ama bulamaz.

Sonunda Kuuk Başlı yedi diye düşünür.

Eve girince haykırır:

— Çocuğum nereye gittin, diye.

Kızı dışarıda şarkı söyler:

*“Anam beni bulamadın, der.*

*Artık bulamazsın, der.*

*Pars derisinden kara kaban giydirdin, der.*

*Ak geyiğin yavrusu edip,*

*Ak geyiğe emzirttin, der.*

*Beni karnında taşıdın,*

*Tatlı sütünden emzirdin, der.*

*Ana, sen beni artık bulamazsın, der.*

*Artık ağlarsın, ana.” der.*

Anası şöyle söyler:

*“Seni karnımda taşıdım,*

*Tatlı sütümden emzirdim.*

*Pars derisinden kara kaban giydirdim,*

*Ak geyiğin yavrusu edip,*

*Emzirttim.”*

Anası ağlar, ağlar, kaç gün geçtiğini kendisi de bilmez, bir tabak yemek yemez, bir bardak su içmez, ağlar da ağlar.

Çocuğunu bulamadan yedi nehrin ağzına gider, anasına, babasına, kardeşine.

Karlagaç, ulaşacağı yere ulaşır. Anasının, babasının karşısına çıkar.

Anası kızını görünce şaşırır, çünkü çok zayıflamıştır.

Kızı anasına şöyle der:

— Kızımı, Çiçek’i bulamadım.

Pars derisinden kara kaban giydirdim,

Ak geyiğin yavrusu edip emzirttim,

Bunun üzerine Karlagaç’ın şikâyetini kardeşi duyar.

Ablasına sorar:

— Ne oldu, niye ağlayıp duruyorsun?

Ablası, kardeşine yaklaşıp kulağına fısıldar:

— Çiçek’i bulamadım.

Kaç gün aradım, bulamadım.

Ben onu Kuuk Baş yer diyerek,

Pars derisinden kara kaban giydirdim,

Ak geyiğin yavrusu edip,

Ak geyiği emzirttim.

Ama kızım kaybolup gitti.

Üzülmem, ağlamam, şikâyetim ondan.

Bunca sözü dilsiz kardeşi Cer Bıdınak duyunca “*I-ı*” der.

Evinden çıkınca yerdeki kuru dallara tekme atıp, kütüğü bir tekmeyle kırıp, kökünü bir tekmeyle çıkarıp, Cer Bıdınak keçe çadırın kapalı olan kapısını açarak eve girip oturur.

Oturunca anası, babası, ablası Karlagaç yanına gelir.

Ablasına şöyle söyler:

— Çocuğunun ölüsünü ara.

Karlagaç arar, arar, sonunda yassı taşı kaldırır.

Taşın altına kızın (Çiçek’in) pars derisinden yapılmış kara kabanını, atın koşum takımlarını saklamıştır.

Buradan anlar ki Kuuk Baş kızını yemiştir.

Bunun üzerine Cer Bıdınak, Kuuk Baş’ın peşinden gider. Cer Bıdınak yedi nehrin ağzına gelir.

Yedi nehrin ağzına, büyük tayganın eteğine gelir.

Sonra Kuuk Baş’ı yakalayarak döver, döver, getirip yakar, yanmaz.

Kuuk Baş beddua eder:

*“Akacak kırmızı kanım yok.*

*Feda edilip ölecek canım yok, diyerek,*

*Sen kırk yaşında olmuş olsan,*

*Ben sana beddua etmezdim.*

*Sen en fazla otuz dokuz yaşındasın,*

*Kaya olup sertleşip kal!” der.*

Kendisi kurşun olup eriyerek, yere doğru girer.

Uzaktan bakıldığında kaya bahadır gibi görünmekte, yaktığı ateşi, ateş yaktığı yeri, yanan ateş gibi, kızıl köz gibi görünmektedir.

Kuuk Baş yok olduktan sonra insanlar çoğalırlar.

#### **4.2.3.6. Olağanüstü Hayvanlar ile İlgili Efsaneler**

##### **4.2.3.6.1. Argımak**

Argımak at ile ilgili şöyle bir efsane anlatılır: Bir zamanlar insanlar, buralardan esir olarak götürülür, bu bizim topraklardan.

Onları, esirleri, götürürlerken aralarında bir de hamile bir kadın vardır. Bu Erciş'in Kazakları, onları esir alıp götürürler. O kadın giderken... Yuvada bıraktığı bebeği, burada kalır, kayın altında. Eşi avlanmaya gittiğinde, gelip insanları esir alıp götürdükleri sırada, Codra'nın alt tarafındaki mağaraya gelir. Orada, kundaktaki çocuğunu, kayının suyu akacak şekilde ağacın altına bırakıp esir olarak onlarla birlikte gider. Kundaktaki bebeği kalır. Ondan sonra eşi geldiğinde bebeği ağlamasından, sesinden bulur ve onu alır. O kendi Möndür Sokkon'un, Oybok'un ... Dur hele, kimdi o, Ombo mu kim... Bir zengine ırgat olur. O yavruyu kucaklayıp alır. İnek de yok hayvan da yok hepsini alıp giderler... sadece kendisi. O, ondan sonra orada büyür, yetişir.

Anasının karnındaki oğlu ise Erciş'e vardıklarında doğar. Doğup büyür o yavru. Anası yaşlanıp hastalanır. O çocuk hayvan otlatarak yaşar. Sürüde henüz iki yaşında olmayan bir at vardır. Memedeki tay, iki yaşına yaklaşınca karnı büyük, iki kulağı uzun, kötü görünümlü bir hayvan olur. Zenginler iyi atları seçip, binerler. Tabii o oğlan öğretir, hayvan güden kişi. Ondan çıkan dışkı da çok farklıdır, öyle küçük, katıdır. Sıradan hayvanın dışkısına göre görünüşü sert, küçük, çok farklıdır. O geldiğinde anasıyla birlikte yaşayan bir kadına anlatır. Onlar şöyle söyler: *“Bu sakın argımak at olmasın! Argımak at, öyle olur. Onun toynakları öyle kalın, yuvarlak ve küçüktür.*

*Sıradan hayvanın toynaklarına göre daha kalın, küçük ve serttir. Dağın dik yamacına da çıkar; nereye çıkarsa çıksın kaymaz, öyle bir hayvandır. Ama görünüşü kötüdür! Argımak at diye atlar vardır, diye duydum. O hayvanlar kolay kolay eğitilemez, yavaş diyerek eğitilse onun vücudu ısınıp da kulaklarından ter fişkırdığı sırada, o hayvanı durdurmanın imkânı yoktur. Öyle güçlü, hızlı koşan bir attır... Argımak at denilen at olmasın, sen ona dikkat et, gözle, o hayvan argımak olsa, sen onu eğiterek Altay'a doğru binerek kaçıp dön! O tüten mavi dumanın olduğu yere doğru... (orayı yön gösterip söylemiş)... Altay yurdunun o tarafına. Oraya yönelip kaç, kaçabilecek durumda isen, oraya git!"*

O oğlan o hayvanı, atı, üç yaşına gelinceye kadar otlatır, bakar. Onu insanlar istemez, çirkin derler. Saçı başı dağınık, öyle çirkin bir şey derler. Ondan sonra o Kazaklar toy yaparlar. Toy yaparken şimdi ona yarış yaptırırlar. O oğlan da birlikte hayvan otlattığı arkadaşıyla konuşur. Önceden eyer takımını hazırlayıp, bütün her şeyi kontrol edip, düzeltip yarışa gelir. Yarışa gelmiş de olsa... O atı eğitemez, tam olarak binemez ki. Yeni başlamış binmeye, koşturtup, hareket ettirmez. Öyle hareket ettirirken... Zaman bu şekilde geçer... Şimdi eyerin heybesine yerden koyduğu kumu alıp, üstüne atar. Öyle yapınca bir de bakar ki o atın kulağından ter fişkırmakta. Ter fişkıırken, o koştururken Erçiş Nehri'ni geçerler! Geçerlerken Kazaklar onu kamçılarlar, yetişemezler. "Altay yurduna doğru gidin!" deyip arkasından öyle söyleyerek arkada kalırlar, derler.

O ondan sonra gelir. O kendi yurduna (Altayına) geldiğinde Oybok Oozı'nda durur... Bu Kan Oozı'nın üst tarafında Oybok Oozı derler. Ondan sonra o Oybok Oozı'nın bu Kan Oozı'nın üst tarafında; Almas Boom tarafına Oybok Oozı derler... Orada da zengin biri yaşar. Bir gün erkenden onun bronz kazanı çınlar. Öyle olunca o şöyle der: "Dur hele! Bizim Altay'dan esir olarak gidenlerden biri gelmiş olmasın! Bu kazan çınıyor...". Sonra ırgatlarına şöyle der: "Yolda pusuda bekleyin! Nasıl biri geliyor bakın. Daha önce giden hayvanlarımızdan cins at dönüp geliyor olmasın!". Ondan sonra insanlar gidip pusuda beklerler. Gittiklerinde gerçekten de küçük atlı biri gelmektedir! Çok hızlı gelir; insanlar kementlidir... O zengin... Sanki bilerek söylemiş gibi "Pusuda bekleyin! Cins at binen biri olmasın!" der. Ondan sonra pusuda bekleyen



insanlar, atın üzerindeki kişiyi kement yardımıyla indirirler. At ise çok hızlı koşturur. Önce Kırılık'a gider, sonra tekrar dönerek Ekinurduñ Oozı'na, oradan Cabagan'a, en son da Ulagan'a gidip orada ayırık bir ağaca çarpıp ölür, derler. O ağacı ben bir keresinde Ulagan'a gidip gördüm. Onun şeyini... kemiklerini... göremedim, ta dibinde denildi. Sonra o kırılan, kesilen yere, hayvanlara, insan kendine insanlar alıp, onun da kemiklerini kırıp, içirince kırık iyi olur derler. İnsanlar öyle anlattı. Oralı biri, Kıpçak boyundan biri anlattı bana onu. Sonuç olarak ben kemikleri görmedim, ama ağacı gösterdi, gördüm. Artık ölüp gitmiş, ta ne zamanki nesildeki şey şimdi nereden gelsin.

#### **4.2.3.7. Hazinelele İlgili Efsaneler**

##### **4.2.3.7.1. Ombo'nun Mağarası**

Cayzan Ombo'da altın ve gümüş çoktur. Bunu halk eskiden beri bilir.

Ombo, her ne kadar Erciş Bajı'nda yaşasa da onun Altay'da, Kan Cabagan'daki yeri çok daha güzeldir. Altay, o İrkit boyundan olan cayzan için sadece güzelliğinden dolayı değil, doğası, hayvanları ve temiz havasından dolayı da iyidir. Yönettiği İrkitlerle gurur duyar, onlar en zor savaşlarda bile sağlam dururlar, gözü pek ve sabırlı insanlardır.

Altay yurdu, insana çok yardımcıdır. Zor zamanlarda burası saklanmak için iyidir. Düşmanları yok etmek için de uygun bir yer. Her yönden hayırlı bir yer.

Ombo Cayzan yaşlandığında altın-gümüş mal varlığını yükleyip göç ederken bitkin düşer. Onun için o altınını, gümüşünü Kan içinde Kara Suu denilen yerin başına götürüp saklar. Orada yüksek kayalar çoktur.

*“Bu Ombo o kadar çok altınını, gümüşünü nereye sakladı acaba?”* deyip, insanlar birbirlerine sorarlar. Kimse de tam olarak bilmez. Bildikleri şudur: Kara Suu'yun başındaki kayalarda. Ama orada o kadar çok kaya var ki... Mağaralar da çok.

Şoodoy adlı bir avcı, avlanmaya çıkar. Ombo'nun altınını nereye sakladığını o da bilmez. Bir de bakar ki bir kayanın üstüne bir ak kayın sallanarak devrilmiş. O avcı onun ucundan çeker. Çektiğinde o kaya açılır.

Avcı mağaraya girer. Girince görür ki her yer altın, gümüş doludur. Daha ileriye baksa evin içi gibi bir yerdir. Altın ve gümüşle dolu.

— Altından, gümüştan al! diyen bir ses duyulur.

Avcı bakmış ki ateş yanıyor. Ocak var. Kazan kaynıyor. Kadın tarafında bir kadın oturuyor, törde, erkek tarafında ise bir erkek oturuyor.

— İsteddiğini al. Nereden aldığını kimseye söyleme. Söylersen, ölürsün! der.

O kişi altın, gümüş almaz. Sadece bir kepçe alır.

— Onu böyle bir yerden aldım diye kimseye söyleme! diye erkek olan bir kere daha ikaz eder.

Avcı evine gelince onu eşine verir.

— Nereden aldın bunu? diye eşi sorar. Kocasını söylemez.

Eşi uzun zaman sorar da sorar. Kocasını söylemez de söylemez. Sorar da sorar. En son dayanamayıp şu mağaranın içinden aldım, diye söyler.

O avcı, kadının kocası, ağır bir hastalığa yakalanarak ölür.

İnsanlar şöyle söylerler: Mağaradaki altın ve gümüşler Ombo Cayzan'ındır. Onun içindeki erkek Ombo'nun kendisidir, kadın ise onun eşidir.

Öyle bir anlatma var.

## SONUÇ

Türklerin ilk yerleşim bölgelerinden biri olan bugünkü Altay coğrafyası, tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Zor coğrafi şartlarla ve güçlü komşularıyla varoluş mücadelesi veren Altay Türkleri, ancak kendi dil, inanç ve geleneklerine sarılarak ayakta kalabilmişlerdir. Bugün çok zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Altay Türklerinin yazılı edebiyata yakın bir dönemde geçmeleri, çoğunluğunun kırsal kesimde yaşaması ve geleneksel dinlerine bağlılıkları, bu geleneğin canlılığını korumasında etkili olmuştur. Bu gelenek elbette ki tarih boyunca karşılaştıkları kültürlerden, inanç sistemlerinden ve dinlerden etkilenmiştir; ancak alınan her yeni unsur, bu sözlü kültür içinde yoğrularak millîleştirilmiştir.

Altay Türklerinin bu zengin sözlü geleneği ile ilgili ilk çalışmalar, 19. yüzyılın sonlarında başlamış, yine ilk efsane çalışmaları da bu dönemde yapılmıştır. Çarlık Rusyası döneminde yürütülen bu ilk çalışmalar, daha ziyade derleme faaliyetleri ve metin neşirlerin ibaret olup, misyonerlik faaliyetleri ya da bilimsel araştırmalar için Altay'a gelen ve bu sırada derlemelerde bulunan Rus bilim adamları tarafından yapılmıştır. 1950'lerde Altay'da "Tuulu Altayda Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy İnstitut" (Dağlık Altay Pedagoji Enstitüsü) ile "Tuulu Altaydın İstoriya, Til le Literatura Canınañ Nauçnyy Şiñjü Ötküreten İnstitudı" (Dağlık Altay'ın Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü)nün kurulması ile Altaylı folklorcular yetişmeye başlamış ve yapılan çalışmalar artmıştır. Altay efsaneleriyle ilgili çalışmalar, esas olarak 1990'ların başında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve millî kimliğe olan ilginin uyanmasından sonra çalışmalar hız kazanmıştır. Ancak bu kadar zengin bir sözlü geleneğin karşısında yapılan çalışmaların son derece yetersiz olduğunu söylemekte fayda vardır.

Altaylı araştırmacılar, efsane türünün tanımı ve tasnifi gibi teorik konularda Rus bilim adamlarının etkisi altındadırlar. Altay Türklerinin efsane türü için Rusça "mif", "legenda", "predaniye" ya da Altay Türkçesindeki karşılıkları ile "soocın/mif-kuuçın", "legenda-kuuçın" ve "kep-kuuçın" terimlerini kullanmaları da bunun önemli bir

göstergesidir. Altay Türkleri, tıpkı Rus bilim adamları gibi “mit”, “legenda” ve “kepkuuçın”ın birbirlerinden farklı türler olduğunu ifade etmişler, ancak yaptıkları tanımlarda bunu net bir şekilde açıklayamamışlardır. Aynı şekilde yaptıkları tasniflerde de bu kargaşa devam etmiştir.

Altay Türklerinin efsanelerinde insanın yaratılışından günümüze kadar tarih çizgisinin bütün merhalelerinin izlerini bulmak mümkündür. Ancak efsanelerde mitik motiflerin ağırlıkta olduğu da bir gerçektir. Motif-Index’e göre yaptığımız katalog çalışması da göstermektedir ki ağırlık “A. Mitolojik Motifler”, “B. Hayvanlar” ve “F. Olağanüstülükler” adlı motif gruplarındadır. Bu da efsanelerin köken bakımından mitik döneme kadar dayanmasından kaynaklanmaktadır.

Altay efsanelerinde tarihin ve tarih boyunca etkisi altında kalınan kültürlerin, inançların izlerini bulmak mümkündür. Efsanelerde Altay Türklerinin geleneksel inanç sistemlerinin yanı sıra Manihaizm’in, Budizm’in, Zerdüştlük’ün ve semavî dinlerin etkisi de görülmektedir. Çalışmamızda yer verdiğimiz yaratılışla ilgili efsanelerde de bu dinlerin ve inanç sistemlerinin etkisi açıktır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Altay Türkleri başka kültürlerden aldıkları bu motifleri, kendi inanç sistemleri içerisinde yoğurarak yerelleştirilmişlerdir.

Dünyadaki bütün milletlerde var olan ve nerede yaşandığıyla ilgili türlü varsayımlar bulunan tufanla ilgili efsaneler, Altay Türklerinde de mevcuttur. Altay efsanelerine göre tufan, Altay coğrafyasında yaşanmış ve bugün pek çok boyun, veyeryüzü şekillerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Altay Türklerinin tufan ile ilgili anlatmalarında da semavî dinlerin etkisi görülmektedir.

Altay efsanelerini değerlendirdiğimizde oluşum, dönüşüm ve olağanüstü varlıklar ve olaylarla ilgili efsanelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Efsanelerin insanların doğayı anlama gayretlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünecek olursak, yüksek dağlarla çevrili, zorlu iklim koşullarının hâkim olduğu ve nispeten dış dünyaya kapalı bir hayat süren Altay Türklerinde bu tip efsanelerin canlı olarak yaşamasının sebebi anlaşılmaktadır. Bugün geleneksel inanç sistemlerine bağlılıklarını sürdüren Altay Türkleri, doğayı canlı bir varlık olarak algılamakta ve bir saygısızlık

yaptıkları takdirde cezalandırılacaklarına inanmaktadırlar. Kültürel değerlerin korunmasında önemli bir fonksiyon üstlenen efsanelerde de bir saygısızlık yapıldığı ya da yasaklara uyulmadığı takdirde o kişilerin hatta ailelerinin kötü olaylara maruz kalarak cezalandırılacağı hususu sıkça yer almaktadır. Altay Türklerinde tabiat ruhlarının (iyeler) yanı sıra alkarısı gibi kötü ruhlara olan inanç da hala canlı bir şekilde yaşamakta ve bu konuda sözlü geleneğe pek çok efsane anlatılmaktadır.

Sözlü geleneğin önemli bir türü olan efsaneler, yaratıldıkları toplumun tarihî ve sosyo-kültürel yapısı hakkında pek çok unsur ihtiva etmektedirler. Altay efsanelerinde de halkın yaşamı, dünyayı algılayışı, tarihî mücadeleleri izlenebilmektedir. Örneğin “Oyrot Kağan’ın Kaçışı” adlı efsanede, bazı Altay boylarının bir dönem hem Ruslara hem de Oyrotlara vergi vermeleri; “Sööklü Tayga” adlı efsanede, Kazakların Oyrot hâkimiyetinden sonra Altaylara saldırımları; “Altaylıların İkilisinin Bulunması Hakkında” adlı efsanede ise Altaylıların Moğol soylu Çarkaslar tarafından esir alması gibi tarihî olaylar yer almaktadır. Efsanelerde Altay Türklerinin sosyo-kültürel yapısına ilişkin unsurlar da bulunmaktadır: Geleneksel ev tipleri; giyim-kuşamları; müzik aletleri; doğum, evlenme ve ölüm gibi geçiş törenleri ile ilgili uygulamalar; aile kurumunun önemi; inançlara ve geleneklere riayet etmenin gerekliliği vb.

İncelediğimiz efsaneler, Altay Türklerinin yaşam tarzlarıyla ilgili olarak önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Tarihleri boyunca Altay Türklerinin sosyal hayatlarında “avcılığın” ve “hayvancılığın” önemli bir yere sahip olması, efsanelerde açıkça görülmektedir. Özellikle “alkarısı” ve “tabiatın ruhları (iye)” ile ilgili anlatımlar, kahramanların ava gittiklerinin belirtilmesiyle başlamakta ve avcılarının av süresince yaşamlarını nasıl sürdürdükleri, nasıl avlandıkları ve av sırasında yapılması gereken pratikler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. “Yaratıcıların Farklı Yönlere Gitmesi” adlı efsanede, tanrıların dahi avlandığından bahsedilmesi, bir taraftan avcılığın önemini diğer taraftan ise kutsallığını göstermektedir. Efsanelerin pek çoğunda hayvanların yer alması da aynı şekilde hayvanların Altay Türklerinin hayatlarındaki öneminden kaynaklanmaktadır. Efsanelerde özellikle at ve köpek ön plana çıkmakta ve insanın en yakın dostları olarak verilmektedir.

Altay efsanelerini Şekil bakımından ele aldığımızda, ağırlıklı olarak mensur olduğunu görmekteyiz. Ancak zaman zaman nazım-nesir karŐık efsanelere de rastlanmakta, hatta tamamen manzum olan efsaneler de bulunmaktadır. Nazım-nesir karŐık olan efsane metinlerinde nazım kısımlarının efsanenin anlatımını güçlendirmek, efsaneye duygusal katkı sağlamak gibi fonksiyonları üstlendiği görülmektedir. Örneğin Karlağaç'ın kızının Kuuk Baş tarafından yenilmesinin anlatıldığı “Cer Bıdınak” adlı efsanede, Karlağaç'ın ızdırabının anlatıldığı bölümler hep manzum olarak verilmektedir.

Altay efsaneleri, bir taraftan bölgede yaşayan Türklerin evreni algılayıŐını, yorumlayıŐını, insan-tabiat ilişkilerini gösterirken diğer taraftan da bütün Türk dünyasının ortak değerlerini, başka coğrafyalardaki değişimlerin sebep ve sonuçlarını, değişik kültürlerle karŐılaŐmalarındaki direncini göstermektedir. Bu bakımdan efsanelerin her bölgede ayrı ayrı değerlendirildikten sonra Türk düşünce sistemiyle ilgili pek çok sorunun çözülebileceği kanaatindeyiz.

## KAYNAKLAR

- Aça, Mehmet, “*Oniki Hayvanlı Türk Takvimi Etrafında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 98, 1995, s. 55-58.
- , “*‘Kültür-Medeniyet Kahramanları’ ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*”, Millî Folklor, S. 45, 2000, s. 43-51.
- , “*Mitten Destana Beden*”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2008/2, s. 39-58.
- , “*Lanetin Kuşatmasında Bir Adam: Dirse Han*”, Lânet Kitabı, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 167-173.
- Alptekin, Ali Berat, “*Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri*”, II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu-Tebliğler, İnönü Üniversitesi, İstanbul 1988, s. 35-39.
- , “*Türk Halk Hikâyelerinde Ağaç Motifi Üzerine*”, Millî Folklor, S. 76, 2007, s. 33-39.
- Altay Kep-Kuuçındar (Altay Efsaneleri), (Hzl. E.E. Yamaeva-İ.B. Şincin), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1994.
- Altayca-Türkçe Sözlük (Hzl. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı), TDK Yay., Ankara 1999.
- Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), “*Bistiñ Kiçü Karındaştarıs*” (Bizim Küçük Kardeşlerimiz), 16.09.1995.
- Altın Arığ Destanı (Hzl. Fatma Özkan), Bilig Yay., Ankara 1997.
- Alyılmaz, Cengiz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yay., Ankara 2005.
- Anohin, A.V., Altay Şamanlığına Ait Materyaller (Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yay., Konya 2006.
- Atnur, Gülhan, Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

- , “Sibirya’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları”, Bilig, S. 55, 2010, s.51-70.
- Azerbaycan Halg Efsaneleri (Hzl. Sendik Paşayev), Yazıçı Yay., Bakü 1985.
- Bayat, Fuzuli, Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi), C. I-II, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Baycigitov, K., “Legenda”, Kırgız Adabiyatının Tarihi, C. I, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Yay., Bişkek 2002, s. 638-659.
- Bayjanova, Nadejda Romanovna, “K Probleme Razgraniçeniya Janrov Neskazoçnoy Prozi Altaytsev-Analiz Toponimiçeskih Mifov, Legend i Predaniy” (Altaylıların Masal Olmayan Nesir Türlerinin Ayırıştırılması Sorununa Doğru- Toponomik Mitlerin, Legenda ve Predaniyelerin Analizi), Gumanitarnie Nauki v Sibiri Yay., Novosibirsk 2006, s. 93-97.
- Bekki, Salahaddin, “Türk Mitolojisinde Kurban”, Akademik Araştırmalar, S. 3, 1996, s. 16-28.
- Belge, Murat, Tarih Boyunca Yemek Kültürü, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Beydili, Celal, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005.
- Boratav, Pertev Naili -Louis Bazin, “Er Töştük”, Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler)-I, (Hzl. Fikret Türkmen), TDK Yay., Ankara 1995, s. 229-248.
- Boratav, P. N., 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yay., İstanbul 1999.
- Buch, Wilfried, “Masal ve Efsane Üzerine” (Çev. Ali Osman Öztürk), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar (Hzl. Gülin Öğüt Eker vd.), Milli Folklor Yay., Ankara 2003, s. 304-313.
- Caferoğlu, Ahmet, “Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü”, Türkiyat Mecmuası, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- , “Altay Türkleri”, Türk Kültürü, S. 23, Ankara 1964, s. 47-50.
- Cayzañınıñ Cargı Cañı (Hzl. E.E. Yamaeva), Ak-Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1996.
- Çağatay, Saadet, “Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı”, 100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri (Yay. Hzl. Aysu Ata), C. II, İstanbul 2008, s. 1-12.



- Çığ, Muazzez İlmiye, Sümerlilerde Tufan- Tufan'da Türkler, Kaynak Yay., İstanbul 2010.
- Çıkın, Ayhan- Mustafa Kaymakçı, “*Anadolu Kültüründe Keçi Deseni*”, Süt Keçiciliği Ulusal Kongresi Bildirileri, İzmir 2005, s. 11-19.
- Çobanoğlu, Özkul, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- , Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- Çoruhlu, Yaşar, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yay., İstanbul 1995.
- , Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- , “*Türk Sanatı ve Mitolojisinde Kötülüğün Tasviri*”, Lânet Kitabı (Haz Emine Gürsoy Naskali), KİTABEVİ Yay., İstanbul 2009, s. 405-450.
- Danilin, A.G., Burhanizm (İz İstorii Natsionalno-osvoboditelnogo Dvijeniya v Gornom Altae), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 1993.
- Dıykanbayeva, Aygerim, Kırgız Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin), İzmir 2004 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Dictionnaire des Symboles. (Semboller Sözlüğü), (Hzl. Jean Chevalier- Alain Gheerbrant), C. I., Robert Laffond ed. Jupiter, Paris 1969.
- Dilek, Figen Güner, Altay Türkçesi Ağzları, Ankara 2005 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Dilek, İbrahim, “*Altay-Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At*”, Millî Folklor, S. 36, 1997, s. 60-65.
- , “*Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulaşev*”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yay., S. 5, 1998, s. 309-360.
- , “*Altay Türkleri Edebiyatı*”, Türk Dünyası El Kitabı, C. IV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1998, s. 451-482.
- , Altay Masalları, Gazi Üniversitesi, Ankara 2003 (Doktora Tezi).
- , “*Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler*”, Bilig, S. 43, 2007, s. 33-52.

- Duranlı, Muvaffak, Yakut Efsaneleri, Ege Üniversitesi, İzmir 2004 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Duymaz, Ali, “*Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. I, 1998, s. 91-96.
- , Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- .- Halil İbrahim Şahin, “*Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç, ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 19, 2008, s.116-126.
- Easy, Somayeh, İran ve Türk Mitolojisinde Ay ve Güneş ile İlgili Tasavvurlar, Ege Üniversitesi, İzmir 2010 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Edebiettanu Terminder Sözdigi, (Hızl. Ahmedov, Zeki -Turdıgul Şanbayev), Ana Til Yay., Almatı 1998.
- Ekeev, N.- L. Çevalkov, “*Buruttar: Ol Kemder?*” (Burutlar Kimlerdir), Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), 1984.
- Ekici, Metin, Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri, AKM Yay., Ankara 1995.
- , “*Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar (Konteks) İlişkisinin Önemi*”, Millî Folklor, S. 39, Ankara 1998, s. 25-34.
- , Türk Dünyasında Köroğlu (İlk Kol), Akçağ Yay., Ankara 2004.
- , “*Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış*”, Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Gazi Üniversitesi THBMER Yay., Ankara 2006, s. 83-89.
- , Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri, Geleneksel Yay., Ankara 2007.
- Elçin, Şükrü, Halk Edebiyatına Giriş, Akçağ Yay., Ankara 1986.
- Eliade, Mircea, Kutsal ve Dindışı, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1991.

- , Dinler Tarihi Sözlüğü, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- , Şamanizm (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- , Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, C. III, Kabalcı Yay., İstanbul 2003.
- , Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yay., İstanbul 2009.
- Encyclopédie des Symboles (Semboller Sözlüğü), Le Livre de Poche Yay., München 1989.
- Ergun, Metin, Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, C. I-II, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Ergun, Pervin, Türk Kültüründe Ağaç Kültü, AKM Yay., Ankara 2004.
- , “*Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü*”, Millî Folklor, S. 87, 2010, s. 113-121.
- Esin, Emel, Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- , Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Metinler, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- Fedakâr, Pınar Dönmez, Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Ege Üniversitesi, İzmir 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Göde, Halil Altay, Isparta Efsaneleri, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2010.
- Gökalp, Ziya, Türk Töresi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976.
- Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, MEB Yay., İstanbul 2004.
- Gömeç, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 2011.
- Görkem, İsmail, Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Manas Yay., Elazığ 2006.
- Grebennikova, N.S., Altayskiy Panteon-Bogi, Duhi, Kultı (Altay Panteonu-Tanrılar, Ruhlar, Kültler), Gorno-Altaysk 2004.
- Gülensoy, Tuncer, Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- Günay, Ünver-Harun Güngör, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Rağbet Yay., İstanbul 2009.
- Gürdal, İrfan, “*Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 105-111.

- Halaçoğlu, Yusuf, “*Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 55-60.
- İnan, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, C. I, TTK Yay., Ankara 1987.
- , Makaleler ve İncelemeler, C. II, TTK Yay., Ankara 1991.
- , Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK Yay., Ankara 2000.
- İnayet, Alimcan, Türk Dünyası Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz, İzmir 2008.
- Kalan, Ekrem, Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi, TTK Yay., Ankara 2008.
- Kaplan, Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3 (Tip Tahlilleri), Dergâh Yay., İstanbul 1991.
- Karadavut, Zekeriya, Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin), Selçuk Üniversitesi, Konya 1992 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Karatayev, Olcobay, Kırgız Etnonimder Sözdüğü, Bişkek 2003.
- Kaskabasov, Seyit, Kazaktıñ Halık Prozası (Kazak Halk Nesri), Almatı 1984.
- Kataş, S.S., Mifi Legendı Gornogo Altaya-Mifi, Legendı, Predaniya, Blagopojelaniya (Gorno-Altay'ın Mitleri ve Legendaları-Mitler, Legendalar, Predaniyeler, Alkışlar), Gorno-Altaysk 1978.
- Kayıpov, Sulayman, “*Avesta ve Orta Asya Türk Folkloru*”, Folklor Yazıları, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2009, s. 17-28.
- Kazak Sovet Ensiklopediyası, C. I, Almatı 1972.
- Kebekova, K., “*Mif cana Ulamıştar*” (Mitler ve Efsaneler), Kırgız Adabiyatının Tarihi, C. I, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Yay., Bişkek 2002, s. 533-584.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası, C. 6, Frunze 1980.
- Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi Yay., İstanbul 1995.
- Koçsoy, Şevket, “*Türk Tarihi Kronolojisi*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 73-188.
- Kurân-ı Kerim, Akçağ Yay., Ankara 1993.
- Kuşkulin, Botpok, “*Çakı, Çakılar*”, Altaydın Çolmonı (Altay'ın Yıldızı Gazetesi), 20.04.1996.
- Levington, G.A., “*Legenda*”, Mifi Narodov Mira, C. II, Moskova 1994.

- Luthi, Max, “*Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı*” (Çev. Sevgül Sönmez), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* (Hzl. Gülin Ögüt Eker vd.), Milli Folklor Yay., Ankara 2003, s. 314-319.
- Mitolojiler Sözlüğü, (Hzl. Yves Bonnefoy), C. II, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- Molčanova, O.T., *Toponomiçeskiy Slovar Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 1979.
- Muytueva, Valentine Aleksandrovna- Maya Petrovna Çoçkina, *Altay Can*, Gorno-Altaysk 1996.
- Muytueva, Valentina Aleksandrovna, *Altay Duhovnyy Missiya la Altaylar* (Altay Manevî Misyonu ve Altaylar), Gorno-Altaysk 2002.
- , *Traditsionnaya Religiozno-Mifologičeskaya Kartina Mira Altaytsev* (Altay Dünyasının Geleneksel Dinî ve Mitolojik Haritası), Gorno-Altaysk 2004.
- Nadrşina, Fanuza, *Başkort Halık Rivayetteri hem Legendaları* (Başkurt Rivayetleri ve Legendaları), Ufa 2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2003.
- Olgun, Yusuf, *Tarihî Bursa Efsaneleri* (Derleme-İnceleme), Uludağ Üniversitesi, Bursa 1989 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Ospanaliyeva, Bibigül, *Kazakistan’ın Jambıl Bölgesi Efsaneleri* (İnceleme-Metinler), İzmir 2001 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Oynotkinova, Nadejda Romanovna, “*Jivotnie i Ptitsy v Mifah Altaytsev v Sravnitelnom Osveşçenii*” (Altay Mitlerinde Hayvanlar ve Kuşlar), *Gumanitarnie Nauki v Sibiri*, S. 3, 2009, s. 89-93.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IX, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- , *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. I, TTK Yay., Ankara 1993.
- , *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. II, TTK Yay., Ankara 2005.
- Öger, Adem, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma* (İnceleme ve Metinler), Ege Üniversitesi, İzmir 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Önal, Mehmet Naci, *Muğla Efsaneleri* (Araştırma-İnceleme), Muğla 2003.

- Özbek Sovet Ensiklopediyası, C. I, Taşkent 1971.
- Özkan, Ali Rafet, Dinlerde Kurban Kültü, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- Potapov, L.P., “*Etnonim ‘Tele’ i Altaytsı*” (Tele Etnonimi ve Altaylılar) (Çev. Atilla Bağcı), Tyurkologičeskiy Sbornik, K 60-Letiyyu A.N. Kononova, Moskova, 1966, s.233-240.
- Propp, Vladimir, Masalların Yapısı ve İncelenmesi (Çev. Hüseyin Gümüş), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Radloff, Wilhelm, Türklerin Kökleri (Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler), (Hzl. Mehmet Hengirmen vd.), EKAV Yay., Ankara 1999.
- Roux, Jean Paul, Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yay., İstanbul 1999.
- , Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- , Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İstanbul 2005.
- Sadalova, T.M., Zagadki Şunu-Batıra (İstoriko-Folklorističeskoie İssledovanie) [Şunu Bahadır Hakkındaki Muamma (Tarihî-Folklorik Araştırmalar)], Üç Sümer Yay., Gorno-Altaysk 2006.
- Sakaoğlu, Saim, Anadolu Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, Ankara 1980.
- , Efsane Araştırmaları, Kömen Yay., Konya 2009.
- Samaev, Grigoriy, Altay Kalıktıñ Tüükizi-Eñ Cebren Öylördöñ Arasay’ga Kojulğanına Cetire (Altay Halkının Tarihi-En Eski Zamanlardan Arasay’a Katılmasına Kadar), Gorno-Altaysk 2004.
- Sawyer, Caroline G., “*Er Töştük’te Toplum ve Kozmos*” (Çev. Hüseyin Yalıtırık), Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler)-I, (Hzl. Fikret Türkmen), TDK Yay., Ankara 1995, s. 267-284.
- Schimmel, Annemarie, Sayıların Gizemi, Kabalcı Yay., İstanbul 2000.
- Seyidoğlu, Bilge, “*Kültürel Bir Sembol: Yılan*”, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara 1998, s. 86-92.
- , Erzurum Efsaneleri, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997.
- Somuncuoğlu, Anar, “*Altay Cumhuriyeti*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 141-148.

- Surazakov, Sazon Saymoviç, *Altay Albatınıñ Oos Poetiçeskiy Tvorçestvozi* (Altay Halkının Sözlü Poetik Yaratıcılığı), Gorno-Altaysk 1960.
- , *Altay Folklor*, Gorno-Altaysk 1975.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Elips Yay., Ankara 2007.
- Taş, İsmail, *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, Kömen Yay., Konya 2002.
- Tekin, Talat, *İrk Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap Yay., Ankara 2004.
- Teleüt Ağzı Sözlüğü, (Hızl. L.T. Ryumina Sırkaşeva- N.A. Kuçigaşeva), TDK Yay., Ankara 2000.
- Temel Britannica, C. VII, Ana Yay., İstanbul 1993.
- Thompson, Stith, *Motif-Index of Folk-Literature*, 6 Vols, Indiana University Press, London 1955-1958.
- Tıdıkova, Nadejda Nikolaevna, “*K Voprosu o Yazıkovoy Situatsii i Yazıkovoy Politike v Respublike Altay*” (Altay Cumhuriyeti’ndeki Dil Durumu ve Dil Politikası ile İlgili Sorunlara Doğru), *Yazıkovaya Situatsiya i Yazıkovaya Politika v Respublike Altaya*, Gorno-Altaysk 2010, s. 3-22.
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Yay., İstanbul 2004.
- Türker, Ferah, *Kırgız Destanı “Kız Darıyka” Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi, İzmir 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- , “*Kırgız Türklerinde Köpek Kültü*”, I. Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler (9–15 Nisan 2006), C. V, Ankara 2007, s. 2155-2160.
- , “*Altay Türklerinde Avcılıkla İlgili Pratikler ve Efsanelerdeki Yeri*”, II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi, Çeşme-İzmir 2010 (Basım Aşamasında).
- Türkmen, Fikret, Tahir ile Zühre, AKM Yay., Ankara 1998.
- , “*Azerbaycan Mezar Kültüründe ‘At’*”, XIV. Kıbatek Edebiyat Sempozyumu (Gagauz Kültürü ve Edebiyatı), Kişinev-Moldova 2007, s. 247-256.

- , “*Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü*”, Kıbatek Uluslararası Türk Kültüründe Deniz Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (Antalya 2008), Ankara 2008, s. 108-109.
- , “*Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellikler*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. XI/I, İzmir 2011, s. 11-14.
- Ukaçina, Klavdiya Ergekovna, Altay Kalığıstıñ Aylatkış Cañdardı, Gorno-Altaysk 2004.
- Verbitskiy, V.İ., Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurksogo Yazıka (Türk Dilinin Altay ve Aladağ Ağızlarının Sözlüğü), Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk 2005.
- Vinogradov, Andrei, Ak Can in the Context of Altai Religious Tradition (Geleneksel Altay İnançları Bağlamında Ak Din), Saskatchewan Üniversitesi, Kanada 2003.
- Yadanova, Kuzeleş, Neskazoçnaya Proza Telengitov (Telengitlerin Masal Olmayan Nesirleri), Moskova 2006.
- Yalatov, Şunu, “*İyt Kudaydañ Kursak Suragani*” (Köpeğin Tanrı’dan Yiyecek İstemesi), Altaydın Çolmonı (Altay’ın Yıldızı Gazetesi), 10.11.1990.
- Yamaeva, E.E., “*Mifi Altaytsev*” (Altay Mitleri), Folklornoe Nasledie Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk 1998.
- , Altayskaya Duhovnaya Kultura: Mif, Epos, Ritual (Altay Manevî Kültürü: Mit, Destan, Ritüel), Gorno-Altaysk 1998.
- Yıldırım, Nimet, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalıcı Yay., İstanbul 2008.
- Yıldız, Naciye, Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, TDK Yay., Ankara 1995.
- Yudahin, K.K., Kırgız Sözlüğü (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara 1998.
- Ziyayi, Azizi Najiba, Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- <http://www.altai-republic.ru> (18.03.2011)
- <http://astom.omu.edu.tr/index.html> (07.02.2011)
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/>



## DİZİN

### A

Aba Suu Baji, 300, 301, 522  
Abay Baji, 88, 284, 514  
Abayım-Boom, 45  
Abdılkalıkov, A., 259  
Aça, Mehmet, 35, 135, 148, 193, 253, 254, 255, 256  
Adıştı, 501  
Ak Kalmuk(lar), 4  
Ak Kaya, 275, 510  
Ak Sas Ovoo, 515  
Aktaş, Erhan, 34  
Ak-Teleñit(ler), 8  
Alman(lar), 47  
Almas Boom, 539  
Almat Uul(lar), 121, 178, 179, 467  
Almıs Kuy, 271  
Alptekin, Ali Berat, 62, 230, 546  
Altay Bölgesi, 1, 3, 4  
Altay Cumhuriyeti, XI, XII, 1, 2, 3, 4, 11, 15, 25, 28, 32, 37, 41, 553, 554  
Altay Kişi(ler), 3, 4, 26  
Altaydın Çolmonı, 224, 225, 226, 227, 259, 274, 546, 549, 551, 555  
Altın Göl, 2, 8, 88, 95, 97, 109, 113, 119, 125, 172, 173, 259, 260, 261, 281, 286, 287, 288, 289, 290, 460, 461, 462, 501, 502, 515, 516  
Altın Kağan, 8  
Altın Kobi, 120, 190, 192, 473  
Alyılmaz, Cengiz, 205, 546  
Ananın, N. İ., 39  
Anohin, A. V., 21, 25, 26, 39, 40, 43, 44, 140, 177, 196, 197, 273, 307, 546  
Anuçin, 11  
Arasay, 3, 8, 10, 13, 553  
Argut, 4  
Arıskan, 303, 415, 417, 419, 420, 523, 525, 527, 528  
Artal, 501  
Artubaş, 95, 287, 288, 289, 351, 407, 408, 460, 501, 515, 516

Atnur, Gülhan, 162, 218, 233, 244, 245, 253, 324, 546  
Avar(lar), 6  
Ay Tögöti, 271, 509  
Aybatkan, 80, 88, 108, 175, 353, 462  
Ayrı Taş, 172, 284, 460, 461, 514  
Azerbaycan, 298  
Azeri(ler), 47, 52, 180, 311, 313

### B

Bağcı, Atilla, 6, 553  
Baskakov, N. A., 28, 41  
Başkaus, 4  
Başkurt(lar), 19, 32, 47, 52, 53, 162, 244, 253, 546,  
Bayat(lar), 266  
Bayat, Fuzuli, 137, 138, 144, 147, 148, 156, 157, 160, 161, 162, 168, 170, 175, 180, 181, 185, 233, 259, 272, 273, 294, 295, 298, 302, 305, 309, 311, 312, 313  
Baycigitov, K., 54, 65, 547  
Bayjanova, N. R., 57, 67, 547  
Baylu Kır, 290, 518  
Bekki, Salahaddin, 23, 25, 28, 31, 36, 165, 171, 547  
Bele, 501  
Belge, Murat, 199, 547  
Beşpek, 88, 107, 109, 276, 277, 402, 510  
Beydili, Celal, 166, 174, 235, 236, 279, 301, 307, 308, 547  
Biçurin, N. Y., 259  
Biy Nehri, 2, 4, 105, 106, 298, 521  
Bonneyfoy, Yves, 134, 135, 552  
Boratav, Pertev Naili, 50, 59, 60, 62, 63, 64, 68, 71, 238, 547  
Buch, Wilfried, 48, 547  
Bukturma, 10  
Burut(lar), 67, 80, 109, 258, 259, 500, 501, 549  
Basat Nehri, 4  
İşa Nehri, 4

## C

Cabagan, 175, 283, 321, 322, 323, 432, 462, 513, 540  
Caferoğlu, Ahmet, 4, 26, 34, 215, 237, 547  
Cal Mönkü, 167  
Calaman, 510  
Caylu, 501  
Celber Taş, 172, 173, 461, 462  
Cengiz Han, 7, 289  
Ceti Sarı(lar), 179, 467  
Chevalier, Jean, 142  
Cılan Çıkkın, 89, 287, 288, 289, 515, 517  
Cılan Sokkon, 88, 89, 95, 97, 110, 125, 128, 287,  
288, 289, 407, 515, 517  
Cılanniñ Colı, 515  
Codra, 538  
Colo Köyü, 237, 290, 517  
Cungar(lar), 8, 20, 130, 266, 551  
Curbutu Oozı, 278, 511  
Cüs(ler), 114, 118, 122, 176, 177, 196, 197, 354, 367,  
368, 382, 463, 476

## Ç

Çaadak, 513  
Çabdar Dağı, 515  
Çaçiyakov, T. A., 155  
Çağatay, Saadet, 27, 34, 135, 547  
Çalkandu(lar), 3, 4, 8, 9, 11, 13, 30, 31, 43  
Çamal Nehri, 276, 277, 510  
Çaptagan, 82, 127, 169, 170, 351, 460  
Çaptı(lar), 87, 159, 349, 459  
Çarış, 4  
Çarkas(lar), 118, 257, 391, 499, 500, 544  
Çarlık Rusyası, 13, 16, 17, 39, 41, 542  
Çerga Nehri, 4  
Çet Çelpan, 16, 17  
Çevalkov, L., 39, 40, 46, 259, 549  
Çıkın, 205, 206, 548  
Çike Taman, 315, 316, 534  
Çin, 1, 4, 6, 7, 9, 171, 280, 321  
Çinli(ler), 6, 9, 12, 87, 116, 188, 189, 283, 471  
Çobanoğlu, Özkul, 49, 71, 548  
Çobı Vadisi, 276, 277, 510  
Çoluşman, 4, 393, 394, 501, 502  
Çoros, 8

Çoruhlu, Yaşar, 132, 162, 163, 180, 186, 195, 235,  
242, 251, 252, 299, 548

Çölüş, 501

Çumakaeva, M. Ç., 43

Çuvaş(lar), 180

Çuy, 1, 4, 275, 284, 379, 402, 487, 499, 500, 510

## D

Dağlık Altay Otonom Bölgesi, 11

Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti, 11

Danilin, A. G., 17, 18, 266, 548

Dégh, Linda, 49

Demçinova, M. A., 45

Dıykanbayeva, Aygerim, 51, 64, 65, 70, 162, 204,  
219, 225, 253, 548

Dilek, Figen Güner, 4, 24, 548

Dilek, İbrahim, 11, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31,  
32, 33, 34, 35, 36, 46, 182, 202, 215, 256, 263,  
274, 291, 292, 303, 517, 548

Duranlı, Muvaffak, 14, 243, 278, 546, 549

Duymaz, Ali, 172, 238, 305, 549

## E

Easy, Somayeh, 146, 549

Eberhard, Wolfram, 71

Eene, 114, 122, 196, 197, 367, 476

Ekeev, N., 259, 549

Ekici, Metin, 37, 70, 190, 191, 322, 549

Ekinur, 514

Ekinurduñ Oozı, 321, 540

Elçin, Şükrü, 50, 549

Eliade, Mircea, 12, 48, 49, 131, 136, 137, 150, 157,  
160, 161, 162, 164, 168, 188, 231, 235, 236, 247,  
253, 263, 273, 285, 549

Emeen, 285, 514

Erciş, 7, 8, 319, 320, 322, 323, 538

Erciş Bajı, 7, 188, 301, 471, 522, 540

Erciş Nehri, 95, 320, 539

Ergun, Metin, 19, 24, 35, 47, 244, 245, 248, 276, 311  
Ergun, Pervin, 31, 132, 150, 189, 222, 229, 230, 231,  
274, 292, 306, 322, 324, 550

Esin, Emel, 137, 148, 171, 235, 251, 261, 252, 259,  
261, 311, 313

## F

Fedakâr, Pınar Dönmez, 49, 218, 255, 550

## G

Georges, Robert A., 49  
Gheerbrant, Alain, 142, 548  
Gorno-Altaysk, 1, 2, 3, 5, 9, 14, 17, 19, 32, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 55, 57, 135, 136, 225, 226, 251, 266, 276, 546, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 554, 555  
Göde, Halil Altay, 199, 208, 220, 228, 229, 324, 550  
Gökalp, Ziya, 50, 550  
Göktürk(ler), 6, 12, 171, 195, 227, 250  
Gökyay, Orhan Şaik, 191, 231, 267, 270, 299, 310, 316, 550  
Görkem, İsmail, 61, 550  
Grebennikova, N. S., 135, 188, 241, 550  
Grimm Kardeşler, 47  
Gusev, V. E., 65  
Gülensoy, Tuncer, 171, 204, 550  
Günay, Ünver, 12, 550  
Güngör, Harun, 12, 550  
Gürdal, İrfan, 258, 550

## H

Hakas(lar), 1, 5, 11, 23, 33, 47, 174, 257, 259, 313  
Halaçoğlu, Yusuf, 6, 551  
Halper, Herbert, 49  
Hantı(lar), 8  
Hengirmen, Mehmet, 20, 150, 553  
Hint, 137, 238  
Hun(lar), 6, 12, 171

## I

İrk Bitig, 290, 554  
Iyık, 167

## İ

İbn-i Fadlan, 210, 227  
İdil Nehri, 13  
İnan, Abdülkadir, 21, 25, 26, 32, 34, 166, 171, 180, 182, 185, 189, 192, 197, 215, 242, 292, 301, 307, 308, 309

İnayet, Alimcan, 174, 185, 299, 551  
İran, 141, 146, 226, 238, 549  
İrkit(ler), 87, 94, 112, 229, 231, 239, 241, 242, 375, 376, 432, 484, 492, 540  
İskit(ler), 5

## K

Kadın Nehri, 2, 4, 99, 275, 276, 277, 509, 510  
Kalan, Ekrem, 8  
Kalcan Tayga, 88, 280, 281, 512, 513  
Kalkin, A. G., 20, 22, 23  
Kalmuk(lar), 4, 13, 259  
Kan Oozı, 268  
Kanay Dağları, 6, 7  
Kandarakova, E. P., 43  
Kaplın, Mehmet, 215  
Kara Almat(lar), 87, 184, 185, 469, 470  
Kara Kaya, 114, 122, 196, 197, 476  
Kara Köpşi, 520  
Kara Suu, 540  
Kara Taş, 260, 502  
Kara Tatar(lar), 4  
Kara Todoş(lar), 189, 363, 472  
Karaçay-Balkar, 313  
Karadavut, Zekeriya, 21, 62, 140, 186, 274, 546, 551  
Karakalpak(lar), 19, 47, 49, 254, 550  
Karasu, 322, 323  
Kargay, 82, 120, 127, 169, 170, 460  
Karluk(lar), 10  
Kaskabasov, Seyit, 65, 551  
Kaspa, 88, 165, 350, 459  
Katanov, N. F., 259  
Kataş, S. S., 42, 55, 56, 66, 551  
Kayıpov, Sulayman, 137, 551  
Kaymakçı, Mustafa, 205, 206, 548  
Kazak(lar), 1, 8, 10, 19, 40, 47, 53, 65, 95, 114, 118, 119, 162, 182, 185, 192, 194, 244, 253, 254, 257, 258, 280, 281, 299, 311, 319, 320, 321, 476, 512, 513, 538, 539, 551  
Kazakistan, 1, 5, 162, 552  
Kazan Hanlığı, 8  
Kebekova, K., 53, 54, 227, 551  
Kemerova Oblastı, 1  
Kerdaş(lar), 176, 177, 354, 463

Kıdat Todoş(lar), 87, 89, 116, 188, 189, 362, 363, 471, 472  
Kıpçak(lar), 7, 87, 88, 89, 97, 98, 99, 108, 114, 116, 118, 119, 120, 123, 126, 128, 132, 159, 163, 164, 176, 177, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 231, 349, 354, 363, 364, 367, 432, 459, 463, 472, 473, 474, 475, 476, 540  
Kırgız, 6, 7, 40, 51, 53, 54, 65, 120, 159, 162, 169, 171, 180, 182, 185, 189, 191, 192, 204, 219, 225, 227, 253, 258, 259, 282, 311, 459, 460, 547, 548, 551, 554, 555  
Kırlık, 321, 540  
Kırsay, 501  
Kıstaru, 515  
Kıtan(lar), 6  
Kızıl Taş, 88, 114, 284, 406, 514  
Kızılañdu Taş, 88, 284, 514  
Kiree, 277, 511  
Koçkor Mundus(lar), 87, 121, 124, 186, 187, 188, 211, 361, 362, 470, 471  
Koçsoy, 5, 551  
Koko Kaya, 275, 402, 510  
Komdoş, 176, 177, 354, 463  
Korbon Nehri, 459  
Korotu, 165, 257, 350, 352, 391, 392, 459, 461, 499, 500  
Koş-Agaç, 1, 4, 45, 188, 281, 487, 499  
Koşut, 8  
Ködürge Taş, 88, 122, 282, 405, 513  
Köksuu, 268  
Kökşi Nehri, 300, 522  
Kumandılar, 3, 4, 9, 11, 13, 26  
Kuu-Kişi(ler), 5  
Küzen(ler), 176, 177, 232, 233, 354, 377, 463, 485

## L

Landışev, S., 39  
Lebed Nehri, 4  
Lebed Tatarları, 20  
Levington, G.A., 52, 551  
Luthi, Max, 48, 70, 552

## M

Majgak, 277, 511  
Mancı, 7

Mancı Todoş(lar), 118, 119, 193, 194, 366, 475  
Mançu(lar), 9, 217  
Mansi(ler), 8  
Mayma, 1, 4, 9  
Mayma Nehri, 4  
Mayman(lar), 176, 177, 354, 459, 463  
Merkit, 7  
Mısır, 137, 267  
Milder, G. F., 259  
Moğol(lar), 4, 6, 7, 8, 9, 12, 88, 111, 118, 171, 227, 247, 257, 261, 266, 268, 282, 475, 499, 505, 513, 553, 544  
Moğolistan, 1, 5, 18, 40  
Molçanova, O. T., 276, 552  
Möndür Sokkon, 538  
Mundus(lar), 87, 121, 124, 186, 187, 188, 211, 361, 362, 463, 467, 470, 471  
Muytueva, V.A., 14, 15, 19, 174, 176, 177, 200, 201, 214, 226, 227, 242, 243, 302, 309, 552

## N

Nadrşina, Fanuza, 52, 53, 552  
Naskali, Emine Gürsoy, 14, 20, 28, 35, 180, 546, 548  
Nayman(lar), 7  
Nooy Kıpçak(lar), 87, 163, 164, 350, 459  
Nooy Mayman(lar), 87, 163, 164, 350, 459  
Nooy Todoş(lar), 87, 163, 164, 350, 459

## O

Ob, 2  
Ocak, Ahmet Yaşar, 285, 286  
Olgun, Yusuf, 230  
Onguday, 1  
Oroktoy, 88, 165, 350, 459  
Orta Asya, 137, 143, 210, 219, 248, 261, 322, 550, 551, 553  
Ospanaliyeva, Bibigül, 162, 244, 253, 254, 258, 552  
Ottuk Taş, 88, 172, 173, 461, 462  
Oybok, 538  
Oybok Oozı, 539  
Oydık Taş, 88, 276, 277, 510  
Oynotkinova, N. R., 156, 208, 242, 552  
Oyor, 501

Oyrot(lar), 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 113, 119,  
259, 260, 261, 266, 280, 393, 394, 404, 501, 502,  
512, 544

Oyrot Otonom Bölgesi, 11

## Ö

Ögel, Bahaeddin, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 144,  
151, 156, 165, 171, 173, 174, 187, 189, 195, 200,  
215, 230, 231, 238, 239, 242, 248, 251, 256, 257,  
265, 279, 307, 309, 311, 313, 318, 319, 552

Önal, Mehmet Naci, 63, 552

Öön Nehri, 461

Özbek(ler), 19, 47, 53, 185, 313, 553

Özbekistan, 53

Özkan, Ali Rafet, 165, 553

Özkan, Fatma, 282, 546

## P

Paşayev, Sendik, 52, 547

Pesçanaya, 4

Potanin, V., 39, 40, 43, 254, 266, 529

Potapov, L. P., 6, 28, 138

Propp, Vladimir, 70, 71, 553

Puja, 4

Pustogaçev, Y. A., 28

## R

Radloff, W., 20, 24, 27, 28, 39, 43, 130, 150, 189,  
266, 282, 553, 555

Roux, Jean Paul, 12, 143, 171, 172, 187, 194, 195,  
196, 197, 209, 210, 217, 218, 219, 227, 235, 238,  
239, 242, 243, 252, 263, 272, 280, 289, 302, 309,  
311, 318, 553

Rus(lar), 1, 4, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 26, 39,  
43, 46, 47, 51, 52, 57, 64, 65, 70, 87, 104, 105,  
106, 110, 111, 121, 126, 138, 233, 234, 259, 260,  
261, 263, 264, 266, 298, 485, 486, 501, 502, 504,  
521, 542, 544

Rusya, 1, 2, 3, 4, 1311, 47

## S

Sadalova, T. M., 266

Sakaoğlu, Saim, 24, 47, 48, 49, 50, 58, 60, 70, 553

Samaev, G., 3, 4, 5, 6, 8, 13, 28, 261, 281, 283, 321,  
553

Samayloviç, A. N., 31

Sarı Almat(lar), 87, 184, 185, 469, 470

Sarı Köpşi, 520

Kokşa, 4

Sayan, 7, 180, 259

Schimmel, Annemarie, 163, 166, 553

Sebi Baji, 459

Selenge Nehri, 7

Sema Nehri, 4

Seyidoğlu, Bilge, 36, 51, 60, 186, 288, 553

Sibir Hanlığı, 8

Sibirya, 1, 2, 8, 20, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 39, 130,  
170, 185, 202, 233, 238, 278, 318, 547, 548

Simonsuuri, Lauri, 49

Somuncuoğlu, Anar, 11, 14, 18, 25, 553

Soon Saadak, 277, 511

Sovyetler Birliği, 11, 16, 19, 34, 41, 42, 542

Soyon(lar), 7, 20, 118, 119, 194, 475

Söök, 275

Sööklü Tayga, 88, 109, 114, 116, 280, 281, 512, 513,  
544

Sööklü Ayrığa, 283, 513

Surazakov, S.S., 29, 32, 41, 42, 54, 55, 66, 138, 170,  
174, 217, 245, 266, 268, 276, 312, 313, 321, 554

Sümer (Üç Sümer), 2, 266, 307, 309, 386, 421, 494,  
529, 553

Sümer(ler), 137, 206, 548

## Ş

Şebalin, 1, 9

Şincin, İ. B., 37, 44, 136, 546

Şor(lar), 20, 23, 33, 36, 180, 298

## T

Tanrı Dağları, 259

Tanyu, Hikmet, 283, 292, 554

Taş, İsmail, 12, 135, 311

Tengerekov, İ., 4

Tarbaan, 277, 511

Tarbanakova, S. N., 28

Tatar(lar), 19, 47, 162, 180, 218, 245, 253, 299, 546

Tekin, Talat, 290

Tele(ler), 4, 6

Telengit(ler), 3, 4, 6, 7, 8, 14, 26, 38, 45, 188, 263,  
266, 502, 503  
Teleüt, 3, 4, 6, 20, 26, 260, 440, 554  
Telpekpen Dağı, 275, 510  
Thompson, Stith, 37, 70, 71, 73, 554  
Tıdikova, N. N., 2, 32, 554  
Tibet, 12  
Todoş(lar), 87, 89, 176, 177, 189, 239, 354, 362, 366,  
380, 463, 471, 488  
Tonjoon(lar), 176, 177, 463  
Torgut(lar), 8  
Töö Taşı, 88, 100, 122, 128, 285, 514, 515  
Töölös(ler), 4, 6, 7, 87, 114, 115, 121, 124, 182, 183,  
186, 187, 188, 210, 211, 359, 361, 362, 467, 468,  
470  
Törböt(ler), 8, 401, 509  
Tubalar, 3, 4, 8, 9, 11, 13, 26, 520  
Tumat(lar), 7, 361, 469  
Turaçak, 1  
Turan, Osman, 251, 312  
Tuva(lar), 1, 5, 8, 11, 23, 33, 34, 36, 47, 174, 180,  
233, 257, 313  
Türker, Ferah, 32, 184, 191, 215, 227, 302, 305  
Türkmen(ler), 47, 180, 214  
Türkmen, Fikret, 32, 137, 157, 189, 237, 238, 265,  
286, 547, 553, 554,

## U

Ukaçına, K. E., 30, 251, 252, 312, 313, 314, 555  
Ulagan, 1, 4, 320, 321, 540  
Ulagışev, N. U., 20, 29, 30, 35, 256, 548  
Ulalu, 5, 39  
Ulalu Nehri, 5  
Uranhay(lar), 4  
Uranhay Kalmuk(ları), 4  
Ursul, 4

Uygur(lar), 6, 10, 12, 47, 136, 180, 195, 218, 231,  
241, 242, 289, 552

## Ü

Üst-Kan, 1  
Üst-Köksa, 1  
Üttü Kaya, 103, 104, 108, 278, 511  
Üymen, 4, 298, 300, 412, 520, 522  
Üyttü Kaya, 275, 276, 402, 510  
Üyven Nehri, 278, 511  
Üzük, 276, 277

## V

Velihanov, Ş., 266  
Verbitskiy, V. İ., 39, 40, 43, 555  
Veselovskiy, A. N., 70, 71  
Vinogradov, Andrei, 16, 17, 555

## Y

Yadanova, K. V., 38, 45, 360, 411  
Yakut(lar), 33, 47, 143, 192, 242, 243  
Yalatov, N. K., 45, 224, 225, 555  
Yamaeva, E. E., 3, 9, 37, 44, 45, 56, 57, 67, 136, 141,  
161, 164, 546, 547, 555  
Yıldız, Naciye, 282  
Yıldırım, Nimet, 225  
Yudahin, K. K., 159, 555

## Z

Zahidoğlu, Vahid, 31  
Ziyayi, Azizi Najiba, 156, 555

## ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Manisa’da doğdu. İzmir Özel Türk Lisesinde başladığı ortaöğrenimini Salihli Sekine Evren Anadolu Lisesinde tamamladı. 2002 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalında başladığı yüksek lisans eğitimini, “Kırgız Destanı ‘Kız Darıyka’ Üzerinde Bir Araştırma” adlı teziyle 2005 yılında tamamladı. Aynı yıl Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Doktora Programı’nda başladığı eğitimini “Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)” adlı doktora teziyle tamamladı.

2007-2008 öğretim yılı içerisinde, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)’nın vermiş olduğu “Orta Asya ve Kafkasya Alan Araştırmaları Bursu” kapsamında “Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)” adlı doktora teziyle ilgili araştırma yapmak üzere altı ay süreyle Rusya Federasyonu-Altay Cumhuriyeti’nde bulundu.

2004 yılından beri Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

## ÖZET

Bugün, Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan Altay Türkleri, tarih boyunca pek çok halkla bir arada bulunmuşlar ve pek çok inanç sisteminin etkisi altında kalmışlardır. Altay Türkleri, bir taraftan geleneksel inanç sistemlerini muhafaza ederlerken diğer taraftan karşılaştıkları yeni kültürlerden aldıkları unsurları da benimsemişler ve tüm bunların neticesinde çok zengin bir sözlü geleneğe sahip olmuşlardır.

Biz de çalışmamızda, bu zengin sözlü gelenek içinde önemli bir yeri olan efsaneleri değerlendirmeye çalıştık. “Altay Türklerinin Efsaneleri” başlıklı tezimiz, “Giriş” dışında dört bölümden oluşmaktadır.

“Giriş” bölümünde, Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri hakkında genel bilgi verilmiş ve Türkiye’de Altay folkloru üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmıştır.

“*Efsane Kavramı ve Altay Efsaneleri*” adlı birinci bölümde Altay Cumhuriyeti’nde efsane türü üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilmiş, ayrıca efsane tanımları ve tasnifleri üzerinde durulmuştur.

“*Altay Efsanelerinin Motif Yapısı*” adlı ikinci bölümünde “motif” kavramı ele alınmış, S. Thompson’ın “Motif-Index of Folk Literature” adlı eseri tanıtılmış ve Altay efsanelerinin motif yapısı, bu kataloğa göre tasnif edilmiştir.

“*Altay Efsanelerinin Kültürel Boyutu*” adlı üçüncü bölümde efsaneler olay örgüsü ve kültürel boyutu bakımından incelenmiştir.

“*Metinler*” adlı dördüncü bölümde Altay efsane metinleri, önce Altay Türkçesi ile ardından da Türkiye Türkçesinde aktarılmış şekilleriyle verilmiştir.

“*Sonuç*” bölümünde çalışmamızın genel bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra, tezimiz “*Dizin*” ve “*Kaynaklar*” ile son bulmaktadır.



## **ABSTRACT**

Altai Turks, who has located within the Russian Federation so far, have lived with many differnt communities throughout the history and have remained under the influence of many other belief systems. Having kept their traditional belief systems alive, Altai Turks on the other side have also adopted the nuances, which were taken from the new cultures they have already met. As a result they have got a quite affluent oral tradition.

Thus we have tried to evaluate the legends of which has an important place in this prosperous oral tradition. Our thesis, which is titled as “The Legends of Altai Turks” (Analysis-Text) consists of four parts in addition to the “Introduction” part.

A general information about Altay Republic and Altai Turks has been given and the studies on Altai folklore in Turkey has been introduced in the “Introduction” part.

The studies about the types of legends in Altai Republic has been evaluated and the descriptions of legend and their classification has been emphasized in the First Chapter, which is titled as “Concept of Legend and the Altai Legends”.

The concept of motif has been analysed S. Thompson’s work of “Motif-Index of Folk Literature” has been introduced and the motif structure of Altai Legends has been classified considering to this catalogue in the Chapter Two, which is titled as “Motif Structure of Altai Legends”.

Legends have been analysed according to its plots and the culturel aspect in Chapter Three which is titled as “Cultural Dimension of Altai Legends”.

The texts of Altai legends have been taken part first in Altai Turkish, then in Turkey Turkish translation in Chapter Four, which is titled as “Texts”.

Our thesis has ended up by “Index” and “Bibliography” after a general overview of our study has been done in “Conclusion” part.